

Ιωάννης Χρ. Βοσκός

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ

Οικονομία και κοινωνική αλλαγή στην Κύπρο
κατά την Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική Περίοδο

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 6
AURA SUPPLEMENT 6

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ISBN:

978-618-84298-9-5 (έντυπη έκδοση)

978-618-85619-0-8 (ψηφιακή έκδοση)

Ιωάννης Χρ. Βοσκός

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ

Οικονομία και κοινωνική αλλαγή στην Κύπρο
κατά την Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική Περίοδο

ΑΘΗΝΑ 2021

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 6 • AURA SUPPLEMENT 6

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Ιωάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσουλής || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης

Χρυσάνθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby

Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Μαθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Το περιεχόμενο αυτού του τόμου υπόκειται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).

The content of this volume is subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Προλεγόμενα και ευχαριστίες	13
Κατάλογος Εικόνων/Πινάκων/Χαρτών.....	15
Συντομογραφίες	19
Ονόματα κυριότερων Κυπριακών προϊστορικών θέσεων που αναφέρονται στο κείμενο	20
Εισαγωγή.....	23
Κεφάλαιο 1: Αποθήκευση, αρχαιολογία και οικονομικές προσεγγίσεις της προϊστορίας	
Εισαγωγή	25
Είδη αποθήκευσης και σχετική ορολογία	25
Οικονομία και Αρχαιολογία	30
Μοντέλα προσέγγισης προϊστορικών οικονομιών.....	35
Η έρευνα της προϊστορικής αποθήκευσης και οικονομίας στην Κύπρο	43
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογικές αναζητήσεις: προς ένα ολιστικό μοντέλο προσέγγισης	
Εισαγωγικές παρατηρήσεις και προβλήματα της έρευνας.....	47
Δομή και άξονες της ανάλυσης των δεδομένων	50
Υλικά αγαθά προς αποθήκευση.....	50
Η αποθήκευση μέσα από τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα.....	50
Η οικονομική συνισταμένη των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων.....	52
Η συμβολή της μικροπανίδας.....	53
Τεχνολογικές παράμετροι της αποθήκευσης.....	54
Τεχνικές αποθήκευσης.....	56
Αποθήκευση και οργάνωση χώρου.....	58
Νεότερες μέθοδοι αναγνώρισης αποθηκευτικών χώρων.....	58
Η κοινωνική διάσταση των αποθηκευμένων αγαθών.....	59
Γενικά στοιχεία για την κατάρτιση του καταλόγου δεδομένων.....	60
Κεφάλαιο 3: Η οικονομία της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου	
Εισαγωγικές παρατηρήσεις για την Κεραμική Νεολιθική περίοδο	63
Θέσεις Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου	
1. Άγιος Επίκτητος <i>Βρυσί</i>	68
Κατάλογος καταγεγραμμένων στοιχείων	69
Ανάλυση δεδομένων από τη θέση Άγιος Επίκτητος <i>Βρυσί</i>	
Αποθηκευτικές δραστηριότητες.....	80
Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση	82

Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια	83
Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες.....	87
2. Σωτήρα <i>Τειπές</i>	90
Κατάλογος καταγεγραμμένων στοιχείων	92
Ανάλυση δεδομένων από τη θέση Σωτήρα <i>Τειπές</i>	
Αποθηκευτικές δραστηριότητες.....	119
Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση	124
Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια	125
Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες.....	127
3. Καντού <i>Κουφόβουνος</i>	131
Κατάλογος καταγεγραμμένων στοιχείων	133
Ανάλυση δεδομένων από τη θέση Καντού <i>Κουφόβουνος</i>	
Αποθηκευτικές δραστηριότητες.....	157
Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση	162
Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια	163
Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες.....	166
Κεφάλαιο 4: Η οικονομία της Χαλκολιθικής περιόδου	
Εισαγωγικές παρατηρήσεις για την Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο	171
Η Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική περίοδος	172
Θέσεις Χαλκολιθικής περιόδου	
1. Ερήμη <i>Παμπούλα</i>	175
Κατάλογος καταγεγραμμένων στοιχείων	176
Ανάλυση δεδομένων από τη θέση Ερήμη <i>Παμπούλα</i>	
Αποθηκευτικές δραστηριότητες.....	184
Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση	185
Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια	185
Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες.....	187
2. Λέμπα <i>Λάγκους</i>	192
Κατάλογος καταγεγραμμένων στοιχείων	193
Ανάλυση δεδομένων από τη θέση Λέμπα <i>Λάγκους</i>	
Αποθηκευτικές δραστηριότητες.....	209
Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση	213
Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια	216
Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες.....	219
3. Κισσόνεργα <i>Μοσφίλια</i>	224
Κατάλογος καταγεγραμμένων στοιχείων	225
Ανάλυση δεδομένων από τη θέση Κισσόνεργα <i>Μοσφίλια</i>	
Αποθηκευτικές δραστηριότητες.....	238
Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση	243
Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια	249
Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες.....	252

Κεφάλαιο 5: Αποθήκευση και οικονομία στην Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική Κύπρο	
Τοπογραφικά δεδομένα	257
Τροφοπαραγωγή και αποθηκευμένα αγαθά	259
Κτηνοτροφία, κυνήγι και άλλες τροφosuλλεκτικές δραστηριότητες	261
Τεχνολογία αποθήκευσης και αποθηκευτικά μέσα.....	264
Η οικοτεχνία των κοινωνικών ομάδων της Νεολιθικής-Χαλκολιθικής Κύπρου	267
Ανταλλαγές	273
Σύνοψη οικονομικών δεδομένων.....	274
Κεφάλαιο 6: Κοινωνικές προεκτάσεις των οικονομικών δεδομένων	
Εισαγωγή	279
Στοιχεία οικιστικής διάταξης και οργάνωσης του αρχιτεκτονικού χώρου	280
Το νοικοκυριό μέσα από τη διανομή/αναδιανομή και κατανάλωση του υπερπροϊόντος	282
Σχέσεις παραγωγής, εσωτερικές αντιθέσεις της κοινωνικο-οικονομικής δομής και η πολιτισμική αλλαγή στη Νεολιθική και Χαλκολιθική Κύπρο	287
Σύνοψη και τελικά συμπεράσματα	301
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	305
Παραρτήματα.....	319

Στην Έλλη και τα παιδιά μου

Χρυσάνθο και Μανώλη

Προλεγόμενα και ευχαριστίες

Η παρούσα μελέτη αφορά σε ζητήματα της αποθήκευσης ως έννοιας και πρακτικής σε επιλεγμένες κοινότητες της προϊστορικής Κύπρου μεταξύ της 5^{ης} και 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδος). Κεντρικό αντικείμενο διερεύνησης είναι η θέση της αποθήκευσης στα οικονομικά προγράμματα των κατοίκων του νησιού και κυρίως οι κοινωνικές διαστάσεις της στις συγκεκριμένες χρονολογικές φάσεις. Η επιλογή της εξέτασης των αποθηκευτικών πρακτικών έγινε με γνώμονα την πεποίθηση ότι αποτελούν έναν εξαιρετικά διαφωτιστικό και εν μέρει ασφαλή δείκτη της οικονομίας αλλά και των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται κατά την παραγωγική διαδικασία. Απώτερος στόχος, όπως αναλύεται και στα σχετικά κεφάλαια, είναι η διερεύνηση αφενός του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνικές ομάδες της εξεταζόμενης περιόδου οργάνωναν την καθημερινότητά τους και εξασφάλιζαν την επιβίωσή τους και αφετέρου των αιτιών που οδηγούσαν σε κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές στο νησί γενικότερα.

Οι τελευταίες φάσεις της μακράς Εποχής του Λίθου στην Κύπρο αποτελούν ένα αίνιγμα όσον αφορά στα ζητήματα της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των κατοίκων του νησιού αλλά και τους λόγους που φαινομενικά καθυστερούσαν την υιοθέτηση κρίσιμων τεχνολογιών και κυρίως τη μετάβαση σε πιο πολύπλοκες κοινωνικές δομές. Η παρούσα μελέτη απορρίπτει σε μεγάλο βαθμό τα εξωτερικά αίτια (εισβολές/μεταναστεύσεις, φυσικές καταστροφές, κλιματικές αλλαγές κ.ά.) και προτείνει ένα σχήμα προσέγγισης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής εστιάζοντας στις κοινωνικές σχέσεις και στις συνειδητές επιλογές των κατοίκων του νησιού, οι οποίοι για πολλές χιλιετίες διατηρούσαν «πεισματικά» τον τρόπο ζωής τους και την πολιτισμική ταυτότητά τους.

Η σχετική εργασία έχει βασισθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό στη διδακτορική μου διατριβή, η οποία εκπονήθηκε μεταξύ του 2007 και 2013 στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Η δομή του συγκεκριμένου τόμου ακολουθεί εν μέρει εκείνη της διατριβής, ενώ δεν έχει διαφοροποιηθεί ουσιαστικά η μεθοδολογία προσέγγισης και ο κατάλογος με τα δεδομένα των εξεταζόμενων θέσεων. Από την άλλη, η παρούσα μελέτη διαφοροποιείται ως προς την προσθήκη στοιχείων από τη δημοσίευση του Β' μέρους του Καντού *Κουφόβουνου* με τα κινητά ευρήματα καθώς και από την επιτακτική ανάγκη για βιβλιογραφική ενημέρωση, συμπλήρωση καθώς και διόρθωση ορισμένων σημείων.

Για την παρούσα έκδοση οφείλω ειλικρινείς ευχαριστίες στον Αναπληρωτή Καθηγητή Κ. Κοπανιά και την Καθηγήτρια Ε. Μαντζουράνη οι οποίοι με παρότρυναν να προχωρήσω στη δημοσίευσή της. Επίσης, στους εκδότες του AURA Κ. Κοπανιά και Γ. Παπαδάτο για την αποδοχή της μελέτης στη σειρά AURA SUPPLEMENTS. Την καθηγήτρια Ε. Μαντζουράνη ευχαριστώ και για την παραχώρηση εικόνων και σχεδίων από την ανασκαφή και τελική δημοσίευση της θέσης Καντού *Κουφόβουνος* (έκδοση του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου). Για τον ίδιο λόγο οφείλω θερμές ευχαριστίες στη Δρ D. Bolger καθώς μου παραχώρησε ευγενικά άδεια χρήσης και επεξεργασίας εικόνων και σχεδίων από τις δημοσιεύσεις των οικισμών της Λέμπας *Λάκκους* (Peltenburg κ.ά. 1985, Figs 5.4–5.6, 6.4–6.6, Fig. 47: nos 1–6, Fig. 49: nos 1–11, Plate 25: nos 1–6, Plate 26: nos 1–3) και της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* (Peltenburg κ.ά. 1998, Figs 3.6, 3.9, 14.2, 24, 25, 31, 39, Fig. 62: nos 3, 6–7, Fig. 66, Fig. 67: nos 1–4, Fig. 72, Fig. 73: nos 1–6, 8). Ομοίως,

ευχαριστώ το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου για την παραχώρηση άδειας χρήσης/δημοσίευσης εικόνων-σχεδίων από την Ερήμη *Παμπούλα* (Dikaios 1936, Plates III.1, III.2, IV.1, IV.2, V.1, V.2 και Figs 2-3) και το Καντού *Κουφόβουνο* (Μαντζουράνη 2009, Εικ. 89, 126, 127, 280, 281, 366, 413), καθώς και το University Museum of Pennsylvania για αντίστοιχη άδεια αναπαραγωγής και χρήσης εικόνων-σχεδίων από τη θέση της Σωτήρας *Τεππέ* (Dikaios 1961, Plates 10, 80, 87).

Θα ήταν παράλειψη αν δεν ανέφερα και την πολύτιμη συνεισφορά του Αναπληρωτή καθηγητή του Ε.Κ.Π.Α. Γ. Βαβουρανάκη, ο οποίος εκτός από εποικοδομητικά σχόλια για το θεωρητικό κομμάτι (κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διατριβής) προσέφερε και χρήσιμες συμβουλές για τις άδειες και την επεξεργασία των εικόνων. Εξίσου πολύτιμα και εύστοχα ήταν και τα σχόλια των δύο ανώνυμων κριτών. Βεβαίως, παραμένω αποκλειστικά υπεύθυνος για τυχόν λάθη και παραλείψεις που ενδεχομένως εξακολουθούν να υπάρχουν στη μελέτη. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τη Β. Σχίζα για την εξαιρετική δουλειά και συνεννόηση κατά τη διαδικασία σελιδοποίησης και τελικής μορφοποίησης του τόμου.

Σημειωτέον, ότι κατά την ολοκλήρωση της προετοιμασίας της παρούσας έκδοσης, βρισκόταν ήδη εν εξελίξει και το ερευνητικό πρόγραμμα NCCP (Neolithic Chalcolithic Cyprus Project), επιστημονικός υπεύθυνος του οποίου είναι ο γράφων. Στους συναδέλφους (και πρωτίστως φίλους) Δ. Κλουκίνα, Τ. Μαρδά και Τ. Γεωργοτά οφείλω ευχαριστίες για την άψογη συνεργασία και τις σχετικές συζητήσεις που με βοήθησαν να αναβαθμίσω εν πολλοίς και την παρούσα μελέτη. Η Τ. Μαρδά εξάλλου δημιούργησε τους χάρτες του τόμου, τις κατόψεις του οικισμού της Ερήμης *Παμπούλας* καθώς και πολλά ακόμη σχέδια (αναγράφονται αναλυτικά στον κατάλογο εικόνων). Τα αποτελέσματα του NCCP δεν έχουν συμπεριληφθεί στον παρόντα τόμο λόγω σχετικών περιορισμών στη διάχυση των αποτελεσμάτων από τον φορέα χρηματοδότησης του Ερευνητικού Προγράμματος.

Κατάλογος Εικόνων–Πινάκων–Χαρτών

Χάρτης **1**: Νεολιθικές θέσεις της Κύπρου που αναφέρονται στο κείμενο.

Χάρτης **2**: Χαλκολιθικές θέσεις της Κύπρου που αναφέρονται στο κείμενο.

Χρονολογικός Πίνακας **I**: Περιοδοποίηση της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής της Κύπρου σύμφωνα με διάφορες μελέτες.

Χρονολογικός Πίνακας **II**: Πίνακας συγχρονισμών διαφόρων οικισμών (ανά φάση) κατά τη Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο.

Πίνακας **I**: Βασικές κατηγορίες ειδών και κατασκευών αποθήκευσης (σελ. 56).

Πίνακας **II**: Αποθηκεύσιμη διάρκεια διαφόρων αγροτικών και άλλων αγαθών (σελ. 57).

Εικ. **1**: Συγκέντρωση από κροκάλες και αποτμήματα ίαση από το Καντού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, σελ. 134, Εικ. 281.

Εικ. **2**: Λάκκος με συγκέντρωση πελέκων από το Καντού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, σελ. 59, Εικ. 127.

Εικ. **3**: Τυπολογία αποθηκευτικών θηκών Διμηνίου. Προέλευση: Χουρμουζιάδης 1979, 130, Εικ. 9. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού.

Εικ. **4**: Λάκκος υποδοχής αγγείου από το Καντού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, σελ. 171, Εικ. 366.

Εικ. **5**: Συγκέντρωση εργαλείων από λειασμένο λίθο στον οικισμό της Λέμπας. Προέλευση: LAP I, pl.25.1, Area II.

Εικ. **6**: Κάτοψη τυπικής οικίας από το *Βρυσί*. Προέλευση: Peltenburg 1982a, 97, Fig. 9. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού.

Εικ. **7**: Κάτοψη τυπικής οικίας από την Κισσόνεργα. Προέλευση: LAP II.1A, 239, Fig. 14.2.

Εικ. **8**: Κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (Τύποι 1 και 2) από τη Λέμπα: Προέλευση: LAP I, 234, fig. 5.5.

Εικ. **9**: Υπαίθρια περιοχή με οπές πασσάλων στη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, pl.25.3, Area II.

Εικ. **10**: Κατασκευή από ασβεστοκονίαμα στον οικισμό της Λέμπας. Προέλευση: LAP I, pl. 26.3 Area II.

Εικ. **11**: Κατασκευές από ασβεστοκονίαμα στον οικισμό της Λέμπας. Προέλευση: LAP I, 232, fig. 5.4. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.

Εικ. **12**: Διάφορες κατασκευές από ασβεστοκονίαμα από τον οικισμό της Λέμπας. Προέλευση: LAP I, 232, fig. 5.4. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.

Εικ. **13**: Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, κάτοψη του οικισμού. Προέλευση: Peltenburg 1982a, pl. 1. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού.

Εικ. **14**: Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Βόρειος Τομέας (Πρώιμη Φάση). Προέλευση: Peltenburg 1982a, pl. 1. Τροποποίηση από Α. Μαρδά-Στυψιανού και Ι. Βοσκό.

Εικ. **15**: Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Βόρειος Τομέας (Μέση Φάση). Προέλευση: Peltenburg 1982a, pl. 1. Τροποποίηση από Α. Μαρδά-Στυψιανού και Ι. Βοσκό.

- Εικ. **16**: Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Νότιος Τομέας (Πρώιμο τμήμα Μέσης φάσης). Προέλευση: Peltenburg 1982a, pl. 1. Τροποποίηση από Α. Μαρδά-Στυψιανού και Ι. Βοσκό.
- Εικ. **17**: Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Νότιος Τομέας (Ύστερο τμήμα Μέσης φάσης). Προέλευση: Peltenburg 1982a, pl. 1. Τροποποίηση από Α. Μαρδά-Στυψιανού και Ι. Βοσκό.
- Εικ. **18**: Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Νότιος Τομέας (Ύστερη φάση). Προέλευση: Peltenburg 1982a, pl. 1. Τροποποίηση από Α. Μαρδά-Στυψιανού και Ι. Βοσκό.
- Εικ. **19**: Ευρύστομα αποθηκευτικά αγγεία μεσαίου μεγέθους από το *Βρυσί*. Προέλευση: Peltenburg 1982a, fig. 80, 8-11. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού.
- Εικ. **20**: Ευρύστομα αποθηκευτικά αγγεία μεσαίου μεγέθους από το *Βρυσί*. Προέλευση: Peltenburg 1982a, fig. 80, 12-15. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού.
- Εικ. **21**: Σωτήρα *Τεππές*, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα όλων των φάσεων. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 10.
- Εικ. **22**: Σωτήρα *Τεππές*, κατάλοιπα Φάσης I. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 10. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **23**: Σωτήρα *Τεππές*, κατάλοιπα Φάσης II. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 10. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **24**: Σωτήρα *Τεππές*, κατάλοιπα Φάσης III. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 10. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **25**: Σωτήρα *Τεππές*, κατάλοιπα Φάσης IV. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 10. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **26**: Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μεσαίου μεγέθους από τη Σωτήρα. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 80, 138.
- Εικ. **27**: Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μεσαίου μεγέθους από τη Σωτήρα. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 87, 138.
- Εικ. **28**: Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 80, 135.
- Εικ. **29**: Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 87, 135.
- Εικ. **30**: Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 80, 285.
- Εικ. **31**: Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 87, 285.
- Εικ. **32**: Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα. Προέλευση: Dikaios 1961, pl. 83, 52e.
- Εικ. **33**: Καντού *Κουφόβουνος*, Κατάλοιπα όλων των φάσεων. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **34**: Καντού *Κουφόβουνος*, Αρχική Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **35**: Καντού *Κουφόβουνος*, Αρχική Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **36**: Καντού *Κουφόβουνος*, Φάση Επέκτασης, Βόρειο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **37**: Καντού *Κουφόβουνος*, Φάση Επέκτασης, Νότιο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **38**: Καντού *Κουφόβουνος*, Ορθογώνια Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **39**: Καντού *Κουφόβουνος*, Ορθογώνια Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.

- Εικ. **40**: Καντού *Κουφόβουνος*, Κυκλική Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **41**: Καντού *Κουφόβουνος*, Κυκλική Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **42**: Καντού *Κουφόβουνος*, Τρωγλοδυτική Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **43**: Καντού *Κουφόβουνος*, Τρωγλοδυτική Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, Εικ. 413. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **44**: Κοιλότητα με αγγείο κατά χώραν από το Καντού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, σελ. 59, Εικ. 126.
- Εικ. **45**: Κοιλότητα με αγγείο κατά χώραν από το Καντού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, σελ. 43, Εικ. 89.
- Εικ. **46**: Περιοχή συγκέντρωσης ίασηπ από το Καντού. Προέλευση: Μαντζουράνη 2009, Τόμος Α' 2, σελ. 133, Εικ. 280.
- Εικ. **47**: Ερήμη *Παμπούλα*, κατάλοιπα Στρώματος III και IV. Προέλευση: Dikaios 1936, 8, figs 2-3. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **48**: Ερήμη *Παμπούλα*, κατάλοιπα Στρώματος V. Προέλευση: Dikaios 1936, pl. III.1. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **49**: Ερήμη *Παμπούλα*, κατάλοιπα Στρώματος VI. Προέλευση: Dikaios 1936, pl. III.2. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **50**: Ερήμη *Παμπούλα*, κατάλοιπα Στρώματος VII. Προέλευση: Dikaios 1936, pl. IV.1. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **51**: Ερήμη *Παμπούλα*, κατάλοιπα Στρωμάτων VIII-IX. Προέλευση: Dikaios 1936, pl. IV.2. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **52**: Ερήμη *Παμπούλα*, κατάλοιπα Στρωμάτων XI-XII. Προέλευση: Dikaios 1936, pl. V.1. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **53**: Ερήμη *Παμπούλα*, κατάλοιπα Στρώματος XIII. Προέλευση: Dikaios 1936, pl. V.2. Νέο σχέδιο από την Α. Μαρδά-Στυψιανού. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **54**: Λέμπα *Λάκκους*, κατάλοιπα Περιόδου 1 (Περιοχή I). Προέλευση: LAP I, 323, fig. 6.4. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **55**: Λέμπα *Λάκκους*, κατάλοιπα Περιόδου 2 (Περιοχές I-II). Προέλευση: LAP I, 325, fig. 6.5. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **56**: Λέμπα *Λάκκους*, Περίοδος 3 (Περιοχή II). Προέλευση: LAP I, 327, fig. 6.6. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **57**: Λάκκος με αποθηκευτικό αγγείο από τη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, 240, fig. 5.6. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **58**: Λάκκος με αποθηκευτικό αγγείο από τη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, pl.25.5, Area II.
- Εικ. **59**: Αποθηκευτική περιοχή με λάκκους στη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, pl. 25.6, Area II.
- Εικ. **60**: Υπόγειο αποθηκευτικό σύμπλεγμα στη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, pl.26.1 Area II.
- Εικ. **61**: Οι λάκκοι 1 και 2 του Υπόγειου αποθηκευτικού συμπλέγματος στη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, pl.26.2 Area II.
- Εικ. **62**: Διάφοροι τύποι λάκκων από τη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, 240, fig. 5.6. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **63**: Αποθηκευτικά αγγεία σε λάκκους της Λέμπας. Προέλευση: LAP I, pl.25.2, Area II.
- Εικ. **64**: Αποθηκευτικά αγγεία σε λάκκους της Λέμπας. Προέλευση: LAP I, pl.25.4, Area II.
- Εικ. **65**: Αποθηκευτικά αγγεία από τη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, fig. 49, 1-9.

- Εικ. **66**: Αποθηκευτικά αγγεία από τη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, fig. 49, 10.
- Εικ. **67**: Αποθηκευτικά αγγεία από τη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, fig. 47, 1-5.
- Εικ. **68**: Αποθηκευτικά αγγεία από τη Λέμπα. Προέλευση: LAP I, fig. 47, 6.
- Εικ. **69**: Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 2. Προέλευση: LAP II.1A, Fig. 24. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **70α-β**: Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Α (Βόρεια και Κεντρική περιοχή αντίστοιχα). Προέλευση: LAP II.1A, Figs. 25 και 31 αντίστοιχα. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **71**: Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β, Κεντρική περιοχή. Προέλευση: LAP II.1A, Fig. 31. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **72**: Κισσόνεργα *Μοσφίλια* Φάση 4, Κεντρική περιοχή. Προέλευση: LAP II.1A, Fig. 39. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **73α-β**: Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 4, «Οικία των Πίθων» (πάνω: συγκεντρώσεις ευρημάτων και τροφοπαρασκευαστικές εγκαταστάσεις, κάτω: διασπορά κεραμικής). Προέλευση: LAP II.1A, 38, Fig. 3.6. Τροποποίηση από Ι. Βοσκό.
- Εικ. **74**: Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 62,3.
- Εικ. **75**: Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 62,6.
- Εικ. **76**: Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 62,7.
- Εικ. **77**: Αποθηκευτικά αγγεία από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β και επιφανειακά ευρήματα. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 67,1-2.
- Εικ. **78**: Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β και επιφανειακά ευρήματα. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 67,3.
- Εικ. **79**: Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β και επιφανειακά ευρήματα. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 67,4.
- Εικ. **80**: Διάφορα αποθηκευτικά και ευρύστομα αγγεία από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3Β. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 66.
- Εικ. **81**: Αποθηκευτικά αγγεία από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 4. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 72.
- Εικ. **82**: Αποθηκευτικά αγγεία από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 4. Προέλευση: LAP II.1A, fig. 73.
- Εικ. **83**: Αποκατάσταση της «Οικίας των Πίθων». Προέλευση: LAP II.1A, 41, Fig. 3.9.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ

		
Ενδείξεις αποθήκευσης	Ενδείξεις τροφοπαρσκευής	Θερμικές κατασκευές

Συντομογραφίες

Ε/Α: Ερυθρή επί Ανοικτού κεραμική

Ε/Ε: Ερυθρή επί Ερυθρού κεραμική

ΕΜ: Ερυθρή Μονόχρωμη κεραμική

ΕΜΓ: Ερυθρή Μονόχρωμη Γραπτή κεραμική

ΚΤ: Κτενιστή κεραμική

ΚΤ/Ε/Α: Κτενιστή και Ερυθρή επί Ανοικτού κεραμική

LAP I: Peltenburg κ.ά. 1985

LAP II.1A: Peltenburg κ.ά. 1998

LAP II.2: Peltenburg κ.ά. 1991

LAP III.1: Peltenburg κ.ά. 2003

SCE IV: *Swedish Cyprus Expedition*, Volume IV.1A.

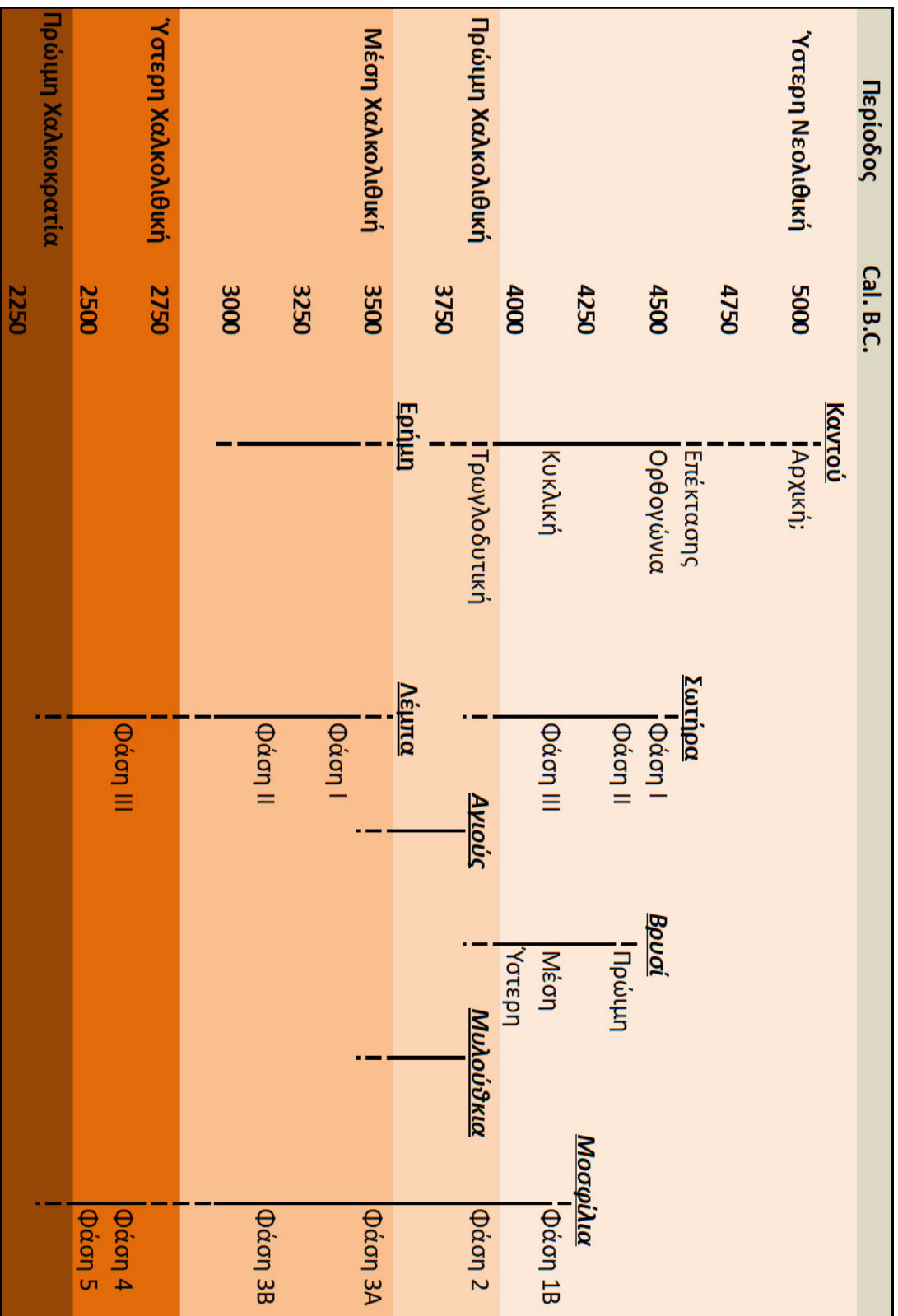
Ονόματα θέσεων	Περίοδος
Αγία Βαρβάρα <i>Ασπρόκρεμνος</i>	Ακεραμική Νεολιθική
Άγιος Επίκτητος <i>Βρυσί</i>	Κεραμική Νεολιθική
Άγιος Τύχωνας <i>Κλήμονας</i>	Ακεραμική Νεολιθική
Ερήμη <i>Παμπούλα</i>	Μέση Χαλκολιθική
Καλαβασός <i>Αγιούς</i>	Πρώιμη Χαλκολιθική
Καλαβασός <i>Κοκκινόγια</i>	Κεραμική Νεολιθική
Καλαβασός <i>Παμπούλες</i>	Χαλκολιθική
Καλαβασός <i>Τέντα</i>	Ακεραμική Νεολιθική
Καντού <i>Κουφόβουνος</i>	Κεραμική Νεολιθική
Καραβάς <i>Γύρισμα</i>	Χαλκολιθική
Κρήτου Μαρόττου <i>Άης Γιώρκης</i>	Ακεραμική Νεολιθική
Κισσόνεργα <i>Μοσφίλια</i>	Κεραμική Νεολιθική-Χαλκολιθική
Κισσόνεργα <i>Μυλούθκια</i>	Ακεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική
Κισσόνεργα <i>Σκαλιά</i>	Μέση Εποχή του Χαλκού
Κλεπίνη <i>Τρουλί</i>	Ακεραμική και Κεραμική Νεολιθική
Λέμπα <i>Λάκκους</i>	Μέση-Ύστερη Χαλκολιθική
Μάα <i>Παλαιόκαστρο</i>	Πρώιμη Χαλκολιθική και Ύστερη Εποχή του Χαλκού
Μάρι <i>Παλιάμπελα</i>	Κεραμική Νεολιθική (:)
Παραλίμνι <i>Νησιά</i>	Κεραμική Νεολιθική
Παρεκκλησιά <i>Σκυλλουρόκαμπος</i> (ή <i>Σιηλλουρόκαμπος</i>)	Ακεραμική Νεολιθική
Σουσκίου <i>Βαθύρκακας</i>	Μέση Χαλκολιθική
Σουσκίου <i>Λαόνα</i>	Χαλκολιθική
Σωτήρα <i>Τεππές</i>	Κεραμική Νεολιθική
Φιλιά <i>Δράκος Α'</i>	Κεραμική Νεολιθική
Χοιροκοιτία <i>Βουνί</i>	Ακεραμική Νεολιθική

Νεολιθική Περίοδος (9000–4000/3900 π.Χ.)
(σύμφωνα με McCartney 2010, 189, Table 22.1)
Προκεραμική/Ακεραμική Νεολιθική Α (PPNA): 9000–8600 π.Χ.
Πρώιμη Προκεραμική/Ακεραμική Νεολιθική Β (EPPNB): 8400–7900 π.Χ.
Μέση Προκεραμική/Ακεραμική Νεολιθική Β (MPPNB): 7900–7500 π.Χ.
Ύστερη Προκεραμική/Ακεραμική Νεολιθική Β (LPPNB): 7500–6400 π.Χ.
Πολιτισμός Χοιροκοιτίας: 6400–5600/5500 π.Χ.
Ύστερη (Κεραμική) Νεολιθική/Πολιτισμός Σωτήρας: 5000/4750–4000/3900 π.Χ.

Νεολιθική Περίοδος (9000–4000/3900 π.Χ.)
(σύμφωνα με Kloukinas και Voskos 2013, fig. 2)
Πρώιμη Προκεραμική/Ακεραμική Νεολιθική: 9000–8000 π.Χ..
Μέση Προκεραμική/Ακεραμική Νεολιθική: 8000–6500 π.Χ.
Ύστερη Προκεραμική/Ακεραμική (Πολιτισμός Χοιροκοιτίας): 6500–5600/5500 π.Χ.
Ύστερη (Κεραμική) Νεολιθική/Πολιτισμός Σωτήρας: 5000/4750–4000/3900 π.Χ.

Χαλκολιθική Περίοδος (3900/3800–2500/2400 π.Χ.)
(σύμφωνα με Μαντζουράνη 2001)
Πρώιμη Χαλκολιθική: 3900/3800–3500 π.Χ.
Μέση Χαλκολιθική: 3500–2800 π.Χ.
Ύστερη Χαλκολιθική: 2800–2500/2400 π.Χ.

Χρονολογικός Πίνακας Ι: Περιοδοποίηση της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής της Κύπρου σύμφωνα με διάφορες μελέτες.

Χρονολογικός Πίνακας II: Πίνακας συγχρονισμών διαφόρων οικισμών (ανά φάση) κατά τη Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο.

Εισαγωγή

Η αποθήκευση είναι μία πρακτική που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ανθρώπινης καθημερινότητας από την απώτατη προϊστορία μέχρι και τις μέρες μας. Εντάσσεται στην ευρύτερη παραγωγική διαδικασία,¹ με κύριο στόχο τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή μίας ομάδας ανθρώπων ή της ευρύτερης κοινότητας.² Η παρούσα μελέτη δεν αποσκοπεί στη διερεύνηση του βιολογικού χαρακτήρα της αποθήκευσης³ ούτε στην επιφανειακή καταγραφή της τεχνολογίας της, δηλαδή την απλή τυπολογική περιγραφή των αποθηκευτικών τεχνικών και μέσων. Αντιθέτως, φιλοδοξεί να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα και αξιοποιώντας την οικονομική διάσταση της έννοιας, να ανιχνεύσει το ρόλο της αποθήκευσης ως οικονομικής πράξης με κοινωνική σημασία στο γενικότερο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο ορισμένων επιλεγμένων κυπριακών προϊστορικών οικισμών. Απώτερος στόχος είναι η συμβολή στη μελέτη της κοινωνικής εξέλιξης των προϊστορικών κυπριακών κοινοτήτων καθώς και της πορείας τους προς την κοινωνική πολυπλοκότητα και τη θεσμοποιημένη κοινωνική διαστρωμάτωση,⁴ μέσω της κατανόησης της ευρύτερης οργάνωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων τους.

Είναι σαφές ότι στο στενό πλαίσιο μίας μονογραφίας είναι αδύνατο να ενταχθεί η συνολική εξέταση του οικονομικού φαινομένου στην προϊστορία της Κύπρου αλλά και όλες οι δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκονται έμμεσα ή άμεσα οικονομικές παράμετροι.⁵ Συνεπώς, λαμβάνοντας υπ' όψιν την ικανοποιητική κάλυψη των ζητημάτων της παραγωγής και κατανάλωσης για την Εποχή του Χαλκού και ιδιαίτερα για την περίοδο της Ύστερης Χαλκοκρατίας,⁶ στην παρούσα προσπάθεια επιλέχθηκε η μελέτη της κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης των οικισμών της 5^{ης}, 4^{ης} και μέρους της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. (από το 5000 έως το 2400 π.Χ.). Το χρονικό διάστημα που καλύπτεται περιλαμβάνει τη σχετικά αγνοημένη σε ερευνητικό επίπεδο ύστερη φάση της Νεολιθικής περιόδου (Κεραμική Νεολιθική), την προβληματική από άποψη δεδομένων Πρώιμη Χαλκολιθική και την αρκετά καλύτερα ερευνημένη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο.

Οι επιλεγμένες χρονολογικές περίοδοι εξέτασης αποτελούν ένα ικανοποιητικό δείγμα της πρώιμης Κυπριακής προϊστορίας καθώς συνιστούν μια πολιτισμική ενότητα πριν από την καθοριστικής σημασίας εξέλιξη της συστηματικής μεταλλουργικής δραστηριότητας στο νησί. Επιπλέον, στις συγκεκριμένες φάσεις εμφανίζεται και παγιώνεται στην Κύπρο η κεραμική τεχνολογία, ένα ύψιστης σημασίας γεγονός συνδεδεμένο και με την αποθηκευτική δραστη-

1. Χουρμουζιάδης 1979, 37· Kent 1999.

2. Κωτσάκης 1992, 129· Τουλούμης 2002, 83.

3. Για τη βιολογική αποθήκευση που αναφέρεται σε διεργασίες του ανθρώπινου σώματος αλλά και των ζωικών οργανισμών και αφορούν στην αποθήκευση λίπους και ενέργειας βλ. Ingold 1983, 555· Soffer 1989, 722· Τουλούμης 1994, 19· Christakis 1999β, 2.

4. Ορατά κυρίως στην Ύστερη φάση της Εποχής του Χαλκού.

5. Όπως είναι η παραγωγή, η αποθήκευση αγαθών, η διαχείριση του πλεονάσματος, οι ανταλλαγές/εμπόριο, η εξειδίκευση/καταμερισμός εργασίας, οι μεταφορές και άλλες συναφείς πρακτικές.

6. Και μάλιστα με δυσανάλογα μεγάλο αριθμό μελετών σε σύγκριση με άλλες περιόδους λόγω των πολλών ερευνών με επίκεντρο την παραγωγή και διακίνηση του χαλκού.

ριότητα. Οι ισχυρές ενδείξεις οργανωμένης αποθήκευσης στις Χαλκολιθικές θέσεις Λέμπα Λάκκους και Κισσόνεργα *Μοσφίλια* αποδεικνύουν τον αυξανόμενο ρόλο του υπερπροϊόντος στα κοινωνικά δρώμενα. Ωστόσο, παρά το σημαντικό έργο του ανασκαφέα των δύο αυτών θέσεων, E. Peltenburg, στη δυτική Κύπρο, παρατηρείται ένα σημαντικό κενό στη σφαιρική κατανόηση τόσο των οικονομικών πρακτικών των κατοίκων της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου όσο και των συνθηκών που οδήγησαν στις συγκεκριμένες εξελίξεις και τον παρατηρούμενο κοινωνικο-οικονομικό μετασχηματισμό.

Συνεπώς, στοχεύοντας στην κάλυψη αυτού αλλά και άλλων συναφών ερευνητικών κενών, στο παρόν βιβλίο επιχειρείται η ανάλυση της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας ορισμένων κοινωνικών ομάδων μέσω των ενδείξεων που παρέχουν οι αποθηκευτικές δραστηριότητες. Επιπρόσθετα, γίνεται μία προσπάθεια επιβεβαίωσης ή απόρριψης των ερμηνειών που υποστηρίζουν την πολιτισμική ασυνέχεια⁷ στην προϊστορική Κύπρο αλλά και εξήγησης του φαινομένου της υποτιθέμενης κοινωνικο-οικονομικής «καθυστέρησης»⁸ σε αντίθεση με τη γειτονική Ανατολία και Συροπαλαιστινιακή ακτή. Η απόπειρα αυτή, κατά την άποψη του γράφοντος, δεν μπορεί να αποδώσει χωρίς μια προσπάθεια συνολικής κατανόησης της οικονομικής βάσης και του τροφοπαραγωγικού προγράμματος κάθε οικισμού. Για το λόγο αυτό υιοθετείται μια ολιστική προσέγγιση των οικονομικών δομών με έμφαση στην αποθήκευση και επιχειρείται η ένταξη των οικονομικών αλλά και άλλων συναφών δεδομένων που προκύπτουν στο κοινωνικό περιβάλλον κάθε κοινότητας.

7. Μεταξύ του Ακεραμικού Νεολιθικού «Πολιτισμού της Χοιροκοιτίας», του Κεραμικού Νεολιθικού «Πολιτισμού της Σωτήρας» και του Χαλκολιθικού «Πολιτισμού της Ερήμης» υποστηρίχθηκε συχνά κατά το παρελθόν η ύπαρξη χρονολογικών χασμάτων και, ως εκ τούτου, πολιτισμικής ασυνέχειας. Με την πρόοδο της έρευνας και την ανασκαφή νέων και καλύτερα χρονολογημένων θέσεων το ζήτημα της ύπαρξης χρονολογικών κενών αμφισβητείται πλέον έντονα. Βλ. π.χ. Kloukinas και Voskos 2013. Επίσης, Clarke 2007.

8. Ο Held (1993, 30), στην προσπάθειά του να εξηγήσει την καθυστέρηση στην υιοθέτηση ορισμένων τεχνολογικών εξελίξεων από τις προϊστορικές κοινωνικές ομάδες της Κύπρου, χρησιμοποίησε τον όρο «socio-cultural retardation».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Αποθήκευση, αρχαιολογία και οικονομικές προσεγγίσεις της προϊστορίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αποθήκευση εντάσσεται στα ενδιάμεσα στάδια μεταξύ της παραγωγής και κατανάλωσης μιας ποικιλίας αγαθών,⁹ είτε πρόκειται για τη σοδειά από αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες είτε για υλικά που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν σε εργασίες οικοτεχνικού χαρακτήρα.¹⁰ Όταν μάλιστα μιλάμε για κοινότητες οι οποίες σε πολύ μεγάλο βαθμό βασίζονται στη γεωργία, τότε το ενδιάμεσο αυτό στάδιο αποκτά καθοριστική σημασία για τη συνολική βιωσιμότητα. Συνεπώς, αποτελεί μέρος του οικονομικού σχεδιασμού ενός νοικοκυριού ή και του συνόλου της κοινότητας με απώτερο στόχο τη φυσική επιβίωση και αναπαραγωγή των υλικών μέσων διαβίωσής τους.

Η παραδοχή της οικονομικής διάστασης της αποθηκευτικής δραστηριότητας¹¹ φέρνει στο προσκήνιο τη μακροχρόνια συζήτηση για το ρόλο της οικονομίας στην εξέλιξη του πολιτισμού και τη συμβολή των οικονομικών μελετών στην ανασύσταση των προϊστορικών κοινωνιών. Βασικό ερώτημα αποτελεί εάν είναι εφικτή η προσέγγιση της κοινωνίας, ιδεολογίας/θρησκείας και άλλων αποκλειστικά μέσα από τη μελέτη της οικονομίας.¹² Δηλαδή, εάν μπορεί κανείς μέσω υλιστικών μελετών να οδηγηθεί σε ασφαλή συμπεράσματα σε σχέση με τις άορατες (ιδεατές) πλευρές του πολιτισμού. Το ερώτημα οδηγεί μοιραία στο εάν οι μαρξιστικές έννοιες της υποδομής (οικονομικής βάσης) και υπερδομής (εποικοδομήματος) μπορούν να αποβούν χρήσιμες στη μελέτη των προϊστορικών κοινωνιών και της πολιτισμικής εξέλιξης/αλλαγής.¹³

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, στο παρόν κεφάλαιο, μετά από μία αναφορά στην έννοια και τα είδη της αποθήκευσης και άλλη συναφή ορολογία, επιχειρείται μία σύντομη αναδρομή στη συζήτηση για τη σχέση της οικονομίας με την κοινωνία καθώς και τις οικονομικές θεωρίες και τάσεις που επηρέασαν την αρχαιολογική σκέψη είτε έμμεσα, μέσω της Ιστορίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, είτε άμεσα. Έπειτα, αναλύονται μερικές από τις κυριότερες αρχαιολογικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς και έθεσαν ως

9. Βλ. Christakis 1999α, 73· Nikolakopoulou 2002, 15–6. Για τα συγκεκριμένα στάδια βλ. παρακάτω τα «Μοντέλα προσέγγισης προϊστορικών οικονομιών». Επίσης, για την ιδέα της εξισορρόπησης των σταδίων αυτών μέσω της αποθήκευσης βλ. Ingold 1983, 558.

10. Π.χ. πρώτες ύλες για κατασκευή εργαλείων, κοσμημάτων και άλλα.

11. Halperin 1994, 167–90.

12. Για μια αρνητική άποψη βλ. Gledhill και Rowlands 1982, 145.

13. Για τις έννοιες βάση/υπερδομή βλ. Gregory 1984, 12 όπου παραπέμπει στο έργο του Μαρξ. Επίσης, βλ. Gledhill και Rowlands 1982, 145.

βάση της κοινωνικής εξέλιξης κάποιο φαινόμενο οικονομικού χαρακτήρα¹⁴ με έμφαση στην αρχαιολογία της Κύπρου. Η σχετική συζήτηση περιλαμβάνει και επιλεκτική αντιπαραβολή ορισμένων παραδειγμάτων και μελετών από τον Αιγαιακό χώρο και την Εγγύς Ανατολή που έχουν να επιδείξουν μια μακρά παράδοση σε τέτοιου είδους ερευνητικές αναζητήσεις.¹⁵

Στόχος του κεφαλαίου είναι να διασαφηνιστεί το πώς αντιλαμβάνονται οι ερευνητές τις έννοιες της αποθήκευσης, πώς χρησιμοποίησαν και χρησιμοποιούν την οικονομία για να προσεγγίσουν τις κοινωνικές εξελίξεις και την πολιτισμική αλλαγή, ποια είναι τα κυρίαρχα μοντέλα προσέγγισης και ποια η θέση και σημασία της αποθήκευσης σε αυτά.

ΕΙΔΗ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ

Η Hendon έχει πρόσφατα προτείνει έναν σχετικά σύντομο αλλά πλήρη ορισμό της αποθήκευσης, ο οποίος μπορεί να αποτελέσει το σημείο έναρξης της παρούσας συζήτησης της έννοιας. Την ορίζει ως «τη δραστηριότητα που αφορά στην τοποθέτηση χρήσιμων υλικών αγαθών σε συγκεκριμένες τοποθεσίες για μελλοντική χρήση».¹⁶ Ανατρέχοντας στο έργο του Binford, ενός από τους θεμελιωτές της Νέας Αρχαιολογίας και της συστηματικής ενασχόλησης με την οικονομία στην προϊστορία, τονίζεται ότι: «η αποθήκευση αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία εξάγεται ωφέλεια χρόνου από τους φυσικούς πόρους. Η αποθήκευση εκτείνει τη χρονική περίοδο κατά την οποία είναι δυνατή η κατανάλωση, πέραν της περιόδου κατά τη διάρκεια της οποίας οι πόροι υπόκεινται σε άμεση επεξεργασία. Η αποθήκευση είναι απαραίτητη όταν οι τροφές είναι άφθονες για μικρό μόνο χρονικό διάστημα».¹⁷ Στην ίδια λογική κινείται και η συζήτηση των Rowley-Conwy και Zvelebil¹⁸ που μιλούν για «επέκταση της χρήσης ενός πόρου πέρα από την περίοδο διαθεσιμότητάς του», ενώ ο Ingold αναφέρεται σε ανταλλαγή ύλης και ενέργειας από τη φύση στον άνθρωπο-καταναλωτή και θεωρεί την αποθήκευση ως μια προσωρινή διακοπή αυτής της ροής μέσω πρόσκαιρης συσσώρευσης.¹⁹

Η ανθρωπολόγος R. Halperin αναφέρει ότι: «Η αποθήκευση, ή η επιλεκτική διατήρηση υλικών αγαθών (τροφή, εργαλεία, νερό, σπόροι για φύτευση) για κάποια μελλοντική χρήση – είτε βραχυπρόθεσμα είτε μακροπρόθεσμα – είναι ένα γεγονός της οικονομικής και κοινωνικής ζωής σε όλους τους πολιτισμούς, σε όλες τις περιόδους και σε όλα τα μέρη».²⁰ Ο Τουλούμης, ο οποίος έχει ασχοληθεί με την αποθήκευση κατά τη Νεολιθική περίοδο και την Πρώιμη Χαλκοκρατία στο Αιγαίο, επίσης τονίζει την κοινωνική παράμετρο του ζητήματος, το οποίο προσεγγίζει «ολιστικά», και ορθώς δεν διαχωρίζει την οικονομική από την κοινωνική του διάσταση

14. Π.χ. ανταλλαγές, εξειδίκευση, εμπόριο, ανακατανομή αγαθών και άλλα.

15. Στον Αιγαιακό χώρο, εκτός από το πρωτοπόρο για την εποχή του έργο του Renfrew (1972), υπάρχουν και οι μαρξιστικές προσεγγίσεις των Χουρμουζιάδη (1995α, 1995β) και Τουλούμη (1994, 1996, 2002), το έργο του Halstead για τη Νεολιθική Θεσσαλία/Μακεδονία (π.χ. Halstead 1989, 1995, 1999) και πολλές άλλες μελέτες, οι οποίες συνιστούν ένα σημαντικό πεδίο αναφοράς και για την παρούσα μελέτη. Στην Εγγύς Ανατολή ο αριθμός των αντίστοιχων μελετών είναι τεράστιος καθώς η συγκεκριμένη περιοχή συνεχίζει να θεωρείται λίκνο της αγροτοκτηνοτροφίας και του τροφοπαραγωγικού σταδίου γενικότερα. Ενδεικτικά αναφέρονται οι σημαντικές παλαιές μελέτες των Pumpelly (1908), Childe (1937), Flannery (1969) και Braidwood (1974), ενώ οι πρόσφατες ερευνητικές εξελίξεις στην Κύπρο έφεραν ξανά στο προσκήνιο τις συζητήσεις περί «νεολιθικοποίησης» και πρώιμης εξημέρωσης οικόσινων ζώων στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο (βλ. ενδεικτικά McCartney 2010 και πολλά σχετικά άρθρα στους συλλογικούς τόμους των Peltenburg και Wasse 2004 και Bolger και Maguire 2010).

16. Hendon 2000, 42. Βασίζεται εν πολλοίς σε αντίστοιχο ορισμό της Halperin (1994, 167).

17. Binford 1978, 91. Βλ. και Ingold 1983, 565–66, όπου ομοίως μιλάει για σύνδεση αποθήκευσης και ωφέλει-ας χρόνου. Βλ. επίσης, Smyth 1989, 90.

18. Rowley-Conwy και Zvelebil 1989, 49.

19. Ingold 1983, 555.

20. Halperin 1994, 167.

εστιάζοντας στο ζήτημα της ύπαρξης και διαχείρισης του αγροτικού πλεονάσματος.²¹

Οι παραπάνω ορισμοί αφενός τονίζουν τη σχέση αποθήκευσης και χρόνου εκμετάλλευσης του πόρου που αποθηκεύεται και αφετέρου υποδεικνύουν την κοινωνική πλευρά της εξεταζόμενης δραστηριότητας. Ως προς τη σχέση αποθήκευσης και χρόνου, σημαντικές είναι κάποιες έννοιες όπως η βραχυπρόθεσμη («short-term») και μακροπρόθεσμη αποθήκευση («long-term»). Οι έννοιες αυτές, σύμφωνα με τον Χρηστάκη, ο οποίος έχει μελετήσει το θέμα της αποθήκευσης στη Μινωική Κρήτη, εξαρτώνται από το χρόνο που μεσολαβεί μεταξύ του σταδίου της παραγωγής έως τα στάδια της κατανομής και κατανάλωσης και υπόκεινται σε περιορισμούς που επιβάλλουν διάφοροι φυσικοί και κλιματικοί παράγοντες καθώς και οι καταναλωτικές ανάγκες των κοινωνικών ομάδων στις οποίες ανήκει το αποθηκευμένο προϊόν.²²

Η εθνοαρχαιολογική μελέτη της Kent για τη Βόρεια Αμερική, επιτρέπει περαιτέρω εννοιολογικούς διαχωρισμούς σε σχέση με το χρόνο και την ευρύτερη κοινωνική σημασία της αποθήκευσης.²³ Οι διαχωρισμοί αυτοί είναι σημαντικοί γιατί, εκτός των άλλων, συνδέονται και με τύπους αρχαιολογικών ευρημάτων. Έτσι η Kent διαχωρίζει ανάμεσα σε τυπική («formal») και άτυπη («informal») αποθήκευση.²⁴ Η τυπική αναφέρεται στην αποθηκευτική δραστηριότητα με τη χρήση δωματίων, χώρων, κατασκευών και δοχείων ειδικά κατασκευασμένων και προοριζόμενων για αυτό το σκοπό (αποθηκευτικοί χώροι, λάκκοι, θήκες, πήλινα αγγεία κ.ά.) και συνδέεται κυρίως με μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς. Αντιθέτως, η άτυπη αποθήκευση συνίσταται στη βραχυπρόθεσμη αποθηκευτική χρήση ενός χώρου ή αντικειμένου που δεν συνδέεται αποκλειστικά με τη δραστηριότητα αυτή και, ως εκ τούτου, σύμφωνα με την ίδια πάντοτε ερευνήτρια, είναι πολύ πιο δύσκολο να εντοπισθεί αρχαιολογικά.

Η έρευνα της Kent ουσιαστικά τονίζει ότι η αποθήκευση είναι μέρος της ευρύτερης παραγωγικής διαδικασίας και του τρόπου οργάνωσής της, ως στρατηγική επιβίωσης του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου. Στη διαδικασία αυτή η αποθήκευση εξασφαλίζει τη διατήρηση του πλεονάσματος της παραγωγής. Το τελευταίο, κατ' αρχήν ορίζεται ως φυσικό πλεόνασμα («normal surplus»),²⁵ και οδηγεί στη φυσική ή υλική αποθήκευση,²⁶ τον κύριο μηχανισμό διατήρησης της τροφής για την εξισορρόπηση της διαθεσιμότητας που προκαλεί η εποχιακότητα.²⁷ Το φυσικό πλεόνασμα αποτελεί ουσιαστικά το κανονικό περίσσειμα της αγροτικής παραγωγής, απόρροια μιας πετυχημένης σοδειάς²⁸ και σύμφωνα με τον Halstead η υπερπαραγωγή που οδηγεί σε αυτό εντάσσεται στις συνηθισμένες πρακτικές ενός νοικοκυριού για την εξασφάλιση της επιβίωσης των μελών του.²⁹ Κοντά στην έννοια της φυσικής αποθήκευσης ακόμη, βρίσκεται και η «αποθήκευση για έκτακτη ανάγκη» («emergency storage»),³⁰ που αποτελεί μια αποθηκευμένη ποσότητα η οποία χρησιμοποιείται από τα νοικοκυριά σε περιπτώσεις ανεπαρκούς σοδειάς για να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες των μελών τους.³¹

Πρέπει να τονιστεί, ωστόσο, ότι η αναγκαιότητα ύπαρξης φυσικού πλεονάσματος αμ-

21. Τουλούμης 1994, 20.

22. Christakis 1999α, 86· 2008, 11-2.

23. βλ. Kent 1999.

24. Kent 1999, 80.

25. Halstead 1989. Για μια αντίθετη άποψη βλ. Pearson 1957.

26. Nikolakopoulou 2002, 15.

27. Η εποχιακότητα αφορά στους περιορισμούς της διαθεσιμότητας κάθε προϊόντος ανάλογα με το πότε παράγεται και πόσο μπορεί να διατηρηθεί. Για τον ορισμό του «physical storage» βλ. Halstead και O'Shea 1989, 4· O'Shea 1989, 58.

28. Rowley-Conwy και Zvelebil 1989, 45.

29. Halstead 1989, 79. Βλ. αντίστοιχα και το κρυφό πλεόνασμα που αναφέρει ο Runnels (1985, 40).

30. Gregg 1988, 135.

31. Η Gregg υπολογίζει την ποσότητα αυτή σε αγροτικό απόθεμα ενός έτους περίπου.

φισβητείται, ιδιαίτερα μάλιστα για τις πρώιμες κοινωνίες,³² ανάλογες δηλαδή με αυτές της Ύστερης Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη. Πολλές από αυτές τις κοινωνίες θεωρείται ότι χαρακτηρίζονται από υποπαραγωγικότητα³³ και πλήρη έλλειψη οικονομικού ρασιοναλισμού.³⁴

Αυτομάτως τίθεται το ζήτημα της κοινωνικής πλευράς της αποθήκευσης, που ήδη αναφέρθηκε σύντομα προηγουμένως, κατά πόσον δηλαδή μια κοινωνία θέλει να αποθηκεύει πλεόνασμα και με ποιους τρόπους γίνεται αυτό εκτός από τη φυσική αποθήκευση. Η περιγραφή αυτών των τρόπων αποθήκευσης έχει καθιερωθεί στη βιβλιογραφία με τον όρο κοινωνική αποθήκευση («social storage»)³⁵. Η κοινωνική αποθήκευση αφορά στη δυνατότητα ανταλλαγής τροφής με διάφορα υλικά είδη που λειτουργούν ως σύμβολα αυτής της συναλλαγής και τα οποία μπορούν σε περίπτωση ανάγκης να ανταλλαχθούν ξανά για τρόφιμα. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η συσσώρευση υποχρεώσεων μέσω φιλοξενίας και παροχής τροφής ή χρήσης του εργατικού δυναμικού άλλων νοικοκυριών και γενικά κάθε ανταλλαγή τροφής που δημιουργεί μελλοντικές υποχρεώσεις στον παραλήπτη και μελλοντικά δικαιώματα ή συσσώρευση κύρους στον δότη. Το σύστημα αυτό, βεβαίως, προϋποθέτει σχέσεις ανταποδοτικότητας μεταξύ των μελών που συμμετέχουν και χαρακτηρίζει κυρίως τους μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς αλλά και πληθυσμούς που συνδυάζουν αγροτοκαλλιέργεια και κυνήγι ή τροφосуλλογή.³⁶ Οι εν λόγω κοινωνικές ομάδες συχνά αναπτύσσουν τέτοιου είδους επαφές στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους σε περίπτωση ανάγκης.

Μέσα από τη συζήτηση σχετικά με την κοινωνική αποθήκευση γίνεται σαφές ότι η διαδικασία αποθήκευσης μπορεί να διαχωρισθεί σε άμεση και έμμεση («direct-indirect storage»)³⁷ με την πρώτη να ταυτίζεται με την πρακτική αποθήκευση και την έμμεση αποθήκευση να αφορά στην επένδυση σε ανταλλακτικές δραστηριότητες ή ακόμη και στην ανάπτυξη των κτηνοτροφικών δυνατοτήτων ενός νοικοκυριού³⁸ με απώτερο σκοπό την κατανάλωση σε περίπτωση διατροφικής κρίσης.

Από τις νεότερες σχετικές έννοιες που εμφανίσθηκαν στην έρευνα είναι η συμβολική αποθήκευση («external symbolic storage»)³⁹. Η έννοια αυτή επεκτείνει τη συσσώρευση αξίας από την οικοτεχνική παραγωγή των αντικειμένων προς ανταλλαγή του Halstead στη συμβολική αξία που πηγάζει από ανθρώπινες δραστηριότητες σε κοινωνίες χωρίς γραφή, όπως η κατασκευή μνημειωδών κτισμάτων ή η επένδυση χρόνου στην τέχνη, όπως οι παλαιολιθικές βραχογραφίες. Ωστόσο, αυτού του είδους η συμβολική αποθήκευση είναι εξαιρετικά έμμεση και πέρα από τα όρια της παρούσας μελέτης.

Αξίζει, πάντως, να γίνει λόγος για την έννοια του συμβολικού κεφαλαίου, η οποία έχει ανα-

32. Τουλάχιστον στο οικοτεχνικό επίπεδο. Βλ. Χουρμουζιάδης 1995α, 121.

33. Sahlins 1972.

34. Για τον ρασιοναλισμό ή «λογοκρατία» ως έννοια βλ. Πελεγρίνης 2004, 363. Ο οικονομικός ρασιοναλισμός, πάντως, αναφέρεται στον λεγόμενο «οικονομικό άνθρωπο» (homo economicus) και την πεποίθηση της έμφυτης τάσης του για μεγιστοποίηση του οικονομικού κέρδους (βλ. Δημητρίου 1979, 32, 54–9).

35. Είναι το αντίστοιχο του «exchange transaction» που εμφανίζεται στο Flannery 1968. Για την κοινωνική αποθήκευση βλ. O'Shea 1981· Halstead και O'Shea 1982· Ingold 1983, 561· Halstead 1989, 74–5· O'Shea 1989, 58· Rowley-Conwy και Zvelebil 1989, 50.

36. Βλ. O'Shea 1989.

37. Βλ. π.χ. Halstead και O'Shea 1982, 93· Halstead 1989· O'Shea 1989.

38. Halstead 1989, 73· O'Shea 1989, 58.

39. Οι μηχανισμοί συμβολικής αποθήκευσης εντάσσονται στις μελέτες για την «γνωσιακή αρχαιολογία» ή «αρχαιολογία του νου» («Cognitive archaeology»). Βλ. σχετικά Renfrew 1982· Renfrew και Zubrow 1994· Renfrew και Scarre 1998.

πτυχθεί στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας από τον σημαντικό της εκπρόσωπο P. Bourdieu.⁴⁰ Σύμφωνα με αυτόν, η ύπαρξη συμβολικού αλλά και θρησκευτικού κεφαλαίου συχνά καθορίζει ή έστω επηρεάζει τις οικονομικές/κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, ιδίως στο κατά πόσον αυτές διέπονται από τη λογική του μέγιστου κέρδους. Ο Bourdieu, συνεπώς, υπογραμμίζει και πάλι ότι οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες δεν πρέπει να μελετώνται με αυστηρά οικονομικούς όρους.

Τέλος, θα πρέπει να συνυπολογισθεί ότι, σύμφωνα με διάφορες μελέτες, υπάρχουν και άλλοι τρόποι αποθήκευσης που εντάσσονται είτε στην άμεση είτε στην έμμεση πτυχή της συγκεκριμένης πρακτικής. Ο Ingold για παράδειγμα αναφέρεται στην οικολογική έννοια της αποθήκευσης, την οποία ορίζει ως «τη συγκέντρωση διατροφικών ειδών σε συγκεκριμένα σημεία του οικοσυστήματος» διαχωρίζοντάς την από τις δραστηριότητες που προκαλούν αυτές τις συγκεντρώσεις.⁴¹ Εκτός από την οικολογική αποθήκευση ο Ingold ξεχωρίζει την πρακτική αποθήκευση⁴² και την κοινωνική αποθήκευση η οποία συνδέεται κατά την άποψή του με τις σχέσεις και τις διαδικασίες αναδιανομής των προϊόντων.⁴³ Αντίστοιχοι διαχωρισμοί αναφέρονται και από τον Χρηστάκη ο οποίος διακρίνει τρία βασικά είδη αποθήκευσης: την ενδοσωματική («intra-corporeal»), την κοινωνική και την αποθήκευση υλικών.⁴⁴ Η Soffer,⁴⁵ επίσης, ξεχωρίζει μία πτυχή που παραπέμπει στη βιολογική αποθήκευση, την κοινωνική αποθήκευση που συνδέεται κατά τη γνώμη της με τις ανταλλαγές και τέλος την υλική αποθήκευση («material storage») που ορίζεται ως η «συσσώρευση φυσικών αγαθών».⁴⁶ Συνοψίζοντας, λοιπόν, σε γενικές γραμμές οι περισσότεροι μελετητές ξεχωρίζουν μία πλευρά της αποθήκευσης που αφορά στη βιολογική λειτουργία του οργανισμού («intra-corporeal storage»), μία πρακτική πλευρά που περιλαμβάνει και τις τεχνικές αποθήκευσης (πρακτική αποθήκευση ή άμεση αποθήκευση ή «extra-corporeal storage») και τέλος μία πλευρά που αφορά στη σύνδεση της αποθηκευτικής πρακτικής με διάφορα κοινωνικά κίνητρα (κοινωνική αποθήκευση).⁴⁷

Αυτή η απλή παράθεση διαφόρων ορισμών της αποθήκευσης και άλλης σχετικής ορολογίας φανερώνει την ποικιλία στάσεων και προσεγγίσεων των ερευνητών που ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα. Ουσιαστικά η κατεύθυνση που ακολούθησε κάθε μελετητής συνοψίζεται στον ορισμό που παραθέτει για την αποθήκευση. Έτσι, ο ορισμός του Binford παραπέμπει σε μια λειτουργιστική εξήγηση της οικονομίας στο πλαίσιο της Νέας Αρχαιολογίας όπου «...ανθρώπινοι, ζωικοί και φυτικοί πληθυσμοί συνυπάρχουν μέσα σε ένα σύστημα βιολογικών αλληλεξαρτήσεων και ενεργειακών ανταλλαγών».⁴⁸ Η τελευταία αυτή φράση περιγράφει εύστοχα και τις επιρροές που δέχθηκε ο Ingold στον ορισμό του για την οικολογική αποθήκευση.⁴⁹ Από την άλλη, ο τονισμός της σημασίας του πλεονάσματος από τον Τουλούμη φανερώνει το μαρξιστικό υπόβαθρο των μελετών του.⁵⁰

40. Bourdieu 1992, 112-21.

41. Ingold 1983, 555.

42. Πρόκειται για την «extra-corporeal» σε αντίθεση με την «intra-corporeal storage» και την οποία ο Ingold ορίζει ως «...σκόπιμη δραστηριότητα που συνεπάγεται τη συσσώρευση αποθηκευμένων υλικών» (Ingold 1983, 557).

43. Ingold 1983, 555, 561-63.

44. Βλ. Christakis 1999α, 83· 1999β, 2· 2008, 9-10 (με σχετικές παραπομπές).

45. Soffer 1989, 720, Fig. 1.

46. Soffer 1989, 722.

47. Εδώ εντάσσεται και μέρος της έμμεσης αποθήκευσης.

48. Βλ. και Godelier 2005, 94.

49. Ο Ingold, πάντως, παρά τις επιρροές που αναφέρονται, εντάσσεται στα μεταδιαδικαστικά/μετα-ανθρωπιστικά ρεύματα με σαφή οικολογικό προσανατολισμό.

50. Βλ. π.χ. Τουλούμη 1994, 1996.

Ομοίως, οι ιδέες των Halstead και O'Shea για την κοινωνική αποθήκευση και το φυσικό πλεόνασμα οδηγούν σε νεότερες εκδοχές της ιδέας της προσαρμοστικότητας του κάθε πολιτισμού στο περιβάλλον, με εμφανή πάντως την προσπάθεια σύνδεσης των υλικών στοιχείων με τις κοινωνικές εξελίξεις σε μια σχέση αλληλεξάρτησης. Συνεχίζουν έτσι κατά κάποιον τρόπο την παράδοση των ερευνητών του Cambridge⁵¹ και άρα θα μπορούσαν να ενταχθούν στον νεολειτουργισμό έχοντας πλείστες επιρροές από την πολιτισμική οικολογία.⁵² Η σύνδεση και έμφαση, τέλος, του συμβολισμού απέναντι στην οικονομία⁵³ αντανακλά τις νεότερες τάσεις στην αρχαιολογία που ευνοούν πιο ιδεαλιστικές προσεγγίσεις έναντι του υλισμού που χαρακτήριζε τις τάσεις του πρόσφατου ερευνητικού παρελθόντος.⁵⁴

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Για να γίνει κατανοητή η έρευνα σχετικά με τη σημασία της αποθήκευσης, θα πρέπει να ενταχθεί στον γενικότερο προβληματισμό ως προς τη σημασία της οικονομίας στα σχήματα ερμηνείας της ιστορικής εξέλιξης κατά την προϊστορία. Οι πρώτες απόπειρες προσέγγισης των κοινωνικών εξελίξεων της προϊστορίας μέσω της σύνδεσής τους με οικονομικούς παράγοντες, εντοπίζονται στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Εκείνη την περίοδο, εμφανίζονται θεωρίες κοινωνικής αλλαγής με επιρροές από τον περιβαλλοντικό λειτουργισμό της σκανδιναβικής αρχαιολογίας όπως η «θεωρία της άσσης» του Raphael Pumpelly για την εμφάνιση της γεωργίας.⁵⁵ Οικονομικές ερμηνείες των αρχαιολογικών δεδομένων εντοπίζονται και στο έργο άλλων Βρετανών⁵⁶ χωρίς, ωστόσο, να μπορούν να ξεφύγουν από τον οικολογικό ντετερμινισμό και τις επικρατούσες τότε θεωρίες περί διάχυσης του πολιτισμού.⁵⁷ Οι ιδέες όλων αυτών αποτέλεσαν άμεση επιρροή για τον Gordon Childe στις πρωτοπόρες για την εποχή μελέτες του. Ο Childe, πριν ακόμα στραφεί στον μαρξισμό, εισήγαγε με το έργο του τους όρους της «νεολιθικής» και «αστικής επανάστασης»⁵⁸ παραμένοντας, πάντως, πιστός στις θεωρίες της διάχυσης και στην πρωτοκαθεδρία των τεχνολογικών παραγόντων στην πολιτισμική αλλαγή. Στα ωριμότερα στάδια της ερευνητικής του πορείας, με εμφανείς τις επιρροές του μαρξισμού, οδηγείται σε πιο υλιστικές κοινωνικές αναλύσεις χωρίς ωστόσο να αποδέχεται τον μονογραμμικό εξελικτισμό που πρόσβευε η σοβιετική αρχαιολογία γενικότερα.⁵⁹

Πολύ σημαντική μορφή για την ιστορία των οικονομικών προσεγγίσεων στην αρχαιολογία είναι και ο Grahame Clark. Στο έργο του, σύμφωνα με τον Trigger,⁶⁰ συνεχίζει την παράδοση των σκανδιναβών αρχαιολόγων και μάλιστα επεκτείνει τη σημασία του περιβαλλοντικού παράγοντα στις αρχαιολογικές προσεγγίσεις με την ένταξη της παλυνολογίας στις έρευνές του.

51. Βλ. παρακάτω τη συζήτηση για την εμφάνιση της Παλαιοοικονομίας στην ανάπτυξη της οποίας πρωτοστατούν ερευνητές του συγκεκριμένου Πανεπιστημίου.

52. Βλ. Godelier 2005, 94-5. Ο Halstead πάντως αρνείται τη σύνδεση της βιοαρχαιολογίας με τον λειτουργισμό και οικολογικό ντετερμινισμό (βλ. Halstead 2004, 194).

53. Bourdieu 1992· Shanks και Tilley 1992.

54. Π.χ. Νέα Αρχαιολογία, Λειτουργισμός, Μαρξιστικές προσεγγίσεις και άλλα.

55. Βλ. σχετικά Trigger 2005, 254. Ο Pumpelly υποστήριξε ότι μετά τη Μεσολιθική περίοδο και καθώς το κλίμα γινόταν ολοένα και πιο ξηρό, διάφορες κοινωνικές ομάδες συγκεντρώθηκαν σε «οάσεις» (δηλαδή κάποιες εύφορες εκτάσεις), όπου σταδιακά εξημέρωσαν διάφορα ζώα και υιοθέτησαν την καλλιέργεια γης. Ο Childe αναπαράγει αργότερα την ίδια περίπου θεωρία.

56. Π.χ. Smith 1923· Peake και Fleure 1927.

57. Trigger 2005, 157-58.

58. Childe 1936.

59. Για τον Childe βλ. Trigger 2005, 256-70. Επίσης, Gathercole 2005, 35-41.

60. Trigger 2005, 271.

Παράλληλα, επηρεάζεται από την κοινωνική ανθρωπολογία και τις απόψεις των Malinowski και Radcliffe-Brown για τον λειτουργισμό, ενώ η θέση του για τον πολιτισμό ως σύστημα προσαρμογής και την οικονομία, κοινωνικο-πολιτική οργάνωση και ιδεολογία ως τμήματα λειτουργικών συστημάτων που απαρτίζουν το πολιτισμικό φαινόμενο, απηχεί ιδέες της κοινωνιολογίας του Durkheim⁶¹ και προοιωνίζεται τις συστημικές προσεγγίσεις της Νέας Αρχαιολογίας. Παρά τον πρωτίστως οικολογικό προσανατολισμό των ιδεών του Clark, το έργο του αποτέλεσε μια σημαντική εναλλακτική στο ευρύτερο πλαίσιο του λειτουργισμού.⁶²

Ήδη στο βιβλίο του *Αρχαιολογία και Κοινωνία*⁶³ εμφανίζονται οι έννοιες κλειδιά «επιβίωση» και «περιβαλλοντικοί περιορισμοί»,⁶⁴ ορατά και στο έργο του *Προϊστορική Ευρώπη: Η Οικονομική Βάση*⁶⁵ όπου μεταξύ άλλων αναφέρει ότι: «Η οικονομία κάθε κοινότητας μπορεί να θεωρηθεί ως η προσαρμογή σε συγκεκριμένες φυσικές και βιολογικές συνθήκες συγκεκριμένων αναγκών, ικανοτήτων, βλέψεων και αξιών».⁶⁶ Αλλά η μεγαλύτερη συμβολή του στην εξέλιξη της αρχαιολογικής μεθοδολογίας ήταν η χρήση παλαιοβοτανολόγων και παλαιοζωολόγων στις ανασκαφικές του έρευνες, γεγονός που σταδιακά οδήγησε στη δημιουργία της Παλαιοοικονομίας με κύριους εκφραστές τους Eric Higgs και M.R. Jarman.⁶⁷ Ο κλάδος της Παλαιοοικονομίας περιλαμβάνει την «εργαστηριακή ανάλυση των βιολογικών καταλοίπων που έχουν αποκαλύψει οι αρχαιολογικές θέσεις, όπως τα οστά των ζώων και οι σπόροι των φυτών, και η ερμηνεία τους με βάση την οικονομία και το περιβάλλον...»,⁶⁸ και αποτελεί τμήμα της ευρύτερης Βιοαρχαιολογίας⁶⁹ που ορίζεται ως «η μελέτη της εκμετάλλευσης ζώων και φυτών και της ανθρώπινης δίαιτας και υγείας».⁷⁰

Πρέπει να σημειωθεί ότι η απόρριψη από τους πρώτους παλαιοοικονομολόγους της πρωτοκαθεδρίας της ανάλυσης των τεχνέργων στις αρχαιολογικές έρευνες⁷¹ και η αντικατάστασή τους με ακόμη πιο ακραίες εκφράσεις του οικολογικού ντετερμινισμού,⁷² προκάλεσαν αντιδράσεις, που εντοπίζονται κυρίως στο σύγχρονο με εκείνες τις απόψεις έργο του David Clarke.⁷³ Παρόμοιες ακραίες θέσεις απηχούν και οι προσπάθειες λεπτομερούς ανασύστασης του τρόπου παραγωγής και οικονομίας μέσα από τη μελέτη βιοαρχαιολογικών καταλοίπων, για την αποτελεσματικότητα και ακρίβεια των οποίων έχουν εκφρασθεί σοβαρές ενστάσεις.⁷⁴ Η ένταξη, πάντως, της βιοαρχαιολογίας σε κάθε σύγχρονη ανασκαφική διαδικασία είναι ενδεικτική της απήχησης και σημασίας της, καθώς εμπεριέχει εξειδικευμένες πρακτικές συλλογής και περαιτέρω μελέτης τέτοιου είδους οργανικών καταλοίπων στις αρχαιολογικές έρευνες.⁷⁵

61. Για τον Durkheim βλ. Δημητρίου 1979, 18–9, 21.

62. Για την επίσης αναπτυσσόμενη Αμερικανική εναλλακτική οικολογική/λειτουργική προσέγγιση βλ. Trigger 2005, 287–88.

63. Clark 1939.

64. Πρβλ. Trigger 2005, 271.

65. Clark 1952.

66. Clark 1952, 7.

67. Βλ. Higgs 1975.

68. Trigger 2005, 277.

69. Τον όρο αυτόν πρότεινε πρώτος ο G. Clark. Βλ. Barker και Gamble 1985, 2.

70. Halstead 2004, 194.

71. Higgs και Jarman 1975, 4.

72. Sherratt 1979, 200.

73. Βλ. π.χ. Clarke 1968, 1976. Πάντως ο Clarke επηρεάστηκε και τελικά αφομοίωσε ιδέες του Higgs στη δική του προσέγγιση. Βλ. Sherratt 1979, 199–202.

74. Legge 1982γ, 20· Κωτσάκης 1983, 198· Τουλούμης 1994, 13–4.

75. Ενδεικτικά βλ. Parathanasiou κ.ά. 2013, όπου αναλύονται διάφορες σύγχρονες μέθοδοι προσέγγισης της διατροφής (ανάλυση σταθερών ισότοπων, αρχαιοβοτανικά και ζωοαρχαιολογικά δεδομένα) με μελέτη περίπτωσης αυτήν του Νεολιθικού Αιγαίου.

Πιο θετική προσέγγιση στο κρίσιμο ερώτημα εάν η βιοαρχαιολογία μπορεί να δώσει απαντήσεις σχετικά με την οικονομία των προϊστορικών κοινωνιών, δίνουν οι Barker και Gamble θέτοντας, ωστόσο, ως προϋποθέσεις την ένταξη της βιοαρχαιολογικής έρευνας σε ευρύτερο πλαίσιο, τη συνεξέτασή της με πορίσματα άλλων εξειδικευμένων σχετικών μελετών και την κατανόηση των εγγενών περιορισμών της προσέγγισης.⁷⁶ Η διαπίστωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μεθοδολογική κατεύθυνση της παρούσας μελέτης όπως θα φανεί στη συνέχεια. Οι ίδιοι ερευνητές, επίσης, έχουν υποστηρίξει τον διαχωρισμό της διαβίωσης («subsistence») από την οικονομία αναφέροντας ότι τα μέσα διαβίωσης είναι αυτά που παράγονται με σκοπό την επιβίωση, ενώ η οικονομία παραπέμπει στη διαχείριση και κυκλοφορία των αγαθών.⁷⁷ Η μελέτη των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων, πάντως, μπορεί να αποβεί χρήσιμη και στις δύο περιπτώσεις.

Κατάληξη της έμφασης της έρευνας στην οικονομία και στα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα ήταν η εμφάνιση από τη δεκαετία του 1970 έργων με τίτλους που αναφέρονται στην *Οικονομική Προϊστορία*⁷⁸ και *Οικονομική Αρχαιολογία*,⁷⁹ όροι που καθιερώνουν πλέον τη σύνδεση οικονομίας και αρχαιολογίας. Συνεπώς, φαίνεται ότι ήδη από τις δεκαετίες του 1960–1970, οι οικονομικές προσεγγίσεις θεωρούνται ως αυτονόητο μεθοδολογικό εργαλείο για την ευρύτερη κατανόηση των προϊστορικών κοινωνιών και η ύπαρξη της Οικονομικής Αρχαιολογίας είναι δεδομένη.⁸⁰

Η εμφάνιση και άνοδος της Νέας Αρχαιολογίας κατά τη δεκαετία του 1960 σηματοδότησε και μια στροφή σε πιο υλιστικές προσεγγίσεις. Αναζητείται πλέον η πολιτισμική διαδικασία και θεωρείται ότι η αλλαγή προκαλείται από εξωγενείς παράγοντες που επηρεάζουν τη συνοχή της κοινωνίας, η οποία αντιμετωπίζεται ως σύστημα. Αγνοείται ωστόσο η ιστορικότητα⁸¹ και κυρίως ο ανθρώπινος παράγοντας καθώς θεωρείται ότι η ατομική δράση δεν μπορεί να επηρεάσει τη γενική εξέλιξη που διέπεται από φυσικούς νόμους. Η οικονομία, κυρίως μέσω της συστημικής προσέγγισης,⁸² αντιμετωπίζεται από τη Νέα Αρχαιολογία ως υποσύστημα που επηρεάζει και επηρεάζεται από το ευρύτερο πολιτισμικό σύστημα. Σε αυτήν τη λογική αναπτύχθηκε και η λεγόμενη «θεωρία του παγκόσμιου συστήματος»⁸³ που υποστηρίζει την οικονομική αλληλεξάρτηση ολόκληρων περιοχών και πολιτισμών μέσω ενός ιεραρχικού διαχωρισμού που επιβάλλουν οι όροι «πυρήνας» ή «κέντρο» και «περιφέρεια» του συστήματος. Παρά το γεγονός ότι η αρχική διατύπωσή της στόχευε στην κατανόηση της πορείας ανάπτυξης του καπιταλισμού, όπως έχει υποστηριχθεί, το αναλυτικό της πλαίσιο μπορεί να εφαρμοστεί και σε προ-καπιταλιστικές οικονομίες.⁸⁴

Προτεραιότητα στην οικονομία ως μέσο κατανόησης της κοινωνίας, πάντως, δίνεται σαφώς

76. Barker και Gamble 1985, xix.

77. Barker και Gamble 1985, 2.

78. Βλ. π.χ. Higgs 1972· Higgs και Vita-Finzi 1972· Dennel 1983· Clark 1989. Επίσης, για τον όρο «Prehistoric economics» βλ. Earle 1985, 105.

79. Π.χ. Sieveking 1976· Sieveking κ.ά. 1976· Sheridan και Bailey 1981. Για σχετική με όλα τα παραπάνω βιβλιογραφία βλ. Κωτσάκης 1992, 125· Τουλούμης 1994, 7· Τουλούμης 2002, 33.

80. Είχε προηγηθεί από τη δεκαετία του 1950 η καθιέρωση του όρου «Οικονομική ανθρωπολογία» από τον Hershkovits (βλ. Δημητρίου 1979, 36). Επίσης, για την Ιστορική επιστήμη βλ. την πρόσφατη αναφορά στη νέα Οικολογική-Οικονομική Ιστορία (Horden και Purcell 2000, 176–78).

81. Η ιστορικότητα ή ο ιστορικισμός αποτελούν όρους που αναφέρονται στην άποψη ότι «...η γνώση περί των ανθρώπινων ζητημάτων θα πρέπει πάντοτε να διαμορφώνεται στο πλαίσιο του ιστορικού περιβάλλοντός των» (Πελεγρίνης 2004, 299).

82. Κριτική προσέγγιση από τους Shanks και Tilley 1992, 52–3.

83. «World systems theory» (Wallerstein 1974). Επίσης, βλ. Trigger 2005, 341–42.

84. Schneider 1977.

από τις μαρξιστικές αναλύσεις. Με απώτατη πηγή έμπνευσης την κριτική της Πολιτικής οικονομίας του 19^{ου} αιώνα από τον Μαρξ⁸⁵ και συνεχιστές τους Σοβιετικούς αρχαιολόγους,⁸⁶ η μαρξιστική προσέγγιση επηρέασε τις ανθρωπιστικές επιστήμες⁸⁷ και συνεχίζει να επηρεάζει την αρχαιολογία κυρίως μέσω νεομαρξιστικών θεωρητικών σχημάτων.⁸⁸ Η οικονομία σύμφωνα με τους μαρξιστές αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία αναπτύσσονται όλες οι άλλες συνισταμένες του πολιτισμικού φαινομένου (δηλ. η υπερδομή ή το εποικοδόμημα), ο τρόπος παραγωγής είναι καθοριστικός για την κοινωνικοπολιτική και ιδεολογική πραγματικότητα⁸⁹ και η κοινωνική αλλαγή προκαλείται από την ύπαρξη και δράση εσωτερικών αντιθέσεων και όχι εξωτερικών αιτιών.⁹⁰ Όσον αφορά στην αρχαιολογία ειδικότερα, το σημείο τριβής ανάμεσα σε μαρξιστές και σε όσους τους ασκούν κριτική είναι η δυνατότητα προσέγγισης των μη ορατών τομέων της κοινωνίας (ιδεολογία, θρησκεία κ.ά.) μέσω της ανάλυσης της οικονομικής βάσης.⁹¹ Για τους θεωρητικούς της κοινωνίας γενικότερα, σημασία έχει, επίσης, κατά πόσο η υποδομή και η υπερδομή «συμπλέκονται»⁹² και σε ποιο βαθμό η οικονομία ελέγχει την κοινωνία⁹³ ή το αντίθετο.⁹⁴ Ουσιαστικά, συγκρούονται εδώ ο υλισμός και ο ιδεαλισμός με φόντο τη διερεύνηση της κοινωνικής αλλαγής αλλά και την αποτελεσματικότητα και εξηγητική ικανότητα κάθε προσέγγισης.

Σύμφωνα με τον Hodder⁹⁵ ούτε η διαδικαστική αλλά ούτε η στρουκτουραλιστική και η μαρξιστική προσέγγιση μπόρεσαν να εντάξουν την πολιτισμική αλλαγή σε ένα ιστορικό πλαίσιο και ένα θεωρητικό μοντέλο που να εξηγεί επαρκώς τις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές λαμβάνοντας υπ' όψιν τόσο τον ενεργό ανθρώπινο παράγοντα όσο και τη σημασία του συμβολισμού και της ιδεολογίας γενικότερα απέναντι στον υλισμό. Ως αντίβαρο στις υλιστικές προσεγγίσεις των προηγούμενων δεκαετιών αναπτύχθηκε η μεταδιαδικαστική προσέγγιση που αμφισβητεί έντονα την πιθανότητα αντικειμενικότητας στη διερεύνηση των κοινωνικών αλλαγών μέσω της οικονομίας⁹⁶ καθώς θεωρείται ότι η μελέτη της οικονομίας είναι ανούσια χωρίς την πλήρη κατανόηση άλλων παραγόντων όπως οι συμβολικές πτυχές του υλικού πολιτισμού και οι καθεαυτές κοινωνικές σχέσεις και δυναμικές. Η οικονομική δραστηριότητα μιας κοινωνίας, για τους υποστηρικτές αυτής της τάσης, αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής διαδικασίας η διερεύνηση της οποίας στοχεύει στην κατανόηση του τρόπου κατασκευής νοηματικών συστημάτων και σχέσεων από τα ενεργά υποκείμενα.⁹⁷ Συνεπώς, η παραδοχή της αντανάκλασης στο παρελθόν ιδεών του παρόντος και η προτεραιότητα του ιδεαλιστικού στοιχείου απέναντι στο υλιστικό συνιστούν τις βασικές ενστάσεις των μεταδιαδικαστικών προσεγγίσεων, οι οποίες θεωρούν ότι η μελέτη που προσανατολίζεται σε αυτά

85. Gregory 1984· Τουλούμης 1994, 7· 2002, 19.

86. Trigger 2005, 213-49.

87. Π.χ. η Ιστορία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Αρχαιολογία και άλλες.

88. Για παραδείγματα βλ. διάφορα άρθρα στο Spriggs 1984a και στο Miller και Tilley 1984.

89. Godelier 2005, 78.

90. Shanks και Tilley 1988, 166· Κωτσάκης 1992, 130-31.

91. Βλ. π.χ. Κωτσάκης 1992, 129.

92. Για μια καλή συζήτηση με διάφορες απόψεις βλ. Gledhill και Rowlands 1982, 145. Επίσης, Κωτσάκης 1983, 209-10· Godelier 2005, 55-7.

93. Shanks και Tilley 1988, 166.

94. Εδώ εννοούνται οι απόψεις του Althusser και των υποστηρικτών της θεωρίας του.

95. Hodder 2002.

96. Trigger 2005, 364.

97. Βλ. π.χ. Hodder 1982· Earle 1999, 608. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι στο μεταδιαδικαστικό ρεύμα διακρίνονται έντονες επιρροές από τον δομισμό/στρουκτουραλισμό. Ιδιαίτερα οι απόψεις του ανθρωπολόγου Levi-Strauss για το ότι οι κοινωνικές σχέσεις είναι εκφράσεις βασικών δομών σκέψης διατεταγμένες σε αντιθέσεις διπλών αφορούν και στην ίδια την οικονομία.

τα στοιχεία δίνει μεγαλύτερο βάρος στην καθοριστική δράση του ανθρώπινου παράγοντα.

Στο σημείο αυτό, πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι ενδεχόμενη απόρριψη του υλισμού και της οικονομίας ως δείκτη των κοινωνικών αλλαγών έστω και μακροπρόθεσμα, θα δημιουργούσε ένα σημαντικό κενό τη στιγμή που όλο και περισσότερες κοινωνικές επιστήμες κλίνουν στην ολιστική προσέγγιση του κοινωνικού φαινομένου,⁹⁸ αναπόσπαστο τμήμα της οποίας φέρεται να αποτελούν και οι οικονομικές δραστηριότητες. Ο Knapp ήδη από το 1986 έχει αναρωτηθεί σε μελέτη του για τη σχέση οικονομίας και ιδεολογίας/θρησκείας «Με ποια κριτήρια, αν όχι με τα υλιστικά, μπορούν οι αρχαιολόγοι να διατυπώσουν κάποιου είδους ερώτημα για τη σχέση μεταξύ αντικειμένων, αρχιτεκτονικής ή εθνογραφικών αναλογιών από τη μία πλευρά και θρησκευτικών αναπαραστάσεων, τελετουργικών ή δημοσίων κτηρίων και θρησκευτικής πρακτικής από την άλλη;».⁹⁹

Έχοντας ενσωματώσει, λοιπόν, στοιχεία της μεταδιαδικαστικής κριτικής και αντλώντας ιδέες από Γάλλους ανθρωπολόγους¹⁰⁰ κάνει την εμφάνισή του ο νεομαρξισμός, στο θεωρητικό υπόβαθρο του οποίου παρατηρείται μια τάση συγχώνευσης στοιχείων από το δομισμό («structuralism»), το μαρξισμό αλλά και τη μεταδιαδικαστική στροφή προς τον ιδεαλισμό. Σημαντικό, ακόμη, για την παρούσα μελέτη είναι το γεγονός ότι οι νεομαρξιστές μιλούν για ισορροπία και διαλεκτική αλληλεξάρτηση υποδομής και υπερδομής¹⁰¹ και άρα υλισμού και ιδεαλισμού,¹⁰² καθιστώντας την ολιστική εξέταση της κοινωνίας κρίσιμη για την κατανόηση του ρόλου των επιμέρους συνισταμένων του πολιτισμικού φαινομένου.

Το συμπέρασμα από αυτή τη σύντομη αναδρομή είναι ότι οι διάφορες προσεγγίσεις της προϊστορικής οικονομίας ακολουθούν ανελλιπώς την εξέλιξη της αρχαιολογίας από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με απώτερο σκοπό την κατανόηση των κοινωνικών αλλαγών μέσω αυτής. Παρ' όλα αυτά κάθε θεωρητικό ρεύμα αντιμετωπίζει και ορίζει την οικονομία με διαφορετικό τρόπο, εκφράζεται σκεπτικισμός για τη δυνατότητα αντικειμενικής προσέγγισης του παρελθόντος και δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς το όριο της εξηγητικής ικανότητας κάθε ερμηνευτικού πλαισίου.¹⁰³ Απομένει στην κρίση του εκάστοτε ερευνητή η επιλογή του κατάλληλου θεωρητικού πλαισίου ανάλογα με το υλικό που επιχειρεί να μελετήσει και τα ερωτήματα που θέτει.

Κλείνοντας τη συζήτηση αυτή, θα ήταν παράλειψη να μην τονιστεί ο ρόλος και η σημαντική συνεισφορά της κοινωνικής ανθρωπολογίας στη διαμόρφωση της αρχαιολογικής αλλά και της ιστορικής έρευνας. Θα μπορούσε κάλλιστα να μιλήσει κανείς για αμφίδρομη σχέση όπου οι παράλληλες πορείες αυτών των ανθρωπιστικών επιστημών βρίσκονται σε συνεχή επαφή και ανταλλαγή ιδεών με απώτερο στόχο την κατανόηση του ανθρώπου και της κοινωνικής πορείας του. Μια αναλυτική εξέταση όλων των θεωριών για την οικονομία και τη σχέση της με την κοινωνική εξέλιξη θα ξέφευγε από τα όρια της παρούσας μελέτης. Για τον λόγο αυτόν, θα περιοριστώ σε σύντομη παρουσίαση των βασικών τάσεων και κυρίως αυτών που υιοθετήθηκαν τελικά από την αρχαιολογική επιστήμη.¹⁰⁴

98. Για την ολιστική προσέγγιση βλ. Demarrais 2005, 141–46.

99. Knapp 1986α, 61.

100. Για παράδειγμα ο Godelier ο οποίος εντάσσεται στους δομιστές μαρξιστές (βλ. Spriggs 1984β, 3) και ακόμη οι Meillassoux, Terray κ.ά. (βλ. Δημητρίου 1979, 50–4).

101. Spriggs 1984β· Hodder 2002, 111, 117. Επίσης βλ. το σχήμα στο Friedman 1974, 445, Fig. I. Για μια άλλη παραλλαγή όπου αμφισβητείται το σχήμα βάσης/υπερδομής υπέρ ενός ολοποιητικού μοντέλου βλ. Shanks και Tilley 1992, 126–28.

102. Για την αντίδραση και κριτική αυτής της προσέγγισης βλ. Τουλούμης 2002, 30–2 όπου αναφέρεται και σχετική βιβλιογραφία.

103. Knapp 1985, 2.

104. Για μια λεπτομερέστερη συζήτηση της ενασχόλησης της κοινωνικής ανθρωπολογίας με την οικονομία βλ. Τουλούμης 2002, 28–32.

Συνοπτικά σημειώνεται ότι έχουν αναπτυχθεί τρεις βασικές τάσεις προσέγγισης της οικονομίας στον χώρο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.¹⁰⁵

1. Η φορμαλιστική (ή τυποκρατική/τυπολογική).¹⁰⁶ Οι φορμαλιστές («formalists») εμπνεόμενοι από τη νεοκλασική οικονομική θεωρία¹⁰⁷ θεωρούν ότι «η οικονομική επιστήμη μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά ως μια σχέση ανάμεσα σε σκοπούς και περιορισμένα μέσα τα οποία έχουν εναλλακτικές χρήσεις».¹⁰⁸ Συνεπώς, αναγνωρίζουν ότι όλες οι κοινωνίες εμφανίζουν παρόμοια χαρακτηριστικά όσον αφορά στις οικονομικές τους δραστηριότητες και ότι ουσιαστικός ρυθμιστής είναι ο παράγοντας της επιλογής μέσα από διάφορες εναλλακτικές λύσεις.¹⁰⁹

2. Η ουσιαστική (ή υποστασιακή).¹¹⁰ Οι οπαδοί αυτής της τάσης («substantivists») «ορίζουν σαν οικονομία μιας κοινωνίας τις κοινωνικές μορφές και δομές της παραγωγής, διανομής και κυκλοφορίας των υλικών αγαθών, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη κοινωνία σε μια δεδομένη στιγμή της ύπαρξής της».¹¹¹ Η προσέγγιση αυτή που πηγάζει από την κλασική «Πολιτική Οικονομία»¹¹² υποστηρίζει εν ολίγοις ότι «διαφορετικές κοινωνίες οργανώνουν τις οικονομικές δραστηριότητές τους με διαφορετικούς τρόπους»,¹¹³ ενώ πρέπει να τονιστεί ότι, αντίθετα με τους φορμαλιστές, οι ουσιοκράτες θεωρούν ότι η οικονομία είναι ενσωματωμένη στην κοινωνία.¹¹⁴

3. Η μαρξιστική/νεομαρξιστική. Οι νεομαρξιστές, επίσης, δεν διαχωρίζουν την οικονομία από τις κοινωνικές δομές και επιχειρούν την ανάλυσή της μέσω των δύο κύριων εννοιών που επεξεργάστηκε ο Μαρξ, δηλαδή τον «τρόπο παραγωγής» και τον «κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό».¹¹⁵ Οι «σχέσεις παραγωγής» αποτελούν καθοριστικό παράγοντα και ουσιαστικό ρυθμιστή του όλου οικονομικού συστήματος¹¹⁶ και η διαπίστωση του ποιος τις ελέγχει θεωρείται «κλειδί» στην κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης.¹¹⁷

ΜΟΝΤΕΛΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΩΝ

Η συνθετική μελέτη του C. Renfrew *The Emergence of Civilisation*¹¹⁸ σηματοδοτεί την εμφάνιση μίας από τις πρώτες και πιο ολοκληρωμένες προσπάθειες κατανόησης του πολιτισμικού φαινομένου και της κοινωνικής εξέλιξης στο χώρο της Μεσογειακής Αρχαιολογίας. Εκεί αναλύεται η περίπτωση του προϊστορικού Αιγαίου και η ανάδυση των πολύπλοκων κοινωνιών της Μέσης και Ύστερης Χαλκοκρατίας με τη δημιουργία ενός μοντέλου κοινωνικής εξέλιξης που βασίζεται στην άποψη ότι η οικονομία ή έστω η εξασφάλιση της διαβίωσης, στηριζόταν

105. Βλ. σχετικά Δημητρίου 1979, 39–44· Earle 1982, 2–3, 1985, 106–7· Knapp 1985, 1–2· Τουλούμης 2002, 28· Godelier 2005, 58–9.

106. Ο φορμαλισμός αναφέρεται και ως «ειδοκρατία», βλ. Πελεγρίνης 2004, 183.

107. Gregory 1984· Runnels 1985, 31· Τουλούμης 2002, 28.

108. Godelier 2005, 58.

109. Knapp 1985, 1.

110. Για την «υποστασιολογία» που μεταφράζεται από τον όρο «substantialism» βλ. Πελεγρίνης 2004, 610.

111. Godelier 2005, 58.

112. Gregory 1984.

113. Knapp 1985, 1.

114. Earle 1985, 106. Για την κριτική που αναπτύσσεται τελευταία σχετικά με τον φερόμενο ως ψευδή διαχωρισμό ενσωματωμένων και μη ενσωματωμένων οικονομιών βλ. Parkinson κ.ά. 2013, 415, 417, όπου αναφέρεται και συναφής βιβλιογραφία.

115. Βλ. π.χ. Godelier 2005, 58–9.

116. Knapp 1985, 1.

117. Godelier 2005, 91.

118. Renfrew 1972.

στην παράλληλη καλλιέργεια διαφορετικών σοδειών για λόγους ασφάλειας και κυρίως στο τρίπτυχο της λεγόμενης μεσογειακής πολυκαλλιέργειας,¹¹⁹ στις αυξημένες δυνατότητες καλλιέργειας που έδιναν τα πρώτα εργαλεία από μέταλλο, αλλά και στην εξειδίκευση και τις ανταλλαγές που συνεπαγόταν η απόκτηση και η κατεργασία του μετάλλου. Σύμφωνα με τον Renfrew, η εξειδίκευση σε αυτές τις καλλιέργειες δημιούργησε συσσώρευση αγαθών στις διάφορες κοινότητες με αποτέλεσμα να ξεπεδήσουν οι πρώτες ομάδες εξουσίας («ελίτ») που οργάνωναν την παραγωγή και την ανακατανομή του προϊόντος και έλεγχαν τις ανταλλαγές, γεγονός που οδήγησε σταδιακά στην ανακτορική οικονομία.¹²⁰

Παρά το γεγονός ότι η οικονομική λογική που διέπει την παραπάνω μελέτη είναι κατά βάση ουσιολογική, ο Renfrew δεν αποφεύγει τη χρήση εννοιών και παραδειγμάτων που παραδοσιακά χρησιμοποιούνται από τους φορμαλιστές, ιδίως όσον αφορά στον τομέα των ανταλλαγών/εμπορίου.¹²¹ Το προτεινόμενο μοντέλο διαβίωσης/αναδιανομής¹²² πάντως, έχοντας σαφείς επιρροές από τη συστημική θεωρία αλλά και την πολιτισμική οικολογία των δεκαετιών του 1950 και 1960,¹²³ είναι ενδεικτικό μιας λογικής που υποβαθμίζει κάπως τις παραγωγικές διαδικασίες και σχέσεις δίνοντας έμφαση στις ανταλλαγές και την αναδιανομή. Το στοιχείο αυτό, μάλιστα, αποτελεί κοινό τόπο από μέρους της πλειονότητας των ερευνητών που προσπάθησαν να προσεγγίσουν την πολιτισμική αλλαγή μέσω της οικονομίας στο Αιγαίο και την Κύπρο. Η παραπάνω διαπίστωση, βεβαίως, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι η σημασία της συγκεκριμένης μελέτης είναι μικρή για την πορεία της αρχαιολογικής σκέψης αναφορικά με τα ζητήματα της κοινωνικής αλλαγής. Αντιθέτως, όπως θα συζητηθεί παρακάτω, αποτέλεσε εφιαλτήριο για την ανάδυση τουλάχιστον δύο διαφορετικών τάσεων που στοχεύουν στην κατανόηση των καιρίων αυτών ερωτημάτων.

Αν επιχειρηθεί ένας βασικός διαχωρισμός των αρχαιολογικών προσεγγίσεων που αποσκοπούν στην ανάλυση και κατανόηση της προϊστορικής οικονομίας και κοινωνίας ξεχωρίζουν, κατά την άποψη του γράφοντος, τρεις ευρείες κατηγορίες. Η πρώτη αφορά στις μελέτες που θεωρούν τον οικολογικό παράγοντα και το περιβάλλον γενικότερα ως κλειδί για την πολιτισμική εξέλιξη μιας κοινωνίας και τις στρατηγικές που υιοθετεί η κοινότητα για την επιβίωσή της.¹²⁴ Η κυρίαρχη ιδέα που υπογραμμίζει αυτή την προσέγγιση είναι η προσαρμοστικότητα του ανθρώπου στο περιβάλλον, κάτι που συνδέεται κυρίως με τη διαδικαστική αρχαιολογία.¹²⁵ Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της, το βασικό στοιχείο που καθορίζει το πλαίσιο ανάλυσης των κοινωνιών είναι η διερεύνηση των ειδικών διαδικασιών προσαρμογής τους στο συγκεκριμένο περιβάλλον τους.¹²⁶ Σημειωτέον, ότι το βάρος αυτής της τάσης δίνεται στη μελέτη του τρόπου εξασφάλισης των μέσων διαβίωσης ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Η εμμονή στις στρατηγικές επιβίωσης, στους ανθρώπινους σκοπούς και στην αξιοποίηση των κατάλληλων μέσων με τον παράγοντα της επιλογής συνδέει, κατά κάποιο τρόπο, την προσέγγιση αυτή με τη νεοκλασική οικονομική θεωρία και συνεπακόλουθα με τη φορμαλιστική

119. Δηλαδή σιτηρά, αμπέλια και ελαιόδεντρα. Για την άποψη της ύπαρξης και τέταρτου οικονομικού πυλώνα βλ. Sarpaki 1992.

120. Η εξελικτική πορεία που περιγράφεται εδώ, μοιάζει να απηχεί ιδέες που εμφανίστηκαν σε έργο του Service (1962). Για τις επιρροές αυτές αλλά και για τη σημασία του έργου του Renfrew βλ. και Halstead 2011, 229–30.

121. Την παρατήρηση αυτή έκανε ο Knapp (1985, 2).

122. Αναφέρεται ως «subsistence/redistribution model» σύμφωνα με τον Halstead 2004 ή αναδιανεμητικό πρότυπο σύμφωνα με την Κόνσολα 1994.

123. Βλ. Earle 1999, 618.

124. Είναι η «πολιτισμική-οικολογική προσέγγιση» όπως την ορίζει ο Τουλούμης 1994, 11–2.

125. Earle 1999, 608.

126. Renfrew 1972, 19, fig. 21.

οικονομική προσέγγιση και τον οικονομικό ρασιοναλισμό.¹²⁷ Αναγνωρίζονται όμως εδώ και τάσεις έμφασης του οικολογικού παράγοντα οι οποίες είχαν ήδη διαφανεί από τον πρώιμο περιβαλλοντικό λειτουργισμό του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Συνεχιστές της, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, υπήρξαν ο Grahame Clark και αργότερα οι ερευνητές που εντάσσονται στην Παλαιοοικονομία, όταν και η κατεύθυνση αυτή οδηγήθηκε σε ακραίο οικολογικό ντετερμινισμό. Σε γενικές γραμμές, η πολιτισμική-οικολογική προσέγγιση κινείται στο πλαίσιο του νεολειτουργισμού¹²⁸ και μελετά τις κοινωνίες ως «τμήματα ενός ευρύτερου συνόλου, του οικοσυστήματος στο οποίο εντάσσονται».¹²⁹ Στην πιο πρόσφατη εξέλιξη αυτής της τάσης ξεχωρίζουν οι μελέτες των Halstead, O'Shea και άλλων, που σηματοδοτούν την προσπάθεια μετρίωσης της σημασίας του οικολογικού παράγοντα ή τουλάχιστον τη σύνδεσή του με κοινωνικούς παράγοντες,¹³⁰ κυρίως με την καθιέρωση του όρου και των πρακτικών της κοινωνικής αποθήκευσης. Αυτή η αλλαγή «πλεύσης» φυσικά, δεν είναι άσχετη με τη γενικότερη στροφή που πραγματοποιήθηκε τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες από μια οπτική που θεωρούσε τον άνθρωπο έρμαιο του περιβάλλοντος σε ρυθμιστή της κοινωνικής αλλαγής με τις επιλογές και πράξεις του.

Η αποθήκευση στις μελέτες αυτής της τάσης αναγνωρίζεται ως πολύ σημαντική στρατηγική επιβίωσης είτε πρόκειται για κοινωνικές ομάδες που στηρίζονται στην τροφοσυλλογή είτε στην τροφοπαραγωγή. Τα παραδείγματα μελετών που ασχολούνται με την αποθήκευση των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών είναι άφθονα.¹³¹ Η Soffer, για παράδειγμα, αναφέρει διάφορες κατηγορίες τροφοσυλλεκτών που συνδυάζουν τις αποθηκευτικές τους δραστηριότητες είτε με εποχιακή ή συνεχή μετακίνηση είτε με μόνιμη εγκατάσταση.¹³² Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι υπάρχουν και ομάδες, στις στρατηγικές επιβίωσης των οποίων η αποθήκευση έχει μικρή σπουδαιότητα¹³³ ή και μηδαμινή.¹³⁴ Όσο για τους τροφοπαραγωγούς, η περίπτωση των οποίων αφορά άμεσα στην παρούσα μελέτη, αρκεί να σημειωθεί ότι δεν νοείται οικονομία μόνιμα εγκατεστημένων πληθυσμών με βασικό πυλώνα της διαβίωσης τη μακροπρόθεσμη αγροτική απόδοση (σοδειά) χωρίς την ύπαρξη κάποιου είδους αποθηκευτικής δραστηριότητας.¹³⁵ Πώς όμως χρησιμοποιούν τις αποθηκευτικές ενδείξεις για να προσεγγίσουν το ζήτημα της κοινωνικής εξέλιξης οι ερευνητές που εντάσσονται στην πολιτισμική-οικολογική τάση;

Ένα από τα πιο ολοκληρωμένα και χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελεί το σχετικά πρόσφατο μοντέλο του Halstead για τη Νεολιθική Θεσσαλία.¹³⁶ Εκεί, αναλύοντας στο επίπεδο του νοικοκυριού, με βάση την κατανομή των τροφοπαρασκευαστικών και αποθηκευτικών κατασκευών, καθώς και την εξέλιξη της λεπτότεχνης κεραμικής διαφόρων Νεολιθικών οικισμών της Θεσσαλίας, υποστήριξε τη σταδιακή απομάκρυνση από την κοινοκτημοσύνη (Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική) και την πορεία προς την ιδιωτικοποίηση και αυτάρκεια των νοικοκυριών (Νεότερη και Τελική Νεολιθική). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Halstead, οι τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές κατασκευές βρίσκονται σε δημόσιους

127. Για τη νεοκλασική θεωρία βλ. Δημητρίου 1979, 34-6.

128. Godelier 2005, 80, 94-5.

129. Godelier 2005, 80.

130. Όπως σημειώνει ο Τουλούμης (1994, 11), «Η νεότερη εξέλιξη αυτής της τάσης τείνει να λαμβάνει σοβαρά υπ' όψιν κοινωνικούς παράγοντες».

131. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Rowley-Conwy και Zvelebil 1989, 40· Soffer 1989· Τουλούμης 1994, 11.

132. Soffer 1989, 719.

133. Rowley-Conwy και Zvelebil 1989.

134. Όταν π.χ. πρόκειται για πληθυσμούς που μετακινούνται καθημερινά ή καταναλώνουν άμεσα τις προμήθειες χωρίς να συσσωρεύουν αγαθά, βλ. π.χ. Woodburn 1982, 432.

135. Testart 1982, 524.

136. Halstead 1999.

ή ανοικτούς χώρους στα πρώτα στάδια. Η παράλληλη ακμή της λεπτότεχνης κεραμικής που συνδέεται με την από κοινού κατανάλωση της τροφής οδηγεί στην υπόθεση ότι το πλεόνασμα και η ανακατανομή του είναι κοινοτική και όχι ιδιωτική υπόθεση. Στα τελικά στάδια ωστόσο, (δηλ. στην Τελική Νεολιθική/Πρώιμη Χαλκοκρατία), παρατηρείται ότι η αποθήκευση περνά στο εσωτερικό των οικιών, οι τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές είτε βρίσκονται στο εσωτερικό είτε σε ανοικτούς χώρους που εντάσσονται σε συγκεκριμένα νοικοκυριά και η λεπτότεχνη κεραμική παρακμάζει μαζί με την έννοια της κοινοκτημοσύνης και του συμβολισμού της από κοινού κατανάλωσης τροφής. Η αυξημένη απομόνωση των νοικοκυριών φέρνει και μια αυξητική τάση συλλογής άγριων καρπών καθώς και μια νέα στροφή προς το κυνήγι ως συμπλήρωμα της διατροφής,¹³⁷ σηματοδοτώντας μια γενικευμένη αλλαγή από την αμοιβαιότητα στην ατομική συσσώρευση αγαθών.¹³⁸ Η επιτυχία ορισμένων νοικοκυριών στην εξασφάλιση της αυτάρκειας και η συσσώρευση γοήτρου, υλικών αγαθών και δικαιωμάτων απέναντι σε άλλους, μέσω της κοινωνικής αποθήκευσης, οδηγεί σταδιακά, κατά τον Halstead, σε κοινωνικές ανισότητες και έλεγχο του αγροτικού πλεονάσματος και της οργάνωσης της παραγωγής από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες.¹³⁹

Στη δεύτερη ευρεία κατηγορία ανήκουν, κατά τη γνώμη μου, οι αρχαιολογικές προσεγγίσεις που επιχειρούν την κατανόηση των προϊστορικών κοινωνιών μέσω της ανάλυσης των σταδίων της οικονομικής δραστηριότητας,¹⁴⁰ προσδίδοντας όμως συνήθως εξέχουσα σημασία σε ένα μόνο από τα στάδια αυτά. Ο Gregory για παράδειγμα, σημειώνει την κατανομή των αγαθών ως τον πιο σημαντικό δείκτη της οικονομίας στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες.¹⁴¹ Η ανακατανομή, επίσης, μέχρι πρόσφατα είχε συνδεθεί κυρίως με τις ανακτορικές οικονομίες και ομάδες εξουσίας στο Αιγαίο.¹⁴² Η άποψη περί κυριαρχίας των αναδιανεμητικών συστημάτων γενικότερα έχει πολύ βαθιές ρίζες και στην Εγγύς Ανατολή. Ουσιαστικά, για πολλές δεκαετίες τα προτεινόμενα σχήματα οργάνωσης της πολιτικής οικονομίας σε Αίγυπτο και Μεσοποταμία εστίαζαν στους ναούς (Αίγυπτος) ή τους ναούς/παλάτια (Μεσοποταμία), τα οποία θεωρούνταν επίκεντρο της οικονομικής δραστηριότητας, κυρίως λόγω του ελέγχου μεγάλων εκτάσεων γης και της δυνατότητας κινητοποίησης αντίστοιχου εργατικού δυναμικού.¹⁴³ Παρόλο που και για την Εγγύς Ανατολή υπάρχουν σαφέστατα τάσεις αναθεώρησης αυτής της άποψης,¹⁴⁴ διάφορες μορφές της αναδιανομής εξακολουθούν να θεωρούνται ως άμεσα συνδεδεμένες με τις συγκεντρωτικές οικονομίες της περιοχής κατά την Εποχή του Χαλκού αλλά και αργότερα (π.χ. 1η χιλιετία π.Χ.).

137. Halstead 1994, 204–5, Table 1· 1999, 83–6.

138. Δηλαδή «from sharing to hoarding» σύμφωνα με τον Halstead (1995).

139. Halstead 1995, 18–9.

140. Δηλαδή από την παραγωγή έως την κατανάλωση, βλ. Runnels 1985, 31–2.

141. Gregory 1984, 13–4.

142. Η ιδέα αυτή προέρχεται από το έργο του Polanyi (1944, 1968) ακολουθούμενη σε μεγάλο βαθμό και από τον Finley (1973). Ωστόσο, στο πλαίσιο της ευρύτερης αναθεώρησης του βαθμού συγκεντρωτισμού της ανακτορικής οικονομίας στο Αιγαίο, πλέον αμφισβητείται ανοικτά ο αποκλειστικός έλεγχος του συνόλου των οικονομικών δραστηριοτήτων από τις ανακτορικές ομάδες μέσω μονολιθικών συστημάτων αναδιανομής (βλ. σχετικά Pullen 2013, 438–39· Christakis 2011, 197· Nakassis κ.ά. 2011 καθώς και άλλα άρθρα στο Galaty κ.ά. 2011). Μια παλαιότερη σύνοψη για την αναδιανομή έχει κάνει ο Κ. Χρηστάκης και στη διατριβή του (Christakis 1999α, 77–8).

143. Σύμφωνα με τους Nakassis κ.ά. (2011, 179), το σχετικό μοντέλο οργάνωσης της οικονομίας αναδιανομής μέσω των ναών διατυπώθηκε σε ολοκληρωμένη μορφή από τον Deimel (1931) και κυριάρχησε επηρεάζοντας ακόμη και τον Polanyi. Για τη Μεσοποταμία βλ. αντίστοιχα Renger (1994, 1995).

144. Συνοπτικά αναφέρεται ότι σε διάφορες περιόδους (π.χ. του κράτους της Ur III, της Αρχαίας και Νέας Βαβυλωνιακής περιόδου) υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για ύπαρξη οικονομικών δραστηριοτήτων εκτός του κεντρικού συστήματος της αναδιανομής. Βλ. σχετική συζήτηση στο Nakassis κ.ά. 2011, 179–80, όπου περιλαμβάνεται και πρόσφατη βιβλιογραφία.

Η πλειονότητα των ερευνητών από την άλλη, δίνει μεγαλύτερη σημασία στις ανταλλαγές. Έτσι, ο Firth τις θεωρεί τον σημαντικότερο τομέα της οικονομικής δραστηριότητας¹⁴⁵ και ο Lévi Strauss σημειώνει τον τομέα της ανταλλαγής ως καθοριστική φάση του υπόλοιπου συστήματος.¹⁴⁶ Ο Polanyi, επίσης, στην προσπάθειά του να προσδιορίσει τη λογική που χαρακτηρίζει τις προϊστορικές οικονομίες διαχρονικά, διακρίνει ένα εξελικτικό σχήμα που περνά από την «αμοιβαιότητα» στην «ανακατανομή» καταλήγοντας στην «ανταλλαγή μέσω αγοράς».¹⁴⁷ Αυτή η τάση χαρακτηρίζει γενικότερα τους ουσιοκράτες και φορμαλιστές που θεωρούν ότι η διερεύνηση των ανταλλαγών φανερώνει επαρκώς τις δομές των κοινωνικών σχέσεων, υποβαθμίζοντας τη σημασία της παραγωγής. Συνεπώς, αντλώντας στοιχεία από τέτοια πρότυπα, πέρασαν στην αρχαιολογία και μοντέλα ανάλυσης των κοινωνιών μέσω των διαδικασιών ανταλλαγής/διακίνησης και κατανάλωσης αγαθών.

Η βιβλιογραφία μελετών που προσανατολίζονται στις προϊστορικές ανταλλαγές είναι πολυπληθής και μεγαλώνει διαρκώς, αλλά σταθμό στο θέμα αποτελούν κυρίως οι συλλογικοί τόμοι των Sabloff και Lamberg-Karlovsky,¹⁴⁸ Earle και Ericson,¹⁴⁹ Ericson και Earle,¹⁵⁰ Renfrew και Shennan,¹⁵¹ Knapp και Stech¹⁵² καθώς και των Renfrew και Cherry.¹⁵³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αντιμετώπισης του θέματος αποτελεί μια σχετικά πρόσφατη σύνοψη από τον Earle.¹⁵⁴ Παρά το γεγονός ότι ο τίτλος της παραπέμπει και στην ανάλυση της παραγωγής (*Production and Exchange in Prehistory*), η σημασία του παραγωγικού σταδίου περιορίζεται σε μια μικρή αναφορά σε ζητήματα όπως γιατί είναι χρήσιμη η εξακρίβωση του πώς εξασφαλίζεται η διαβίωση των κοινωνικών ομάδων και πώς οργανώνεται η παραγωγή ορισμένων αγαθών που εμπίπτουν κατά κανόνα στον τομέα της οικοτεχνικής δραστηριότητας (κεραμική, λίθινα εργαλεία και άλλα). Από εκεί και πέρα, τα συμπεράσματα αυτών συνδέονται με την ανάπτυξη των ανταλλαγών σε διάφορες κοινωνίες, ανάλογα με τον βαθμό πολυπλοκότητάς τους. Κεντρικό αρχαιολογικό ερώτημα για τον Earle είναι γιατί γίνεται η μετάβαση από τον οικιακό τρόπο παραγωγής (και την ανυπαρξία ανταλλαγών) στις ανταλλαγές μεταξύ των νοικοκυριών και έπειτα στον θεσμοποιημένο έλεγχό τους από κεντρική εξουσία. Απώτερος στόχος είναι η εξακρίβωση της σχέσης της παραγωγής με τις ανταλλαγές για τη διαχρονική κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικής εξέλιξης μέσα από τις ανταλλακτικές δραστηριότητες. Σε αυτή τη διαδικασία όμως, η παραγωγή αντιμετωπίζεται ως ένα στάδιο που υποβοηθά και στηρίζει τις ανταλλακτικές δραστηριότητες, οι οποίες αποτελούν τον πυρήνα του ευρύτερου οικονομικού συστήματος.

Στον ίδιο άξονα κινείται μοιραία και η αντιμετώπιση της αποθήκευσης στις μελέτες με αυτόν τον προσανατολισμό. Παρά την αναγνώριση ότι η κατανομή σχετικών κατασκευών μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικά συμπεράσματα για την οικονομία της εκάστοτε κοινωνίας,

145. Firth 1967, 4. Βλ., επίσης, Δημητρίου 1979, 48· Narotzky 2007, 20.

146. Gregory 1984, 13–4.

147. Polanyi 1957. Βλ. ακόμη Δημητρίου 1979, 40· Godelier 2005, 65· Nakassis κ.ά 2011, 178· Earle 2011, 238. Το υπεραπλουστευτικό σχήμα του Polanyi, πάντως, έχει επικριθεί τελευταία, ιδιαίτερα όσον αφορά στη σύνδεση του σταδίου της αγοράς αποκλειστικά με τις καπιταλιστικές οικονομίες. Βλ. σχετικά Parkinson κ.ά. 2013, 415, 417–19. Για την πιθανότητα ύπαρξης ανταλλαγών μέσω αγοράς ήδη από την Εποχή του Χαλκού βλ. π.χ. Pullen 2013 όπου παρατίθεται και συναφής βιβλιογραφία.

148. Sabloff και Lamberg-Karlovsky 1975.

149. Earle και Ericson 1977.

150. Ericson και Earle 1982.

151. Renfrew και Shennan 1982.

152. Knapp και Stech 1985.

153. Renfrew και Cherry 1986.

154. Βλ. Earle 1999 όπου υπάρχει και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

η ερμηνεία περιορίζεται στον προσδιορισμό του υπάρχοντος θεσμοποιημένου ανταλλακτικού συστήματος, με βάση την ιδέα, ότι «διαφορετικά ανταλλακτικά συστήματα θα χρειάζονταν διαφορετικού είδους κατασκευές» και «...το είδος της αποθήκευσης που χρησιμοποιείται μπορεί να δειχθεί ότι είναι χαρακτηριστικό της [συγκεκριμένης] θεσμοποιημένης μορφής της ανταλλαγής».¹⁵⁵ Συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, οι Earle και D'Altroy οδηγούνται σε ένα γενικό σχήμα ταξινόμησης, συνδέοντας την αποθηκευτική δραστηριότητα με κάποιο είδος ανταλλακτικού συστήματος, στηριζόμενοι σε στοιχεία όπως η ποσότητα και ο βαθμός συγκεντρωτισμού του αποθηκευμένου υλικού.¹⁵⁶ Έτσι, η μικρής κλίμακας, διάσπαρτη και συνδεδεμένη με συγκεκριμένα νοικοκυριά αποθήκευση αποτελεί χαρακτηριστικό του «οικιακού τρόπου παραγωγής», ενώ η μεγάλης κλίμακας συγκεντρωτική αποθήκευση συνδέεται με τα αναδιανεμητικά συστήματα των μεγάλων πολιτικών σχηματισμών που στηρίζονταν στον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής, των πρώτων υλών και του εργατικού δυναμικού. Ομοίως, ταυτίζονται και αποθηκευτικές δραστηριότητες με διάφορες περιπτώσεις ανταλλαγών όπως «από χέρι σε χέρι» («down-the-line»), στο πλαίσιο αγοράς («market exchange») και μεγάλων αποστάσεων («long distance exchange»).

Αυτή η μηχανιστική κατάταξη που εμπεριέχει και μια δόση εξελικτισμού έχει κατακριθεί ήδη στο παρελθόν από τον Τουλούμη¹⁵⁷ επειδή αγγίζει επιφανειακά το θέμα του βαθμού οργάνωσης των κοινωνικών σχηματισμών και αδυνατεί να εξηγήσει τη μετάβαση από τη μία μορφή αποθήκευσης στην άλλη. Θα μπορούσε, ακόμη, να προστεθεί ότι με την ομαδοποίηση που επιχειρείται, υποβαθμίζονται οι ιδιαίτερες συνθήκες ύπαρξης και οργάνωσης ενός κοινωνικού σχηματισμού στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο του και αγνοείται πλήρως η ανθρώπινη δράση και η ατομική πρωτοβουλία. Επιπλέον, η πρωτοκαθεδρία του οικονομικού παράγοντα στον καθορισμό της σχέσης αποθήκευσης-ανταλλαγών αφήνει ελάχιστο χώρο για τις περιπτώσεις συναλλαγών που υποκινούνται από ιδεολογικούς, συμβολικούς και άλλους παράγοντες. Ούτως ή άλλως, πάντως, η αποδεδειγμένη ύπαρξη εναλλακτικών περιπτώσεων που δεν καλύπτονται από αυτή τη στενή κατάταξη, όπως για παράδειγμα οι ανταλλαγές μεταξύ νοικοκυριών στο πλαίσιο της κοινωνικής αποθήκευσης, η συσσώρευση αγαθών για τη διενέργεια κοινωνικών εκδηλώσεων και άλλα, όπως επίσης και η παράλληλη παρουσία πολλών μορφών αποθήκευσης σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, καθιστά το σχήμα αυτό στην καλύτερη περίπτωση ελλιπές και προβληματικό.

Η μαρξιστική αντίδραση στις προσεγγίσεις της οικονομίας που ρίχνουν το βάρος στις ανταλλαγές, συνίσταται στην πρωτοκαθεδρία της θέσης της παραγωγής απέναντι στα άλλα στάδια.¹⁵⁸ Σημασία για την αποκάλυψη των κοινωνικών δομών, σύμφωνα με ορισμένους νεομαρξιστές, έχει ο εντοπισμός της κοινωνικής ομάδας ή της πολιτισμικής συνιστώσας που ελέγχει τη λειτουργία των σχέσεων παραγωγής.¹⁵⁹ Με βάση αυτήν την οπτική, ο Godelier καταλήγει στο τρίπτυχο παραγωγή/διανομή/κατανάλωση¹⁶⁰ για να προσεγγίσει την οικονομική δομή. Ομοίως, ο Cook οδηγείται στο σχήμα παραγωγή/μεταφορά/διανομή και ο Le Clair, αντίστοιχα, στο παραγωγή/μεταβίβαση (δηλ. διανομή-ανταλλαγές)/χρήση-κατανάλωση¹⁶¹ σημα-

155. Earle και D'Altroy 1982, 268.

156. Earle και D'Altroy 1982, 268–69. Παρόμοιας λογικής είναι και ο διαχωρισμός του Smyth σε συγκεντρωτική αποθήκευση («central»), κοινοτική αποθήκευση («community») και οικιακή αποθήκευση («domestic»). Βλ. Smyth 1989, 91–3.

157. Τουλούμης 1994, 12.

158. Godelier 2005, 66.

159. Godelier 2005, 91.

160. Βλ. και Δημητρίου 1979, 51· Narotzky 2007, 22.

161. Για τις απόψεις των Cook και Le Clair βλ. Δημητρίου 1979, 49.

τοδοτώντας τη στροφή της προσοχής και στο παραγωγικό στάδιο. Η Narotzky, τέλος, στο σχήμα παραγωγή/διανομή-ανταλλαγή/κατανάλωση προσθέτει και το «συμπεριεκτικό πεδίο» της κοινωνικής αναπαραγωγής στο οποίο δίνει ιδιαίτερη έμφαση.¹⁶²

Παράδειγμα μαρξιστικής προσέγγισης στο πλαίσιο της αρχαιολογικής επιστήμης και μάλιστα με εφαρμογή σε πρώιμες κοινωνίες αποτελεί η μελέτη του Χουρμουζιάδη στην οποία αναλύεται ο Νεολιθικός τρόπος παραγωγής.¹⁶³ Εκεί ο ερευνητής μιλάει για κοινοτική οργάνωση, συνεργασία μεταξύ των μελών των διαφορετικών νοικοκυριών και περιοδική ιδιοκτησία «κλασματικής λογικής», με βάση τον αριθμό των μελών κάθε οικογένειας καθώς και απουσία κεντρικού ελέγχου, δηλαδή εξουσίας και κατ' επέκτασιν κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Η οικονομία οργανώνεται σε δύο επίπεδα. Το τροφοπρομηθευτικό που περιλαμβάνει τις δραστηριότητες της γεωργίας, κτηνοτροφίας, καρποσυλλογής, κυνηγιού και αλιείας και το οικοτεχνικό που περιλαμβάνει την κατασκευή εργαλείων και αγγείων. Οι βελτιώσεις στην τεχνολογία¹⁶⁴ και η εμφάνιση ομάδων που δεν συνδέονται με την παραγωγική διαδικασία (εξειδίκευση) καθώς και η θεσμοποίηση του ελέγχου και της ανακατανομής του υπερπροϊόντος που θα προκύψει από συγκεκριμένα άτομα της κοινότητας, σύμφωνα με τον Χουρμουζιάδη, θα φέρει σταδιακά τις πρώτες κοινωνικές ανισότητες που θα οδηγήσουν στις ανακτορικές οικονομίες της εποχής του Χαλκού.

Είτε ενταχθεί η αποθήκευση στο παραγωγικό στάδιο¹⁶⁵ είτε αυτό εκλαμβάνεται ως ξεχωριστό στάδιο ανάμεσα στην κατανομή και την κατανάλωση,¹⁶⁶ η σχέση της με το αγροτικό πλεόνασμα και τη διαχείρισή του στις αρχαιολογικές έρευνες αυτού του είδους μπορεί να γίνει αντιληπτή ως ένα σημαντικό σχήμα προσέγγισης της οικονομίας και κοινωνικής οργάνωσης των προϊστορικών κοινοτήτων. Όπως σημειώνει ο Χουρμουζιάδης σε άλλη μελέτη του, σχήματα που οδηγούν εμμέσως σε αυτές τις πτυχές «είναι η τεχνολογία, η αποθήκευση και η σχέση της με το υπερπροϊόν, η απόκτηση των υλικών αγαθών, η κατανομή και η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής».¹⁶⁷ Συνεπώς, σε αντίθεση με τις μελέτες που επικεντρώνονται στις ανταλλαγές, περιορίζοντας ή αγνοώντας το ρόλο της αποθήκευσης και της παραγωγής γενικότερα, οι αρχαιολογικές προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στην παραγωγή αναγνωρίζουν την καθοριστική σημασία των αποθηκευτικών δραστηριοτήτων στην κατανόηση των σχέσεων παραγωγής, οι οποίες αντικατοπτρίζουν την κοινωνικο-οικονομική οργάνωση των προϊστορικών κοινωνιών.

Η τρίτη και πιο πρόσφατη κατηγορία προσεγγίσεων εμφανίσθηκε τις τελευταίες δεκαετίες πηγάζοντας από τη μεταδιαδικαστική θεωρία και τη στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος στο συμβολισμό και τους ιδεαλιστικούς παράγοντες του κοινωνικού φαινομένου γενικότερα.¹⁶⁸ Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει η μεταδιαδικαστική προσέγγιση την οικονομία σημειώθηκε σε προηγούμενη ενότητα. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, αξίζει να τονισθεί ότι, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα θεωρητικά ρεύματα, η μεταδιαδικαστική τάση δίνει έμφαση στο στάδιο της κατανάλωσης το οποίο θεωρεί και κινητήριο μοχλό της οικονομίας. Όσον αφορά

162. Βλ. Narotzky 2007, 27. Επίσης, άλλη μια άποψη συνοψίζεται από τα σχήματα στο Halperin 1994, 37, 45, 51.

163. Χουρμουζιάδης 1995α.

164. Απήχηση ιδεών του Godelier (βλ. και Τουλούμης 2002, 30).

165. Χουρμουζιάδης 1979, 37.

166. Halperin 1994, 51, Fig. 3.

167. Χουρμουζιάδης 1995β, 245.

168. Ενδιαφέρον έχει η κατάταξη από τον Earle της νεομαρξιστικής προσέγγισης στην τρίτη κατηγορία, λέγοντας μάλιστα ότι όλες αυτές οι θεωρίες πηγάζουν από την ουσιοκρατική οικονομική προσέγγιση που δίνει έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις. Βλ. σχετικά Earle 1982, 3· 1999.

στην αποθήκευση ειδικότερα, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη της Hendon.¹⁶⁹ Αντλώντας εθνογραφικά και αρχαιολογικά παραδείγματα από διάφορες περιοχές και περιόδους, η Hendon επιχειρεί να αξιοποιήσει την έννοια της «συλλογικής γνώσης» του Giddens¹⁷⁰ και συζητά στοιχεία της διαφαινόμενης σύνδεσης μεταξύ αποθηκευτικών πρακτικών και κοινωνικών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, στη μελέτη αυτή η εξακρίβωση της οικονομικής δυναμικής των αποθηκευτικών δραστηριοτήτων θεωρείται δευτερεύουσα μπροστά στη συμβολική σημασία της θέσης των αποθηκευτικών κατασκευών και της επίδειξης του περιεχομένου τους. Κατά την Hendon, αυτό συμβαίνει γιατί τα παραπάνω στοιχεία συνδέονται, εκτός των άλλων, και με παράγοντες όπως ο κοινωνικός αυτοπροσδιορισμός, η διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και η συνεχής επαναδιαπραγμάτευση της κοινωνικής ταυτότητας και θέσης των ιδιοκτητών. Οι αποθηκευτικοί χώροι αποτελούν αφενός τμήμα του κοινωνικού περιβάλλοντος των ανθρώπων που τους δημιούργησαν και τους χρησιμοποίησαν και αφετέρου σύμβολο του νοικοκυριού και των ατόμων στα οποία ανήκαν.¹⁷¹ Η ύπαρξή τους στον χώρο μαζί με το σύνολο των κτιστών και φυσικών κατασκευών, συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση της κοινωνικής μνήμης και τη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου μέσω αυτής, στοιχείο που μπορεί να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης σε σταθερή βάση τόσο από συγκεκριμένα άτομα όσο και από ομάδες ανθρώπων.¹⁷²

Παρόμοιες ιδέες αλλά και λογική προσέγγιση των αποθηκευτικών πρακτικών και της διαχείρισης του υπερπροϊόντος συναντάται σε πολλές άλλες πρόσφατες μελέτες. Παραδείγματος χάριν, η συζήτηση για τα εντυπωσιακά σιλό της θέσης Tel Tsaf στη νότια Παλαιστίνη (κοιλιάδα του Ιορδάνη) περιστρέφεται γύρω από τον μνημειακό χαρακτήρα και τη συμβολική σημασία τους τόσο για τους διαχειριστές τους όσο και για τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής.¹⁷³ Παρόλο που τα δεδομένα από τη θέση αυτή παρουσιάζονται με αρκετά απλοϊκό τρόπο, ο βαθμός συγκεντρωτισμού του πλεονάσματος και η ίδια η θέση των αποθηκευτικών κατασκευών, οδηγούν τους ανασκαφείς στην πιθανότητα ανάδειξης μίας τοπικής ομάδας εξουσίας (elite), ενώ αναφέρονται και στο ενδεχόμενο ύπαρξης ενός πρώιμου αναδιανεμητικού συστήματος.¹⁷⁴ Από την άλλη, ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη σύνδεση της μεγάλης κλίμακας αποθήκευσης του Tel Tsaf με ιδεολογικούς παράγοντες. Έτσι, η πρακτική του ενταφιασμού ατόμων σε χώρους με άμεση συνάφεια με τις αποθηκευτικές κατασκευές αποδίδεται αφενός στην προσπάθεια επιβεβαίωσης της ανώτατης κοινωνικής θέσης των νεκρών και αφετέρου σε δοξασίες περί αναγέννησης.¹⁷⁵ Ομοίως, για την ίδια θέση γίνεται συζήτηση περί ύπαρξης τελετουργιών βασιζόμενων στην εύρεση ενός πηλίνου αντικειμένου που ερμηνεύθηκε ως μικρογραφικό μοντέλο σιλό.¹⁷⁶ Συνεπώς, η αποθήκευση σχετίζεται άμεσα αφενός με συμβολικούς παράγοντες και αφετέρου με υπάρχουσες στρατηγικές κοινωνικής επίδειξης και επιβολής δύναμης, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διατήρηση ή αναδιαπραγμάτευση των κοινωνικών θέσεων. Ουσιαστικά, σε τέτοιου είδους μελέτες, οι αποθηκευτικές πρακτικές ξεφεύγουν ορθώς από τα στενά όρια του οικονομικού χαρακτήρα τους και αναδεικνύονται σε σημαντικότερο δείκτη των πολυεπίπεδων κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται σε

169. Hendon 2000.

170. Ως «συλλογική γνώση» έχω μεταφράσει το «mutual knowledge» του Giddens (1993, 105–6).

171. Hendon 2000, 47.

172. Hendon 2000, 49–50. Η ιδέα του κοινωνικού κεφαλαίου και της ενεργής συμμετοχής του στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων μοιάζει να είναι εμπνευσμένη από το συμβολικό κεφάλαιο του Bourdieu (1992).

173. Garfinkel κ.ά. 2009, 321–24.

174. Garfinkel κ.ά. 2009, 323.

175. Garfinkel κ.ά. 2009, 323–24· Rosenberg κ.ά. 2017, 896–97. Παρόμοιες απόψεις περί σύνδεσης ταφών-αποθήκευσης εκφράζονται και από τη Hendon (2000, 43–50) απηχώντας ιδέες του Bradley (1990).

176. Rosenberg κ.ά. 2017, 894–96.

ένα συγκεκριμένο ιστορικό περιβάλλον. Η συγκεκριμένη προσέγγιση της κοινωνικής διάστασης των αποθηκευτικών δραστηριοτήτων αποτελεί πολύτιμο οδηγό και για την παρούσα μελέτη.

Παρά τη γενική ομοφωνία σχετικά με το γεγονός ότι οι αποθηκευτικές δραστηριότητες αποτελούν ένα καθοριστικό μέσο για την ευρύτερη κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικής εξέλιξης, ιδιαίτερη σημασία σε αυτές δίνεται κυρίως από τις μαρξιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες εστιάζουν στο παραγωγικό στάδιο και από τις νεομαρξιστικές που επιχειρούν την εξισορρόπηση υλισμού-ιδεαλισμού. Η διαπίστωση αυτή, πάντως, δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι η οικονομία της διαβίωσης ή ο συμβολισμός και τα νοηματικά συστήματα της εκάστοτε κοινωνίας είναι δευτερεύουσας σημασίας. Ουσιαστικά μία ολοκληρωμένη απόπειρα διερεύνησης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν όλα τα προαναφερθέντα σχήματα, συμπεριλαμβανομένων των έμφυτων περιορισμών και αδυναμιών που αυτά εμπεριέχουν, προσαρμόζοντας τη μεθοδολογία προσέγγισης ανά περίπτωση.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Οι πολιτισμοί της Χαλκοκρατίας στο Αιγαίο με τα εντυπωσιακά ανακτορικά συγκροτήματά τους σε Κρήτη και Ηπειρωτική Ελλάδα, έδωσαν από νωρίς ώθηση στη μελέτη της αποθήκευσης και της ευρύτερης οικονομικής τους οργάνωσης. Σταθμό στην ερευνητική πορεία του συγκεκριμένου ζητήματος αποτελεί, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, το έργο του Renfrew *The Emergence of Civilisation*,¹⁷⁷ κυρίως επειδή πυροδότησε συζητήσεις, διαφωνίες αλλά και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ζητήματα αυτά, έτσι ώστε να εξακολουθούν να απασχολούν τους μελετητές τέσσερεις και πλέον δεκαετίες αργότερα. Πέρα από συλλογικούς τόμους και επιμέρους μελέτες που είτε επανεξετάζουν το έργο του Renfrew¹⁷⁸ είτε υιοθετούν νέες μεταμοντέρνες προσεγγίσεις σε φλέγοντα ζητήματα όπως η θέση του νοικοκυριού στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό κατά την προϊστορία,¹⁷⁹ κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες εμφανίσθηκε και ένας αξιοσημείωτος αριθμός διατριβών, μελετών αλλά και μονογραφιών που εξετάζουν ειδικότερα το θέμα της αποθήκευσης.¹⁸⁰ Ιδιαίτερη μνεία ανάμεσα σε αυτές πρέπει να γίνει στο έργο του Κ. Τουλούμη, όχι μόνο επειδή επιχείρησε μια πρωτοποριακή προσέγγιση του εν λόγω ζητήματος με μαρξιστικούς όρους αλλά κυρίως επειδή αποτελεί ίσως τη μοναδική ανάλογη προσπάθεια που καλύπτει τη Νεολιθική περίοδο και την Πρώιμη Χαλκοκρατία στον Αιγαϊακό χώρο σε αντίθεση με τις υπόλοιπες που αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στην Ύστερη Χαλκοκρατία.

Μεγαλύτερη ένδεια επί του θέματος της αποθήκευσης παρατηρείται στη βιβλιογραφία που καλύπτει την Κυπριακή προϊστορία. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από τη Δ. Πηλείδου που συνέγραψε μια σειρά ειδικευμένων μελετών για τους πίθους εστιάζοντας στη Μέση και κυρίως στην Ύστερη Χαλκοκρατία,¹⁸¹ κυριαρχούν οι έμμεσες αναφορές στις αποθηκευτικές πρακτικές, κυρίως στις τελικές δημοσιεύσεις οικισμών και σε μεμονωμένες μελέτες, όπου η αποθήκευση θίγεται επιφανειακά μέσω της συζήτησης για την οικονομία ή για τα υλικά κατάλοιπα που

177. Renfrew 1972.

178. Βλ. π.χ. Barrett και Halstead 2004.

179. Π.χ. Catapoti 2005.

180. Ενδεικτικά αναφέρονται: Τουλούμης 1994, 1996, 2002· Christakis 1999α, 2005, 2008· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2000· Κρίγκα 2002· Νικολακοπούλου 2002· Margomenou 2005· Φλούδα 2006· Βοσκός 2013.

181. Pilides 1996, 2000.

παραπέμπουν στα μέσα αποθήκευσης.¹⁸² Το κενό αυτό φιλοδοξεί να καλύψει κατά το δυνατό η παρούσα μελέτη, ιδιαίτερα για τις πρώιμες φάσεις της Κυπριακής προϊστορίας.

Η εικόνα από την ενασχόληση με την προϊστορική οικονομία της Κύπρου δεν διαφέρει δραματικά από τα παραπάνω σε σχέση με την έλλειψη μελετών και συναφούς ενδιαφέροντος. Κατά κύριο λόγο, οι σχετικές μελέτες έχουν προσανατολισθεί στη διερεύνηση των οικονομικών εννοιών της παραγωγής, κατανάλωσης και των ανταλλαγών¹⁸³ αγνοώντας τις περισσότερες φορές τη σημασία των αποθηκευτικών πρακτικών και τον καθοριστικό ρόλο του αγροτικού πλεονάσματος αλλά και της ευρύτερης οικονομικής βάσης. Έτσι, ο Åström επιχειρώντας μια σύνοψη της οικονομίας κατά την Εποχή του Χαλκού στην Κύπρο εστίασε, κατά κύριο λόγο, στην παρουσία εισηγμένων προϊόντων στο νησί, στα κυπριακής προέλευσης ευρήματα που βρέθηκαν εκτός Κύπρου και ακόμη στην εκμετάλλευση των κοιτασμάτων χαλκού του νησιού.¹⁸⁴ Τα ζητήματα της παραγωγής και της οικονομίας διαβίωσης («subsistence economy») θίγονται επιφανειακά και οι ενδείξεις για την αποθήκευση αγνοούνται, με την εξαίρεση της αναφοράς στους πίθους της Μέσης και Ύστερης Χαλκοκρατίας. Ο Knapp επίσης, προλογίζοντας έναν συλλογικό τόμο, σχετικό με την οικονομία, παρατήρησε ότι μεγάλο μέρος των προϊστοριολόγων του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου επιλέγουν την παραδοσιακή περιγραφική και ταξινομική μέθοδο επεξεργασίας των αρχαιολογικών δεδομένων.¹⁸⁵ Κατά τον ίδιο ερευνητή, ελάχιστοι πήραν θέση αναφορικά με τη χρόνια διαμάχη ουσιοκρατών-φορμαλιστών για την οικονομία, ενώ οι περισσότεροι ερευνητές αγνοούν το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη μαρξιστική/νεο-μαρξιστική προσέγγιση. Σήμερα, αρκετά χρόνια μετά τις παρατηρήσεις του Knapp, είναι φανερό ότι πολύ λίγα βήματα έχουν γίνει στην έρευνα της οικονομίας της προϊστορικής Κύπρου με την εξαίρεση ορισμένων αξιοσημείωτων μελετών.

Στον ίδιο τόμο,¹⁸⁶ εμφανίζονται μερικά άρθρα υλιστικού υποβάθρου, τα οποία επιχειρούν τη σύνδεση της παραγωγής και ανταλλαγής προϊόντων της προϊστορικής Κύπρου με ευρύτερους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες συνδεδεμένους με την κοινωνική πραγματικότητα και αλλαγή στο νησί. Έτσι, οι Portugali και Knapp προσεγγίζουν τις κοινωνικο-οικονομικές δομές της Κύπρου μέσω της μελέτης της κατανομής των εισηγμένων προϊόντων από το Αιγαίο,¹⁸⁷ η Artzy, εξετάζοντας την εξαγωγή κυπριακής κεραμικής στη Συρο-Παλαιστίνη, επιχειρεί να προσεγγίσει τους οικονομικούς παράγοντες που επηρέασαν την παραγωγή και ζήτηση των προϊόντων αυτών¹⁸⁸ και η Stech, αναφορικά με την παραγωγή και διακίνηση του χαλκού, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αυξημένη μεταλλουργική δραστηριότητα στην Κύπρο αποτελεί πρωταρχικό παράγοντα μεταμόρφωσης της κοινωνίας και της μετάβασης σε πιο πολύπλοκες κοινωνικές δομές.¹⁸⁹

Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις, όπως και σε όλα τα άρθρα του συγκεκριμένου τόμου, είναι έκδηλη η ροπή προς μία φορμαλιστική λογική εξέτασης των οικονομικών δεδομένων, με έξαρση τόσο του οικονομικού ρασιοναλισμού όσο και των μαθηματικών μοντέλων που ακολουθούσαν τη Νέα Αρχαιολογία. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές πολύ συχνά αναφέρονται σε όρους όπως «προσφορά», «ζήτηση», «χρησιμότητα» και «αξία»¹⁹⁰ θεωρώντας δεδομένη την ύπαρξη αυτών

182. Βλ. π.χ. Keswani 1989· Webb και Frankel 1994.

183. Κυρίως στην Ύστερη εποχή του Χαλκού.

184. Åström 1969.

185. Knapp 1985, 2.

186. Knapp και Stech 1985.

187. Portugali και Knapp 1985.

188. Artzy 1985.

189. Stech 1985. Το ίδιο περίπου υποστηρίζει και ο Swiny σε άλλη μελέτη (βλ. Swiny 1989).

190. Για παράδειγμα βλ. Knapp 1985, 4· Portugali και Knapp 1985, 46 και άλλα.

ή παρόμοιων όρων στις συναλλαγές και την οικονομική πραγματικότητα των προ-καπιταλιστικών κοινωνιών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Συν τοις άλλοις, η χρήση μαθηματικών μοντέλων προϋποθέτει την παραδοχή ότι σε αυτά αποτυπώνεται η ανθρώπινη οικονομική συμπεριφορά. Το γεγονός αυτό ευθυγραμμίζεται με τα λεγόμενα τόσο του Earle¹⁹¹ όσο και του Knapp¹⁹² που προκρίνουν τον φορμαλισμό ως το ιδανικό σχήμα προσέγγισης της οικονομίας, επειδή θεωρούν ότι λαμβάνει υπ' όψιν τον αστάθμητο παράγοντα της ανθρώπινης επιλογής.

Ο Knapp σε υστερότερη μελέτη του προσπάθησε, εκκινώντας εκ νέου από υλιστική βάση, να προσεγγίσει τη σχέση οικονομίας και ιδεολογίας.¹⁹³ Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην Υστεροκυπριακή περίοδο μια ανερχόμενη κοινωνική ομάδα εξουσίας («ελίτ»), κατόρθωσε να ελέγξει την παραγωγή και διακίνηση του κυπριακού χαλκού μέσω της εκμετάλλευσης ιδεολογικών συμβόλων και της σύνδεσης της μεταλλουργίας με τη θρησκεία. Παρά το γεγονός ότι η μελέτη αυτή ξεκινά με τη ρητή δήλωση του ερευνητή ότι δεν είναι μαρξιστικού προσανατολισμού,¹⁹⁴ ουσιαστικά ο Knapp υποστηρίζει ότι η ιδεολογική/θρησκευτική συνιστώσα της κοινωνίας της Κύπρου κατάφερε να ελέγξει τις «σχέσεις παραγωγής», στοιχείο που θυμίζει έντονα τα νεομαρξιστικά σχήματα και τις βασικές ιδέες του Godelier.

Από εκεί και πέρα, ίσως η πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια προσέγγισης της Κυπριακής οικονομίας έγινε σε ένα συμπόσιο, όπου είναι εμφανής η προσπάθεια κάλυψης του ζητήματος της οικονομίας στην Κύπρο από την προϊστορική περίοδο έως και τις μέρες μας.¹⁹⁵ Ωστόσο, και εκεί, μόλις δύο άρθρα αναφέρονται στη Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο τη στιγμή που για την Ύστερη Χαλκοκρατία υπάρχουν τουλάχιστον τέσσερα στον ίδιο τόμο. Το γεγονός αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τόσο της «ένδειας» δεδομένων για την οικονομία της απώτατης προϊστορίας¹⁹⁶ όσο και της έλλειψης σχετικού ενδιαφέροντος. Αξιοσημείωτη, πάντως, είναι η προσπάθεια του Le Brun που ανέλυσε στοιχεία της οικονομίας της Νεολιθικής περιόδου, όπως αυτά αποτυπώνονται στα αρχαιοβοτανικά και ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα,¹⁹⁷ σχήμα που εν μέρει ακολουθείται και στην παρούσα μελέτη. Το ίδιο αξιόλογο είναι και η μελέτη του Peltenburg στον ίδιο τόμο, η οποία μάλιστα ξεκινά με τη σημείωση ότι η οικονομία δεν μπορεί να διαχωριστεί από την κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα των πρώιμων κοινωνιών,¹⁹⁸ στοιχείο που την τοποθετεί στο ουσιοκρατικό ρεύμα.

Παρόμοια εικόνα διακρίνεται και στον προηγούμενο χρονολογικά τόμο με κεντρικό ζήτημα την εμφάνιση και εξέλιξη της κοινωνικής πολυπλοκότητας στην Κύπρο.¹⁹⁹ Έτσι, πέρα από τη γενική παραμέληση της Νεολιθικής περιόδου²⁰⁰ και την εστίαση του ενδιαφέροντος στην Εποχή του Χαλκού και κυρίως στην ύστερη φάση της, παρατηρείται μια τάση μονόπλευρης εξήγησης του φαινομένου της εμφάνισης της κοινωνικής πολυπλοκότητας («social complexity»). Το βάρος, έτσι, δίνεται σε κάποιους κοινωνικούς,²⁰¹ σε ιδεολογικούς²⁰² ή ακόμα και σε οικολογικούς παράγοντες²⁰³ χωρίς να αντιμετωπίζεται το κοινωνικό φαινόμενο στην

191. Earle 1985, 107.

192. Knapp 1985.

193. Knapp 1986a.

194. Knapp 1986a, 1.

195. Βλ. Karageorghis και Michaelides 1996.

196. Το ίδιο επισημαίνει και ο Le Brun (1996, 1).

197. Le Brun 1996, 1-16.

198. Peltenburg 1996, 17.

199. Βλ. τον τόμο 292 του Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR).

200. Εκτός από πενιχρές αναφορές στο Peltenburg 1993.

201. Manning 1993.

202. Peltenburg 1993.

203. Held 1993.

ολότητα του και, μοιραία, χωρίς να εξηγείται επαρκώς η πορεία προς την κοινωνική αλλαγή. Συν τοις άλλοις, απουσιάζει η διερεύνηση του ρόλου της οικονομικής συνισταμένης της προϊστορικής κυπριακής κοινωνίας με μοναδική εξαίρεση τις αναφορές του Peltenburg στο αγροτικό πλεόνασμα και στα κεντρικά κτήρια της Λέμπας και Κισσόνεργας, τα οποία πιθανώς αποτελούσαν κέντρα κοινοτικής/συγκεντρωτικής αποθήκευσης και αναδιανομής του αγροτικού πλεονάσματος.²⁰⁴

Κατά τα άλλα, ελάχιστες είναι και οι μελέτες που εστιάζουν σε μια ολιστική εξέταση των δεδομένων της Κυπριακής προϊστορίας. Πρωτοποριακός στο ζήτημα αυτό είναι ο Swiny ο οποίος, επιχειρώντας να εξηγήσει την εμφάνιση της ορθογώνιας αρχιτεκτονικής κατά την Εποχή του Χαλκού, εξετάζει ποικίλες κοινωνικο-οικονομικές πτυχές της Πρώιμης και Μέσης Χαλκοκρατίας υπό ένα ολιστικό πρίσμα.²⁰⁵ Παρά τη συνοπτική και επιφανειακή αναφορά στην οικονομία, την αρχιτεκτονική οργάνωση, τα ταφικά έθιμα και άλλα επιμέρους στοιχεία του πολιτισμικού φαινομένου, η ένταξη στη μελέτη αυτή ορισμένων βιοαρχαιολογικών δεδομένων, η αναφορά σε οικοτεχνικές και άλλες καθημερινές δραστηριότητες (π.χ. προετοιμασία τροφής) καθώς και η απόπειρα ανάλυσης της κοινωνικής σημασίας κάποιων κινητών ευρημάτων του υλικού πολιτισμού αποτελούν πολύτιμο οδηγό και για την παρούσα προσπάθεια.

Πιο πρόσφατη και εξίσου σημαντική είναι μια μονογραφία της J. Clarke, στην οποία επιχειρήσε να εντάξει τις εξελίξεις δύο χιλιετιών στην Κύπρο (6^η-4^η π.Χ.) στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου.²⁰⁶ Για την προσπάθεια αυτή, μάλιστα, αναφέρεται ότι στηρίχθηκε εν μέρει σε μια ολιστική ματιά.²⁰⁷ Πράγματι, εξετάζονται επαρκώς διάφορες πτυχές της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας, όπως η αρχιτεκτονική οργάνωση και χρήση του χώρου, η παραγωγή και χρήση λίθινων εργαλείων και κεραμικής καθώς και η σύνδεση περιβαλλοντικών και κλιματικών παραγόντων με την οικονομία των προϊστορικών κοινωνικών ομάδων της Κύπρου.²⁰⁸ Από την προσπάθεια αυτή, πάντως, λείπουν κρίσιμες συνιστώσες του πολιτισμικού φαινομένου, όπως, για παράδειγμα, οι διάφορες ιδεολογικές πτυχές, ενώ από την άλλη δίνεται ιδιαίτερη σημασία στον τεχνολογικό παράγοντα και στις σχέσεις με κοινότητες εκτός του νησιού. Παρά τις ελλείψεις, όμως, πρόκειται σαφέστατα για μια αξιόλογη απόπειρα κοινωνικο-οικονομικής ανάλυσης και ένταξης ορισμένων υλικών καταλοίπων στο κοινωνικό τους περιβάλλον.

Παρά την ύπαρξη ορισμένων αξιόλογων συνθετικών και ειδικών μελετών που αναφέρονται στην οικονομική δραστηριότητα των Κυπριακών προϊστορικών κοινοτήτων, οι γνώσεις μας για τη θέση της αποθήκευσης και το ρόλο της οικονομίας γενικότερα στις κοινωνικές εξελίξεις είναι ελλιπείς. Το μεγαλύτερο ερευνητικό κενό, μάλιστα, παρατηρείται στη Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο που αποτελούν και το επιλεγμένο χρονολογικό πεδίο εξέτασης της παρούσας μελέτης. Η επιχειρούμενη ανάλυση των εν λόγω περιόδων κάτω από ένα ολιστικό φάσμα εξέτασης διαφωτίζει περαιτέρω την πολιτισμική πραγματικότητα στο νησί οδηγώντας στην ευρύτερη κατανόηση της πορείας των κοινωνικών ομάδων της προϊστορικής Κύπρου προς την κοινωνικο-οικονομική πολυπλοκότητα της Εποχής του Χαλκού.

204. Βλ. Peltenburg 1993, 1996.

205. Swiny 1989.

206. Clarke 2007.

207. Clarke 2007, 65.

208. Για το τελευταίο βλ. Wasse 2007.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Μεθοδολογικές αναζητήσεις: προς ένα ολιστικό μοντέλο προσέγγισης

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στοιχείο κλειδί της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη δημοσιευμένων προϊστορικών οικισμών της Κύπρου τόσο στο συγχρονικό όσο και στο διαχρονικό άξονα,²⁰⁹ με σκοπό τον εντοπισμό όλων των στοιχείων που παραπέμπουν σε αποθηκευτικές πρακτικές και κατ' επέκτασιν στην παρουσία και το ρόλο του αγροτικού πλεονάσματος αλλά και των υπόλοιπων υλικών που αποθηκεύονταν. Όπως παρατηρεί ο Τουλούμης, χρήσιμος οδηγός σε αυτό είναι η μελέτη της αποθηκευτικής κεραμικής και η κατανομή των τροφοπαρασκευαστικών και αποθηκευτικών κατασκευών.²¹⁰ Ωστόσο, μια ευρύτερη μελέτη άλλων τροφοπρομηθευτικών στοιχείων όπως η κτηνοτροφία (οστά εξημερωμένων ζώων), το κυνήγι (οστά άγριων ζώων), τα καλλιεργούμενα είδη και η καρποσυλλογή (μέσα από τον εντοπισμό απανθρακωμένων σπόρων) και άλλων, οδηγεί σε πιο σφαιρική διερεύνηση της παραγωγικής δομής και βάσης της οικονομίας της κοινότητας καθώς κατανοούνται σε μεγάλο βαθμό οι διατροφικές και οι άλλες επιλογές των μελών κάθε οικισμού, παρά την κριτική, που, όπως σημειώθηκε παραπάνω, έχει δεχθεί αυτή η προσέγγιση.

Επιπλέον, μεγάλη βαρύτητα δίνεται, όπως είναι φυσικό, στις τεχνικές αποθήκευσης και στην οργάνωση του αποθηκευτικού χώρου τόσο στο κοινοτικό όσο και στο επίπεδο του νοικοκυριού. Για την κατανόηση της οργάνωσης του δομημένου και αδόμητου χώρου καταγράφονται και στοιχεία που αφορούν στην έκταση κάθε οικισμού, την αναλογία υπαίθριων και κλειστών χώρων, όπου αυτό είναι δυνατό, ενώ για τον εντοπισμό πιθανών ανισοτήτων ή έστω διαφοροποιήσεων υπολογίστηκαν και στοιχεία όπως το εμβαδόν των κτηρίων. Προσεγγίσεις στον αριθμό του πληθυσμού²¹¹ και κατ' επέκτασιν στις απαιτούμενες καλλιεργήσιμες εκτάσεις αποκλείστηκαν, καθώς ανάλογες προσπάθειες μπορεί να οδηγήσουν σε παραπλανητικά αποτελέσματα από τη στιγμή που δεν είναι πάντα σαφής η έκταση των οικισμών αλλά και ο χώρος που κατοικείται σε κάθε φάση του.

Ο πυρήνας της μελέτης βασίζεται στην προσεκτική καταγραφή και ανάλυση της κατανομής αντικειμένων και κατασκευών στο χώρο («spatial analysis»)²¹² αλλά και των συναφειών τους,

209. Χουρμουζιάδης 1997.

210. Τουλούμης 2002, 87.

211. Βλ. π.χ. Naroll 1962· Kolb 1985· Gregg 1988.

212. Εμπνευστής και πρωτοπόρος όσον αφορά σε αυτού του είδους την ανάλυση είναι ο D. Clarke (βλ. π.χ. Clarke 1977).

δηλαδή των συνευρημάτων που σχετίζονται άμεσα με τους χώρους εύρεσης αποθηκευτικών και τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών και συνόλων («contextual analysis»)²¹³. Για την τελευταία μέθοδο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι δίνει μεγαλύτερη σημασία στη λειτουργία των αντικειμένων παρά στη σημασία τους για τον ανθρώπινο παράγοντα. Ως εκ τούτου, για να αποφευχθεί μια λειτουργιστική προσέγγιση και ο κίνδυνος παραμέλησης των ενεργών υποκειμένων, η μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της στην ανασύσταση των συμπεριφορών των κατοίκων κάθε οικισμού μέσω της αναγνώρισης ειδικών «χώρων δραστηριότητας» για τις καθημερινές εργασίες.²¹⁴ Τέτοιες χρήσεις αντικατοπτρίζονται τόσο από τη θέση των σταθερών κατασκευών όσο και από την παραγωγή, χρήση και απόρριψη μιας ποικιλίας υλικών καταλοίπων. Η αποθήκευση, η επεξεργασία τροφής, το μαγείρεμα και η κατασκευή εργαλείων είναι μερικές μόνο από αυτές και η απόπειρα προσέγγισής τους δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει τη μελέτη των υλικών καταλοίπων τους. Η επιλογή της διερεύνησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς θυμίζει βεβαίως και την έννοια της «συνήθειας» («habitus») του Bourdieu και βασίζεται στη λογική του εντοπισμού της ουδετεροποιημένης δράσης που εμπεριέχει στοιχεία της παράδοσης και εμπειρίας των υποκειμένων και αποτυπώνεται στο υλικό και κοινωνικό περιβάλλον των εκάστοτε κοινωνικών σχηματισμών.²¹⁵

Από την άλλη, έχει κατακριθεί κατά το παρελθόν η απλοϊκή ερμηνεία χρήσης χώρων μέσω των κινητών κυρίως ευρημάτων που εντοπίζονται εκεί και συχνά χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν στοιχεία όπως εάν προέρχονται από κλειστά και καλά στρωματογραφημένα σύνολα ή από διαφορετικά στρωματογραφικά επίπεδα. Το πρόβλημα αυτό, βεβαίως, είναι εμφανές κυρίως σε παλαιότερες ανασκαφές και δημοσιεύσεις όταν ο απλοϊκός συσχετισμός αντικειμένου – χρήσης είχε θεωρηθεί απόλυτα ασφαλής. Ο Peltenburg, για παράδειγμα, αναφέρεται σε αυτό το θέμα και σημειώνει ότι η εξαγωγή συμπερασμάτων για την κοινωνική οργάνωση, μέσω μελετών που εστίαζαν στην εύρεση «κανονικότητας» στα υλικά κατάλοιπα, αποτελούσε κοινό τόπο μέχρι τη δεκαετία του 1970.²¹⁶ Έκτοτε έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στους παράγοντες διάπλασης και μετάπλασης της αρχαιολογικής μαρτυρίας και ιδιαίτερα στις μετα-αποθετικές διαδικασίες αλλά και τις διαδικασίες εγκατάλειψης χώρων και αντικειμένων («abandonment processes»)²¹⁷. Επιπλέον, οι μεταδιαδικαστικές προσεγγίσεις, παρά τα προβλήματά τους, όπως αυτά σημειώθηκαν παραπάνω, δημιούργησαν μία έμφαση στο πλαίσιο ή συγκείμενο («context») ως ενδεικτικό όχι μόνο της χρήσης του χώρου και των αντικειμένων αλλά και στοιχείο κλειδί για την αποκρυπτογράφηση της σημασίας που προσέδιδε στον υλικό πολιτισμό ο άνθρωπος ως ενεργό κοινωνικό υποκείμενο. Έτσι, εμφανίζονται πλέον σημαντικές μελέτες στην κυπριακή βιβλιογραφία που εστιάζουν στην κατανόηση συμπεριφορών από τα υλικά κατάλοιπα, λαμβάνοντας όμως υπ' όψιν και παράγοντες όπως η βιογραφία αντικειμένων, κατασκευών ή και ολόκληρων αρχιτεκτονημάτων.²¹⁸

Για την αποφυγή των παραπάνω προβλημάτων, επιλέχθηκε μεν η καταγραφή όλων των κινητών και ακίνητων ευρημάτων που συσχετίζονται με αποθηκευτικές πρακτικές και χώρους ειδικών εργασιών, ωστόσο δηλώνονται ρητά οι περιπτώσεις στρωματογραφικών προβλημάτων, μετα-αποθετικών διαταράξεων και άλλων στοιχείων που ενδεχομένως αλλοιώνουν την τελική εικόνα. Επιπλέον, όπως είναι φυσικό, στη σύνθεση δεδομένων δεν εξετάζονται

213. Demarrais 2005, 141–46.

214. Για το θέμα των «χώρων δραστηριότητας» βλ. π.χ. τη μελέτη της Τσαρτσίδου (2009, 30–4), όπου υπάρχει και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

215. Για την έννοια του «habitus» βλ. π.χ. Bourdieu 1992.

216. Peltenburg 2003, 100.

217. Βλ. π.χ. Peltenburg 2003. Επίσης, Papaconstantinou 2010· Amadio και Bombardieri 2019.

218. Βλ. π.χ. Mantzourani και Catapoti 2004· Clarke 2007· Papaconstantinou 2002, 2013.

στοιχεία που προέρχονται από προβληματικά στρώματα όπως το επιφανειακό. Αλλά η πιο σημαντική παρατήρηση συνδέεται με την αυστηρή επιλογή καταγραφής και μελέτης μόνο των κινητών αντικειμένων που βρέθηκαν κατά χώραν, σύμφωνα πάντα με τους εκάστοτε ανασκαφείς, και την ακόλουθη προσπάθεια αποκατάστασης της παραγωγικής αλυσίδας μιας ποικιλίας αποθηκευμένων και άλλων αγαθών, ώστε να καθοριστεί η θέση και σημασία τους στο κοινωνικό περιβάλλον των ανθρώπων που τα δημιούργησαν και τα χρησιμοποίησαν.

Συνεπώς, στην παρούσα μελέτη επιχειρείται ένα είδος ολιστικής προσέγγισης²¹⁹ των οικονομικών δεδομένων κάθε κυπριακής προϊστορικής κοινότητας που επιλέχθηκε, με έμφαση, όπως είναι φυσικό, στις αποθηκευτικές πρακτικές και την κοινωνική σημασία που αυτές συνεπάγονται. Πρέπει να σημειωθεί, ότι η ανάλυση των αποθηκευτικών δραστηριοτήτων καλύπτει κυρίως το επίπεδο της βασικής παραγωγικής/καταναλωτικής μονάδας, δηλαδή του νοικοκυριού,²²⁰ καθώς και το ενδοκοινοτικό. Ωστόσο, επιχειρείται και μια διακοινοτική σύγκριση στον συγχρονικό άξονα, δηλαδή σύγκριση των δεδομένων των οικισμών ανά περίοδο, καθώς και μια γενικότερη σύνοψη των δεδομένων από όλο το νησί διαχρονικά.²²¹

Σκοπός δεν είναι η πλήρης ανασύσταση της οικονομίας ούτε η διατύπωση γενικών μοντέλων κοινωνικής εξέλιξης των προϊστορικών κοινοτήτων της Κύπρου στην πορεία τους προς την κοινωνικο-οικονομική πολυπλοκότητα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η εύρεση κανονικοτήτων που οδηγούν σε γενικεύσεις αποτέλεσε κοινή πρακτική των οπαδών της Νέας Αρχαιολογίας, απορρίφθηκε όμως από τις νεότερες προσεγγίσεις γιατί βασιζόταν σε μια ψευδαίσθηση της αντικειμενικότητας που προσέφεραν τα θετικιστικά μοντέλα, ενώ ο ενεργός ανθρώπινος παράγοντας αγνοήθηκε ή τουλάχιστον θεωρήθηκε ότι μπορεί να προβλεφθεί μέσω της διατύπωσης γενικών νόμων.

Είναι σαφές ότι σε τέτοιου είδους αναζητήσεις ένας μεγάλος αριθμός παραγόντων διασταυρώνεται και κάθε περίπτωση είναι μοναδική. Συνεπώς, ο εντοπισμός συγκεκριμένων διαδικασιών εξέλιξης με απόλυτη ασφάλεια και αντικειμενικότητα δεν είναι εφικτός, από τη στιγμή που στοιχεία όπως η ιδεολογία, η παράδοση και κυρίως τα ενεργά υποκείμενα και οι αποφάσεις τους πολλές φορές δεν είναι ανιχνεύσιμα αρχαιολογικά ή έστω οδηγούν σε πολλαπλές ερμηνείες. Εντούτοις, μια ολιστική προσέγγιση των δομών της οικονομίας των προϊστορικών κοινωνιών της Κύπρου μπορεί να προσφέρει ένα γόνιμο έδαφος για την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονταν κατά την τροφοπαραγωγική διαδικασία, την αποκατάσταση της παραγωγικής αλυσίδας και την εξακρίβωση των στοιχείων στα οποία στηριζόταν η κοινωνική αναπαραγωγή κάθε κοινότητας. Από εκεί και πέρα, με την περαιτέρω ανάλυση των διαφοροποιήσεων αυτών των στοιχείων στο χρόνο, επιχειρείται ο προσδιορισμός των ανάλογων κοινωνικών συνεπειών.

Παρά τις όποιες κριτικές έχει δεχθεί το θεωρητικό υπόβαθρο της Παλαιοοικονομίας/Βι-

219. Για την ολιστική προσέγγιση βλ. Demarrais 2005, 141–46. Η παρούσα μελέτη, ουσιαστικά αποτελεί παραλλαγή της ολιστικής που περιγράφεται εκεί καθώς δεν υπάρχουν εθνοαρχαιολογικά και εθνοϊστορικά δεδομένα, ενώ δίνεται σημασία κυρίως στο υλικό και όχι στο μη ορατό τμήμα της κοινωνικής οργάνωσης (δηλ. τέχνη, θρησκεία/ιδεολογία και άλλα).

220. Η ιδέα του νοικοκυριού ως βασικής παραγωγικής/καταναλωτικής μονάδας της Νεολιθικής οικονομικής οργάνωσης προέρχεται από τον Flannery (1972). Βλ. σχετικά και Halstead 1999, 82. Για δύο σχετικά μοντέλα, των Flannery και Hodder που προσεγγίζουν την κοινωνικο-οικονομική οργάνωση μέσω του νοικοκυριού αλλά και την ενδιάμεση συνδυαστική θέση του Halstead, βλ. Halstead 1999, 81–2.

221. Κάτι παρόμοιο επιχειρεί ο Halstead για τη Νεολιθική Θεσσαλία μελετώντας σε τρία χρονικά/κοινωνικά επίπεδα ανάλυσης (Halstead 1995, 12), ενώ σε άλλη μελέτη του ξεχωρίζει τουλάχιστον πέντε επίπεδα ανάλυσης (Halstead 1999, 78–9). Για μια σύντομη συζήτηση για επίπεδα χωροοργάνωσης και αρχαιολογικής ανάλυσης βλ. Κωτσάκης 1983, 160–62.

οαρχαιολογίας και η νεομαρξιστική ανάλυση, ένας συνδυασμός των δύο αυτών πλαισίων²²² μπορεί να αποβεί γόνιμος, εάν διατηρηθούν στο μυαλό οι περιορισμοί που επιβάλλει μια υλιστική προσέγγιση και εάν κρατηθεί μια ισορροπία με τις ιδεαλιστικές πτυχές της κοινωνίας, με τον ενεργό ρόλο ατόμων και υλικού πολιτισμού αλλά και με τον τεχνολογικό παράγοντα.²²³ Συνεπώς, με την απόπειρα ένταξης των οικονομικών δεδομένων στο κοινωνικό τους πλαίσιο, στόχος είναι η αποφυγή του «σκοπέλου» τόσο του οικολογικού ντετερμινισμού που ακολουθεί την Παλαιοοικονομία τουλάχιστον στις πρώιμες εκφάνσεις της, όσο και του «χυδαίου» υλισμού²²⁴ που θα επέφερε μια προσέγγιση προσανατολισμένη μόνο στην οικονομία.

ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Τα σημεία που συνθέτουν την ολιστική εξέταση των οικονομικών και αποθηκευτικών δεδομένων είναι εν μέρει εμπνευσμένα από μελέτη του Χουρμουζιάδη²²⁵ όπου αναφέρεται ότι η προσέγγιση του θέματος της παραγωγής μπορεί να επιτευχθεί με βάση τρία ερωτήματα: «τι πρέπει να παραγάγω;», «πώς;» και «για ποιον;». Συνεπώς, η δομή της παρούσας ανάλυσης αποτελείται αντιστοίχως από την προσπάθεια απάντησης τεσσάρων βασικών ερωτημάτων που σχετίζονται με την αποθήκευση: «τι αποθηκεύεται;», «πώς αποθηκεύεται;», «πού αποθηκεύεται;» και «για ποιον αποθηκεύεται;». Στο υπόλοιπο μέρος του κεφαλαίου εξετάζεται κάθε ένα από τα ερωτήματα αυτά ώστε να αποσαφηνισθεί ποιες έννοιες περικλείουν, πώς συνδέονται με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και σε τι είδους συμπεράσματα οδηγεί η ανάλυσή τους.

ΥΛΙΚΑ ΑΓΑΘΑ ΠΡΟΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ

Το ερώτημα «τι αποθηκεύεται;» συνδέεται με τα υλικά αγαθά που επιλέγονται για αποθήκευση αλλά και με τους τρόπους εξαγωγής πληροφοριών σε σχέση με την αρχαιολογική τους ορατότητα. Το πλέον σημαντικό στοιχείο είναι ασφαλώς το αγροτικό πλεόνασμα, το οποίο προσεγγίζεται όχι μόνο ως το φυσικό αποτέλεσμα μιας πετυχημένης σοδειάς, αλλά και ως ένα οργανωμένο επαναλαμβανόμενο γεγονός ή ακόμα και ως θεσμοποιημένη κοινοτική δραστηριότητα. Εξίσου σημαντική ωστόσο, είναι και η ανάλυση βιοαρχαιολογικών δεδομένων από τους εξεταζόμενους οικισμούς αλλά και οι πληροφορίες που μπορούν να εξαχθούν από ακόμη πιο εξειδικευμένες τεχνικές. Η αποθήκευση εργαλείων (εικ. 2, 5) και πρώτων υλών για την κατασκευή εργαλείων (εικ. 1), κοσμημάτων, αγγείων και άλλων αντικειμένων εμπίπτει στην ίδια κατηγορία. Η καταγραφή των αποθηκευμένων αγαθών οδηγεί στην ευρύτερη κατανόηση της οργάνωσης της οικονομίας διαβίωσης μιας κοινωνικής ομάδας. Επιπρόσθετα, πιθανές αλλαγές στα είδη, την ποσότητα αλλά και τη χρήση των αποθηκευμένων αγαθών διαχρονικά παραπέμπουν σε πιθανή μετάλλαξη και των κοινωνικο-οικονομικών δομών.

Η ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η ειδικευμένη μελέτη των απανθρακωμένων σπόρων και των άλλων φυτικών καταλοίπων απο-

222. Δηλαδή προσέγγιση της οικονομίας μέσω της ανάλυσης του τρόπου παραγωγής και κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού αντλώντας στοιχεία και από τα αποτελέσματα της έρευνας των βιολογικών καταλοίπων όπως της Ζωοαρχαιολογίας και Αρχαιοβοτανικής.

223. Χωρίς δηλαδή να φτάσουμε σε τεχνολογικό ντετερμινισμό.

224. Friedman 1974, 456-57· Godelier 2005, 101-2.

225. Βλ. Τουλούμης 2002, 44.

Εικ. 1. Συγκέντρωση από κροκάλες και αποτμήματα ίασηη από το Καντού.

Εικ. 2. Λάκκος με συγκέντρωση πελέκειων από το Καντού.

τελεί σημαντικό κεφάλαιο των σύγχρονων ανασκαφικών διαδικασιών. Η συμβολή αυτών των μελετών όμως δεν περιορίζεται στη διαπίστωση των ειδών που καλλιεργούνταν (Παράρτημα III). Η ίδια η παρουσία του αποθηκευμένου προϊόντος συνιστά ένα αδιαμφισβήτητο οικονομικό μέγεθος και οδηγεί στην ευρύτερη κατανόηση οικονομικών στρατηγικών προσφέροντας παράλληλα ενδείξεις για την κοινωνική οργάνωση των προϊστορικών κοινωνικών σχηματισμών μέσω της ύπαρξης και διαχείρισης των αγροτικών πλεονασμάτων. Οι πιο άμεσες και σαφείς περιπτώσεις αποθηκευτικών χώρων που ενδέχεται να αναγνωρισθούν αρχαιολογικά είναι αυτές που χαρακτηρίζονται από την παρουσία ποσοτήτων απανθρακωμένου αρχαιοβοτανικού υλικού, είτε πρόκειται για λάκκους είτε για κτιστές αποθηκευτικές θήκες, αποθηκευτικά αγγεία και άλλα. Στην καταγραφή τέτοιων περιπτώσεων, όπως είναι φυσικό, στηρίζεται μεγάλο μέρος και της παρούσας μελέτης.

Από εκεί και πέρα, η γνώση που αποκτήθηκε σταδιακά από την κατανόηση διαφόρων διαδικασιών επεξεργασίας, χρήσης και απόρριψης των αγροτικών προϊόντων²²⁶ μπορεί να οδηγήσει στην αναγνώριση των ειδικών χώρων επιτέλεσης αυτών των εργασιών μέσω της παρουσίας των φυτικών καταλοίπων, όπως υποστηρίχθηκε πρόσφατα.²²⁷ Η ανασύσταση των ειδικών διαδικασιών στηρίζεται στο γεγονός της παρουσίας συγκεκριμένων καταλοίπων μετά από κάθε τέτοια επεξεργασία.²²⁸ Οι βάσεις αυτής της ανάλυσης τίθενται σύμφωνα με τη Βαλαμώτη,²²⁹ από τον Hillman που ανέλυσε διεξοδικά τα συγκεκριμένα στάδια.²³⁰ Έτσι, διαφορετικά φυτικά κατάλοιπα προκύπτουν στις αρχαιολογικές επιχώσεις από τις αρχικές διαδικασίες επεξεργασίας και εμπλουτισμού των σπόρων (αλώνισμα, λίχνισμα, κοσκίνισμα κ.ά.) και άλλα από τις εργασίες προετοιμασίας για αποθήκευση ή/και μαγείρεμα (καψάλισμα/καβούρντισμα, βρέξιμο σπόρου, κοπάνισμα και άλλα).²³¹ Στην επεξεργασία σιτηρών (καψάλισμα και κοπάνισμα) αναφέρεται επίσης και η Σκαφιδά,²³² ενώ η Γιαλούρη σημειώνει διαδικασίες πριν την αποφλοίωση (καψάλισμα και προβράσιμο) καθώς και τεχνικές αποφλοίωσης και αλέσματος.²³³ Η αναγνώριση των καθημερινών αυτών εργασιών, συνδέεται σαφώς με την προσέγγιση της χρήσης χώρων εντός και εκτός νοικοκυριών και με την ευρύτερη κατανόηση των τυποποιημένων και μη συμπεριφορών διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΝΙΣΤΑΜΕΝΗ ΤΩΝ ΖΩΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ

Παρά τις έντονες ενστάσεις ως προς την ερμηνεία της οικονομικής σημασίας των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων,²³⁴ τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα κατέχουν επίσης πολύ σημαντική θέση στις σύγχρονες ανασκαφικές διαδικασίες. Είναι γεγονός ότι σχεδόν όλες οι τελικές δημοσιεύσεις οικισμών που επιλέχθηκαν στην παρούσα ερευνητική προσπάθεια περιέχουν μελέτες οστών ζώων (Παράρτημα IV). Ωστόσο, η ασφαλής εξαγωγή συμπερασμάτων μέσω διακοινωνικών συγκρίσεων αποτελεί ριψοκίνδυνη εργασία και σ' αυτό συμβάλλει μια ποικιλία παραγόντων, όπως για παράδειγμα οι διαφορές στις τεχνικές συλλογής και στο βαθμό διατήρησης των καταλοίπων. Επιπλέον, ο Halstead επισημαίνει τη συχνή ύπαρξη διαφορών στην αναγνωρισι-

226. Για παράδειγμα προετοιμασία για αποθήκευση, μαγείρεμα τροφής και άλλα.

227. Valamoti 2005.

228. Βλ. π.χ. εικόνα στο Βαλαμώτη 1994, 49.

229. Βαλαμώτη 2009, 54-5.

230. Hillman 1981, 1984. Βλ. και σχετικό γράφημα στο Stevens 2003.

231. Βλ. π.χ. Sigaut 1988· Βαλαμώτη 1994· Valamoti 2005.

232. Σκαφιδά 1994, 38-40.

233. Γιαλούρη 1994, 56-60.

234. Βλ. σχετική συζήτηση στο προηγούμενο κεφάλαιο.

μότητα και την ποσοτικοποίηση των δεδομένων από κάθε οικισμό, ενώ υποστηρίζει ότι τα οστά εξημερωμένων ειδών δεν πρέπει να συγκρίνονται άμεσα με αυτά των μη εξημερωμένων, καθώς η θέση του κάθε οικισμού και το άμεσο περιβάλλον του ορίζουν ουσιαστικά τις δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης κάθε ζωικού είδους.²³⁵ Προτείνει, μάλιστα, ως λύση τη σύγκριση ζωοαρχαιολογικών δεδομένων σε ενδοκοινοτικό επίπεδο για οικισμούς που κατοικούνται σε μεγάλο βάθος χρόνου και σε διαφορετικές περιόδους («multi-period sites»).

Εντούτοις, είναι γνωστό ότι τέτοιου είδους θέσεις σπανίζουν στην Κυπριακή προϊστορία με ελάχιστες εξαιρέσεις (π.χ. Κισσόνεργα *Μοσφίλια*), ενώ, όπου υπάρχει και δεύτερη περίοδος κατοίκησης συνήθως έχει μεσολαβήσει σημαντικό χρονολογικό κενό (π.χ. Κλεπίνη *Τρουλλί*). Επιπλέον, και παρά τις εύστοχες παρατηρήσεις του Halstead, η λογική που περιγράφει είναι προσανατολισμένη στην ιδέα της προσαρμοστικότητας της οικονομίας κάθε οικισμού στο άμεσο περιβάλλον του. Αυτό το γεγονός αγνοεί σε μεγάλο βαθμό την πιθανότητα αποτύπωσης στα εν λόγω κατάλοιπα άλλων παραγόντων όπως οι προσωπικές επιλογές των διαφόρων κοινωνικών ομάδων ή η σημασία που ίσως έδιναν στην κατανάλωση συγκεκριμένων ειδών. Συνεπώς, όπως σημειώθηκε και στην εισαγωγή, στην παρούσα μελέτη τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα αντιμετωπίζονται ως έμμεσες ενδείξεις διατροφικών και τροφοπρομηθευτικών επιλογών²³⁶ μέσα από το ολιστικό πρίσμα εξέτασης και των υπόλοιπων βιοαρχαιολογικών αλλά και των άλλων δεδομένων και όχι ως ασφαλείς δείκτες της οικονομίας κάθε οικισμού. Συνεπώς, περισσότερο ενδιαφέρει ποιά είδη εντοπίζονται στα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα και η πιθανή σημασία τους στο συνολικό τροφοπρομηθευτικό πρόγραμμα κάθε οικισμού παρά το ποσοστό που έχουν σε κάθε φάση και το οποίο ενδέχεται να είναι παραπλανητικό.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΟΠΑΝΙΔΑΣ

Εκτός από διάφορα οστά πτηνών και άλλων μικρών ζώων που παραπέμπουν εμμέσως σε τροφοσυλλεκτικές πρακτικές, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη του οικιακού ποντικού στις προϊστορικές κυπριακές θέσεις, καθώς αποτελεί παρασιτικό ζώο συνδεδεμένο τόσο με μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς όσο και με αποθηκευτικές δραστηριότητες. Ειδική μελέτη από δείγματα σε προϊστορικά πηγάδια της Ακεραμικής θέσης Κισσόνεργα *Μυλούθκια* έδειξε ότι η ακούσια εισαγωγή οικιακών ποντικών (*Mus musculus domesticus*), που δεν αποτελούν ενδημικό είδος στην Κύπρο, συνόδευε τον εποικισμό του νησιού από τους πρώτους αγροτοκτηνοτρόφους.²³⁷ Με βάση το παραπάνω, ο Willcox σημείωσε την πιθανότητα ύπαρξης εισηγμένου και μαζικά αποθηκευμένου προϊόντος στη θέση Κισσόνεργα *Μυλούθκια*, το οποίο θα ήταν απαραίτητο στα πρώτα στάδια προσαρμογής του πληθυσμού αλλά και των νέο-εισηγμένων καλλιεργήσιμων ειδών από την ηπειρωτική χώρα.²³⁸ Ομοίως, η παράλληλη ύπαρξη οστών οικιακού ποντικού και απανθρακωμένων σπόρων στην Ακεραμική Χοιροκοιτία ερμηνεύθηκε ως έμμεση ένδειξη αποθήκευσης.²³⁹ Ωστόσο, στις δημοσιεύσεις προϊστορικών θέσεων της Κύπρου πολύ σπάνια υπάρχουν ειδικευμένες μελέτες μικροπανίδας που θα οδηγούσαν σε χρήσιμα συμπεράσματα για τις ευρύτερες στρατηγικές τροφοπαραγωγής και αποθήκευσης αγαθών. Ειδικότερα για την εξεταζόμενη περίοδο μεταξύ της Κεραμικής Νεολιθικής και της Ύστερης Χαλκολιθικής οι σχετικές αναφορές είναι μηδαμινές.²⁴⁰

235. Halstead 1999, 84.

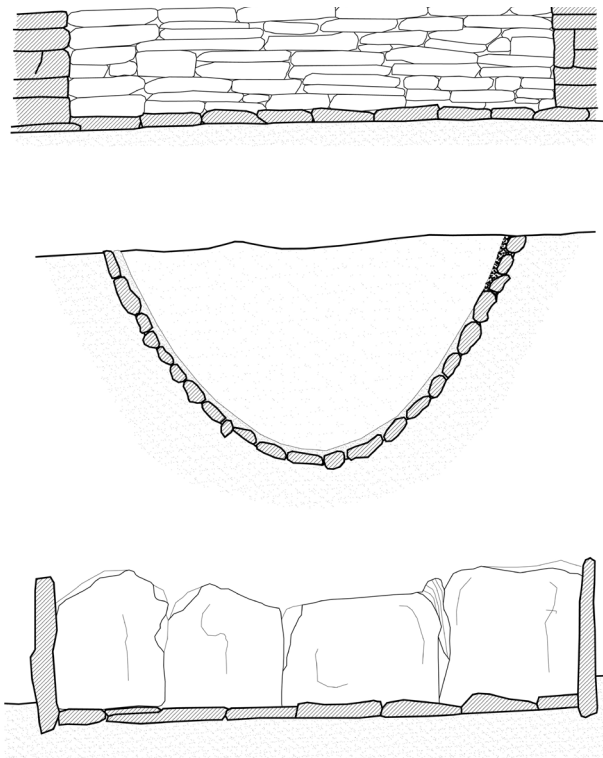
236. Παράλληλα, αξιοποιούνται, όπως είναι φυσικό, και τα σχετικά συμπεράσματα των ειδικών μελετητών.

237. Cucchi κ.ά. 2002· Cucchi κ.ά. 2005, 439· Vigne και Cucchi 2005.

238. Willcox 2003, 236, σημ. 19.

239. Cucchi 2005· Watson κ.ά. 1977.

240. Για μια σύνοψη των δεδομένων της μικροπανίδας της προϊστορικής Κύπρου βλ. Παπαγιάννη 2012.

Εικ. 3. Τυπολογία αποθηκευτικών θηκών Διμηνίου.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΗΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ

Το δεύτερο ερώτημα «πώς αποθηκεύεται;» αναφέρεται στην αποθηκευτική τεχνολογία καθώς και στις μορφολογικές αλλαγές στα μέσα αποθήκευσης. Η αναγνώριση της σημασίας και συμβολής των αποθηκευτικών πρακτικών και της τεχνολογίας τους στη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής οδήγησε κατά το παρελθόν σε ορισμένες απόπειρες τυπολογικής κατάταξης των ειδών και κατασκευών αποθήκευσης. Όσον αφορά στην Αιγαιακή αρχαιολογία, ο Τουλούμης συνοψίζοντας τις σημαντικότερες σχετικές μελέτες αναφέρεται στην προσπάθεια του Renfrew,²⁴¹ του Treuil²⁴² και του Χουρμουζιάδη,²⁴³ αν και η τελευταία σχετίζεται αποκλειστικά με το Νεολιθικό Διμήνι (εικ. 3).²⁴⁴

Ο ίδιος ο Τουλούμης καταλήγει σε τρεις βασικές κατηγορίες αποθήκευσης: αποθηκευτικά σκεύη, αποθηκευτικές κατασκευές (λάκκοι, θήκες, «σιλό») και αποθηκευτικά δωμάτια.²⁴⁵ Η Σκαφιδά από την άλλη, συζητώντας το ζήτημα των τεχνικών και της τεχνολογίας αποθήκευσης,²⁴⁶ αναφέρει μόνο τα αποθηκευτικά αγγεία και τις υπόγειες αποθηκευτικές κατασκευές σημειώνοντας ότι η ύπαρξη υπέργειων αποθηκευτικών κατασκευών είναι αμφισβητήσιμη.²⁴⁷ Για τα αποθηκευτικά αγγεία ειδικότερα, έχει σημειωθεί ότι η ποικιλία στους τύπους και το

241. Renfrew 1972, 288.

242. Treuil 1983, 325-30.

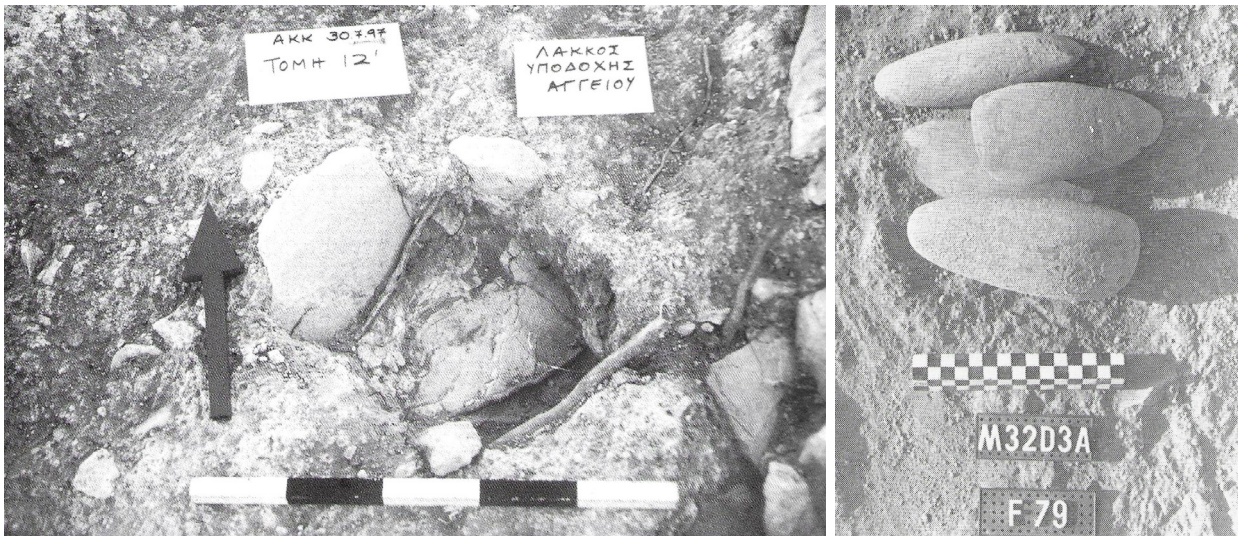
243. Χουρμουζιάδης 1979, 136.

244. Τουλούμης 1994, 67.

245. Τουλούμης 1994, 67-73.

246. Σκαφιδά 1994, 36-8.

247. Σκαφιδά 1994, 38.

Εικ. 4. Λάκκος υποδοχής αγγείου από το Καντού.

Εικ. 5. Συγκέντρωση εργαλείων από λειασμένο λίθο στον οικισμό της Λέμπας.

μέγεθός τους συνδέεται με «...διαφορές ως προς τον αριθμό των ατόμων που εξυπηρετούσαν, το βαθμό και τη διάρκεια αποθήκευσης και/ή την ποσότητα των αποθηκευμένων υλικών που ήταν διαθέσιμα σε διάφορα άτομα ή ομάδες ατόμων».²⁴⁸ Εκτός από τα παραπάνω, ξεχωρίζουν οι μελέτες του Χρηστάκη για τη Μινωική Κρήτη,²⁴⁹ οι οποίες αναλύουν ζητήματα τόσο της ανακτορικής όσο και της οικιακής αποθηκευτικής δραστηριότητας. Αναφορικά με την Κυπριακή προϊστορία, ισχύει και εδώ ό,τι σημειώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο για τη γενική παραμέληση του ζητήματος, καθώς, παρά τις σχετικές αναφορές που εμφανίζονται σε κάποιες δημοσιεύσεις οικισμών, δεν υπάρχει μια συνθετική μελέτη προσανατολισμένη στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Οι βασικές κατηγορίες ειδών και κατασκευών αποθήκευσης (Πίνακας 1) που προκύπτουν από την καταγραφή των σχετικών πρακτικών σε κάθε οικισμό που επιλέχθηκε για την παρούσα μελέτη είναι:

1. Αποθήκευση σε δοχεία (πήλινα, λίθινα, από φθαρτά υλικά και άλλα, εικ. 19–20, 26–32, 65–68, 74–82).
2. Αποθήκευση σε λάκκους (απλοί λάκκοι, διαμορφωμένοι λάκκοι και άλλοι, εικ. 4, 57–59, 62–64).
3. Αποθήκευση σε υπέργειες κτιστές κατασκευές (κτιστές κατασκευές για απ' ευθείας αποθήκευση, κατασκευές υποστήριξης ή τοποθέτησης αποθηκευτικών αγγείων και άλλα, εικ. 8).
4. Αποθήκευση σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους (εσώκλειστοι χώροι, υπόγειοι/ημιυπόγειοι χώροι, δωμάτια, ολόκληρα κτήρια και άλλα, εικ. 83).
5. Συγκεντρώσεις αποθηκευμένων αγαθών (αγροτικών και άλλων οργανικών προϊόντων, πρώτων υλών, εργαλείων και άλλα, εικ. 1–2, 5) σε εσωτερικούς ή εξωτερικούς χώρους.

Η παράλληλη εμφάνιση πολλών από τις παραπάνω κατηγορίες στις ίδιες αρχιτεκτονικές μονάδες ή και σε εξωτερικούς χώρους αποδεικνύει ότι αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου

248. Webb και Frankel 1994, 12.

249. Βλ. π.χ. Christakis 1999α, 1999β, 2005, 2008 και άλλα.

συστήματος πρακτικών εκφράσεων της οργάνωσης του παραγωγικού προγράμματος κάθε νοικοκυριού ή κοινωνικής ομάδας. Σύμφωνα με την παρατήρηση αυτή, ο τεχνητός διαχωρισμός των ειδών αποθήκευσης κινδυνεύει να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα βασιζόμενα σε στείρες τυπολογίες. Συν τοις άλλοις, η ύπαρξη μορφολογικών ομοιοτήτων σε κατασκευές που σχετίζονται με την αποθήκευση δεν σημαίνει απαραίτητα ότι στις ίδιες κατασκευές αποθηκεύονταν και ίδια αγαθά. Συνεπώς, σημειώνεται εκ των προτέρων ότι η κατάρτιση της παρούσας τυπολογίας αποτελεί καθαρά ένα μεθοδολογικό εργαλείο για τη συγκεκριμένη μελέτη ώστε να επιχειρηθεί η προσέγγιση πιθανών αλλαγών στα μορφολογικά στοιχεία και τις κατασκευαστικές πρακτικές. Η παρουσία τέτοιων αλλαγών στο χώρο και το χρόνο υπαγορεύεται τόσο από τις κοινωνικές εξελίξεις όσο και από τη δράση παραγόντων όπως η παράδοση και η πρακτική χρησιμότητα.

1) Αποθήκευση σε δοχεία	2) Αποθήκευση σε λάκκους ή κοιλότητες	3) Αποθήκευση σε υπέργειες κτιστές κατασκευές (θήκες)	4) Αποθήκευση σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους	5) Συγκεντρώσεις αποθηκευμένων αγαθών
1.1 Πήλινα δοχεία	2.1 απλοί λάκκοι	3.1 κατασκευή από λίθους (στα τοιχώματα ή και το δάπεδο) για τοποθέτηση αγγείου («pot setting»)	4.1 βοτσαλωτά ή πλακόστρωτα δάπεδα	5.1 αγροτικά προϊόντα και άλλα οργανικά υλικά
1.2 Λίθινα δοχεία	2.2 λάκκοι με περιχέλιωμα (από πήλο, λίθους κ.ά.)	3.2 κατασκευή από λίθους (στα τοιχώματα ή και το δάπεδο) για απ' ευθείας τοποθέτηση αγαθών («storage bin»)	4.2 περίκλειστοι χώροι εντός κτηρίων	5.2 αποθηκευμένα εργαλεία/ είδη κόσμησης
1.3 Δοχεία από φθαρτά υλικά	2.3 λάκκοι με επιχρισμένα τοιχώματα	3.3 άλλες κατασκευές (ράφια, πάγκοι, πλατφόρμες κ.ά.)	4.3 υπόγειοι και ημιυπόγειοι χώροι αποθήκευσης	5.3 αποθηκευμένες πρώτες ύλες
	2.4 λάκκοι με λίθους στα τοιχώματα ή και τον πυθμένα		4.4 δωμάτιο για αποθηκευτικούς σκοπούς	5.4 ομάδες συνηκόντων οστράκων
			4.5 κτήριο για αποθηκευτικούς σκοπούς	

Πίνακας 1: βασικές κατηγορίες ειδών και κατασκευών αποθήκευσης.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ

Ο Ingold, αναφερόμενος στις τεχνικές αποθήκευσης, σημειώνει ότι η έννοια αυτή περιλαμβάνει τόσο τα μέσα τοποθέτησης και προστασίας των αγαθών όσο και την ειδική προετοιμασία κάθε υλικού για αποθήκευση.²⁵⁰ Στα μέσα κατατάσσει τις αποθήκες, τους λάκκους, τα κελάρια (δηλαδή τους υπόγειους αποθηκευτικούς χώρους), τις θήκες, τα πήλινα δοχεία και άλλα. Για τις τεχνικές προετοιμασίας των προϊόντων για αποθήκευση ο O'Shea, μεταξύ άλλων, αναφέρει τη διατήρηση τροφών με αλάτι («πάστωμα»), την αποξήρανση, το κάπνισμα τροφών και την κονιορτοποίηση.²⁵¹ Ομοίως, η Soffer, σημειώνει τακτικές τεμαχισμού, αποξήρανσης στον ήλιο ή με καπνό και παστώματος με αλάτι, ενώ θεωρεί ως περισσότερο οικονομική από άποψη ενέργειας την κατάψυξη αγαθών.²⁵² Η τυπολογία των μέσων αποθήκευσης στην οποία βασίζεται η μελέτη αυτή συζητήθηκε στις προηγούμενες σελίδες του παρόντος κεφαλαίου. Όσον αφορά στο ζήτημα της προετοιμασίας τροφών για αποθήκευση βασικά ερωτήματα είναι ποιες από αυτές τις τεχνικές χρησιμοποιήθηκαν από τις κοινωνικές ομάδες της Κυπριακής προϊστορίας και κυρίως τι είναι ανιχνεύσιμο αρχαιολογικά.²⁵³ Άλλη σημαντική

250. Ingold 1983, 557.

251. O'Shea 1981, 169.

252. Soffer 1989, 722.

253. Παραδείγματος χάριν, μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα πολύ συχνή ήταν η χρήση λίπους από χείρο

παράμετρος, σύμφωνα με τη Soffer, είναι η διάρκεια βιολογικής ζωής αλλά και η κοινωνική χρήση/αξία κάθε αποθηκευμένου αγαθού.²⁵⁴ Ως παράδειγμα παραθέτει έναν πίνακα (Πίνακας 2) με τις μέγιστες τιμές μερικών βασικών αποθηκεύσιμων αγαθών.²⁵⁵

Είδος τροφής	Μήνες διατήρησης
ιχθυέλαιο	2 - 3
ρίζες/βολβοί	< 6
κατεψυγμένο κρέας	3 - 9
αποξηραμένο κρέας	< 12
αποξηραμένο ψάρι	< 12
μη αποφλοιωμένοι καρποί	9 - 24
δημητριακά/σιτάρι	36 - 60

Πίνακας 2 (πηγή: Soffer 1989, 723)

Ο Χρηστάκης αναφέρει τους ίδιους υπολογισμούς γι' αυτά τα αγαθά και προσθέτει ακόμη τη μέγιστη περίοδο διατήρησης του ελαιόλαδου,²⁵⁶ ενώ για το κρασί σημειώνει ότι διατηρείται λιγότερο και για την αγροτική σοδειά ότι παίζουν ρόλο συγκεκριμένοι παράγοντες που καθορίζουν τη διάρκεια αντοχής του προϊόντος.²⁵⁷

Περιπτώσεις συλλογής και χρήσης του αλατιού υπάρχουν στη βιβλιογραφία της Κύπρου. Ο Ammerman πρόσφατα υποστήριξε ότι από την Επιπαλαιολιθική Εποχή ομάδες τροφοσυλλεκτών που κινούνταν συστηματικά μέσω θαλάσσης χρησιμοποίησαν παράλιες θέσεις της Κύπρου για τη συλλογή αλατιού.²⁵⁸ Ο Φλουρέντζος, επίσης, σημειώνει την ύπαρξη εντός του Κτίσματος 14 στον οικισμό του Παραλιμνίου Νησιών μίας εγκατάστασης κατεργασίας και παραγωγής αλατιού,²⁵⁹ αν και δεν αναφέρονται οποιαδήποτε κριτήρια ή συναφή ευρήματα που να στηρίζουν αυτή την ερμηνεία. Παρά τις έμμεσες αυτές ενδείξεις, ωστόσο, η χρήση αλατιού δεν μπορεί να ανιχνευθεί στα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Οι Rowley-Conwy και Zvelebil αναφερόμενοι στους τεχνολογικούς παράγοντες που σχετίζονται με την αποθήκευση, εκτός από τις τεχνικές αποθήκευσης, δηλαδή τα μέσα και την προετοιμασία αποθήκευσης ή συντήρησης, σημειώνουν και την πρόοδο στην κυνηγετική τεχνολογία με την οποία αυξάνεται η αποδοτικότητα και «αποθηκεύεται» εργασιακός χρόνος.²⁶⁰ Συν τοις άλλοις, αναλύοντας τις τεχνικές προετοιμασίας για αποθήκευση διαφόρων τροφοσυλλεκτών της προϊστορικής Ευρώπης, σημειώνουν το «κάπνισμα» ψαριών και την κατάψυξη και αποξήρανση κρέατος που ίσως αποθηκευόταν σε λάκκους.²⁶¹ Για την Κύπρο δεν έχουν αναφερθεί ανάλογες πρακτικές, αν και η αλιεία δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη τροφοπρομηθευτική στρατηγική μετά την Ακεραμική Νεολιθική περίοδο, ενώ και η κατά-

για τη δημιουργία στεγανοποιητικού στρώματος στο στόμιο πίθων όπου αποθηκεύονταν με ασφάλεια και για σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα διάφορα αγαθά (όπως τυριά κ.ά.). Παρόμοια χρήση του λίπους κατά την προϊστορική περίοδο είναι πολύ πιθανή αλλά και αρκετά δύσκολο να εντοπισθεί για να επιβεβαιωθεί.

254. Soffer 1989, 722.

255. Ο ίδιος πίνακας εμφανίζεται και σε σχετική μελέτη του Τουλούμη (βλ. Τουλούμης 1996, 23).

256. Μπορεί να φτάσει και τα έξι χρόνια εάν αποθηκευθεί σωστά.

257. Για τα παραπάνω βλ. Christakis 1999α, 86-7, όπου σημειώνονται και οι βιβλιογραφικές πηγές των σχετικών πληροφοριών.

258. Ammerman κ.ά. 2008, 28-9.

259. Flourentzos 2008, 10.

260. Rowley-Conwy και Zvelebil 1989, 49.

261. Rowley-Conwy και Zvelebil 1989, 52-5.

ψυξη αγαθών δεν συμβαδίζει με το μεσογειακό κλίμα της. Ενδείξεις αποξήρανσης αγροτικών αγαθών ίσως υπάρχουν στη Λέμπα και Κισσόνεργα *Μοσφίλια*.²⁶²

Διαφορετική είναι η περίπτωση των σιτηρών καθώς η εφαρμογή της επίπλευσης (νερο-κόσκινο) μπορεί να αποκαλύψει πλήθος καταλοίπων από διάφορα στάδια της επεξεργασίας τους. Οι αποθηκευτικές ενδείξεις μέσω των αρχαιοβοτανικών δεδομένων έχουν συζητηθεί σε προηγούμενη ενότητα. Στο σημείο που αφορά στις τεχνικές προετοιμασίας αρκεί να σημειωθεί ότι η αποθήκευση σιτηρών με τον φλοιό τους ή και ως ολόκληρα σταχίδια²⁶³ τα καθιστά πιο ανθεκτικά σε περίπτωση μακροπρόθεσμης αποθήκευσης.²⁶⁴ Η Gregg μάλιστα, σημειώνει ότι η σοδεία πιθανότατα αποθηκευόταν μετά το πρώτο ή δεύτερο κοσκίνισμα.²⁶⁵ Από την άλλη, τα κατάλοιπα επεξεργασίας των σιτηρών (λέπυρα, ραχίδια, βάσεις λεπύρων και άλλα) υποδεικνύουν πιθανότατα προετοιμασία τροφής για μαγείρεμα ή έστω βραχυπρόθεσμη αποθήκευση, συνήθως εντός κτισμάτων. Η συμβολή τέτοιου είδους παραμέτρων στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποτελεί νεότερο επίτευγμα και για το λόγο αυτό απουσιάζει πλήρως από τις παλιές δημοσιεύσεις ανασκαφών στην Κύπρο που αρκούσαν στην αναγνώριση των καλλιεργούμενων ειδών και τη διαπίστωση εάν αποτελούν εξημερωμένα ή άγρια είδη. Ουσιαστικά, τη στροφή στις νέες αυτές τάσεις, όσον αφορά στην έρευνα της Κυπριακής προϊστορίας, σηματοδοτούν πρόσφατες μελέτες όπως της Μαργαρίτη για τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα του Καντού *Κουφόβουνου*.²⁶⁶

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΧΩΡΟΥ

Το τρίτο ερώτημα («πού αποθηκεύεται;») αναφέρεται στην οργάνωση των αποθηκευτικών πρακτικών και τη σχέση τους με την ευρύτερη χρήση του χώρου. Δύο χωρικά επίπεδα ανάλυσης προτείνονται: το «νοικοκυριό» και το ενδοκοινοτικό. Οι εσκεμμένες και επαναλαμβανόμενες επιλογές διαφόρων κοινωνικών ομάδων εντός της κοινότητας όσον αφορά στον χώρο που επιλέγεται να αποθηκευθεί το αγροτικό πλεόνασμα, εκτός από την πιθανή αποκάλυψη των σχέσεων παραγωγής, οδηγεί και σε συμπεράσματα σχετικά με τυχόν ανισότητες στην πρόσβαση, διανομή και αναδιανομή του υπερπροϊόντος. Επιπρόσθετα, οι επιλογές αυτές ενδέχεται να αποτελούν ένδειξη της ιδεολογίας και του συμβολικού χαρακτήρα του πλεονάσματος τόσο για την κοινωνική αναπαραγωγή όσο και για τη συνεχή επαναδιαπραγμάτευση των ταυτοτήτων και της θέσης των ατόμων που ελέγχουν την αναδιανομή. Για το λόγο αυτό, ο εντοπισμός ειδικών αποθηκευτικών κτηρίων καθώς και η θέση των αποθηκευτικών χώρων κοινοτικής εκμετάλλευσης, οδηγούν σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα αναφορικά με τον τρόπο παραγωγής συγκριτικά με άλλες περιπτώσεις, όπου τα αποθηκευμένα αγαθά βρίσκονται εντός των ορίων συγκεκριμένων νοικοκυριών.

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Πέρα από τις έμμεσες ενδείξεις για αποθήκευση που προέρχονται από την αναγνώριση αρχαιοβοτανικών καταλοίπων αλλά και οστών μικροπανίδας και οι οποίες συζητήθηκαν ήδη παραπάνω, η σύμπραξη αρχαιολογίας και άλλων επιστημών έχει συμβάλλει σημαντικά κατά τα

262. LAP I, 321· LAP II.1A, 63. Βλ. και τις αντίστοιχες παραγράφους στο Κεφάλαιο 4.

263. Gregg 1988, 69–70.

264. Σκαφιδά 1994, 36.

265. Gregg 1988, 69–70. Βλ. και σχετικό γράφημα στο Stevens 2003. Επίσης, εικόνα στο Βαλαμώτη 1994, 49.

266. Μαργαρίτη 2019. Για τα καλλιεργούμενα είδη στην Κύπρο αναλυτικότερα βλ. Lucas 2014.

τελευταία χρόνια στην υιοθέτηση νέων διεπιστημονικών μεθόδων αναγνώρισης αποθηκευτικών χώρων και καταλοίπων αποθηκευμένων τροφών. Η ανάλυση οργανικών καταλοίπων («organic residue analysis») είναι μία από τις σημαντικότερες καθώς καθιστά δυνατή την αναγνώριση μιας ποικιλίας οργανικών στοιχείων προερχόμενων από ζωικούς και φυτικούς οργανισμούς.²⁶⁷ Για τα πήλινα αγγεία που αφορούν άμεσα στην παρούσα μελέτη, τέτοια στοιχεία είναι είτε ορατά στο εσωτερικό και εξωτερικό τοίχωμα, είτε αόρατα έχοντας εισχωρήσει στο κέλυφος του αγγείου.²⁶⁸ Η ταύτισή τους δίνει σημαντικές πληροφορίες για τα αποθηκευμένα προϊόντα,²⁶⁹ για τις διατροφικές συνήθειες, για την ίδια τη χρήση των αγγείων και την τεχνολογία κατασκευής τους καθώς και για την ευρύτερη οικονομική δραστηριότητα των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων.²⁷⁰ Από την άλλη, πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι και η τεχνική αυτή επηρεάζεται από σημαντικούς περιοριστικούς παράγοντες που αφορούν κυρίως στην ταφονομία, στη μέθοδο συλλογής των καταλοίπων για ανάλυση αλλά και στην πιθανότητα αλλαγής της χρήσης των δοχείων κατά τη διάρκεια της κοινωνικής τους «ζωής».²⁷¹

Λιγότερο διαδεδομένες όσον αφορά στην αναγνώριση χώρων δραστηριότητας αλλά εξίσου σημαντικές είναι οι μελέτες φυτολίθων. Πρόκειται για ανόργανα φυτικά κατάλοιπα που δημιουργούνται στο κυτταρικό σύστημα των φυτών αντιγράφοντας το σχήμα των κυττάρων και τα οποία μετά την αποσύνθεση των φυτών διατηρούνται στις φυσικές και αρχαιολογικές επιχώσεις συνιστώντας ισχυρή αρχαιοβοτανική μαρτυρία.²⁷² Πέρα από σημαντικοί δείκτες της παλαιοβλάστησης και του παλαιοπεριβάλλοντος αποτελούν και σχετικά ασφαλείς ενδείξεις για τη χρήση χώρων. Μελέτες φυτολίθων έχουν συντελέσει στην αναγνώριση λάκκων αποθήκευσης σιτηρών, οι οποίοι σε υστερότερη φάση μετατράπηκαν σε απορριμματικούς, καθώς και στην ταυτοποίηση διαφόρων άλλων αποθηκευτικών χώρων, χώρων επεξεργασίας και κατανάλωσης τροφής, σταυλισμού ζώων και άλλα.²⁷³ Παρά τη χρησιμότητα των εφαρμογών και των πληροφοριών που μπορούν να εξαχθούν, πάντως, από την κυπριακή βιβλιογραφία σπανίζουν τέτοιου είδους καινοτόμες ερευνητικές προσπάθειες εκτός ίσως από την αποτυχημένη απόπειρα στη θέση Ακρωτήρι *Αετόκρεμνος*²⁷⁴ και κυρίως την πρόσφατη μελέτη της Τσαρτσίδου στη θέση Αγία Νάπα *Nissi beach*.²⁷⁵

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΘΗΚΕΥΜΕΝΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

Η καταγραφή όλων των δεδομένων που αφορούν στα ερωτήματα «τι αποθηκεύεται», «πώς αποθηκεύεται» και «πού αποθηκεύεται» είναι ημιτελής στην προσπάθεια προσέγγισης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής των συγκεκριμένων κοινοτήτων εάν δεν επιχειρηθεί η σύνδεσή τους

267. Evershed 2008α, 2008β. Τα οργανικά στοιχεία και ενώσεις αναφέρονται ως «biomarkers». Βλ. π.χ. Roffet-Salque κ.ά. 2017, 627.

268. Evershed 2008α, 903-4· 2008β, 26· Roumprou κ.ά. 2013, 35· Roffet-Salque κ.ά. 2017, 627-29.

269. Margomenou και Roumprou 2011· Psaraki κ.ά. 2013.

270. Βλ. π.χ. Beck κ.ά. 2005· Evershed 2008β, 27· Roumprou κ.ά. 2013· Roffet-Salque κ.ά. 2017, 629. Πρέπει να σημειωθεί ότι αναλύσεις οργανικών καταλοίπων σε όστρακα αγγείων της Νεολιθικής-Χαλκολιθικής περιόδου (θέσεις Επαρχίας Λεμεσού) πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα και από τη Δρ Μ. Ρούμπου στο πλαίσιο του ερευνητικού Προγράμματος NCCP (Neolithic and Chalcolithic Cyprus Project). Η επεξεργασία και έκδοση των αποτελεσμάτων από τους Ι. Βοσκό και Μ. Ρούμπου βρισκόταν σε εξέλιξη κατά την έκδοση του παρόντος τόμου.

271. Christakis 1999α, 21-2· Evershed 2000· Roumprou κ.ά. 2007, 159.

272. Τσαρτσίδου 2009, 18, 52-3.

273. Βλ. Τσαρτσίδου 2009, 57 και βιβλιογραφία που εμπεριέχεται στο Tsartsidou κ.ά. 2008.

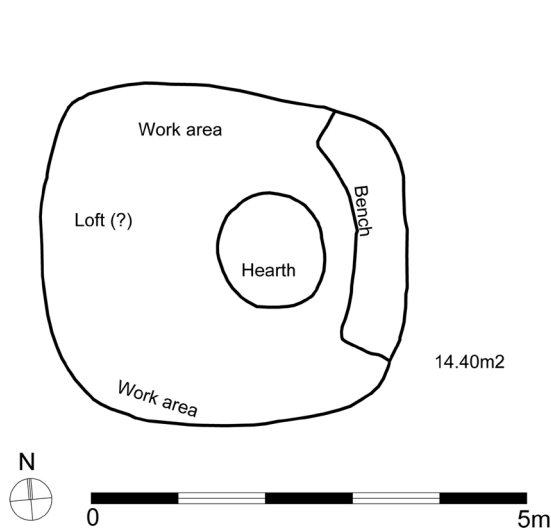
274. Simmons κ.ά. 1999, 229. Στην ίδια μελέτη, πάντως, αναφέρεται και μία επιτυχημένη συλλογή από τη θέση Χολέτρια Όρτος.

275. Ammerman κ.ά. 2018.

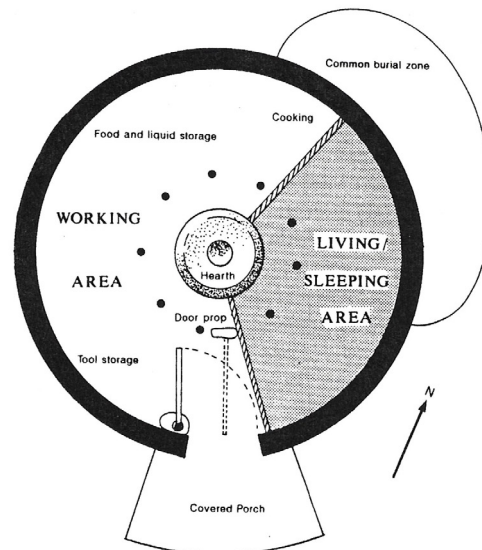
με το τελικό ερώτημα «για ποιον αποθηκεύεται». Με την αποσαφήνιση του ποιος ελέγχει την οικονομική δραστηριότητα, είτε πρόκειται για ένα άτομο, μια οικογένεια, μια κοινωνική ομάδα ή έστω το σύνολο της κοινότητας, οδηγούμαστε στην εξακρίβωση της ύπαρξης πιθανών κοινωνικών ανισοτήτων και στην κατανόηση της λειτουργίας των σχέσεων παραγωγής. Συνεπώς, το κρίσιμο τελευταίο ερώτημα συνδέει την αποθήκευση και την παραγωγή γενικότερα με τους ευρύτερους κοινωνικούς παράγοντες και άρα την οικονομία με την κοινωνία.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Η δημιουργία του καταλόγου δεδομένων κάθε προεπιλεγμένης αρχαιολογικής θέσης στηρίχθηκε κυρίως στην ιδέα ότι η καταγραφή συγκεκριμένων μορφολογικών στοιχείων και σχέσεων μεταξύ κινητών και σταθερών ευρημάτων μπορεί να οδηγήσει στην αποκάλυψη των πρακτικών των κοινωνικών ομάδων που τα δημιούργησαν και τα χρησιμοποίησαν. Ιδιαίτερη μέριμνα λήφθηκε για την επιλογή γενικών κατηγοριών που αποτυπώνουν εύστοχα τις πρακτικές οργάνωσης χώρου, εντός και εκτός των νοικοκυριών, χωρίς η ανάλυσή τους να ξεφύγει από τα κεντρικά ερωτήματα της σχετικής έρευνας.

Εικ. 6. Κάτοψη τυπικής οικίας από το Βρυσί.

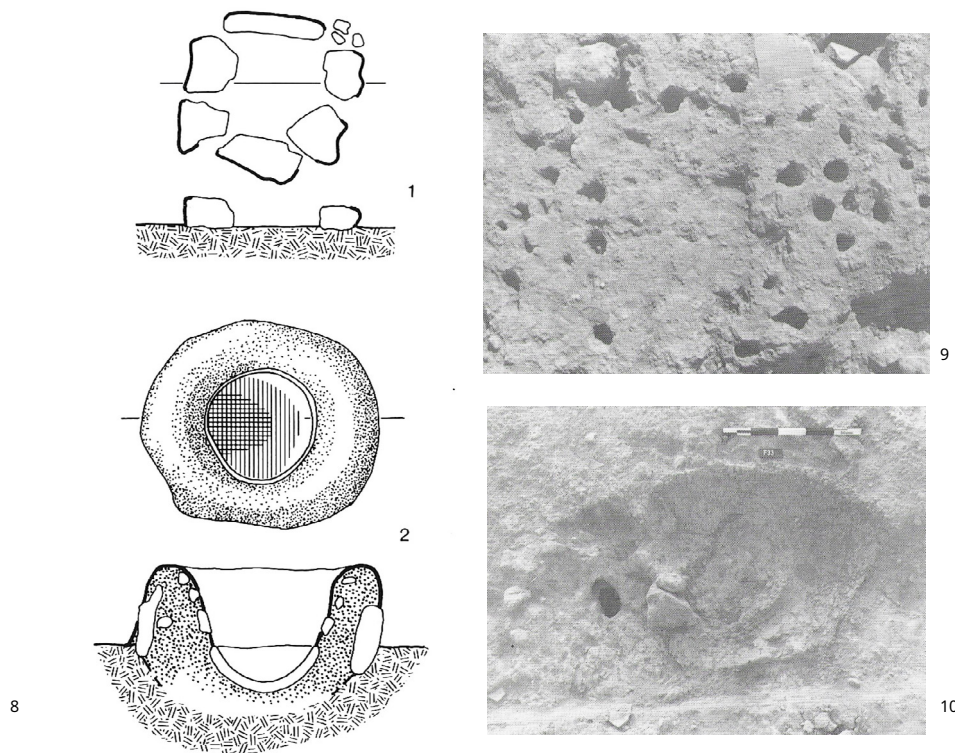

Εικ. 7. Κάτοψη τυπικής οικίας από την Κισσόνεργα.

Κατασκευές και στοιχεία τεχνητού διαχωρισμού του εσωτερικού χώρου εμφανίζονται σε πολλά κτίσματα της Κυπριακής προϊστορίας ορίζοντας σε αρκετές περιπτώσεις χώρους διαφορετικής λειτουργίας. Παρατηρήθηκε ποικιλία διαχωριστικών όπως χαμηλά τοιχάρια από αχυροπηλό (*risé*), οπές πασσάλων που παραπέμπουν σε παραπετάσματα και στηρίγματα διαχωριστικών από φθαρτά υλικά, ενώ η εικόνα αυτή ενδέχεται να συμπληρώνεται από ελαφρώς υπερυψωμένους χώρους (χωρίς διαχωριστικά) και διαφορές στην ποιότητα και το υλικό κατασκευής των επιμέρους δαπέδων. Η ύπαρξη συγκεκριμένης λειτουργίας και χρήσης για κάθε τομέα του κτηρίου είναι σχετικά βεβαιωμένη, σύμφωνα με τον Peltenburg, ο οποίος τη διακρίνει σε πολλές περιπτώσεις, συγκροτώντας ένα εξιδανικευμένο πρότυπο για την Κεραμική Νεολιθική (εικ. 6)²⁷⁶ και έναν αντίστοιχο τύπο για τη Μέση Χαλκολιθική φάση της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* (εικ. 7).²⁷⁷

276. Peltenburg 1982a, 97, fig. 9.

277. LAP II.1A, fig. 14.2.

Εικ. 8. Κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (Τύποι 1 και 2) από τη Λέμπα.

Εικ. 9. Υπαίθρια περιοχή με οπές πασσάλων στη Λέμπα.

Εικ. 10. Κατασκευή από ασβεστοκονίαμα στον οικισμό της Λέμπας.

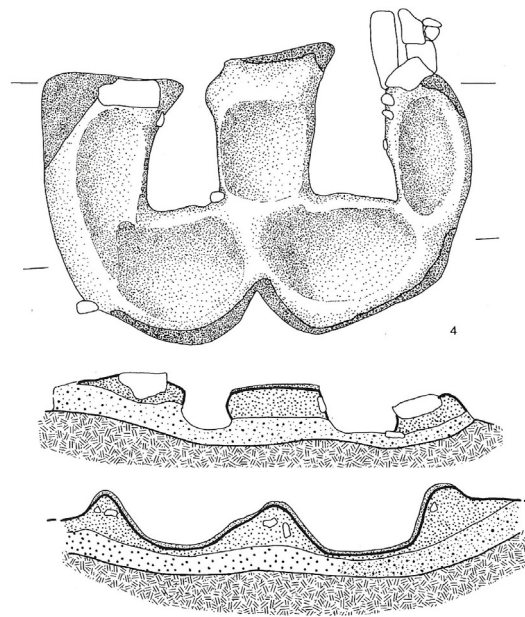
Οι διάφορες οπές («post holes»/«stake holes») που εμφανίζονται στα δάπεδα των κτηρίων αλλά και σε εξωτερικούς χώρους (εικ. 9) φαίνεται ότι δεν σχετίζονται πάντα με τη στήριξη οροφών, καθώς σε πολλές περιπτώσεις είτε απουσιάζουν πλήρως είτε η παρουσία τους δεν δικαιολογεί μια τέτοια χρήση. Λόγω της μικρής έκτασης των κτηρίων, μάλιστα, θα ήταν δυνατόν να στηρίζεται η στέγη εξ ολοκλήρου στους τοίχους²⁷⁸ όπως υπέθεσε και ο Χ. Κανελόπουλος στις σχεδιαστικές και φωτο-ρεαλιστικές αποκαταστάσεις των κτηρίων του Καντού Κουφόβουνου.²⁷⁹ Συνεπώς, οι συχνά εμφανιζόμενες οπές στύλων και πασσάλων θα μπορούσαν σε πολλές περιπτώσεις να αποτελούν τα «αρνητικά» εσωτερικών κατασκευών από φθαρτά υλικά (πιθανώς από ξύλο) που παραπέμπουν σε πατάρια²⁸⁰ και άλλες μικρότερες κατασκευές. Η σύνδεσή τους με τακτικές αποθήκευσης είναι πιθανή αλλά δεν μπορεί να αποδειχθεί με σιγουριά. Αξιοσημείωτη πάντως, είναι η επανεμφάνιση οπών στα ίδια σημεία ή με ελαφρές μετατοπίσεις ανάμεσα στις διάφορες φάσεις ενός κτηρίου, γεγονός που υποδεικνύει ότι αποτελούσαν σταθερά στοιχεία του δομημένου χώρου στις παραδόσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Οι συγκεντρώσεις εργαλείων αφορούν κατά κανόνα σύνολα από λειασμένους ή λαξευμένους λίθους χωρίς πάντως να αποκλείονται και σύνολα αντικειμένων κατασκευασμένα από διάφορες άλλες πρώτες ύλες (εικ. 1–2, 5). Εντοπίζονται σε πολλά κτήρια όλων των περιόδων αποθηκευμένα ή απλώς τοποθετημένα σε διαφόρων ειδών κοιλότητες ή έστω σε κάποιο ση-

278. Πιθανώς με τη βοήθεια δοκαριών.

279. Μαντζουράνη 2009, 225–27.

280. LAP I, 36· Μαντζουράνη 2009, 226–27.

Εικ. 11. Κατασκευές από ασβεστοκονίαμα στον οικισμό της Λέμπας.

μείο του δαπέδου. Η καταγραφή της θέσης των περιπτώσεων αυτών αναδεικνύει μεταξύ άλλων και διάφορες τυποποιημένες συμπεριφορές («patterns») ως προς το είδος των εργαλείων που αποθηκεύονται και ενδεχομένως τη θέση αποθήκευσής τους.²⁸¹ Στην ίδια κατηγορία, τέλος, εμπίπτουν οι περιπτώσεις συγκεντρώσεων πρώτων υλών για την κατασκευή εργαλείων, κοσμημάτων και άλλων ειδών.²⁸²

Στις σταθερές κατασκευές εντάσσεται μια ποικιλία κτιστών ή διαμορφωμένων στοιχείων μόνιμου χαρακτήρα όπως οι κονιαμένες και μη κοιλότητες («basins», «plastered features», εικ. 10–12), οι λάκκοι διαφόρων μεγεθών («pits», εικ. 62) καθώς και οι συνήθως λιθοπερίβλητες και κτιστές (με πηλό και λίθους) διαμορφώσεις για στήριξη κεραμικών σκευών ή και για άλλες χρήσεις («pot settings» ή «stone settings», εικ. 4, 8, 44–45). Οι περισσότερες κατασκευές εμφανίζονται σταθερά στα τυπικά παραδείγματα των κτηρίων της Κυπριακής προϊστορίας και συνδέονται με μια ποικιλία τροφοπαρασκευαστικών και αποθηκευτικών χρήσεων. Ωστόσο, θα μπορούσαν να τους αποδοθούν και άλλες λειτουργίες,²⁸³ ενώ είναι πιθανό η χρήση τους να άλλαζε κατά καιρούς.

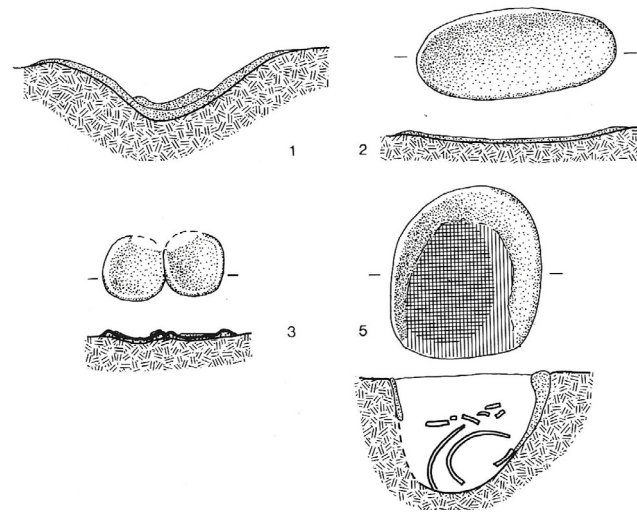
Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σημαντικό είναι το γεγονός της παρουσίας κατασκευών στα ίδια ακριβώς σημεία ακόμη και μετά από ανακαινίσεις δαπέδων και κτηρίων.²⁸⁴ Συνεπώς, εκτός από το γεγονός ότι οι ίδιοι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν για αρκετό διάστημα τα κτήρια αυτά, η συγκεκριμένη διαμόρφωση σημαίνει επίσης ότι οι ιδιοκτήτες ακολουθούσαν πιστά κάποια μορφολογικά πρότυπα που πιθανότατα υπαγορεύονταν τόσο από τις ανάγκες τους όσο και από μια διαμορφωμένη παράδοση. Η συγκριτική ανάλυση των εν λόγω δεδομένων

281. Για παράδειγμα, ο Peltenburg στο σχήμα του τα τοποθετεί πίσω από την πόρτα της εισόδου του κτηρίου και δίπλα στο σημείο που αναγνώρισε ως «χώρο εργασίας». Βλ. LAP II1.A, fig. 14.2 και εικ. 7.

282. Π.χ. βότσαλα/κροκάλες διαφόρων πετρωμάτων, όστρεα για την κατασκευή ειδών κόσμησης και άλλα.

283. Για παράδειγμα λάκκοι απόρριψης/αποθήκευσης υλικού από την εστία, θραυσμένων κεραμικών ή λίθινων εργαλείων και άλλα.

284. Βλ. LAP I, 37–8. Το ίδιο υποστηρίζει ο Peltenburg και για αρκετές περιπτώσεις του οικισμού στον Άγιο Επίκτητο Βρυσί.

Εικ. 12. Διάφορες κατασκευές από ασβεστοκόνιαμα από τον οικισμό της Λέμπας.

στα τελευταία κεφάλαια του παρόντος τόμου επιχειρεί την αποσαφήνιση τέτοιου είδους αλλά και άλλων ζητημάτων.

Τέλος, στη γενική κατηγορία με τίτλο «άλλα αντικείμενα» εντάσσονται κυρίως τα κινητά ευρήματα που βρέθηκαν σε δάπεδα των κτηρίων. Ορισμένα μπορεί να σχετίζονται με πρακτικές αποθήκευσης (π.χ. κεραμικά αγγεία) και άλλα με τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές και εργασίες (π.χ. μυλόλιθοι και γουδοχέρια). Καταγράφονται, επίσης, και εργαλεία από διάφορα υλικά που δεν ανήκουν σε σύνολα²⁸⁵ καθώς και άλλα κινητά αντικείμενα (π.χ. εργαλεία κοπής, κρούσης, είδη κόσμησης, ειδώλια και άλλα). Η ύπαρξή τους και η θέση τους στον χώρο, καθώς και η πιθανή σχέση μεταξύ τους και με τις κατασκευές, ενδέχεται να οδηγεί τόσο στην αποσαφήνιση της λειτουργίας τους όσο και στο είδος της χρήσης συγκεκριμένων χώρων ή ακόμα και ολόκληρων κτηρίων.

285. Βλ. παραπάνω για τη γενική κατηγορία 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η οικονομία της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η Κεραμική (ή Ύστερη) Νεολιθική περίοδος της Κύπρου καλύπτει το χρονολογικό διάστημα μεταξύ της Ακεραμικής ή Προκεραμικής Νεολιθικής,²⁸⁶ η οποία φτάνει έως τα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. και της Πρώιμης Χαλκολιθικής της οποίας η έναρξη τοποθετείται στο 4000/3900 π.Χ.²⁸⁷ Σημαντικό μέρος αυτής της εκτεταμένης περιόδου (μεταξύ 5500 και 4700/4600 π.Χ. περίπου) καλύπτει ένα από τα λεγόμενα «χρονολογικά χάσματα» (*lacunae*) της Κυπριακής προϊστορίας.²⁸⁸ Με την πρόοδο της έρευνας και την εμφάνιση όλο και περισσότερων νέων ραδιοχρονολογήσεων πάντως, το κενό αυτό τείνει να εξαφανιστεί, δείγμα του ότι η ύπαρξή του οφειλόταν κυρίως σε ερευνητικούς λόγους.²⁸⁹ Η Clarke, για παράδειγμα, συνοψίζει μια σειρά ραδιοχρονολογήσεων της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. από διάφορους οικισμούς, οι οποίοι, αν και προβληματικοί σε πολλές περιπτώσεις, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη δραστηριότητας στο νησί.²⁹⁰ Η πρόσφατη χρονολόγηση της Αρχικής Φάσης του Καντού στο τέλος της 6^{ης} χιλιετίας²⁹¹ ίσως αποτελέσει εφελκτήριο για ριζική αναπροσαρμογή των χρονολογικών δεδομένων της εν λόγω περιόδου. Από την άλλη, το γεγονός ότι αποτελεί το μοναδικό δείγμα από μόνιμη εγκατάσταση που χρονολογήθηκε σε τόσο πρώιμη εποχή σε συνδυασμό με τις αντικειμενικές δυσκολίες που αφορούν στη διατήρηση οργανικών καταλοίπων σε ασβεστούχα εδάφη²⁹² αποτελεί τροχοπέδη στην οριστική λύση του ζητήματος της έναρξης της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου.

Οι πρώτες ενδείξεις μόνιμης ή ημιμόνιμης κατοίκησης κατά την 5^η χιλιετία π.Χ. έρχονται από τις αιγιματικές θέσεις Δάλι Αγγίδι και Φιλιά Δράκος Α'. Για την τελευταία δεν υπάρχει τελική δημοσίευση παρά το γεγονός ότι ανασκάφηκε αρκετές δεκαετίες νωρίτερα. Πέρα από την πρωιμότητα των ραδιοχρονολογήσεων που τοποθετούν τις δύο αυτές θέσεις της κεντρικής

286. Η Ακεραμική Νεολιθική περίοδος σύμφωνα με τα δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών περιλαμβάνει μία Αρχική φάση καθώς και μία Πρώιμη και Ύστερη (βλ. π.χ. Knapp 2013, 27, Table 2). Άλλοι μελετητές προσθέτουν και μία ενδιάμεση Μέση Ακεραμική φάση (βλ. McCartney 2010, 189, Table 22.1· Kloukinas και Voskos 2013, 319, fig. 2).

287. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την απόλυτη και σχετική χρονολόγηση της προϊστορίας της Κύπρου βλ. Held 1989, 211–84· Knapp κ.ά. 1994· Clarke 2007· Manning 2013, 485–533.

288. Μαντζουράνη 2001, 26· LAP III.1, xxxiii· Steel 2004, 63.

289. Όπως εφήμερα αρχαιολογικά ίχνη που δεν αναγνωρίζονται εύκολα, ανυπαρξία επαρκών δειγμάτων και άλλα.

290. Clarke 2007, 15–7.

291. Μαντζουράνη 2009, 243.

292. Clarke 2007, 13.

Κύπρου μεταξύ του 4700 και του 4400 π.Χ.,²⁹³ στοιχείο που ξεχωρίζει είναι η εμφάνιση της πρώτης κεραμικής στο νησί. Πρόκειται για μια σκουρόχρωμη, έντονα στιλβωμένη κεραμική,²⁹⁴ ενώ στην περίπτωση της Φιλιάς αναφέρεται και η σταδιακή μετάβαση σε στρώματα με την τυπική για την Κεραμική Νεολιθική Ερυθρή επί Ανοικτού (E/A) κεραμική.²⁹⁵ Σημειωτέον, ότι η Clarke αναφέρει την εύρεση DFBW αλλά και χονδροειδούς κεραμικής («Coarse ware») και σε στρώμα της Κεραμικής Νεολιθικής θέσης Κλεπίνη *Τρουλλί*.²⁹⁶ Τα αποσπασματικά κατάλοιπα αλλά και η απουσία δημοσίευσης με τα τελικά συμπεράσματα καθώς και η έλλειψη στοιχείων από μελέτες των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων, δεν επιτρέπουν την απόπειρα ολιστικής προσέγγισης των αποθηκευτικών και κατ' επέκτασιν οικονομικών δεδομένων για τις θέσεις αυτές. Για το λόγο αυτό, όπως σημειώνεται παρακάτω, οι τρεις υπό εξέταση οικισμοί που επιλέχθηκαν για την παρούσα μελέτη εμπίπτουν χρονολογικά κυρίως στο δεύτερο ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., όταν πλέον στην οικιστική αρχιτεκτονική επανέρχεται η υπέργεια κατοικία με σταθερή δομή.

Οι βάσεις για τη μελέτη της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου στην Κύπρο ουσιαστικά τέθηκαν με την πρώτη αναλυτική δημοσίευση οικισμού (Σωτήρα *Τεππές*) από τον Πορφύριο Δίκαο.²⁹⁷ Ο ίδιος ερευνητής υπογράφει το κεφάλαιο που αναφέρεται στην περίοδο αυτή σε έναν από τους μνημειώδεις τόμους της Σουηδικής αποστολής στην Κύπρο (SCE IV) με βασικό στόχο τον καθαρισμό χρονολογικής αλληλουχίας που θα κάλυπτε το σύνολο της προϊστορίας του νησιού.²⁹⁸ Εκεί δημοσιεύονται μεταξύ άλλων στοιχεία για τη Σωτήρα *Τεππέ* και την Καλαβασό Α'. Η τελευταία θέση, η οποία πλέον αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία ως Καλαβασός *Κοκκινόγια*, επανεξετάσθηκε πρόσφατα και ανασκάφηκε μαζί με τη γειτονική θέση Καλαβασό *Παμπούλες*.²⁹⁹ Ακολουθεί η δημοσίευση του οικισμού Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*³⁰⁰ στην Επαρχία Κερύνειας, οι ανασκαφές του οποίου διακόπηκαν απότομα από την Τουρκική εισβολή του 1974. Ως εκ τούτου, η τελική παρουσίαση του οικισμού εμφανίζει αρκετά κενά, χωρίς πάντως αυτό να μειώνει τη σημασία του για την κατανόηση της Κυπριακής προϊστορίας.

Η εικόνα κατά τις τελευταίες δεκαετίες συμπληρώνεται από την εύρεση πλήθους νέων θέσεων από έρευνες επιφανείας³⁰¹ και κυρίως από την ανασκαφή δύο ακόμη οικισμών. Πρόκειται για το Καντού *Κουφόβουνος* της Επαρχίας Λεμεσού³⁰² και το Παραλίμνι *Νησιά* στην ελεύθερη περιοχή της Επαρχίας Αμμοχώστου.³⁰³ Ευρήματα της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου αναγνωρίστηκαν και στις ανώτατες επιχώσεις των θέσεων Χοιροκοιτία *Βουνί*, Παρεκκλησιά *Σκυλλουρόκαμπος* (ή *Σηλλουρόκαμπος*) και Κλεπίνη *Τρουλλί*, αλλά δεν εξετάζονται εδώ καθώς πρόκειται κατά κανόνα για διάσπαρτα στοιχεία που δεν συσχετίστηκαν πουθενά με σταθερά κτίσματα και κατασκευές. Κατάλοιπα της Κεραμικής Νεολιθικής φάσης είχαν διαπιστωθεί και στη θέση Καλαβασός *Τέντα*, ωστόσο όπως αναφέρει ο Todd πρόσφατη επανεξέταση τοποθετεί τη συντριπτική πλειονότητα του κεραμικού υλικού στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο.³⁰⁴ Ελάχιστα είναι, τέλος, και τα ευρήματα από τα κατώτερα στρώματα του οικισμού Κισσόνεργα

293. Clarke 2007, 17–9.

294. «Dark faced burnished ware» – DFBW.

295. Watkins 1969, 36· Clarke 2007, 26.

296. Clarke 2007, 25.

297. Dikaios 1961.

298. Dikaios 1962.

299. Για τα προκαταρκτικά αποτελέσματα των ανασκαφών βλ. Clarke 2004, 2009.

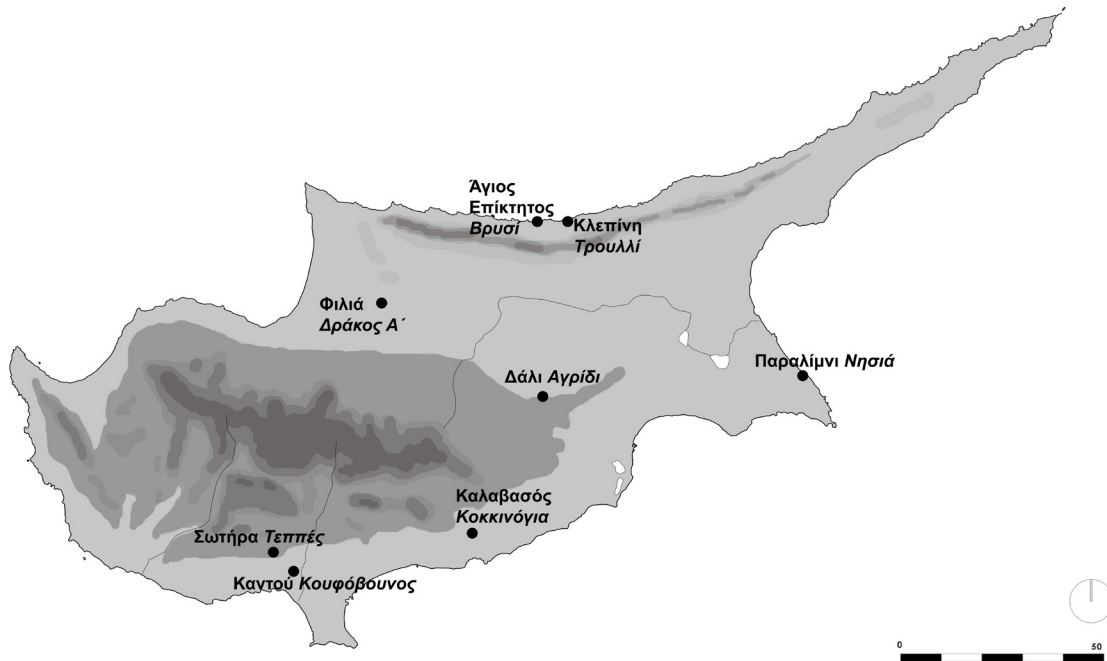
300. Peltenburg 1982a.

301. Ενδεικτικά αναφέρω: Clarke και Todd 1993· Rupp κ.ά. 1993· Todd 2004· Maliszewski 2007.

302. Μαντζουράνη 2009· Μαντζουράνη και Βοσκός 2019α.

303. Flourentzos 2008.

304. Todd 1991, 4. Το ίδιο σημειώνει και ο Button 2010, 201.

Χάρτης 1. Νεολιθικές θέσεις της Κύπρου που αναφέρονται στο κείμενο.

Μοσφίλια, του οποίου η Φάση 1B εντάχθηκε στην Κεραμική Νεολιθική περίοδο.³⁰⁵ Στις θέσεις αυτές πρέπει να προστεθεί και μια σειρά άλλων πρόσφατα εντοπισμένων³⁰⁶ και μάλιστα σε περιοχές που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν κενές από κατάλοιπα της Νεολιθικής όπως η δυτική Κύπρος.³⁰⁷

Κοινό στοιχείο των τεσσάρων δημοσιευμένων θέσεων είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, η χρονολόγηση των κυρίως φάσεων τους στο δεύτερο ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. και η οικιστική αρχιτεκτονική που περιλαμβάνει υπέργεια κτίσματα κυκλικής ή ορθογώνιας με αποστρογγυλεμένες γωνίες κάτοψης.³⁰⁸ Η τελική επιλογή των τριών από αυτές τις θέσεις (Σωτήρα, *Βρυσι* και *Κουφόβουνος*) βασίσθηκε εν πολλοίς στο γεγονός ότι περιλαμβάνουν ικανό μέρος του συνολικού οικισμένου χώρου και έχουν επαρκή στοιχεία για τα βιοαρχαιολογικά και άλλα υλικά κατάλοιπα (λίθινα εργαλεία, κεραμική και άλλα) ώστε να επιχειρηθεί η ανασύσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων τους με έμφαση στην αποθήκευση. Η τελική δημοσίευση του οικισμού Παραλίμνι Νησιά παρουσιάζει σημαντικά κενά σε πληροφορίες που αφορούν στη στρωματογραφία και αρχιτεκτονική, ενώ δεν υπάρχει μελέτη για την κεραμική και τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα. Συνεπώς, η απουσία καθοριστικών στοιχείων που οδηγούν εμμέσως στην προσέγγιση των οικονομικών πρακτικών των κατοίκων του, καθιστούν αδύνατη την απόπειρα ολιστικής εξέτασης και για το λόγο αυτό αποκλείστηκε από την παρούσα μελέτη.

305. LAP II.1A, 23.

306. Όπως για παράδειγμα το Πραστιείο *Μεσόροτσος*, διάφορες θέσεις στην περιοχή της Πέγειας και άλλες στην περιοχή του Σταυρού της Ψώκας.

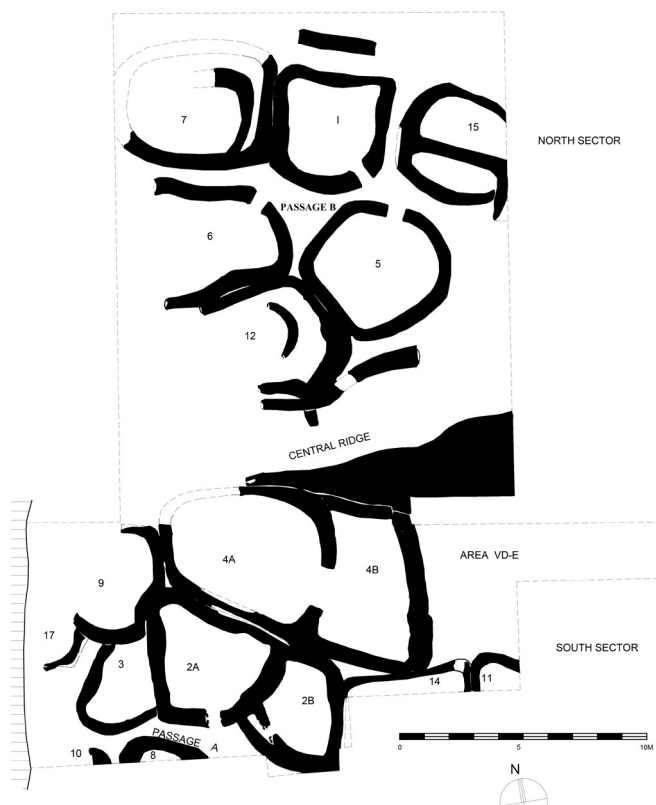
307. Steel 2004, 67.

308. Με την εξαίρεση του *Βρυσιού* που είναι κτισμένο σε υπόσκαφες, πιθανότατα φυσικές κοιλότητες.

ΘΕΣΕΙΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. Άγιος Επίκτητος Βρυσί

Ο οικισμός βρίσκεται στη βόρεια ακτή της Κύπρου και ανήκει στην Επαρχία Κερύνειας. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι ανασκαφές του δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ εξαιτίας της Τουρκικής εισβολής. Εντούτοις, αποτελεί έναν από τους ελάχιστους συστηματικά ερευνημένους οικισμούς της πρώιμης Κυπριακής προϊστορίας (μαζί με τον Απόστολο Ανδρέα Κάστρος) στο βόρειο τμήμα του νησιού. Ως εκ τούτου, η τελική δημοσίευση³⁰⁹ του τμήματος που είχε ανασκαφεί έως τότε και του υλικού που δεν είχε χαθεί οριστικά, αποδεικνύεται εξαιρετικά πολύτιμη για την ερευνητική κοινότητα στην προσπάθεια κατανόησης της πολιτισμικής πορείας των κοινωνικών ομάδων της Κύπρου, παρά τα κενά που παρουσιάζονται σε κρίσιμα ερωτήματα. Συνοπτικά αναφέρεται, ότι η έρευνά του οδήγησε στην αναδιαμόρφωση του χρονολογικού σχήματος για την Κεραμική Νεολιθική, καθώς ο Peltenburg υποστήριξε ότι αποτελεί τοπική και όχι χρονική διαφοροποίηση του λεγόμενου «Πολιτισμού της Σωτήρας».³¹⁰ Η απόπειρα ολιστικής προσέγγισης των οικονομικών του δεδομένων που επιχειρείται εδώ, ρίχνει περαιτέρω φως στο ζήτημα της σχέσης του με τους οικισμούς της υπόλοιπης Κύπρου.

Εικ. 13. Άγιος Επίκτητος Βρυσί, κάτοψη του οικισμού.

309. Peltenburg 1982a.

310. Peltenburg 1978.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΔΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ – ΒΟΡΕΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Κτίσμα 1 (εικ. 13–15)

Κάτω από Κτίσμα 1

Λάκκος 165 (σκαμμένος στο φυσικό έδαφος), λίγα διαβρωμένα όστρακα, κατάλοιπα από λαξευμένο λίθο, αρνητικό ξύλου (155) και λίθινη κατασκευή (154).

► H1–132 (10,70 μ²)

Δάπεδο 5³¹¹

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 οπές πασσάλων (29–32)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία (153) με λίθινο δοχείο (331), 3 μεγάλοι λίθοι (καθίσματα);.

Άλλα αντικείμενα: οστέινα εργαλεία (333, 492–493, 505–507a–h, 511, 513, 1005), κατεργασμένα οστά (501, 1000), τμήμα κεράτου ελαφιού, Ε/Α φιάλες (517–519), Ε/Α φλάσκα (520) και 5 ακόμα τμήματα λαιμών παρόμοιων αγγείων, χονδροειδές κλειστό αγγείο (521), θραύσματα ακόμη 2 Ε/Α φιαλών, λίθινο αγγείο (332), (+1 πυρήνας πυριτολίθου, 4 λίθινα εργαλεία τριβής/κρούσης).

Μεταξύ Δαπέδου 5 και 4

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λίθινη κατασκευή (152, στήριξης αγγείου);.

Άλλα αντικείμενα: Οστέινες βελόνες (391, 420a–c), πήλινοι σφαιρικοί δίσκοι (408, 410), πέλεκυς (411), κατεργασμένο οστό (473).

Δάπεδο 4β³¹²

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (1), οπή πασσάλου (;) (5).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (150), τοξωτό κτιστό κάθισμα στον Α–ΒΑ τοίχο (148).

Άλλα αντικείμενα: Οστέινα εργαλεία (374, 387–388), λίθινο αγγείο (419), λίθος με κοιλότητα και ακμή τροχίσματος (390), κατεργασμένος λίθος (422), άλλα λίθινα εργαλεία, θραυσμένος πέλεκυς, λεπίδα από πυριτόλιθο.

Δάπεδο 4α³¹³

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (1).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: 12 λίθινα εργαλεία (348a–m) στο Δ τοίχο.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (147), τοξωτό κτιστό κάθισμα στον Α–ΒΑ τοίχο (148), πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένων (θήκη; 149).

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα (340), λίθινες σκάφες (341a, 370), τριπτήρας (341b), γουδοχέρια (346, 362), εργαλεία τριβής (341b, 342, 343, 344), εργαλείο κρούσης (345), πελέκεις (380, 398, 399), Ε/Α φιάλη (522), Ε/Α φλάσκα (516), λίθος τροχίσματος (347), αξίνες (306–307), αποτύπωμα «ψάθας» (;) (334), οστέινα εργαλεία (349, 352, 367, 469), οστέινος στυλβωτήρας (1021a), κατεργασμένα οστά (1021b–c), λίθινα ειδώλια (;) (389a–b), λίθινο δοχείο (361), (+ 2 πυρήνες πυριτολίθου);.

► H1–133 (12,60 μ²)

Δάπεδο 3³¹⁴

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (1), οπές πασσάλων (2–3).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (135), 2 λάκκοι με κατάλοιπα ουσίας που συνδέεται με υφαντική, λίθινη κατασκευή (θήκη; 142).

Άλλα αντικείμενα: οστέινες βελόνες (189a, 222, 243–244, 324, 350), κατεργασμένο οστό (190), οστέινη ψήφος (242), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 325), λίθινο δοχείο (223), γουδοχέρια (220, 240), τριβείο (327), εργαλείο τριβής (221), (+ 4 εργαλεία τριβής/κρούσης), εργαλείο κοπής (326), πυ-

311. Peltenburg 1982a, 257, fig. 31, floor 5.

312. Peltenburg 1982a, 257, fig. 31, floor 4b.

313. Peltenburg 1982a, 257, fig. 31, floor 4a.

314. Peltenburg 1982a, 255, fig. 30, floor 3.

ρήνας πυριτολίθου (275), (+ άλλοι 3 πυρήνες).

► H1-133 (12,60 μ²)

Δάπεδο 2 (περιλαμβάνει πολλά οικοδομικά επεισόδια)³¹⁵

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο εργασίας (141).

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (1).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: ΝΔ γωνία: σκάφες (139-140), λίθινη σκάφη (170), οστέινες βελόνες (163a-b), εργαλεία τριβής και κρούσης (165, 178, κ.ά.), τριβεία (169, 180) πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 130), αποτύπωμα «ψάθας» (318). ΒΔ γωνία: αποτύπωμα «ψάθας» (317), οστέινες βελόνες (175, 176b-c, 188a-b), λίθινο δοχείο (212), εργαλεία τριβής/κρούσης (138, 164, 166, 168), πελέκεις (161, 209-211), πυριτόλιθοι.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία (135) με 3 «βραχιόνες» (καθίσματα; 136), πυρές (293, 294, 295).

Άλλα αντικείμενα: αποτύπωμα «ψάθας» (69a), οστέινη ψήφος (174), κατεργασμένο οστό (176a), λίθοι με κοιλότητα (128, 217), γουδοχέρια (66, 177, 207), εργαλεία τριβής (208, 103, 181-182), εργαλείο κρούσης (183), τριβείο (184), πέλεκυς (22), εργαλεία τροχίσματος (55, 179).

► H1-133 (12,60 μ²)

Δάπεδο 1 (γέμισμα στρώματος καταστροφής)

*✱

Κτίσμα 5 (εικ. 13-15)

► H5-156, (18 μ²)

Δάπεδο 2³¹⁶

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (6).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: 11 πελέκεις (811a-g, i-l), εργαλείο από λαξευμένο λίθο (811h), εργαλείο κοπής (811m).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία (163), πάγκος (278), βοτσαλωτό δάπεδο (περίπου 0,40×0,40 μ., 345), λίθινη κατασκευή (στήριξη στύλου; 164).

Άλλα αντικείμενα: αποτύπωμα «ψάθας» (972),

οστέινες βελόνες (808, 810, 844, 884), επεξεργασμένα οστά (858, 871, 907-908), πήλινι δίσκοι (σφονδύλια; 809, 983), πήλινο πώμα (850), γουδοχέρια (955, 968), εργαλείο κρούσης (964), εργαλεία τριβής (957, 959-961, 963, 965-967, 969-971), επεξεργασμένοι λίθοι (958, 962), 24 πυρήνες πυριτολίθου, χονδροειδές αγγείο (ταψί;), άλλα λίθινα εργαλεία.

► H5-156, (18 μ²)

Δάπεδο 1³¹⁷

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (6).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία (161), πάγκος (159), λίθινη κατασκευή (στήριξη στύλου; 164), ράμπα; (288).

Άλλα αντικείμενα: μεγάλα όστρακα από την εστία, οστέινα εργαλεία (688, 738-739, 754, 799-800), οστέινες ψήφοι (689, 707), επεξεργασμένα οστά (690-691), 1 τμήμα από κέρατο ελαφιού, λίθος με κοιλότητα (γουδί; 758), λίθινο δοχείο (937), πέλεκυς (692), εργαλείο κοπής (935), 17 πυρήνες πυριτολίθου.

*✱

Κτίσμα 6 (εικ. 13-15)

Επίπεδο 3³¹⁸

Μόνο 3 οπές πασσάλων (7-9), λάκκος (177), επεξεργασμένο οστό, λίθινα απολεπίσματα και λίγη Ε/Α κεραμική.

► H6-166, (πάνω από 13 μ²)

Δάπεδο 3 (δεν σώζεται ολόκληρο)³¹⁹

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 4 συνεχόμενες εστίες (174), Πυρά (175), λάκκος με στάχτες (176).

Άλλα αντικείμενα: πολλά λίθινα απολεπίσματα και 60 πυρήνες πυριτολίθου, θραυσμένα εργαλεία τριβής, θραυσμένα και ημιτελή λίθινα αγγεία, 57 λαίμοι από φλάσκες, οστέινα εργαλεία

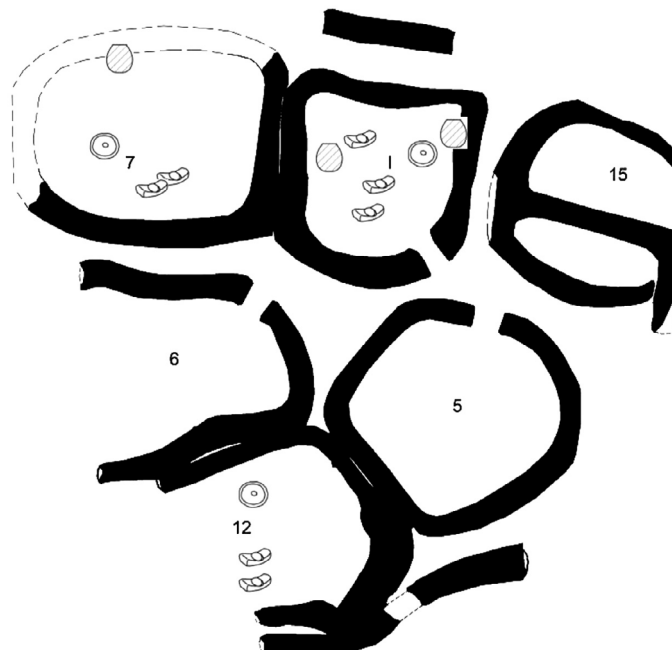
315. Peltenburg 1982a, 255, fig. 30, floor 2.

316. Peltenburg 1982a, 281, fig. 43, floor 2.

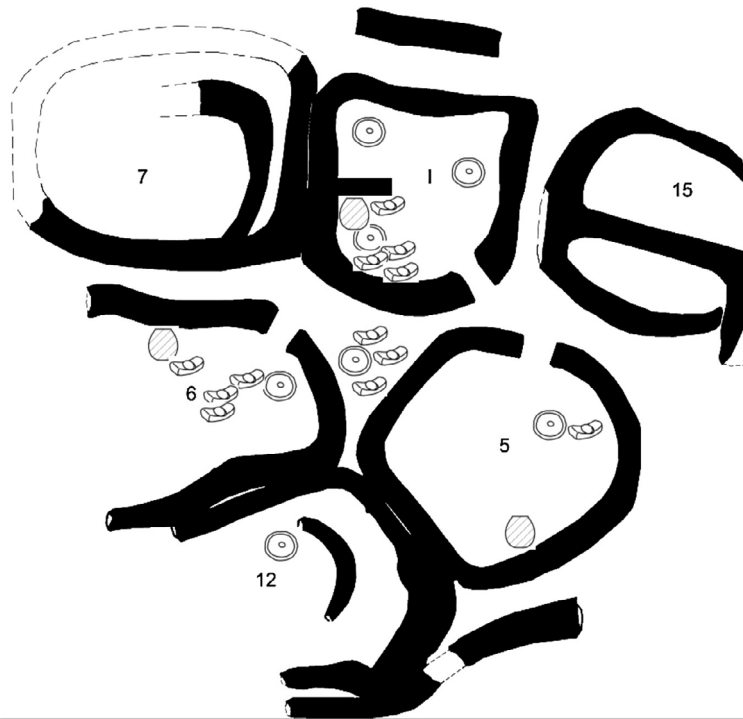
317. Peltenburg 1982a, 281, fig. 43, floor 1.

318. Peltenburg 1982a, 285, fig. 45, level 3.

319. Peltenburg 1982a, 283, fig. 44, floor 3.

Εικ. 14. Άγιος Επίκτητος Βρουσί, Βόρειος Τομέας (Πρώιμη Φάση).

Εικ. 15. Άγιος Επίκτητος Βρουσί, Βόρειος Τομέας (Μέση Φάση).

(795–796, 826–828, 861–869), επεξεργασμένα οστά (917–918, 1012a–c), πώματα (855–857, 886), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 794, 845–848, 860, 870, 880), κόσμημα από πικρόλιθο (777), λίθινες φιάλες (797, 823, 878), λίθινη σκάφη/δοχείο (;) (822), γουδοχέρι (859), εργαλείο κρούσης (820), τριβείο (812), εργαλεία τριβής (816, 819, 821), πελέκεις (776, 798), επεξεργασμένοι λίθοι (813, 824–825).

► Η6–166, (πάνω από 13 μ²)

Δάπεδο 2 (δεν σώζεται ολόκληρο)³²⁰

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (169), πάγκος/καθίσματα (170), λίθινη κατασκευή (για τοποθέτηση αγγείου; 171).

Άλλα αντικείμενα: οστέινη βελόνα (726), επεξεργασμένο οστό (724), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 727), λίθινο αγγείο (818), λίθος με κοιλότητα (721), γουδοχέρια (714, 772, 774–775), εργαλεία κρούσης (705, 716, 720), τριβεία (701–702, 713), εργαλεία τριβής (703–704, 715, 720–721, 814–815, 817), πελέκεις (722–723), απολεπισμένα εργαλεία (719, 773), άλλοι λίθοι σε χρήση (717–718), χονδροειδή αγγεία (ταψιά;).

► Η6–166, (πάνω από 13 μ²)

Δάπεδο 1 (δεν σώζεται ολόκληρο, ίσως υπαίθριος χώρος τώρα)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: οστέινα εργαλεία (569, 576, 580, 582, 591), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 541), λίθινο αγγείο (579), λίθινη σκάφη (564), εργαλείο κρούσης (604), εργαλεία τριβής (578, 605), πελέκεις (545, 548), απολεπισμένος λίθος (603).

► Η6–167

Πλήρως διαβρωμένο.

* *

Κτίσμα 7 (εικ. 13–15)

► Η7 (κατασκευή από φθαρτά υλικά, περίπου 16 μ²)

Δάπεδα 2 και 1³²¹

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 16 οπές και κατάλοιπα πασσάλων (11–26)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: δοχείο ορισμένο με λίθους (χωρητικότητα 0,4μ³, 194), εστία (195), σκάφη από κονίαμα (196).

Άλλα αντικείμενα: Δάπεδο 2: οστέινα εργαλεία (711–712, 740–741, 765, 781–782, 784, 901–902, 920, 945), οστέινος στιλβωτήρας (922), οστέινα άγκιστρα (910, 941, 992), οστέινα αντικείμενα (785, 921, 1015a–p), ψήφοι (938, 942), κατεργασμένα οστά (943–944), 2 τμήματα από κέρατο ελαφιού, πήλινο πώμα (839), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 728–729, 783, 931, 954), Ε/Α φιάλες (986, 989), Ε/Α φλάσκα (987), λίθινα δοχεία (791–792, 900), λίθος με κοιλότητα (γουδί ή τριβείο, 899), γουδοχέρι (935), εργαλείο κρούσης (710), πέλεκυς (710), εργαλείο κοπής (790), 8 πυρήνες πυριτολίθου, 1 τρίτωνας (ίσως χρησίμευε ως σέσουλα/εργαλείο μεταάγγισης υγρών), 1 χονδροειδές ανοικτό αγγείο (ταψιά;).

Δάπεδο 1 (γέμισμα – ύστατη φάση Δαπέδου 2): οστέινα εργαλεία (459, 468, 530, 570, 572–573, 607–610, 620–636, 642, 645–646, 648, 662–663, 676–681, 698, 732–733, 749–751, 768 –43 θραύσματα–, 786–787, 891, 914–915, 923, 932–934, 946–948, 950–951, 1004b, d, 1011a–c, 1013d, e, g, 1027a, b), οστέινοι στιλβωτήρες (599, 682), οστέινα άγκιστρα (583, 649), οστέινα αντικείμενα (647, 913, 936, 1018), επεξεργασμένο οστό (557, 912, 529, 771, 916, 924, 1027e, f, 949, 1004a, c, 1011d, e, 1013a–c, f, h, j), οστέινες ψήφοι (661, 697, 742, 769, 1004e), 2 τμήματα από κέρατο ελαφιού, ψήφοι από όστρεο (770a–b), πήλινα πώματα (554, 592, 597–598, 611–613, 664, 788), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 463–466, 482, 531–532, 542–544, 606, 652, 656, 694, 789), ΕΜ χονδροειδής φιάλη (984), Ε/Α φιάλες (985, 988, 990), λίθινες ψήφοι (527, 559), λίθινο κόσμημα (485), λίθινα δοχεία (560, 665–666, 793, 830, 832), εργαλεία τριβής (587, 683), εργαλείο κοπής (549), διάφορα (668, 752, 982), 8 πυρήνες πυρολίθου.

320. Peltenburg 1982a, 283, fig. 44, floor 2.

321. Peltenburg 1982a, 287, fig. 46, floor 2 και 1.

Κτίσμα 12 (εικ. 13–15)

► H12, (κατασκευή από φθαρτά υλικά;), (το λιγότερο 10,5 μ²)

Δάπεδο 2³²²

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 3 οπέδες (27, 28, 187)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (185), 3 πλακοειδείς λίθοι (καθίσματα;), σκάφη από κονίαμα (190).

Άλλα αντικείμενα: οστέινη βελόνα (840), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 881, 940), λίθινο αγγείο (761), λίθος με κοιλότητα (γουδί, 973), εργαλείο κρούσης (801), τριβείο (802), εργαλεία τριβής (762–763).

► H12–178 (εσωτερικός τοίχος)

Δάπεδο 1³²³

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (τοίχος 178;)

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 1 οπή (;) (188)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία (181), πάγκος (182).

Άλλα αντικείμενα: επεξεργασμένο οστό (892, 928), πήλινα πώματα (618, 685), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 644, 695), λίθινο αγγείο (759), πέλεκυς (684).

* *

Διάδρομος 16 (υπαίθριος, εικ. 13–15)

Οπή πασσάλου (298) έξω από την είσοδο του Κτίσματος 5 (ίσως για σκάλα προς την οροφή;). Αυλάκια απορροής υδάτων. Πλακόστρωτο τμήμα στο ανώτατο μέρος του διαδρόμου και ορθοστάτες στους εξωτερικούς τοίχους των Οικιών 1 και 5 (Peltenburg 1982a, 297, fig. 51, passage 16).

Δύο σύνολα τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών σε επαφή με το Κτίσμα 6:

Επίπεδο 4b: οπή πασσάλου (301), εστία (297), τριβείο (807), λίθος με κοιλότητα (γουδί; 806), εργαλεία τριβής (804–805), εργαλείο κρούσης

(803), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 842–843).

Επίπεδο 4a: οπέδες πασσάλων (299–300), εστία (292), 2 λίθινα εργαλεία κ.ά.

*

ΔΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ – ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ**Κτίσμα 2A** (εικ. 13, 16–18)

► H2A–116, (το λιγότερο 13 μ²)

Δάπεδο 4b³²⁴

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο (246), πιθανή ύπαρξη παταριού.

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 17 οπέδες (ίσως κάποιες είναι παλαιότερες της χρήσης του κτηρίου) χωρίζουν το χώρο σε τμήματα (72–88).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (236), πιθανός πάγκος Β της εστίας, σκάφη (227).

Άλλα αντικείμενα: οστέινη βελόνα (471), γουδοχέρι (510), ένα δοχείο (χωρίς αριθμό).

► H2A–116, (το λιγότερο 13 μ²)

Δάπεδο 4a³²⁵

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο (246), πιθανή ύπαρξη παταριού.

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 11 οπέδες στύλων (44, 62–71).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (236), πάγκος (228), σκάφη (227), λίθινη κατασκευή δίπλα στην εστία (244).

Άλλα αντικείμενα: (από το γέμισμα): βελόνες (396–397a), αντικείμενα από οστό/κέρατο (373, 415–416), τριβείο (427), εργαλεία κοπής (392, 364).

► H2A–117, (15,6 μ²)

Δάπεδο 3³²⁶

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο (245).

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 10 οπέδες (44–50, 59–61).

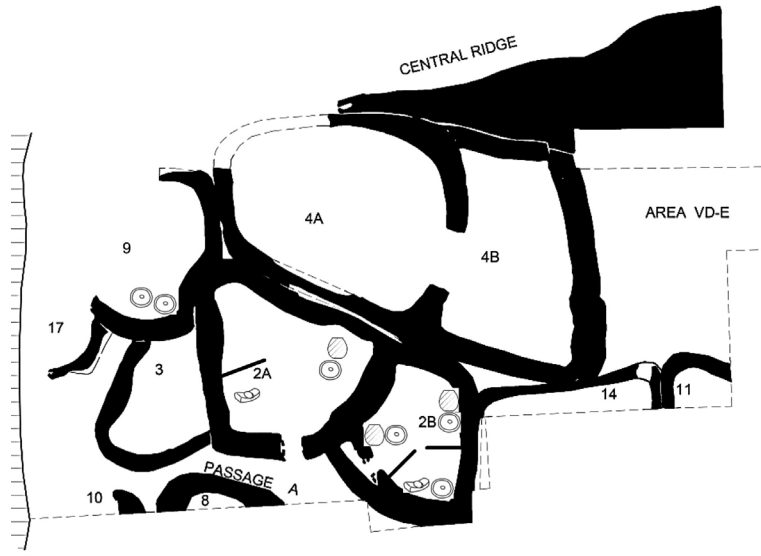
322. Peltenburg 1982a, 291, fig. 48, floor 2.

323. Peltenburg 1982a, 289, fig. 47, floor 1.

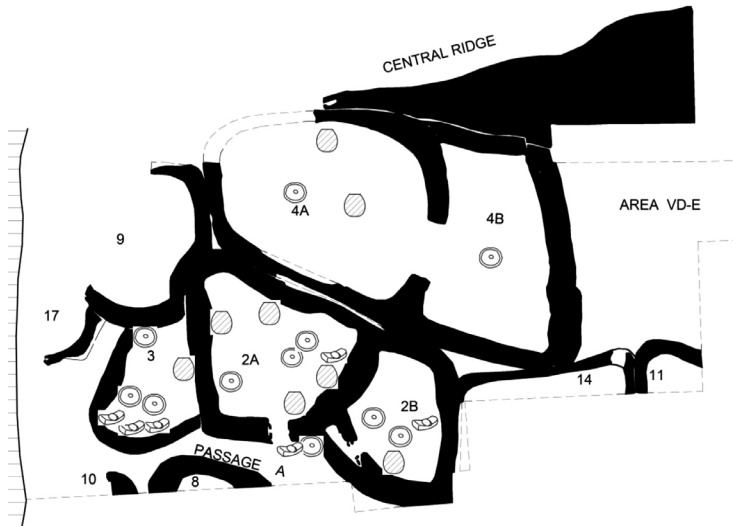
324. Peltenburg 1982a, 265, fig. 35, floor 4b.

325. Peltenburg 1982a, 265, fig. 35, floor 4a.

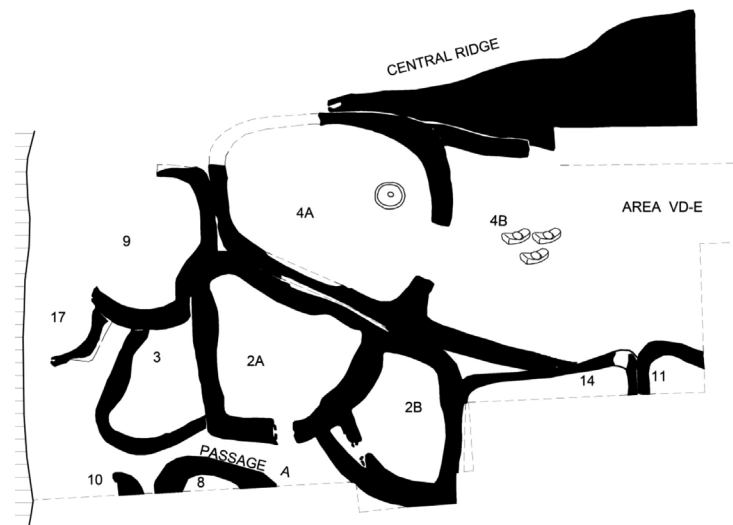
326. Peltenburg 1982a, 263, fig. 34, floor 3.

Εικ. 16. Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Νότιος Τομέας (Πρώιμο τμήμα Μέσης φάσης).

Εικ. 17. Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Νότιος Τομέας (Ύστερο τμήμα Μέσης φάσης).

Εικ. 18. Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Νότιος Τομέας (Ύστερη φάση).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: 8 ημικατεργασμένες οστέινες ψήφοι (253a–h) και 2 εργαλεία από λαξευμένο λίθο στο Β τοίχο.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστίες (233, 234, 235), πυρά (296), θήκες (226, 378), λάκκοι (237–239), λίθινες κατασκευές/πλατφόρμες (καθίσματα; 241–243).

Αλλα αντικείμενα: οστέινες βελόνες (284, 291), οστέινες ψήφοι (252, 285), 2 τμήματα κέρατου ελαφιού, πήλινα πώματα (286a–b, 372), λίθινο αγγείο (196), λίθινο δοχείο (360), γουδοχέρι (194), εργαλείο τριβής/κοπής (195), χείλος χονδροειδούς ανοικτού αγγείου με ίχνη καύσης, αποτύπωμα «ψάθας», χονδροειδές ανοικτό αγγείο δίπλα στο λάκκο 238 (ταψί;), μακρόστενος πλακοειδής λίθος με 3 οπές (γουδί;).

► H2A–117, (15,6 μ²)

Δάπεδο 2³²⁷

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 15 οπές πασσάλων (44–58), κάποιες ίσως ορίζουν ράφι στο Δ τοίχο.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (232), θήκη (229), βοτσαλωτό δάπεδο στα ΝΔ (338) και στο δωμάτιο Β (ίσως αποθηκευτικός χώρος;), (κάποια από τα σταθερά στοιχεία στο Β και Α τοίχο ίσως επέζησαν από το προηγούμενο δάπεδο).

Αλλα αντικείμενα: Ε/Α προχυτικές φιάλες (68b, c), 2 πλακοειδείς λίθοι (ορίζουν τη θήκη 229).

► H2A–118

Δάπεδο 1 (δεν σώζεται)

* *

Κτίσμα 2B (εικ. 13, 16–18)

Ίχνη χρήσης κάτω από το H2B–113 (Δάπεδο 6) 4 οπές πασσάλων (40–43) και ένας λάκκος (222).

► H2B–113, (7,2 μ²)

Δάπεδο 5³²⁸

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο (223)

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 οπές πασσάλου (38–39)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (218), βοτσαλωτό δάπεδο στο δωμάτιο στα Ν (ίσως αποθηκευτικός χώρος; Υπάρχει και τριμμένη χονδροειδής κεραμική), πάγκος (201), λίθινη κατασκευή (κάθισμα; 224), θήκη (207)

Αλλα αντικείμενα: χονδροειδές αγγείο (ταψί;), οστέινα εργαλεία (405, 478), οστέινη ψήφος (414), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 407), λίθινο δοχείο (449), γουδοχέρι (406), εργαλείο τριβής (431), διάτρητος λίθος (413).

► H2B–113, (7,2 μ²)

Δάπεδο 4a–b³²⁹

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστίες (216, 217), πάγκος (200), λίθινη κατασκευή (κάθισμα; 225), θήκες (205, 206), λάκκος (220).

Αλλα αντικείμενα: οστέινη βελόνα (386), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 371, 382), λίθινες σκάφες (355, 358), λίθοι με κοιλότητες (γουδιά; 356, 359), γουδοχέρι (376), εργαλεία τριβής (354, 357), πελέκεις (377–379, 385).

► H2B–114, (7,2 μ²)

Δάπεδο 3³³⁰

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 οπές στύλων (33–36)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστίες (214–215), λάκκοι με στάχτες (203–204).

Αλλα αντικείμενα: οστέινη βελόνα (248), οστέινες ψήφοι (246, 261), λίθινη σκάφη (199), λίθος με κοιλότητα (200), τριβείο (236), εργαλεία τριβής (198, 237), πέλεκυς (260).

► H2B–115

Δάπεδο 2³³¹

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

327. Peltenburg 1982a, 263, fig. 34, floor 2.

328. Peltenburg 1982a, 269, fig. 37, floor 5.

329. Peltenburg 1982a, 269, fig. 37, floor 4a–b.

330. Peltenburg 1982a, 267, fig. 36, floor 3.

331. Peltenburg 1982a: 267, fig. 36, floor 2.

Οπές στύλων/πασσάλων: 1 οπή στύλου (33)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστίες (212–213), θήκη (με στάχτες; 202).

Άλλα αντικείμενα: οστέινες ψήφοι (262a–b), τμήμα από κέρατο ελαφιού, ΚΤ φλάσκα (εντός της θήκης 202, 315), λίθος με κοιλότητα (328), γουδοχέρι (57), εργαλείο τριβής (187), εργαλείο κοπής (60), φολίδα οψιανού (59).

► H2B-115 (διαβρωμένο)

Δάπεδο 1³³²

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος (219), λίθινη κατασκευή (σκάφη; 199), πλακόστρωτες επιφάνειες (335–336).

Άλλα αντικείμενα: οστέινο εργαλείο (145), 2 τμήματα από κέρατο ελαφιού, πήλινος δίσκος (σφονδύλια; 45, 160), γουδοχέρι (35), εργαλείο κρούσης (43), τριβείο (137), εργαλεία τριβής (31, 167), πελέκει (29–30, 32–34, 36–37, 39–42, 56, 144, 146–147, 250), εργαλείο κοπής (148), απολεπισμένα εργαλεία (140–143, 251), εργαλεία/επιφάνειες τροχίσματος (156–157).

^{}

Κτίσμα 3 (εικ. 13, 16–18)

► H3-119, (7,5 μ²)

Δάπεδο 5³³³

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 οπές πασσάλων (93–94).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (252), λάκκοι (253–254).

Άλλα αντικείμενα: πέλεκυς (281), εργαλείο κοπής (293).

► H3-119, (7,5 μ²)

Δάπεδο 4³³⁴

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 5 οπές (91–94, 309).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία/φούρνος (252), πάγκος (283), πυρά (257), θήκη (250), καθίσματα (:) (249, 255).

Άλλα αντικείμενα: αποτύπωμα «ψάθας» (69b), οστέινα εργαλεία (287, 289a–c), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 288), λίθος με κοιλότητα (γουδί; 87), γουδοχέρι (83), εργαλεία τριβής (84–86, 224–228, 230, 255–256, 268, 286–287, 302–303), σφύρες (27, 224), τριβεία (88, 305), πλακοειδείς λίθοι (229, 231–232, 257–258).

► H3-119, (7,5 μ²)

Δάπεδο 3³³⁵

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 3 οπές (91–93).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πυρά (256), πάγκοι (248, 283).

Άλλα αντικείμενα: τριβείο (239), εργαλείο τριβής (233), λίθινο αντικείμενο (295).

► H3-119, (7,5 μ²)

Δάπεδο 2, (εφήμερο)

Μικρό πλακόστρωτο, προχολή λίθινης φιάλης (193), τριβείο (215), πέλεκυς (206).

► H3-119, (7,5 μ²)

Δάπεδο 1³³⁶

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 1 οπή (90).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (251), πάγκος (247, ίσως και δεύτερος στο Β τοίχο), πλακόστρωτο (340).

Άλλα αντικείμενα: οστέινος στιλβωτήρας (149), μικρό κλειστό αγγείο (316), εργαλεία τριβής (152–154), πελέκει (159, 192, 201).

^{}

Κτίσμα 4A (εικ. 13, 16–18)

H4A-122

332. Peltenburg 1982a: 267, fig. 36, floor 1.

333. Peltenburg 1982a, 271, fig. 38, floor 5.

334. Peltenburg 1982a, 271, fig. 38, floor 4.

335. Peltenburg 1982a, 271, fig. 38, floor 3.

336. Peltenburg 1982a, 271, fig. 38, floor 1.

(δεν σώζεται τίποτα)

► H4A-123

Δάπεδο 3

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: διαδοχικές εστίες (χωρίς αριθμό).

Αλλα αντικείμενα: οστέινα εργαλεία (437, 498), κατεργασμένα οστά (335, 1001), 2 τμήματα από κέρατο ελαφιού, πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 490, 508), λίθινο αγγείο (487), τριβείο (238), εργαλεία τριβής (234-235), εργαλείο κοπής (383).

► H4A-123, (22 μ²)

Δάπεδο 2³³⁷

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 3 οπές στύλων (96-98).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκεντρωση οστρέων.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (265), πλακόστρωτο (343), πλακόστρωτο (342) ως βάση της θήκης (271).

Αλλα αντικείμενα: οστέινη ψήφος (999), πήλινα πώματα (434, 458), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 444-445).

► H4A-124, (27 μ²)

Δάπεδο 1b, (μεγάλο μέρος κατεστραμμένο)³³⁸

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 1 οπή (95).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (264), πάγκος (259).

Αλλα αντικείμενα: Ε/Α φλάσκες (313-314), πήλινο πώμα (204).

► H4A-124, (27 μ²)

Δάπεδο 1a: μόλις ένα όστρακο με οπή (203).

Ευρήματα ύστατης φάσης Κτίσματος 4A-4B ή γεμίσματος: οστέινα εργαλεία (435, 438), οστέινη

ψήφος (162), πήλινο πώμα (189a), γουδοχέρι (105), εργαλεία τριβής (111-113, 116, 120), εργαλείο κρούσης (118), τριβεία (197, 216), πέλεκεις (106-108, 114, 119, 448) εργαλείο κοπής (117), κατεργασμένος λίθος (99).

^{}

Κτίσμα 4B (εικ. 13, 16-18)

► H4B-123/5/6, (9 μ²)

Δάπεδο 2³³⁹

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (267).

Αλλα αντικείμενα: κατεργασμένο οστό (400), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 321, 552, 558), τριβείο (304).

► H4B (υπαίθριος χώρος, μάλλον σύγχρονος με το Δάπεδο 2 του H4A)

2 οπές πασσάλων/στύλων, οστέινο εργαλείο (241), οστέινες ψήφοι (290, 292, 312), κατεργασμένα οστά (263, 298), πήλινο πώμα (296), λίθος με κοιλότητα (269), τριβείο (270), πέλεκυς (202), εργαλείο τροχίσματος (294).

► H4B-124/8/9 (υπαίθριος χώρος; το λιγότερο 25 μ²)

Δάπεδο 1³⁴⁰

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθινες κατασκευές (για στήριξη στύλων; 146, 275), λάκκοι (258, 268), πλακόστρωτο (344), λίθινες πλατφόρμες (273, 276).

Αλλα αντικείμενα: λίθοι με κοιλότητα (133-135, 218), πέλεκυς (158), + ευρήματα από το γέμισμα/ύστατη φάση του χώρου.

^{}

Κτίσμα 9 (εικ. 13, 16-18)

► H9-120

337. Peltenburg 1982a, 277, fig. 41, floor 2.

338. Peltenburg 1982a, 275, fig. 40, floor 1b.

339. Peltenburg 1982a, 279, fig. 42, floor 2.

340. Peltenburg 1982a, 277, fig. 41, floor 1.

Δάπεδο 2³⁴¹

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 3 οπές (101–103).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (284), πυρά (311).

Άλλα αντικείμενα: οστέινη βελόνα (956), κατεργασμένο οστό (1014), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 852), μακρόστενος πλακοειδής λίθος (975), θραύσμα από πήλινη κατασκευή με ίχνη καύσης (ίσως κάποια σκάφη; 980).

▶ H9–121

Δάπεδο 1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλακόστρωτο (349).

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα (659), εργαλείο τριβής (658), κατεργασμένο οστό (1016), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 639), λίθινο αγγείο (674), πέλεκυς (588).

*

Περιοχή VD-E (εικ. 13, 16–18)

Τρεις κύριες φάσεις: ανοικτός χώρος, κυρίως διαβρωμένα υλικά από τα γύρω κτήρια, συγκέντρωση δραστηριότητας (πυρές, απορρίμματα κ.ά.) στο δυτικό άκρο της ίσως σε σχέση με τη χρήση του H4B. Η αυξημένη παρουσία σπόρων από μπιζέλια ίσως υποδηλώνει εργασίες αλωνίσματος του ξηρού σπόρου.³⁴²

Φάσεις:

I (σύγχρονη με το Δάπεδο 2 του H4B): οστέινα εργαλεία (338–339, 496–497, 780, 829, 851), οστέινη ψήφος (1025a), οστέινα αντικείμενα (1008a–b, 1028a–b), κατεργασμένο οστό (495, 1023a–d), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 952), πέλεκυς (849), πήλινο αντικείμενο (778).

II (σύγχρονη με το Δάπεδο 1 του H4B): οστέινα εργαλεία (336, 429–430, 460–461, 503–504, 512,

905, 919, 1006 a–b, 1022, 1025b–d, 1026), οστέινος στυλβωτήρας (421), οστέινα αντικείμενα (337, 1010a–e), οστέινες ψήφοι (486, 996, 998b), κατεργασμένα οστά (904, 906, 909, 930, 1017a–c), πήλινα πώματα (470, 998a), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 499–500, 524, 672, 877), λίθινα αγγεία (675, 854), σκάφη (953), γουδοχέρια (509, 514), εργαλείο κρούσης (686), εργαλείο κοπής (394), διάφορα (514, 734, 753).

III (σύγχρονη ή νεότερη με την ύστατη φάση του H4B): οστέινα εργαλεία (581, 589, 925), οστέινος στυλβωτήρας (1019), πήλινοι δίσκοι (σφονδύλια; 596, 653–654, 657), λίθινο δοχείο (568), γουδοχέρια (590, 641), πέλεκυς (640).

*
****Διάδρομος A (υπαίθριος, εικ. 13, 16–18)**

Δεν ανασκάφηκε πλήρως. Κύρια αρτηρία μετακίνησης μεταξύ των Κτηρίων του Νότιου Τομέα.

Δύο σύνολα σταθερών κατασκευών και αντικειμένων στη γωνία μεταξύ H4A–B:

1) πυρά (304), λίθινο αγγείο (219), τριβείο (264), λίθινο δοχείο (329).

2) πυρά (303), πλακόστρωτο (354).

*

Περιοχή IV

Ύπαρξη ενός κτηρίου (H13) που αποδεικνύει ότι υπήρχαν συστάδες κτηρίων σε όλη σχεδόν τη χερσόνησο.

*

Περιοχή VI

Ακόμη δύο κτήρια (H16, H18). Μόνο το H16 ανασκάφηκε.

*
****Κτίσμα 16**

▶ H16, (περίπου 14,7 μ²)

Δάπεδο 3, (δεν ανασκάφηκε πλήρως)³⁴³

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: λάκκος (στηρίξης κε-

341. Peltenburg 1982a, 289, fig. 47, floor 2.

342. Kyllö 1982, 430.

343. Peltenburg 1982a, 293, fig. 49, floor 3.

ντρικού στύλου; 310).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –
Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: κατεργασμένα οστά/κέρατα (708a–b), πήλινος δίσκος (σφονδύλι; 911), λίθινο δοχείο (903), τριβεία (976–977).

► H16, (περίπου 14,7 μ²)

Δάπεδο 2³⁴⁴

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: λάκκος (στήριξης κεντρικού στύλου; 310).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: διμερής κατασκευή από λίθους (280, 282), πλακόστρωτο (351).

Άλλα αντικείμενα: οστέινο εργαλείο (673), πώμα (885), λίθος με κοιλότητα (γουδί; 978), εργαλείο κρούσης (779).

► H16, (περίπου 14,7 μ²)

Δάπεδο 1³⁴⁵

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: λάκκος (281) με Ε/Α φλάσκα (991) και λίθινη σκάφη (743).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: θήκη (279).

Άλλα αντικείμενα: οστέινα εργαλεία (638, 673), πήλινος δίσκος (696), εργαλείο τριβής (577), πέλεκυς (575), διάφορα (637, 737).

344. Peltenburg 1982a, 293, fig. 49, floor 2.

345. Peltenburg 1982a, 291, fig. 48, floor 1.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ ΑΓΙΟΣ ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ ΒΡΥΣΙ

Αποθηκευτικές δραστηριότητες

Οι ενδείξεις που αφορούν στην αποθήκευση στο Βρυσί είναι σποραδικές και δίνουν μια αποσπασματική εικόνα των σχετικών πρακτικών των κατοίκων του οικισμού. Ο Peltenburg σημειώνει χαρακτηριστικά ότι απουσιάζουν οι μεγάλης χωρητικότητας αποθηκευτικοί λάκκοι από υπαίθριους χώρους, οι μικροί λάκκοι για τοποθέτηση αποθηκευτικών αγγείων από εσωτερικούς χώρους³⁴⁶ αλλά και τα ίδια τα αποθηκευτικά αγγεία.³⁴⁷ Αποδίδει μάλιστα αυτό το κενό στην προσωπική επιλογή των κατοίκων του Βρυσίου να καταναλώνουν τροφές χωρίς να περνούν μεγάλα διαστήματα από την παραγωγή τους³⁴⁸ και να αρκούνται στις τροφοπαραγωγικές/τροφοσυλλεκτικές πρακτικές που θα εξασφάλιζαν απλά την επιβίωσή τους, χωρίς δηλαδή τη δημιουργία μεγάλων αγροτικών πλεονασμάτων.³⁴⁹ Ωστόσο, οι παραπάνω παρατηρήσεις είναι έως έναν βαθμό αμφισβητήσιμες. Πιο συγκεκριμένα, η ανασκαφή μικρού μόνο μέρους της συνολικής έκτασης του οικισμού, και μάλιστα ενός οικισμού με ιδιαίτερα έντονους περιοριστικούς παράγοντες στο επίπεδο της γεωμορφολογίας³⁵⁰ αλλά και η δυσαναλογία μεταξύ ανεσκαμμένων εξωτερικών και εσωτερικών χώρων³⁵¹ αυξάνουν την πιθανότητα να υπάρχουν αλλά να μην έχουν ανασκαφεί διάφοροι χώροι υπαίθριας αποθήκευσης.

Όσον αφορά στη δεύτερη παρατήρηση, φαίνεται ότι πράγματι απουσιάζουν οι λάκκοι τοποθέτησης αγγείων όπως και οι λάκκοι αποθήκευσης σιτηρών, πρώτων υλών και εργαλειακού εξοπλισμού. Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η πιθανότητα να άλλαξε η λειτουργία των λάκκων κατά τη διάρκεια της χρήσης τους και μόνο στο τέλος να κατέληγαν απορριμματικοί ή να εκκενώνονταν πλήρως. Εκτός αυτού, η ύπαρξη σημαντικού αριθμού υπέργειων κατασκευών τοποθέτησης αντικειμένων (δηλ. θηκών, Παράρτημα Ι) ίσως αναπληρώνει το εν λόγω κενό. Τέλος, η τρίτη παρατήρηση για απουσία αποθηκευτικών αγγείων δεν φαίνεται να επαληθεύεται από τα ευρήματα του Βρυσίου. Αποθηκευτικά αγγεία μικρής σχετικά χωρητικότητας υπάρχουν ήδη σε περιορισμένο αριθμό από την Πρώιμη Φάση του οικισμού όπως φαίνεται από την περίπτωση του χονδροειδούς κλειστού αγγείου (521) στο Δάπεδο 5 του Κτίσματος 1, άλλου αγγείου στο Δάπεδο 1-2 του Κτίσματος 7, στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 12 και τουλάχιστον ενός αντίστοιχου παραδείγματος από τη Μέση Φάση (Δάπεδο 2 στο Κτίσμα 6).

Η περίπτωση του συνόλου κεραμικής από το Δάπεδο 5 του Κτίσματος 1 είναι ιδιαίτερα διδακτική εφόσον φαίνεται ότι πρόκειται για την τυπική οικοσκευή ενός νοικοκυριού η οποία σφραγίστηκε από την ξαφνική κατάρρευση του κτηρίου. Η ύπαρξη του αποθηκευτικού αγγείου 521 ανάμεσα σε τουλάχιστον πέντε ανοικτά (φιάλες) και έξι κλειστά αγγεία (φλάσκες) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον στην Πρώιμη Φάση, αλλά ίσως και στη Μέση, κάθε νοικοκυριό περιλάμβανε στον οικιακό εξοπλισμό του ένα παρόμοιο πήλινο σκεύος για αποθηκευτικούς σκοπούς. Η μικρή χωρητικότητά τους, μάλιστα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι βρίσκονται σε εσωτερικούς χώρους οδηγεί σε πρακτικές άμεσης/βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης σχετιζόμενη ίσως με το καθημερινό μαγείρεμα. Πιθανολογώ ότι τέτοιου είδους αγγεία περιείχαν επεξεργασμένη τροφή ειδικά προετοιμασμένη για μαγείρεμα, ενώ η ανεπεξέργαστη σοδειά θα βρισκόταν αποθηκευμένη μαζικά σε κάποιο άλλο σημείο. Πού αλλού θα

346. Peltenburg 1982a, 99, 247.

347. Peltenburg 1982a, 99.

348. Peltenburg 1982a, 102.

349. Peltenburg 1982a, 99.

350. Εννοούνται οι μεγάλες κοιλάτες στις οποίες αναπτύχθηκε η οικιστική αρχιτεκτονική.

351. Ουσιαστικά στους εξωτερικούς χώρους περιλαμβάνονται μόνο οι διάδρομοι A-B και η Περιοχή VD-E.

μπορούσε όμως να είναι αποθηκευμένη αυτή η μεγάλη ποσότητα η οποία έπρεπε να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες τουλάχιστον μιας οικογένειας;

Με δεδομένο ότι δεν υπάρχουν στοιχεία μαζικής υπαίθριας αποθήκευσης ή αποθήκευσης σε ξεχωριστά κτήρια, η αποθήκευση της σοδειάς θα μπορούσε να αναζητηθεί και εντός των οικιών διαμονής. Πέρα από την πιθανή χρήση δοχείων από φθαρτά υλικά,³⁵² υπάρχουν σχετικά ασφαλείς ενδείξεις για ύπαρξη παταριών εντός των οικιών παρόλο που δεν είναι σαφές εάν λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι ή χώροι διαμονής και άλλα.³⁵³ Σε ορισμένες περιπτώσεις, την απουσία λάκκων τοποθέτησης αποθηκευτικών αγγείων θα μπορούσαν να αναπληρώνουν οι κυκλικές/ελλειπτικές κατασκευές κτισμένες με λίθους που χρησιμοποιούνταν και για στήριξη («stabilisers») όπως στην περίπτωση της κατασκευής (171) στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 6 και της (244) στο Δάπεδο 4α του Κτίσματος 2Α. Οι κατασκευές από μεγάλους πλακοειδείς λίθους που ορίσθηκαν ως θήκες φαίνεται ότι είχαν πολλαπλές λειτουργίες, μία από τις οποίες θα μπορούσε να ήταν η αποθηκευτική, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις. Έτσι, η θήκη (229) στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 2Α μεταξύ άλλων περιλάμβανε χώρο τοποθέτησης αγγείου. Παρόμοιες κατασκευές περιλαμβάνει το Δάπεδο 4α του Κτίσματος 2Β (205, 206), το Δάπεδο 5 του Κτίσματος 2Β (207), το Δάπεδο 3 του Κτίσματος 2Α (226, 378) και το Δάπεδο 4 του Κτίσματος 3 (250). Σημειωτέον, ότι για τις κατασκευές αυτές ο Peltenburg αναφέρει ως πιθανή τη λειτουργία τους ως σκαφών λόγω της γενικής ομοιότητάς τους με αυτά τα δοχεία.³⁵⁴ Ωστόσο, λειτουργικά είναι δύσκολο να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο λόγω των προβλημάτων διαρροής που θα παρουσιάζονταν. Άλλες παρόμοιες κατασκευές για τις οποίες δεν μπορεί να αποκλειστεί η αποθηκευτική λειτουργία είναι αυτές στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 2Β (202), Δάπεδο 2 του Κτίσματος 4Α (271), Δάπεδα 1–2 του Κτίσματος 7 (194) και Δάπεδο 2 του Κτίσματος 16 (282).

Σε πιθανές δραστηριότητες αποθήκευσης πρώτων υλών και εργαλειακού εξοπλισμού παραπέμπουν κάποιες συγκεντρώσεις αντικειμένων που εντοπίστηκαν σε διάφορα δάπεδα των κτηρίων του οικισμού. Στο Δάπεδο 4α του Κτίσματος 1 ανασκάφηκαν κοντά στον δυτικό τοίχο 12 εργαλεία κοπής από λειασμένο λίθο (348a–m). Αν και ο ανασκαφέας αναφέρει το σημείο εύρεσης ως «χώρο εργασίας» («working quarter»)³⁵⁵ και το συσχετίζει με εργαλείο τροχίσματος που εντοπίστηκε νοτιότερα στο ίδιο δάπεδο, η περίπτωση της αποθήκευσης φαίνεται πιο πιθανή καθώς τα συγκεκριμένα εργαλεία σχετίζονται συνήθως με την κοπή ξύλου. Παρόλο που δεν μπορεί να αποκλειστεί η συγκέντρωσή τους εκεί για κατεργασία ξύλων και κατασκευή ξύλινων αντικειμένων ή έστω ανανέωση των λειτουργικών επιφανειών τους μέσω τροχίσματος, ο μεγάλος αριθμός τους θα δικαιολογούσε περισσότερο την αποθηκευτική δραστηριότητα.³⁵⁶ Το γεγονός αυτό ενισχύεται από την εύρεση μιας δεύτερης συγκέντρωσης 13 εργαλείων από λειασμένο λίθο στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 5 με τα εργαλεία κοπής να αριθμούν τα 12. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι δεν αναφέρεται η απουσία ιχνών χρήσης στα εργαλεία των δύο συγκεντρώσεων, θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να αποτελούν εργαλεία που μόλις είχαν κατασκευαστεί. Πιθανότατα πρόκειται για μέρος του εργαλειακού εξοπλισμού των νοικοκυριών που μεταξύ άλλων θα χρησιμοποιούνταν για αποψίλωση δασικών εκτάσεων και δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών γύρω από τον οικισμό.

Στο ίδιο Δάπεδο (2 του Κτίσματος 5) καταμετρήθηκαν 24 πυρήνες πυριτολίθου/κερατο-

352. Για παράδειγμα η κατασκευή δοχείων/καλαθιών από φυτικά υλικά είναι γνωστή στο *Βρυσί*, βλ. αντίστοιχη ενότητα για τις οικοτεχνικές δραστηριότητες.

353. Peltenburg 1982α, 98.

354. Peltenburg 1982α, 445.

355. Peltenburg 1982α, 25.

356. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Peltenburg σε υστερότερη μελέτη του, Peltenburg 2003, 110.

λίθου. Άλλη σημαντική συγκέντρωση 17 πυρήνων αναφέρεται για το Δάπεδο 1 του ίδιου κτηρίου, ενώ για το Κτίσμα 6 αναφέρονται 62 πυρήνες κερατολίθου χωρίς πάντως να δίνονται στοιχεία κατανομής για κάθε δάπεδο. Έχοντας ως δεδομένη την παρουσία πολύ μικρότερου αριθμού πυρήνων στα υπόλοιπα κτήρια³⁵⁷ θα μπορούσε να υποστηριχθεί για τις περιπτώσεις των Κτηρίων 5 και 6 είτε η εξειδικευμένη παραγωγή λαξευμένων εργαλείων είτε η αποθήκευση της πρώτης ύλης. Το πρόβλημα εδώ θα μπορούσε να λυθεί εάν γινόταν στη δημοσίευση παράλληλη αναφορά στην παρουσία ή απουσία απολεπισμάτων και άλλων καταλοίπων της κατεργασίας των πυρήνων, κάτι που όμως δεν συμβαίνει.

Η συγκέντρωση 8 ημιτελών οστέινων ψήφων και 2 εργαλείων από λαξευμένο λίθο στο Δάπεδο 3 του Κτίσματος 2Α υποδηλώνει μάλλον οικοτεχνικές εργασίες παρά αποθήκευση. Αντίθετα, πιο προβληματική είναι η περίπτωση της συγκέντρωσης οστρέων στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 4Α. Πιθανή εδώ είναι η αποθήκευσή τους ως πρώτη ύλη για την κατασκευή αντικειμένων κόσμησης. Από τη στιγμή όμως που δεν υπάρχουν ενδείξεις για τέτοιου είδους οικοτεχνική δραστηριότητα στο χώρο αυτό, πιθανότερη είναι η εκδοχή της απόρριψης σε λάκκο έπειτα από την κατανάλωσή τους ως τροφής, αν και στην περίπτωση αυτή προκαλεί ερωτηματικά η επιλογή εσωτερικού χώρου για απόρριψη.

Κλείνοντας τη συζήτηση για τις αποθηκευτικές δραστηριότητες πρέπει να αναφερθούν δύο επιπλέον στοιχεία: Πρώτον, η πιθανή ύπαρξη ραφιού στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 2Α αποδεικνύει τη χρήση τέτοιων κατασκευών που μαζί με τα πατάκια θα πρόσθεταν ωφέλιμο χώρο, κυρίως για αποθηκευτικούς σκοπούς, στα μικρής χωρητικότητας κτήρια του οικισμού. Δεύτερον, η περίπτωση του βοτσαλωτού δαπέδου (342) της θήκης (271) συσχετίζει εν μέρει αυτές τις επιφάνειες (βοτσαλωτές ή πλακόστρωτες) με διάφορες κατασκευές ή χώρους ειδικής χρήσης. Στις περιπτώσεις που αυτή η χρήση είναι η αποθηκευτική, η κατασκευή βοτσαλωτού δαπέδου στη βάση θα μπορούσε να σχετίζεται με τη στεγανοποίηση της κατασκευής για την αποφυγή υγρασίας. Βοτσαλωτά δάπεδα σε μικρούς και μεγαλύτερους χώρους ή ακόμη και ολόκληρα δωμάτια όπως στο Δάπεδο 5 του Κτίσματος 2Β, εμφανίζονται στη Μέση και κυρίως στην Ύστερη Φάση του οικισμού.³⁵⁸ Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι δεν είναι απόλυτη η σύνδεση τέτοιων χώρων με καθαρά αποθηκευτικές δραστηριότητες.

Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση

Το λεγόμενο «fabric D» της θέσης αναγνωρίστηκε ως επί το πλείστον σε μια κατηγορία χονδροειδούς κεραμικής («buff coarse ware»)³⁵⁹ που κατά κανόνα απέδωσε κλειστά σχήματα αγγείων για αποθηκευτικούς σκοπούς.³⁶⁰ Ο ανασκαφέας της θέσης σημειώνει την αισθητή αύξηση αυτού του είδους αγγείων στην Ύστερη Φάση του οικισμού³⁶¹ από όπου προέρχονται και τα περισσότερα παραδείγματα. Η Περιοχή VD-E μάλιστα, απέδωσε θραύσματα από τουλάχιστον έξι αποθηκευτικά αγγεία διαφόρων μεγεθών. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το επίπεδο εύρεσής τους, φαίνεται ότι ανήκουν αποκλειστικά στην Ύστερη Φάση και ακόμη στην ύστατη περίοδο χρήσης του χώρου που έχει οριστικά χαθεί λόγω διάβρωσης. Η συγκέντρωση έξι αποθηκευτικών αγγείων στην περιοχή αυτή δεν θα μπορούσε να υποδηλώνει κάτι περισσότερο από

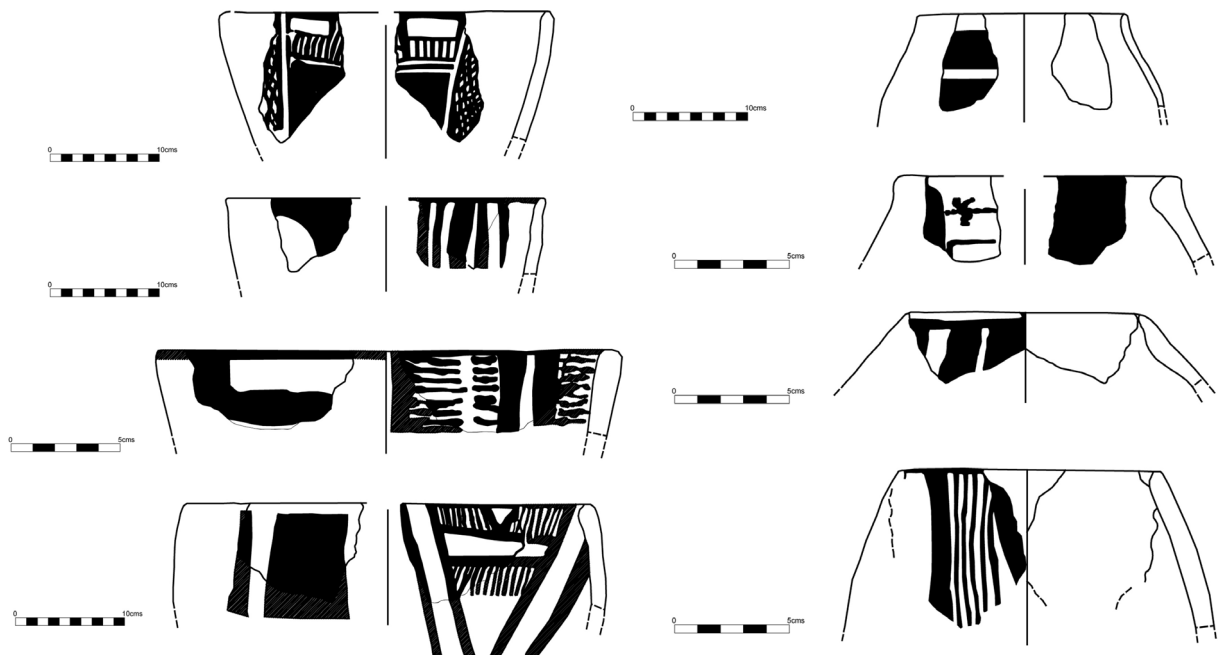
357. Βλ. Peltenburg 1982α, 383–84, πίνακες 20–1.

358. Peltenburg 1982α, 241–42, πίνακας 13.

359. Peltenburg 1982α, 63.

360. Κυρίως μεσαίου αλλά και μεγάλου μεγέθους ευρύστομα κλειστά αγγεία («hole-mouthed jars»), πιθόσχημα/βαρελόσχημα αγγεία κ.ά. που φτάνουν τα 0,21–0,33 μ. διάμετρο χείλους. Βλ. Peltenburg 1982α, fig. 80, 8–15.

361. Peltenburg 1982α, 66.

Εικ. 19-20. Ευρύστομα αποθηκευτικά αγγεία μεσαίου μεγέθους από το Βρυσί.

απλή απόρριψη ή έστω τη δράση μετα-αποθετικών διαδικασιών καθώς όχι μόνο πρόκειται για εκτεταμένη περιοχή αλλά και επίσης, όπως σημειώθηκε, τα αγγεία βρέθηκαν σε διαφορετικά επίπεδα και δεν είναι σύγχρονα μεταξύ τους. Ωστόσο, τα αποθηκευτικά αγγεία του ίδιου τύπου δεν λείπουν και από τις πρώτες φάσεις του οικισμού όπως αποδεικνύεται από τουλάχιστον τέσσερις περιπτώσεις (Κτίσμα 1-Δάπεδο 5, Κτίσμα 6-Δάπεδο 2, Κτίσμα 7-Δάπεδο 1 και Κτίσμα 12-Δάπεδο 2).

Ιδιαίτερα σημαντική, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι η περίπτωση του Δαπέδου 5 του Κτίσματος 1 στο Βρυσί στο οποίο αποκαλύφθηκε ολόκληρη η οικοσκευή, πιθανότατα λόγω ξαφνικής κατάρρευσης του κτηρίου.³⁶² Από τα επτά ολόκληρα ή σχεδόν ολόκληρα αγγεία που αποκαταστάθηκαν πέντε είναι φιάλες, μία είναι φλάσκα³⁶³ και μόλις ένα (αγγείο 521) είναι μεσαίου μεγέθους αποθηκευτικό. Σύμφωνα με παρατήρηση του ανασκαφέα, αυτή περίπου πρέπει να ήταν η συνήθης αναλογία πήλινων αγγείων στα νοικοκυριά τουλάχιστον στις πρώτες φάσεις του οικισμού.³⁶⁴ Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως, ότι ο Peltenburg αναφέρεται συγκεκριμένα στο θέμα της έλλειψης αποθηκευτικών αγγείων και μιλά για ανυπαρξία αγροτικών πλεονασμάτων,³⁶⁵ αγνοώντας την παρουσία και το ρόλο έστω και αυτών των λίγων περιπτώσεων.

Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια

Το ζωαρχαιολογικό υλικό από το Βρυσί (Παράρτημα IV) είναι σχετικά μικρό.³⁶⁶ Σύμφωνα με τον μελετητή τους αυτό πιθανώς οφείλεται στην απόρριψη από τους κατοίκους σημαντικού

362. Peltenburg 1982α, 23.

363. Βρέθηκαν όμως και ακόμη πέντε αποσπασματικά σωζόμενοι λαιμοί από παρόμοια αγγεία.

364. Peltenburg 1982α, 66.

365. Peltenburg 1982α, 99.

366. Συνολικά αριθμεί περίπου 1000 οστά εκ των οποίων μόλις 766 μπορούν να ταυτιστούν με ασφάλεια.

μέρους των καταλοίπων στη θάλασσα κάτω από τον οικισμό.³⁶⁷ Επιπλέον, η Τουρκική εισβολή του 1974 και η αδυναμία πρόσβασης και ολοκλήρωσης της μελέτης του υλικού οδήγησαν σε μια τελική δημοσίευσή του με πολλούς περιοριστικούς παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν. Κατ' αρχάς, απουσιάζουν πλήρως τα στοιχεία από την Ύστερη Φάση του οικισμού. Από την Πρώιμη Φάση, μόλις 58 οστά/δόντια χρησιμοποιήθηκαν για να δώσουν αποτελέσματα και ποσοστά, αριθμός που δεν μπορεί να θεωρείται ασφαλής. Συνεπώς, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη Μέση Φάση όπου το υλικό είναι περισσότερο (περίπου 95% του συνόλου) και μελετήθηκε ορθότερα καθώς εξετάστηκε τόσο συνολικά όσο και συγκεκριμένα.³⁶⁸

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, το γεγονός ότι το 74,1% των οστών της Πρώιμης Φάσης ανήκει σε αιγοπρόβατα και μόλις το 8,6% σε ελάφια και επίσης ακόμη 8,6% σε χοίρους³⁶⁹ δεν αποκαλύπτει τίποτα περισσότερο από το ότι, ακόμα και στις πρώιμες φάσεις ύπαρξης του οικισμού, η οικονομική εκμετάλλευση εξημερωμένων και μη ζώων στηριζόταν σε αυτά τα συγκεκριμένα είδη. Η πρωτοκαθεδρία των αιγοπροβάτων μεταξύ άλλων θα μπορούσε να οφείλεται και στο άμεσο περιβάλλον της θέσης που ευνοεί την εκτροφή τους.

Η εικόνα είναι σαφώς διαφορετική στο συγκεντρωτικό πίνακα που παρουσιάζει ο Legge με τα οστά από όλες τις φάσεις.³⁷⁰ Εκεί σχεδόν ισοψηφούν τα ποσοστά ελαφιών και αιγοπροβάτων (45,1% και 41,7% αντίστοιχα), ενώ τα οστά χοίρων αντιστοιχούν στο 10,3%. Σε δεύτερο συγκεντρωτικό πίνακα όπου περιλαμβάνονται και τα δόντια/κρανιακά οστά,³⁷¹ τα ποσοστά είναι: ελάφια 38%, αιγοπρόβατα 51,3% και χοίροι 10,7%.³⁷² Επιπλέον, από τον πίνακα 6, είναι φανερό ότι τα οστά αιγοπροβάτων κυριαρχούν στα δάπεδα κτισμάτων (61,2%) ενώ των ελαφιών στους χώρους απόρριψης (74,3%).³⁷³

Όσον αφορά στα οστά ελαφιών, ο Legge σημειώνει ότι αντιπροσωπεύουν κατά κανόνα συγκεκριμένα τμήματα του σώματός τους.³⁷⁴ Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι τα ελάφια τεμαχίζονταν στο σημείο σύλληψής τους και πιθανώς επιλέγονταν τα πλούσια σε κρέας τμήματά τους για μεταφορά στον οικισμό. Η αποκάλυψη πλήθους δουλεμένων οστών και κεράτων ελαφιών σε δάπεδα του οικισμού αποδεικνύει ότι η οικονομική εκμετάλλευση των ελαφιών δεν περιοριζόταν σε τροφосуλλεκτικούς σκοπούς. Από τα οστά των αιγοπροβάτων επίσης, φαίνεται ότι οι αίγες υπερτερούν των προβάτων με αναλογία περίπου 6:1 κάτι που υπαγορεύεται πιθανότατα από το ανάγλυφο της περιοχής που ευνοεί την εκτροφή αιγών.³⁷⁵ Η εκμετάλλευση των αιγοπροβάτων, σύμφωνα με τον Peltenburg, περιλάμβανε και την προμήθεια γάλακτος, μαλλιού για ενδυμασία και οστών ως πρώτη ύλη για διάφορα εργαλεία.³⁷⁶ Ωστόσο, σημαντική είναι η παρατήρηση της Steel που αναφέρει ότι μέχρι την 4^η και 3^η χιλιετία π.Χ. και πριν την υποτιθέμενη «επανάσταση δευτερογενών προϊόντων» («secondary products revolution»)³⁷⁷ η οικονομική εκμετάλλευση των ζώων περιοριζόταν μόνο στα πρωτογενή προϊόντα.³⁷⁸ Ο εξαιρετικά μικρός αριθμός οστών ψαριών (μόλις 60) από την άλλη, υποδηλώνει ότι η βάση της

367. Legge 1982a, 78.

368. Παραδείγματος χάριν, υλικό από δάπεδα, από χώρους απόρριψης, από γεμίσματα και άλλα.

369. Βλ. Legge 1982a, 76, Table 4.

370. Legge 1982a, 77, Table 5.

371. Legge 1982a, 79, Table 8.

372. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Croft σε υστερότερη μελέτη του δίνει ελαφρώς διαφορετικά νούμερα (βλ. Croft 2010, 133, Table 16.2).

373. Legge 1982a, 79, Table 6.

374. Legge 1982a, 82.

375. Legge 1982a, 84.

376. Peltenburg 1982a, 99.

377. Βλ. π.χ. Sherratt 1981.

378. Δηλαδή, κρέας, δέρμα και άλλα. Βλ. Steel 2004, 61.

οικονομίας του οικισμού στηριζόταν ελάχιστα στη θάλασσα παρά το ότι ο οικισμός απέχει μόλις λίγα μέτρα από αυτή. Στο ίδιο συμπέρασμα άλλωστε συνηγορεί και η μικρή παρουσία οστρίνων αγκίστρων τα οποία κατά πάσα πιθανότητα σχετίζονται με το ψάρεμα.³⁷⁹

Εξαίρεση στα παραπάνω αποτελεί ο συγκριτικά μεγάλος αριθμός θαλάσσιων οστρέων τα οποία φαίνεται ότι συλλέχθηκαν από τις γειτονικές βραχώδεις παραλίες κυρίως για διατροφικούς σκοπούς. Οι δύο κυριότερες κατηγορίες από το Βρυσί είναι οι *Patella coerulea* – *Patella rustica* και *Monodonta turbinata* – *Monodonta articulatus* και αποτελούν περίπου το 76% των καταγεγραμμένων θαλάσσιων οστρέων.³⁸⁰ Το υπόλοιπο 24% περιλαμβάνει περισσότερα από 50 είδη τα οποία θα μπορούσαν να έχουν συλλεχθεί είτε για διατροφικούς σκοπούς είτε για λόγους κόσμησης. Όπως σημειώνει ο μελετητής τους πάντως, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με ασφάλεια η κατεργασία οστρέων για λόγους κόσμησης ή άλλης χρήσης,³⁸¹ αν και ο Button σημείωσε την πιθανότητα να αποτελούν διακοσμητικά είδη λόγω της ύπαρξης οπής και της συχνής εύρεσής τους σε συγκεντρώσεις.³⁸² Όσον αφορά στα χερσαία όστρεα, δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις ότι αποτελούσαν επιλογή των κατοίκων για διατροφικούς σκοπούς παρόλο που ένα είδος τουλάχιστον είναι εδώδιμο.³⁸³

Για τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα (Παράρτημα ΙΙΙ) υπάρχουν στοιχεία μόνο από την ανασκαφική περίοδο του 1972, αρκούν όμως για να δώσουν μια σχετικά αντιπροσωπευτική εικόνα των τροφοπαραγωγικών και τροφοσυλλεκτικών τακτικών των κατοίκων του Βρυσιού. Τα δείγματα με μεγαλύτερη πυκνότητα σε απανθρακωμένους σπόρους προέρχονται από χώρους απόρριψης ακολουθούμενα από αυτά που προέρχονται από εστίες και δάπεδα κτηρίων.³⁸⁴ Τα πλέον συχνά εμφανιζόμενα είδη είναι η φακή, το σιτάρι (τέσσερα είδη) και το κριθάρι (δύο είδη).³⁸⁵ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαπίστωση ότι κανένα δείγμα δεν φαίνεται να προέρχεται από τυχαία καύση αποθηκευμένης σοδειάς.³⁸⁶

Η εύρεση καταλοίπων από διάφορα στάδια επεξεργασίας (άχυρα, λέπυρα, φλοιοί και άλλα) του σιταριού υποδηλώνει εργασίες εμπλουτισμού/καθαρισμού της σοδειάς³⁸⁷ ή πιο πιθανά, προετοιμασία τροφής για το μαγείρεμα.³⁸⁸ Εάν δεν πρόκειται για κατάλοιπα που παρέισησαν στις επιχώσεις τυχαία ή από δομικά υλικά,³⁸⁹ έχουμε μια ασφαλή ένδειξη ότι η σοδειά αποθηκευόταν χωρίς περαιτέρω επεξεργασία διαχωρισμού του καρπού από τα λέπυρα, πιθανότατα για λόγους ανθεκτικότητας.

Οι κυριότερες κατηγορίες σιταριού είναι το μονόκοκκο (*Triticum monococcum*) και το δίκοκκο (*T. dicoccum*) που συνεχίζουν τη μακρά παράδοση από την Ακεραμική περίοδο της Κύπρου³⁹⁰ αλλά και το κοινό ή σκληρό σιτάρι (*T. Aestivum/durum*).³⁹¹ Το κριθάρι (*Hordeum sp.*)

379. Peltenburg 1982a, 314.

380. Ridout 1982, 93.

381. Ridout 1982, 94.

382. Button 2010, 195.

383. Πρόκειται για το *Helix sp.* Βλ. Ridout 1982, 441.

384. Βλ. Legge 1982β, 89 και Table 29.

385. Legge 1982β, 89, Table 9.

386. Kyllö 1982, 91.

387. Kyllö 1982, 415.

388. Όπως το καφάλισμα για το διαχωρισμό των λεπύρων πριν το κοπάνισμα.

389. Για παράδειγμα άχυρα της στέγης (βλ. Βαλαμώτη 2009, 60). Ο Peltenburg επίσης αναφέρει την παρουσία καλαμιών στις οροφές (Peltenburg 1982a, 97).

390. Le Brun 1996, 3 και fig. 1.

391. Ο μελετητής του υλικού M. Kyllö το αναφέρει ως «bread wheat» και σημειώνει ότι κάνει την εμφάνισή του μετά την Ακεραμική και μάλιστα ίσως είναι και το σημαντικότερο καλλιεργούμενο είδος σιταριού στο Βρυσί (βλ. Kyllö 1982, 421).

εμφανίζεται το ίδιο συχνά σχεδόν σε όλα τα δείγματα. Αναγνωρίσθηκε τόσο η εξάστιχη όσο και η δίστιχη ποικιλία.³⁹² Η παρουσία και «γυμνού» κριθαριού είναι αμφισβητούμενη και δεν υποστηρίζεται επαρκώς από τα κατάλοιπα του *Βρυσιού*. Περίπου το 1/3 των δειγμάτων περιείχαν σπόρους σίκαλης και βρώμης. Ο Kyllο βασιζόμενος στις αναλογίες των καταλοίπων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η περίπτωση της σίκαλης δεν αποτελεί ζιζάνιο της καλλιέργειας σιταριού αλλά ξεχωριστή σοδειά.³⁹³ Συνεπώς, ίσως έχουμε ενδείξεις για ξεχωριστές καλλιέργειες προοριζόμενες για ζωοτροφές.³⁹⁴ Στα δείγματα αναγνωρίσθηκε ακόμη ήρα, κεχρί και άλλα ζιζάνια.

Τα όσπρια φαίνεται ότι κατείχαν πολύ σημαντική θέση στην τροφοπαραγωγική δραστηριότητα και διατροφική προτίμηση των κατοίκων του οικισμού. Όπως αναφέρθηκε ήδη, μεγάλη παρουσία στα δείγματα που περισυνελέγησαν έχει η φακή (*Lens culinaris*) αλλά και τα μπιζέλια (*Pisum sativum*). Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη πυκνότητα απανθρακωμένων μπιζελιών από την Περιοχή VD-E, παρόλο που η εικόνα αυτή ίσως είναι τυχαία.³⁹⁵ Ο Kyllο σημειώνει ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις για διαλογή του καρπού και πιθανότατα η συχνή εύρεση μπιζελιών οφείλεται στο γεγονός ότι στον υπαίθριο αυτό χώρο λάμβαναν χώρα δραστηριότητες όπως το αλώνισμα του ξερού καρπού.³⁹⁶ Ωστόσο, μια στροφή προς την εντατικότερη καλλιέργεια μπιζελιών που είναι ενδημικό είδος στην Κύπρο³⁹⁷ στις τελευταίες φάσεις του οικισμού όπως αντιπροσωπεύονται στην Περιοχή VD-E, δεν πρέπει να αποκλεισθεί.

Σπόροι από λαθούρι (*Lathyrus sativus*) και ρεβίθι (*Cicer arietinum*) εντοπίστηκαν περίπου στο 1/3 των δειγμάτων. Το λαθούρι φαίνεται ότι είχε κάποια σημασία για τους κατοίκους του οικισμού, αν και δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις εάν αποτελούσε τροφή για το ανθρώπινο δυναμικό ή τα ζώα. Επίσης, δεν είναι σαφές εάν το καλλιεργούσαν ξεχωριστά ή εάν εμφανιζόταν ως ζιζάνιο στις καλλιέργειες σιταριού και κριθαριού. Αν ισχύει η τελευταία περίπτωση, τότε τα κατάλοιπα που εντοπίσθηκαν θα μπορούσαν να προέρχονται από τον καθαρισμό του σπόρου. Σύμφωνα με παρατήρηση του Kyllο, τα ρεβίθια, τα οποία παρουσιάζουν εξαιρετική ανθεκτικότητα στην ξηρασία, αποτελούν ακόμα και σήμερα δημοφιλή καλλιέργεια στην περιοχή.³⁹⁸ Η αρχαιοβοτανική εικόνα συμπληρώνεται από διάφορα ζιζάνια και άλλα είδη, όπως το τριφύλλι, που πιθανώς καλλιεργούνταν για την εκτροφή ζώων ή συλλέγονταν για διατροφικούς λόγους (π.χ. *Malva sp.*) ή και για σκοπούς ένδυσης (π.χ. το λινάρι). Η Steel, μάλιστα, βασισμένη στις παρατηρήσεις της Barber³⁹⁹ ότι τα πρώτα ρούχα κατασκευάζονταν από φυτικές πρώτες ύλες και ότι τα πρώτα εξημερωμένα είδη προβάτου και αίγας είχαν κοντό τρίχωμα, επιβεβαιώνει κατ' αρχάς τη χρήση του λιναριού για λόγους ένδυσης αλλά και την απουσία εκμετάλλευσης του μαλλιού μέχρι σχεδόν την Εποχή του Χαλκού στην Κύπρο.⁴⁰⁰

Όσο για τα φρούτα και άλλους καρπούς από το *Βρυσί*, κυρίαρχα στα δείγματα είναι το σύκο (*Ficus carica*) και η ελιά (*Olea europea*), για την οποία υπάρχουν κάποιες πρώιμες ενδείξεις

392. Kyllο 1982, 423.

393. Kyllο 1982, 425.

394. Σύμφωνα, πάντως, με πληροφoρία του Χρ. Ι. Βοσκού, κατοίκου της περιοχής Μόρφου, στη νεότερη εποχή η καλλιέργεια κριθαριού στην Κύπρο προοριζόταν αποκλειστικά για το τάισμα των ζώων. Εάν ίσχυε κάτι τέτοιο και στις προϊστορικές περιόδους, θα άλλαζαν σαφώς οι σκέψεις για τις τροφοπαραγωγικές στρατηγικές πολλών κοινωνικών ομάδων. Η Βαλαμώτη από την άλλη, αναφέρει ρητά ότι το κριθάρι είχε έντονη παρουσία στη διατροφή των ανθρώπων (Βαλαμώτη 2009, 63).

395. Kyllο 1982, 91.

396. Kyllο 1982, 430.

397. Βλ. Kyllο 1982, 429 όπου παραπέμπει σε Zohary και Hopf 1973.

398. Kyllο 1982, 430.

399. Barber 1991, 20-30.

400. Steel 2004, 61.

σύνθλιψης του καρπού και πιθανής εξημέρωσης. Ο Χατζησάββας που ασχολήθηκε εκτενώς με την παραγωγή λαδιού στην προϊστορική Κύπρο έχει υποστηρίξει ότι η ελιά εμφανίσθηκε με τους πρώτους Νεολιθικούς κατοίκους, ενώ είναι πολύ πιθανό να αποτελεί ενδημικό είδος.⁴⁰¹ Η εύρεση πυρήνων σταφυλιού που είχαν επίσης συνθλιβεί παραπέμπει κατά τους ανασκαφείς σε πρώιμη παραγωγή κρασιού,⁴⁰² ερμηνεία που δεν μπορεί πάντως να επιβεβαιωθεί. Η παράλληλη παρουσία δαμάσκηνων και καρπών της λεγόμενης κοκορεβιθιάς ή φυστικής της τερεβίνθου (*Pistacia terebinthus*) επιβεβαιώνει την ύπαρξη τακτικών τροφοσυλλογής άγριων καρπών ως συμπλήρωμα διατροφής.

Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες

Η οικοτεχνία των κατοίκων του Βρυσιού περιλάμβανε πλήθος δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα εντός των κτηρίων και στους εξωτερικούς χώρους του οικισμού. Τροφοπαρασκευαστικά σύνολα έχουν βρεθεί στα περισσότερα δάπεδα των κτηρίων αλλά και στους Διαδρόμους Α και Β (Παραρτήματα Ι–ΙΙ και εικ. 14–18). Συνήθως αποτελούνται από γουδιά, γουδοχέρια, τριβεία και ενεργητικά εργαλεία τριβής και συχνά γειτνιάζουν με εστίες, πυρές και σε μία μοναδική περίπτωση με φούρνο (Κτίσμα 3–119, Δάπεδο 4). Συνεπώς, σχετίζονται με επεξεργασία τροφής και μαγείρεμα. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι τέτοιου είδους σύνολα αποκαλύφθηκαν και σε υπαίθριους χώρους και όχι μόνο στο εσωτερικό συγκεκριμένων κτηρίων. Όσον αφορά στο μαγείρεμα, ο Peltenburg σημειώνει ότι χαρακτηριστικό του οικισμού είναι η έλλειψη φούρνων.⁴⁰³ Το γεγονός αυτό μαζί με την εύρεση πληθώρας ενεργητικών και παθητικών εργαλείων για τριβή και κρούση που σχετίζονται με προετοιμασία της τροφής οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι τροφές καταναλώνονταν σε παχύρρευστη μορφή.⁴⁰⁴ Η πιθανότητα κατασκευής κάποιου είδους πλιγουριού δεν πρέπει να αποκλείεται καθώς αποτελεί συνήθη πρακτική των κυπριακών νοικοκυριών μέχρι και σήμερα,⁴⁰⁵ όπως και η παρασκευή τραχανά.

Η εύρεση και καταγραφή πολύ μεγάλου αριθμού οστέινων εργαλείων (βελόνες, οπίες και άλλα) και διατήρητων πήλινων δισκοειδών αντικειμένων (πιθανότατα σφονδύλια) παραπέμπουν σε εργασίες ραπτικής και υφαντικής. Όπως αναφέρθηκε στην ανάλυση των ζωοαρχειολογικών καταλοίπων, μεγάλο μέρος της οικονομικής βάσης στηριζόταν στην εκτροφή αιγοπροβάτων. Σύμφωνα με αυτό, η κατασκευή μάλλινων ενδυμάτων θα έπρεπε να αποτελεί συνήθη δραστηριότητα,⁴⁰⁶ γεγονός στο οποίο συνηγορεί και η αποκάλυψη συνόλου που ερμηνεύτηκε ως χώρος πλυσίματος μαλλιού (Κτίσμα 7, Δάπεδα 1 και 2) αλλά και μίας ουσίας⁴⁰⁷ που πιθανότατα σχετίζεται με αυτό. Με την κατεργασία δέρματος μάλλον, παρά με τη στίλβωση κεραμικής, συνδέεται και μία κατηγορία οστέινων αντικειμένων που ορίστηκαν ως «στιλβωτήρες/λειαντήρες».⁴⁰⁸ Η κατεργασία οστών υποδηλώνεται και από τη συχνή εύρεση κεράτων ελαφιού σε δάπεδα κτηρίων. Τα κέρατα συλλέγονταν ως πρώτη ύλη για τη δημιουργία διαφόρων οστέινων αντικειμένων.⁴⁰⁹ Άλλα δουλεμένα αντικείμενα προέρχονται από οστά ελα-

401. Hadjisavvas 1993, 138.

402. Peltenburg 1982α, 98.

403. Εκτός από την περίπτωση του μικρού φούρνου 252 στο H3–119, Δάπεδο 4.

404. Δηλαδή ως χυλοί, βλ. Peltenburg 1982α, 98.

405. «Πουρκούριν» στη σύγχρονη κυπριακή διάλεκτο. Γενικά στοιχεία για το πλιγούρι βλ. στο Βαλαμώτη 2009, 64–70.

406. Για μια διαφορετική άποψη βλ. Steel 2004, 61.

407. Αναφέρεται ως «montmorillonite» (Peltenburg 1982α, 99, 457).

408. «Polishers» (Peltenburg 1982α, 313).

409. Legge 1982α, 87–8, 403–5.

φιών, αιγοπροβάτων, χοίρων αλλά και πτηνών.⁴¹⁰ Αρκετά συχνή ήταν και η εύρεση οστών/κεράτων εγκάρσια κομμένων για τη δημιουργία δακτυλιόσχημων ψήφων. Τέτοιου είδους κατεργασμένα οστά εντοπίστηκαν σε πληθώρα κτηρίων και εξωτερικών χώρων.⁴¹¹

Το Δάπεδο 3 του Κτίσματος 6-166 περιείχε σημαντικό αριθμό λίθινων θραυσμάτων και ημιτελών λίθινων αγγείων οδηγώντας τον Peltenburg στο συμπέρασμα ότι στον χώρο αυτό πραγματοποιούνταν εργασίες κατασκευής τους και πιθανώς κατασκευή πελέκεων.⁴¹² Στο ίδιο δάπεδο, ο πολύ μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων καθώς και η εύρεση πάνω από 60 πυρήνων από κερατόλιθο/πυριτόλιθο (στο δάπεδο και το γέμισμά του) παραπέμπουν σε δημιουργία εργαλείων από λαξευμένους λίθους.⁴¹³ Παρόμοιες εργασίες υποδηλώνονται από τη συχνότατη παρουσία πυρήνων σε διάφορα κτήρια του οικισμού,⁴¹⁴ ωστόσο δεν υπάρχουν πιο σαφή στοιχεία για την κατανομή τους στο χώρο εκτός από τους πίνακες 20-21.⁴¹⁵ Πιθανή κατασκευή πελέκεων υποδηλώνεται και στο Δάπεδο 1 του Κτίσματος 2B-115 όπου καταγράφηκαν 16 δείγματα και άλλα εργαλεία από λειασμένο λίθο καθώς και δύο ογκώδεις λίθοι που σχετίζονται με το τρόχισμα και γενικότερα με την παραγωγή εργαλείων κοπής.⁴¹⁶ Η εύρεση δύο παρόμοιων λίθων στο Δάπεδο 2 του Κτίσματος 1-133 και ακόμη στο Δάπεδο 1 του Κτίσματος 3-119 ίσως υποδηλώνει παρόμοιες εργασίες.

Η παρουσία κυκλικών αποτυπωμάτων από ένα είδος «ψαθών» κατασκευασμένων από οργανικά υλικά θυμίζει τους νεότερους κυπριακούς «τσέστους» ή το μικρότερου μεγέθους αντίστοιχο «τσεστί».⁴¹⁷ Πρόκειται για ένα είδος πανεριών που κατασκευάζονταν με πλέξιμο των κοτσανιών σιταριού και χρησιμοποιούνταν ως δοχεία μεταφοράς/σερβιρίσματος. Ο Peltenburg διατύπωσε την άποψη ότι λειτουργούσαν ως χώρος τοποθέτησης αγγείων.⁴¹⁸ Από εικόνες που παραθέτει η Βαλαμώτη υποδηλώνονται και άλλες εναλλακτικές χρήσεις όπως λίχνισμα, διαλογή καρπών, διαχωρισμός λεπύρων και εμπλουτισμός καρπού.⁴¹⁹ Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι οι κάτοικοι του *Βρυσιού* ήταν εξοικειωμένοι με την κατασκευή τέτοιων δοχείων.

Η παρουσία ξέστρων, οπέων, λεπίδων και δρεπανιών στα καταγεγραμμένα εργαλεία από λαξευμένο λίθο⁴²⁰ παραπέμπει σε εργασίες κοπής διαφόρων υλικών, κατεργασίας δερμάτων και οστού, θερισμού και άλλων. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ύπαρξη σε πολλά εργαλεία της χαρακτηριστικής γυαλισμένης επιφάνειας που δημιουργείται από τον θερισμό σιτηρών αλλά και η παρουσία μόλις μίας πιθανής περίπτωσης βλητικής αιχμής. Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται μεν ότι η βάση της οικονομίας του οικισμού ήταν τροφοπαραγωγική, αλλά δημιουργούνται ερωτηματικά σχετικά με την ασυμφωνία της εύρεσης μίας μόλις αιχμής και της εντύπωσης που δίνουν τα πολλά οστά ελαφιών προερχόμενα από το κυνήγι. Πιθανότατα, οι μέθοδοι κυνηγιού δεν περιλάμβαναν τόξα και βέλη αλλά δίχτυα και παγίδες,⁴²¹ γεγονός που

410. Legge 1982a, 405-6.

411. Π.χ. στα H2A, H5, H6, H7 και H16 (βλ. Peltenburg 1982a, 100).

412. Peltenburg 1982a, 100.

413. Peltenburg 1985, 57.

414. Όπως στο H5-156, Δάπεδο 2 και Δάπεδο 1 με 24 και 17 πυρήνες πυριτολίθου/κερατολίθου αντίστοιχα. Σε υστερότερη μελέτη του πάντως ο ανασκαφέας τα θεωρεί ένα δάπεδο και υπολογίζει συνολικά 42 πυρήνες (βλ. Peltenburg 1985, 57).

415. Peltenburg 1982a, 383-84.

416. Peltenburg 1982a, 321-22.

417. Βλ. π.χ. Jacovides 1985, 153, fig. 5.

418. Peltenburg 1982a, 312.

419. Βλ. Βαλαμώτη 2009, 57, εικόνες 4.24-4.26.

420. Peltenburg 1982a, 322-23.

421. Le Brun 1996, 7.

θα εξηγούσε εν μέρει το παράδοξο της ύπαρξης τόσο μεγάλων ποσοστών οστών ελαφιού σε μια κοινωνία που βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην τροφοπαραγωγή.

Η αποκάλυψη, τέλος, θραύσματος χείλους από ημιτελώς ψημένο αγγείο (Κτίσμα 2Α-117, Δάπεδο 3) μαζί με την παρουσία ερυθρής βαφής⁴²² στον ίδιο χώρο αλλά και σε άλλα κτήρια⁴²³ φανερώνει τον οικιακό χαρακτήρα της διακόσμησης κεραμικής αλλά και της κατασκευής της, η οποία πάντως θα λάμβανε χώρα εκτός των κτηρίων. Ο Peltenburg αναφέρει ότι διαθέσιμος πηλός, όπως και καλλιεργήσιμες εκτάσεις και πρώτες ύλες για τα λίθινα εργαλεία βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τον οικισμό, με πιθανή εξαίρεση αυτή του πυριτολίθου, οι πηγές του οποίου τοποθετούνται στην περιοχή του Τροόδους.

422. Κυρίως από αιματίτη ή οξειδία του σιδήρου.

423. Βλ. Peltenburg 1982α, 383-4, πίνακες 20-1 και 458, πίνακας 53.

2. Σωτήρα *Τεππές*

Ο Πορφύριος Δίκαιος, σε μια υποδειγματική για την εποχή της μελέτη δημοσίευσε τα αποτελέσματα των ανασκαφών της Σωτήρας που αποτέλεσε την πρώτη ολοκληρωμένη ανασκαφή οικισμού της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου στην Κύπρο.⁴²⁴ Η δομή και τα χαρακτηριστικά της δημοσίευσης αυτής είναι πλήρως εναρμονισμένα με το ρεύμα της πολιτισμικής ιστορίας («Culture history»), καθώς δεν είχε εμφανιστεί η Νέα Αρχαιολογία, ούτε η Παλαιοοικονομία. Ως εκ τούτου, είναι εμποτισμένα με μια λογική που δίνει σημασία στο εύρημα και όχι στον άνθρωπο. Η απουσία ειδικών βιοαρχαιολογικών μελετών⁴²⁵ δυσχεραίνει κατά πολύ μια απόπειρα ολιστικής εξέτασης των οικονομικών δεδομένων του οικισμού προσανατολισμένης στην παραγωγική δραστηριότητα.

Συνεπώς, στην περίπτωση της Σωτήρας θα περιοριστώ στις άμεσες και έμμεσες οικονομικές ενδείξεις που παρέχουν οι αποθηκευτικές και τροφοπαρασκευαστικές πρακτικές καθώς και τα άλλα υλικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στον οικισμό. Σημειωτέον, ότι σε λιγότερα από 20 χρόνια μετά τη δημοσίευση της Σωτήρας *Τεππέ*, εμφανίστηκε μια εκτενής επανεξέταση του οικισμού από τον Stanley Price.⁴²⁶ Ο Stanley Price εστιάζοντας στη στρωματογραφία, την αρχιτεκτονική διάταξη και την κατανομή ορισμένων κατηγοριών του υλικού πολιτισμού και διαφόρων οικοτεχνικών δραστηριοτήτων πρότεινε εναλλακτικά σχήματα της οικιστικής εξέλιξης και οργάνωσης καταλήγοντας σε τρεις κύριες Φάσεις (1-3) αντί για τις τέσσερις του Δίκαιου (I-IV). Παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις οι παρατηρήσεις του Stanley Price είναι εύστοχες, στην παρούσα μελέτη ακολουθείται κατά κύριο λόγο το αρχικό σχήμα της επίσημης δημοσίευσης, γίνονται όμως και εκτενείς αναφορές στις απόψεις του όπου κρίνεται αναγκαίο.

424. Dikaios 1961.

425. Ζωοαρχαιολογικά, αρχαιοβοτανικά δεδομένα και άλλα.

426. Stanley Price 1979.

Εικ. 21. Σωτήρα Τεππές, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα όλων των φάσεων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΠΕΡΙΟΧΗ V

Κτίσμα 36 (εικ. 21–22)

Θεωρείται ότι ανήκει στο ίδιο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα με το Κτίσμα 37.

► Δάπεδο IV⁴²⁷

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει μικρό δωμάτιο (1,30×0,90 μ.).

Οπές στύλων/πασσάλων: κυκλική οπή πασσάλου (διάμ. 0,22 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία, λίθινη κατασκευή–πλατφόρμα στα ΒΔ.

Άλλα αντικείμενα: 2 όστρακα κεραμικής (691).

► Δάπεδο III⁴²⁸

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει μικρό δωμάτιο (1,30×0,90 μ., ίσως έχει αλλάξει η λειτουργία του αλλά επιζεί η ανώτατη επιφάνειά του).

Οπές στύλων/πασσάλων: ίσως λίθινες κατασκευές για δομικά στηρίγματα.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πυρά (διαστ. 0,3×0,25 μ.).

Άλλα αντικείμενα: θραύσμα προχυτικής ΚΤ φιτάλης (690), οστέινο εργαλείο (674).

Γέμισμα μεταξύ Δαπέδων III–II

41 όστρακα κεραμικής (713), 5 φολίδες πυριτόλιθου (714).

*
**

Κτίσμα 37 (εικ. 21–22)

Θεωρείται ότι ανήκει στο ίδιο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα (ίδιο νοικοκυριό;) με το Κτίσμα 36.

► Δάπεδο (III – Φάση I): κενό από ευρήματα και κατασκευές.

Γέμισμα μεταξύ Δαπέδου III/φυσικού βράχου και Κτίσματος 14 (Δάπεδο II):

Κεραμική (667), 7 φολίδες και λεπίδες πυριτόλιθου (710), λίθινο εργαλείο κοπής (711), λίθινο βλήμα (712).

*
**

Κτίσμα 29 (εικ. 21–22)

Ανήκει στο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα των Κτισμάτων 29, 38, 39, 40.

► Δάπεδο III⁴²⁹

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 οπές στήριξης πασσάλων (B–C)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλικός λάκκος (διάμ. 0,84 μ. και βάθος 0,8 μ.), εστία, λίθος με κοιλότητα (γουδί;), τριβείο (0,26×0,15 μ.).

Άλλα αντικείμενα: 35 όστρακα κεραμικής στο δάπεδο (600), 13 όστρακα κεραμικής στον λάκκο (601).

Γέμισμα Δαπέδου III

Λίθος με οπή (217, σφονδύλι;), λίθινο αντικείμενο (237), 9 όστρακα κεραμικής (602).

► Δάπεδο II (Φάση II);⁴³⁰

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα (0,5×0,45 μ.), τριβείο, τριπτήρας.

Γέμισμα Δαπέδου II

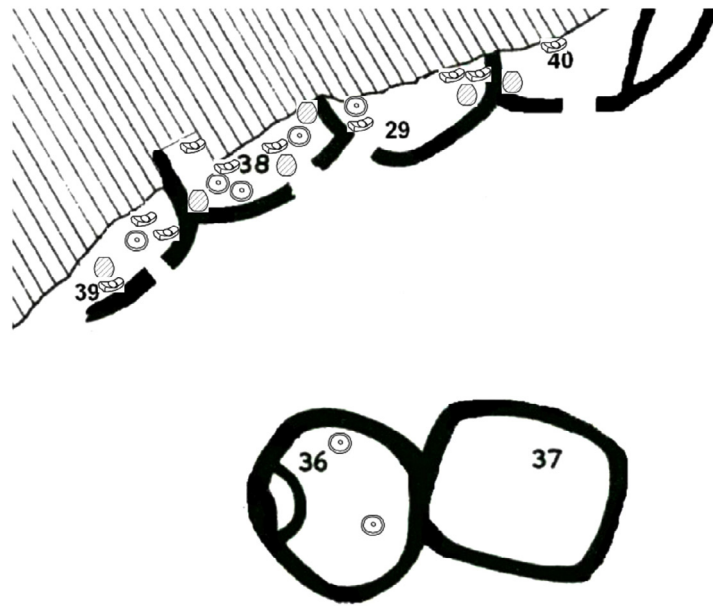
15 όστρακα κεραμικής (603).

427. Dikaios 1961, pl. 13a.

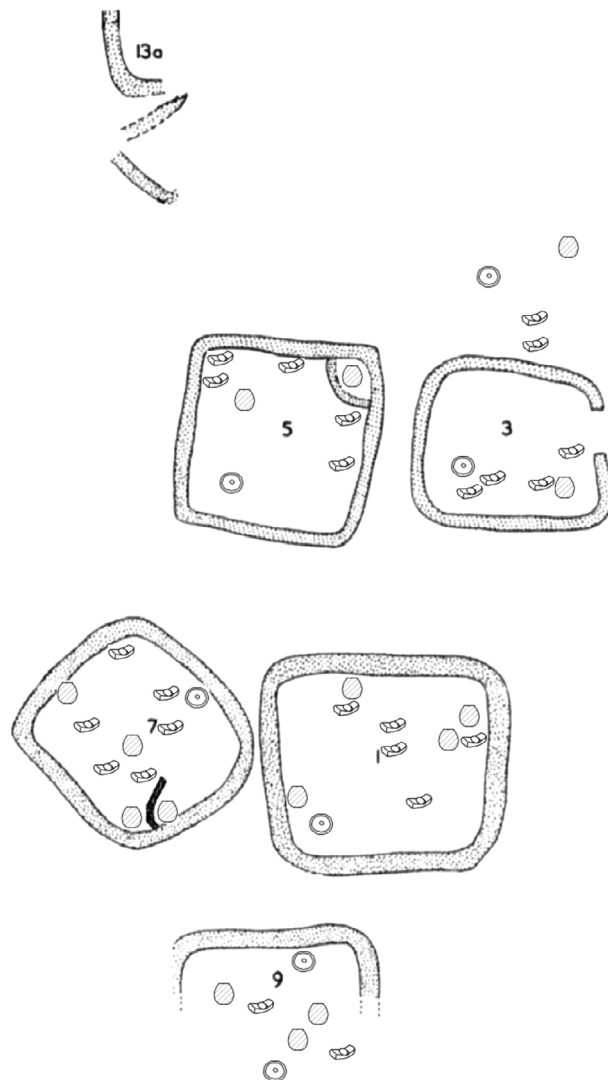
428. Dikaios 1961, pl. 13a.

429. Dikaios 1961, pl. 14b.

430. Dikaios 1961, pl. 14b.

Εικ. 22. Σωτήρα Τεππές, κατάλοιπα Φάσης Ι

Εικ. 23. Σωτήρα Τεππές, κατάλοιπα Φάσης ΙΙ

► Δάπεδο I (Φάση III);⁴³¹

Λίθινο εργαλείο κοπής (190), εργαλείο τριβής με ίχνη καστανής βαφής (604), εργαλείο τριβής (605), 2 φολίδες πυριτολίθου (606), 10 όστρακα κεραμικής (191).

*
**

Κτίσμα 38 (εικ. 21–22)

Ανήκει στο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα των Κτισμάτων 29, 38, 39, 40.

► Δάπεδο IV⁴³²

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο (F) που ορίζει χώρο στα ΒΑ.

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (C), εστία (D), κυκλικός λάκκος με τοιχώματα που στενεύουν στο κατώτατο τμήμα και περιχέλιωμα από λίθους (E, διάμ. 0,5 μ., βάθος 0,2 μ.), λίθινη κατασκευή (πλατφόρμα; G), τριβείο στερεωμένο με λίθους.

Άλλα αντικείμενα: θραυσμένος λίθος με 2 κοιλότητες (A), λίθος με κοιλότητα (B, 0,39×0,3 μ.), γουδοχέρι (790), εργαλείο τριβής (791).

Γέμισμα Δαπέδου IV

35 όστρακα κεραμικής (802), θραυσμένο εργαλείο κοπής (803), ημιτελές εργαλείο κοπής (804).

► Δάπεδο III⁴³³

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: κεντρικός στύλος (A), οπή πασσάλου (B).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (C), λάκκος (D, διάμ. 0,52 μ.), κυκλικός λάκκος με επένδυση από λίθους και λάσπη και πλακοειδή λίθο στον πυθμένα (E, διάμ. 0,52 μ., βάθος 0,22 μ.), τριγωνικός λίθος στερεωμένος με πλακοειδείς λίθους (F).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (785).

Γέμισμα Δαπέδου III

17 όστρακα κεραμικής (805), 10 πυριτόλιθοι (806, 808), όστρεο (807), 3 οστέινα αντικείμενα (809–811).

*
**

Κτίσμα 39 (εικ. 21–22)

Ανήκει στο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα των Κτισμάτων 29, 38, 39, 40.

► Δάπεδο IV⁴³⁴

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: λάκκος πασσάλου (C).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πακτωμένος λίθος με κοιλότητα (A, 0,43×0,33 μ.), στρογγυλός λίθος με κοιλότητα (B, διάμ. 0,21 μ., ύψος 0,15 μ.), εστία (D).

Άλλα αντικείμενα: –

Γέμισμα Δαπέδου (μεταξύ IV–III)

92 όστρακα κεραμικής (792).

► Δάπεδο III⁴³⁵

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πακτωμένος λίθος με κοιλότητα (A, 0,43×0,33 μ.), κυκλικός λάκκος (E, διάμ. 0,65 μ., βάθος 0,2 μ.),

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (786), εργαλείο τριβής (787), 19 όστρακα κεραμικής, 1 θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φλάσκας, 1 θραύσμα Ε/Ε φιάλης (788), 2 θραύσματα λίθινου αγγείου (789), τριβείο (F, 0,25×0,16 μ.).

Γέμισμα Δαπέδου III

34 όστρακα κεραμικής (793), 204 όστρακα κερα-

431. Dikaios 1961, pl. 13b.

432. Dikaios 1961, pl. 15a.

433. Dikaios 1961, pl. 15a.

434. Dikaios 1961, pl. 16.

435. Dikaios 1961, pl. 16.

μικής (795), 160 όστρακα κεραμικής (796), εργαλεία κοπής (794, 797), εργαλείο τριβής (798).

*
**

Κτίσμα 40 (εικ. 22)

Ανήκει στο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα των Κτισμάτων 29, 38, 39, 40.

► Δάπεδο III⁴³⁶

Φάση I

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοίχος που ορίζει εσωτερικό δωμάτιο στα Α.

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: στρογγυλός λίθος με κοιλότητα (διάμ. 0,3 μ.), κυκλικός λάκκος (διάμ. 0,8 μ., βάθος 0,2 μ.) επενδεδυμένος με λίθους στα τοιχώματα.

Άλλα αντικείμενα: 14 όστρακα κεραμικής (814).

*

Φάσεις II – IV

Περιοχή Κτίσματος 1

Περιοχή εισόδου (4×1,5 μ.)⁴³⁷

2 οπές πασσάλων, 1 τριγωνικός λίθος με κοιλότητα (0,72×0,56 μ.), 1 ορθογώνιος λίθος με κοιλότητα (0,56×0,32 μ.), λάκκος με πλακοειδή ασβεστόλιθο στον πυθμένα (διαστ. 1,10×0,82 μ., βάθος 0,3 μ.), 1 εργαλείο κοπής διαμορφωμένο σε γουδοχέρι (25).

*
**

Κτίσμα 1A⁴³⁸ (εικ. 21, 24–25)

► Δάπεδο 1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 οπές πασσάλων (διάμ. περίπου 0,1–0,15 μ.) με λίθους γύρω από το περιχέλιωμα.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: τριβείο (45), εργαλεία τριβής ή γουδοχέρια (35, 37, 39, 41), ασβεστολιθικό γουδί (34), εργαλεία κρούσης (36, 40), εργαλείο κοπής (42), 2 λεπίδες πυριτολίθου (38, 43).

► Δάπεδο II⁴³⁹

Θραύσμα ΚΤ φιάλης και ΕΜ προχοή (65)

Γέμισμα Δαπέδου II

278 όστρακα κεραμικής (636), 11 αντικείμενα από πυριτόλιθο (637), 19 αντικείμενα από πυριτόλιθο/κερατόλιθο (638), βότσαλο χαλκηδόνιου (στιλβωτήρας; 639), εργαλείο κρούσης (640), εργαλείο κρούσης; (641), 2 όστρεα (642), 3 όστρεα (643).

*
**

Κτίσμα 6 (εικ. 21, 24–25)

► Δάπεδο III⁴⁴⁰

2 πιθανές πασσαλότρυπες, ίχνη φωτιάς και διάφοροι πλακοειδείς και άλλοι λίθοι.

Γέμισμα Δαπέδου III

Οστέινο περίαπτο (234), 111 όστρακα κεραμικής (430), 144 όστρακα κεραμικής (431), 8 φολίδες πυριτολίθου (432), 289 όστρακα κεραμικής (433), 5 λεπίδες πυριτολίθου (434), στιλβωτήρας από χαλκηδόνιο (435).

► Δάπεδο II⁴⁴¹

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: μερικές πιθανές πασσαλότρυπες.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: θραύσμα κεράτου ελαφιού (108), θραύσμα ΕΜ φιάλης (109), λίθινο αγγείο (238).

436. Dikaios 1961, pl. 15b.

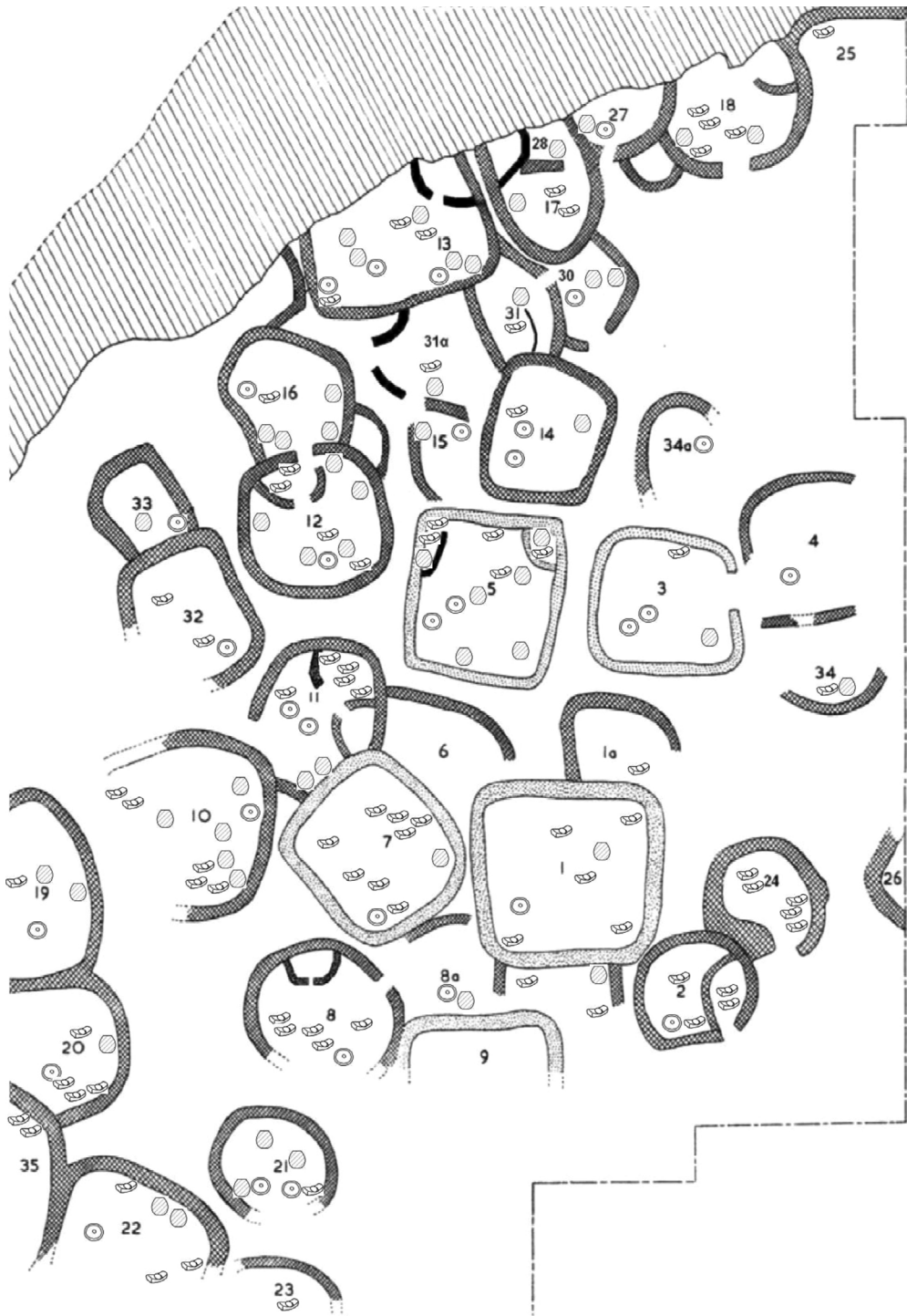
437. Dikaios 1961, pl. 17.

438. Dikaios 1961, pl. 18a.

439. Dikaios 1961, pl. 18a.

440. Πριν την κατασκευή του κτίσματος (Dikaios 1961, pl. 18b). Ο Stanley Price το τοποθετεί στη Φάση I (Stanley Price 1979, 60).

441. Dikaios 1961, pl. 18b.

Εικ. 24. Σωτήρα Τεππές, κατάλοιπα Φάσης III

Γέμισμα Δαπέδου II

Οστέινη βελόνα (230), θραυσμένο λίθινο περιάπτο (232a), 147 όστρακα κεραμικής (436), 5 φολίδες πυριτολίθου (437), λίθινος σιλωβωτήρας (ή εργαλείο τριβής/κρούσης; 438), 2 όστρεα (439), 270 όστρακα κεραμικής (440), 12 φολίδες πυριτολίθου (441), λίθινο γουδοχέρι (442), 216 όστρακα κεραμικής (443), 61 όστρακα κεραμικής (444), 4 φολίδες πυριτολίθου (445), θραύσμα Ε/Α φιάλης (646).

► Δάπεδο I⁴⁴²

Φάση IV

11 πιθανές πασσαλότρυπες, ίχνη φωτιάς στο Β τμήμα, 56 όστρακα κεραμικής

Γέμισμα Δαπέδου I

43 όστρακα κεραμικής (446), 2 αντικείμενα από πυριτόλιθο (447).

~

Κτίσμα 1 (εικ. 21, 23–25)

Μεταξύ Δαπέδου III και φυσικού βράχου

16 όστρακα κεραμικής

► Δάπεδο III⁴⁴³

Φάση II

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 οπές στύλου (C, D, I, L), 1 οπή κοντά στο τριβείο Q και ακόμη 3 στη ΒΔ γωνία.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα στερεωμένος με μικρότερους λίθους (A, 0,62×0,5 μ.), κοιλότητα με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα της και άλλους λίθους στα τοιχώματα (G, διαμ. 0,31 μ.), λίθος με κοιλότητα (E, 0,26×0,21 μ.), εστία (N), πιθανό κάθισμα από πλακοειδείς λίθους στα ΝΑ της εστίας, τριβείο στερεωμένο με λίθους (Q, 0,54×0,37 μ.), λάκκος (H, 0,77×0,5 μ., βάθος 0,1 μ.), κάθισμα από λίθους στη ΒΑ γωνία και τριβείο (0,6×0,3 μ.), λάκκος επενδεδυμένος με πηλό στα τοιχώματα (J, 1×0,66 μ., βάθος 0,25 μ.) και πλακοειδής λίθος με κοιλότητα (0,6×0,46

μ.) στα Ν του λάκκου, πλακοστρωμένη κυκλική περιοχή (K, διάμ. 0,5 μ.), λάκκος (M) με 7 εργαλεία από λαξευμένο λίθο (239) και βότσαλα από ανδεσίτη.

Άλλα αντικείμενα: 2 εργαλεία πυριτολίθου (240), μικρό εργαλείο κοπής (241), θραυσμένο μικρογραφικό λίθινο αγγείο (242), τμήμα κεράτου ελαφιού (243), 12 όστρακα και μεγαλύτερα θραύσματα κεραμικής (244), τμήμα κεράτου ελαφιού (306), όστρεο (307), εργαλείο κοπής με λαβή από κέρατο (784).

Γέμισμα Δαπέδου III

79 όστρακα κεραμικής (308), 8 φολίδες πυριτόλιθου (309), 225 όστρακα κεραμικής (310), 15 φολίδες και εργαλεία από πυριτόλιθο (311), εργαλεία κοπής (312, 313, 314), τμήμα κοσμηματος από πικρόλιθο (315), 2 όστρεα (316).

► Δάπεδο II⁴⁴⁴

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 3 οπές πασσάλων με μικρούς λίθους στήριξης (R, S, V, διάμ. περίπου 0,1 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα στερεωμένος με μικρότερους λίθους (A, 0,62×0,5 μ.), κοιλότητα με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα της και άλλους λίθους στα τοιχώματα (G, μήκος 0,31 μ.), εστία (N), πλατφόρμα με λίθους (T), τριβείο στερεωμένο με λίθους (Q, 0,54×0,37 μ.), θραυσμένη λίθινη σκάφη στερεωμένη με λίθους (U, διάμ. 0,35 μ.), πλακοειδείς λίθοι κοντά στον Α τοίχο (X), σωρός από πηλό (κάθισμα; W, 0,3×0,27 μ., ύψος 0,17 μ.).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (8), πέλεκυς (58), 3 λεπίδες πυριτολίθου (59–61).

Γέμισμα Δαπέδου II

190 όστρακα κεραμικής (382), 33 αντικείμενα από πυριτόλιθο (383).

► Δάπεδο I⁴⁴⁵

Φάση IV

442. Dikaios 1961, pl. 18b.

443. Dikaios 1961, pl. 17.

444. Dikaios 1961, pl. 17.

445. Dikaios 1961, pl. 17.

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: πιθανό τοιχάριο που ορίζει χώρο κοντά στον Δ τοίχο.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου (R).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα στερεωμένος με μικρότερους λίθους (A, 0,62×0,5 μ.), πλατφόρμα με λίθους (T), θραυσμένη λίθινη σκάφη στερεωμένη με λίθους (U, διάμ. 0,35 μ.), ασβεστόλιθος με κοιλότητα στερεωμένος με μικρούς λίθους (Y, 0,28×0,22 μ.), κυκλικός λίθος (διάμ. 0,35 μ.) με μικρότερους λίθους γύρω του (ίσως βάση τοποθέτησης αγγείου;).

Άλλα αντικείμενα: 64 όστρακα κεραμικής (56), θραυσμένος πέλεκυς διαμορφωμένος για χρήση ως γουδοχέρι (25), ημιτελής πέλεκυς (57).

Γέμισμα Δαπέδου I

Περίαπτο από πικρόλιθο (17), 26 όστρακα κεραμικής (323), 77 όστρακα κεραμικής (324), 9 φολίδες πυριτόλιθου (325), λαβή από κέρατο ελαφιού (326), 53 όστρακα κεραμικής (327), 2 φολίδες πυριτόλιθου (328), 11 όστρακα κεραμικής (329), 2 φολίδες πυριτόλιθου (330).

*✱

Κτίσμα 3 (εικ. 21, 23–25)

Μεταξύ Δαπέδου III και φυσικού βράχου

25 όστρακα κεραμικής (668), 3 φολίδες πυριτόλιθου (692).

► Δάπεδο III⁴⁴⁶

Φάση II

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (B), οπές πασσάλων κοντά στην εστία (I, J), οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλιωμα (C, διάμετρος 0,15 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα (E, 0,36×0,29 μ.), πλακοειδής λίθος (G, 0,54×0,27 μ.), λίθος με κοιλότητα (A), πλακοειδής λίθος (D, 0,24×0,22 μ.) με 2 κοιλότητες (διάμ. 0,05 και 0,04 μ. αντίστοιχα) στερεωμένος με βότσαλα, εστία (διάμ. 0,9 μ., ύψος 0,15 μ.), λάκκος (F, 0,8×0,65 μ.,

βάθος 0,2 μ.) που περιείχε: τριβείο (0,32×0,2 μ.) και άλλους λίθους, μικρογραφικό λίθινο αγγείο (248) και κυλινδρική προχολή EM φιάλης (249). Τριβείο (0,19×0,15 μ.) βόρεια του πασσάλου C, τριβείο (0,19×0,15 μ.) βόρεια του λάκκου F.

Άλλα αντικείμενα: λεπίδα από πυριτόλιθο (246), τμήμα από κέρατο ελαφιού (245), οστέινη βελόνα (222), 2 σβώλοι ερυθρής χρωστικής ουσίας (223), μικρογραφικό λίθινο αγγείο (247).

Μεταξύ Δαπέδου III και II

173 όστρακα κεραμικής (360), 15 αντικείμενα από πυριτόλιθο/κερατόλιθο μεταξύ των οποίων 2 πυρήνες, 1 εργαλείο και 1 αιχμή (361a–ο).

► Δάπεδο II⁴⁴⁷

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (Δαπέδου III), νέα εστία στα ΒΔ της παλιάς (διάμ. 0,65 μ.), πλακοειδής λίθος (H, μήκος 0,33 μ.), τριβείο στερεωμένο με λίθους (K, 0,5×0,19 μ.), ογκόλιθος δυτικά του τριβείου K (κάθισμα;), περιοχή με πλακοειδείς λίθους κοντά στο Δ τοίχο.

Άλλα αντικείμενα: λίθινα εργαλεία κοπής πολλά εκ των οποίων ημιτελή (70–72, 84, 89, 157–159, 362–366), πυριτόλιθοι (68–69, 73–74, 76–81, 87, 91–92, 221, 356–357, 367), 7 πυρήνες (162, 357–358), εργαλείο κρούσης από χαλκηδόνιο (374) και από ανδεσίτη (373), εργαλεία κοπής (71, 85), λίθινος στιλβωτήρας (375), τριβεία (160–161), 3 γουδοχέρια (67, 370–371), εργαλείο κρούσης (372), εργαλείο τριβής (368), εργαλείο τριβής με ίχνη βαφής (369), θραύσμα λίθινου αγγείου (338), 2 λίθινα κοσμήματα (86, 90), λίθινος σφαιρικός δίσκος με οπή (75, ίσως σφονδύλι), διάτρητος λίθος (83, ίσως βαρίδι ψαρέματος), 17 όστρεα (82, 359), 2 κυλινδρικές προχολές και 1 τμήμα χείλους ΚΤ φιάλης (220), 87 όστρακα κεραμικής (337), 141 όστρακα κεραμικής (355).

Μεταξύ Δαπέδου II και I

17 φολίδες πυριτόλιθου (340), 4 φολίδες πυριτόλιθου (351), 3 φολίδες πυριτόλιθου (354), πυ-

446. Dikaios 1961, pl. 19.

447. Dikaios 1961, pl. 19.

ρήνας πυριτόλιθου (344), λίθινος στυλβωτήρας (347), 2 βότσαλα (ίσως γουδοχέρια, 349, 353), 2 όστρεα (342, 345), 218 όστρακα κεραμικής (339), 141 όστρακα κεραμικής (343), 148 όστρακα κεραμικής (346), 66 όστρακα κεραμικής (352), θραύσμα E/A φιάλης (644).

► Δάπεδο I⁴⁴⁸

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλιωμα κοντά στο Δ τοίχο (διάμ. 0,1 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση πλακοειδών λίθων στα ΝΔ.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (από το Δάπεδο III-II).

Άλλα αντικείμενα: τριβείο (161, αναφέρεται και στο Δάπεδο II), θραύσμα άλλου τριβείου, θραυσμένο εργαλείο κοπής (341), εργαλείο τριβής (350), λίθινος στυλβωτήρας (348), εργαλείο κοπής (13).

Μεταξύ Δαπέδου I και επιφάνειας

9 φολίδες και 1 πυρήνας πυριτολίθου (379), λίθινος διάτρητος δίσκος (378, ίσως σφονδύλι), 2 όστρεα (380-381) και 115 όστρακα κεραμικής (377).

* *

Κτίσμα 5 (εικ. 21, 23-25)

Μεταξύ Δαπέδου III και φυσικού βράχου

31 όστρακα κεραμικής (670), 2 φολίδες πυριτολίθου (693), 53 όστρακα κεραμικής (694), 1 εργαλείο κοπής (695), 1 λεπίδα και 2 φολίδες πυριτολίθου (696).

► Δάπεδο III⁴⁴⁹

Φάση II

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο στη ΒΑ γωνία. Περιείχε θραύσμα ΚΤ φιάλης (105a), θραύσμα ΚΤ φλάσκας (105b), θραύσμα ΕΜ φιάλης (105c), 6 όστρακα κεραμικής (103), 74 όστρακα κερα-

μικής (104) και 1 λίθινο ειδώλιο (106). Δεύτερο χαμηλό τοιχάριο στη ΒΔ γωνία. Ο χώρος που ορίζει περιείχε μεγάλο τριβείο (0,62×0,3 μ.) και ακόμη ένα μικρότερο τριβείο Β αυτού.

Οπές στύλων/πασσάλων: 1 πιθανή οπή στύλου (D), 2 οπές πασσάλων/στύλων με λίθους στο περιχέλιωμα (διάμ. 0,15 και 0,2 μ. αντίστοιχα), ακόμη μία οπή πασσάλου ΒΔ.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση βοτσάλων ίασπη (255)

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (B), πλατφόρμα από πηλό και μικρούς λίθους (C, ίσως κάθισμα), σειρά από λίθους στον Α τοίχο (πάγκος), σκάφη με λίθους στα τοιχώματα της κατασκευής (διαστ. 0,41×0,31 μ.), πλακοστρωμένη περιοχή Ν του τοιχαρίου και δίπλα από αυτή τριβείο (J, διαστ. 0,35×0,32 μ.) και γουδοχέρι (F, 250).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρια (251, 253, 254), φολίδα πυριτολίθου (256), αντικείμενο από πικρόλιθο (257), εργαλείο κοπής (252, 258), όστρεο (405), τριβείο κοντά στο Β τοίχο (διαστ. 0,3×0,19 μ.).

Γέμισμα Δαπέδου III

Θραυσμένη οστέινη βελόνα (187), 75 όστρακα κεραμικής (393), 124 όστρακα κεραμικής (395), 2 φολίδες πυριτολίθου (394), 8 φολίδες πυριτολίθου (396), λίθινος στυλβωτήρας (397), όστρεο (404), 188 όστρακα κεραμικής (406), 9 φολίδες πυριτολίθου (407).

► Δάπεδο II⁴⁵⁰

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο στη ΒΑ γωνία. Περιείχε τριβείο (101), εργαλείο τριβής με ίχνη ερυθρής βαφής (98), 5 μεγάλα θραύσματα ΚΤ φιαλών και 1 από ΚΤ φλάσκα καθώς και μερικά όστρακα (96), θραύσματα βάσεων χονδροειδούς κεραμικής με ίχνη οργανικών υλικών (97), 7 θραύσματα κλειστών αγγείων (φλασκών) ΚΤ και E/A κεραμικής (99), θραύσμα E/A φιάλης (100). Τοιχάριο που ορίζει χώρο στη ΒΔ γωνία. Περιείχε θραύσμα λαιμού ΚΤ φλάσκας (107), τριβείο λίγο βορειότερα.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή λίγα εκατοστά ΝΑ

448. Dikaios 1961, pl. 19.

449. Dikaios 1961, pl. 20.

450. Dikaios 1961, pl. 20.

της Κ (διάμ. 0,2 μ., ίσως πρόκειται για κατεστραμμένη εστία), οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλωμα στη ΝΔ γωνία.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:

-

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (Β, συνεχίζει από το Δάπεδο ΙΙΙ), οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλωμα (Κ, 0,36×0,2 μ., ίσως πρόκειται για κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), εστία (Λ), εστία (Μ), λάκκος κοντά στο Ν τοίχο με πηλό στα τοιχώματα (διάμ. 0,77 μ., βάθος 0,1-0,15 μ.), τρεις πλακοειδείς λίθοι (ράφια που έπεσαν;), κτιστή κατασκευή με πυθμένα από πλακοειδή λίθο και τοιχώματα από μικρότερους λίθους (Ν, σκάφη ή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου;), πάγκος στο Ν ήμισυ του Α τοίχου με ορθογώνια κοιλότητα επενδεδυμένη με λίθους (διαστ. 0,76×0,5 μ.).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρια (102, 398), μικρογραφικό λίθινο αγγείο (174), 3 εργαλεία τριβής (399-401), εργαλείο κρούσης (402), τριβείο (403), 117 όστρακα κεραμικής (408), 4 λεπίδες πυριτολίθου (409), εργαλεία κοπής (410-412, 416), εργαλείο κοπής (413), 2 όστρεα (414), 4 φολίδες και 1 λεπίδα πυριτολίθου (415), αντικείμενο κόσμησης από πικρόλιθο (417), 66 όστρακα κεραμικής και 1 θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φλάσκας (418), 195 όστρακα κεραμικής (419), θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φιάλης (645).

Γέμισμα Δαπέδου ΙΙ

2 κέρατα ελαφιού, 289 όστρακα κεραμικής (420), 6 φολίδες πυριτολίθου (421), 1 όστρεο (422), 180 όστρακα κεραμικής (423), 1 όστρεο (424), 166 όστρακα κεραμικής (425), 1 εργαλείο κοπής (426), 1 λεπίδα και 1 φολίδα πυριτολίθου (427), 51 όστρακα κεραμικής (428).

► Δάπεδο Ι⁴⁵¹

Φάση ΙV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου κοντά στη ΝΑ γωνία

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλακοειδής λίθος περίπου στο κέντρο του κτίσματος.

Άλλα αντικείμενα: 41 όστρακα κεραμικής (33) στη

ΒΑ γωνία, 2 εργαλεία τριβής στη ΒΔ γωνία, 20 όστρακα κεραμικής (429).

*
**

Κτίσμα 7 (εικ. 21, 23-25)

► Δάπεδο ΙΙΙ⁴⁵²

Φάση ΙΙ

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: χαμηλό τοιχάριο στα ΝΑ. Ορίζει χώρο που περιέχει: εστία (Η, ίσως είναι κατασκευή τοποθέτησης αγγείου) με το κατώτατο τμήμα φλάσκας *in situ* στην κοιλότητα καύσης, εργαλείο κοπής (259), ημιτελές κόσμημα (260), 2 τμήματα κεράτων ελαφιού (το ένα διαμορφωμένο ως λαβή εργαλείου, 262-263) και 1 εργαλείο από πυριτόλιθο (261).

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλωμα και πηλό στα τοιχώματα (F, διάμ. 0,11 μ.), οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλωμα (J, 0,2×0,11 μ., βάθος 0,1 μ.) 2 πιθανές οπές πασσάλου Δ του λάκκου Κ.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κοιλότητα με επένδυση από πηλοκονίαμα και λίθους στο περιχέλωμα (Α, διάμ. 0,37 μ., βάθος 0,07-0,08 μ. ίσως είναι κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), λίθοι με κοιλότητες (γουδιά;) στερεωμένοι με μικρότερους λίθους (Β, 0,42×0,3 μ.), (C, 0,3×0,25 μ.) και (D, 0,4×0,2 μ.), συγκέντρωση λίθων (E), εστία (G), λίθος με κοιλότητα (I, 0,34×0,27 μ.), λάκκος με πηλό στο περιχέλωμα και μερικούς λίθους (K, διάμ. 0,56 μ., βάθος 0,13 μ.), πλακοειδής λίθος (τριβείο; L, 0,33×0,27 μ.), τριβείο (M), κατασκευή με ογκόλιθο και πλακοειδείς λίθους στα τοιχώματα (N), λίθινη σκάφη με πλακοειδείς λίθους στα τοιχώματα (O, 0,42×0,42 μ.).

Άλλα αντικείμενα: οστέινη καρφίτσα (231), θραύσμα οστέινης βελόνας (235), οστέινο εργαλείο (264), 2 θραύσματα οστέινης βελόνας (265), κόσμημα από πικρόλιθο (266), διάτρητος λίθινος δίσκος (267, ίσως σφονδύλι), λεπίδα πυριτολίθου (268), γουδοχέρι (269), λεπίδα πυριτολίθου (270), 50 όστρακα κεραμικής (448), εργαλείο από πυριτόλιθο (449), 2 όστρεα (450), 105 όστρακα κεραμικής (451), 13 εργαλεία, πυρήνες και φολίδες πυριτολίθου (452), 3 όστρεα (453).

451. Dikaios 1961, pl. 20.

452. Dikaios 1961, pl. 21.

Γέμισμα Δαπέδου III

167 όστρακα κεραμικής (454), 39 αντικείμενα από πυριτόλιθο (λεπίδες, φολίδες και 2 πυρήνες, 455).

► Δάπεδο II⁴⁵³

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα (P, Q).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Κοντά στο Β. τοίχο: αρκετά βότσαλα ανδεσίτη (δεν αναφέρεται αριθμός, ίσως για μελλοντική κατασκευή εργαλείων τριβής, Dikaios 1961: 166). ΒΑ γωνία: εγκατάσταση κατεργασίας πυριτολίθων με 1 ογκόλιθο από ανδεσίτη, 1 πλακοειδή λίθο (κάθισμα;), 1 εργαλείο κρούσης (123), 4 πυρήνες πυριτολίθου (124), συγκέντρωση βοτσάλων ίασπη (125). Κεντρικό τμήμα Β τοίχου: χώρος προετοιμασίας τροφής με τουλάχιστον 4 τριβεία και αρκετά εργαλεία τριβής (δεν αναφέρεται αριθμός).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθοι με κοιλότητες (γουδιά;) στερεωμένοι με μικρότερους λίθους (B, 0,42×0,3 μ.) και (D, 0,4×0,2 μ.), εστία (R), πλατφόρμα από πέτρες και λάσπη κατά μήκος του Δ τοίχου (ύψος 0,2 μ.), λίθινη σκάφη με πλακοειδείς λίθους στα τοιχώματα (O, 0,42×0,42 μ.) και δίπλα σε αυτή ογκόλιθος (κάθισμα;) και εργαλείο τριβής, τριβείο Α της εστίας (αναποδογυρισμένο, 0,5×0,2 μ.).

Άλλα αντικείμενα: λεπίδα πυριτολίθου (110), μικρογραφικό εργαλείο κοπής (111), εργαλείο κοπής (112), θραύσμα ΚΤ φλάσκας (113), θραύσμα ΕΜ φιάλης (114), 3 λεπίδες πυριτολίθου (115–117), οστέινη λαβή (118), 2 θραυσμένες ΚΤ φλάσκες (119–120), κόσμημα από πικρόλιθο σε μορφή εργαλείου κοπής (121) εργαλείο κοπής με λαβή από κέρατο ελαφιού (122), λεπίδα πυριτολίθου (126), εργαλείο κοπής από στεατίτη (229, για κόσμηση;), 33 όστρακα κεραμικής (456).

Στρώμα καταστροφής (μεταξύ Δαπέδου III και II)

148 όστρακα κεραμικής (457), 1 λεπίδα πυριτολίθου (458).

► Δάπεδο I⁴⁵⁴

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος/εστία στη ΝΑ γωνία.

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (4), εργαλείο τριβής (5), πιθανό γουδοχέρι (6), πιθανό εργαλείο τριβής (7), 1 τριβείο στη ΝΔ γωνία.

Μεταξύ Δαπέδου 1 και επιφανείας

Λίθινο κόσμημα (21), 14 όστρακα κεραμικής (459), 62 όστρακα κεραμικής (460), 7 φολίδες πυριτολίθου (461).

^{}

Κτίσμα 9 (εικ. 21, 23–25)

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

2 όστρακα κεραμικής (697), 1 εργαλείο κοπής (698), 1 λεπίδα πυριτολίθου και 1 φολίδα (699), 2 όστρεα (700).

► Δάπεδο II⁴⁵⁵

Φάση II

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: τουλάχιστον 3 οπές στύλων/πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα (Α, Β, C. Η Β ίσως είναι μικρός λάκκος).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: μικρός λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (βόρεια της πασσαλότρυπας Β), πλακοειδής λίθος με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (D, 0,75×0,59 μ., ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), τριβείο (H, 0,27×0,16 μ.), πλακοειδής λίθος (E, 0,52×0,34 μ., κάθισμα;), πλακοειδείς λίθοι στη ΒΔ γωνία (F, 0,52×0,37 μ. και 0,34×0,27 μ.), περιοχή βοτσαλωτού δαπέδου (G).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (271), 3 λεπίδες πυριτολίθου (272).

453. Dikaios 1961, pl. 21.

454. Dikaios 1961, pl. 21.

455. Dikaios 1961, pl. 22a.

Εικ. 25. Σωτήρα Τεππές, κατάλοιπα Φάσης IV

► Δάπεδο I⁴⁵⁶

Φάση II

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές στύλων/πασσάλων (J, L, M, N, O, P, Q) και ακόμη 2 οπές πασσάλων Β της κατασκευής Ι.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλακοειδής λίθος με μικρότερους λίθους στο περιχέλιωμα (I, 0,5×0,32 μ., σκάφη ή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου;), εστία (D), εστία κοντά στο Β τοίχο, 2 πλακοστρωμένες επιφάνειες δίπλα από τις εστίες και ακόμη 2 πλακοστρωμένες περιοχές (S, T), λίθινη σκάφη (R, 0,53×0,3 μ.).

Αλλα αντικείμενα: γουδοχέρι μέσα σε μικρό λάκκο με λίθους στο περιχέλιωμα (127), εργαλεία κοπής (128, 129, 226–228), 2 όστρεα (647).

Γέμισμα Δαπέδου I

6 όστρακα κεραμικής (475).

* *

Κτίσμα 2 (εικ. 21, 24–25)

► Δάπεδο II⁴⁵⁷

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: ημικυκλικό τοιχάριο (ύψος 0,3 μ.) που ορίζει δωμάτιο με ξεχωριστή είσοδο στα Α. Περιείχε τριβείο (0,39×0,18 μ.), λίθινη σκάφη (0,44×0,34 μ.) στερεωμένη με λίθους και πλακόστρωτο στο Β τμήμα (κάθισμα;).

Οπές στύλων/πασσάλων: κεντρικός λάκκος έδρασης στύλου (διάμ. 0,46 μ., ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου;), 3 οπές πασσάλου με λίθους στο περιχέλιωμα γύρω από την εστία (Α, Β, C).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία, πλακοειδής λίθος (0,46×0,4 μ.) στα ΝΔ της εστίας (για το σβήσιμο της φωτιάς;), λίθος με κοιλότητα (D, 0,25×0,25, ύψος 0,17 μ., γουδί;), πλατφόρμα από πέτρες και λασποκονίαμα (1,2×0,6 μ., ύψος 0,3 μ., πάγκος/κάθισμα), ορθογώνιος λίθος (0,42×0,25 μ., κάθισμα;) και τριβείο βόρεια αυτού, ογκόλιθος (0,27×0,23 μ.) κοντά στο Β τοίχο.

Αλλα αντικείμενα: λεπίδα πυριτολίθου (62), 1 θραύσμα ΚΤ φλάσκας και ακόμη 3 όστρακα κεραμικής (63), εργαλείο τριβής (673).

Γέμισμα Δαπέδου II

35 όστρακα κεραμικής (331), 2 λεπίδες και 6 φολίδες πυριτολίθου (332).

► Δάπεδο I⁴⁵⁸

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: ημικυκλικό τοιχάριο (ύψος 0,3 μ.) που ορίζει δωμάτιο με ξεχωριστή είσοδο στα Α.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλιωμα (E).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα (D, 0,25×0,25, ύψος 0,17 μ.), πλατφόρμα από πέτρες και λασποκονίαμα (1,2×0,6 μ., πάγκος/κάθισμα).

Αλλα αντικείμενα: θραύσματα από ΚΤ φλάσκα και ακόμη 8 όστρακα κεραμικής (64).

Γέμισμα Δαπέδου I

Περίαπτο από πικρόλιθο (12), 43 όστρακα κεραμικής (333), 16 όστρακα κεραμικής (334), βότσαλο με κοιλότητα (335), βλητική αιχμή από πυριτόλιθο (336).

* *

Κτίσμα 4 (εικ. 21, 24–25)

Αποτελεί ενιαίο σύνολο με το Κτίσμα 34

► Δάπεδο II⁴⁵⁹

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου στα ΒΑ.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία, ογκόλιθος (0,46×0,44 μ.) στα ΒΑ της εστίας, πιθανός πάγκος κατά μήκος του Β τοίχου.

Αλλα αντικείμενα: τμήμα οστέινης βελόνας (18), λεπίδα πυριτολίθου (93), εργαλείο κοπής (94),

456. Dikaios 1961, pl. 22a.

457. Dikaios 1961, pl. 22b.

458. Dikaios 1961, pl. 22b.

459. Dikaios 1961, pl. 23a.

ΕΜ φιάλη (95), 42 όστρακα κεραμικής (388), εργαλείο κοπής (216).

Γέμισμα Δαπέδου II

78 όστρακα κεραμικής (384), εργαλεία κοπής (385–386), 2 λεπίδες και 1 φολίδα πυριτολίθου (387).

► Δάπεδο I⁴⁶⁰

Φάση III (;)

Δεν σώζεται τίποτα. Βρέθηκε μόνο 1 μικρογραφικό εργαλείο κοπής (685).

Γέμισμα Δαπέδου I

150 όστρακα κεραμικής (389), 1 λεπίδα και 12 φολίδες πυριτολίθου (390), 177 όστρακα κεραμικής (391), 9 φολίδες πυριτολίθου (392).

✱✱

Κτίσμα 34 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 4

► Δάπεδο III⁴⁶¹

Πριν τη Φάση III (ίσως ανοικτός χώρος;)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα τοποθετημένος σε κοιλότητα του εδάφους (0,29×0,24 μ., γουδί;), πλακόστρωτο στα Α του λίθου.

Άλλα αντικείμενα: –

Γέμισμα Δαπέδου III

48 όστρακα κεραμικής (754).

► Δάπεδο II⁴⁶²

Φάση III

Μόλις ένας ογκόλιθος στερεωμένος με μικρούς λίθους.

Γέμισμα Δαπέδου II

1 μεγάλο θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φιάλης και 129 όστρακα κεραμικής (631), 8 φολίδες και λεπίδες πυριτολίθου και 1 εργαλείο (632), εργαλείο κοπής (633), 2 τμήματα οστρέων (634).

► Δάπεδο I⁴⁶³

Φάση III (;)

1 μικρογραφικό λίθινο αγγείο (166).

✱✱

Κτίσμα 8 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το πρόσκτισμα 8Α

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

7 όστρακα κεραμικής (666).

► Δάπεδο II⁴⁶⁴

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: ημικυκλικό τοιχάριο (ύψος 0,2 μ.) που ορίζει χώρο στα Β (διάμ. 1,6 μ.).

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθοι με κοιλότητες (Α: 0,41×0,31 μ., Β: 0,33×0,23 μ., Γ: 0,23×0,19 μ., γουδί;), εστία, τριβείο (D, 0,46×0,26 μ.), σκάφη (E, 0,47×0,41 μ.).

Άλλα αντικείμενα: θραυσμένο εργαλείο κοπής (150), 32 όστρακα κεραμικής (462), 4 φολίδες πυριτολίθου (463), 43 όστρακα κεραμικής (467), 6 φολίδες πυριτολίθου (468), εργαλείο κρούσης (469).

Γέμισμα Δαπέδου II

72 όστρακα κεραμικής (464), 3 λεπίδες, 3 πυρήνες και 20 φολίδες πυριτολίθου (465), πιθανό εργαλείο κρούσης (466).

► Δάπεδο I⁴⁶⁵

Φάση IV (;)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

460. Dikaios 1961, pl. 23a.

461. Dikaios 1961, pl. 23b.

462. Dikaios 1961, pl. 23b.

463. Dikaios 1961, pl. 23b.

464. Dikaios 1961, pl. 24a.

465. Dikaios 1961, pl. 24a.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές στύλων με λίθους στο περιχέλιωμα (F, G, I, J, K), οπή πασσάλου (H) και 2 ακόμη οπές στο N τοίχο. Οπή στύλου ή πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (L, λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:
–

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία, λίθος με κοιλότητα (B: 0,33×0,23 μ., γουδί;), τριβείο (D, 0,46×0,26 μ.), σκάφη (E, 0,47×0,41 μ.).

Αλλα αντικείμενα: πιθανό εργαλείο κρούσης (149), 1 λεπίδα και 3 φολίδες πυριτολίθου (471).

Γέμισμα Δαπέδου I

61 όστρακα κεραμικής (470).

Κτίσμα 8A (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 8.

► Δάπεδο III⁴⁶⁶

(Πριν τη Φάση III)

3 οπές πασσάλων, 1 πλακοειδής λίθος, 1 πήλινο αντικείμενο (153).

Γέμισμα Δαπέδου III

149 όστρακα κεραμικής (472), 13 φολίδες, 1 εργαλείο και 1 πυρήνας πυριτολίθου (473).

► Δάπεδο II⁴⁶⁷

Φάση III

Λάκκος (διάμ. 0,55 μ., βάθος 0,15 μ.) που περιείχε θραυσμένη ΚΤ φιάλη (142), πιθανή πυρά (έκταση διαμέτρου περίπου 0,4 μ.), 20 όστρακα κεραμικής (474).

► Δάπεδο I⁴⁶⁸

Φάση IV (;)

3 οπές πασσάλων, πιθανή πυρά (διάμ. περίπου 0,35 μ.), πήλινο αντικείμενο με ΚΤ διακόσμηση (26), εργαλείο τριβής (27), λίθινος στιλβωτήρας

(28), εργαλείο κοπής (29), 2 φολίδες πυριτολίθου (30).

Κτίσμα 10 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με τα Κτίσματα 7 και 11.

► Δάπεδο II⁴⁶⁹

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: τουλάχιστον 9 οπές πασσάλων/στύλων, σχεδόν όλες με λίθους στο περιχέλιωμα (C: διάμ. 0,14 μ., D: διάμ. 0,11 μ., E: διάμ. 0,12 μ., F που ίσως είναι λάκκος υποδοχής αγγείου και G, H, I, J, K).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος (A, μάλλον πρόκειται για λάκκο υποδοχής αγγείου, διάμ. 0,3 μ. στον πυθμένα και 0,37 μ. στο ανώτατο τμήμα), κατασκευή με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα και μικρότερους λίθους στο περιχέλιωμα (B), εστία, πλακοειδής λίθος με κοιλότητα δίπλα στην εστία (ίσως για το σβήσιμο της φωτιάς), κτιστή κατασκευή με πλακοειδή λίθο και μικρούς λίθους στο περιχέλιωμα (L, διάμ. 0,35 μ., σκάφη ή κατασκευή υποδοχής αγγείου), ακανόνιστος λάκκος με μικρές πέτρες (M, 0,6×0,4 μ.), πλακοειδής λίθος (N, 0,6×0,4 μ.), 7 λάκκοι σκαμμένοι στο φυσικό βράχο στα NA (ο μεγαλύτερος έχει διάμ. 0,2 μ. και βάθος 0,12 μ., οι άλλοι περίπου διάμ. 0,1–0,14 μ. και βάθος 0,07 μ.), τριβείο (P, 0,4×0,3 μ.), τριβείο στερεωμένο με λίθους (Q), κτιστή κατασκευή με λίθους στον πυθμένα και πλακοειδείς λίθους στα τοιχώματα (O, διάμ. 0,5 μ., σκάφη ή κατασκευή υποδοχής αγγείου), πλακόστρωτη περιοχή (S, διάμ. 0,6 μ.), 2 ακόμη τριβεία στα ΒΔ.

Αλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (273), 1 εργαλείο κοπής (274), 2 λεπίδες πυριτολίθου (275), 85 όστρακα κεραμικής (476), 4 όστρεα (477), 1 όστρεο (478), 2 λεπίδες, 1 εργαλείο, 1 θραυσμένη λεπίδα, 6 φολίδες και 1 πυρήνας πυριτολίθου (479), 54 όστρακα κεραμικής (480).

Γέμισμα Δαπέδου II

Οστέινο περίαπτο ή αγκίστρι (233).

466. Dikaios 1961, pl. 24b.

467. Dikaios 1961, pl. 24b.

468. Dikaios 1961, pl. 24b.

469. Dikaios 1961, pl. 25a.

► Δάπεδο I⁴⁷⁰

Φάση III ή IV (;)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -*Οπές στύλων/πασσάλων:* -*Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:* -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλακόστρωτο (διάμ. 0,5 μ.) κοντά στο Δ τοίχο, 2 τριβεία κοντά στον Α τοίχο, η ΝΑ γωνία μένει ανέπαφη (παραμένει ο φυσικός βράχος με τις 7 κοιλότητες, τα τριβεία Ρ-Q, η κατασκευή Ο και η πασσαλότρυπα F που ίσως είναι λάκκος υποδοχής αγγείου).

Άλλα αντικείμενα: τουλάχιστον 5 εργαλεία τριβής και μερικές φολίδες πυριτολίθου.

Γέμισμα Δαπέδου I

Λίθινο περίαπτο (14), 73 όστρακα κεραμικής (481).

**

Κτίσμα 11 (εικ. 21, 24-25)

Συνδέεται με τα Κτίσματα 7 και 10.

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

27 όστρακα κεραμικής (701).

► Δάπεδο II⁴⁷¹

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο (D) διαστάσεων 1,8×1,4 μ. (αγνώστου χρήσης, ίσως χώρος διαμονής/κατάκλισης). Τοιχάριο στα ΒΔ που ορίζει χώρο στα βόρεια του κτίσματος. Περιέχει βοτσαλωτό δάπεδο (E, διάμ. 0,6 μ.) με 2 πλακοειδείς λίθους (F, 0,41×0,26 μ. και 0,47×0,32 μ.) και ακόμη έναν στερεωμένο με μικρούς λίθους (G, 0,33×0,28 μ.) που πιθανώς χρησίμευαν ως τριβεία, ένα εργαλείο τριβής και ακόμη ένα τριβείο (0,27×0,16 μ.) στην Α γωνία.

Οπές στύλων/πασσάλων: -*Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:* -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλική πλατφόρμα από λασποκονίαμα (A), λίθος με κοιλότητα στερεωμένος με μικρούς λίθους πάνω στην πλατφόρμα (γουδί; 0,48×0,27 μ.), λάκκος

(διάμ. 0,18 μ.) με περιχέλιμα από πηλό που περιέχει πιθανή οπή πασσάλου (B) και 2 βότσαλα (ίσως είναι εστία;), εστία (C), κατασκευή με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα (0,24×0,26 μ.) και βότσαλα γύρω του, ρηχός λάκκος (0,44×0,36 μ.) με 26 όστρακα κεραμικής (276).

Άλλα αντικείμενα: οστέινο εργαλείο (151), οστέινη βελόνα (182), οστέινη λαβή (218), γουδοχέρι (277), θραυσμένο εργαλείο κοπής (278), 5 φολίδες πυριτολίθου (482).

Γέμισμα Δαπέδου II

156 όστρακα κεραμικής (483), 5 λεπίδες και 12 φολίδες πυριτολίθου (484), 123 όστρακα κεραμικής (485), 4 βότσαλα (486, ίσως πρώτη ύλη για εργαλεία κοπής), 2 φολίδες και 1 πυρήνας πυριτολίθου (487), ημιτελές εργαλείο κοπής (488).

► Δάπεδο I⁴⁷²

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο (D) διαστάσεων 1,8×1,4 μ. (αγνώστου χρήσης, ίσως χώρος διαμονής/κατάκλισης). Τοιχάριο στα ΒΔ που ορίζει χώρο στα βόρεια του κτίσματος.

Οπές στύλων/πασσάλων: -*Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:* -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: περιοχή τεφρού χώματος στα Δ (διαστ. 1,2×0,8 μ.), κατασκευή με πλακοειδή λίθο (0,24×0,2 μ.) και λίθους στις πλευρές πακτωμένα στο έδαφος (ίσως κατασκευή υποδοχής αγγείου, Η).

Άλλα αντικείμενα: 9 όστρακα κεραμικής (130), εργαλείο κοπής (131).

Γέμισμα Δαπέδου I

97 όστρακα κεραμικής (489), 10 φολίδες πυριτολίθου (490).

**

Κτίσμα 12 (εικ. 21, 24-25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 16.

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

470. Dikaios 1961, pl. 25a.

471. Dikaios 1961, pl. 25b.

472. Dikaios 1961, pl. 25b.

54 όστρακα κεραμικής (702), 1 θραυσμένο όστρεο (703).

► Δάπεδο II⁴⁷³

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο διαστάσεων 1,8×1,4 μ. Περιείχε 2 τριβεία (0,49×0,26 μ. και 0,27×0,17 μ.), 2 λάκκους, 3 ημιτελή εργαλεία κοπής (279, 280, 496) και διάφορους πλακοειδείς ή μικρούς λίθους.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (Α, διάμ. 0,12 μ., βάθος 0,08 μ.), πιθανή οπή στύλου με λίθους στο περιχέλιωμα (C, διάμ. 0,16 μ., βάθος 0,05 μ.), άλλες 7 πιθανές οπές στύλων/πασσάλων (D, E, F, G, J, K, L). Οι D, E, J, K είναι μεγαλύτερες και θυμίζουν κατασκευές υποδοχής αγγείων.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα στερεωμένος με μικρούς λίθους (B), εστία (H), λάκκος διαμορφωμένος με λασποκονίαμα και ο οποίος περιέχει λίθινη σκάφη (I), λάκκος με στάχτες (επενδεδυμένος με λασποκονίαμα), 2 πλακοειδείς λίθοι κοντά στον Α τοίχο.

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (232), 2 λεπίδες πυριτολίθου (281), λεπίδα πυριτολίθου (282), ζεύγος κεράτων τράγου (283), 89 όστρακα κεραμικής (491).

Γέμισμα Δαπέδου II

Οστέινο εργαλείο (183), 186–191 όστρακα κεραμικής (492), 85 όστρακα κεραμικής (493), 8 φολίδες πυριτολίθου (494), 233 όστρακα κεραμικής (495).

► Δάπεδο I⁴⁷⁴

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο διαστάσεων 1,8×1,4 μ.

Οπές στύλων/πασσάλων: πασσαλότρυπα (M).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –
Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πιθανή εστία στα ΝΑ, βοτσαλωτό δάπεδο στα ΝΔ.

Άλλα αντικείμενα: μερικά εργαλεία τριβής (δεν αναφέρεται αριθμός).

Γέμισμα Δαπέδου I

50 όστρακα κεραμικής (497), 1 εργαλείο και 2 φολίδες πυριτολίθου (498).

*
**

Κτίσμα 16 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 12, ερμηνεύεται ως μαγειρείο.

Κάτω από το Δάπεδο II

90 όστρακα κεραμικής (715), 2 φολίδες πυριτολίθου (716), θραυσμένο εργαλείο κρούσης (717), 76 όστρακα κεραμικής (718), 1 εργαλείο και 3 φολίδες πυριτολίθου (719).

► Δάπεδο II⁴⁷⁵

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 οπές πασσάλων στη ΝΔ γωνία με λίθους στο περιχέλιωμα (B, κατασκευές τοποθέτησης αγγείων;), οπή πασσάλου/στύλου (ΝΔ του λάκκου C), ακόμη 5 οπές πασσάλων στα ΒΑ (D), πασσαλότρυπα με λίθους στο περιχέλιωμα (E, διάμ. 0,2 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος στη ΝΑ γωνία (Α, διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,25 μ. ίσως είναι κατασκευή υποδοχής αγγείου), λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (C, διάμ. 0,26 μ., ίσως κατασκευή υποδοχής αγγείου), εστία (H), λίθος με 2 κοιλότητες (γουδί;).

Άλλα αντικείμενα: 115 όστρακα κεραμικής (291, περίπου 90 όστρακα ανήκουν σε ΚΤ φλάσκα), θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φιάλης (292), 69 όστρακα κεραμικής (528), εργαλείο από πυριτόλιθο (535).

Γέμισμα Δαπέδου II

177 όστρακα κεραμικής (529), 1 λεπίδα και 7 φολίδες πυριτολίθου (534).

473. Dikaios 1961, pl. 26b.

474. Dikaios 1961, pl. 26b.

475. Dikaios 1961, pl. 26a.

► Δάπεδο I⁴⁷⁶

Φάση IV

Πέρα από μερικούς λίθους και 2 περιοχές με στάχτες δεν υπάρχει τίποτα άλλο (ίσως δεν ανακατασκευάστηκε μετά την καταστροφή της Φάσης III). Παρ' όλα αυτά αναφέρεται Δάπεδο I.

Γέμισμα Δαπέδου I

64 όστρακα κεραμικής (524), λίθινο δισκάριο (525), 4 λεπίδες και άλλες φολίδες πυριτολίθου (526), 164 όστρακα κεραμικής (527).

**

Κτίσμα 13A (εικ. 21, 23)

Μικρής χρονικής διάρκειας. Ανήκει στη Φάση II⁴⁷⁷ και έχει μόνο ένα Δάπεδο (III) μεταξύ του Κτίσματος 13 (Φάση III-Δάπεδο II) και του φυσικού βράχου.

Γέμισμα Δαπέδου III

Περίαπτο από πικρόλιθο (684), 27 όστρακα κεραμικής (708), 2 λεπίδες και 1 εργαλείο από πυριτόλιθο (709).

Μεταξύ Δαπέδου III και φυσικού βράχου

108 όστρακα κεραμικής (704), εργαλείο τριβής (705), 2 φολίδες πυριτολίθου (706), θραυσμένη λαβή εργαλείου από κέρατο ελαφιού (707).

**

Κτίσμα 13 (εικ. 21, 24-25)

► Δάπεδο II⁴⁷⁸

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο στα ΒΑ (προέρχεται από το Κτίσμα 29 της Φάσης I και έμεινε εκτεθειμένο).

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα (B: διάμ. 0,23 μ., C: διάμ. 0,13 μ., D, E, F)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –
Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα

στερεωμένος με μικρούς λίθους (A, 0,54×0,5 μ., γουδί;), λάκκος με 2 βότσαλα στον πυθμένα (G, διάμ. 0,25 μ., ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), εστία (H), ορθογώνια πλατφόρμα στη ΝΑ γωνία (κτισμένη από πηλό και μικρούς λίθους) που περιείχε: εστία (I), ΚΤ/Ε/Α φλάσκα (284) και ΕΜ φιάλη (285), πλατφόρμα από πηλό και λίθους που περιείχε λίθινη σκάφη (0,55×0,33 μ.), τριβείο (0,55×0,3 μ.), λάκκος (0,7×0,46 μ., βάθος 0,3 μ.) με λίθους στο περιχέλιωμα και σχεδόν ολόκληρη Ε/Α φλάσκα κατά χώραν (305) και ακόμη 27 όστρακα κεραμικής, 2 ακόμη λάκκοι μεταξύ πασσαλοτρυπών D και E.

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (ΒΑ του γουδιού Α), τουλάχιστον 2 εργαλεία τριβής μεταξύ πασσαλοτρυπών D και E, τμήμα οστέινης βελόνας (214), 85 όστρακα κεραμικής (501), 118 όστρακα κεραμικής (502), 13 φολίδες και 1 πυρήνας πυριτολίθου (503).

Γέμισμα Δαπέδου II

Εργαλεία κοπής (179, 506), 296 όστρακα κεραμικής (505), 20 φολίδες και 2 λεπίδες πυριτολίθου (507).

► Δάπεδο I⁴⁷⁹

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: πασσαλότρυπα (M, διάμ. 0,1 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –
Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 2 κυκλικές κατασκευές από πηλό και μικρούς λίθους (Α-Β, ίσως για τοποθέτηση αγγείων), πλατφόρμα από πηλό και λίθους που περιείχε λίθινη σκάφη (J, 0,55×0,33 μ.), τριβείο (μήκος 0,25 μ.) κοντά στο Ν τοίχο.

Άλλα αντικείμενα: 56 όστρακα κεραμικής (508), 1 εργαλείο και 7 φολίδες/λεπίδες πυριτολίθου (509).

**

Κτίσμα 14 (εικ. 21, 24-25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 15. Κατασκευάζεται στη Φάση III μετά την καταστροφή του Κτίσματος 37 (Φάση I – Δάπεδο III).

476. Dikaios 1961, pl. 26a.

477. Ή στη Φάση I κατά τον Stanley Price (1979, 52).

478. Dikaios 1961, pl. 27a.

479. Dikaios 1961, pl. 27a.

► Δάπεδο II⁴⁸⁰

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλατφόρμα από πηλό με κοιλότητα (διάμ. 0,22 μ.), εστία στα ΝΔ με 2 κοιλότητες, εστία περίπου στο κέντρο με μία κοιλότητα καύσης, λάκκος κοντά στον Α τοίχο (0,9×0,7 μ., βάθος 0,27 μ.) με 2 σχεδόν ολόκληρα αγγεία (134, 135b), 1 ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο (135a) και άλλα 32 όστρακα (135), λάκκος Α της πλατφόρμας, τριβείο (0,24×0,13 μ.).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο από πυριτόλιθο (132), γουδοχέρι (133), εργαλείο κοπής (136), τμήμα εργαλείου από πυριτόλιθο (137), 102 όστρακα κεραμικής (511), πυρήνας πυριτολίθου (511Α), 155 όστρακα κεραμικής (512), 5 λεπίδες πυριτολίθου (513).

Γέμισμα Δαπέδου II

3 εργαλεία από πυριτόλιθο (286–288), 181 όστρακα κεραμικής (510), 114 όστρακα κεραμικής (514), 154 όστρακα κεραμικής (515), 533; όστρακα κεραμικής (516), 7 λεπίδες, 24 φολίδες και 1 πυρήνας πυριτολίθου (517), θραυσμένο λίθινο δισκάριο (518, ίσως σφονδύλι).

► Δάπεδο I⁴⁸¹

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 6 πιθανές οπές πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα (Α, Β, C, D, E, F).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία στα ΝΔ με 2 κοιλότητες (από το Δάπεδο II), 2 συγκεντρώσεις λίθων (ΝΔ και ΝΑ γωνία), ρηχή κοιλότητα με βότσαλα στο περιχέλιωμα και τμήμα ΕΜ φλάσκας (50a), λάκκος (διάμ. 0,5 μ.) με βότσαλα και 62 όστρακα στον πυθμένα (52) και θραύσμα ΕΜ φλάσκας (52e), λίθινη σκάφη (0,4×0,33 μ.) με λίθινο στυλβωτήρα (53)

Άλλα αντικείμενα: 108 όστρακα κεραμικής (46), γουδοχέρια (47–48, 54), μεγάλο μέρος ΕΜ βα-

θιάς φιάλης (51c, ίσως αποθηκευτικής) και άλλα 2 όστρακα (51), εργαλείο από πυριτόλιθο (49), τμήμα ΚΤ φιάλης (50b), εργαλείο κοπής (55), 111 όστρακα κεραμικής (519).

Γέμισμα Δαπέδου I

12 όστρακα κεραμικής (520), 1 λεπίδα, 10 φολίδες και τμήματα λεπιδών και 1 πυρήνας πυριτολίθου (521), ημιτελές εργαλείο κοπής (522).

*
****Κτίσμα 15** (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 14. Ερμηνεύεται ως μαγειρείο.

► Δάπεδο II⁴⁸²

Φάση III (;)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία στα ΒΑ, μικρός λάκκος σε επαφή μ'αυτή στα Ν, κυκλικός λάκκος στα ΒΔ (διάμ. 0,4 μ.) με επένδυση από πηλό και πλακοειδή λίθο στον πυθμένα, αβαθής κοιλότητα (0,88×0,5 μ.).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (289), λεπίδα πυριτολίθου (290).

Γέμισμα Δαπέδου II

72 όστρακα κεραμικής (523).

► Δάπεδο I⁴⁸³

Φάση IV

Μάλλον εγκαταλείπεται.

*
****Κτίσμα 17** (εικ. 21, 24–25)► Δάπεδο III⁴⁸⁴Φάση II⁴⁸⁵

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

480. Dikaios 1961, pl. 27b.

481. Dikaios 1961, pl. 27b.

482. Dikaios 1961, pl. 28a.

483. Dikaios 1961, pl. 28a.

484. Dikaios 1961, pl. 28b.

485. Ἡ Φάση I κατά τον Stanley Price 1979, 52.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέιλωμα (Α, διάμ. 0,2 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: ρηχός κυκλικός λάκκος (Β, διάμ. 0,5 μ.) με τμήμα ΚΤ φιάλης (293α) και ΚΤ φλάσκας (293β), μικρότερος λάκκος στα Α, πλακοειδής λίθος (0,39×0,31 μ., ίσως για το σβήσιμο εστίας/πυράς) και περιοχή τεφρού χώματος Β αυτού (διαστ. 0,9×0,4 μ.).

Άλλα αντικείμενα: 11 όστρακα κεραμικής (293) εκτός από τα 2 θραύσματα αγγείων (293α–β).

Γέμισμα Δαπέδου III

114 όστρακα κεραμικής (530), τμήμα λαβής εργαλείου από κέρατο ελαφιού (531).

► Δάπεδο II⁴⁸⁶

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 2 λίθοι με κοιλότητες στερεωμένοι με μικρούς λίθους (Α: 0,26×0,26 μ. και Β: 0,39×0,25 μ., γουδιά;), λάκκος (C, διάμ. 0,45 μ., βάθος 0,3 μ.), μικρό πλακόστρωτο στα Ν του λάκκου.

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (200).

Γέμισμα Δαπέδου II

46 όστρακα κεραμικής (532), 6 λεπίδες/φολίδες πυριτολίθου (533).

► Δάπεδο I⁴⁸⁷

Φάση IV

Εστία στα ΝΑ, 1 εργαλείο τριβής (χωρίς αριθμό), μικρός λάκκος στο τοιχάριο που χωρίζει τα Κτίσματα 17 και 28.

*
**

Κτίσμα 18 (εικ. 21, 24–25)

► Δάπεδο II⁴⁸⁸

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο που ορίζει χώρο (C) στα ΒΑ.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (Β, περίπου 0,37×0,3 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα (Α, 0,37×0,3 μ.), τοιχάριο στα ΝΑ και πλατφόρμα (D) από πηλό και λίθους (όλα αυτά ίσως αποτελούσαν κάθισμα), λάκκος (Ε, διάμ. 0,72 μ.) με 3 θραύσματα αγγείων (201) και ημιτελές εργαλείο κοπής (202), πλακοειδής λίθος με άλλους λίθους γύρω του (F, ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου) και θραύσμα ΚΤ φιάλης (211), τριβείο στη ΝΔ γωνία (0,56×0,35 μ.), πλακοειδής λίθος Β του F (0,49×0,3 μ.), τριβείο (210) και 2 ακόμη λίθοι (ο ένας ίσως χρησιμοποιήθηκε ως τριβείο).

Άλλα αντικείμενα: οστέινες βελόνες (175, 178), λαβή εργαλείου από κέρατο ελαφιού (203), εργαλείο κοπής (204), εργαλεία κοπής (205, 206), θραυσμένα εργαλεία κοπής (207–208), γουδοχέρι (209), θραύσμα ΚΤ φλάσκας (212), 2 κυλινδρικές προχοές (213), 35 όστρακα κεραμικής (536), 3 όστρακα (537).

Γέμισμα Δαπέδου II

Τμήμα εργαλείου κοπής (176), ημιτελές περιάπτο από πικρόλιθο (177), εργαλείο κοπής (215), 959 όστρακα κεραμικής (538), θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φιάλης (539), 3 εργαλεία και 12 λεπίδες και φολίδες πυριτολίθου (540), 26 λεπίδες και φολίδες πυριτολίθου (541), 26 λεπίδες και φολίδες πυριτολίθου (542), 17 λεπίδες και φολίδες πυριτολίθου (543), τμήμα από λίθινο γουδοχέρι (544), εργαλείο κοπής (545), 4 όστρακα (546).

► Δάπεδο I⁴⁸⁹

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος με λίθους στο περιχέιλωμα κοντά στον Α τοίχο (G, διάμ. 0,23 μ.). Περιείχε 11 όστρακα κεραμικής (553).

Άλλα αντικείμενα: τριβείο (170), θραυσμένο γουδοχέρι (171), γουδοχέρι (172), εργαλείο κοπής (173), 61 όστρακα κεραμικής (547), 9 φολίδες και

486. Dikaios 1961, pl. 28b.

487. Dikaios 1961, pl. 28b.

488. Dikaios 1961, pl. 29.

489. Dikaios 1961, pl. 29.

λεπίδες πυριτολίθου (548), 2 εργαλεία κρούσης (549, 552), γουδοχέρι (551), 1 λεπίδα και 5 φολίδες πυριτολίθου (554), εργαλεία τριβής (550, 555).

^{}

Κτίσμα 19 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 20 (μαγειρείο και εργαστήριο;).

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

89 όστρακα κεραμικής (720), θραυσμένο εργαλείο από πυριτόλιθο (721).

► Δάπεδο II⁴⁹⁰

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές στύλων/πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα (B: 0,2×0,11, βάθος 0,17 μ., E: διάμ. 0,15, βάθος 0,12 μ., F: διάμ. 0,14 μ. βάθος 0,08 μ., G: (δεν δίνονται διαστάσεις), H: διάμ. 0,18 μ., βάθος 0,03 μ., I: διάμ. 0,25 μ., J: διάμ. 0,18 μ., K: διάμ. 0,18 μ., L: (δεν δίνονται διαστάσεις). Κάποιες ίσως είναι κατασκευές τοποθέτησης αγγείων.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Κατασκευή με λίθο στον πυθμένα και μικρούς λίθους στο περιχέλιωμα (A, 0,2×0,12 μ., βάθος 0,1 μ., ίσως για τοποθέτηση αγγείου), κατασκευή από μεγάλους και μικρούς λίθους (C, διάμ. 0,3 μ., βάθος 0,2 μ.), λίθος με κοιλότητα στερεωμένος με μικρούς λίθους (D, 0,45×0,32 μ., γουδί;), εστία, πλακοστρωμένη περιοχή κοντά στον A τοίχο (διάμ. περίπου 0,66 μ.).

Άλλα αντικείμενα: θραύσμα EM φιάλης (556).

Μεταξύ Δαπέδων II–I

163 όστρακα κεραμικής (557), περίαπτο από όστρεο (558), όστρεο (559), 3 πυριτόλιθοι (560).

► Δάπεδο I⁴⁹¹

Φάση IV

Πιθανές κυκλικές κατασκευές στήριξης στύλων, περιοχή τεφρού χώματος (διαμ. 0,4 μ., εστία;), λίθος με κοιλότητα κοντά στο B τοίχο.

^{}

Κτίσμα 20 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 19. Ερμηνεύθηκε ως μαγειρείο/εργαστήριο με το Κτίσμα 19 να αποτελεί τον κυρίως χώρο διαμονής.

► Δάπεδο III⁴⁹²

Φάση II (;) (Πριν την κατασκευή του Κτίσματος 20)

Ρηχή κοιλότητα στα ΒΑ γεμάτη με πηλό και με μικρούς λίθους στο περιχέλιωμα (διάμ. 1,23 μ.), τριβείο στερεωμένο με λίθους (0,21×0,13 μ.), πλακοειδής λίθος (διαστ. 0,35×0,23 μ.), κοιλότητα γεμάτη με μικρούς λίθους (διάμ. 1,2 μ.).

Γέμισμα Δαπέδου III

104; όστρακα κεραμικής (727), 14 φολίδες/λεπίδες πυριτολίθου (728), εργαλείο κοπής (729).

► Δάπεδο II⁴⁹³

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές στύλων/πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα (A: διάμ. 0,17 μ., βάθος 0,14 μ., B: διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,15 μ., D: (δεν δίνονται διαστάσεις), E: διάμ. 0,18 μ., βάθος 0,12 μ. και H: διάμ. 0,18 μ., βάθος 0,18 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κατασκευή με μικρούς και μεγαλύτερους λίθους στα τοιχώματα και τον πυθμένα (C, διάμ. 0,31 μ.), εστία στα ΝΔ, τριβείο (0,2×0,13 μ.), τριγωνικός λίθος δίπλα στην εστία (0,39×0,45 μ., για το σβήσιμο της φωτιάς;), κοιλότητα με σκάφη στον πυθμένα και περιχέλιωμα από πηλό και μικρούς λίθους (G, διάμ. 0,3 μ.), τριβείο κοντά στο Ν τοίχο (0,24×0,18 μ.), τριβείο μεταξύ πασσαλοτρυπών Α–Β (0,31×0,17 μ.).

490. Dikaios 1961, pl. 30a.

491. Dikaios 1961, pl. 30a.

492. Dikaios 1961, pl. 31.

493. Dikaios 1961, pl. 31.

Άλλα αντικείμενα: 32 όστρακα κεραμικής (294), 55 όστρακα κεραμικής και 1 μεγάλο θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φλάσκας (722), 3 φολίδες πυριτολίθου (723), ημιτελές εργαλείο κοπής (724), 2 βότσαλα (725, ίσως βλήματα σφενδόνας), όστρεο (726).

Γέμισμα Δαπέδου II

Εργαλείο κοπής (224), 111 όστρακα κεραμικής (561), εργαλείο κοπής (562), 5 φολίδες πυριτολίθου (563), οστέινο εργαλείο (564, για διακόσμηση κεραμικής;).

► Δάπεδο I⁴⁹⁴

Φάση IV

Εστία στα Α, πασσαλότρυπα κοντά στο Β τοίχο (διάμ. 0,12 μ.).

* *

Κτίσμα 21 (εικ. 21, 24–25)

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

6 όστρακα κεραμικής (730).

► Δάπεδο II⁴⁹⁵

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κοιλότητα στο φυσικό βράχο με λίθους στα πλαϊνά τοιχώματα (διαστ. 0,32×0,2 μ., ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), εστία (Β), πλακοειδής λίθος (0,39×0,3 μ., ίσως για το σβήσιμο της φωτιάς), λάκκος με στάχτες στα ΝΔ της εστίας (0,64×0,6, βάθος 0,2 μ., ίσως με κατάλοιπα της εστίας), πλακοειδής λίθος (D, 0,4×0,4 μ.), εστία στα ΝΑ (C), πλακοειδής λίθος στα Β της εστίας C, κυκλικός λάκκος κοντά στο Β τοίχο (διάμ. 0,6 μ., βάθος 0,63 μ.) και πλακοειδής λίθος νότια του, πλακοειδής λίθος στα ΒΑ (διαστ. 0,43×0,22 μ.), τριβείο κοντά στον Α τοίχο (0,28×0,18 μ.).

Άλλα αντικείμενα: θραύσμα χονδροειδούς φιάλης (295), φολίδα πυριτολίθου (565).

Γέμισμα Δαπέδου II

57 όστρακα κεραμικής (566), 3 φολίδες πυριτολίθου (567).

► Δάπεδο I⁴⁹⁶

Φάση IV

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: η εστία Β του Δαπέδου II χρησιμοποιείται τώρα ως λάκκος αποθήκευσης λίθινων εργαλείων. Περιείχε: γουδοχέρι (148a), εργαλείο κρούσης (148b), λεπίδα πυριτολίθου (148c) και 2 όστρακα (148d–e).

Άλλα αντικείμενα: 70 όστρακα κεραμικής (568), εργαλεία κοπής (569–573, 575), διάτρητος λίθος (574, ίσως υφαντικό βάρος), εργαλείο τριβής (576), 6 λεπίδες και 1 εργαλείο από πυριτολίθο (577), 20 φολίδες πυριτολίθου (578), 4 όστρεα (579), 3 όστρεα (580).

* *

Κτίσμα 22 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με τα Κτίσματα 23 και 35.

► Δάπεδο II⁴⁹⁷

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές πασσάλου με λίθους στο περιχέλωμα (D, E: διάμ. 0,25 μ., F: διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,2 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλατφόρμα από πλακοειδείς λίθους (Α, 0,71×0,47 μ.), λιθωσώρος (πιθανός πάγκος;), λίθος με κοιλότητα (Β, 0,48×0,35 μ.), λάκκος με πηλό και λίθους στο περιχέλωμα (C, διάμ. 0,23 μ., βάθος 0,1 μ., ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), εστία, κυκλική πλατφόρμα από λίθους (G, διάμ. 1 μ., ύψος 0,12 μ.) με λίθινη σκάφη στο κέντρο της (0,3×0,27 μ.) στερεωμένη με λίθους, θραυσμένη λίθινη σκάφη κοντά στο Β τοίχο, πλακοειδής λίθος στα ΝΔ.

Άλλα αντικείμενα: 5 όστρακα κεραμικής και 1

494. Dikaios 1961, pl. 31.

495. Dikaios 1961, pl. 30.

496. Dikaios 1961, pl. 30.

497. Dikaios 1961, pl. 32.

τμήμα βάσης χονδροειδούς αγγείου (296), 1 φολίδα πυριτολίθου (581).

Γέμισμα Δαπέδου II

1 όστρεο (582)

► Δάπεδο I⁴⁹⁸

Φάση IV

Οπή πασσάλου/στύλου με 3 λίθους στο περιχέλιωμα (διάμ. 0,2 μ.), εργαλείο κοπής (140).

Γέμισμα Δαπέδου I

Θραύσμα μικρογραφικού ΚΤ αγγείου (23), ημιτελές περίαπτο από πικρόλιθο (24), 136 όστρακα κεραμικής (583), 2 λεπίδες και 4 φολίδες πυριτολίθου (584), όστρεο (585).

^{}

Κτίσμα 23 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με τα Κτίσματα 22 και 35. Ερμηνεύεται ως πιθανό εργαστήριο.

► Δάπεδο I⁴⁹⁹

Φάση III (όψιμη)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου με λίθους στο περιχέλιωμα (διάμ. 0,18 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: τριβείο (0,2×0,14 μ.).

Άλλα αντικείμενα: βότσαλα κοντά στο τριβείο (πιθανότητα ενεργητικά εργαλεία τριβής), θραύσμα ΕΜ φλάσκας (141α), 3 όστρακα κεραμικής (141b–c).

^{}

Κτίσμα 35 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με τα Κτίσματα 22 και 35. Ερμηνεύεται ως χώρος διαμονής.

► Δάπεδο II⁵⁰⁰

Φάση III

Πλατφόρμα από πλακοειδείς λίθους (διάμ. 0,25 μ.), εργαλεία κοπής (303–304).

Γέμισμα Δαπέδου II

2 τμήματα οστέινου εργαλείου (225), 1 όστρεο (635).

► Δάπεδο I⁵⁰¹

Φάση III (;)

Ορθογώνια πλατφόρμα από λίθους (1,6×0,5 μ.), 2 τριβεία (0,26×0,16 μ. και 0,28×0,13 μ.), θραύσμα ΚΤ/Ε/Α φιάλης και 11 όστρακα κεραμικής (143).

^{}

Κτίσμα 24 (εικ. 21, 24–25)

Πιθανότητα συνδέεται με το Κτίσμα 2.

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

4 όστρακα κεραμικής (731), 1 όστρεο (732).

► Δάπεδο II⁵⁰²

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλική πλατφόρμα από πηλό (Α, διάμ. 1,15 μ.) και λίθος με κοιλότητα στο κέντρο της (0,43×0,37 μ.) στερεωμένος με μικρούς λίθους, πλατφόρμα από λίθους (Β, 1,3×0,67 μ.) και πιθανό γουδί σε αυτή, ορθογώνια πλατφόρμα από πηλό (C) και ρηχή κοιλότητα (D, διάμ. 0,29 μ.) διαμορφωμένη με πηλό (οι τρεις πλατφόρμες Α–Β–C ίσως συνδέονται λειτουργικά), πλακοειδής λίθος (Ε, 0,63×0,56 μ.).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (297).

Γέμισμα Δαπέδου II

174 όστρακα κεραμικής (586), 4 φολίδες/λε-

498. Dikaios 1961, pl. 32.

499. Dikaios 1961, pl. 33a.

500. Dikaios 1961, pl. 32.

501. Dikaios 1961, pl. 32.

502. Dikaios 1961, pl. 33a.

πίδες πυριτολίθου (587).

► Δάπεδο I

(Πιθανώς εγκαταλείπεται ο χώρος)

*
**

Κτίσμα 25 (εικ. 21, 24-25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 18.

► Δάπεδο III⁵⁰³

(πριν από τη Φάση III)

Λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,15 μ.), λίθινη σκάφη στερεωμένη με λίθους (διάμ. 0,42 μ.), περίαπτο από πικρόλιθο (672).

► Δάπεδο II⁵⁰⁴

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλακοειδής λίθος (0,48×0,3 μ.) πακτωμένος στο δάπεδο κοντά στο Δ τοίχο, θραυσμένο τριβείο (0,18×0,14 μ.).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (298).

Γέμισμα Δαπέδου II

32 όστρακα κεραμικής (588), 1 λεπίδα και 1 φολίδα πυριτολίθου (589), ημιτελές περίαπτο από πικρόλιθο (590).

► Δάπεδο I⁵⁰⁵

Φάση IV (:)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: μακρόστενη κοιλότητα με λίθους στο περιχέλιωμα (A, 0,43×0,33 μ., βάθος 0,2 μ., μάλλον κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), λίθος με κοιλότητα (B, 0,49×0,37 μ.), τριβείο (C, 0,47×0,26 μ.), πλακοειδής λίθος στε-

ρεωμένος με μικρούς λίθους (D, 0,55×0,35 μ., για κατεργασία λίθων;), βοτσαλωτό δάπεδο ή σωρός βοτσάλων (μεταξύ του γουδιού Β και του τριβείου C).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο από πυριτόλιθο (156), μικρογραφικό γουδοχέρι (188), 18 όστρακα κεραμικής (591), φολίδα πυριτολίθου (592).

*
**

Κτίσμα 26 (εικ. 21, 24-25)

Μικρό τμήμα μόνο έχει ανασκαφεί. Εντοπίστηκαν 60 όστρακα κεραμικής (593), 7 λεπίδες/φολίδες πυριτολίθου (594).

*
**

Κτίσμα 27 (εικ. 21, 24-25)

*
**

Κτίσμα 40 - Δάπεδο III (κάτω από το Κτίσμα 27)

Φάση I

Λίθος (διάμ. 0,74 μ.) με κοιλότητα (διάμ. 0,24 μ.) στερεωμένος με μικρούς λίθους.

Γέμισμα Δαπέδου III

29 όστρακα κεραμικής (595), 1 λεπίδα και 1 φολίδα πυριτολίθου (596).

Κτίσμα 27 - Δάπεδο II⁵⁰⁶

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (A), λάκκος στα ΝΔ (διάμ. 0,36 μ., βάθος 0,15 μ., ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου;).

Άλλα αντικείμενα: ολόκληρη ΚΤ φλάσκα (195), εργαλείο κοπής (196), 2 εργαλεία και 3 λεπίδες πυριτολίθου (197), 68 όστρακα κεραμικής (597).

*
**

503. Dikaios 1961, pl. 34a.

504. Dikaios 1961, pl. 34a.

505. Dikaios 1961, pl. 34a.

506. Dikaios 1961, pl. 33b.

Κτίσμα 27 – Δάπεδο I

Φάση IV

Δεν σώζεται τίποτα.

**

Κτίσμα 28 (εικ. 21, 24)

Βοηθητικό κτίσμα μεταξύ των Κτισμάτων 27 και 29.

► Δάπεδο I⁵⁰⁷

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –*Οπές στύλων/πασσάλων:* οπή πασσάλου/στύλου με λίθους στο περιχέλιωμα (Α, διάμ. 0,1 μ.).*Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:* –*Σταθερά στοιχεία/κατασκευές:* λάκκος (διάμ. 0,42 μ., βάθος 0,21 μ.) με αποθηκευτικό ΕΜ αγγείο (138) και χονδροειδές αγγείο (139).*Άλλα αντικείμενα:* εργαλείο κοπής (189).*Μεταξύ Δαπέδων II και III*

28 όστρακα κεραμικής (598), 3 φολίδες πυριτολίθου (599).

**

Κτίσμα 30 (εικ. 21, 24–25)

Βοηθητικό Κτίσμα μεταξύ Κτισμάτων 14 και 17.

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

14 όστρακα κεραμικής (733).

► Δάπεδο II⁵⁰⁸

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –*Οπές στύλων/πασσάλων:* οπή πασσάλου με περιχέλιωμα από πηλό Δ του πρώτου λάκκου (διάμ. 0,12 μ.).*Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:* –*Σταθερά στοιχεία/κατασκευές:* λάκκος με περιχέλιωμα από πηλό (διάμ. 0,22 μ., ίσως κατασκευή

τοποθέτησης αγγείου), εστία στα ΝΔ, λάκκος κοντά στον Α τοίχο (διάμ. 0,46 μ., βάθος 0,18 μ.) με ΚΤ φλάσκα (194), ογκόλιθος (0,5×0,2 μ.) στο Δ άκρο του λάκκου.

Άλλα αντικείμενα: τμήμα κεράτου ελαφιού (299).*Γέμισμα Δαπέδου II*

67 όστρακα κεραμικής (607), 6 λεπίδες και φολίδες πυριτολίθου (608).

► Δάπεδο I⁵⁰⁹

Φάση III (;)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –*Οπές στύλων/πασσάλων:* 2 οπές πασσάλων (Α–Β, διάμ. 0,13 μ. βάθος 0,08 μ.).*Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»:* –*Σταθερά στοιχεία/κατασκευές:* εστία (από το Δάπεδο II), περιοχή τεφρού χώματος ΒΑ της εστίας, λάκκος (συνεχίζει από το Δάπεδο II) κοντά στον Α τοίχο (διάμ. 0,46 μ., βάθος 0,18 μ.) με ΚΤ φλάσκα (194).*Άλλα αντικείμενα:* τμήμα ΕΜ φιάλης στη ΝΑ γωνία (192), 15 όστρακα κεραμικής (193, ανάμεσα στην εστία και την περιοχή τεφρού χώματος), λαβή εργαλείου από κέρατο ελαφιού (198), 32 όστρακα κεραμικής (609), 2 φολίδες και 1 λεπίδα πυριτολίθου (610).

**

Κτίσμα 31 (εικ. 21, 24–25)

Βοηθητικό κτίσμα ανάμεσα στα Κτίσματα 13, 14, 15 και 17.

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

21 όστρακα κεραμικής (734), 2 φολίδες πυριτολίθου (735).

► Δάπεδο II⁵¹⁰

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: χαμηλό διαχωριστικό από πηλό που χώριζε το Α από το υπόλοιπο τμήμα του κτίσματος.

507. Dikaios 1961, pl. 33b.

508. Dikaios 1961, pl. 34b.

509. Dikaios 1961, pl. 34b.

510. Dikaios 1961, pl. 35.

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα (A, 0,36×0,28 μ.), λάκκος με λίθους στο περιχέιλωμα (B, διάμ. 0,4 μ., ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), αβαθής κοιλότητα στα ΒΑ με μεγάλο πλακοειδή λίθο (διάμ. περίπου 1 μ.) και μικρούς λίθους στο περιχέιλωμα.

Άλλα αντικείμενα: –

Γέμισμα Δαπέδου II

54 όστρακα κεραμικής (613), 6 φολίδες πυριτολίθου (614).

► Δάπεδο I

Φάση IV

Πιθανότητα εγκαταλείπεται ο χώρος.

✱✱

Κτίσμα 31A (εικ. 21, 24–25)

Βοηθητικό κτίσμα μεταξύ των Κτισμάτων 13, 14, 15 και 31.

► Δάπεδο II⁵¹¹

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθινη σκάφη στερεωμένη με μικρούς λίθους (0,6×0,44 μ.), κοιλότητα με λίθους (διάμ. 0,6 μ.).

Άλλα αντικείμενα: θραύσμα οστέινης βελόνας (219).

Γέμισμα Δαπέδου II

130 όστρακα κεραμικής (615), 3 θραυσμένες λεπίδες πυριτολίθου (616), θραύσμα εργαλείου κοπής (617), 35 όστρακα κεραμικής (736), 1 λεπίδα και 1 φολίδα πυριτολίθου (737), 1 όστρεο (738), οστέινες βελόνες (739–740), 126 όστρακα κεραμικής (741), 2 λεπίδες, 1 εργαλείο και 2 φολίδες πυριτολίθου (742), 1 όστρεο (743), 120 όστρακα κεραμικής (744).

► Δάπεδο I⁵¹²

Φάση III (;)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές πασσάλων (C, D, E, G, H)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος (A, διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,1 μ.), εστία ΝΔ του Α, ορθογώνιος λίθος (B, 0,34×0,4 μ.) με κοιλότητα (0,1 μ.), μακρόστενος λάκκος (0,4×0,2 μ.) με βότσαλα, λάκκος με λίθους στο περιχέιλωμα (F).

Άλλα αντικείμενα: –

✱✱

Κτίσμα 32 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 33. Το Κτίσμα 32 θεωρείται το κυρίως τμήμα και το 33 πρόσκτισμα (ίσως μαγειρείο).

Μεταξύ Δαπέδου II και φυσικού βράχου

27 όστρακα κεραμικής (745), 1 φολίδα πυριτολίθου (746).

► Δάπεδο II⁵¹³

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές πασσάλων/στύλων (A: διάμ. 0,13 μ., βάθος 0,08 μ., G: διάμ. 0,13 μ., βάθος 0,12 μ.), οπές πασσάλων με λίθους στο περιχέιλωμα (C: διάμ. 0,16 μ., βάθος 0,17 μ., E: διάμ. 0,13 μ., βάθος 0,1 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος με κοιλότητα (B, 0,31×0,31 μ.), λίθος με κοιλότητα στερεωμένος με βότσαλα (D, 0,28×0,23 μ.), συγκέντρωση λίθων (μεταξύ γουδιών B και D) και πλακοειδής λίθος (0,5×0,23 μ.), συγκέντρωση λίθων κοντά στο Β τοίχο (F), πιθανή εστία ή πυρά Ν του D.

Άλλα αντικείμενα: 227 όστρακα κεραμικής κοντά στον Α τοίχο (300), 2 φολίδες πυριτολίθου (627), τμήμα κεράτου ελαφιού (628).

511. Dikaios 1961, pl. 35.

512. Dikaios 1961, pl. 35.

513. Dikaios 1961, pl. 36a.

Γέμισμα Δαπέδου II

231 όστρακα κεραμικής (618), γουδοχέρι (619), εργαλεία κρούσης (620–622), πιθανό βλήμα σφενδόνας (623), ημιτελές περίαπτο από πικρόλιθο (624), 2 όστρεα (625), 1 πυρήνας και 1 φολίδα πυριτολίθου (626).

► Δάπεδο I

Δεν βρέθηκε τίποτα (ίσως λόγω διάβρωσης).

**

Κτίσμα 33 (εικ. 21, 24–25)

Συνδέεται με το Κτίσμα 33 και ερμηνεύεται ως μαγειρείο.

► Δάπεδο III⁵¹⁴

(Πριν από την κατασκευή του κτίσματος στη Φάση III)

Εκτεταμένη περιοχή τεφρού χώματος (από καύση), 2 θραύσματα από κέρατο ελαφιού διαμορφωμένα ως εργαλεία (679) και 1 ως λαβή εργαλείου (680), θραύσμα κέρατου ελαφιού (681), 2 ακόμη λαβές εργαλείων από κέρατο ελαφιού (761–762), 1 οπή πασσάλου.

Γέμισμα Δαπέδου III

199 όστρακα κεραμικής (747), 7 όστρακα κεραμικής (748), 114 όστρακα κεραμικής (749), 4 λεπίδες και 7 φολίδες πυριτολίθου (750), 2 λίθινα αγγεία (751–752), 170 όστρακα κεραμικής (753).

► Δάπεδο II⁵¹⁵

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κατασκευή από στρογγυλό λίθο (Α, διάμ. 0,33 μ.) και δακτύλιο από πηλό (ίσως για τοποθέτηση αγγείου), εστία στα ΝΑ, ορθογώνιος λίθος κοντά στον Α τοίχο (0,38×0,38 μ.).

Άλλα αντικείμενα: 36 όστρακα κεραμικής (301), περίαπτο από πικρόλιθο (302).

Γέμισμα Δαπέδου II

93 όστρακα κεραμικής (629), 3 φολίδες πυριτολίθου (630).

► Δάπεδο I

Δεν εντοπίστηκε τίποτα.

**

Κτίσμα 34A (εικ. 21, 24–25)

Βοηθητικό κτίσμα των Κτισμάτων 3 και 4.

Μεταξύ Δαπέδου III και φυσικού βράχου

14 όστρακα κεραμικής (763).

► Δάπεδο III⁵¹⁶

(Πριν την κατασκευή του Κτίσματος 34A στη Φάση III)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές πασσάλων (Α: διάμ. 0,13 μ., βάθος 0,08 μ., Β: διάμ. 0,19 μ., βάθος 0,03 μ., D: διάμ. 0,18 μ., βάθος 0,08 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (C), θραυσμένο τριβείο (0,26×0,31 μ.), τριβείο (678, 0,23×0,14 μ.), λάκκος με επένδυση από πηλό στα τοιχώματα (διάμ. 0,21 μ., βάθος 0,25 μ.) και Ε/Α φιάλη κατά χώραν (675).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι Α της εστίας (μήκος 0,3 μ.), εργαλείο τριβής (676), λίθινο αγγείο (677).

Γέμισμα Δαπέδου III

38 όστρακα κεραμικής (755), 118 όστρακα κεραμικής (756), 1 όστρεο (757), 102 όστρακα κεραμικής (758), 3 λεπίδες και 4 φολίδες πυριτολίθου (759), 1 όστρεο (760).

► Δάπεδο II⁵¹⁷

Φάση III

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου (διάμ. 0,14 μ.), οπή πασσάλου με λίθους στο περιχέλιωμα (διάμ. 0,1 μ.), οπή πασσάλου στα ΝΔ (διάμ.

514. Dikaios 1961, pl. 36b.

515. Dikaios 1961, pl. 36b.

516. Dikaios 1961, pl. 37a.

517. Dikaios 1961, pl. 37a.

0,14 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«θησαυροί»: – Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πιθανή εστία στα Β (περιοχή τεφρού χώματος).

Άλλα αντικείμενα: λίθινο γουδοχέρι κοντά στο Δ τοίχο.

► Δάπεδο Ι

Δεν εντοπίστηκε τίποτα.

*

Περιοχή Ι

Κτίσμα 41

► Δάπεδο ΙΙ⁵¹⁸

Φάση ΙΙΙ (πολύ διαβρωμένο)

Εστία στα ΝΑ, Ε/Α αγγείο (660), εργαλεία κοπής (661–664), λίθινος στιλβωτήρας (665).

► Δάπεδο Ι⁵¹⁹

Φάση ΙV (πολύ διαβρωμένο)

Εστία στα ΒΑ, 2 συγκεντρώσεις λίθων (Α–Β).

Γέμισμα Δαπέδου Ι

86 όστρακα κεραμικής (774), θραυσμένο εργαλείο κοπής (775), 6 φολίδες πυριτολίθου (776).

518. Dikaios 1961, pl. 37b.

519. Dikaios 1961, pl. 37b.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ ΣΩΤΗΡΑ ΤΕΠΠΕΣ

Αποθηκευτικές δραστηριότητες

Οι ανασκαφές στον οικισμό της Σωτήρας αποκάλυψαν πληθώρα αποθηκευτικών ενδείξεων στα σωζόμενα δάπεδα των κτηρίων. Όσον αφορά στις παρατηρήσεις του Δίκαιου πάντως, πρέπει να σημειωθούν ορισμένα σημαντικά στοιχεία. Κατ' αρχάς, η εμμονή του στην εξονυχιστική εξέταση των καταλοίπων που παρέπεμπαν στη στήριξη της στέγης ίσως πήγαζε από το ενδιαφέρον που είχε δημιουργηθεί για τον τύπο στέγασης των κτηρίων της Χοιροκοιτίας, ένα ζήτημα που προκάλεσε αρκετή συζήτηση.⁵²⁰ Αυτή η εμμονή, πάντως, οδήγησε στην προσεκτική ανασκαφή και περιγραφή των σωζόμενων δαπέδων, γεγονός που αποδεικνύεται εξαιρετικά πολύτιμο για τη μελέτη της κατανομής των διαφόρων κατασκευών και της απόπειρας προσέγγισης των λειτουργιών τους. Ωστόσο, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι η απόδοση από τον Δίκαιο ενός μεγάλου αριθμού κυκλικών κατασκευών και λίθων με κοιλότητα στη στήριξη δομικών στοιχείων⁵²¹ δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Για τους μεν λίθους με κοιλότητα ο Peltenburg παρατήρησε ότι η πιθανότερη λειτουργία τους είναι τροφοπαρασκευαστική και ότι ουσιαστικά πρόκειται για γουδιά,⁵²² ερμηνεία που επιβεβαιώθηκε αργότερα από τις ανασκαφές του *Κουφόβουνου*.⁵²³ Σημειώνει, πάντως, ότι ορισμένα από αυτά πιθανότατα σε δεύτερη χρήση θα λειτουργούσαν ως βάσεις έδρασης δομικών στοιχείων ή στροφείς πόρτας.

Όσον αφορά στις διάφορες κυκλικές κατασκευές, εντύπωση προκαλεί η ποικιλία διαμέτρων τους και η συχνή παρουσία λίθων ή βοτσάλων στην περίμετρο της οπής. Τα στοιχεία αυτά, μαζί με το γεγονός ότι η θέση τους στην κάτοψη των δαπέδων πολύ συχνά δεν δικαιολογεί την παρουσία πασσάλων ή στύλων στήριξης της στέγης, καθιστούν την ερμηνεία του Δίκαιου προβληματική τουλάχιστον για κάποιες από τις κατασκευές αυτές. Η περίπτωση του λάκκου με τη φλάσκα 305 (Κτίσμα 13 – Δάπεδο II) είναι διδακτική ως προς το ότι ορισμένες από τις μεγαλύτερες σε διάμετρο κυκλικές κατασκευές θα μπορούσαν να λειτουργούν σαν λάκκοι τοποθέτησης αγγείων και οι λίθοι στο περιχέλιωμα ως επιπλέον στηρίγματα («stabilisers») του αντικειμένου που τοποθετείται. Συν τοις άλλοις, νεότερη μελέτη αναφορικά με τη στέγαση των κτηρίων του σύγχρονου με τη Σωτήρα *Τεππέ* οικισμό του *Κουφόβουνου*, απέδειξε ότι η κάλυψη των χώρων αυτών ήταν δυνατή χωρίς την παρουσία κάθετων δοκών αντιστήριξης της στέγης.⁵²⁴

Συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, στην καταγραφή και ανάλυση των στοιχείων από τα δάπεδα του οικισμού της Σωτήρας, θεωρείται δεδομένη η τροφοπαρασκευαστική λειτουργία των λίθων με κοιλότητα. Ομοίως, ως τροφοπαρασκευαστικές καταγράφονται οι κατασκευές αλλά και τα λίθινα δοχεία που αναφέρονται ως σκάφες («troughs»), παρά την ύπαρξη αντίθετης άποψης που τις ερμηνεύει ως πιθανές κατασκευές αποθήκευσης επεξεργασμένων σιτηρών.⁵²⁵ Η μόνη πιθανότητα να σχετίζονται με αποθηκευτική δραστηριότητα θα ήταν εάν δέχονταν βραχυπρόθεσμα τον επεξεργασμένο καρπό, λίγο πριν το μαγείρεμα. Αναφορικά, τέλος, με τις πολυάριθμες κατασκευές που περιείχαν λίθους στο περιχέλιωμα, υποστηρίζεται

520. Για βιβλιογραφία σχετική με τις διάφορες απόψεις στέγασης των πρώιμων και ύστερων Νεολιθικών κτηρίων βλ. Μαντζουράνη 2009, 225, σημ. 32.

521. Dikaios 1961, 149.

522. Peltenburg 1982α, 318.

523. Μαντζουράνη 2009, 230, 232 και σημ. 42.

524. Βλ. Μαντζουράνη 2009, 225–27 και σχεδιαστικές και φωτορεαλιστικές αποκαταστάσεις κτισμάτων του *Κουφόβουνου*. Βλ. ακόμη LAP I, 36.

525. Dikaios 1962, 81.

ότι ορισμένες θα είχαν αποθηκευτική λειτουργία, μετά από προσεκτική εξέταση τόσο των μορφολογικών στοιχείων όσο και των συνευρημάτων τους.

Περίπου 90 πιθανές κατασκευές, χώροι και συγκεντρώσεις που παραπέμπουν σε αποθήκευση καταμετρήθηκαν στις τέσσερις φάσεις του οικισμού της Σωτήρας (Παράρτημα Ι). Οι έξι, συνολικά, που εντάσσονται στην πρωιμότερη φάση του οικισμού (Φάση Ι), ανήκουν στη γενική κατηγορία των λάκκων. Μεγαλύτερος είναι ο όγκος υλικού και η ποικιλία τύπων στις κύριες φάσεις κατοίκησης του οικισμού (Φάσεις ΙΙ–ΙΙΙ) από τις οποίες προέρχονται και τα περισσότερα κατάλοιπα. Η Φάση ΙV έχει πάλι λίγες καταγεγραμμένες αποθηκευτικές κατασκευές (περίπου δέκα) κυρίως των κατηγοριών 2 και 3.

Κυρίαρχος τύπος αποθηκευτικής κατασκευής στον οικισμό της Σωτήρας και σε όλες τις φάσεις είναι οι λάκκοι. Ο Δίκαιος στην τελική δημοσίευση, τους κατηγοριοποίησε σε πέντε βασικούς τύπους (Ι–V) και ακόμη έναν δευτερεύοντα, βασιζόμενος κυρίως στο περιεχόμενό τους και όχι τόσο σε μορφολογικά στοιχεία.⁵²⁶ Συνεπώς, φαίνεται ότι θεωρούσε σχετικά ασφαλή τη συσχέτιση του περιεχομένου με τη χρήση τους, γεγονός που προκαλεί πολλά ερωτήματα, καθώς δεν λαμβάνεται υπ' όψιν η πιθανότητα αλλαγής της λειτουργίας τους κατά τη διάρκεια χρήσης ούτε και η δράση μετααποθετικών παραγόντων. Για τον τύπο Ι (λάκκος σκαμμένος στο φυσικό βράχο) που αριθμεί δύο παραδείγματα (Κτίσμα 21–Δάπεδο ΙΙ και Κτίσμα 29–Δάπεδο ΙΙΙ) καταλήγει με κάποια ασάφεια στο συμπέρασμα ότι σχετίζεται με την αποθήκευση νερού. Ωστόσο, πέρα από το γεγονός ότι τα συνευρήματα δεν οδηγούν σε τέτοιου είδους συμπέρασμα, δεν δικαιολογείται επίσης γιατί επιλέγεται ένας λάκκος για αποθήκευση νερού και όχι κάποιο πήλινο αγγείο με το οποίο θα μπορούσε να αποφευχθεί και πιθανή διαρροή ή μεγαλύτερη εξάτμιση του αποθηκευμένου υγρού. Επιπλέον, η χωρητικότητα που φτάνει περίπου τα 400 λίτρα αλλά και η θέση του λάκκου στο Κτίσμα 29, παραπέμπουν περισσότερο σε μαζική αποθήκευση σοδειάς παρά νερού.⁵²⁷ Στον τύπο ΙΙ εντάσσονται μόλις τρεις περιπτώσεις λάκκων, όλες στη Φάση ΙΙΙ, χωρίς όμως να αναφέρονται πιο συγκεκριμένα ποιοι είναι αυτοί. Το ίδιο ασαφές είναι και η ερμηνεία τους ως αποχετευτικοί λάκκοι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρίτος τύπος λάκκου (ΙΙΙ). Αναφέρονται πέντε περιπτώσεις (Κτίσμα 5–Δάπεδο ΙΙ, Κτίσμα 12–Δάπεδο ΙΙ, Κτίσμα 15–Δάπεδο ΙΙ, Κτίσμα 21–Δάπεδο ΙΙ, Κτίσμα 27–Δάπεδο ΙΙ), όλες στη Φάση ΙΙΙ, αλλά στην τελευταία δεν έχει καταγραφεί το περιεχόμενο του λάκκου. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι ότι περιέχουν χώμα και στάχτες. Η γειννίαση των περιπτώσεων στα Κτίσματα 21 και 27 με εστίες οδήγησε τον Δίκαιο στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για λάκκους με υλικό που είχε απορριφθεί από αυτές. Παρόλο που δεν μπορεί να αποκλειστεί η απλή απόρριψη, πιθανή θα μπορούσε να είναι και η αποθήκευση καύσιμης ύλης. Διαφορετική είναι πάντως η εικόνα των υπόλοιπων τριών λάκκων που επενδύονται στα τοιχώματα με πηλό (Κτίσμα 5 και Κτίσμα 15) και λασποκονίαμα (Κτίσμα 12), γεγονός που παραπέμπει σε προσπάθεια στεγανοποίησης της κατασκευής ίσως για την αποθήκευση σιτηρών. Ο Τουλούμης, στο παρελθόν έχει σημειώσει πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σχέση των λάκκων με υπολείμματα στάχτης.⁵²⁸ Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται σε πειραματικές μελέτες στη Βρετανία⁵²⁹ και Παλαιστίνη,⁵³⁰ σύμφωνα με τις οποίες, επιβεβαιώνεται η χρήση φωτιάς και στάχτης για την απομάκρυνση βλαβερών για το αποθηκευμένο προϊόν μικροοργανισμών αλλά και για τη στεγανοποίηση του ίδιου του λάκκου με την απομάκρυνση της υγρασίας πριν

526. Dikaios 1961, 164–65.

527. Ο Stanley Price, πάντως, τοποθετεί την κατασκευή του λάκκου αυτού σε φάση πρωιμότερη της κατασκευής του Κτίσματος 29 (βλ. Stanley Price 1979, 61).

528. Τουλούμης 1994, 68–70.

529. Βλ. Reynolds 1974, 1979.

530. Currid και Navon 1989.

από την τοποθέτηση της σοδειάς. Η συγκεκριμένη πρακτική μάλιστα έχει επιβεβαιωθεί και για την Κύπρο του πρόσφατου παρελθόντος, καθώς υπάρχει μαρτυρία για τέτοιου είδους αποθηκευτικές κατασκευές στην Καρπασία.⁵³¹

Για τον τύπο IV (λάκκος με γέμισμα από χώμα) αναφέρονται πέντε παραδείγματα από διάφορες φάσεις, χωρίς πάντως να σημειώνεται ποια είναι αυτά. Εξαίρεση αποτελεί η αναφορά σε έναν λάκκο στο Κτίσμα 13-Δάπεδο II. Η γειννιάσή του με δύο τριπτήρες σχετίζεται, κατά τον Δίκαιο, με αποθήκευση επεξεργασμένων σιτηρών. Παρόλο που δεν αποκλείεται μια τέτοια ερμηνεία, η ύπαρξη των δύο εργαλείων τριβής δεν είναι αρκετή για να υποστηρίξει τη συγκεκριμένη χρήση. Εργαλεία τριβής άλλωστε εντοπίστηκαν σε αφθονία στα περισσότερα δάπεδα των κτηρίων του οικισμού. Διαφορετική είναι η περίπτωση δύο λάκκων από το Κτίσμα 1-Δάπεδο III που πρέπει να ενταχθούν στον ίδιο τύπο. Πρόκειται για τους λάκκους H και J για τους οποίους επίσης αναφέρεται ότι χρησίμευαν στην αποθήκευση επεξεργασμένου καρπού,⁵³² καθώς και στις δύο περιπτώσεις συσχετίζονται με τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές (ένα τριβείο και ένα γουδί αντίστοιχα). Ο λάκκος J μάλιστα είναι επενδεδυμένος με πηλό στα τοιχώματα, στοιχείο που, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, παραπέμπει σε προσπάθεια στεγανοποίησης της κατασκευής.

Τα περισσότερα παραδείγματα λάκκων ανήκουν στο γενικό τύπο V (λάκκος με αγγεία ή άλλα αντικείμενα). Ιδιαίτερα σημαντική για την παρούσα μελέτη είναι η ύπαρξη λάκκων με αποθηκευτικά ή άλλα κλειστά αγγεία (φλάσκες) καθώς επιβεβαιώνεται η λειτουργία τους ως κατασκευών υποδοχής αγγείων («pot settings»). Αναφέρονται τουλάχιστον πέντε παραδείγματα με λάκκους που περιείχαν τέτοια αγγεία (Κτίσμα 14-Δάπεδο II και Δάπεδο I, Κτίσμα 13-Δάπεδο II, Κτίσμα 28-Δάπεδο I, Κτίσμα 30-Δάπεδο II) και ακόμη ένα (Δάπεδο III-κάτω από το Κτίσμα 34A) όπου το αγγείο είναι ανοικτό (E/A φιάλη-675). Αξίζει να αναφερθεί, πάντως, ότι σχεδόν όλοι οι λάκκοι περιείχαν και άλλα αντικείμενα ή περισσότερα από ένα αγγείο, με εξαίρεση την περίπτωση του Κτίσματος 14-Δάπεδο I, γεγονός που δυσχεραίνει κάπως την παραπάνω ερμηνεία. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα τέσσερα παραδείγματα που σημειώνονται για τον τύπο V (Κτίσμα 8A-Δάπεδο II, Κτίσμα 11-Δάπεδο II, Δάπεδο III-κάτω από το Κτίσμα 17 και Κτίσμα 18-Δάπεδο II).

Τέλος, όσον αφορά στη συμπληρωματική κατηγορία λάκκων (λάκκοι με άλλα αντικείμενα), κρίνοντας από το περιεχόμενο και τη χωρητικότητά τους, από τους τέσσερεις που αναφέρονται,⁵³³ οι δύο θα μπορούσαν να σχετίζονται με αποθήκευση εργαλείων τροφοπαρασκευής (Κτίσμα 38-Δάπεδο IV και Κτίσμα 39-Δάπεδο III). Η περίπτωση του λάκκου F στο Κτίσμα 3-Δάπεδο III είναι διαφορετική καθώς, όχι μόνο περιέχει ποικιλία αντικειμένων, αλλά και η θέση του και η χωρητικότητά του (104 λίτρα) παραπέμπουν σε πιθανό λάκκο αποθήκευσης αγροτικού πλεονάσματος. Τα αντικείμενα που εντοπίστηκαν εντός του λάκκου θα μπορούσαν να προέρχονται από απλή απόρριψη και οι λίθοι από το σφράγισμα της αποθηκευμένης σοδειάς.⁵³⁴

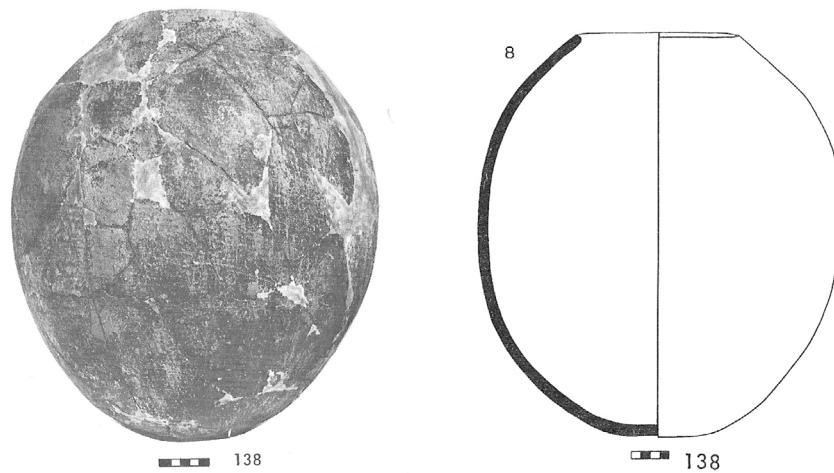
Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους υπολοίπους κατέχουν ορισμένοι λάκκοι μεγάλης χωρητικότητας εντός και εκτός κτηρίων. Υπάρχουν έξι καταγεγραμμένα παραδείγματα (Κτίσμα 29-Δάπεδο III, Κτίσμα 40-Δάπεδο III, λάκκος J στο Κτίσμα 1-Δάπεδο III, λάκκος F στο Κτίσμα 3-Δάπεδο III, Κτίσμα 21-Δάπεδο II και Είσοδος Κτίσματος 1-Δάπεδα II-I) προερχόμενα από όλες τις φάσεις του οικισμού. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός ενδέχεται να είναι πλασματικός, καθώς, σε

531. Krestos 1956.

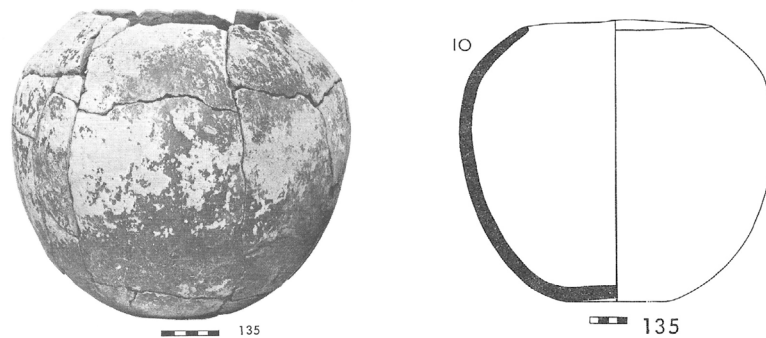
532. Dikaios 1961, 24.

533. Dikaios 1961, 165.

534. Για τη χρήση λίθων για το σφράγισμα του αποθηκευμένου προϊόντος βλ. Τουλούμης 1994, 69.

Εικ. 26-27. Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μεσαίου μεγέθους από τη Σωτήρα.

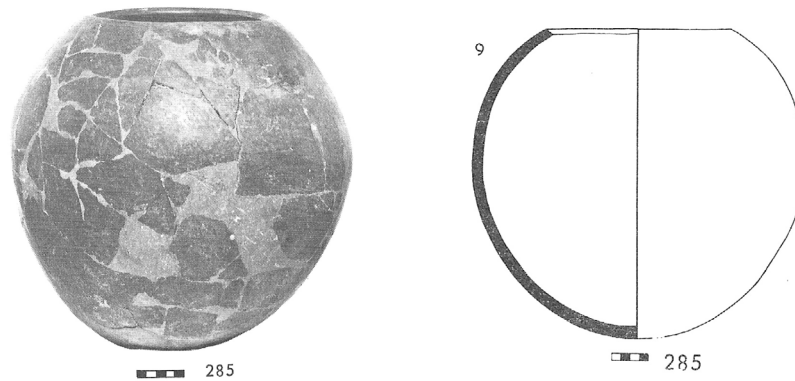
Εικ. 28-29. Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα.

αρκετές περιπτώσεις, ο ανασκαφέας δεν σημειώνει τις διαστάσεις των λάκκων και κυρίως το βάθος. Κρίνοντας από τη θέση, το μέγεθος και άλλα μορφολογικά χαρακτηριστικά, στην ίδια κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν τουλάχιστον ακόμη δύο λάκκοι.⁵³⁵ Η μεγάλη χωρητικότητα (από 100 έως 400 λίτρα), η παρουσία επένδυσης από πηλό ή λίθους στις περισσότερες περιπτώσεις και η θέση τους (συνήθως σε γωνίες ή κοντά σε τοίχους) αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες μαζικής αποθήκευσης του αγροτικού πλεονάσματος. Ατυχώς, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, λείπουν από την τελική δημοσίευση οι ειδικές βιοαρχαιολογικές μελέτες που θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν ή να αναιρέσουν την παραπάνω ερμηνεία.

Συνοψίζοντας λοιπόν, παρόλο που οι περισσότεροι λάκκοι του οικισμού της Σωτήρας θα μπορούσαν να σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αποθηκευτικές πρακτικές, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επενδεδυμένοι με πηλό/λασποκονίαμα, οι λάκκοι που συσχετίζονται άμεσα με τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, οι λάκκοι μεγάλης χωρητικότητας και όσοι περιέχουν αποθηκευτικά και άλλα κλειστά αγγεία.

Η σαφής προτίμηση σε λάκκους και κοιλότητες σε αντίθεση με τον αντίστοιχο οικισμό στον Άγιο Επίκτητο δεν σημαίνει ότι λείπουν και οι υπέργειες κτιστές κατασκευές παρόμοιας χρή-

535. Πρόκειται για τις περιπτώσεις των λάκκων στο Κτίσμα 15-Δάπεδο II και Κτίσμα 12-Δάπεδο II.

Εικ. 30-31. Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα.

σης.⁵³⁶ Συνολικά περίπου 15–16 παραδείγματα αυτού του τύπου καταγράφηκαν στα δάπεδα των Φάσεων II, III και IV (Παράρτημα I). Πρόκειται για κυκλικές ή ορθογώνιες κατασκευές με πυθμένα από πλακοειδή λίθο (π.χ. Κτίσμα 9–Δάπεδο II, Κτίσμα 10–Δάπεδο II κ.ά.) ή μεγαλύτερο ογκόλιθο (π.χ. Κτίσμα 7–Δάπεδο III) και άλλους λίθους (πλακοειδείς ή μικρότερου μεγέθους) ή και βότσαλα, που είτε τοποθετούνταν κάθετα είτε κτίζονταν περιμετρικά. Η διάμετρος στις κυκλικές ποικίλλει από 0,3 έως 0,5 μ., και στις ορθογώνιες οι διαστάσεις κυμαίνονται από 0,25×0,2 μ. στα μικρότερα παραδείγματα έως 0,75×0,6 μ. στη μεγαλύτερη. Παραλλαγή των τύπων αυτών είναι οι δύο κυκλικές κατασκευές (A και B) του Κτίσματος 13–Δάπεδο I κτισμένες με πηλό και μικρούς λίθους. Τέλος, στην ίδια κατηγορία κατασκευών πρέπει να προστεθεί και η πλατφόρμα που βρέθηκε στο Δάπεδο II του ίδιου Κτίσματος (13) και χρησίμευε μεταξύ άλλων στην τοποθέτηση αγγείων.

Πολλά από τα κτίσματα του οικισμού της Σωτήρας περιλαμβάνουν εσωτερικούς χώρους που διαχωρίζονται από το υπόλοιπο κτήριο με χαμηλό τοιχάριο, πρακτική που όπως είδαμε ισχύει σε μικρότερο βαθμό και για το Βρυσί. Σε άλλες περιπτώσεις υπάρχουν αυτόνομα δωμάτια άμεσα συνδεδεμένα με το κτήριο (π.χ. στο Κτίσμα 2) ή και προσκτίσματα στο αρχικό κτίσμα (π.χ. Κτίσματα 12 και 16, Κτίσματα 32 και 33 και άλλα). Όσον αφορά στα αυτόνομα δωμάτια και τα προσκτίσματα, παρόλο που συχνά υπάρχουν σε αυτά κατασκευές ή λάκκοι που σχετίζονται με την αποθήκευση, πουθενά δεν διαπιστώθηκε αμιγώς αποθηκευτικός χαρακτήρας. Οι εσώκλειστοι χώροι που αριθμούν αρκετά παραδείγματα και εμφανίζονται σε όλες τις φάσεις του οικισμού, αποδόθηκαν από τον ανασκαφέα σε χώρους ειδικής εργασίας⁵³⁷ και μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις φαίνεται ότι σχετίζονται με αποθηκευτικές πρακτικές (Κτίσμα 5–Δάπεδα III και II και Κτίσμα 7–Δάπεδο III). Ο Stanley Price από την άλλη, βασιζόμενος στην καλύτερη ποιότητα του δαπέδου στα σημεία αυτά, κατέληξε ότι πρόκειται για χώρους διαμονής («sleeping quarters») ή ακόμα και για χώρους που σχετίζονται με κάποιου είδους τελετουργική πρακτική.⁵³⁸ Ο χώρος στα ΒΑ του Κτίσματος 5 (Δάπεδα III και II) φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για την αποθήκευση κεραμικής και ίσως κάποιων εργαλείων που σχετίζονταν με τη διακόσμηση αυτής. Ο αντίστοιχος χώρος του Κτίσματος 7 έχει ενδείξεις αποθήκευσης εργαλείων και ίσως επεξεργασμένης τροφής. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η κατασκευή

536. Εννοούνται οι διάφορες αποθηκευτικές θήκες, κτιστές υποδοχές αγγείων κ.ά.

537. Συνήθως τροφοπαρασκευή. Βλ. π.χ. Dikaios 1961, 160–61.

538. Stanley Price 1979, 78.

Εικ. 32. Ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο μικρού μεγέθους από τη Σωτήρα.

που εντοπίστηκε στο χώρο αυτό θα μπορούσε στην πραγματικότητα να είναι εστία και άρα το σύνολο των αντικειμένων που βρέθηκαν εκεί να σχετίζεται με την τροφοπαρασκευή. Στους πιθανούς χώρους αποθηκευτικής δραστηριότητας πρέπει να προστεθεί και ένα πλακόστρωτο που εντοπίστηκε στο Κτίσμα 34A.

Οι ήδη πλούσιες σε ποικιλία αποθηκευτικές πρακτικές του οικισμού της Σωτήρας συμπληρώνονται από την ύπαρξη συγκεντρώσεων αντικειμένων που παραπέμπουν σε αποθηκευμένες πρώτες ύλες και εργαλεία. Από τις έξι συνολικά καταγεγραμμένες περιπτώσεις, η μία αποτελεί λάκκο με αποθηκευμένα εργαλεία (Κτίσμα 21-Δάπεδο I), η άλλη λάκκο με εργαλεία και πρώτη ύλη (Κτίσμα 1-Δάπεδο III) και οι υπόλοιπες είναι συγκεντρώσεις βοτσάλων ίασπη ή ανδεσίτη (Κτίσμα 5-Δάπεδο III, Κτίσμα 7-Δάπεδο II και Κτίσμα 11-γέμισμα Δαπέδου II). Στην ίδια κατηγορία πρέπει να ενταχθεί και η συκέντρωση 12 θαλάσσιων οστρέων στη ΝΔ γωνία του Κτίσματος 3-Δάπεδο II, παρόλο που δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για κατάλοιπα βρώσης ή πρώτη ύλη για αντικείμενα κόσμησης.

Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση

Η δημοσίευση του κεραμικού υλικού της Σωτήρας⁵³⁹ αποτέλεσε την πρώτη συστηματική παρουσίαση αντίστοιχου υλικού της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου της Κύπρου. Όπως ήταν αναμενόμενο, η μακροσκοπική μελέτη του Δίκαιου επικεντρώθηκε στην τυπολογία. Ο συνδυασμός, μάλιστα, της εργασίας αυτής με την αντίστοιχη του ίδιου ερευνητή στον συλλογικό τόμο της Σουηδικής αποστολής στο νησί⁵⁴⁰ οδήγησε στον καταρτισμό των βασικών κεραμικών κατηγοριών για τη Νεολιθική Κύπρο, η βάση των οποίων με ορισμένες σημαντικές αλλαγές ακολουθείται έως σήμερα.

Όσον αφορά στο κεραμικό υλικό της Σωτήρας ειδικότερα, ισχύει η παρατήρηση της Μαντζουράνη⁵⁴¹ και της Clarke⁵⁴² ότι η αναλογία ανοικτών αγγείων έναντι των κλειστών είναι 60:40 για τη συγκεκριμένη περίοδο. Η κυριαρχία των ανοικτών σχημάτων σε συνδυασμό με την απουσία μεγάλου μεγέθους κλειστών αγγείων φανερώνει τη δευτερεύουσα σημασία των δοχείων από πηλό στις αποθηκευτικές και άλλες δραστηριότητες των κοινωνικών ομάδων

539. Dikaios 1961, 172-88.

540. Dikaios 1962, 1-112.

541. Mantzourani και Liritzis 2006, 64.

542. Clarke 2007, 101.

της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου. Η παραπάνω παρατήρηση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των κλειστών αγγείων αποτελείται από μικρού και μεσαίου μεγέθους φλάσκες που θα χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη μεταφορά και μετάγγιση υγρών. Ωστόσο, όπως σημειώθηκε και για τον οικισμό του *Βρυσιού*, δεν πρέπει να αγνοείται μια μικρή κατηγορία ευρύστομων κλειστών αγγείων μεσαίας κυρίως χωρητικότητας.

Στη Σωτήρα αυτά τα αγγεία εμφανίζονται κατά κανόνα στην κεραμική κατηγορία των Ερυθρών Μονόχρωμων αγγείων (EM).⁵⁴³ Τα λίγα αποκατεστημένα παραδείγματα⁵⁴⁴ εμφανίζουν διαμέτρους που ποικίλλουν μεταξύ των 0,16 και 0,33 μ. Η μέγιστη διάμετρος, μάλιστα, συμπίπτει απόλυτα με τα αντίστοιχα αγγεία του *Βρυσιού*. Η χωρητικότητα του μεγαλύτερου αγγείου αυτής της κατηγορίας (αγγείο 135 στο Δάπεδο II του Κτίσματος 14, εικ. 28–29) φτάνει περίπου τα 25 λίτρα. Πιο συνηθισμένα όμως είναι τα μικρότερα παραδείγματα όπως το αγγείο 138 (εικ. 26–27) στο Δάπεδο I του Κτίσματος 28 με χωρητικότητα 8–9 λίτρων. Το σχήμα, η θέση και ο μικρός όγκος των αγγείων αυτών παραπέμπουν πιθανότατα σε πρακτικές βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης, ίσως σχετιζόμενης με το καθημερινό μαγείρεμα εντός των νοικοκυριών. Στις παραπάνω παρατηρήσεις πρέπει να προστεθεί ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο. Τρία από τα τέσσερα αποκατεστημένα παραδείγματα αποθηκευτικών αγγείων αυτού του τύπου (αγγεία 134 και 135 στο Κτίσμα 14–Δάπεδο II και αγγείο 138 στο Κτίσμα 28–Δάπεδο I) προέρχονται από λάκκους. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη συχνότατη εύρεση φλασκών σε λάκκους με περιχέλιωμα ή χωρίς,⁵⁴⁵ επιβεβαιώνει τη συσχέτισή τους με τέτοιου είδους κατασκευές υποδοχής αγγείων και ανατρέπει την ερμηνεία του Δίκαιου, ότι δηλαδή πρόκειται για κατασκευές έδρασης δομικών στοιχείων.

Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια

Μόλις 31 οστά ζώων προερχόμενα από διάφορα σημεία του οικισμού συλλέχθηκαν και μελετήθηκαν.⁵⁴⁶ Συχνά, ακόμη και η προέλευσή τους είναι κάπως ασαφής, ενώ η παρουσία κάποιων επιφανειακών ευρημάτων μειώνει ακόμη περισσότερο τα στρωματογραφημένα δείγματα. Συνεπώς, δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο ασφαλές συμπέρασμα για την οικονομική εκμετάλλευση των ζώων στον οικισμό της Σωτήρας, εκτός από την επιβεβαιωμένη παρουσία χοίρου, αιγοπροβάτων και ελαφιών. Η εικόνα που δημιουργεί η παρουσία των συγκεκριμένων ζώων στα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα συμπίπτει απόλυτα με την αντίστοιχη του *Βρυσιού* (Παράρτημα IV). Ωστόσο, περαιτέρω ανάλυση και σύγκριση είναι αδύνατη με τα υπάρχοντα δεδομένα. Σημειωτέον, ότι αναφέρονται και δύο οστά εξημερωμένου σκύλου, ένα οστό πτηνού, ένα οστό ψαριού ή ερπετού και ένα πιθανό οστό (και τρεις φάλαγγες) όνου/ημιόνου. Για το τελευταίο υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να έχει παρεμφερήσει στο αρχαιολογικό υλικό, αν και προέρχεται από σχετικά χαμηλό επίπεδο της ανασκαφής (Κτίσμα 16–μεταξύ Δαπέδων II–III). Την πιθανότητα λανθασμένης αναγνώρισης σημειώνει και ο Button βασιζόμενος σε μελέτη του Croft.⁵⁴⁷ Ο Peltenburg, άλλωστε, σημειώνει ρητά ότι δεν ήταν γνωστό το συγκεκριμένο ζώο στην Κύπρο κατά τη Νεολιθική περίοδο.⁵⁴⁸

Η παρουσία προβάτων θεωρείται δεδομένη παρά τα λεγόμενα των μελετητών του υλικού

543. Πρόκειται για την ενοποιημένη κατηγορία των red slip και red lustrous. Βλ. Watkins 1970, 4.

544. Dikaios 1961, pl. 80–1.

545. Π.χ. φλάσκες 305, 134 και 135b, 50, 52e, 293b, 194 και άλλα. Βλ. Παράρτημα I.

546. Zeuner και Grosvenor Ellis 1961, 235–36.

547. Βλ. Button 2010, 187.

548. Peltenburg 1982a, 87.

που θεωρούν την ύπαρξή του ασαφή.⁵⁴⁹ Η μεταγενέστερη επανεξέταση του οστεολογικού υλικού από τον Ducos, τον οδήγησε σε εκτίμηση του ποσοστού των ελαφοειδών στο 76% του συνόλου, αριθμό που χρησιμοποιεί για συγκρίσεις με αντίστοιχα ποσοστά άλλων οικισμών της Κυπριακής προϊστορίας.⁵⁵⁰ Από τον πίνακα που παραθέτει στη σελίδα 4 πάντως, φαίνεται καθαρά ότι έχει στηριχθεί στον ίδιο κατάλογο που παρουσιάζεται από τους μελετητές της τελικής δημοσίευσης και ότι αυτό το εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό στηρίζεται στην παρουσία μόλις 19 οστών, ενώ για ορισμένα δεν υπάρχει καν στρωματογραφική προέλευση. Συνεπώς, τα παραπάνω στοιχεία είναι παραπλανητικά ή έστω προβληματικά και δεν λαμβάνονται υπ' όψιν στην παρούσα μελέτη. Όσον αφορά στο ζήτημα της εκτροφής ελαφιών, παρά το γεγονός ότι οι Zeuner και Grosvenor Ellis το θεωρούν πιθανό, φαίνεται ότι οι περισσότεροι ερευνητές κλίνουν προς το αντίθετο.⁵⁵¹ Τέλος, όπως σημειώθηκε παραπάνω, στα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα υπάρχει μόλις ένα πιθανό οστό ψαριού. Η παράλληλη ύπαρξη μόνο δύο ακόμη αντικειμένων⁵⁵² που σχετίζονται με το ψάρεμα, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η τροφосуλλεκτική αυτή δραστηριότητα ήταν ευκαιριακή και δεν κατείχε σημαντική θέση στα οικονομικά προγράμματα των κοινοτήτων της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου της Κύπρου.

Για τα όστρεα της Σωτήρας⁵⁵³ ισχύει ό,τι σημειώθηκε παραπάνω για τη μελέτη των οστών αναφορικά με τη μη συστηματική περισυλλογή και μελέτη τους. Συνολικά 73 χερσαία και θαλάσσια όστρεα περιλαμβάνονται στον κατάλογο της δημοσίευσης. Τα χερσαία όστρεα (*Rumina decollata* Lin. και *Helix cincta* Mull.) είναι μόλις έξι και αποτελούν τυπικές κατηγορίες για την Κύπρο και τον ευρύτερο Μεσογειακό χώρο.⁵⁵⁴ Από τα θαλάσσια όστρεα που αποτελούν και τη συντριπτική πλειονότητα των συλλεχθέντων, περίπου το 1/3 αναγνωρίστηκε ως *Cassis sulcosa* Brug. Τα υπόλοιπα 2/3 ανήκουν σε περίπου δέκα διαφορετικά είδη. Σημειωτέον, ότι τα όστρεα *Patella coerulea* – *Patella rustica* και *Monodonta turbinata* – *Monodonta articulatus* που πλειοψηφούν στο Βρυσί είναι σχεδόν ανύπαρκτα στη Σωτήρα, γεγονός που προφανώς υποδηλώνει διαφορετικά παράκτια περιβάλλοντα στις περιοχές που συλλέγονταν τα θαλάσσια όστρεα από τους κατοίκους των δύο οικισμών ή έστω διαφορετικές προτιμήσεις. Αναφορικά με το εάν συλλέγονταν για διατροφικούς ή διακοσμητικούς σκοπούς, σημαντική είναι η διαπίστωση της ύπαρξης οπής σε αρκετά όστρεα της κατηγορίας *Cassis sulcosa* Brug., η οποία υποστηρίζεται ότι είναι ανθρωπογενής.⁵⁵⁵ Το γεγονός αυτό παραπέμπει στη χρήση των οστρέων για λόγους κόσμησης. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η διαδικασία αυτή να ακολουθούσε ενδεχόμενη κατανάλωσή τους ως τροφή. Η οπή στο τοίχωμα των οστρέων άλλωστε θα μπορούσε να προέρχεται από την προσπάθεια βρώσης του περιεχομένου τους.

Η ήδη ελλιπής εικόνα των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων από τη Σωτήρα *Τεππέ* χειροτερεύει από την πλήρη ανυπαρξία αρχαιοβοτανικών μελετών. Μόνο έμμεσες ενδείξεις για την αγροτική παραγωγή υπάρχουν από τα λίθινα λειασμένα και λαξευμένα εργαλεία. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει τεράστιος αριθμός λίθινων εργαλείων που σχετίζονται με την επεξεργασία τροφής και ιδιαίτερα σιτηρών.⁵⁵⁶ Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το σχόλιο του μελετητή ότι εντόπισε πυριτολιθικά τέχνηρα (δρεπάνια) με τη στιλπνή επιφάνεια που δημιουργείται από τον

549. Zeuner και Grosvenor Ellis 1961, 236.

550. Ducos 1965, 4-5.

551. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Croft 1991, 64-6· Steel 2004, 80 όπου υπάρχει και συναφής βιβλιογραφία.

552. Πρόκειται για ένα αντικείμενο που ερμηνεύθηκε ως βαρίδι πετονιάς (83) και ένα πιθανό αγκίστρι (233), Dikaios 1961, 202-3.

553. Dance 1961, 237-38.

554. Dance 1961, 238.

555. Dance 1961, 238.

556. Π.χ. τριβεία, τριπτήρες, γουδιά/γουδοχέρια και άλλα.

θερισμό σιτηρών.⁵⁵⁷ Τα παραπάνω δεδομένα μαζί με τη διαπίστωση της πλήρους απουσίας βλητικών αιχμών που σχετίζονται με το κυνήγι⁵⁵⁸ μαρτυρούν μια οικονομία βασισμένη κατά πολύ στην αγροτική παραγωγή. Ωστόσο, είναι αδύνατο να συζητηθεί κάτι περισσότερο για τα είδη που καλλιεργούνταν εκτός από το ότι δεν θα αναμενόταν διαφορετική εικόνα από την αντίστοιχη του *Βρυσίου* και κυρίως του γειτονικού *Κουφόβουνου*.

Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες

Η καταγραφή μεγάλου αριθμού κινητών και σταθερών ευρημάτων στα δάπεδα των κτισμάτων του οικισμού οδηγεί εμμέσως στην καθημερινή οικοτεχνική δραστηριότητα των κατοίκων της Σωτήρας. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως και στο *Βρυσί*, υπάρχει και εδώ μεγάλη δυσαναλογία ανάμεσα στους ανεσκαμμένους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους. Ουσιαστικά, οι υπαίθριοι χώροι μελετήθηκαν μόνο επιφανειακά, στα σημεία που δεν υπήρχε κτίσμα κάτω από υστερότερο δάπεδο αλλά και σε ελάχιστες άλλες περιπτώσεις (π.χ. περιοχή εισόδου Κτίσματος 1). Το πρόβλημα εντείνεται τόσο από το γεγονός της επιφανειακής καταγραφής αντικειμένων που προέρχονται από υπαίθριους χώρους⁵⁵⁹ όσο και από το γεγονός ότι δεν αναγνωρίστηκαν χώροι που, αν και ήταν περιφραγμένοι, θα μπορούσαν να παραμένουν αστέγαστοι, όπως για παράδειγμα αυλές ενταγμένες σε συγκεκριμένα νοικοκυριά. Περιπτώσεις τέτοιου είδους χώρων ίσως αποτελούν τα ακανόνιστου σχήματος Κτίσματα 6, 8Α, 15, 31Α και άλλα.

Από τις εικόνες 22–25 γίνεται φανερός ο μεγάλος αριθμός τροφοπαρασκευαστικών συνόλων και κατασκευών. Έχει ήδη συζητηθεί παραπάνω το θέμα της αγροτικής βάσης της οικονομίας, ενώ και η ύπαρξη πληθώρας λίθινων εργαλείων, τα οποία σχετίζονται με την τροφοπαρασκευή,⁵⁶⁰ υποδηλώνει τις καθημερινές πρακτικές επεξεργασίας των σιτηρών για την παρασκευή τροφής. Ο Δίκαιος αναφέρεται ειδικότερα σε ορισμένα σύνολα που περιλαμβάνουν πιθανά καθίσματα για τα άτομα που απασχολούνταν (συνήθως σε έναν ογκόλιθο ή σε πλακοειδείς λίθους), τα εργαλεία της συγκεκριμένης δραστηριότητας (ενεργητικά και παθητικά εργαλεία κρούσης και τριβής) και ακόμη ορισμένους λάκκους που δέχονταν τον επεξεργασμένο καρπό.⁵⁶¹ Τέτοια σύνολα αλλά και μεμονωμένες συγκεντρώσεις σχετικών εργαλείων υπήρχαν στο Κτίσμα 1–Δάπεδο III, Κτίσμα 3–Δάπεδο II, Κτίσμα 7–Δάπεδα III και II, Κτίσμα 13–Δάπεδο II και αλλού.

Η σταθερή και καθημερινή χρήση τροφοπαρασκευαστικών εργαλείων⁵⁶² υποδηλώνεται και από τη στερέωσή τους σε πολλές περιπτώσεις με μικρούς λίθους δημιουργώντας μόνιμες/ημιμόνιμες επιφάνειες εργασίας. Ωστόσο, οι λόγοι της στερέωσης θα μπορούσαν να είναι και πρακτικοί. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι ο Δίκαιος αναγνώρισε μόλις ένα γουδί (34, στο Κτίσμα 1Α) σε όλο τον οικισμό.⁵⁶³ Το στοιχείο αυτό που δεν συμβαδίζει με τα υπόλοιπα, αποδεικνύει ότι οι περισσότεροι λίθοι με κοιλότητα («cupstones») που ερμηνεύθηκαν ως στηρίγματα στύλων της οροφής είναι στην πραγματικότητα γουδιά. Υπάρχει φυσικά και η πιθανότητα το κενό αυτό να κάλυπτε εν μέρει και η χρήση ξύλινων αντίστοιχων αντικειμένων, τα οποία βεβαίως δεν σώζονται. Παρόλο που, όπως αναφέρθηκε, οι αναγνωρισμένοι εξωτε-

557. Stekelis 1961, 230.

558. Stekelis 1961, 231.

559. Stanley Price 1979, 68.

560. Π.χ. γουδιά/γουδοχέρια και τριβεία/τριπτήρες.

561. Dikaios 1961, 161.

562. Κυρίως των παθητικών επιφανειών χρήσης που ήταν πιο δύσκολο να μετακινηθούν.

563. Dikaios 1961, 167, 202.

ρικοί/ανοικτοί χώροι είναι ελάχιστοι, η παρουσία εκεί ορισμένων λίθινων εργαλείων επεξεργασίας τροφής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τέτοιου είδους δραστηριότητες θα λάμβαναν χώρα και εκτός των κτηρίων.

Όσον αφορά στο μαγείρεμα, δηλαδή ακόμη μία καθημερινή δραστηριότητα, ισχύει και εδώ ό,τι σημειώθηκε για το *Βρυσί*. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν θερμικές κατασκευές σχεδόν σε όλα τα ανεσκαμμένα κτήρια με ελάχιστες εξαιρέσεις. Πρόκειται πάντα για κτιστές εστίες, καθώς δεν αναγνωρίστηκε πουθενά οποιοδήποτε είδος φούρνου. Πολύ συχνά οι εστίες γειτνιάζουν με αποθηκευτικούς και άλλους λάκκους ή τροφοπαρασκευαστικά σύνολα που σχετίζονται άμεσα με το μαγείρεμα.

Με εργασίες κάθετης και οριζόντιας κοπής σχετίζεται μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων που ερμηνεύονται ως πελέκεις, σμίλες και αξίνες. Πέρα από σκαπτικές γεωργικές εργασίες όπως το όργωμα, φαίνεται ότι τα εν λόγω εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν και για την αποψίλωση δασικών εκτάσεων γύρω από τον οικισμό αλλά και στην ξυλουργική. Πρώτη ύλη της συντριπτικής πλειονότητας των λίθινων εργαλείων του οικισμού είναι ο ανδεσίτης και σε μικρότερο βαθμό ο διαβάσης και ο ασβεστόλιθος. Ο Δίκαιος, πάντως, σημειώνει ότι υπήρχε μια προτίμηση στον ασβεστόλιθο για την κατασκευή αγγείων και εργαλείων καθώς η προμήθεια ανδεσίτη ήταν σχετικά δύσκολη σε αντίθεση με την αφθονία του υλικού στη Χοιροκοιτία⁵⁶⁴ που γειτνιάζει με ποτάμι όπως και το Καντού. Η Μαντζουράνη και η Καταπότη μάλιστα, συγκρίνοντας σε πρόσφατη μελέτη τους τα εργαλεία λειασμένου λίθου των δύο οικισμών κατέληξαν στο ότι υπήρχε περιορισμένη πρόσβαση από πλευράς κατοίκων της Σωτήρας στις δευτερογενείς αποθέσεις λίθου του Κούρη.⁵⁶⁵ Από την άλλη, ο μικρός αριθμός των λειασμένων εργαλείων της Σωτήρας⁵⁶⁶ ίσως είναι παραπλανητικός σε περίπτωση που ο Δίκαιος δεν συνέλεξε και δημοσίευσε όλο το εν λόγω υλικό. Συν τοις άλλοις, η απόσταση του ποταμού Κούρη δεν είναι απαγορευτικά μεγάλη από τον οικισμό της Σωτήρας (μόλις 2–3 χιλιόμετρα), ειδικά εάν αναλογισθεί κανείς πόσα χιλιόμετρα θα κάλυπταν, για παράδειγμα, οι κυνηγοί ελαφιών. Όσον αφορά στα λίθινα αγγεία, κατασκευάζονταν σχεδόν αποκλειστικά από ασβεστόλιθο,⁵⁶⁷ πιθανότατα επειδή, ως μαλακό πέτρωμα, δουλευόταν πιο εύκολα από τα σκληρά ηφαιστειακά πετρώματα.

Επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελεί η εύρεση τουλάχιστον τριών συγκεντρώσεων βοτσάλων ανδεσίτη που προορίζονταν για την κατασκευή διαφόρων εργαλείων. Σε μία περίπτωση μάλιστα (Κτίσμα 3–Δάπεδο II), ο Δίκαιος αναγνώρισε κατασκευή πελέκεων,⁵⁶⁸ καθώς όχι μόνο υπήρχε μεγάλος αριθμός των συγκεκριμένων εργαλείων αλλά ανάμεσά τους εντοπίστηκαν και ημιτελή δείγματα.⁵⁶⁹ Ημιτελή εργαλεία κοπής που παραπέμπουν σε κατασκευή εργαλείων από λειασμένο λίθο εντοπίστηκαν και στο Δάπεδο II του Κτίσματος 12 και του Κτίσματος 18.

Σε αρκετά κτήρια υπάρχουν ενδείξεις δημιουργίας εργαλείων από λαξευμένο λίθο (πυριτόλιθο/κερατόλιθο), η πρώτη ύλη των οποίων συλλεγόταν στον άμεσο περίγυρο του οικισμού. Ο Δίκαιος μάλιστα, σημειώνει την ύπαρξη μιας ειδικής εγκατάστασης κατεργασίας πυριτολίθων⁵⁷⁰ αποτελούμενης από το κάθισμα του τεχνίτη σε πλακοειδή ασβεστόλιθο, τη βάση ερ-

564. Dikaios 1961, 188.

565. Mantzourani και Catapoti 2004, 6.

566. Μόλις 195 σύμφωνα με υπολογισμό των Mantzourani και Catapoti (2004, 4).

567. Ο ασβεστόλιθος αφθονεί σε όλη την Κύπρο και ιδιαίτερα στην περιοχή αυτή. Βλ. Παναγίδης και Μαντζουράνη 2009, 12.

568. Dikaios 1961, 190.

569. Dikaios 1961, 35.

570. Στο Δάπεδο II του Κτίσματος 7 (Dikaios 1961, 162).

γασίας (ογκόλιθος από ανδεσίτη), ένα ασβεστολιθικό εργαλείο κρούσης (123) και τέσσερις πυρήνες πυριτολίθου (124a-d). Συγκέντρωση τουλάχιστον επτά πυρήνων (162, 357, 358) σημειώνεται και για το Δάπεδο II του Κτίσματος 3. Η συσχέτισή τους με δύο εργαλεία κρούσης από ανδεσίτη (373) και χαλκηδόνιο (374) αντίστοιχα, οδηγεί ξανά σε εργασίες παραγωγής εργαλείων από λαξευμένο λίθο. Αυξημένος αριθμός πυριτολίθων (361) μεταξύ των οποίων και δύο πυρήνες εντοπίσθηκε και στο γέμισμα του ίδιου δαπέδου. Πυρήνες πυριτολίθου/κερατολίθου καθώς και άλλα εργαλεία, φολίδες και απολεπίσματα που παραπέμπουν σε επεξεργασία τέτοιων λίθων καταγράφηκαν στο Κτίσμα 7-Δάπεδα III και II, Κτίσμα 8-γέμισμα Δαπέδου II, Κτίσμα 1A-Δάπεδο II και Κτίσμα 18-Δάπεδα II και I. Ισχνές ενδείξεις για παρόμοιες εργασίες εντοπίζονται και στο Κτίσμα 5-Δάπεδο III, Κτίσμα 10-Δάπεδο II, Κτίσμα 11-Δάπεδο II και επίχωσή του, Κτίσμα 13-Δάπεδο II και επίχωσή του, Κτίσμα 14-Δάπεδα II και I, Κτίσμα 21-Δάπεδο I και Κτίσμα 25-Δάπεδο I. Επιπλέον ένδειξη της παραπάνω οικοτεχνικής δραστηριότητας αποτελεί η εύρεση σε ορισμένα δάπεδα εργαλείων κρούσης από χαλκηδόνιο.⁵⁷¹ Ειδικότερα ο τύπος IV του Δίκαιου που αριθμεί 3-4 παραδείγματα (123, 372, 552 και ίσως το 785) πιθανότατα σχετίζεται με την παραγωγή εργαλείων από λαξευμένο λίθο.⁵⁷² Στα πυριτολιθικά εργαλεία αναγνωρίσθηκαν ξέστρα, δρεπάνια για το θερισμό της σοδειάς και άλλα εργαλεία, κυρίως λεπίδες που σχετίζονται με κοπή διαφόρων υλικών αλλά και με τη ραπτική.⁵⁷³

Η παραγωγή, επεξεργασία και διακόσμηση της κεραμικής διακρίνεται εμμέσως από ορισμένα ευρήματα που εντοπίσθηκαν στον χώρο του οικισμού. Μία κατηγορία περίπου οκτώ λίθινων αντικειμένων από χαλκηδόνιο ερμηνεύθηκε ως στιλβωτήρες για την επεξεργασία της επιφάνειας των πήλινων αγγείων.⁵⁷⁴ Πολύ σημαντική είναι η ύπαρξη ερυθρής και καστανής βαφής στο Δάπεδο III των Κτισμάτων 3 και 7.⁵⁷⁵ Ίχνη των παραπάνω χρωστικών ουσιών⁵⁷⁶ εντοπίσθηκαν σε λίθινα εργαλεία, γεγονός που αποδεικνύει ότι η διακόσμηση των αγγείων αποτελούσε σχετικά συνηθισμένη δραστηριότητα κάθε νοικοκυριού. Πρόκειται για το 604 στο Κτίσμα 13-Δάπεδο I, το 98 στο Κτίσμα 5-Δάπεδο II και το 369 στο Κτίσμα 3-Δάπεδο II. Όπως και στο *Βρυσί*, πάντως, δεν υπάρχουν ενδείξεις για τις υπόλοιπες διαδικασίες προετοιμασίας πηλού, πλασίματος και όπτησης των αγγείων οι οποίες πιθανότατα γίνονταν εκτός των κτηρίων.

Στις συνηθισμένες οικοτεχνικές δραστηριότητες πρέπει να ενταχθεί και η υφαντική και ραπτική όπως μαρτυρά η παρουσία οστέινων εργαλείων. Παρόλο που ο αριθμός τους εμφανίζεται έντονα μειωμένος συγκριτικά με τον αντίστοιχο του *Βρυσιού*, ανάμεσα στα 40 οστέινα αντικείμενα της Σωτήρας αναγνωρίσθηκαν οπείς, σμίλες, αρκετές βελόνες και άλλα. Δεν παρατηρήθηκαν συγκεντρώσεις κάποιας συγκεκριμένης κατηγορίας, εκτός από μία περίπτωση (στο Κτίσμα 7-Δάπεδο III) που καταμετρήθηκαν 3 βελόνες και 1 λίθινο αντικείμενο που ίσως ήταν σφονδύλι. Εάν αυτή η έντονη μείωση που παρατηρείται στη Σωτήρα δεν οφείλεται σε παράγοντες συλλογής, διατήρησης ή και αναγνωρισιμότητας του υλικού, ίσως αποτελεί στοιχείο που συνδέεται με προσωπικές επιλογές των κατοίκων σε αντίθεση με την έμφαση των παραπάνω πρακτικών στον Άγιο Επίκτητο *Βρυσί*. Στις έμμεσες ενδείξεις υφαντικής, τέλος, πρέπει να προστεθεί και ένας μικρός αριθμός αντικειμένων που ερμηνεύθηκαν ως σφονδύλια (5 λίθινα, 75, 217, 267, 378, 518 και 1 πήλινο, 688) αλλά και ενός πιθανού υφαντικού βάρους (574).⁵⁷⁷

571. Π.χ. Δάπεδο II των Κτισμάτων 5, 8, 18, Δάπεδο I του Κτίσματος 21 κ.ά.

572. Dikaios 1961, 198-99.

573. Stekelis 1961, 230-32.

574. Dikaios 1961, 167, 199-200.

575. Dikaios 1961, 168.

576. Πιθανότατα πρόκειται για οξειδία του σιδήρου (Dikaios 1961, 197).

577. Βλ. Dikaios 1961, 202.

Όσον αφορά στα αντικείμενα κόσμησης, εντοπίστηκαν αρκετά περιάπτα, λίγες ψήφοι και άλλα τέχνηρα, στην πλειοψηφία τους από πικρόλιθο, ο οποίος έχει κάνει ήδη την εμφάνισή του πριν την ευρύτερη διάδοσή του κατά τη Χαλκολιθική περίοδο. Ο πικρόλιθος φαίνεται ότι συλλεγόταν στον γειτονικό ποταμό Κούρη.⁵⁷⁸ Εκτός από την παρουσία ορισμένων επεξεργασμένων βοτσάλων πικρόλιθου πάντως (αντικείμενα 88, 257, 90, 624, 590 και 177), πουθενά δεν παρατηρήθηκε κάποια συγκέντρωση ή σαφής ένδειξη κατασκευής τέτοιων κοσμημάτων στα κτήρια που ανασκάφηκαν πέρα από ορισμένα ημιτελή παραδείγματα. Ο Stanley Price στην επανεξέταση του οικισμού θεωρεί ασφαλή τη συσχέτιση αυτών των ημιτελών αντικειμένων με τις εργασίες κατασκευής τους,⁵⁷⁹ γεγονός που είναι αρκετά παρακινδυνευμένο από τη στιγμή που αγνοείται η πιθανότητα απόρριψης ή τυχαίας απόθεσης. Σε κάθε περίπτωση πάντως, είναι σαφές ότι η κατασκευή τους δεν ξεφεύγει από τα όρια των οικοτεχνικών δραστηριοτήτων. Διαφορετική μοιάζει η περίπτωση του ίασπη για τον οποίο ως περιοχή προέλευσης σημειώνεται η κεντρική Κύπρος.⁵⁸⁰ Πιθανή πρώτη ύλη για κατασκευή εργαλείων κόσμησης ίσως αποτελεί και η συγκέντρωση οστρέων στο Δάπεδο II του Κτίσματος 3.

Κλείνοντας τη συζήτηση για τις οικοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων της Σωτήρας πρέπει να αναφερθεί και ο σημαντικός αριθμός αντικειμένων από κέρατο ελαφιού. Παρόλο που μία κατηγορία εργαλείων από κέρατο ερμηνεύονται ως πιθανές αξίνες, τα περισσότερα παραδείγματα ανήκουν σε λαβές στις οποίες ήταν δυνατό να προσαρτηθούν διάφορα εργαλεία από λειασμένο ή λαξευμένο λίθο. Σε κάθε περίπτωση, η παρουσία θραυσμάτων ή και ολόκληρων κεράτων σε διάφορα δάπεδα μαρτυρεί τη χρησιμότητά τους για τους κατοίκους του οικισμού. Αξιοσημείωτη είναι η συγκέντρωση τουλάχιστον πέντε-έξι τέτοιων αντικειμένων (679-681, 761-762) στην περιοχή του Κτίσματος 33 (Δάπεδο III), όπου, κρίνοντας από την παρουσία δουλεμένων αντικειμένων αλλά και απλών θραυσμάτων, πιθανότατα υποδηλώνεται κατεργασία του υλικού αυτού.⁵⁸¹

578. Xenophontos 1991.

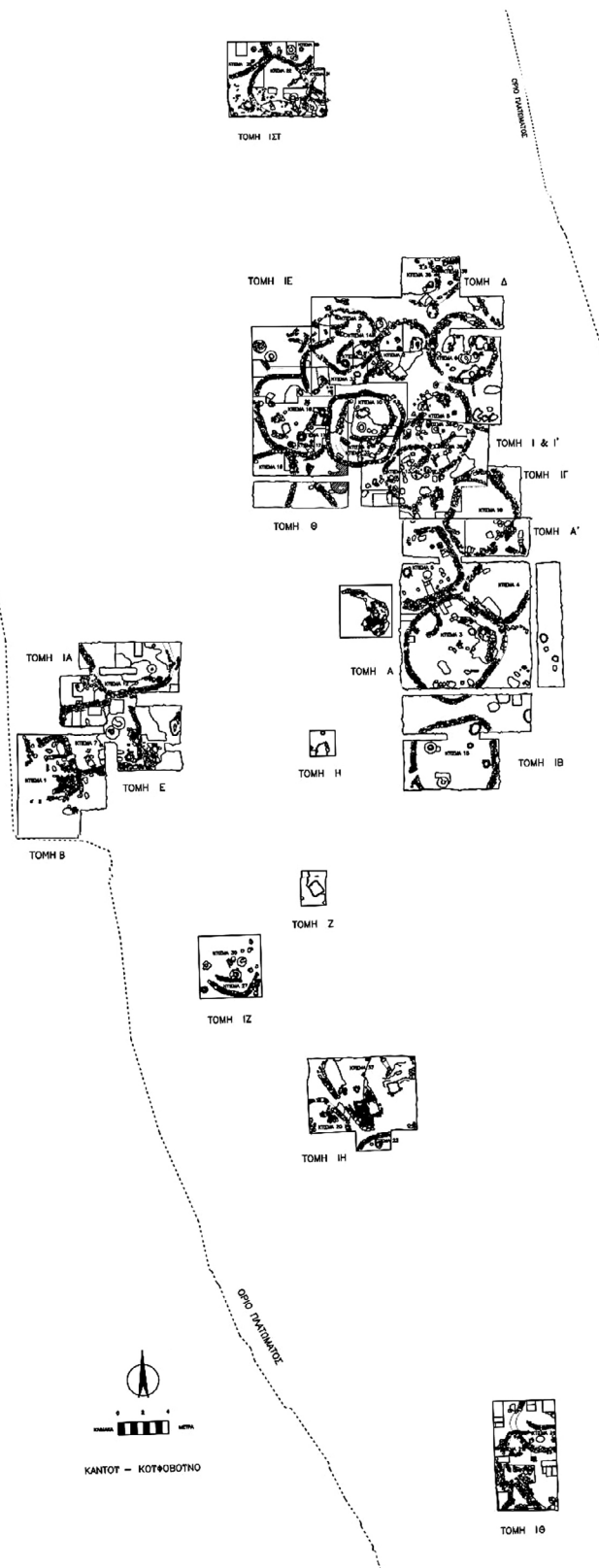
579. Stanley Price 1979, 77.

580. Mantzourani και Catapoti 2004, 5.

581. Ο Stanley Price, πάντως, τοποθετεί την κατεργασία κεράτου στην περιοχή αυτή σε επίπεδο που προηγείται του κτίσματος του Κτηρίου 33 και ανήκει στη Φάση I (βλ. Stanley Price 1979, 78).

3. Καντού Κουφόβουνος

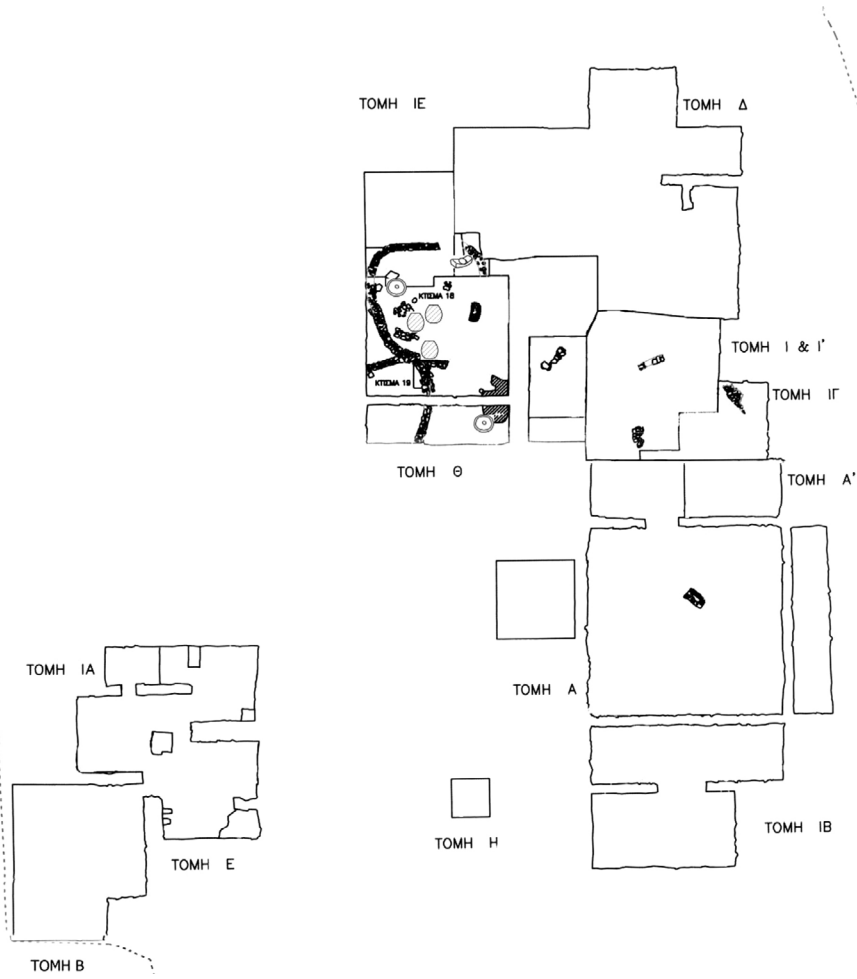
Η ανασκαφή του *Κουφόβουνου* αποτελεί την πληρέστερη ερευνητικά αλλά και πιο πρόσφατη μελέτη οικισμού της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου στην Κύπρο. Σημαντικό μέρος του οικισμού έχει ανασκαφεί και δημοσιευθεί λεπτομερώς, γεγονός που επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων με σχετική ασφάλεια. Το πρώτο μέρος της τελικής δημοσίευσης της θέσης περιλάμβανε τη στρωματογραφία, την αρχιτεκτονική καθώς και στοιχεία της απόλυτης χρονολόγησης του οικισμού,⁵⁸² ενώ το δεύτερο μέρος με τα κινητά ευρήματα δημοσιεύθηκε δέκα έτη αργότερα.⁵⁸³ Η ύπαρξη σημαντικών δεδομένων και αναλύσεων για τα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα, τα λίθινα εργαλεία, την κεραμική και άλλων σχετικών κατηγοριών του υλικού πολιτισμού, επιτρέπει την απόπειρα ολιστικής εξέτασης των οικονομικών δεδομένων του οικισμού που επιχειρείται στην παρούσα μελέτη.

Εικ. 33. Καντού *Κουφόβουνος*, Κατάλοιπα όλων των φάσεων

582. Μαντζουράνη 2009.

583. Μαντζουράνη και Βοσκός 2019α.

Εικ. 34. Καντού *Κουφόβουκος*, Αρχική Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΒΟΡΕΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ-ΔΥΤΙΚΗΣ

ΤΟΜΗ ΣΤ

ΝΔ Τομής ΙΒ, λίγα ευρήματα (όστρακα κεραμικής, απολεπίσματα πυριτολίθου, ένα λίθινο αντικείμενο και τμήμα λίθινου εργαλείου), κανένα αρχιτεκτονικό κατάλοιπο. 15 όστρακα στο επιφανειακό στρώμα.

*

ΤΟΜΗ Ζ

ΝΔ Τομής ΙΒ και Α-ΒΑ τομών Ε και ΙΑ. Κανένα αρχιτεκτονικό κατάλοιπο.

► Επιφανειακό στρώμα
203 όστρακα, 1 μικροαντικείμενο.

► *Terra Rossa* και φυσικός βράχος
80 όστρακα κεραμικής στην επίχωση (Ζ2) πάνω από την κοιλότητα (Ζ1). 137 όστρακα κεραμικής στο στρώμα της *terra rossa*. Κοιλότητα 1 (Ζ1) με 5 ωμόπλινθους (Κυκλική ή Τρωγλοδυτική φάση). 113 όστρακα κεραμικής στην επίχωση της Κοιλότητας 1 (Ζ4, Ζ5, Ζ6).

*

ΤΟΜΗ Η

Βρίσκεται βόρεια της Τομής ΣΤ. Κανένα αρχιτεκτονικό κατάλοιπο.

► Επιφανειακό στρώμα
62 όστρακα κεραμικής.

► *Terra Rossa*

Φυσική κοιλότητα και πλακοειδής λίθος στο ανατολικό άκρο της. 47 όστρακα κεραμικής και λίγοι πυριτολίθοι.

*

ΤΟΜΗ Γ

Βορειότατο άκρο. Κανένα αρχιτεκτονικό λείψανο. Πιθανά ίχνη εξαγωγής οικοδομικού υλικού.

*

ΤΟΜΗ ΙΣΤ (Εικ. 33-34, 36, 38, 40, 42)

Κτίσμα 22

(εμβαδόν: 26,39 τ.μ.)

► Φάση Ι – Αρχική (πριν την κατασκευή του Κτίσματος 22)

Επίχωση με παρουσία λίθινων εργαλείων. Δεν υπάρχουν οικοδομικά κατάλοιπα.

► Φάση ΙΙ – Επέκτασης

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: σύνολο αποτελούμενο από μεγάλο πλακοειδή λίθο, λίθινα εργαλεία κατά χώραν, πυρήνες, απολεπίσματα και 1 λεπίδα πυριτολίθου (χώρος κατεργασίας πυριτολίθων, ΙΣΤ51, διαστ. 2,5×1 μ.).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: –

► Φάση ΙΙΙ – Ορθογώνια

Κανένα νέο στοιχείο. Λίθινο ειδώλιο (Ε3), τρίγωνας.

► Φάση ΙV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (ίσως εξωτερικός χώρος)

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Περιοχή τεφρού χώματος (ΙΣΤ 35) με συγκεντρωση λίθινων εργαλείων και αποτμήματα πυριτολίθου.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 5 με τεφρό χώμα και καμένα όστρακα κεραμικής.

Άλλα αντικείμενα: –

► Φάση V – Τρωγλοδυτική (ίσως εξωτερικός χώρος)

Λάκκος 1 με λίθινα εργαλεία (ΙΣΤ 7) και πλακοειδείς λίθους κατά χώραν.

^{}

Κτίσμα 25

(σωζόμενο εμβαδόν: περίπου 6,07 τ.μ.)

► Φάση II – Επέκτασης

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 2.

Άλλα αντικείμενα: τριβείο 1.

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 1.

Άλλα αντικείμενα: –

^{}

Κτίσμα 26

(σωζόμενο εμβαδόν: περίπου 9,65 τ.μ.)

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλική κατασκευή από συμπαγές χώμα και μικρούς λίθους (Πυρά).

Άλλα αντικείμενα: πλακοειδής λίθος, λίθινο εργαλείο, τριβείο 2 με όστρακα χονδροειδούς κεραμικής, ΠΑ 23.

^{}

Κτίσμα 31

(σωζόμενο εμβαδόν: περίπου 1,5 τ.μ.)

► Φάση II – Επέκτασης

Καμία κατασκευή. Δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του.

^{}

Κτίσμα 34

(άγνωστο μέγεθος, μέρος του συνεχίζει πάνω από το Κτίσμα 22 και πιθανότατα είναι εξωτερικός χώρος)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: χώρος συγκέντρωσης εργαλείων (ΙΣΤ 48) που περιείχε μεγάλο τριβείο (διαστ. 0,28×0,4 μ.), 5 λίθινα εργαλεία, λίγη κεραμική και πυριτόλιθος.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 4, χώρος απόθεσης τεφρού χώματος (ΙΣΤ 42, 43, 44, διαστ. 0,8×0,75 μ.) με χαλίκια και καμένα όστρακα κεραμικής.

Άλλα αντικείμενα: –

^{}

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 22–26

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (εξωτερικός χώρος)

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 3 με τεφρό χώμα, 2 όστρακα κεραμικής και λίθινο εργαλείο.

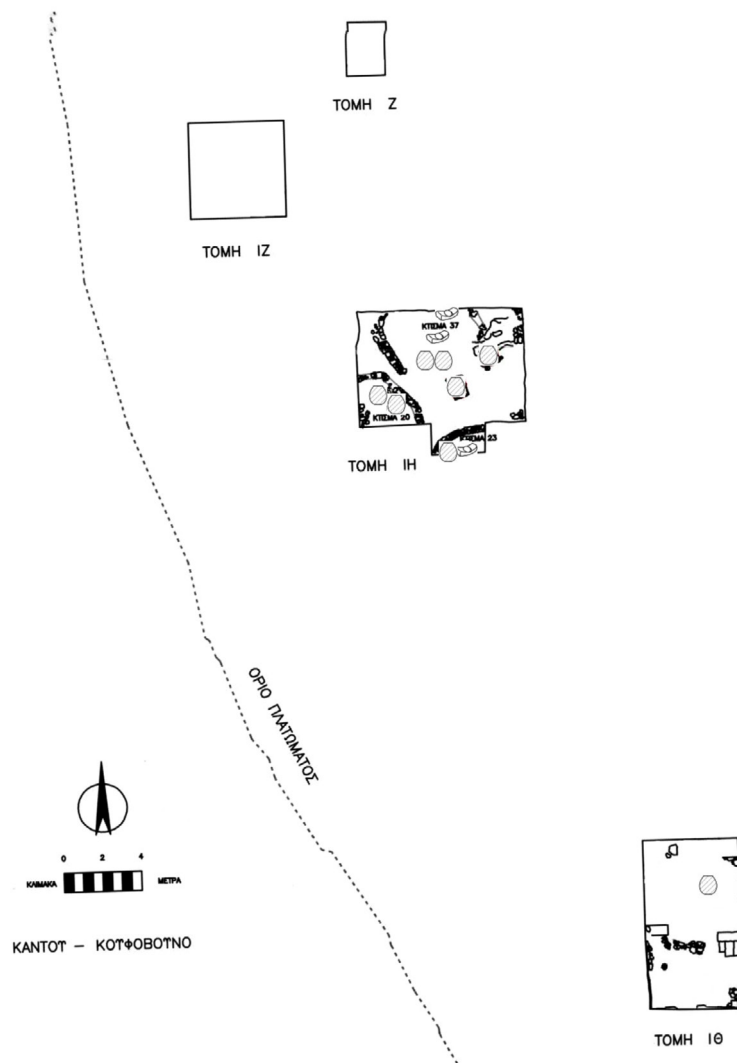
Άλλα αντικείμενα: πλακοειδής λίθος, τμήμα τριβείου.

^{}

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΣΤ

► Επιφανειακό στρώμα: 2093 όστρακα κεραμικής, 693 πυριτόλιθοι (48 εργαλεία), 112 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 7 μικροαντικείμενα.

► Επιχώσεις κάλυψης Κυκλικής Φάσης: 982 όστρακα κεραμικής, 298 πυριτόλιθοι (22 εργαλεία), 74 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 6 μικροαντικείμενα. Από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία: 4

Εικ. 35. Καντού *Κουφόβουρος*, Αρχική Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού

πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 2 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Ορθογώνια Φάση: 1072 όστρακα κεραμικής, 390 πυριτόλιθοι (30 εργαλεία), 56 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: 59 όστρακα κεραμικής, 10 πυριτόλιθοι.

► Φάση Επέκτασης: 252 όστρακα κεραμικής, 73 πυριτόλιθοι (8 εργαλεία), 16 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: 34 πυριτόλιθοι (5 εργαλεία), 2 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

► Αρχική Φάση: 26 όστρακα κεραμικής, 6 πυρι-

τόλιθοι (1 εργαλείο), 1 εργαλείο από λειασμένο λίθο.

*

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

ΤΟΜΗ Α (Εικ. 33–34, 36, 38, 40, 42)

Κτίσμα 3

(εμβαδόν: περίπου 45–47 τ.μ.)

► Φάση I – Αρχική

Στη στρωματογραφική τομή 2: εγκατάσταση ερ-

γασίας πυριτολίθων (διαστ. 0,95×0,45 μ., ύψος 0,16 μ., A69) αποτελούμενη από λίθινες βάσεις εργασίας, λίθινα εργαλεία κρούσης και κατάλοιπα πυριτολίθων.

► Φάση II – Επέκτασης

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: μικρός κυκλικός χώρος (Κ1) στο ΒΔ τμήμα διαμορφωμένος από τον Τοίχο T2 (εμβαδόν: 1,62 τ.μ.).

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Θρανίο 1 (διαστ. 0,95×0,46–0,55 μ., ύψος 0,1 μ., A58), Θρανίο 2 (2,6×0,44–0,54, ύψος 0,2 μ., A67), Λάκκος 2 (A65/66) λαξευμένος στο δάπεδο, Κοιλότητα 2 (A62–64) με λιθόκτιστο περιχέλιωμα, χρήση λασποκονιάματος και τριβείο στον πυθμένα, Πυρά 11 (A25) με 1 μικροαντικείμενο, Πυρά 12 (A74), Πυρά 14 (A26).

Άλλα αντικείμενα: μικρογραφικό αγγείο ωειδούς σχήματος (A2), 75 όστρακα κεραμικής.

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: μικρός κυκλικός χώρος (Κ1) στο ΒΔ τμήμα διαμορφωμένος από τον Τοίχο T2 (εμβαδόν: 1,62 τ.μ.).

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Διασπορά οστράκων (A31) νότια της Κατασκευής 1 (Κ1), εκτεταμένη διασπορά οστράκων (A30) μεταξύ Πλατφόρμας 1 και Πυράς 14.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Πλατφόρμα 1 (A73, διαστ. 2,9×1,8 μ., ύψος 0,18 μ.) από λίθους και λάσπη, Λάκκος 1 (A24, διαστ. 0,85×0,3 μ., βάθος 0,05 μ.).

Άλλα αντικείμενα: διάφοροι πλακοειδείς λίθοι στο κεντρικό και νότιο τμήμα.

✱✱

Κτίσμα 4

(εμβαδόν: 27,54 τ.μ.)

► Φάση II – Επέκτασης

Αργοί λίθοι και λίθινα εργαλεία (κυρίως πελέκεις).

► Φάση III – Ορθογώνια
1 τριβείο.

✱✱

Κτίσμα 5

(εμβαδόν: 31,92 τ.μ.)

► Φάση II – Επέκτασης

T4 και τμήμα Δαπέδου.

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Τροφοπαρασκευαστική εγκατάσταση (A71) αποτελούμενη από λίθινο τριβείο (0,47×0,37 μ.) με 2–3 κάθετα τοποθετημένους λίθους στην περιφέρειά του, πλακοειδή λίθο (ίσως κάθισμα) και λίθο με κοιλότητα (διάμ. 0,36 μ.) με λίθους που ορίζουν την περιφέρειά του.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 1 (A70), 3–4 τριβεία στα ΝΑ–Α της εστίας, ακόμη 1 στη ΝΔ γωνία, μικρή κατασκευή από λίθους στα ΝΔ της εστίας, λάκκος υποδοχής αγγείου (A53) με φλάσκα (A1), άλλο τριβείο και άλλοι πλακοειδείς λίθοι στα ΒΑ του χώρου.

Άλλα αντικείμενα: εργαλεία κρούσης και τριβής (στη δυτική παρειά του T6), 9 συνανήκοντα όστρακα χονδροειδούς κεραμικής (A51) σε επαφή με τον T3, όστρακα από μικρογραφικό αγγείο (A52) κοντά στον T3.

✱✱

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Α ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 3

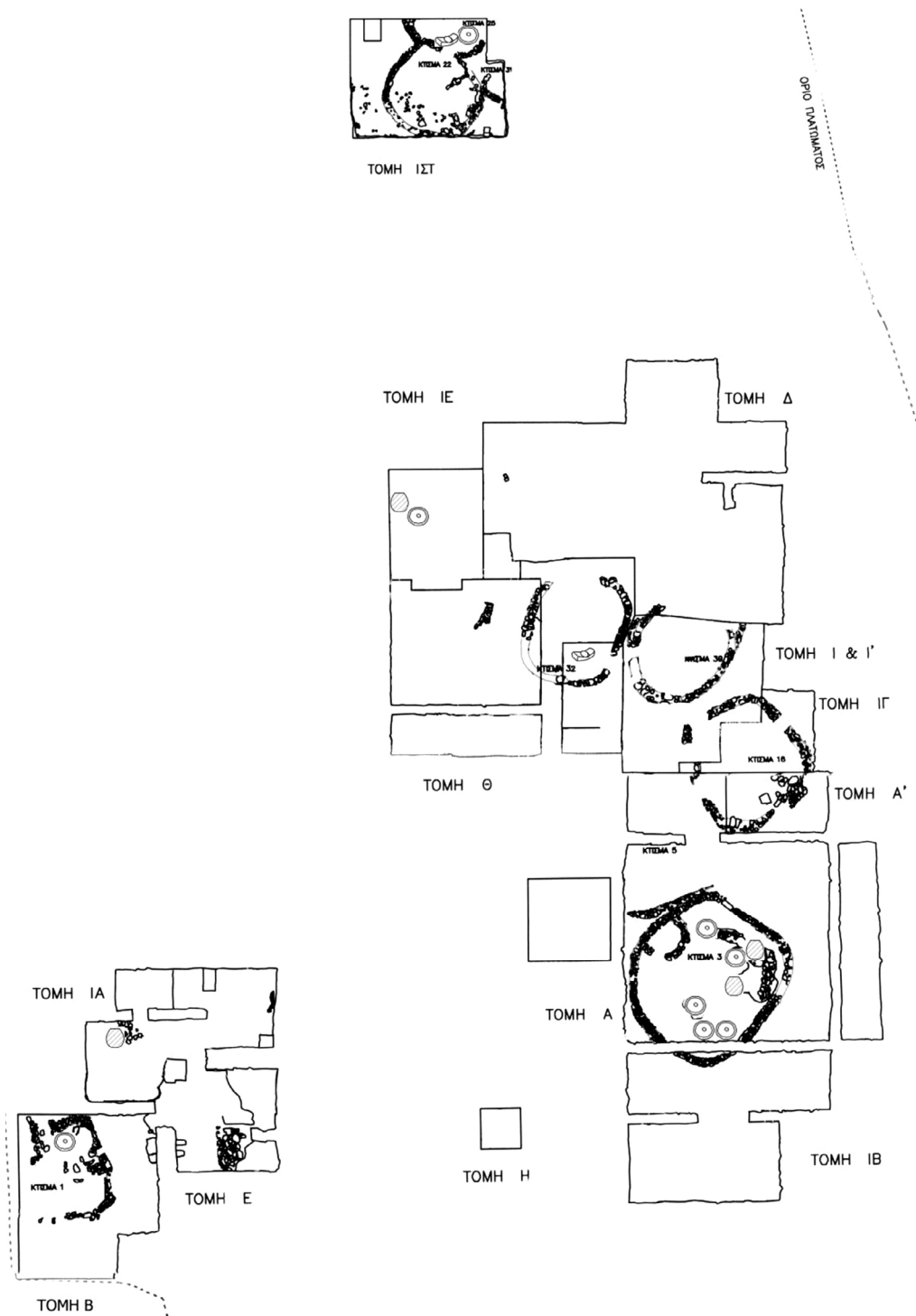
► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (εξωτερικός χώρος)

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 (+1 μέσα στην Πυρά 8).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Σύνολο συνανηκόντων οστράκων (A11) ΝΔ του λάκκου (A12).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Σύνολο κοιλοτήτων (5 πυρές: Πυρά 3, 4, 5, 8, 9), Λάκκος (A12, διαστ. 0,73×0,6 μ., βάθος 0,33 μ.) λαξευμένος στο δάπεδο και το έδαφος και πλακοειδής λίθος

Εικ. 36. Καντού Κουφόβουνος, Φάση Επέκτασης, Βόρειο τμήμα οικισμού

που κάλυπτε το λάκκο.

Άλλα αντικείμενα: 2 πλακοειδείς λίθοι, 1 ορθογώνια λεκάνη με κοιλότητα (από ασβεστόλιθο, διαστ. 0,5×0,46 μ.).

^{}

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ Α

► Επιφανειακό στρώμα: 976 όστρακα κεραμικής, 346 πυριτόλιθοι (24 εργαλεία), 165 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 7 μικροαντικείμενα.

► Ορθογώνια Φάση: 1255 όστρακα κεραμικής, 527 πυριτόλιθοι (36 εργαλεία), 178 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 5 μικροαντικείμενα. Μεταξύ Κτισμάτων 3-4: 1 Πήλινο αντικείμενο (ΠΑ 7). Δάπεδα Κτισμάτων 3, 4, 5: 247 όστρακα κεραμικής. Στα αρχιτεκτονικά στοιχεία: 15 πυριτόλιθοι (3 εργαλεία) και 11 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Φάση Επέκτασης: 297 όστρακα κεραμικής, 83 πυριτόλιθοι (10 εργαλεία), 15 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Στα αρχιτεκτονικά στοιχεία: 9 πυριτόλιθοι.

► Αρχική Φάση - *Terra Rossa* - Φυσικός βράχος: 100 όστρακα κεραμικής, 41 πυριτόλιθοι (4 εργαλεία), 9 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

*

ΤΟΜΗ ΙΒ (Εικ. 33-34, 36, 38, 40, 42)

Κτίσμα 15

(εμβαδόν: 31,2 τ.μ.)

► Φάση ΙΙΙ - Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπέδες στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 1 (ΙΒ12, 13, 14), Εστία 2 (ΙΒ16, 17, 18), πλατφόρμα (ΙΒ19) από λασποκονίαμα, λιθοπερίβλητη κατασκευή Κ1 (ΙΒ20, 21, 22) με τριβείο στον πυθμένα της, Τάφος 1 (ΙΒ27), Τάφος 2 (ΙΒ28).

Άλλα αντικείμενα: -

^{}

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Δ ΚΑΙ Α ΤΟΥ Τ7

Φάση ΙV - Κυκλική

Κοιλότητα 1 (ΙΒ2 και 3, διάμ. 0,18 μ., βάθος 0,195 μ.) με τεφρό χώμα και 1 όστρακο κεραμικής. Κοιλότητα 2 (ΙΒ4 και 5, διαστ. 0,52×0,27 μ., βάθος 0,04 μ.) εντός του προγενέστερου Κτίσματος 15.

^{}

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΒΑ ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 15

► Φάση ΙΙΙ - Ορθογώνια

Κοιλότητα 3 (ΙΒ32, σωζ. διαστ. 1×0,75 μ.), Κοιλότητα 4 (ΙΒ33, 1×0,5 μ.), Πυρά (ΙΒ29/Α9, διαστ. 1×0,75 μ.).

^{}

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΒ

► Επιφανειακό στρώμα: 956 όστρακα κεραμικής, 183 πυριτόλιθοι (12 εργαλεία), 106 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 4 μικροαντικείμενα.

► Κυκλική Φάση: 1143 όστρακα κεραμικής, 248 πυριτόλιθοι (10 εργαλεία), 92 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

► Ορθογώνια Φάση: 1620 όστρακα κεραμικής, 370 πυριτόλιθοι (16 εργαλεία), 77 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 4 μικροαντικείμενα. Στα αρχιτεκτονικά στοιχεία: 39 όστρακα κεραμικής, 36 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 7 εργαλεία λειασμένου λίθου.

*

ΤΟΜΗ Ι ΚΑΙ Ι' (Εικ. 33-34, 36, 38, 40, 42)

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Ν ΚΑΙ ΝΔ ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 13

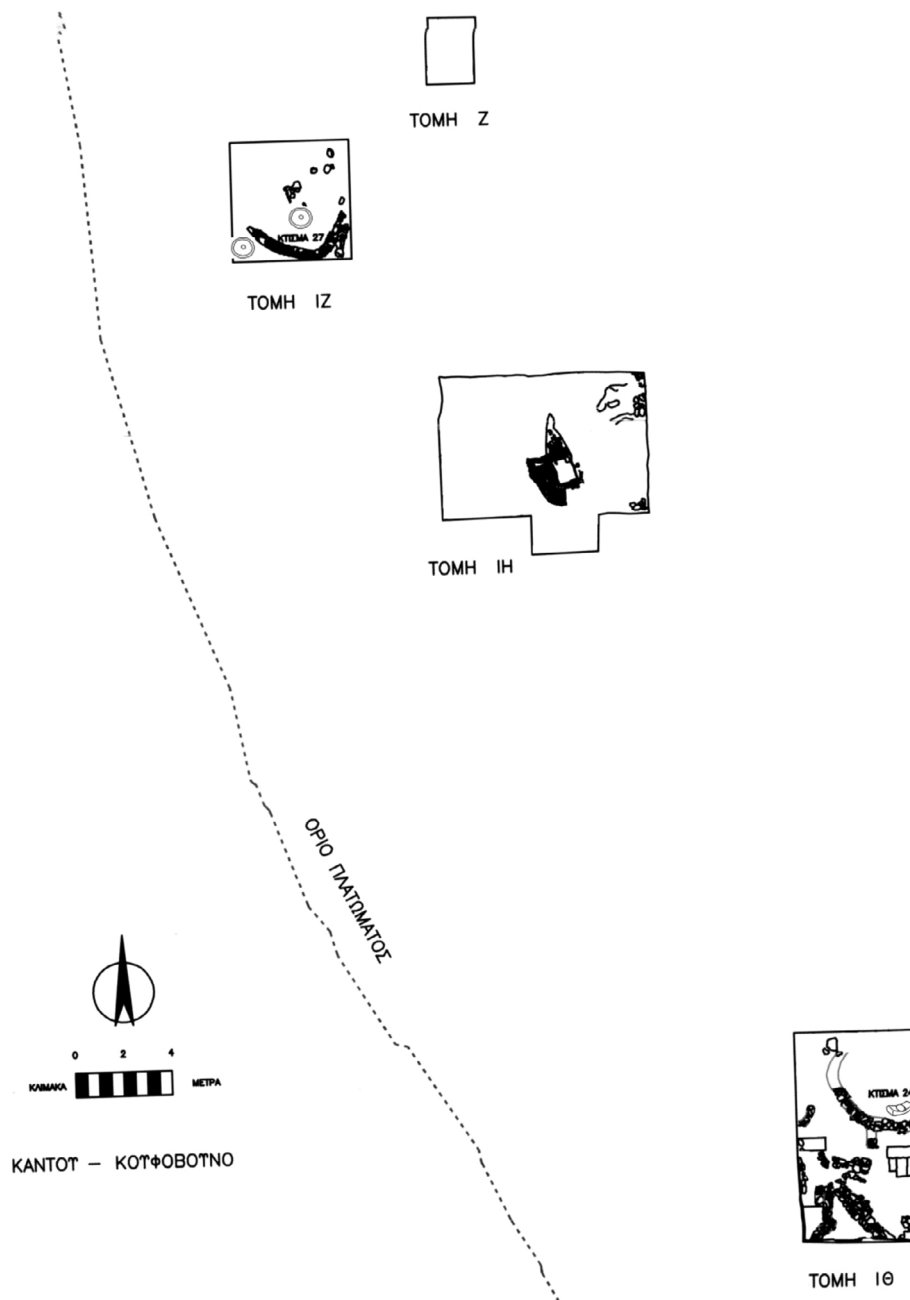
► Φάση ΙV - Κυκλική

Δάπεδο ΙΙΙ (Ι' 7 και Ι57)

^{}

Κτίσμα 13

(εμβαδόν: 15,16 τ.μ.)

Εικ. 37. Καντού Κουφόβουνας, Φάση Επέκτασης, Νότιο τμήμα οικισμού

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λιθόκτιστη κατασκευή Κ2 (I31, διαστ. 0,67×0,6 μ., ύψος 0,09 μ.)

με ειδώλιο (E2) στα Β της, Λάκκος/Κατασκευή Κ3 (I32, διαστ. 0,23×0,3 μ., βάθος 0,33 μ.) με τοιχώματα από λασποκονίαμα και ΚΤ/Ε/Α φιάλη (A5) εντός, λιθοπερίβλητη κυκλική κατασκευή Κ5 (I50, 51, διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,05) με λίθινο τριπτήρα κατά χώραν, Πυρά (I35), Λάκκος (I37 και I16, διαστ. 0,33×0,23 μ., βάθος 0,11–0,15 μ.) με επένδυση λασποκονιάματος και σύνολο 10

πελέκεων εντός του, λίθος με κοιλότητα, τουλάχιστον 3 τριβεία και διάφοροι πλακοειδείς λίθοι.

Άλλα αντικείμενα: –

✱✱

Κτίσμα 38

(σωζόμενο εμβαδόν: 6,53 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: Κοιλότητα (I74, 75, διαστ. 0,12×0,09 μ., βάθος 0,04 μ.) ίσως οπή πασσάλου.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 1 (I72, 73), λίθος με κοιλότητα (I76, 77, διαστ. 0,32×0,28 μ.), τριβείο (Λ5), 2 ακόμη τριβεία.

Άλλα αντικείμενα: μικρογραφική Ε/Α φλάσκα (Α4).

✱✱

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Α ΤΟΥ Τ3

(εμβαδόν: περίπου 9,18 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (εξωτερικός χώρος)

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λιθόκτιστη κατασκευή Κ4 (I33, διαστ. 0,62×0,61 μ., βάθος 0,14 μ.) με λίγα κινητά ευρήματα (κεραμική, πυριτόλιθοι, λίθινα αντικείμενα), πλατφόρμα (I34, διαστ. 2,54×1,34 μ., ύψος 0,12 μ.), τοιχάριο α' (I65) περιοχή τεφρού Β του Τα'.

Άλλα αντικείμενα: ειδώλιο (Ε6).

✱✱

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Ν ΚΑΙ ΝΑ ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 13

► Φάση III – Ορθογώνια

Δάπεδο IV με 3 τριβεία.

✱✱

Κτίσμα 39

(σωζόμενο εμβαδόν: 19,61 τ.μ.)

► Φάση II – Επέκτασης

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: περιοχή τεφρού (I66), περιοχή τεφρού (I67) με συγκέντρωση μεγάλων λίθων οριζόντια τοποθετημένων (ίσως διαλυμένη κατασκευή από λίθους).

Άλλα αντικείμενα: –

► Φάση I – Αρχική

Τοιχάριο Τα (εντός των ορίων του Κτίσματος 39)

✱✱

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ Ι ΚΑΙ Ι'

► Επιφανειακό στρώμα: 1035 όστρακα κεραμικής, 321 πυριτόλιθοι (12 εργαλεία), 179 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ4).

► Κυκλική Φάση: 1856 όστρακα κεραμικής, 330 πυριτόλιθοι (5 εργαλεία), 143 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο. Στα δάπεδα: 424 όστρακα κεραμικής, 55 πυριτόλιθοι, 85 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα.

► Ορθογώνια Φάση: 376 όστρακα κεραμικής, 73 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 31 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ24). Στα δάπεδα: 4 πυριτόλιθοι.

► Φάση Επέκτασης: 195 όστρακα κεραμικής, 26 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 14 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Στα δάπεδα: 12 όστρακα κεραμικής, 5 πυριτόλιθοι, 4 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Αρχική Φάση: 125 όστρακα κεραμικής, 21 πυριτόλιθοι, 7 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► *Terra Rossa*: 3 όστρακα κεραμικής, 1 μικροαντικείμενο.

*

ΤΟΜΗ Θ (Εικ. 33–34, 36, 38, 40, 42)

► Φάση V – Τρωγλοδυτική

Κατασκευή Κ7 (Θ24) από μικρούς λίθους και λασποκονίαμα (φέρει κοιλότητα, ίσως θερμική κατασκευή), τμήμα τοίχου Τ4 (Θ28/Κ33, αναλύεται στην Τομή Κ), συσσώρευση λίθων (Θ17, εξωτερικός χώρος).

**

Κτίσμα 11

(σωζόμενο εμβαδόν: 3,53 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία Κ1 (Θ9), κοιλότητα Κ2 (Θ10, διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,21 μ.), λίθος με κοιλότητα Κ5 (Θ14, 0,23×0,23 μ.), πλατφόρμα Κ6 (Θ15, διάμ. 0,3 μ., ύψος 0,07 μ.) από λασποκονίαμα.

Αλλα αντικείμενα: μεγάλη πλακοειδής ποτάμια κροκάλα (Λ14).

**

Κτίσμα 17

(σωζόμενο εμβαδόν: περίπου 3 τ.μ.)

► Φάση III – Ορθογώνια

Τ3 (Θ27) και Δάπεδο 2 (Θ5).

**

Κτίσμα 18

(εμβαδόν: περίπου 30,66 τ.μ.)

► Φάση I – Αρχική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: 3 συγκεντρώσεις πλακοειδών λίθων.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λάκκος Κ3 (Θ11, 12, διαστ. 0,65×0,85 μ., βάθος 0,12–0,15 μ.), λι-

θόκτιστη κατασκευή/λάκκος Κ4 (Θ13, διάμ. κοιλ. 0,24–0,26 μ., βάθος 0,115 μ.), κυκλική κοιλότητα Κ8 (Θ33, διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,1 μ.), Εστία 2 (Θ40), πιθανό θρανίο στα Δ της εστίας (2 πλακοειδείς λίθοι), λίθος με κοιλότητα (Δ241, 0,46×0,26 μ., ύψος 0,09–0,24 μ.), 3 συγκεντρώσεις πλακοειδών λίθων.

Αλλα αντικείμενα: πλακοειδής λίθος (Τομή ΙΕ).

► Φάση II – Επέκτασης

Τοίχος Τ6 (Θ30) και πιθανό δάπεδο (Θ50).

**

Κτίσμα 19

(σωζόμενο εμβαδόν: περίπου 12,85 τ.μ.)

► Φάση I – Αρχική

Τ8 (Θ32, θρανίο ή τοίχος), Δάπεδο 4 (Θ56).

**

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Α ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 19 ΚΑΙ Ν ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 18

► Φάση I – Αρχική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (εξωτερικός χώρος)

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Πιθανή πυρά (Θ57) στη ΝΑ γωνία της Τομής Θ, πλατφόρμα από λασποκονίαμα (Θ21, διαστ. 2,5×1,4 μ., πάχος 0,02–0,03 μ.).

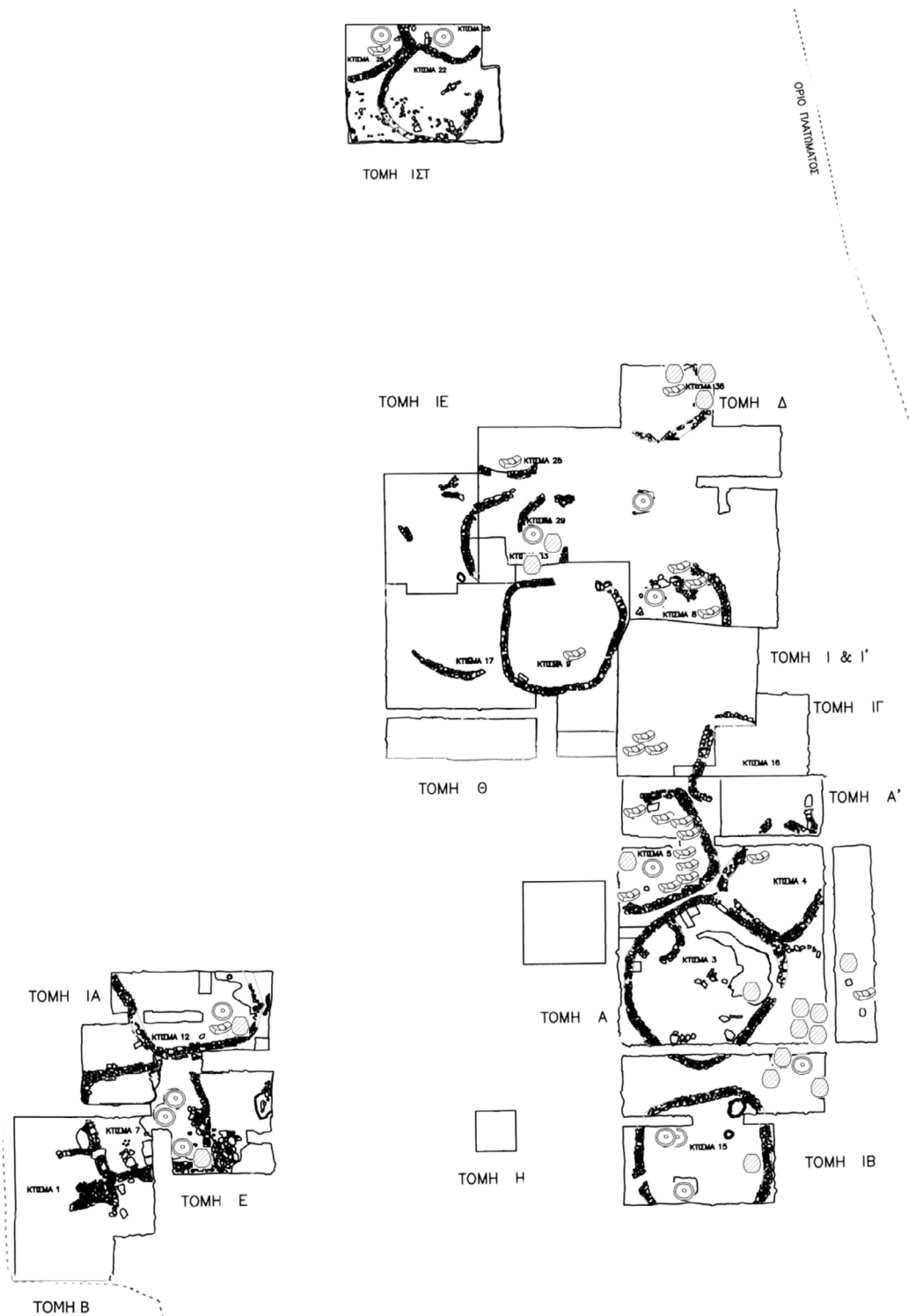
Αλλα αντικείμενα: μικρογραφικό αγγείο με μονόχρωμη έντριπτη επιφάνεια (Α7).

**

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ Θ

► Επιφανειακό στρώμα: 2466 όστρακα κεραμικής, 1 χονδροειδές αγγείο (Α9), 636 πυριτόλιθοι (69 εργαλεία), 199 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 7 μικροαντικείμενα.

► Τρωγλοδυτική και Κυκλική Φάση: 957 όστρακα κεραμικής, 241 πυριτόλιθοι (16 εργαλεία), 98 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ1).

Εικ. 38. Καντού Κουφόβουνας, Ορθογώνια Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού

► Ορθογώνια Φάση: 707 όστρακα κεραμικής, 1 όστρακο από τον τοίχο T1, 100 πυριτόλιθοι (9 εργαλεία), 34 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Φάση Επέκτασης: 705 όστρακα κεραμικής, 130 πυριτόλιθοι (17 εργαλεία), 15 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα.

► Αρχική Φάση: 1834 όστρακα κεραμικής, 348 πυριτόλιθοι (37 εργαλεία), 84 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο. Στα δάπεδα: 223 όστρακα κεραμικής, 17 πυριτόλιθοι (4 εργαλεία), 5 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► *Terra Rossa*: 154 όστρακα κεραμικής από τα οποία συγκολλήθηκε ΚΤ προχυτική φιάλη (Α16), 12 πυριτόλιθοι, 14 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ10).

*

ΤΟΜΗ Κ (Εικ. 33–34, 36, 38, 40, 42)

Κτίσμα 10

(σωζόμενο εμβαδόν: 11,36 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 1 (Κ16), Κατασκευή Κ1 (Κ17, 18, διάμ. κοιλ. 0,26 μ., βάθος 0,09 μ.) από λευκό λασποκονίαμα και λίθους, Λάκκος 1 (Κ19, 20, διαστ. 1×0,63 μ., βάθος 0,23 μ.) με 60 όστρακα κεραμικής και ένα ειδύλιο (Ε5).

Άλλα αντικείμενα: ΠΑ20 και ΠΑ21 (επίχωση Κ12).

**

Κτίσμα 9

(εμβαδόν: 27,97 τ.μ.)

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λίθος με κοιλότητα

1 (Κ34, 35, διαστ. 0,29×0,27 μ., ύψος 0,08 μ.).

Άλλα αντικείμενα: 1 λειασμένο εργαλείο.

**

Κτίσμα 32

(εμβαδόν: 16,48 τ.μ.)

► Φάση II – Επέκτασης

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: Κοιλότητα Κ3 (Κ44, 45, διάμ. 0,11 μ., βάθος 0,09 μ.) και Κοιλότητα Κ4 (Κ46, 47, διάμ. 0,14 μ., βάθος 0,03 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λίθος με κοιλότητα (Κ48, 49, διαστ. 0,3×0,24 μ., ύψος 0,09 μ.).

Άλλα αντικείμενα: –

**

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ Κ

► Επιφανειακό στρώμα (μόνο από τους μάρτυρες): 104 όστρακα κεραμικής, 69 πυριτόλιθοι (5 εργαλεία), 24 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

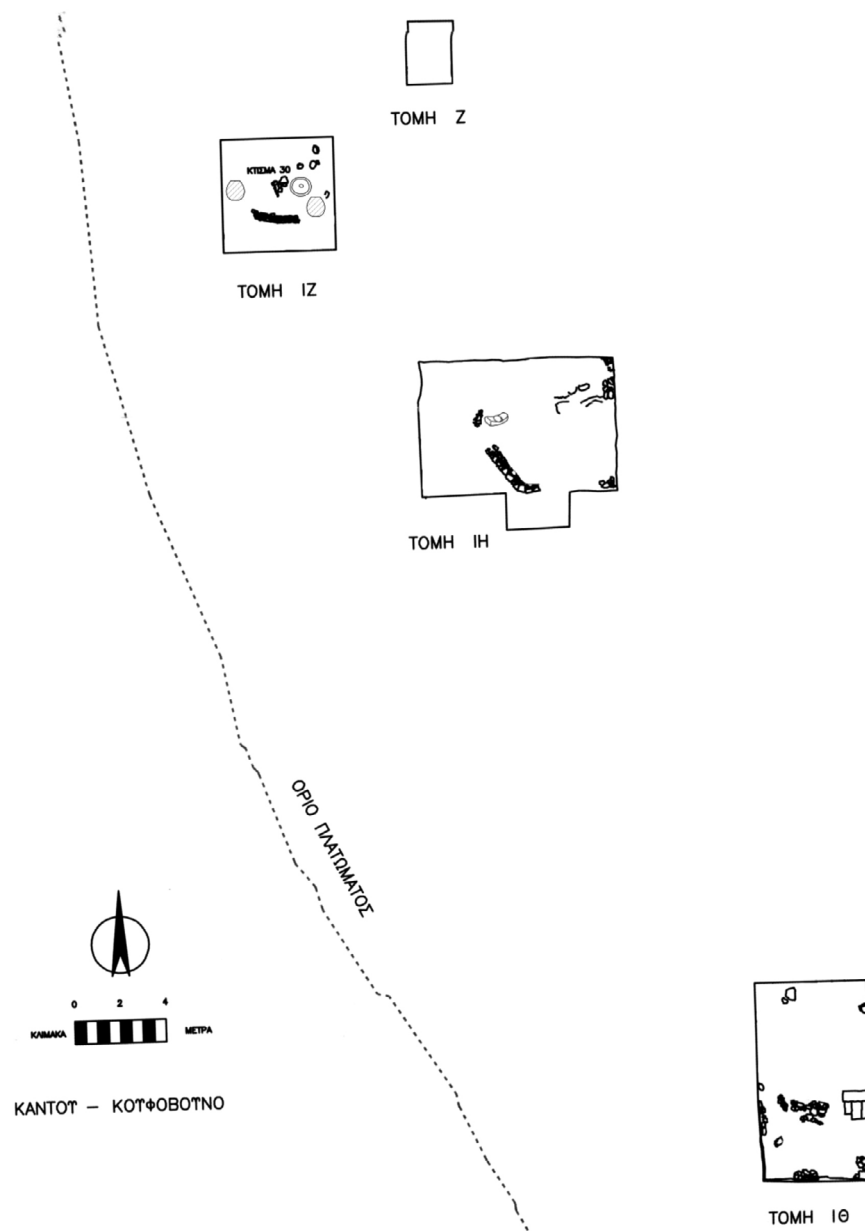
► Κυκλική Φάση: 691 όστρακα κεραμικής, 517 πυριτόλιθοι (13 εργαλεία), 99 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 23 μικροαντικείμενα. 1 Πήλινο αντικείμενο (στην επίχωση Κ3). Στα δάπεδα: 24 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 5 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Ορθογώνια Φάση: 1820 όστρακα κεραμικής, 544 πυριτόλιθοι (25 εργαλεία), 104 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα. 1 όστρακο στον τοίχο T1.

► Φάση Επέκτασης: 280 όστρακα κεραμικής, 77 πυριτόλιθοι (4 εργαλεία), 22 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

► Αρχική Φάση – *Terra Rossa* – Φυσικός βράχος: 20 όστρακα κεραμικής, 5 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 4 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

*

Εικ. 39. Καντού Κουφόβουνος, Ορθογώνια Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού

ΤΟΜΗ ΙΕ (Εικ. 33-34, 36, 38, 40, 42)

Κτίσμα 18

► Φάση Ι - Αρχική

(Βλ. βάση δεδομένων για την Τομή Θ).

*
**

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (;) Β ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 18

► Φάση ΙΙ - Επέκτασης

Δάπεδο 1 (ΙΕ10), Εστία 1 (ΙΕ3, 4), αβαθής λάκκος/ κοιλότητα Κ1 (ΙΕ5, 6, διάμ. 0,94 μ., βάθος 0,16) με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους.

► Φάση ΙΙΙ - Ορθογώνια

Δάπεδο 2 (ΙΕ11) με 30 όστρακα κεραμικής, Κοιλότητα Κ2 (ΙΕ 13, 14, διάμ. 0,44 μ., βάθος 0,07 μ.).

*
**

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΕ

► Επιφανειακό στρώμα: 1434 όστρακα κεραμικής, 320 πυριτόλιθοι (11 εργαλεία), 57 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

► Κυκλική Φάση: 285 όστρακα κεραμικής, 76 πυριτόλιθοι (5 εργαλεία), 10 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

► Ορθογώνια Φάση: 1173 όστρακα κεραμικής, 287 πυριτόλιθοι (22 εργαλεία), 31 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία: 10 πυριτόλιθοι (2 εργαλεία).

► Φάση Επέκτασης: 796 όστρακα κεραμικής, 197 πυριτόλιθοι (6 εργαλεία), 17 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από το Δάπεδο 1 και τη «Γραμμή ερυθρού χρώματος»: 141 όστρακα. Από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία: 29 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 12 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Αρχική Φάση: 628 όστρακα κεραμικής, 126 πυριτόλιθοι (9 εργαλεία), 16 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 4 μικροαντικείμενα, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ18).

**

Κτίσμα 16 (ΤΟΜΕΣ Α, Α', Ι, ΙΓ) (Εικ. 33-34, 36, 38, 40, 42)

**

ΕΝΤΟΣ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 16

(εμβαδόν: περίπου 18,40 τ.μ.)

► Φάση ΙΙΙ – Ορθογώνια
ΠΑ 2 (επίχωση ΙΓ 2).

(εμβαδόν: περίπου 35,75 τ.μ.)

► Φάση ΙΙ – Επέκτασης
Δάπεδο 6 (Α' 9 και ΙΓ3), 9 όστρακα κεραμικής, 1 πυριτόλιθος, 1 εργαλείο από λειασμένο λίθο.

**

ΕΚΤΟΣ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 16

► Φάση ΙΙΙ – Ορθογώνια
Μεγάλο τμήμα ευρύστομου ανοιχτού σκεύους με ίχνη ερυθρού επιχρίσματος (Α8). Συγκο-

λήθηκε από όστρακα της επίχωσης ΙΓ4 στο ΒΑ τμήμα της Τομής ΙΓ (μάλλον εξωτερικός χώρος).

**

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑΞΥ Τ11, Τ12, Τ14

(εμβαδόν: περίπου 3,05 τ.μ.)

► Φάση ΙΙΙ – Ορθογώνια

Δάπεδο 5 (Α' 17), μεγάλη διασπορά οστράκων (Α' 22) από τα οποία συγκολλήθηκε απιόσχημη φλάσκα (Α10).

**

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 16

► Επιφανειακό στρώμα: 371 όστρακα κεραμικής, 198 πυριτόλιθοι (8 εργαλεία), 230 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 4 μικροαντικείμενα.

► Κυκλική Φάση: 106 όστρακα κεραμικής, 13 πυριτόλιθοι, 9 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Ορθογώνια Φάση: 575 όστρακα κεραμικής, 98 πυριτόλιθοι (4 εργαλεία), 43 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα. Από τη φραγή της ΒΑ εισόδου (ΙΓ12) και το Δάπεδο 5 (Α' 17): 7 όστρακα κεραμικής.

► Φάση Επέκτασης: 129 όστρακα κεραμικής, 6 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 12 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

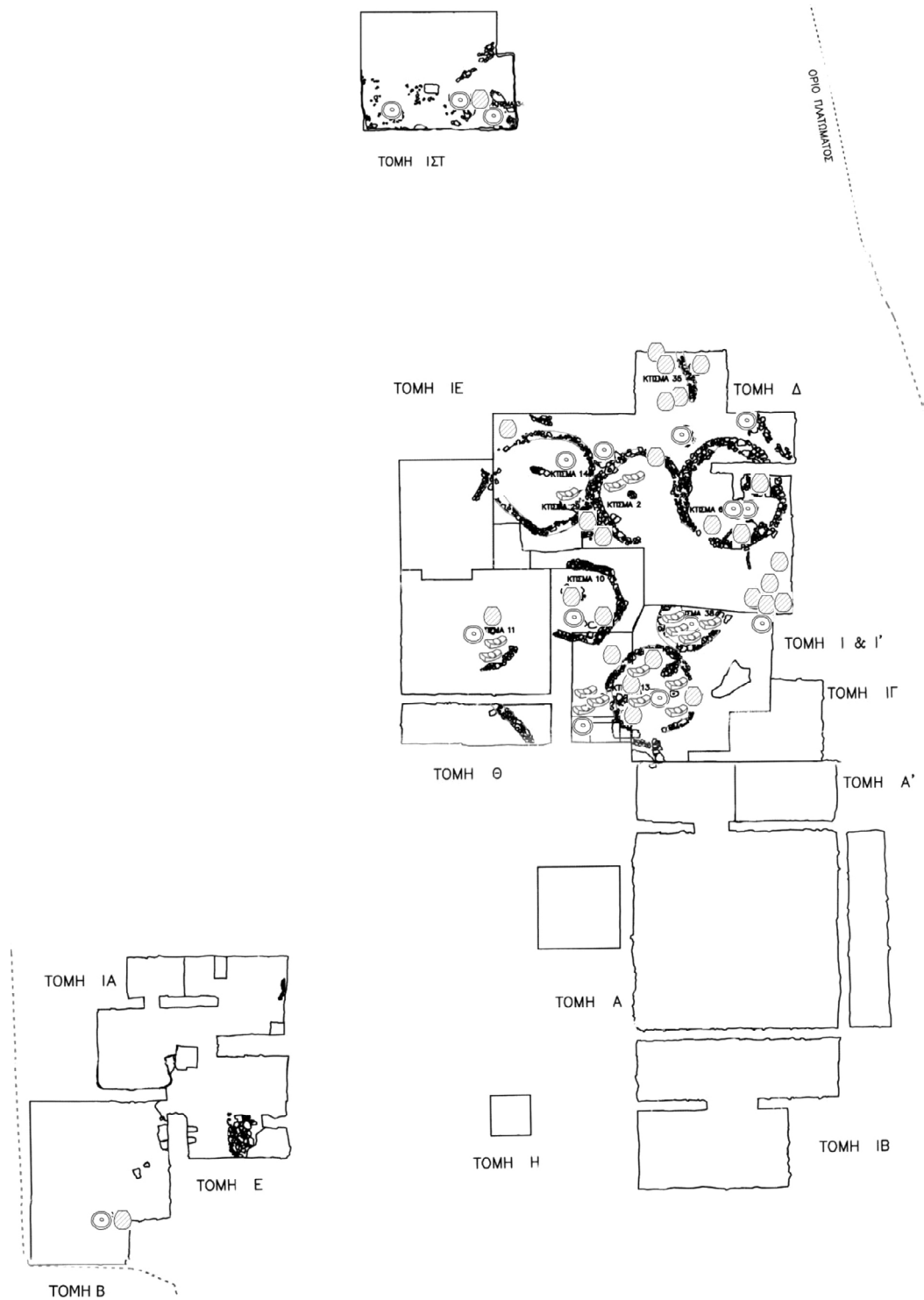
► Αρχική Φάση: 15 όστρακα κεραμικής, 4 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 2 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από τα αρχιτεκτονικά: 7 πυριτόλιθοι (2 εργαλεία), 5 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από την *terra rossa*: 2 πυριτόλιθοι.

*

ΤΟΜΗ ΙΔ (Εικ. 33-34, 36, 38, 40, 42)**ΠΕΡΙΟΧΗ Δ ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 13**

► Φάση ΙV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (εξωτερικός χώρος)

Εικ. 40. Καντού Κουφόβουνο, Κυκλική Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –
Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Πυρά (ΙΔ8, 15, διαστ. 0,56×0,5 μ., βάθος 0,21 μ.), πλακοειδές τριβείο (ΙΔ16, διαστ. 0,31×0,3 μ.) με μικρό λειαντήρα από πικρόλιθο, τριβείο με κοιλότητα (ΙΔ17, διαστ. 0,45×0,27 μ.), λίθος με κοιλότητα (ΙΔ18, 19, 20, διαστ. 0,3×0,3 μ.).

Άλλα αντικείμενα: –

* *

ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 9

► Φάση IV – Κυκλική

Συγκέντρωση 24 οστρέων (ΙΔ21, μάλλον αποτέθηκαν σε δάπεδο πιθανού εξωτερικού χώρου).

* *

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΔ

► Επιφανειακό στρώμα: 113 όστρακα κεραμικής, 29 πυριτόλιθοι (2 εργαλεία), 45 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα.

► Κυκλική Φάση: 514 όστρακα κεραμικής, 138 πυριτόλιθοι (12 εργαλεία), 61 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα. Από το δάπεδο και την πυρά: 150 όστρακα κεραμικής, 5 πυριτόλιθοι, 16 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Ορθογώνια Φάση: 319 όστρακα κεραμικής, 110 πυριτόλιθοι (9 εργαλεία), 34 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Φάση Επέκτασης: 12 όστρακα κεραμικής, 13 πυριτόλιθοι.

*

ΤΟΜΗ Δ (Εικ. 33–34, 36, 38, 40, 42)

Εσωτερικό του Κτίσματος 6

► Φάση V – Τρωγλοδυτική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –
Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: αβαθής κοιλότητα/λάκκος (Δ31, 32, διαστ. 1,6×0,8 μ., βάθος 0,14 μ.) με πολλά κινητά ευρήματα, οριοθέτηση από

λίθους στα Α της και μικρή κυκλική κατασκευή (Δ33, 34, διάμ. 0,35 μ., βάθος 0,19 μ.) εντός της (πιθανότατα θερμική ή κατασκευή υποδοχής αγωγείου). Μικρή κοιλότητα στα ΒΑ της μεγάλης.

Άλλα αντικείμενα: τμήμα κρανίου κατασκευής με τα κέρατά του Β της κατασκευής (Δ33, 34).

* *

Κτίσμα 6

(εμβαδόν: 23,74 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: Τοιχίο 6 (Δ46): φαίνεται ότι απομονώνει χώρο διαστάσεων 1,73×0,7 μ. όπου βρίσκεται ο λάκκος (Δ48, 49).

Οπές στύλων/πασσάλων: κοιλότητα πασσάλου (Δ50, 51, διάμ. 0,16 μ., βάθος 0,21 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση οστράκων (Δ54) μεταξύ του λάκκου (Δ44, 45) και της πλατφόρμας.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λάκκος (Δ48, 49, διάμ. 0,45 μ., βάθος 0,24 μ.) με καλυπτήρια πλάκα (διαστ. 0,45×0,35 μ.) στο στόμιό του, Εστία 1 (Δ39), Εστία 2 (Δ40, 41, 42), πλατφόρμα από λασποκονίαμα (Δ43, διαστ. 0,7×0,64 μ., ύψος 0,05 μ.) με μεγάλο πλακοειδή λίθο πάνω της (διαστ. 0,33×0,25 μ.), λάκκος με λίθους στο στόμιό του (Δ44, 45, διαστ. 1,03×1,6 μ., βάθος 0,33 μ.), λάκκος (Δ52, 53, διαστ. 0,38×0,26 μ., βάθος 0,27 μ.) με καστανότεφρο χρώμα, λίγη κεραμική και πυριτόλιθους.

Άλλα αντικείμενα: –

* *

Κτίσμα 14

(εμβαδόν: 22–24 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση 4 λίθινων εργαλείων και συνανηκόντων οστράκων κεραμικής (Δ128), συγκέντρωση οστράκων χονδροειδούς κεραμικής (Δ129), πλακοειδής λίθος με λίθινο εργαλείο κρούσης από μικρογάββρο (Δ130).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Πλατφόρμα (Δ120, διαστ. 1,32×1,4 μ., πάχος 0,09 μ.) από λασποκονίαμα και λίθος με κοιλότητα (Δ121, 122, διαστ. 0,36×0,33 μ.) πάνω της, κοιλότητα με ίχνη καύσης (Δ123, 124) μάλλον θερμική κατασκευή, συσσώρευση λίθων (Δ126, διαστ. 2×0,8 μ., ίσως κάποια διαλυμένη κατασκευή).

Άλλα αντικείμενα: ΠΑ5 (επίχωση Δ118).

**

Κτίσμα 2

(εμβαδόν: 18,45 τ.μ.)

► Φάση III – Ορθογώνια

Δάπεδο 7 (Δ186), Εστία 1 (Δ187) από λασποκονίαμα, ΠΑ25 (επίχωση Δ185).

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: χώρος κατεργασίας πυριτολίθων (Δ83) αποτελούμενος από πλακοειδή λίθο/επιφάνεια εργασίας, σύνολο λίθινων εργαλείων (τριπτήρες και επικρουστήρες) και αρκετούς πυριτολίθους. Κάτω από αυτά: αβαθής κοιλότητα (ίσως λάκκος σωζ. διαστ. 0,65×0,7 μ.).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λίθος με κοιλότητα (Δ6, 7, διαστ. 0,39×0,29 μ.), πιθανή πλατφόρμα (Δ8, έχει αφαιρεθεί), λίθος με κοιλότητα (Δ133, 134, διαστ. 0,56×0,33 μ.) σε β' χρήση κτισμένος στον τοίχο, κυκλική αβαθής κοιλότητα με πάνω από 630 κροκάλες και αποτμήματα ίασπη (Δ136, 137, διάμ. 0,21 μ., βάθος 0,09 μ.).

Άλλα αντικείμενα: ΠΑ15, 16 (επίχωση Δ4), ειδώλιο από πικρόλιθο (Ε1), 1 τριβείο (από το σχέδιο).

**

Κτίσμα 35

(σωζ. εμβαδόν: 6–7 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλική λιθόκτιστη κατασκευή 1 (Δ201, διαστ. 0,3×0,29 μ.,

βάθος 0,05–0,06 μ.), κατασκευή 2 (Δ202, διαστ. 0,44×0,4 μ., βάθος 0,05–0,1 μ.) από λίθους και λασποκονίαμα, κατασκευή 3 (Δ203, διαστ. 0,48×0,56 μ., βάθος 0,05–0,1 μ.) από λίθους και λασποκονίαμα, κοιλότητα 1 (Δ208, 210, διαστ. 0,54×0,36 μ., βάθος 0,1 μ.) με λίγα κινητά ευρήματα εντός της.

Άλλα αντικείμενα: –

**

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Α ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 35

(εμβαδόν: περίπου 4,8 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Κατασκευή κυκλικού σχήματος Κ5 με περιχέλιωμα (Δ205, διαστ. 0,53×0,46 μ., βάθος 0,22 μ.).

**

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Β ΚΑΙ ΒΔ ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 14

(εμβαδόν: περίπου 2,4 τ.μ.)

► Φάση IV – Κυκλική

Δάπεδο (Δ107) και κυκλική κατασκευή/λάκκος με περιχέλιωμα (Δ104, 105, διαστ. 0,42×0,44 μ., βάθος 0,18 μ.).

**

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Β ΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ 2, 14

► Φάση IV – Κυκλική

Δάπεδο (Δ101) και λάκκος/πυρά (Δ93, 94) με τεφρό χώμα και κινητά ευρήματα.

**

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Β ΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ 2, 6

► Φάση IV – Κυκλική

Δάπεδο (Δ99), λάκκος/πυρά (Δ91, 92) με τεφρό χώμα και κινητά ευρήματα, συγκέντρωση κεραμικής (Δ132) ανατολικά της πυράς, ΠΑ3 (επίχωση Δ97).

*

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Β ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 6 ΚΑΙ Δ ΤΟΥ 17

► Φάση IV – Κυκλική

Δάπεδο (Δ100), λάκκος/πυρά (Δ89, 90) με τεφρό χώμα και κινητά ευρήματα, ΠΑ12.

✱✱

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Ν ΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ 2, 6

► Φάση IV – Κυκλική

Δάπεδο (Δ82).

✱✱

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ 2, 10, 14

► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (εξωτερικός χώρος)

Οπές στύλων/πασσάλων: κοιλότητα πασσάλου (Δ20, 21, διάμ. 0,04 μ., βάθος 0,07 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Πλατφόρμα από χώμα και λίθους (Δ109, 224, διαστ. 1,75×1,45

μ., ύψος 0,3 μ.), λάκκος με τεφρό χώμα (Δ13, 14, διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,32 μ.), κοιλότητα (Δ18, 19, διαστ. 0,43×0,47 μ., βάθος 0,22 μ.).

Άλλα αντικείμενα: –

✱✱

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ 6, 8

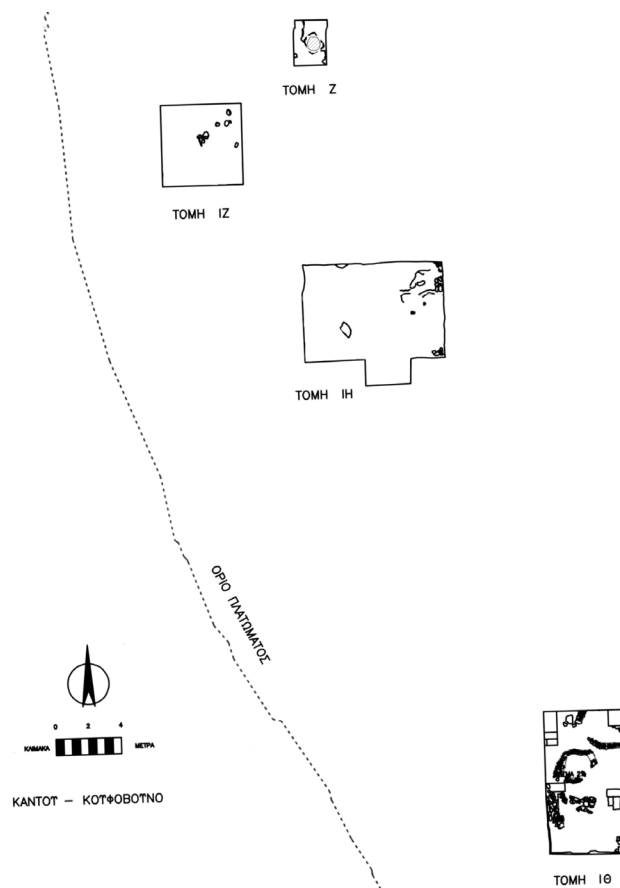
► Φάση IV – Κυκλική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (εξωτερικός χώρος)

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Σειρά λίθων (Δ58, τοιχίο;), αβαθής κοιλότητα που ορίζεται από λασποκονίαμα και λίθους (Δ59, 60, διαστ. 1,3×0,74 μ., βάθος 0,1 μ.), ελλειψοειδής κατασκευή (Δ61, 62, διαστ. 0,7×0,5 μ., βάθος 0,48 μ.), τετράγωνος λάκκος 1 (Δ63, 64, διαστ. 0,37×0,37 μ., βάθος 0,12 μ.), λάκκος 2 με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (Δ65, 66, διαστ. 0,6×0,5 μ., βάθος 0,14

Εικ. 41. Καντού Κουφόβουρος, Κυκλική Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού

μ.), λάκκος 3 με αποσπασματικά σωζόμενο περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (Δ67, 68, διαστ. 0,93×0,85 μ., βάθος 0,16 μ.).

Αλλα αντικείμενα: μικρογραφικό κλειστό σκεύος ωειδούς σχήματος (Α6: από την επίχωση Δ12).

^{}

Κτίσμα 28

► Φάση III – Ορθογώνια

Δάπεδο (Δ139), λίθος με κοιλότητα (Δ167, 168, διαστ. 1,17×0,3 μ., ύψος 0,09 μ.).

^{}

Κτίσμα 29

► Φάση III – Ορθογώνια

Κατασκευή Κ3 (Δ172, 173) από μικρούς λίθους και λασποκονίαμα (ίσως θερμική). Όστρακα με ίχνη καύσης και πυριτόλιθοι στο εσωτερικό της κοιλότητας.

^{}

Κτίσμα 33

(σωζ. εμβαδόν: 28,67 τ.μ.)

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κοιλότητα 1 (Δ231, 232, διάμ. 0,24 μ., βάθος 0,13 μ.), κοιλότητα 2 (Δ233, 234, διάμ. 0,42 μ., βάθος 0,22 μ.).

Αλλα αντικείμενα: –

^{}

Κτίσμα 36

(σωζ. εμβαδόν: 25–30 τ.μ.)

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: κοιλότητα 2 (Δ209, 211).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Κατασκευή Κ4 (Δ204, 0,48×0,24 μ., βάθος 0,12 μ.) από μικρούς λίθους και λασποκονίαμα (με τριβείο στον πυθ-

μένα της, επένδυση από λίθους και υποτυπώδες περιχέλιωμα), κατασκευή Κ6 με περιχέλιωμα (Δ206, διαστ. 0,14×0,25 μ., βάθος 0,08–0,1 μ.) σκαμμένη στο δάπεδο, αβαθής κατασκευή Κ7 με περιχέλιωμα (Δ207, διαστ. 0,48×0,24 μ., βάθος 0,14 μ.), τριβείο (Δ212).

Αλλα αντικείμενα: –

^{}

Κτίσμα 8

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλατφόρμα (Δ75, 0,95×0,7 μ., ύψος 0,13 μ.) και λίθος με κοιλότητα (Δ76, διαστ. 0,34×0,28 μ., ύψος 0,18 μ.) πάνω σ' αυτή, λίθος με κοιλότητα (Δ77, 78, διάμ. 0,17 μ., ύψος 0,12 μ.), αβαθής λάκκος (Δ79, 80, διαστ. 0,7×0,8 μ.), ακόμη 1 λίθος με κοιλότητα σε β' χρήση.

Αλλα αντικείμενα: –

^{}

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ Δ

► Επιφανειακό στρώμα: 2669 όστρακα κεραμικής, 852 πυριτόλιθοι (80 εργαλεία), 321 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 19 μικροαντικείμενα.

► Τρωγλοδυτική/Κυκλική Φάση: 6047 όστρακα κεραμικής, 1505 πυριτόλιθοι (131 εργαλεία), 374 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 33 μικροαντικείμενα, 1 πήλινο αντικείμενο ΠΑ 6 (στην επίχωση Δ29). Στα δάπεδα της Κυκλικής Φάσης: 1041 όστρακα κεραμικής, 174 πυριτόλιθοι (10 εργαλεία), 117 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 11 μικροαντικείμενα.

► Ορθογώνια Φάση: 3558 όστρακα κεραμικής, 796 πυριτόλιθοι (38 εργαλεία), 192 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 12 μικροαντικείμενα. Στα δάπεδα: 136 όστρακα κεραμικής, 20 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 8 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

► Φάση Επέκτασης: 821 όστρακα κεραμικής, 188 πυριτόλιθοι (6 εργαλεία), 60 εργαλεία από λει-

σμένο λίθο. Στα δάπεδα: 8 όστρακα κεραμικής, 3 πυριτόλιθοι, 3 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

**

► Αρχική Φάση: 129 όστρακα κεραμικής, 42 πυριτόλιθοι (6 εργαλεία), 11 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα. Από την *terra rossa*/φυσικό βράχο: 7 όστρακα κεραμικής, 15 πυριτόλιθοι, 2 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

*

ΔΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

ΤΟΜΗ Β (Εικ. 33–34, 36, 38, 40, 42)

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Ν ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 1

► Φάση IV – Κυκλική

Πυρά 1 (B10), πλακοειδής λίθος, κοιλότητα υποδοχής αγγείου (χωρίς ανασκαφική μονάδα, Α.Μ.).

**

Κτίσμα 1

(εμβαδόν: 20,28 τ.μ.)

► Φάση II – Επέκτασης

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: Τοιχάριο T5 ή κατασκευή K7 (B15, διαστ. 0,37×0,25 μ., βάθος 0,12 μ.).

Οπές στύλων/πασσάλων: κοιλότητα υποδοχής πασσάλου (χωρίς Α.Μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: σύνολο πλακοειδών λίθων, τοιχάριο T5 ή κατασκευή K7 (B15), Πυρά 15 (B14).

Άλλα αντικείμενα: –

► Φάση III – Ορθογώνια

(σωζ. εμβαδόν: 14,04 τ.μ.)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο (B13) χωρίζει το Κτίσμα 1 από χώρο στα Β του (B25).

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Πυρά 7 (B20), ογκόλιθος (ίσως καλύπτει ταφή).

Άλλα αντικείμενα: –

Κτίσμα 7

(εμβαδόν: 39,66 τ.μ.)

► Φάση III – Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: κοιλότητες υποδοχής πασσάλων K1 (B16, διάμ. 0,1 μ., βάθος 0,05 μ.), K2 (B19, διάμ. 0,17 μ., βάθος 0,07 μ.), K3 (B21, διάμ. 0,10–0,14 μ., βάθος 0,05 μ.), K4 (B22, διάμ. 0,18 μ., βάθος 0,1 μ.), K5 (B23, διάμ. 0,1 μ., βάθος 0,07 μ.), K4, (E11, διάμ. 0,16 μ., βάθος 0,04 μ.), K5 (E12, διάμ. 0,15 μ., βάθος 0,07 μ.).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λιθόκτιστη εστία K1 (E8) και περιεχόμενο αυτής (E18, 19, 20 και τριβείο σε β' χρήση που έκλεινε την κοιλότητα καύσης), εστία από λασποκονίαμα K2 (E9, IA22), εστία από λασποκονίαμα K6 (IA10, 11, ίσως σε β' χρήση να ήταν κατασκευή τοποθέτησης αγγείου, διάμ. 0,22 μ., βάθος 0,15 μ.), κατασκευή K3 (E10, διάμ. κοιλ. περίπου 0,62 μ., ύψος 0,2 μ.) με περιχέλυμα και λίθο στον πυθμένα της.

Άλλα αντικείμενα: 3 πυριτόλιθοι.

**

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ Β

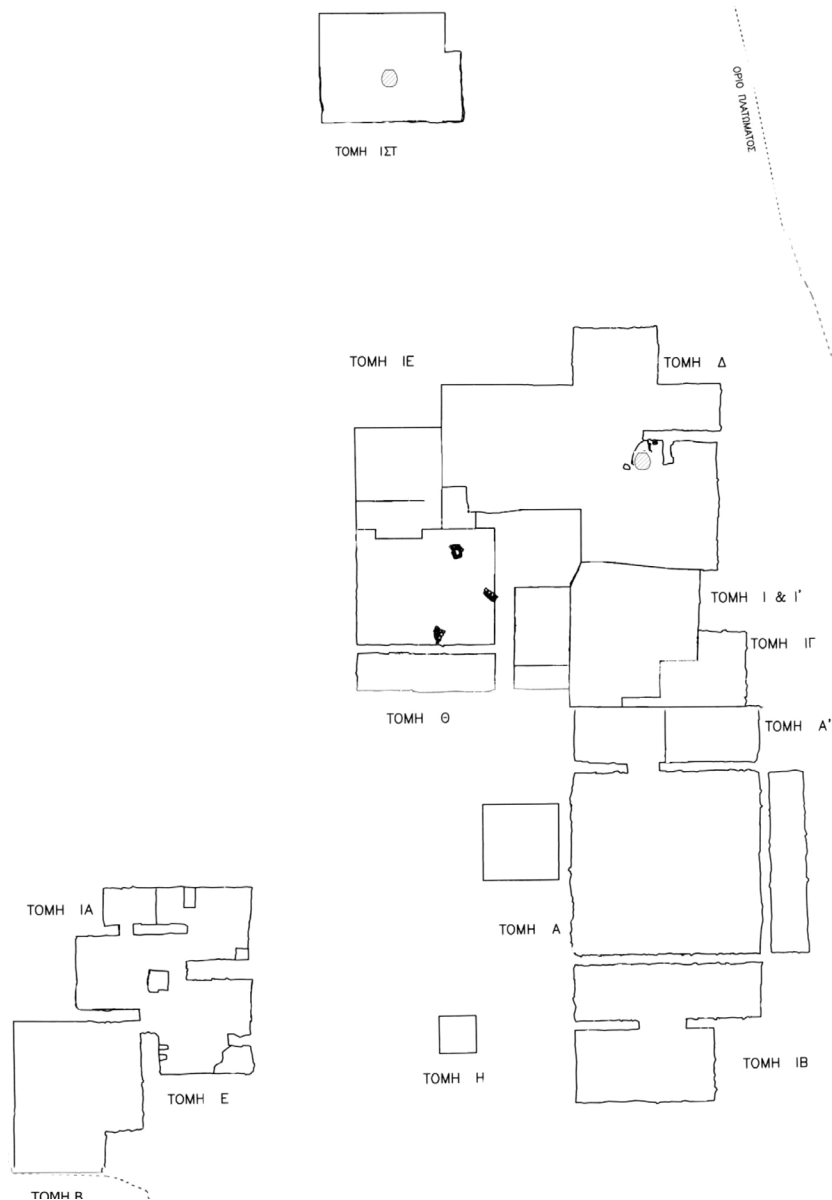
► Επιφανειακό στρώμα: 1786 όστρακα κεραμικής, 560 πυριτόλιθοι (15 εργαλεία), 125 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 3 μικροαντικείμενα.

► Κυκλική Φάση: 28 όστρακα και 3 πυριτόλιθοι από την Πυρά 1 (B10).

► Ορθογώνια Φάση: 642 όστρακα κεραμικής, 110 πυριτόλιθοι (3 εργαλεία), 68 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από τα αρχιτεκτονικά: 74 όστρακα κεραμικής, 3 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Φάση Επέκτασης: 19 όστρακα και 7 πυριτόλιθοι (από τα αρχιτεκτονικά)

*

Εικ. 42. Καντού *Κουφόβουρος*, Τρωγλοδυτική Φάση, Βόρειο τμήμα οικισμού

ΤΟΜΗ Ε (Εικ. 33–34, 36, 38, 40, 42)

Κτίσμα 7

► Φάση ΙΙΙ – Ορθογώνια

Βλ. Τομή Β

✱✱

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ Α ΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ 7

► Φάση ΙΙΙ – Ορθογώνια

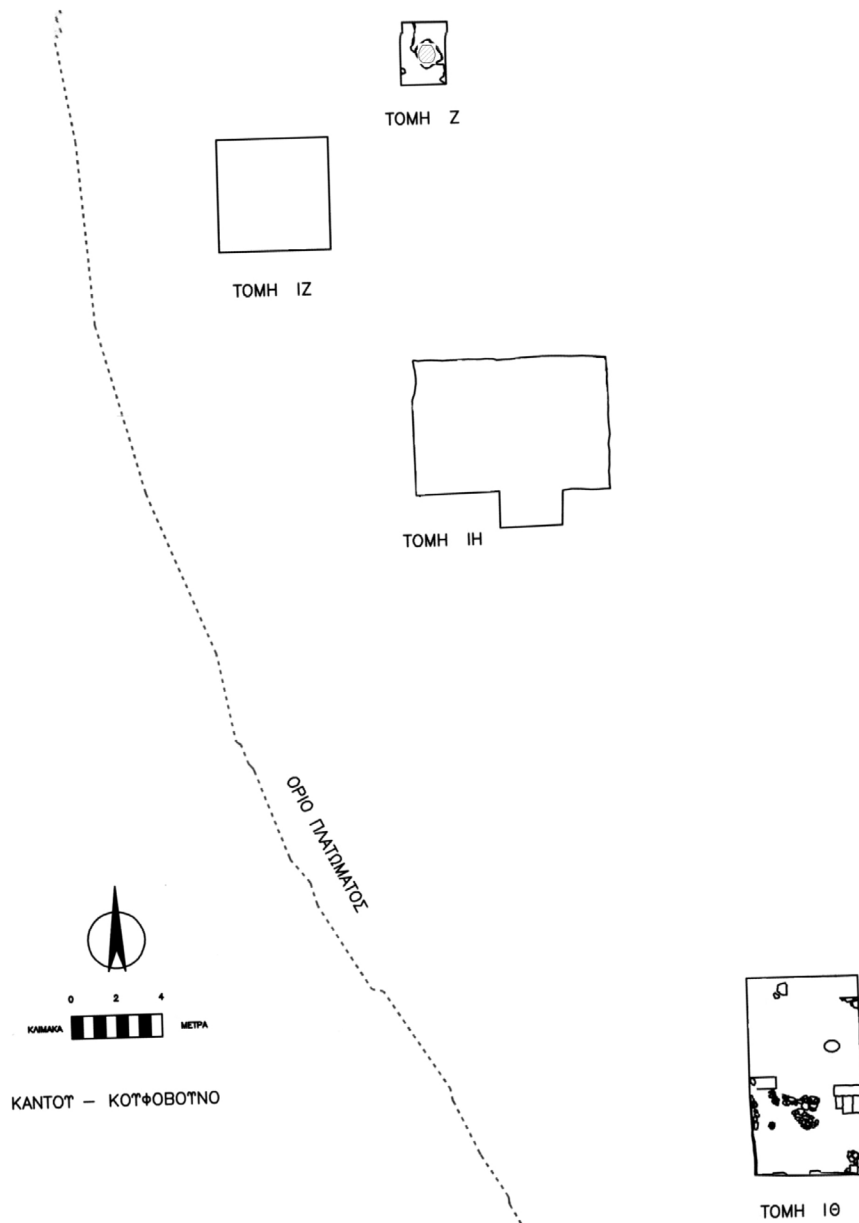
Δάπεδο (Ε14), 34 όστρακα κεραμικής.

✱✱

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ Ε

► Επιφανειακό στρώμα: 1033 όστρακα κεραμικής, 202 πυριτόλιθοι (6 εργαλεία), 27 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ9).

► Ορθογώνια Φάση: 1898 όστρακα κεραμικής από τα οποία συγκολλήθηκε προχυτική ΕΜ φιάλη (Α12, από την επίχωση Ε2) και ΚΤ φλάσκα (Α13, από την επίχωση Ε3), 181 πυριτόλιθοι (5 εργαλεία), 69 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ8, από την επίχωση Ε3). Από τα αρχιτεκτονικά: 5 πυριτόλιθοι, 42 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

Εικ. 43. Καντού Κουφόβουνος, Τρωγλοδυτική Φάση, Νότιο τμήμα οικισμού

► Φάση Επέκτασης: 9 όστρακα και 1 εργαλείο από πυριτόλιθο. 1 αδιάγνωστο όστρακο από την *terra rossa*.

*

ΤΟΜΗ ΙΑ (Εικ. 33-34, 36, 38, 40, 42)

Κτίσμα 7

► Φάση III - Ορθογώνια
Βλ. Τομή Β

**

Κτίσμα 12
(εμβαδόν: 31,68 τ.μ.)

► Φάση III - Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου:

Οπές στύλων/πασσάλων: κοιλότητα (ΙΑ41, διάμ. 0,23 μ., βάθος 0,06 μ.) ίσως για πάσσαλο (ή άλλο αντικείμενο).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση 3 λίθινων εργαλείων (ΙΑ29).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία 1 (ΙΑ38, 39, 40) από λασποκονίαμα, επίμηκες ελλειψοειδές

τριβείο (ΙΑ30, διαστ. 0,38×0,29 μ.) με περιχέλιωμα από ασβεστόλιθο, λίθος με αβαθή κοιλότητα πακτωμένος με μικρούς λίθους (ΙΑ31, διαστ. 0,29×0,25 μ.), ακανόνιστου σχήματος ασβεστόλιθος με κοιλότητα (ΙΑ32, 33, 34, διαστ. 0,43×0,4 μ.) μάλλον γουδί, λάκκος (ΙΑ36, 37, διαστ. 0,65×0,58 μ., βάθος 0,24 μ.) με κτιστά τοιχώματα.

Άλλα αντικείμενα: -

✱✱

ΧΩΡΟΣ ΜΕΤΑΞΥ Τ1-Τ2

► Φάση II - Επέκτασης

Κατασκευή Κ7 (ΙΑ15, διαστ. 0,1×0,1 μ., βάθος 0,05 μ.) τετράγωνη κοιλότητα (ίσως για υποδοχή πασσάλου), ελλειψοειδούς σχήματος κατασκευή Κ8 (ΙΑ16, διαστ. 0,68×0,54 μ., βάθος 0,1-0,11 μ.), κατασκευή Κ9 (ΙΑ17, διαστ. 0,92×0,94 μ., βάθος 0,1-0,2 μ.) κυκλικός σχηματισμός λίθων άγνωστης χρήσης.

✱✱

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΑ

► Επιφανειακό στρώμα: 2576 όστρακα κεραμικής, 1318 πυριτόλιθοι (57 εργαλεία), 132 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 5 μικροαντικείμενα, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ11).

► Ορθογώνια Φάση: 1682 όστρακα κεραμικής, 349 πυριτόλιθοι (24 εργαλεία), 99 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 4 μικροαντικείμενα. Από τα δάπεδα: 16 όστρακα κεραμικής, 6 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 7 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

► Φάση Επέκτασης: 178 όστρακα κεραμικής, 42 πυριτόλιθοι (5 εργαλεία), 21 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από την *terra rossa*: 52 όστρακα κεραμικής και κλειστό σκεύος (μάλλον μικρή φλάσκα Α3, από την επίχωση ΙΑ18), 12 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 5 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

*

ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

ΤΟΜΗ ΙΖ (Εικ. 33, 35, 37, 39, 41, 43)

Κτίσμα 30

(σωζ. εμβαδόν: 17,50 τ.μ.)

► Φάση III - Ορθογώνια

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπέξ στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 3 αβαθείς κοιλότητες με τεφρό χώμα (ΙΖ9, 10, 11) και 33 όστρακα, εστία 1 (ΙΖ4, 5), λάκκος 1 υποδοχής αγγείου με επένδυση από λίθους στο τοίχωμα (ΙΖ7, 8, διαστ. 0,46×0,42 μ., βάθος 0,17 μ.) και λίθινη επιφάνεια στον πυθμένα (εντός του: τμήμα ΕΜ πιθοειδούς ευρύστομου σκεύους, Α14), κυκλική κοιλότητα 1 (ΙΖ12, 13, διάμ. 0,24-0,26 μ., βάθος 0,08 μ.) με επίπεδο πλακοειδή λίθο στον πυθμένα.

Άλλα αντικείμενα: ΠΑ14 (από την επίχωση ΙΖ9), 24 όστρακα από τις κατασκευές του Δαπέδου 1.

✱✱

Κτίσμα 27

(σωζ. εμβαδόν: 15,05 τ.μ.)

► Φάση II - Επέκτασης

Δάπεδο 2 (ΙΖ21) και Εστία 3 (ΙΖ18, 19) από πήλοκονίαμα και ασβεστοκονίαμα, ΠΑ17 (από την επίχωση ΙΖ15).

✱✱

ΧΩΡΟΣ ΝΔ ΤΟΥ Τ3

(εμβαδόν: περίπου 2 τ.μ.)

► Φάση II - Επέκτασης

Δάπεδο 3 (ΙΖ29) και Εστία 2 (ΙΖ27, 28) από μικρούς λίθους και λασποκονίαμα.

✱✱

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΖ

► Επιφανειακό στρώμα: 540 όστρακα κεραμικής, 219 πυριτόλιθοι (24 εργαλεία), 116 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ22).

► Ορθογώνια Φάση: 540 όστρακα κεραμικής, 112 πυριτόλιθοι (4 εργαλεία), 25 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 3 μικροαντικείμενα.

► Φάση Επέκτασης: 1040 όστρακα κεραμικής,

207 πυριτόλιθοι (11 εργαλεία), 62 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από Δάπεδα/εστίες: 13 όστρακα κεραμικής, 2 πυριτόλιθοι, 8 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από την *terra rossa*: 13 όστρακα κεραμικής (5 συνανήκοντα από ΚΤ κλειστό αγγείο), 2 πυριτόλιθοι, 4 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

*

ΤΟΜΗ ΙΗ (Εικ. 33, 35, 37, 39, 41, 43)

► Φάση II – Επέκτασης

Λιθόστρωτο (ΙΗ3, διαστ. 4,05×2,65 τ.μ.).

► Φάση III – Ορθογώνια

T2 (ΙΗ2), τριβείο 1 (ΙΗ4) και πλακοειδείς λίθοι Δ του τριβείου 1.

**

Κτίσμα 20

(σωζ. εμβαδόν: περίπου 9 τ.μ.)

► Φάση I – Αρχική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπέδες στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Ημικυκλική πλατφόρμα 1 (ΙΗ14) από λασποκονίαμα, κατασκευή 1 (ΙΗ15, διαστ. 0,5×0,8 μ., ύψος 0,22 μ.) από μικρούς λίθους (ίσως μικρό θρανίο ή πλατφόρμα), κατασκευή 2 (ΙΗ16, διαστ. 0,46×0,77 μ., ύψος 0,07 μ.) από μικρούς λίθους.

Αλλα αντικείμενα: ορισμένα όστρακα από κοιλότητα υποδοχής αγγείου (δεν αναφέρεται στο κείμενο αλλά μόνο στα ευρήματα) συγκολληθήκαν και απέδωσαν ανοικτό αγγείο χονδροειδούς κεραμικής (Α15).

**

Κτίσμα 23

(σωζ. εμβαδόν: 4,05 τ.μ.)

► Φάση I – Αρχική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπέδες στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Συγκέντρωση λίθινων εργαλείων (ΙΗ27).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Τριβείο 2 (ΙΗ28,

ΙΗ29, διαστ. 0,53×0,55 μ., βάθος 0,1–0,12 μ.) από ασβεστόλιθο και με αβαθή κοιλότητα στο κέντρο του, κοιλότητα 1 (ΙΗ31, ΙΗ32, διάμ. 0,25–0,3 μ., βάθος 0,09 μ.).

Αλλα αντικείμενα: 1 μικροαντικείμενο.

**

Κτίσμα 37

(σωζ. εμβαδόν: περίπου 17,50 τ.μ.)

► Φάση I – Αρχική

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπέδες στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Λίθος με κοιλότητα 1 στερεωμένος με μεσαίου μεγέθους λίθους (ΙΗ39, 44, διαστ. 0,32×0,21 μ.), λίθος με κοιλότητα 2 (ΙΗ40, 45, διάμ. 0,16 μ., ύψος 0,11 μ.), λάκκος 1 με επένδυση από μικρούς λίθους (ΙΗ6, 7, διαστ. 0,55×0,5 μ., βάθος 0,33 μ.), ημικυκλική κοιλότητα 2 (ΙΗ43, 46, διαστ. 0,48×0,4 μ., βάθος 0,2 μ.), λάκκος 2 (ΙΗ41, 47, διαστ. 0,8×0,88 μ., βάθος 0,18 μ.), λάκκος 3 (ΙΗ42, 48, διαστ. 1×0,77 μ., βάθος 0,23 μ.). Οι λάκκοι 2 και 3 ίσως είναι εκτός του Κτίσματος 37.

Αλλα αντικείμενα: 3 όστρακα κεραμικής και ακόμη 28 όστρακα από τους λάκκους 2 και 3.

**

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΗ

► Επιφανειακό στρώμα: 644 όστρακα κεραμικής, 482 πυριτόλιθοι (35 εργαλεία), 80 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 4 μικροαντικείμενα, 1 λίθινο ειδώλιο (Ε4).

► Φάση Επέκτασης: 41 όστρακα κεραμικής, 12 πυριτόλιθοι, 3 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από το λιθόστρωτο χώρο: 9 αδιάγνωστα όστρακα κεραμικής.

► Αρχική Φάση: 490 όστρακα κεραμικής, 310 πυριτόλιθοι (14 εργαλεία), 71 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 2 μικροαντικείμενα. Από τα αρχιτεκτονικά: 72 όστρακα κεραμικής, 21 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο), 24 εργαλεία από λειασμένο λίθο. Από *terra rossa*/φυσικό βράχο: 4 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

*

ΝΟΤΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ**ΤΟΜΗ ΙΘ (Εικ. 33, 35, 37, 39, 41, 43)**

▶ Φάση V – Τρωγλοδυτική

Επίχωση ΙΘ5 με συγκέντρωση Τριτώνων (2 τρίτωνες μεταξύ συγκέντρωσης πλακοειδών λίθων και λειασμένων εργαλείων), τμήμα πινακίου (Α11) χονδροειδούς κεραμικής (από την επίχωση ΙΘ30).

**

Κτίσμα 21

(σωζ. εμβαδόν: 4-5 τ.μ.)

▶ Φάση IV – Κυκλική

Δάπεδο 1 (ΙΘ 12) χωρίς σταθερά στοιχεία/κατασκευές.

**

Κτίσμα 24

(σωζ. εμβαδόν: 9-11,5 τ.μ.)

▶ Φάση II – Επέκτασης

Δάπεδο 2 (ΙΘ16), λίθος με κοιλότητα (ΙΘ17, 18, διαστ. 0,37×0,34 μ., ύψος 0,03 μ.).

**

ΧΩΡΟΣ Ν ΕΠΕΚΤΑΣΗΣ

▶ Φάση II – Επέκτασης

Δάπεδο 1 (ΙΘ37) και πιθανό θρανίο (λιθοσωρός) στην Α πλευρά του Τ5 (ΙΘ34).

**

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΟΜΗΣ ΙΘ

▶ Επιφανειακό στρώμα: 1615 όστρακα κεραμικής, 529 πυριτόλιθοι (29 εργαλεία), 102 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 6 μικροαντικείμενα, 1 πήλινο αντικείμενο (ΠΑ13).

▶ Τρωγλοδυτική και Κυκλική Φάση: 6191 όστρακα κεραμικής, 1182 πυριτόλιθοι (53 εργαλεία), 174 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 12 μικροαντικείμενα. Στα δάπεδα: 205 όστρακα κεραμικής, 30 πυριτόλιθοι (3 εργαλεία), 13 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

▶ Ορθογώνια Φάση: 1017 όστρακα κεραμικής, 130 πυριτόλιθοι (2 εργαλεία), 35 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο.

▶ Φάση Επέκτασης: 1102 όστρακα κεραμικής, 159 πυριτόλιθοι (18 εργαλεία), 55 εργαλεία από λειασμένο λίθο, 1 μικροαντικείμενο. Στα δάπεδα: 148 όστρακα κεραμικής, 32 πυριτόλιθοι (3 εργαλεία), 14 εργαλεία από λειασμένο λίθο.

▶ Αρχική Φάση: 47 όστρακα κεραμικής, 19 πυριτόλιθοι (1 εργαλείο).

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ ΚΑΝΤΟΥ ΚΟΥΦΟΒΟΥΝΟΣ

Αποθηκευτικές δραστηριότητες

Η συστηματική ανασκαφή του οικισμού αποκάλυψε μεγάλο αριθμό κατασκευών που συνδέονται με αποθηκευτικές δραστηριότητες τόσο σε εσωτερικούς όσο και εξωτερικούς χώρους. Από τις περίπου 80 περιπτώσεις καταγεγραμμένων κατασκευών και συγκεντρώσεων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αποθήκευση (Παράρτημα Ι) η συντριπτική πλειονότητα, όπως και στη Σωτήρα, ανήκει στον γενικό τύπο 2 που περιλαμβάνει λάκκους και κοιλάτητες.

Στα λιγοστά κατάλοιπα της Αρχικής Φάσης καταμετρήθηκαν 11 περιπτώσεις σχετιζόμενες με την αποθήκευση. Η μείωση του αριθμού τους στη Φάση Επέκτασης (μόλις τέσσερις) μάλλον αποτελεί δείγμα κακής διατήρησης και ίσως αναγνωρισιμότητας παρά αλλαγής στις αποθηκευτικές και κατ' επέκτασιν οικονομικές πρακτικές των κατοίκων του οικισμού. Όπως είναι φυσικό, τα πιο πολλά παραδείγματα προέρχονται από τις Φάσεις ΙΙΙ και ΙV (Ορθογώνια και Κυκλική αντίστοιχα) στις οποίες έχουν ενταχθεί και τα περισσότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και επιχώσεις του οικισμού. Για την Ορθογώνια Φάση, καταμετρήθηκαν τουλάχιστον 27 πιθανές περιπτώσεις και για την Κυκλική 36–37. Η αύξηση που παρατηρείται κατά την Κυκλική Φάση είχε σημειωθεί και από τη Μαντζουράνη,⁵⁸⁴ η οποία μάλιστα την αποδίδει εν μέρει στη μείωση του μέσου εμβαδού των κτισμάτων και τη μεταφορά εργασιών σε υπαίθριους χώρους.⁵⁸⁵ Η Τρωγλοδυτική Φάση απέδωσε μόλις τρεις-τέσσερις πιθανές περιπτώσεις κατασκευών και συγκεντρώσεων αντικειμένων, δείγμα του εφήμερου της διάρκειας αλλά σίγουρα και της καταστροφής των ανώτατων επιχώσεων από την άροση.

Οι απλοί λάκκοι (τύπος 2.1) αριθμούν συνολικά 30 παραδείγματα και είναι παρόντες σε όλες τις φάσεις του οικισμού. Όσον αφορά στους κυκλικής/ελλειπτικής διατομής λάκκους και κοιλάτητες, η διάμετρος συνήθως κυμαίνεται από 0,3 έως 0,5 μ., ενώ στις ορθογώνιες αντίστοιχες κατασκευές η μέγιστη πλευρά τους φτάνει το 1 μ. Στις πιθανές αποθηκευτικές κατασκευές έχει ενταχθεί και μικρός αριθμός κυκλικών κυρίως κατασκευών με διάμετρο που δεν ξεπερνά τα 0,2–0,25 μ. Παρόλο που υπάρχουν παραδείγματα τέτοιων λάκκων και κοιλοτήτων με σαφή αποθηκευτικό χαρακτήρα,⁵⁸⁶ πρέπει να σημειωθεί και η πιθανότητα ορισμένα τέτοια στοιχεία να αποτελούν λάκκους υποδοχής δομικών στοιχείων.

Στον τύπο 2.2 (λάκκος με περιχέλωμα) έχουν επίσης ενταχθεί αρκετά παραδείγματα (20–22) από όλες τις φάσεις με εξαίρεση την Αρχική. Το περιχέλωμα συνήθως κτίζεται από μικρούς λίθους με συνδετικό υλικό το λασποκονίαμα, όπου αυτό έχει σωθεί, όπως οι κατασκευές 2 (Δ202) και 3 (Δ203) στο Κτίσμα 35 – Φάση ΙV. Συχνά οι λίθοι απλώς ορίζουν την περιφέρεια ή το στόμιο της κοιλάτητας.⁵⁸⁷ Δεν εντοπίστηκε κάποιο περιχέλωμα κατασκευασμένο αποκλειστικά από πηλό ή λασποκονίαμα. Πιο αραιά εμφανίζεται ο τύπος 2.4 (λάκκος με λίθους στα τοιχώματα ή/και τον πυθμένα) με δέκα περιπτώσεις στις οποίες συνήθως εντοπίζονται λίθοι ως επένδυση τοιχωμάτων⁵⁸⁸ ή πλακοειδείς λίθοι και τριβεία σε β' χρήση στον πυθμένα του λάκκου.⁵⁸⁹ Ακόμα πιο σπάνιος είναι ο τύπος 2.3 (λάκκος με επιχρισμένα τοιχώματα) με μόλις

584. Μαντζουράνη 2009, 236.

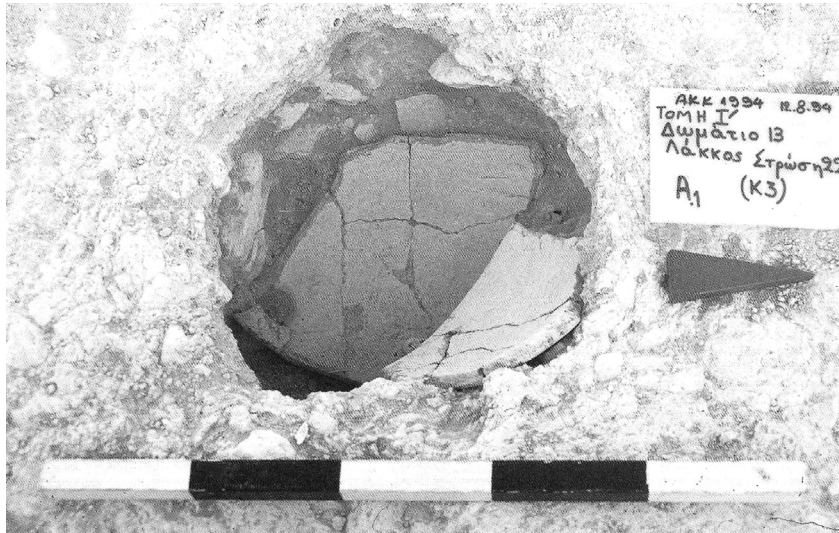
585. Μαντζουράνη 2009, 234.

586. Όπως π.χ. η κοιλάτητα με τις κροκάλες και τα αποτμήματα ίασηπ στο Κτίσμα 2 – Φάση ΙV.

587. Βλ. π.χ. λάκκος (Δ44, 45) στο Κτίσμα 6 – Φάση ΙV, λάκκος 2 (Δ65, 66), λάκκος 3 (Δ67, 68) στον εξωτερικό χώρο μεταξύ των Κτισμάτων 6 και 8 της Φάσης ΙV κ.ά.

588. Π.χ. λάκκος 1 (ΙΗ6, 7) στο Κτίσμα 37 – Φάση Ι και λάκκος 1 (ΙΖ7, 8) στο Κτίσμα 30 – Φάση ΙΙΙ.

589. Π.χ. κατασκευή 1 (ΙΒ20, 21, 22) στο Κτίσμα 15 – Φάση ΙΙΙ, κοιλάτητα 1 (ΙΖ12, 13) στο Κτίσμα 30 – Φάση ΙΙΙ κ.ά.

Εικ. 44. Κοιλότητα με αγγείο κατά χώραν από το Καντού.

τρία παραδείγματα στα οποία αναφέρεται επάλειψη λασποκονιάματος στο τοίχωμά τους.⁵⁹⁰

Σημαντικός αριθμός των λάκκων και κοιλοτήτων εντός και εκτός κτισμάτων φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως κατασκευές υποδοχής αγγείων («pot settings»). Απόδειξη αυτής της χρήσης, πέρα από τα παράλληλα από άλλους σύγχρονους οικισμούς, είναι και το γεγονός ότι τα πλούσια κατάλοιπα του *Κουφόβουνου* περιλαμβάνουν ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες διασώθηκε μέρος του τοποθετημένου αγγείου (εικ. 4, 44–45). Πιο συγκεκριμένα, στο λάκκο (A53) του Κτίσματος 5 – Φάση III βρέθηκε η ΚΤ φλάσκα Α1 (εικ. 45), ενώ η ύπαρξη δύο λίθων στον πυθμένα του λάκκου φαίνεται ότι παραπέμπει στη στήριξη του αγγείου αυτού. Ακόμη πιο σημαντική είναι η περίπτωση του λάκκου 1 (ΙΖ7, 8) στο Κτίσμα 30 – Φάση III, ο οποίος περιείχε μεγάλο τμήμα του αγγείου Α14 που φαίνεται ότι προέρχεται από μεσαίων διαστάσεων ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο. Άλλη μια περίπτωση λάκκου με αγγείο εντοπίστηκε στο Κτίσμα 13 – Φάση IV. Πρόκειται για τον λάκκο Κ3 (Ι32) στον οποίο, πάντως, βρέθηκε προχυτική ΚΤ/Ε/Α φιάλη (Α5), γεγονός που ίσως παραπέμπει σε απόρριψη ή προσωρινή τοποθέτηση και όχι αποθήκευση. Αναφέρθηκε ήδη παραπάνω η παρουσία δύο λίθων στήριξης αγγείου⁵⁹¹ εντός του λάκκου Α53. Επιπλέον στοιχεία που υποδηλώνουν παρόμοια λειτουργία αποτελούν τα τριβεία και οι πλακοειδείς ή άλλοι λίθοι στον πυθμένα αρκετών κοιλοτήτων και λάκκων.⁵⁹²

Άλλη επιβεβαιωμένη λειτουργία είναι η αποθήκευση εντός λάκκων διαφόρων πρώτων υλών και εργαλείων, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτά του λάκκου (Ι37, Ι16) στο Κτίσμα 13 – Φάση IV όπου βρέθηκαν περίπου δέκα πελέκεις (εικ. 2) και της κοιλοτήτας (Δ136, Δ137) στο Κτίσμα 2 – Φάση IV στην οποία καταμετρήθηκαν πάνω από 630 κροκάλες και αποτμήματα ίασπη (εικ. 1 και 46). Παρόμοιας λειτουργίας είναι και ο λάκκος (ΙΣΤ7) στον εξωτερικό χώρο της περιοχής του Κτίσματος 22 – Φάση V που περιείχε μερικά εργαλεία από λειασμένο λίθο.

Ορισμένοι λάκκοι μικρής έως μεσαίας χωρητικότητας που εντοπίστηκαν δίπλα σε τροφοπαρασκευαστικά σύνολα φαίνεται ότι σχετίζονται με την αποθήκευση επεξεργασμένης

590. Βλ. κοιλότητα 2 (Α62–64) στο Κτίσμα 3 – Φάση II, λάκκος Κ3 (Ι32) στο Κτίσμα 13 – Φάση IV και λάκκος (Ι37, Ι16) στο Κτίσμα 13 – Φάση IV.

591. Δηλαδή «stabilisers».

592. Π.χ. κοιλότητα 2 (Α62–64) στο Κτίσμα 3 – Φάση II, κατασκευή 1 (ΙΒ20, 21, 22) στο Κτίσμα 15 – Φάση III, κατασκευή Κ4 (Δ204) στο Κτίσμα 36 – Φάση III, λάκκος 1 (ΙΖ7, 8) και κοιλότητα 1 (ΙΖ12, 13) στο Κτίσμα 30 – Φάση III.

Εικ. 45. Κοιλότητα με αγγείο κατά χώραν από το Καντού.

τροφής. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν ο λάκκος (Δ79, 80) στο Κτίσμα 8 – Φάση III, ο λάκκος (ΙΑ36, 37) στο Κτίσμα 12 – Φάση III και ίσως η κοιλότητα 1 (ΙΗ31, 32) στο Κτίσμα 23 – Φάση I καθώς και ο λάκκος 1 (ΙΗ6, 7) και η κοιλότητα 2 (ΙΗ43, 46) στο Κτίσμα 37 – Φάση I. Αντίστοιχη λειτουργία φαίνεται ότι έχει και ο λάκκος με το αγγείο Α1 στο Κτίσμα 5 – Φάση III όπου η γεινιάσή του με πλήθος τροφοπαρασκευαστικών εργαλείων αλλά και με την εστία του κτίσματος ίσως υποδηλώνουν βραχυπρόθεσμη αποθήκευση επεξεργασμένης τροφής έτοιμης για μαγείρεμα. Ομοίως, η παρουσία τριβείου ανάμεσα στις κατασκευές Κ4 (Δ204), Κ6 (Δ206) και Κ7 (Δ207) στο Κτίσμα 36 – Φάση III οδηγεί σε παρόμοια δραστηριότητα.

Εξέχουσα βαρύτητα για την παρούσα μελέτη έχει σειρά λάκκων μεγάλης χωρητικότητας, οι οποίοι στον *Κουφόβουνο* εντοπίζονται ως επί το πλείστον σε εξωτερικούς χώρους, χωρίς ωστόσο να λείπουν και παραδείγματα από το εσωτερικό κάποιων κτισμάτων. Πρόκειται κυρίως για απλούς λάκκους της κατηγορίας 2.1, υπάρχουν όμως και αρκετοί με λίθους που ορίζουν το στόμιό τους (τύπος 2.2). Η χωρητικότητά τους συνήθως κυμαίνεται από 110 έως 180 λίτρα. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει ο λάκκος (Α12) στον εξωτερικό χώρο Α του Κτίσματος 3 – Φάση III, ο λάκκος 1 (Κ19, 20) στο Κτίσμα 10 – Φάση IV, ο λάκκος 3 (Δ67, 68), η ελλειψοειδής κατασκευή (Δ61, 62) και η κοιλότητα (Δ59, 60) στον εξωτερικό χώρο ΝΑ του Κτίσματος 6 – Φάση IV, ο λάκκος 2 (ΙΗ41, 47) και ο λάκκος 3 (ΙΗ42, 48) στον εξωτερικό κατά τα φαινόμενα χώρο Ν του Κτίσματος 37 – Φάση I και ίσως ο λάκκος Κ1 (ΙΕ5, 6) στον εξωτερικό κατά πάσα πιθανότητα χώρο Β του Κτίσματος 18 – Φάση II. Χαρακτηριστική πάντως, είναι και η ύπαρξη δύο περιπτώσεων με χωρητικότητα 350 και 543 λίτρων.⁵⁹³

Ιδιάζουσα είναι η περίπτωση ενός αριθμού πυρών και κοιλοτήτων που εντοπίζονται σε εξωτερικούς χώρους των Φάσεων III και IV. Για την Ορθογώνια Φάση η ανασκαφή στις Τομές ΙΒ και Α αποκάλυψε μια σειρά λάκκων/κοιλοτήτων και άλλων στοιχείων στα ΒΑ του Κτίσματος 15 και Α-ΝΑ του Κτίσματος 3. Πρόκειται για τις πυρές 3, 4, 5, 8, 9 στην Τομή Α, μία περιοχή τεφρού, δύο κοιλοτήτες (3 και 4) και μία ακόμη πιθανή πυρά στην Τομή ΙΒ και ακόμη έναν λάκκο, δύο πλακοειδείς λίθους και έναν λίθο με κοιλότητα στην ανατολική επέκταση της Τομής Α. Όπως είναι εύλογο, τα στοιχεία αυτά ερμηνεύθηκαν ως πυρές λόγω της παρουσίας τεφρού χώματος στο γέμισμα των περισσοτέρων. Το γεγονός της παρουσίας ενός λίθου με κοιλότητα

593. Πρόκειται για την κοιλότητα (Ζ1) σε εξωτερικό χώρο της Τομής Ζ – Φάση IV ή V και τον λάκκο (Δ44, 45) στο Κτίσμα 6 – Φάση IV αντίστοιχα.

Εικ. 46. Περιοχή συγκέντρωσης ίασιπη από το Καντού.

(πιθανότατα λεκάνη) σε συνδυασμό με την ύπαρξη των αβαθών κοιλοτήτων υποδηλώνει ίσως ότι στον εξωτερικό αυτό χώρο έχει σχηματιστεί ένα παλίμψηστο χρήσεων από τις καθημερινές δραστηριότητες όπως το μαγείρεμα, η τροφοπαρασκευή αλλά και η απόρριψη υλικών.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω πάντως, υπάρχουν κάποια δεδομένα που δεν συμβαδίζουν με αυτή την ερμηνεία, όπως η παρουσία τόσων λαξευμένων στο φυσικό βράχο κοιλοτήτων σε χώρο μικρών διαστάσεων αλλά και οι μεγάλες διαστάσεις των κοιλοτήτων 3 (IB32), 4 (IB33) και της πιθανής πυράς (IB29, A29) της Τομής IB. Η παρουσία τουλάχιστον ενός λάκκου (A12) στην ανατολική επέκταση της Τομής Α με μεγάλη πιθανότητα να είναι αποθηκευτικός λόγω της χωρητικότητας (περίπου 145 λίτρα) αλλά και της κάλυψής του με πλακοειδή λίθο⁵⁹⁴ είναι ενδεικτική της ύπαρξης τέτοιων πρακτικών σε υπαίθριους χώρους. Το τεφρό χώμα στο γέμισμα των κοιλοτήτων θα μπορούσε να προέρχεται από τακτικές καθαρισμού και στεγανοποίησης των λάκκων που προορίζονταν για αποθήκευση αγροτικών προϊόντων.⁵⁹⁵ Για την κοιλοότητα 3 (IB32, διαστ. 1×0,75 μ.), κοιλοότητα 4 (IB33, διαστ. 1×0,5 μ.) και την πυρά (IB29, A29, διαστ. 1×0,75 μ.) δεν έχει σημειωθεί το βάθος πέρα από ένα σχόλιο ότι αυτό είναι μικρό επειδή ο φυσικός βράχος είναι ψηλά σ' αυτό το σημείο. Το γεγονός ότι είναι αβαθείς πρέπει να οφείλεται σε αναμόχλευση και ενδεχόμενη καταστροφή του ανώτερου τμήματός τους από την άροση καθώς, όπως σημειώνει η ανασκαφέας, οι επιχώσεις της Ορθογώνιας Φάσης στην περιοχή αυτή εμφανίζονται αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα και είναι σχετικά λεπτές.⁵⁹⁶ Με έναν πρόχειρο υπολογισμό πάντως, εάν υποθεθεί ότι το βάθος τους θα ήταν τουλάχιστον 0,3 μ. όπως του γειτονικού λάκκου (A12) τα παραπάνω στοιχεία φτάνουν σε συνολική χωρητικότητα περίπου τα 600 λίτρα, και μαζί με τις υπόλοιπες πυρές και το λάκκο (A12) θα πλησίαζαν τα 1000 λίτρα, αριθμός που ξεφεύγει από τις ετήσιες ανάγκες ενός νοικοκυριού και προσεγγίζει τα όρια της μαζικής αποθήκευσης. Η παρουσία 2-3 κοιλοτήτων υποδοχής πασσάλου ανάμεσα στις πυρές 3, 4, 5, 8 και 9 παραπέμπει σε πιθανή στέγαση των στοιχείων αυτών για επιπλέον προστασία από τα καιρικά φαινόμενα. Πρέπει να σημειωθούν, τέλος, δύο σημαντικές παρατηρήσεις: πρώτον, οι κοιλοότητες 3 και 4 δεν έχουν ανασκαφεί πλήρως γεγονός που σημαίνει ότι η χωρητικότητά τους είναι ακόμα μεγαλύτερη και δεύτερον, η περιοχή στα

594. Πιθανότατα για προστασία του αποθηκευμένου προϊόντος.

595. Βλ. παραπάνω για αντίστοιχες περιπτώσεις στη Σωτήρα *Τεππέ*.

596. Μαντζουράνη 2009, 71.

ανατολικά των παραπάνω στοιχείων παραμένει άσκαφη, κάτι που δεν αποκλείει την ύπαρξη περισσότερων τέτοιων κατασκευών.

Παρόμοια είναι η εικόνα του υπαίθριου χώρου της Φάσης IV στα ΝΑ του Κτίσματος 6 και Α-ΒΑ του Κτίσματος 38. Εκεί αποκαλύφθηκε αβαθής κοιλότητα που ορίζεται από λασποκονίαμα και λίθους (Δ59, 60), ελλειψοειδής κατασκευή (Δ61, 62), ο τετράγωνος διατομής λάκκος 1 (Δ63, 64), ο λάκκος 2 με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (Δ65, 66), ο λάκκος 3 με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (Δ67, 68) και μια μικρή περιοχή τεφρού βορείως του τοιχαρίου Τα. Το τοιχάριο αυτό μαζί με μια δεύτερη σειρά λίθων δυτικά της κοιλότητας (Δ59, 60) φαίνεται ότι περικλείει τον χώρο. Ανατολικά των στοιχείων αυτών υπάρχει άσκαφο τμήμα του οικισμού. Συνεπώς, όπως και στην περίπτωση του υπαίθριου χώρου που περιγράφηκε παραπάνω, δεν αποκλείεται η ύπαρξη και άλλων λάκκων εφόσον τα όρια του εξωτερικού αυτού χώρου δεν είναι σαφή.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία είχαν γέμισμα από τεφρό χώμα και λίγα κινητά ευρήματα που είτε παρείσφρυσαν είτε αποτελούν αντικείμενα που απορρίφθηκαν στους λάκκους. Πέρα από τους λάκκους 1 και 2 που ήταν μικρής/μεσαίας σχετικά χωρητικότητας (περίπου 17 και 42 λίτρων αντίστοιχα), ο ελάχιστος συνολικός όγκος των υπόλοιπων πλησιάζει τα 400 λίτρα. Παρά το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά αποκαλύφθηκαν σε υψηλό σχετικά στρωματογραφικό επίπεδο και η μεσολαβούσα ασβεστολιθική επίχωση ανάμεσα σε αυτά και το επιφανειακό στρώμα ήταν πολύ λεπτή⁵⁹⁷ η εύρεση περιχειλιωμάτων και λίθων στην περίμετρο των στομιών σημαίνει ότι δεν έχει χαθεί σημαντικό τμήμα τους από την άροση. Εν κατακλείδι, υπάρχει ένας ακόμη υπαίθριος χώρος με σειρά λάκκων σχετικά μεγάλης χωρητικότητας, οι οποίοι αναπτύσσονται σε περιοχή μικρών διαστάσεων και πιθανότατα συνδέονται με αποθηκευτικές δραστηριότητες. Η ύπαρξη των δύο τοιχαρίων νότια και δυτικά του χώρου ίσως αποτελεί ένδειξη περιορισμού της πρόσβασης του σε αντίθεση με τον αντίστοιχο χώρο της Ορθογώνιας Φάσης.

Συμπερασματικά, κλείνοντας την ανάλυση των λάκκων/κοιλοτήτων του *Κουφόβουνου*, αναφέρεται ότι ορισμένες από τις βασικές χρήσεις που αναγνωρίστηκαν μέσω επαναλαμβανόμενων μορφολογικών στοιχείων αλλά και της μελέτης των συνευρημάτων τους είναι:

1. η αποθήκευση πρώτων υλών και εργαλείων.
2. μόνιμη/ημιμόνιμη τοποθέτηση αγγείων.
3. πιθανή αποθήκευση επεξεργασμένης τροφής σε λάκκους δίπλα σε τροφοπαρασκευαστικές εγκαταστάσεις.
4. πιθανή μαζική αποθήκευση αγροτικού πλεονάσματος σε μεγάλων διαστάσεων λάκκους κυρίως εξωτερικών χώρων.

Σποραδικές είναι οι ενδείξεις για αποθηκευτικές δραστηριότητες που συνδέονται με χρήση μεσαίων και μεγάλων πήλινων δοχείων. Στα στοιχεία του Παραρτήματος I καταγράφονται μόλις δύο περιπτώσεις. Πρόκειται για το ΕΜ ευρύστομο αγγείο (Α14) το οποίο εντοπίστηκε εντός του λάκκου 1 (ΙΖ7, 8) του Κτίσματος 30 – Φάση ΙΙΙ και ενός ακόμη ευρύστομου ΕΜ αγγείου (Α8) που βρέθηκε στην επίχωση (ΙΓ4) στον εξωτερικό χώρο ΒΑ του Κτίσματος 16 – Φάση ΙΙΙ.

Πολύ λίγες συγκριτικά με τους οικισμούς της Σωτήρας και κυρίως του *Βρυσίου* είναι οι

597. 0,09 έως 0,23 εκ., σύμφωνα με Μαντζουράνη 2009, 141.

υπέργειες κτιστές κατασκευές που συνδέονται με την αποθήκευση. Μία από αυτές εντοπίστηκε στο Κτίσμα 7 – Φάση III. Πρόκειται για τη μικρών διαστάσεων κυκλική κατασκευή K3 (E10) με περιχέλιωμα που έφθανε σε ύψος 0,2 μ. Το σχήμα της, το μικρό της μέγεθος, η χωρητικότητά της αλλά και ο λίθος που βρέθηκε στον πυθμένα παραπέμπουν σε κατασκευή τοποθέτησης αγγείου. Ακόμη δύο πιθανές κατασκευές τοποθέτησης αγγείου εντοπίστηκαν στο Κτίσμα 20 – Φάση I. Πρόκειται για τις κατασκευές 1 (IH15) και 2 (IH16) που ανασκάφηκαν η μία δίπλα στην άλλη, γεγονός που οδήγησε τους ανασκαφείς να τις θεωρήσουν πιθανά τμήματα μιας ενιαίας ευρύτερης κατασκευής.⁵⁹⁸ Παρόλο που δεν διευκρινίζεται εάν είναι λάκκοι ή όχι, οι κατασκευές αυτές εντάχθηκαν στις υπέργειες λόγω της αναφοράς σε ύψος και όχι βάθος στις διαστάσεις τους.

Σημαντικός είναι και ο αριθμός των συγκεντρώσεων αποθηκευμένων υλικών και εργαλείων εντός κτισμάτων. Εκτός από τις περιπτώσεις που οι συγκεντρώσεις αυτές εντοπίστηκαν σε λάκκους και οι οποίες αναλύθηκαν παραπάνω, υπάρχουν περίπου επτά ακόμη που παραπέμπουν σε αποθηκευτικές δραστηριότητες και τέσσερις που περιλαμβάνουν συγκεντρώσεις οστράκων κεραμικής. Πιο συγκεκριμένα, αποθήκευση λίθινων εργαλείων καταγράφηκε στο Κτίσμα 23 της Φάσης I, στο Κτίσμα 12 της Φάσης III, στα Κτίσματα 14, 22 και 34 της Φάσης IV και εντός του προγενέστερου Κτίσματος 24 της Φάσης V. Δύο συγκεντρώσεις οστράκων κεραμικής καταγράφονται στο Κτίσμα 14 – Φάση IV και ακόμη δύο στο Κτίσμα 6 – Φάση IV και στον εξωτερικό χώρο βορείως των Κτισμάτων 2 και 6 της ίδιας φάσης. Τέλος, μία περίπτωση συγκέντρωσης 24 οστρέων (ID21) που παραπέμπει είτε σε απόρριψη τροφής είτε σε αποθήκευση πρώτης ύλης για τη δημιουργία αντικειμένων κόσμησης, βρέθηκε πάνω από το προγενέστερο Κτίσμα 9 σε επίχωση της Φάσης IV.

Το γεγονός της ένταξης ένδεκα από τις συνολικά δεκαπέντε περιπτώσεις εύρεσης συγκεντρώσεων στην Κυκλική Φάση και μόλις δύο στις πρώτες τρεις φάσεις του οικισμού δεν πρέπει να μείνει ασχολίαστο. Φαίνεται ότι παρόλο που η πρακτική αποθήκευσης υλικών και εργαλείων υπήρχε από την πρωιμότερη φάση του οικισμού, όπως φανερώνει η περίπτωση του Κτίσματος 23, η ύπαρξη συντριπτικά περισσότερων ενδείξεων από την Κυκλική Φάση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι άδειαζαν το εσωτερικό των κτηρίων από τα αντικείμενα που ήταν χρήσιμα. Κάτι τέτοιο, πάντως, δεν συνέβη στην τελευταία φάση του οικισμού, όπου, μεταξύ άλλων, υπάρχουν και όλες οι καταγεγραμμένες συγκεντρώσεις οστράκων. Είναι σαφές ότι εάν ισχύουν τα παραπάνω, η τακτική συλλογής χρήσιμων αντικειμένων από κατεστραμμένα κτήρια διαφέρει σαφώς από όσα υποστηρίζει ο Peltenburg για την πρώιμη προϊστορία του νησιού.⁵⁹⁹

Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση

Η μακροσκοπική μελέτη του κεραμικού υλικού του *Κουφόβουνου*⁶⁰⁰ επιβεβαίωσε ως επί το πλείστον την εικόνα που υπήρχε ήδη από τις ανασκαφές της Σωτήρας *Τεππέ* και του Αγίου Επικτήτου *Βρυσί*. Η κεραμική βεβαίως είναι εξολοκλήρου χειροποίητη, ενώ το βασικό σχηματολόγιο είναι περιορισμένο και πανομοιότυπο με των άλλων σύγχρονων οικισμών, όπως και η πλειονότητα των κεραμικών κατηγοριών. Πρώτη ύλη για την κατασκευή αγγείων υπήρχε άφθονη στις παραποτάμιες αποθέσεις της περιοχής και ειδικές χημικές αναλύσεις οστράκων από τη Σωτήρα και το Καντού έδειξαν ότι, με εξαίρεση τη χονδροειδή κεραμική, υπήρχε ση-

598. Ίσως θρανίου ή πλατφόρμας. Βλ. Μαντζουράνη 2009, 194.

599. Βλ. Peltenburg 1985, 46–7.

600. Βλ. Μαντζουράνη και Βοσκόκ 2019β, 17–147.

μαντική ομοιογένεια τόσο στην επιλογή πηλού όσο και στην τεχνολογική γνώση κατασκευής κεραμικής γενικότερα ανάμεσα στους δύο οικισμούς.⁶⁰¹ Από τους διακοσμημένους τύπους, η Κτενιστή κεραμική (ΚΤ) κυριαρχεί σε όλες τις φάσεις, υπάρχουν μικρότερα αλλά σταθερά ποσοστά των κατηγοριών της Ερυθρής επί Ανοικτού (Ε/Α) και της Κτενιστής και Ερυθρής επί Ανοικτού (ΚΤ/Ε/Α), ενώ ισχυρή παρουσία έχει και η Ερυθρή Μονόχρωμη κεραμική (ΕΜ). Στους αδιακόσμητους εντάσσεται η χονδροειδής κεραμική, η οποία έχει σταθερά ανοδική πορεία και σημειώνει εντυπωσιακή αύξηση στις τελευταίες φάσεις του οικισμού, γεγονός που ίσως συνδέεται τόσο με χρηστικούς όσο και με κοινωνικούς παράγοντες.

Για την παρούσα μελέτη στοιχεία που πρέπει να αναφερθούν είναι αφενός ότι επιβεβαιώνεται η κυριαρχία των ανοικτών σχημάτων σε αναλογία περίπου 60:40 απέναντι στα κλειστά και αφετέρου ότι υπάρχει, όπως και στη Σωτήρα και στο *Βρυσί*, ένας περιορισμένος αριθμός ευρύστομων κλειστών αγγείων, κατά κανόνα μονόχρωμα και ποικίλων μεγεθών, που φαίνεται ότι συνδέεται με τακτικές βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης. Παρόλο που δεν στάθηκε δυνατή η αποκατάσταση πολλών αγγείων στο Καντού, καθώς η μελέτη ήταν κυρίως προσανατολισμένη σε τυπολογικά ερωτήματα, ανάμεσα στα περίπου 20 ολόκληρα ή σχεδόν ολόκληρα αγγεία υπάρχουν δύο που ανήκουν στη συγκεκριμένη κατηγορία. Πρόκειται για το μεσαίου μεγέθους ευρύστομο αγγείο Α8 («holemouth jar») και το αντίστοιχο, παρά την ομοιότητά του με φλάσκα, μεγαλύτερου μεγέθους Α14, το οποίο μάλιστα εντοπίστηκε εντός κατασκευής που πιθανότατα δημιουργήθηκε για τη μόνιμη ή ημιμόνιμη τοποθέτησή του (ΙΖ7, 8 στο Κτίσμα 30 – Φάση ΙΙΙ).

Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια

Το ζωαρχαιολογικό υλικό του Καντού (Παράρτημα ΙV) περιλαμβάνει μόλις 261 οστά προερχόμενα κυρίως από οικόσιτα θηλαστικά και ελάφια, ενώ μόλις 39 ταυτίστηκαν με σχετική ακρίβεια.⁶⁰² Γενικά, εξαιτίας της κακής διατήρησης των οστών δεν στάθηκε δυνατή η αναγνώριση ερπετών, ψαριών και λοιπής μικροπανίδας.⁶⁰³ Τα ποσοστά που δίνονται τελικώς για κάθε είδος προέρχονται συγκεντρωτικά από όλες τις φάσεις. Ενδεχόμενη απόπειρα εξαγωγής συμπερασμάτων με ασφάλεια μέσω των ποσοστών κάθε είδους σε κάθε φάση θα οδηγούσε σε λανθασμένες ερμηνείες εάν ληφθεί υπ' όψιν τόσο ο μικρός αριθμός των συλλεχθέντων οστών όσο και η απουσία ειδικής μελέτης προσανατολισμένης στο συγκεκριμένο («context»). Επιπλέον, οι αριθμοί εμφανίζονται αλλοιωμένοι από το γεγονός ότι συμπεριλήφθηκαν στα τελικά ποσοστά και τα μη στρωματογραφημένα οστά του Επιφανειακού στρώματος.

Από τα δεδομένα του *Κουφόβουνου*⁶⁰⁴ προκύπτει ότι σημαντικό ποσοστό των καταλοίπων προέρχεται από αιγοπρόβατα (49%). Αναφέρεται μάλιστα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις στάθηκε δυνατή η αναγνώριση προβάτων έναντι των αιγών. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, εκτός από την επιβεβαίωση της κτηνοτροφίας ως βασικού στοιχείου της οικονομικής δραστηριότητας των κατοίκων του οικισμού, ενδιαφέρον παρουσιάζει τόσο η αυξημένη αναλογία των προβάτων έναντι των αιγών, σε αντίθεση με την εκ διαμέτρου αντίθετη εικόνα του *Βρυσιού* όσο και αυτή καθ' αυτή η παρουσία του προβάτου που αμφισβητήθηκε στην περίπτωση της Σωτήρας. Η μικρότερη παρουσία χοίρων (8%) από την άλλη, συμβαδίζει με αντίστοιχα δεδομένα από τον Άγιο Επίκτητο *Βρυσί*, επιβεβαιώνοντας εν μέρει ότι το συγκεκριμένο είδος δεν είχε ισχυρή θέση στην οικονομία της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου γενικότερα.

601. Mantzourani και Liritzis 2006, 74.

602. Βλ. Καραλή 2019, 356–59, Πίν. 6.3 και 6.4.

603. Για το ζωαρχαιολογικό υλικό του *Κουφόβουνου* βλ. Καραλή 2019, 356–61.

604. Βλ. γράφημα 6.6 στο Καραλή 2019, 360.

Παρά τα αλλοιωμένα ποσοστά και τον μεγάλο αριθμό μη αναγνωρισμένων ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων πολύ ισχυρή παρουσία φαίνεται ότι είχε και το κυνήγι ελαφιού. Το ποσοστό του 38%, μάλιστα, συμπίπτει απόλυτα με τα αντίστοιχα δεδομένα από το *Βρυσί*. Η εικόνα συμπληρώνεται από έναν μικρό αλλά αδιευκρίνιστο αριθμό οστών μικρότερων θηλαστικών που ανήκουν σε σκύλο ή ίσως και σε αλεπού.

Παρά τη σχετικά κακή διατήρηση των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων, σημαντικός αριθμός οστρέων (περίπου 1739) συλλέχθηκε στον οικισμό του *Κουφόβουνου* και μελετήθηκε συστηματικά.⁶⁰⁵ Αναγνωρίστηκαν 31 είδη θαλάσσιων και 4 είδη χερσαίων ειδών. Αναφέρεται ακόμη 1 είδος γλυκού νερού, 1 σκαφόποδο και 1 αρθρόποδο. Σημειωτέον, ότι ο παραπάνω συνολικός αριθμός των οστρέων αντιστοιχεί σε αναγνωρισμένα θραύσματα και όχι άτομα («Minimum Number of Individuals» – MNI).

Στα θαλάσσια όστρεα εντάχθηκε περίπου το 37,5% των συλλεχθέντων. Το μεγαλύτερο ποσοτικά είδος είναι το *Murex trunculus* Linné. Ακολουθούν με μικρότερους αριθμούς τα είδη *Cardium edule* Linné, *Mitrella scripta* Linné, *Fussinus syracusanus* Linné και *Ostrea edulis* Linné. Η Καραλή σημειώνει ότι τα είδη αυτά προέρχονται από διαφόρων ειδών αμμώδεις, ιλυώδεις και βραχώδεις ακτές, στοιχείο που συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τη θαλάσσια περιοχή νοτίως του Καντού.⁶⁰⁶ Πολύ σημαντικές, ακόμη, είναι οι παρατηρήσεις αναφορικά με το αν συλλέγονταν για διατροφικούς σκοπούς. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη των οστρέων του *Κουφόβουνου* δείχνει ότι οι ακανόνιστες οπές στα όστρεα *Murex trunculus* Linné οφείλονται στην προσπάθεια βρώσης του εσωτερικού τους και η φθορά στην περιφέρεια των *Patella* sp. στην αποκόλληση των οστρέων από το σημείο εύρεσής τους για τον ίδιο σκοπό. Συνεπώς, φαίνεται ότι τα όστρεα αποτελούσαν σημαντικό στοιχείο της τροφοπρομηθευτικής δραστηριότητας και δίαιτας των κατοίκων του *Κουφόβουνου*.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι τα μεγαλύτερα σε αριθμό είδη οστρέων από τη Σωτήρα (*Cassis sulcosa* Brug.) και το *Βρυσί* (*Patella coerulea* – *Patella rustica* και *Monodonta turbinata* – *Monodonta articulatus*) στο Νεολιθικό οικισμό του Καντού αριθμούν λίγα μόνο δείγματα, στοιχείο που ίσως παραπέμπει είτε στις διαφορετικές προτιμήσεις των κατοίκων είτε στη γειννίαση με διαφορετικά οικοπεριβάλλοντα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ξανά ότι ο αριθμός των συλλεχθέντων οστρέων είναι πολύ μικρότερος στους άλλους δύο σύγχρονους οικισμούς. Σημαντική, ακόμη, είναι και η παρατήρηση του Button ότι πολλά από τα οστρακοειδή ίσως καταναλώνονταν στο σημείο περισυλλογής δημιουργώντας ψευδή εικόνα της σημασίας τους στη δίαιτα των κοινωνικών ομάδων της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου.⁶⁰⁷

Πολύ μεγάλος είναι και ο αριθμός των χερσαίων ειδών από τις ανασκαφές του *Κουφόβουνου*⁶⁰⁸ καθώς σύμφωνα με τον βασικό μελετητή τους, τα ασβεστόχρα εδάφη και το κλίμα της περιοχής του Καντού είναι ιδιαίτερα ευνοϊκό γι' αυτά. Κυριαρχεί συντριπτικά το είδος *Helix cincta* Mull., ωστόσο, παρά το γεγονός ότι αυτό είναι εδώδιμο, δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις εάν αποτελούσε μέρος της δίαιτας των Νεολιθικών κατοίκων. Η Καραλή πάντως, στη μελέτη των οστρέων του Καντού εμφανίζεται πεπεισμένη ότι κάτι τέτοιο ισχύει. Συν τοις άλλοις, σύμφωνα πάντα με την ίδια μελέτη, η προσέλευση του *Murex* από βαθιά νερά υποδηλώνει αλιευτική δραστηριότητα, αν και η ίδια στη μελέτη της πανίδας αναφέρει ότι κάτι τέτοιο δεν είναι σαφές λόγω της απουσίας οστών ψαριών. Το γεγονός μάλιστα ότι ο κύριος όγκος του αριθμού αυτών των οστρέων εμφανίζεται στις ανώτερες φάσεις του οικισμού (Τρω-

605. Καραλή 2019, 349–55.

606. Καραλή 2019, 352.

607. Βλ. Button 2010, 215.

608. Περισσότερα από 1000 όστρεα τα οποία ανήκουν σε 4 διαφορετικά είδη. Βλ. Καραλή 2019, 354.

γλοδυτική και Κυκλική) ίσως υποδηλώνει μια στροφή προς την αλιεία στοιχείο που γενικά δεν συμβαδίζει με τη σχεδόν πλήρη ανυπαρξία αγκίστρων, καμακιών και άλλων συναφών στοιχείων από τους οικισμούς της Κεραμικής Νεολιθικής στην Κύπρο. Πάντως, πρέπει να αναφερθεί ότι σημαντικός αριθμός των μελετημένων οστρέων του Καντού προέρχεται από το Επιφανειακό και αναμοχλευμένο στρώμα και ως εκ τούτου δεν είναι σαφώς στρωματογραφημένα. Από την άλλη, η σημαντική αύξηση χερσαίων οστρέων στην Τρωγλοδυτική Φάση θα μπορούσε να αποτελεί δείγμα της σταδιακής εγκατάλειψης του οικισμού.

Σημαντική είναι και η συνεισφορά των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων (Παράρτημα III) του οικισμού που συμπληρώνουν την εικόνα της οικονομίας μέσα από τα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ειδικής αυτής μελέτης,⁶⁰⁹ σχεδόν όλα τα δείγματα περιείχαν σπόρους και βάσεις εξωτερικών λεπύρων από μονόκοκκο (*Tr. monococcum*) και δίκοκκο σιτάρι (*Tr. dicoccum*). Με βάση την ύπαρξη σπόρων αναγνωρίστηκε και το κοινό/σκληρό σιτάρι (*Tr. aestivum/durum*), γεγονός που αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη μαζί με τα αντίστοιχα κατάλοιπα του Βρυσιού ότι η καλλιέργειά του είχε πλέον καθιερωθεί στην Κεραμική Νεολιθική περίοδο.

Η παρουσία κριθαριού (*Hordeum sp.*) είναι επίσης επιβεβαιωμένη, ωστόσο, η κακή διατήρηση των σπόρων καθιστά αδύνατο τον περαιτέρω διαχωρισμό στη δίσιτχη και εξάσιτχη ποικιλία. Αρκετά διαδεδομένη στα κατάλοιπα του Καντού εμφανίζεται η φακή (*Lens culinaria*), ενώ σποραδικά στα δείγματα αναγνωρίστηκε το λαθούρι (*Lathyrus sativus*) και το ρόβι (*Vicia ervilia*). Για τα τελευταία, δεν είναι σαφές εάν αποτελούσαν μέρος της δίαιτας του ανθρώπινου δυναμικού ή καλλιεργούνταν ως ζωοτροφή. Σύμφωνα με τη Μαργαρίτη, συγκριτικές μελέτες δείχνουν ότι είναι δυνατά και τα δύο ενδεχόμενα.⁶¹⁰ Εντύπωση προκαλεί ότι δεν αναγνωρίστηκαν σπόροι αρακά, ρεβιθιού αλλά και λιναριού στο Καντού. Η επιβεβαιωμένη παρουσία των παραπάνω από θέσεις της Κεραμικής Νεολιθικής αλλά και η ύπαρξη των ειδών αυτών ήδη από την πρώιμη Νεολιθική περίοδο⁶¹¹ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αιτία γι' αυτή τη διαφορά ενδεχομένως είναι η κακή διατήρηση των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων και όχι οι διαφορετικές διατροφικές και άλλες συνήθειες των κατοίκων.

Μικρή είναι και η παρουσία του σταφυλιού, ενώ το γεγονός της εύρεσης ελαιοπυρήνων μόνο στο επιφανειακό στρώμα του οικισμού οδηγεί στο συμπέρασμα της σύγχρονης παρείσφρυσης.⁶¹² Τις τροφουσλλεκτικές ενδείξεις συμπληρώνει η παρουσία σύκου και καρπών της κοκκονιάς. Για το σύκο μάλιστα, αναφέρεται ότι αποτελούσε μέρος της δίαιτας των ανθρώπων αλλά ίσως και των ζώων. Η ύπαρξη, πάντως, πολλών σπόρων στο εν λόγω φρούτο ίσως αλλοιώνει το μέγεθος της παρουσίας του στις αρχαιολογικές επιχώσεις. Τέλος, στα δείγματα αναγνωρίστηκαν και μικρές ποσότητες άγριων ειδών τα οποία είτε αποτελούν ζιζάνια των βασικών καλλιεργειών που μεταφέρθηκαν μαζί με την ημιεπεξεργασμένη σοδειά είτε παρείσφρυσαν στις αρχαιολογικές επιχώσεις σε υστερότερη φάση.

Η Μαργαρίτη αναφερόμενη στα «ντυμένα» σιτηρά του Καντού σημειώνει ότι σε όλες τις περιπτώσεις αναγνώρισης καρπών της μονόκοκκης και δίκοκκης ποικιλίας απουσιάζουν τα λέπυρα.⁶¹³ Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αποθηκεύονταν μαζικά πλήρως επεξεργασμένα. Αντιθέτως, η ίδια μελέτη αναφέρεται στα πλεονεκτήματα από πλευράς ανθεκτικότητας που έχει η αποθήκευση ολόκληρων σταχιδίων. Φαίνεται ότι η ύπαρξη πλήρως επεξερ-

609. Βλ. Μαργαρίτη 2019, 377-91.

610. Μαργαρίτη 2019, 386.

611. Βλ. π.χ. Le Brun 1996· Willcox 2003, 235.

612. Μαργαρίτη 2019, 382.

613. Μαργαρίτη 2019, 384.

γασμένου καρπού σε λάκκους ή άλλα δοχεία εντός κτηρίων σχετίζεται με βραχυπρόθεσμη αποθήκευση λίγο πριν το καθημερινό μαγείρεμα της τροφής. Η παρουσία λεπύρων σε πολλά από τα δείγματα παραπέμπει σε εργασίες καθαρισμού της σοδειάς και προετοιμασίας της τροφής εντός των ορίων του οικισμού. Η Μαργαρίτη μάλιστα μέσω των λεπύρων που εντοπίστηκαν σε λάκκο της Τομής Δ αναγνωρίζει συγκεκριμένη φάση επεξεργασίας των σιτηρών. Πρόκειται για το λεπτό κοσκίνισμα πριν τον τελικό διαχωρισμό του καρπού από τα ζιζάνια.⁶¹⁴ Ομοίως, σύμφωνα με την ίδια μελέτη, η παρουσία στον λάκκο 1 της Τομής ΙΣΤ του ζιζανίου της ήρας ανάμεσα σε λέπυρα μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού παραπέμπει σε εργασίες κοσκίνισματος και καθαρισμού του καρπού, δραστηριότητες που αποτελούν τα τελευταία στάδια εμπλουτισμού της σοδειάς. Παρόμοια δραστηριότητα με βάση τον αριθμό των λεπύρων ίσως υποδηλώνεται στην περίπτωση του λάκκου εντός του τοιχείου 6 στο Κτίσμα 6 – Φάση IV.

Σημαντικό, τέλος, είναι το γεγονός ότι πουθενά δεν διαπιστώθηκε μαζική καύση σοδειάς και τα περισσότερα κατάλοιπα προέρχονται από τυχαία καύση πιθανότατα κατά το μαγείρεμα ή από δευτερογενείς και τριτογενείς αποθέσεις.⁶¹⁵ Πιθανές εξαιρέσεις αποτελούν τα δείγματα 14, 15 και 29⁶¹⁶ αποτελούμενα ως επί το πλείστον από σπόρους μονόκοκκου/δίκοκκου σιταριού και τα οποία θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν προϊόντα βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης. Ωστόσο, το γεγονός ότι προέρχονται από επιχώσεις και δεν σχετίζονται με συγκεκριμένες κατασκευές, δεν επιτρέπει οποιαδήποτε ασφαλή ερμηνεία. Ατυχώς, σχεδόν κανένα από τα λίγα δείγματα που παρείχαν πληροφορίες δεν σχετίζεται με τους μεγάλους υπαίθριους λάκκους των Τομών IB και Δ, ώστε να επιβεβαιωθεί ή όχι η αποθηκευτική τους λειτουργία.

Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες

Ο Νεολιθικός οικισμός του Καντού *Κουφόβουνου* είναι ιδιαίτερα σημαντικός γιατί περιλαμβάνει εκτός των άλλων και συστηματικά ανεσκαμμένους υπαίθριους χώρους που συμπληρώνουν επαρκώς την εικόνα και οδηγούν στην ευρύτερη κατανόηση των χωρο-οργανωτικών πρακτικών τόσο σε επίπεδο νοικοκυριού όσο και ενδοκοινοτικά. Η μεγάλη έκταση που αποκάλυψαν οι ανασκαφές περιλαμβάνει πλήθος ενδείξεων για τις οικοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων του οικισμού οι οποίες αναλύονται σε αυτή την ενότητα.

Έμμεσες ενδείξεις για την καθημερινή δραστηριότητα του μαγειρέματος αποτελούν οι θερμικές κατασκευές που αποκαλύφθηκαν σχεδόν σε όλα τα κτήρια και σε αρκετούς εξωτερικούς χώρους. Πρόκειται κυρίως για κτιστές εστίες αλλά και πιο πρόχειρες πυρές, αν και για τις τελευταίες υπάρχει το ενδεχόμενο σε κάποιες περιπτώσεις να αποτελούν κατάλοιπα αποθηκευτικών και άλλου είδους λάκκων. Η συχνή εύρεση απανθρακωμένων σπόρων εντός εστιών εκτός από τις τυχαίες απώλειες αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη του μαγειρέματος αλλά και άλλων πιθανών εργασιών όπως το καψάλισμα των σπόρων πριν το κοπάνισμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ακόμη, το σχόλιο της Μαργαρίτη ότι το μονόκοκκο σιτάρι ίσως καταναλωνόταν από τους κατοίκους ως χυλός λόγω της ακαταλληλότητάς του στο ζύμωμα ψωμιού.⁶¹⁷ Η πλήρης απουσία φούρνων στο Καντού όπως και στις άλλες δύο εξεταζόμενες θέσεις της ίδιας περιόδου (Σωτήρα και *Βρυσί*) ενισχύει το παραπάνω ενδεχόμενο, αν και υπάρχουν σύγχρονα εθνογραφικά παράλληλα που αποδεικνύουν είτε την ανάμειξή του με άλλο αλεύρι για την παρασκευή ψωμιού είτε την ύπαρξη διαφόρων ποικιλιών που αποδίδουν επαρκώς.⁶¹⁸

614. Μαργαρίτη 2019, 385.

615. Για παράδειγμα από κοπριά που θα χρησιμοποιούνταν ως καύσιμη ύλη.

616. Βλ. Μαργαρίτη 2019, Παράρτημα 5.

617. Μαργαρίτη 2019, 387.

618. Βαλαμώτη 2009, 60-1.

Πολύ μεγάλος αριθμός εργαλείων από λειασμένο λίθο (περίπου 2500) συλλέχθηκε και μελετήθηκε συστηματικά.⁶¹⁹ Πρόκειται κατά κύριο λόγο για εργαλεία κοπής, κρούσης, τριβής και λείανσης, τα οποία καλύπτουν μια ποικιλία οικιακών, αγροτικών και άλλων εργασιών. Όπως σημειώνουν οι μελετητές, ο συνολικός αριθμός των μελετημένων τεχνέργων δεν αποτελείται μόνο από διαγνωστικά εργαλεία αλλά και από ημίεργα, αποσπασματικά σωζόμενα και μη διαγνωσίμα εργαλεία.⁶²⁰ Αναφορικά με τα ποσοστά των αναγνωρισμένων εργαλείων το 35,8% ανήκει σε εργαλεία κοπής, 29% σε εργαλεία κρούσης και 12,4% σε εργαλεία τριβής.⁶²¹ Σημαντικός είναι και ο αριθμός των εργαλείων πολλαπλής λειτουργίας (περίπου 11,5% του συνόλου). Το γεγονός αυτό οδήγησε τη μελέτη των λειασμένων εργαλείων του Καντού στον τυπολογικό διαχωρισμό με βάση τη χρήση και όχι το σχήμα ή την παραγωγή τους.

Από τις εικ. 34–43 γίνεται προφανές ότι σε πολλές περιπτώσεις εντοπίσθηκαν κατά χώραν τροφοπαρασκευαστικά σύνολα εντός και εκτός κτισμάτων. Η πλειονότητα των ανεσκαμμένων κτηρίων περιείχε γουδιά, γουδοχέρια, τριβεία και άλλα εργαλεία τριβής και κρούσης που σχετίζονται με καθημερινές δραστηριότητες προετοιμασίας τροφής για το μαγείρεμα και αποδεικνύουν ότι και εδώ η βάση της οικονομίας είναι τροφοπαραγωγική. Ένα σημαντικό σύνολο βρέθηκε στο Κτίσμα 23 – Φάση I και αποτελείται από ένα τριβείο (IH28, 29), ένα σύνολο εργαλείων (IH27) και μία μικρής χωρητικότητας κοιλότητα άγνωστης χρήσης (IH31, 32). Κρίνοντας, πάντως, από άλλα σχετικά παραδείγματα, θα μπορούσε στην κοιλότητα αυτή να αποθηκεύεται βραχυπρόθεσμα η επεξεργασμένη τροφή που προέκυπτε από τη γειτονική τροφοπαρασκευαστική εγκατάσταση. Κατά την Ορθογώνια Φάση σώζονται τουλάχιστον τρεις ακόμη περιπτώσεις.⁶²² Η πρώτη αφορά σε σύνολο αποτελούμενο από πλακοειδή λίθο (ίσως κάθισμα), τριβείο και ένα λίθινο λειασμένο εργαλείο στο Κτίσμα 26. Η δεύτερη εντοπίστηκε στο Κτίσμα 5 και είναι ίσως το καλύτερα σωζόμενο τροφοπαρασκευαστικό σύνολο (A71) αποτελούμενο από λίθινο κάθισμα, ένα τριβείο, δεύτερο ανεστραμμένο τριβείο και έναν λίθο με κοιλότητα (γουδί), ενώ η μελέτη των εργαλείων από λειασμένο λίθο αναφέρει και πλήθος εργαλείων κρούσης και τριβής στον χώρο αυτό.⁶²³ Η ύπαρξη στο ίδιο κτίσμα τουλάχιστον ακόμη τεσσάρων τριβείων, εστίας και κατασκευής υποδοχής αγγείου με το αγγείο κατά χώραν φανερώνει ότι στο Κτίσμα 5 λάμβαναν χώρα εντατικές εργασίες επεξεργασίας τροφής, βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης και ίσως μαγειρέματος. Το τρίτο σύνολο της Ορθογώνιας φάσης εντοπίστηκε στο Κτίσμα 12 και περιλαμβάνει ένα τριβείο (IA30), δύο λίθους με κοιλότητα (IA31 και IA32–34) και έναν λάκκο (IA36, 37) πιθανότατα σχετιζόμενο με βραχυπρόθεσμη αποθήκευση.⁶²⁴

Ακόμη τρία σύνολα που σχετίζονται με τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες σημειώνονται για τη φάση IV.⁶²⁵ Το Κτίσμα 13 περιέχει μεταξύ άλλων τουλάχιστον τρία τριβεία, ένα λίθο με κοιλότητα (γουδί) και διάφορους λάκκους που ίσως δέχονταν το επεξεργασμένο προϊόν. Το γειτονικό Κτίσμα 38 με κεντρική εστία, τρία τριβεία και ένα γουδί (I76, 77) φαίνεται ότι είχε παρόμοια λειτουργία. Τέλος, η ύπαρξη τουλάχιστον ενός εξωτερικού χώρου δυτικά του Κτίσματος 13 στον οποίο εντοπίστηκε γουδί (ID18–20) και δύο τριβεία (ID16 και ID17) επιβεβαιώνει ότι οι τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες δεν περιορίζονταν στο εσωτερικό των κτηρίων. Οι Μαντζουράνη και Καταπότη μάλιστα θεωρούν ότι τα ανεστραμμένα τριβεία που βρέθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις εντός κτηρίων, αποτελούν ουσιαστικά αποθηκευμένα

619. Βλ. σχετικά Mantzourani και Catapoti 2004· Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 149–280.

620. Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 150.

621. Για τα ποσοστά των αναγνωρισμένων εργαλείων βλ. Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 154, Πίν. 2.1.

622. Βλ. και Μαντζουράνη 2009, 232.

623. Mantzourani και Catapoti 2004, 9· Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 163.

624. Μαντζουράνη 2009, 233.

625. Μαντζουράνη 2009, 234–35.

εργαλεία για εργασίες που λάμβαναν χώρα σε υπαίθριους χώρους.⁶²⁶ Πλήθος μεμονωμένων περιπτώσεων που αφορούν σε σύνολα από γουδιά ή τριβεία και εργαλεία κρούσης/τριβής αναφέρονται και στην ειδική μελέτη για τα λειασμένα εργαλεία, η οποία εμφανίζεται στην τελική δημοσίευση του οικισμού.⁶²⁷

Ενδείξεις για κατεργασία λίθων προκύπτουν από τα κατάλοιπα ορισμένων κτηρίων του οικισμού. Πιο συγκεκριμένα, παραγωγή εργαλείων από λειασμένο λίθο αναφέρουν οι μελετητές των αντίστοιχων τεχνέργων για το Κτίσμα 18 – Φάση I,⁶²⁸ όπου εντοπίστηκε συγκέντρωση πελέκεων από ανδεσίτη καθώς και ημίεργα και πρώτη ύλη (ακατέργαστες κροκάλες) από το ίδιο υλικό. Αναφέρεται μάλιστα η πιθανότητα να σχετίζεται η εν λόγω συγκέντρωση με εργαλεία κρούσης και τριβής που αποκαλύφθηκαν σε κοντινή απόσταση εντός του ίδιου κτίσματος.⁶²⁹

Περισσότερες είναι οι εγκαταστάσεις στις οποίες αναγνωρίστηκε επεξεργασία λίθων για τη δημιουργία λαξευμένων εργαλείων. Στη ΒΑ πλευρά του Κτίσματος 3 – Φάση I, εντός της στρωματογραφικής τομής, ανασκάφηκε σύνολο (Α69) αποτελούμενο από λίθινες βάσεις εργασίας, λίθινα εργαλεία κρούσης και κατάλοιπα πυριτολίθων.⁶³⁰ Ένα ακόμη σύνολο (ΙΣΤ51) βρέθηκε στη Βόρεια περιοχή του οικισμού εντός του Κτίσματος 22 – Φάση II. Αποτελείται από μεγάλο πλακοειδή λίθο, λίθινα εργαλεία κατά χώραν, πυρήνες, απολεπίσματα και 1 λεπίδα πυριτολίθου. Παρόμοιες εργασίες υποδηλώνονται στο χώρο του προγενέστερου Κτίσματος 22 στη Βόρεια περιοχή. Εκεί εντοπίστηκε συγκέντρωση λίθινων εργαλείων και πυριτολίθων (ΙΣΤ35) που αποτελεί σύμφωνα με την ανασκαφεία «μη μόνιμη εγκατάσταση κατεργασίας πυριτολίθων».⁶³¹ Δεν είναι σαφές πάντως εάν πρόκειται για εξωτερικό χώρο ή μέρος του Κτίσματος 34. Μια τελευταία ένδειξη παρόμοιας δραστηριότητας κατά τη Φάση IV βρέθηκε στο Κτίσμα 2. Πρόκειται για τον χώρο (Δ83) αποτελούμενο από πλακοειδή λίθο/επιφάνεια εργασίας, σύνολο λίθινων εργαλείων (τριπτήρες και επικρουστήρες) και αρκετούς πυριτόλιθους.⁶³² Μοναδικό εύρημα, επίσης προερχόμενο από το ίδιο κτίσμα, είναι η ανασκαφή λάκκου (Δ137) με περισσότερα από 630 τεμάχια κροκαλών και αποτμημάτων ίασπη (εικ. 1 και 46), στοιχείο που δηλώνει ταυτόχρονα επιτόπια κατεργασία του λίθου και αποθήκευση της πρώτης ύλης.⁶³³

Το πλούσιο υλικό αντικειμένων από λαξευμένο λίθο περιλαμβάνει περίπου 18.400 ευρήματα,⁶³⁴ εκ των οποίων 1138 (6,18%) είναι εργαλεία.⁶³⁵ Σημαντικό είναι και το ποσοστό των πυρήνων (3,1%) που αντιστοιχεί σε 573 τεμάχια.⁶³⁶ Σύμφωνα με τη μελετήτρια των λαξευμένων εργαλείων, το γεγονός ότι οι περισσότεροι πυρήνες⁶³⁷ βρέθηκαν σχεδόν εξαντλημένοι υποδηλώνει μια τάση οικονομίας ως προς το συγκεκριμένο υλικό. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η συνεχής διαμόρφωση και επανεκμετάλλευση των λεπίδων. Συν τοις άλλοις, η αναφορά σε «χαμηλό επίπεδο τεχνολογίας»⁶³⁸ επιβεβαιώνει ότι η λάξευση λίθων αποτελούσε ευκαιριακή δραστηριότητα που δεν σχετιζόταν με ειδικευμένο προσωπικό αλλά με την πρόχειρη κάλυψη

626. Mantzourani και Catapoti 2004, 9. Βλ. επίσης Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 163.

627. Βλ. σχετικά Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 163.

628. Mantzourani και Catapoti 2004, 9.

629. Mantzourani και Catapoti 2004, 9.

630. Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 162.

631. Βλ. Μαντζουράνη 2009, 234.

632. Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 162–63.

633. Βλ. σχετικά Μαντζουράνη 2009, 151 και εικ. 280–81· Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 159.

634. Βλ. Παπαγιάννη 2019, 281–82 και Πίν. 3.1.

635. Παπαγιάννη 2019, 285 και Πίν. 3.3.

636. Παπαγιάννη 2019, 282 και Πίν. 3.1.

637. Πρόκειται κυρίως για πυρήνες που σχετίζονται με την παραγωγή φολίδων και οι οποίες αποτελούν το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό στο Καντού.

638. Mantzourani 2003, 93· Παπαγιάννη 2019, 287.

βασικών αναγκών. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η διαπίστωση ότι υπάρχει συντηρητισμός στην τεχνολογία, τυπολογία και γενικότερα στην παραγωγική αλυσίδα, χρήση και κατανάλωση των εργαλείων από λαξευμένο λίθο.

Μοναδική ασυμφωνία με τα παραπάνω είναι η απουσία πυρήνων με ίχνη προετοιμασίας για παραγωγή λεπίδων αλλά και κάποιων καταλοίπων των αρχικών σταδίων της ίδιας εργασίας. Το γεγονός αυτό οδήγησε στο συμπέρασμα ότι όχι μόνο η παραπάνω διαδικασία γινόταν εκτός οικισμού⁶³⁹ αλλά και ότι ενδεχομένως εμπλέκονταν ειδικευμένοι τεχνίτες.⁶⁴⁰ Το ερώτημα ωστόσο, παραμένει εάν αυτοί οι τεχνίτες ανήκαν στο ανθρώπινο δυναμικό του *Κουφόβουνου* ή όχι. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούμενη, η Παπαγιάννη υποστηρίζει ότι το ταξίδι προς τις πηγές πυριτολίθου του Τροόδους, η επιτόπια κατεργασία και η επιστροφή με υλικό που θα κάλυπτε τις ανάγκες ορισμένου διαστήματος δεν απαιτούσε πολλές μέρες.⁶⁴¹ Από την άλλη, η παραπάνω πρόταση προϋποθέτει ότι υπήρχαν ειδικευμένοι τεχνίτες στο Καντού, ότι γνώριζαν τις πηγές πρώτης ύλης και ότι μπορούσαν να λείψουν κάποιο διάστημα χωρίς αυτό να επηρεάσει αρνητικά την τροφοπαραγωγική δραστηριότητα και τις ισορροπίες της εργασιακής κατανομής των μελών του κοινωνικού σχηματισμού. Τα ίδια ερωτήματα τίθενται και με την περίπτωση της προμήθειας ίασπη παρακάτω.

Όπως σημειώθηκε και στις άλλες θέσεις της Κεραμικής Νεολιθικής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εργαλεία που φέρουν τη χαρακτηριστική στίλβη στις ακμές τους και η οποία δημιουργείται από τη συνεχή επαφή με φυτικές ίνες. Η Παπαγιάννη αναφέρει ότι κατέγραψε τη συγκεκριμένη κατηγορία ως «δρεπάνια», τα οποία στο Καντού αριθμούν 150 ευρήματα, αριθμός που αντιστοιχεί στο 13,2% των συνολικών εργαλείων.⁶⁴² Το σημαντικό αυτό ποσοστό, το οποίο συμφωνεί απόλυτα με τα αντίστοιχα των σύγχρονων με το Καντού οικισμών,⁶⁴³ αποτελεί μία ακόμα ένδειξη της σημασίας της τροφοπαραγωγής στην κοινωνική αναπαραγωγή των κοινοτήτων της Νεολιθικής Κύπρου. Ανάμεσα στα άλλα εργαλεία ξεχωρίζουν, με μεγαλύτερα ή μικρότερα ποσοστά, διάφορα είδη ξέστρων, σπείρες, γλυφίδες, οδοντωτά εργαλεία και άλλα. Χαρακτηριστική για ακόμη μία φορά είναι η πλήρης απουσία βλητικών αιχμών παρά το σχόλιο της Παπαγιάννη ότι η ρίψη τους εκτός του οικισμού ίσως επηρεάζει τη συγκεκριμένη εικόνα.⁶⁴⁴

Όσον αφορά στη συλλογή πρώτων υλών, η Μαντζουράνη αναφέρει τη χρήση απλών υλικών δόμησης για τα κτίσματα,⁶⁴⁵ ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιλογή των κατοίκων να χρησιμοποιούν αποκλειστικά ασβεστόλιθο για τους τοίχους των κτισμάτων και όχι σκληρότερα πετρώματα. Επίσης, αποκλειστικά χρησιμοποιήθηκε ο ασβεστόλιθος για τα λίθινα αγγεία αλλά και για ορισμένα εργαλεία από λειασμένο λίθο.⁶⁴⁶ Για την ξυλεία η ανασκαφείας σημειώνει περισυλλογή και χρήση λεπτών κορμών ή κλαδιών από βελανιδιές, πεύκα, κέδρους και κυπαρίσσια. Πιθανώς, μερική επεξεργασία τους γινόταν με τη χρήση των λίθινων εργαλείων κοπής που εντοπίστηκαν εντός του οικισμού.⁶⁴⁷ Άλλες εργασίες που υποδηλώνουν τα εργαλεία κοπής είναι η αποψίλωση δασών,⁶⁴⁸ η κατασκευή ξύλινων αντικειμένων και η κατε-

639. Ίσως κοντά στην πηγή πυριτολίθου. Βλ. Παπαγιάννη 2019, 300.

640. Mantzourani 2003, 92· Παπαγιάννη 2019, 300, 303.

641. Παπαγιάννη 2019, 303.

642. Βλ. Παπαγιάννη 2019, 285, 290 και Πίν. 3.3.

643. Βλ. McCartney 2007, 84.

644. Παπαγιάννη 2019, 294.

645. Ασβεστόλιθοι, λάσπη, λασποκονίαμα, πλίνθοι, ξύλο και άλλα. Βλ. Μαντζουράνη 2009, 221–22.

646. Mantzourani 2003, 90.

647. Μαντζουράνη 2009, 222, 225.

648. Mantzourani και Catapoti 2004, 10· Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 164.

γασία δερμάτων, ενώ οι αξίνες θα χρησίμευαν και στο όργανο των καλλιεργήσιμων εκτάσεων οι οποίες, σύμφωνα με την τοπογραφία της περιοχής, φαίνεται ότι βρίσκονταν στις νότιες και δυτικές ομαλές παρυφές του λόφου.

Τα ηφαιστειογενή σκληρά και λεπτόκοκκα ή χονδροειδή πετρώματα (ανδεδίτης, διαβάσης, γάββρος, μικρογάββρος και σερπεντινίτης) πρέπει να συλλέγονταν από τη γειτονική κοίτη του Κούρη και χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον για τα εργαλεία λειασμένου λίθου.⁶⁴⁹ Αναφορικά με την προμήθεια του ίασπη, σημειώνεται ότι τα μητρικά πετρώματα εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή της Λευκωσίας,⁶⁵⁰ γεγονός που ίσως υποδεικνύει κάποιες επαφές με κοινότητες της κεντρικής Κύπρου. Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση του πικρόλιθου που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή αντικειμένων κόσμησης και ειδωλίων⁶⁵¹ και συνήθως ως πηγή του αναφέρεται η περιοχή του Διάριζου στην επαρχία Πάφου. Ωστόσο, φαίνεται ότι το συγκεκριμένο υλικό συλλεγόταν από τον Κούρη σε μορφή βοτσάλων.⁶⁵² Για τα πυριτολιθικά αντικείμενα πάντως, η Παπαγιάννη αναφέρει ότι ναι μεν κάποια προέρχονται από κροκάλες που συλλέχθηκαν στο ποτάμι, άλλα όμως δεν φέρουν ίχνη επαφής με νερό και άρα δεν προέρχονται από δευτερογενείς αποθέσεις.⁶⁵³ Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι η προμήθειά τους γινόταν απ' ευθείας από την περιοχή του Τροόδους, γεγονός που προκαλεί εντύπωση εάν αναλογισθεί κανείς ότι κάποιοι κόνδυλοι που εντοπίστηκαν στο Καντού είναι ιδιαίτερα βαρείς.

Η εύρεση τουλάχιστον έξι τμημάτων κεράτου ελαφιού και ακόμη 3–4 αντιστοιχών από αίγες προερχομένων από όλες τις φάσεις του οικισμού,⁶⁵⁴ επιβεβαιώνει ότι και στον Κουφόβουνο υπήρχε σταθερή συλλογή και χρήση του παραπάνω υλικού. Παρόλο που δεν αναφέρονται συνευρήματα και χρήσεις, είναι γνωστό από αντίστοιχα παραδείγματα ότι τα κέρατα χρησιμοποιούνταν ως επί το πλείστον για λαβές/στελέχη λίθινων εργαλείων. Η κατανομή των οστέινων εργαλείων στον χώρο θα μπορούσε να δώσει περισσότερες πληροφορίες. Ωστόσο, στο Καντού σημειώνεται η χαρακτηριστική απουσία οστέινων τεχνέργων, γεγονός που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα δεδομένα της Σωτήρας και κυρίως του *Βρυσιού*.⁶⁵⁵

Τα στοιχεία για την υφαντική και ραπτική είναι επίσης ελάχιστα. Εκτός από την απουσία οστέινων βελόνων δεν αναφέρεται ούτε η αναγνώριση λιναριού από την αρχαιοβοτανική μελέτη. Σχετική με αυτές τις δραστηριότητες, πάντως, θα μπορούσε να είναι μία κατηγορία λίθινων αντικειμένων με οπή που ενδεχομένως αποτελούν υφαντικά βάρη.⁶⁵⁶ Εναλλακτικά, τα αντικείμενα αυτά θα μπορούσαν να σχετίζονται με δίχτυα ψαρέματος κάτι που θα έλυνε εν μέρει το πρόβλημα της πλήρους απουσίας αγκίστρων, καμακιών και άλλων υλικών καταλοίπων που παραπέμπουν στην αλιεία.

649. Mantzourani και Catapoti 2004, 5· Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 159.

650. Mantzourani και Catapoti 2004, 5, σημ. 12.

651. Mantzourani 2003, 96.

652. Xenophontos 1991.

653. Παπαγιάννη 2019, 302.

654. Βλ. Καραλή 2019, 356–58, Πίν. 6.3.

655. Βλ. σχετικά Μαντζουράνη 2019β, 319–20.

656. Mantzourani 2003, 96.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η οικονομία της Χαλκολιθικής περιόδου

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Το διάστημα μεταξύ της Ύστερης ή Κεραμικής Νεολιθικής και της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου θεωρείται μία από τις πιο προβληματικές φάσεις της Κυπριακής προϊστορίας όσον αφορά στην «ορατότητα» αρχαιολογικών καταλοίπων και θέσεων. Τόσο ο Todd στη δημοσίευση της θέσης Καλαβασός *Αγίους*⁶⁵⁷ όσο και οι ανασκαφείς στη δημοσίευση της θέσης Κισσόνεργα *Μυλούθκια*⁶⁵⁸ αναφέρονται σε αυτό το αρχαιολογικό κενό, ενώ ο Peltenburg αναρωτιέται εάν πρόκειται για περίοδο εγκατάλειψης του νησιού από τους κατοίκους του ή για νέες συνήθειες όσον αφορά στην οικιστική αρχιτεκτονική, μη διαγνώσιμες αρχαιολογικά.⁶⁵⁹

Η πρόοδος της έρευνας και η δημοσίευση νέων θέσεων έριξε φως στην προβληματική αυτή φάση ώστε σήμερα να μπορούμε να μιλάμε για πολιτισμική συνέχεια. Όπως σημειώνει ο Peltenburg,⁶⁶⁰ έχουμε πλέον επαρκή στοιχεία από χρονολόγηση με C14 ώστε να μιλούμε για μετάβαση στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο χωρίς χρονολογικό κενό.⁶⁶¹ Ο ίδιος ερευνητής υποστηρίζει ότι θέση κλειδί αποτελεί ο Άγιος Επίκτητος *Βρυσί* όπου η μετάβαση γίνεται ομαλά, αν και νωρίτερα,⁶⁶² συγκριτικά με το νότιο τμήμα της Κύπρου. Η Clarke, ωστόσο, σε πρόσφατη μελέτη της επανεξέτασε συνολικά τα χρονολογικά δεδομένα ομαδοποιώντας και ενοποιώντας τα στοιχεία των μεθόδων χρονολόγησης της περιόδου και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η μετάβαση στην Πρώιμη Χαλκολιθική γίνεται σε όλο το νησί μεταξύ του 3900/3800 π.Χ.⁶⁶³ Σύμφωνα με την ίδια, το τέλος της περιόδου αυτής τοποθετείται με σχετική ασφάλεια στο 3500/3400 π.Χ.⁶⁶⁴

Βασικό στοιχείο της Πρώιμης Χαλκολιθικής αποτελεί η στροφή της αρχιτεκτονικής σε υπόσκαφες και ημιυπόγειες κατασκευές κυκλικής κάτοψης,⁶⁶⁵ εικόνα που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα υπέργεια, κυκλικά ή ορθογώνια κτήρια με αποστρογγυλεμένες γωνίες της προηγούμενης περιόδου. Στις κατασκευές αυτές, ανάλογα με το μέγεθός τους και τα υλικά κατάλοιπα τα οποία περιείχαν, αποδόθηκαν διάφορες χρήσεις,⁶⁶⁶ ενώ ενδέχεται η χρήση τους να άλλαζε

657. Todd και Croft 2004, 226.

658. LAP III.1.

659. LAP III.1, 257.

660. LAP III.1, 260.

661. Διαδοχικά: Σωτήρα *Τεπές* – Καλαβασός *Παμπούλες* – Κισσόνεργα *Μοσφύλια 2* – Καλαβασός *Αγίους*.

662. Περίπου 4000–3900 π.Χ., βλ. LAP III.1, 259.

663. Clarke 2007, 20–2. Βλ. ακόμη Manning 2013, 508–11 και figs A8–A9.

664. Clarke 2007, 22.

665. Dikaios 1962, 133–35· Μαντζουράνη 2001, 52–3· Steel 2004, 83–4.

666. Για παράδειγμα ερμηνεύθηκαν ως κατοικίες, χώροι οικοτεχνικής δραστηριότητας, αποθηκευτικοί χώροι,

κατά περιόδους και όσο οι προσχώσεις άλλαζαν το βάθος τους.⁶⁶⁷ Παρόλο που σε πολλές περιπτώσεις οι κατασκευές τέτοιου τύπου περιγράφησαν ως «εφήμερες»⁶⁶⁸ όπως σημειώνει η Μαντζουράνη «...η ενέργεια, ο χρόνος και ο κόπος που καταβλήθηκαν για τη διάνοιξη αυτών των λάκκων και σηράγγων, καθώς και η πληθώρα των κινητών ευρημάτων είναι εξίσου σημαντικού και μόνιμου χαρακτήρα με τις υπέργειες κατασκευές της προηγούμενης περιόδου».⁶⁶⁹ Σημειωτέον, πάντως, ότι οι ανασκαφείς της θέσης Καλαβασού Αγιούς εκφράζουν πολλές αμφιβολίες εάν οι μεγάλοι λάκκοι αντιστοιχούσαν πράγματι σε κατάλοιπα υπόσκαφων οικιών.⁶⁷⁰ Αντιπρότασή τους είναι ότι τα κτίσματα της περιόδου ήταν υπέργεια και εξ ολοκλήρου από φθαρτά υλικά και ως εκ τούτου δεν έχουν αφήσει πολλά αναγνωρίσιμα κατάλοιπα στις περισσότερες περιπτώσεις,⁶⁷¹ ενώ οι λάκκοι θα αποτελούσαν βοηθητικές κατασκευές ποικίλων καθημερινών δραστηριοτήτων.⁶⁷²

Συνεπώς, η εικόνα ενός οικισμού της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου, όπως φαίνεται κυρίως από τις θέσεις της Καλαβασού Αγιούς και Κισσόνεργας *Μυλούθκια*, αποτελείται από μικρούς και μεγάλους λάκκους και διάφορες κοιλότητες που αντιστοιχούν σε κατασκευές σχετιζόμενες με μια ποικιλία καθημερινών πρακτικών αναγκών.⁶⁷³ Άλλα συχνά αναγνωρίσιμα στοιχεία είναι οπές πασσάλων και άλλων δομικών στοιχείων που προέρχονταν είτε από ελαφριές κατασκευές στέγασης των λάκκων είτε από κτίσματα από φθαρτά υλικά. Μερικές ακόμη δημοσιευμένες ή πρόσφατα ερευνημένες θέσεις μικρότερης σημασίας από πλευράς σωζόμενων καταλοίπων, είναι η Μάα *Παλαιόκαστρο*,⁶⁷⁴ η Καλαβασός *Παμπούλες*, η οποία πάντως περιέχει κατάλοιπα όλων των φάσεων της Χαλκολιθικής,⁶⁷⁵ η φάση 2 της Κισσόνεργας *Μοσφίλια* και οι ύστατες φάσεις των θέσεων Άγιος Επίκτητος *Βρυσί* και Καλαβασός *Τέντα*. Πιθανή είναι, επίσης, η ένταξη τουλάχιστον ενός μέρους της Λέμπας 1 στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο.

Παρά την ύπαρξη σημαντικού αριθμού καταγεγραμμένων αποθηκευτικών λάκκων που αφορούν άμεσα στην παρούσα μελέτη, άλλα στοιχεία όπως η ασαφής στρωματογραφία, η διάβρωση των αρχαιολογικών επιχώσεων και η έλλειψη σωζόμενων καταλοίπων από κτίσματα της περιόδου δυσχεραίνουν τον εντοπισμό διακριτών κατόψεων κτηρίων και των δαπέδων χρήσης τους. Το κενό της αρχιτεκτονικής οργάνωσης των οικισμών και του δομημένου/αδόμητου χώρου είναι δυσαναπλήρωτο όσον αφορά στη σφαιρική εξέταση των οικονομικών δεδομένων που επιχειρείται στην παρούσα μελέτη. Ως εκ τούτου, παρά τις σχετικές αναφορές σε στοιχεία που συνδέονται με τις αποθηκευτικές πρακτικές της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου, κανένας οικισμός δεν επιλέχθηκε για λεπτομερή καταγραφή και ολιστική εξέταση, εκτός από τη σχετική ανάλυση της Φάσης 2 της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών*, η οποία πάντως σώζει ελάχιστα κατάλοιπα.

Η ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Οι δύο επόμενες φάσεις της Χαλκολιθικής Εποχής καλύπτουν χονδρικά μία ολόκληρη χιλιετία

λάκκοι απόρριψης κ.ά.

667. Steel 2004, 84.

668. Βλ. π.χ. Steel 2004, 83.

669. Μαντζουράνη 2001, 53.

670. Todd και Croft 2004, 215, 224.

671. Todd και Croft 2004, 214–15, 224.

672. Todd και Croft 2004, 224.

673. Όπως π.χ. μαγείρεμα, αποθήκευση, όπτηση κεραμικής, απόρριψη αντικειμένων κ.ά.

674. Thomas 1988, 267–89.

675. Clarke 2004, 51.

Χάρτης 2. Χαλκολιθικές θέσεις της Κύπρου που αναφέρονται στο κείμενο.

(περίπου 3500–2500/2400 π.Χ.). Στο διάστημα αυτό, εκτός από την παγίωση του κυπριακού Χαλκολιθικού πολιτισμικού οικοδομήματος, εμφανίζεται και η συντριπτική πλειονότητα των στοιχείων που προοιωνίζουν σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές και οδηγούν τελικά στον κοινωνικό μετασχηματισμό και την έναρξη της Εποχής του Χαλκού. Κεντρική θέση στην κατανόηση των γεγονότων αυτών κατέχει μία σειρά οικισμών της Επαρχίας Πάφου, οι οποίοι ερευνήθηκαν από την ομάδα του «Αρχαιολογικού Προγράμματος Λέμπας» («Lemba Archaeological Project»)⁶⁷⁶.

Οι προϊστορικοί οικισμοί κοντά στο χωριό της σύγχρονης Κισσόνεργας (*Μοσφιλία* και *Μυλούθκια*) και ο αντίστοιχος της Ερήμης είναι πολύ σημαντικοί και για έναν επιπλέον λόγο. Σώζουν τη μετάβαση από οικίες κατασκευασμένες με φθαρτά υλικά σε σταθερές υπέργειες αρχιτεκτονικές μορφές, συνήθως με λίθινα θεμέλια. Η επιστροφή στην αρχιτεκτονική αυτού του τύπου σημειώνεται περί τα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. και φαίνεται ότι αποτελεί ταυτόχρονο φαινόμενο σε όλο το νησί.⁶⁷⁷ Άλλες εξελίξεις που παρατηρούνται, όπως η τυποποίηση αρχιτεκτονικών τύπων, η θεσμοποίηση ενός συγκεκριμένου ιδεολογικού συστήματος, η αύξηση του πληθυσμού και η ενίσχυση της μονιμότητας στην κατοίκηση σηματοδοτούν τα βασικά χαρακτηριστικά της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου ή αλλιώς του «Πολιτισμού της Ερήμης». Ο Held σημείωσε στο παρελθόν τουλάχιστον 80 θέσεις που ανήκουν στη συγκεκριμένη φάση,⁶⁷⁸ ενώ ο αριθμός αυτός έχει σαφώς αυξηθεί από τότε λόγω των ερευνών επιφανείας που πραγματοποιήθηκαν σε όλο το νησί. Πιο σύντομη αλλά εξίσου σημαντική είναι η Ύστερη Χαλκολιθική περίοδος, η οποία αποτελεί μία σύντομη αλλά δυναμική φάση μεταξύ της κατάρρευσης του εποικοδομήματος της Μέσης Χαλκολιθικής και της έναρξης της Πρώιμης Χαλκοκρατίας.

676. Πρόκειται για τους οικισμούς Κισσόνεργα *Μοσφιλία*, Κισσόνεργα *Μυλούθκια* και Λέμπα *Λάκκους*.

677. LAP III.1, 258.

678. Held 1989.

Ο «Πολιτισμός της Ερήμης» πήρε το όνομά του από τον πρώτο και χαρακτηριστικότερο για την εποχή εκείνη ανεσκαμμένο οικισμό της Ερήμης *Παμπούλας*.⁶⁷⁹ Η επιτυχημένη αλλά ασαφής χρονολογική τοποθέτησή του ανάμεσα στη Νεολιθική περίοδο και την Πρώιμη Χαλκοκρατία οφείλεται εν πολλοίς στον Πορφύριο Δίκαιο. Έκτοτε, η πρόοδος της έρευνας οδήγησε στον εντοπισμό μεγάλου αριθμού θέσεων, ενώ οι συστηματικές ανασκαφές στη Λέμπα *Λάκκους*⁶⁸⁰ και στη γειτονική θέση Κισσόνεργα *Μοσφίλια*⁶⁸¹ παρέχουν μια σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας κατά τη Μέση αλλά και την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο. Κατάλοιπα της Μέσης Χαλκολιθικής έχουν ανασκαφεί και στα *Μυλούθκια*, όπως αναφέρθηκε ήδη, αλλά και στη θέση Πραστειό *Άγιος Σάββας*, ενώ στην ίδια περίοδο ανήκουν και οι θέσεις Καραβάς *Γύρισμα*, Λάπηθος *Αλώνια των Πλακών* και Κυθραία *Άγιος Δημητριανός*⁶⁸² που έχουν ερευνηθεί μόνο τμηματικά και βρίσκονται στην κατεχόμενη περιοχή της Κύπρου. Μοναδικής σημασίας θέσεις αποτελούν ο πιθανός κυνηγετικός σταθμός στη θέση Πολιτικό *Κοκκινόροτσος*⁶⁸³ και το πλούσιο σε ευρήματα νεκροταφείο στη Σουσκίου *Βαθύρκακας*,⁶⁸⁴ ενώ εξίσου σημαντικά αποτελέσματα αναμένονται από τον γειτονικό οικισμό της Σουσκίου *Λαόνας* η ανασκαφή και δημοσίευση του οποίου βρίσκεται σε εξέλιξη.⁶⁸⁵ Ο οικισμός της *Λαόνας* φαίνεται ότι μεταξύ άλλων άκμασε και λόγω της εγγύτητάς του στις πηγές πικρολίθου του Διάριζου επιβεβαιώνοντας την αυξάνουσα ιδεολογική σημασία του συγκεκριμένου λίθου.

Παρά την πληθώρα εντοπισμένων θέσεων της Μέσης και Ύστερης Χαλκολιθικής περιόδου οι ανεσκαμμένοι οικισμοί παραμένουν λίγοι. Από τους τέσσερις συνολικά που έχουν δημοσιευθεί επιλέχθηκε η Λέμπα *Λάκκους* και η Κισσόνεργα *Μοσφίλια* διότι, εκτός από τον πλούτο των ευρημάτων και τη συστηματική καταγραφή τους, οι οικισμοί αυτοί καλύπτουν επαρκώς όλο το διάστημα της Χαλκολιθικής Εποχής. Ως τρίτη υπό εξέταση θέση προτιμήθηκε η Ερήμη *Παμπούλα* και όχι η Κισσόνεργα *Μυλούθκια*, παρά το ότι ανασκάφηκε πολλές δεκαετίες νωρίτερα, διότι εκτός του γεγονότος ότι είναι η θέση που ταυτίστηκε με τον πολιτισμό της περιόδου αυτής, αποτελεί και τον μοναδικό ανεσκαμμένο και επαρκώς δημοσιευμένο οικισμό εκτός της Επαρχίας Πάφου.

679. Dikaios 1936.

680. LAP I.

681. LAP II.1A.

682. Για τις δύο τελευταίες θέσεις βλ. Gjerstad κ.ά. 1934.

683. Webb κ.ά. 2009.

684. Βλ. Peltenburg 2006.

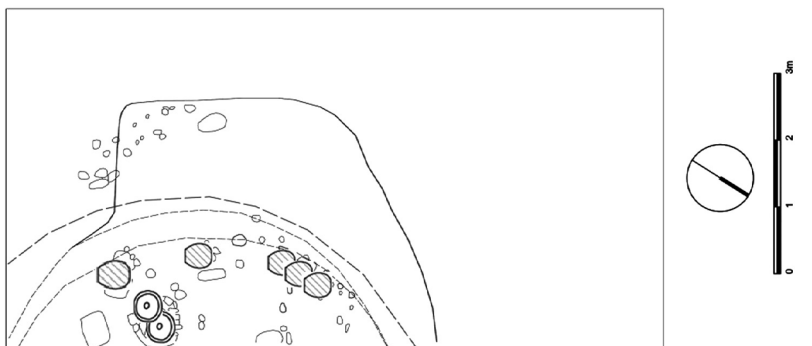
685. Βλ. π.χ. Peltenburg κ.ά. 2006. Ακόμη μία ανασκαφή στην Επαρχία Πάφου πραγματοποιείται τελευταία στη Χαλκολιθική θέση Χλώρακας *Πάλλουρες* (βλ. π.χ. Düring κ.ά. 2018).

ΘΕΣΕΙΣ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. Ερήμη Παμπούλα

Ο Χαλκολιθικός οικισμός της Ερήμης βρίσκεται στην Επαρχία Λεμεσού, λίγα χιλιόμετρα δυτικά της Λεμεσού και στις υπώρειες του σύγχρονου χωριού της Ερήμης. Παρά το γεγονός ότι ανασκάφηκε πολύ παλιά (1933–1935) και μόνο τμηματικά (περίπου 150 μ²), η ύπαρξη στρωματογραφίας που φτάνει τα 5,5 μ. επίχωσης, τα αλληπάλληλα στρώματα αδιάκοπης κατοίκησης και ο πλούτος ευρημάτων την κατατάσσουν στις σημαντικότερες θέσεις της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου. Επιβεβαίωση αυτού είναι το γεγονός ότι με την ολοκλήρωση των ανασκαφών και ελλείπει άλλων ανεσκαμμένων σύγχρονων θέσεων, η Χαλκολιθική περίοδος ταυτίστηκε με τον «Πολιτισμό της Ερήμης». Ένα επιπλέον σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ότι διασώζει στοιχεία της σταδιακής μετάβασης από ελαφριές και ημιυπόγειες κατοικίες από φθαρτά υλικά σε πιο σταθερές υπέργειες δομές με λίθινα θεμέλια και ανωδομή από πηλό. Ο οικισμός υπολογίζεται ότι καλύπτει κατά προσέγγιση το β' ήμισυ της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., αλλά οι ημιυπόγειες κατασκευές παραπέμπουν και σε μία φάση άγνωστης διάρκειας, πιθανότατα εντός της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου.

Τις πρώτες και σχετικά ελλιπείς από ερευνητική άποψη ανασκαφές του Δίκαιου,⁶⁸⁶ συμπλήρωσε εν μέρει μια σύντομη επανεξέταση του χώρου⁶⁸⁷ και κυρίως η αναλυτική δουλειά της Bolger όπου συμπεριλήφθηκε και υλικό που δεν είχε μελετηθεί στην επίσημη δημοσίευση της θέσης.⁶⁸⁸ Ενδιάμεσα, ο Δίκαιος είχε προσπαθήσει να βελτιώσει το μονογραμμικό χρονολογικό σχήμα εξέλιξης της Κυπριακής προϊστορίας που είχε δημιουργήσει ως επί το πλείστον ο ίδιος, εντάσσοντας τα νέα δεδομένα που προέκυψαν έως τη δεκαετία του 1960 και τοποθετώντας την Ερήμη στη Χαλκολιθική I περίοδο.⁶⁸⁹ Παρά την απουσία βιοαρχαιολογικών μελετών αλλά και την ελλιπή εικόνα για την κατανομή των ευρημάτων στο χώρο, η σημασία του οικισμού της Ερήμης για την Κυπριακή προϊστορία είναι αναμφισβήτητη και ως εκ τούτου επιλέχθηκε προς εξέταση στην παρούσα μελέτη.

Εικ. 47. Ερήμη Παμπούλα, κατάλοιπα στρώματος III και IV.

686. Dikaios 1936.

687. Heywood κ.ά. 1981.

688. Βλ. Bolger 1988.

689. Dikaios 1962, 113–32.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ**ΣΤΡΩΜΑ I**

Πρόκειται για τον φυσικό βράχο. Μόνο μία κοιλότητα (διάμ. 1,30 μ., βάθος 0,14 μ.) εντοπίστηκε μέσα σε μία από τις μεγάλες κοιλότητες της θέσης.

*

ΣΤΡΩΜΑ II

Πρόκειται για στρώμα με υψηλή περιεκτικότητα σε καμένα οργανικά στοιχεία, ίσως από την ανωδομή ελαφριών κατασκευών όπως κτηρίων από ξύλο, άχυρα και άλλα. Το στρώμα εδράζεται σε κάποιου είδους δάπεδο αλλά δεν υπάρχει σαφής ένδειξη εάν πρόκειται για κτήριο ή επιφάνεια χρήσης σε εξωτερικό χώρο.

*

ΣΤΡΩΜΑ III (Εικ. 47)

► **Κτίσμα III** (διάμ. 5,7-6 μ.-εμβαδόν: περ. 26,86 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθος (διαστ. 0,4×0,14 μ.), κυκλική κοιλότητα με λίθους στο περιχέλιωμα (διάμ. 0,3 μ.).

Άλλα αντικείμενα: -

*

ΣΤΡΩΜΑ IV (Εικ. 47)

► **Κτίσμα IV** (κατώτερο δάπεδο)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλικός λάκκος/εστία.

Άλλα αντικείμενα: κέρατα ζώου.

► **Κτίσμα IV** (άνωτερο δάπεδο, διάμ. περίπου 6 μ.-εμβαδόν: 28,26 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία με περιχέλιωμα από πηλό και λίθους, ομάδα τριών κοιλοτήτων με λίθους στο περιχέλιωμα, λάκκος με επένδυση από μεγαλύτερους λίθους.

Άλλα αντικείμενα: EM φιάλη, τριπτήρας, πλακοειδής λίθος.

*

ΣΤΡΩΜΑ V (Εικ. 48)

Πρόκειται για περιοχή με διαλυμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και διάφορες κοιλότητες, λάκκους και άλλα αρνητικά στοιχεία και λίθους. Ξεχωρίζουν:

Ομάδες διαφόρων οπών πασσάλων, οι οποίες κατά τον ανασκαφέα σχηματίζουν την περίμετρο κτηρίων από φθαρτά υλικά.

Λάκκοι διαφόρων χρήσεων.

Ένα δάπεδο κτηρίου με λίθους στην περίμετρό του.

Πιο αναλυτικά:

1) Ομάδα 5 οπών πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα.

2) Ομάδα 4 οπών πασσάλων με λίθους στο περιχέλιωμα.

3) 2 οπές πασσάλων.

4) Λίθοι περιβάλλουν κοιλότητα (ίσως για στήριξη στύλου) διαμέτρου περίπου 0,4 μ. Ακόμη 2 μικρές οπές πασσάλων βρίσκονται εκατέρωθεν της κοιλότητας.

5) Κυκλικός λάκκος (διαμ. 0,8 μ.) κτισμένος με λίθους και ασβεστοκονίαμα.

6) Ρηχός κυκλικός λάκκος με λίθους, λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία στο εσωτερικό (διάμ. 0,8-1,2 μ., βάθος 0,1-0,2 μ.).

7) Ρηχός κυκλικός λάκκος με λίθους, λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία στο εσωτερικό (διάμ. 0,8-1,2 μ., βάθος 0,1-0,2 μ.).

8) Ρηχός κυκλικός λάκκος με λίθους, λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία στο εσωτερικό (διάμ. 0,8-1,2 μ., βάθος 0,1-0,2 μ.).

8α) Λάκκος με μακρόστενο πλακοειδή λίθο στο εσωτερικό.

9) Λάκκος με μεγάλο λίθινο τριπτήρα στο εσωτερικό.

10) Κυκλικός λάκκος (μεγαλώνει στον πυθμένα), διαστάσεων 1,4 μ. (διάμετρος) και 1,9 μ. (βάθος).

11) Ορθογώνιος λάκκος (διαστ. 1,7×1 μ., βάθος 1,7 μ.).

12) Κυκλικός/Ορθογώνιος λάκκος (ενωμένοι), διαστάσεων 2,2×1-1,2 μ. και βάθος 0,8×1,2 μ.

13) Κυκλικός λάκκος (διάμ. 1,2 μ., βάθος 0,75 μ.) με ταφή καλυμμένη από λίθους και πηλό. Σχεδόν ολόκληρο κλειστό αγγείο ως κτέρισμα.

14) Κυκλικής κάτοψης δάπεδο (διάμ. 2,6 μ.) με λίθινο περιχέλιωμα πλάτους 1,2 μ. Περιείχε λίγα οστά ζώων, όστρακα και λίθους. Ερμηνεύεται, μάλλον λανθασμένα, ως θερμική κατασκευή.

*

ΕΝΔΙΑΜΕΣΟ ΣΤΡΩΜΑ (ΜΕΤΑΞΥ V-VI)

Αναφέρονται δύο δαπεδοειδείς επιφάνειες. Στην πρώτη εντοπίστηκαν οπές πασσάλων (αδιευκρίνιστος αριθμός) με περιχέλιωμα από λίθους, διαμέτρου 0,15-0,25 μ. και βάθους

0,2-0,25 μ. Επίσης, μία κυκλική περιοχή με ίχνη καύσης (ίσως εστία). Στη δεύτερη, εντοπίστηκε περιοχή καύσης, μία οπή πασσάλου και ομάδα πυριτολίθων (864).

*

ΣΤΡΩΜΑΤΑ VI-VIII (Εικ. 49-51)

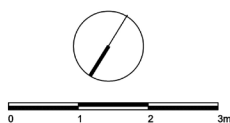
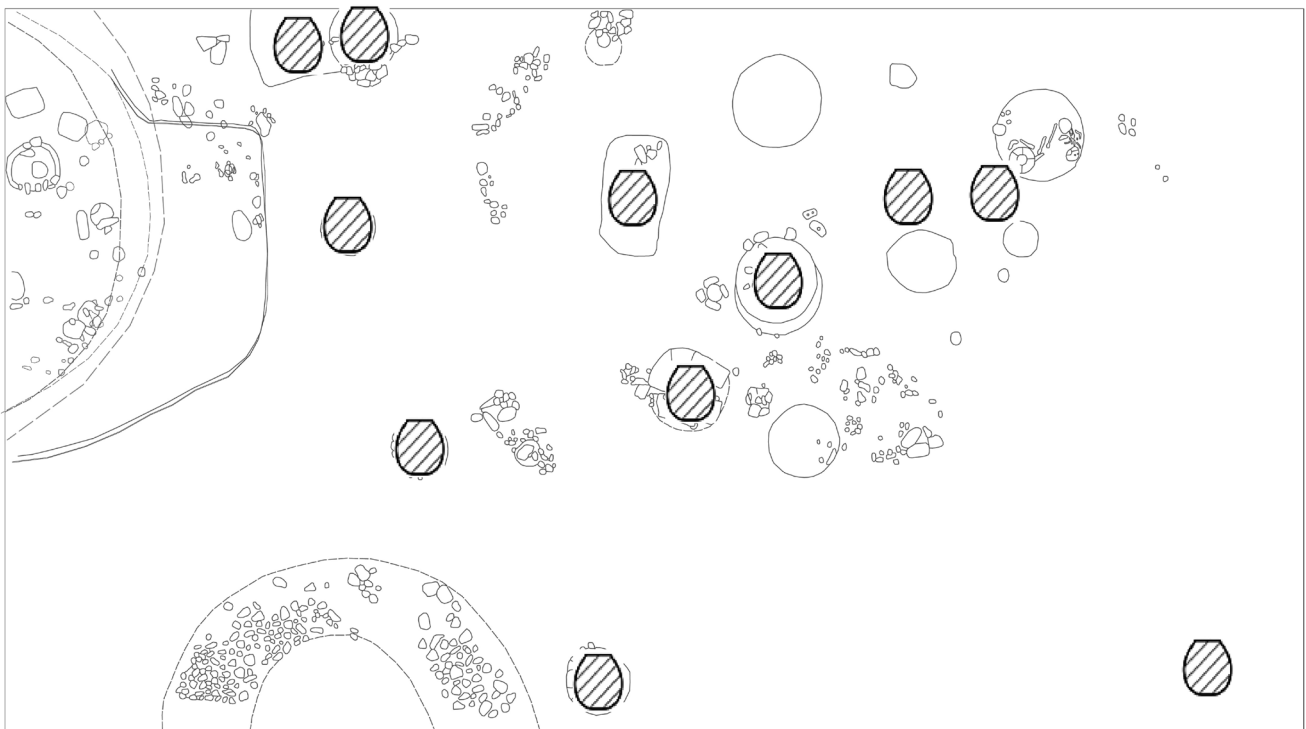
► Κτίσμα VI, A (διάμ. περίπου 6,8-7 μ. χωρίς το πλάτος των θεμελίων, εμβαδόν: περ. 37,37 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλατφόρμα για κεντρικό στύλο (μάλλον πρόκειται για εστία, διάμ. 1 μ.), γουδί (μήκος 0,43 μ., ύψος 0,2 μ.), τρεις λίθοι γύρω του (καθίσματα;), ογκόλιθος ανδρείτη ΒΑ της εστίας, αναφέρονται μικροί λάκκοι (διαστ. περίπου 0,1×0,25 μ.) αποθήκευσης πυρι-

Εικ. 48. Ερήμη Παμπούλα, κατάλοιπα Στρώματος V.

τολιθικών τεχνέργων.

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (937), γουδοχέρι (940) και θραυσμένο αγγείο δίπλα του, EM αγγείο (939), εργαλεία κοπής (942, 943), διάφοροι πυριτόλιθοι (δεν σημειώνεται με σαφήνεια ο χώρος εύρεσής τους).

► Πρόσκτισμα Κτ. VI, A (διάμ. περίπου 5,2 μ. – εμβαδόν: 21,22 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: ημικυκλικό τοιχάριο κοντά στην είσοδο που ενώνει το Κτίσμα VI, A με το πρόσκτισμα.

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλική λιθόκτιστη εστία (διάμ. 0,4 μ.).

Άλλα αντικείμενα: κέρατο ζώου δίπλα στην εστία (401).

► Εξωτερικός χώρος ΒΔ των Κτισμάτων VI, A και προσκτίσματος

Διάφορες πλακοστρωμένες επιφάνειες.

► Εξωτερικός χώρος Β–ΒΑ του Κτίσματος VI, Β

Τοιχάριο Ε που περικλείει τουλάχιστον τέσσερις λάκκους με περιχέλιωμα από λίθους (μέγ. μήκος 0,5–0,7 μ. και αγνώστου βάθους). Ο λάκκος F περιέχει στάχτες και άλλες απανθρακωμένες ουσίες.

* *

► Κτίσμα VII, A

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: κεντρικός λάκκος υποδοχής στύλου, δύο μικρότερες οπές υποδοχής δομικών πασσάλων εκατέρωθεν (σε απόσταση 1,5 μ.) του κεντρικού (ίσως δεν είναι σωστή η ερμηνεία του ανασκαφέα).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: μεγάλη πλατφόρμα (διάμ. 1,8 μ.) με επένδυση από μεγάλους και μικρούς λίθους, αναφέρονται και άλλες πλατφόρμες, λάκκος με λίθινο περιχέλιωμα (ίσως για υποδοχή αγγείου) νότια του κεντρικού λάκκου.

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι δίπλα σε μία πλατφόρμα.

► Εξωτερικός χώρος Β–ΒΔ του Κτίσματος VII, A

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: μία οπή πασσάλου δίπλα στον λάκκο υποδοχής αγγείου.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία, πιθανό τριβείο στερεωμένο με λίθους, πιθανός λάκκος υποδοχής αγγείου.

Άλλα αντικείμενα: –

* *

► Κτίσμα VIII, A (σώζεται σε κακή κατάσταση)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: μόνο μία πλατφόρμα (ίσως πρόκειται για κατεστραμμένη εστία).

Άλλα αντικείμενα: –

► Πιθανό πρόσκτισμα ανατολικά του Κτίσματος VIII, A

Σώζεται μικρός τοίχος, σύγχρονος με τον αντίστοιχο του Κτίσματος VIII, A και ένα λίθινο αγγείο (διαστ. 0,4×0,28 μ.).

* *

► Κτίσμα VI, B (διάμ. περίπου 6 μ. – εμβαδόν: 28,26 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: πιθανό τοιχάριο κοντά στον ανατολικό τοίχο.

Οπές στύλων/πασσάλων: –

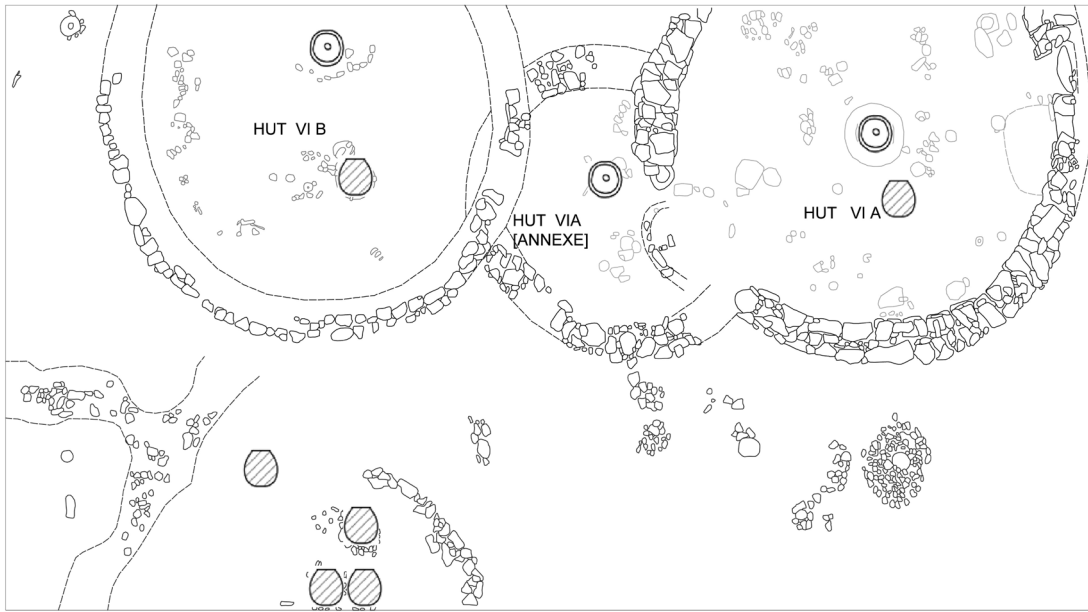
Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: περιοχή πυράς με λίθινο περιχέλιωμα (ίσως διαλυμένη εστία), λάκκος με λίθινο περιχέλιωμα και πλακοειδή λίθο στον πυθμένα (πιθανότατα κατασκευή τοποθέτησης αγγείου).

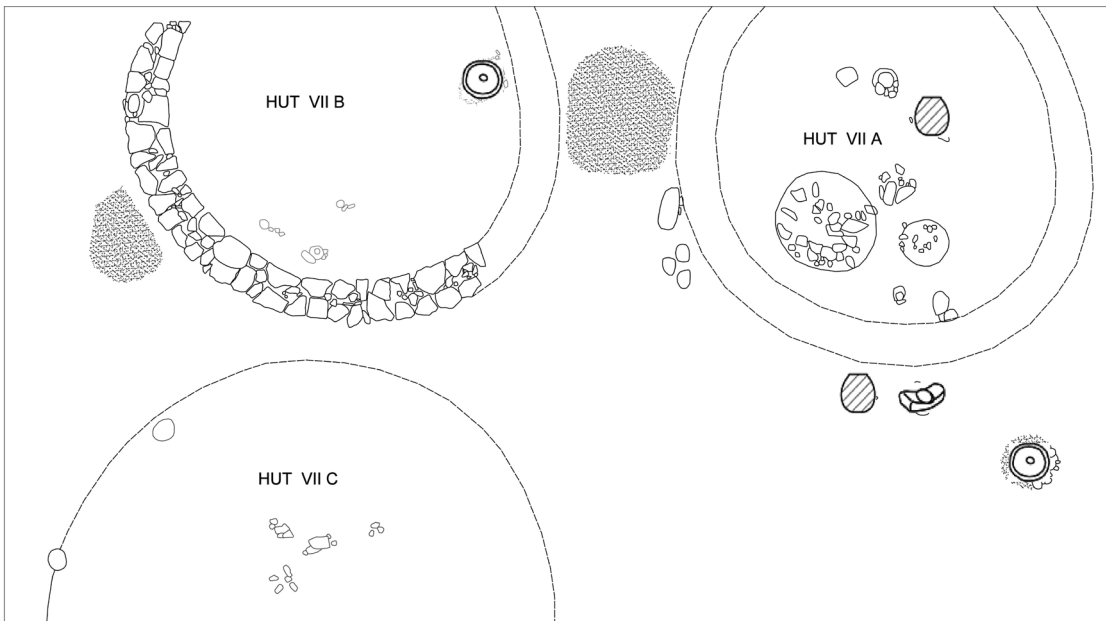
Άλλα αντικείμενα: EM αγγείο (945), πυριτόλιθοι (864).

► Εξωτερικός χώρος Β–ΒΑ του Κτίσματος VI, B

Τοιχάριο Ε που περικλείει τουλάχιστον τέσ-

Εικ. 49. Ερήμη Παμπούλα, κατάλοιπα Στρώματος VI.

Εικ. 50. Ερήμη Παμπούλα, κατάλοιπα Στρώματος VII.

σειρές λάκκους με περιχέλιωμα από λίθους (μέγ. μήκος 0,5–0,7 μ. και αγνώστου βάθους). Ο λάκκος F περιέχει στάχτες και άλλες απανθρακωμένες ουσίες.

^{}

► Κτίσμα VII, B

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή πασσάλου με λίθινο περιχέλιωμα και ασβεστοκονίαμα κοντά στον ανατολικό τοίχο.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: περιοχή πυράς στα ΝΔ του κτίσματος.

Άλλα αντικείμενα: βάση φιάλης.

^{}

► Κτίσμα VII, C (ίσως δεν είναι κτίσμα)

Σώζονται 2 οπές πασσάλων με λίθινο περιχέλιωμα, 1 θραύσμα αγγείου και μερικές συγκεντρώσεις λίθων.

^{}

► Κτίσμα VIII, B (διάμ. περίπου 5,86–5,9 μ. – εμβαδόν: 27,32 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος με πλακοστρωμένο πυθμένα (ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου), γουδί (628), μικρός λάκκος ελλειπτικού σχήματος με 2 γουδοχέρια (625, 626).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κρούσης (627), οστά ζώου (δόντια).

^{}

► Κτίσμα VIII, C (ίσως δεν είναι κτίσμα)

Αναφέρονται τουλάχιστον 6 κοιλότητες που σχηματίζουν ημικύκλιο αλλά και άλλες οπές και μία πλατφόρμα που δεν είναι σαφείς στο σχέδιο που παρατίθεται.⁶⁹⁰

*

ΣΤΡΩΜΑ IX (Εικ. 51)

► Κτίσμα IX, A

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: τουλάχιστον 2 οπές πασσάλου (ίσως η μία είναι κατασκευή τοποθέτησης αγγείου) εκατέρωθεν υποτιθέμενου κεντρικού στύλου.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία στο Ν. τμήμα, λίθος (διαστ. 0,6×0,4 μ.).

Άλλα αντικείμενα: θραύσμα Ε/Ε φιάλης (483), κέρατο ελαφιού (484), οστέινο εργαλείο (485), πυριτόλιθος (489), εργαλεία κοπής (486–488, 490–496), βάση μεγάλης φιάλης (497), ταφή παιδιού.

► ΒΔ του Κτίσματος IX, A (σε επαφή με το θεμέλιό του)

Ακόμη μία ταφή σε λάκκο. Το τμήμα του θεμελίου που λείπει έχει καλυφθεί με πηλό.

^{}

► Κτίσμα IX, B (διάμ. 7,1–7,6 μ. – εμβαδόν: περίπου 42,98 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: μεγάλη κεντρική πλατφόρμα (εστία;), κατασκευή ελλειψοειδούς σχήματος (διαστ. 0,8×1 μ.) με επένδυση από μικρούς λίθους, παρόμοια κατασκευή στα Δ (διάμ. 0,6 μ.), 4 ελλειπτικής διατομής κοιλότητες (διαστ. 0,6×0,3 μ., βάθος 0,1 μ.) με περιχέλιωμα από πηλό και λίθους.

Άλλα αντικείμενα: εργαλεία κοπής (498, 499), πυριτόλιθοι.

*

ΣΤΡΩΜΑ X

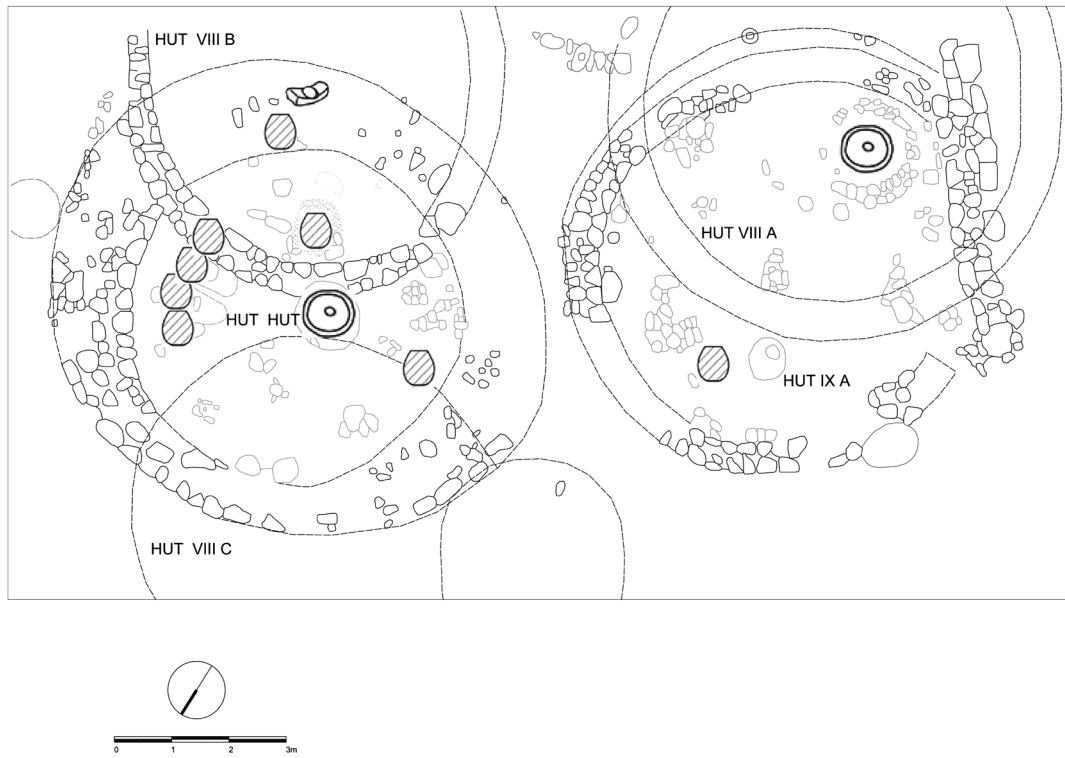
Εντοπίστηκαν μόνο λίγα κατεστραμμένα κατάλοιπα και ίσως ένα μικρό τμήμα διαλυμένου κτίσματος.

*

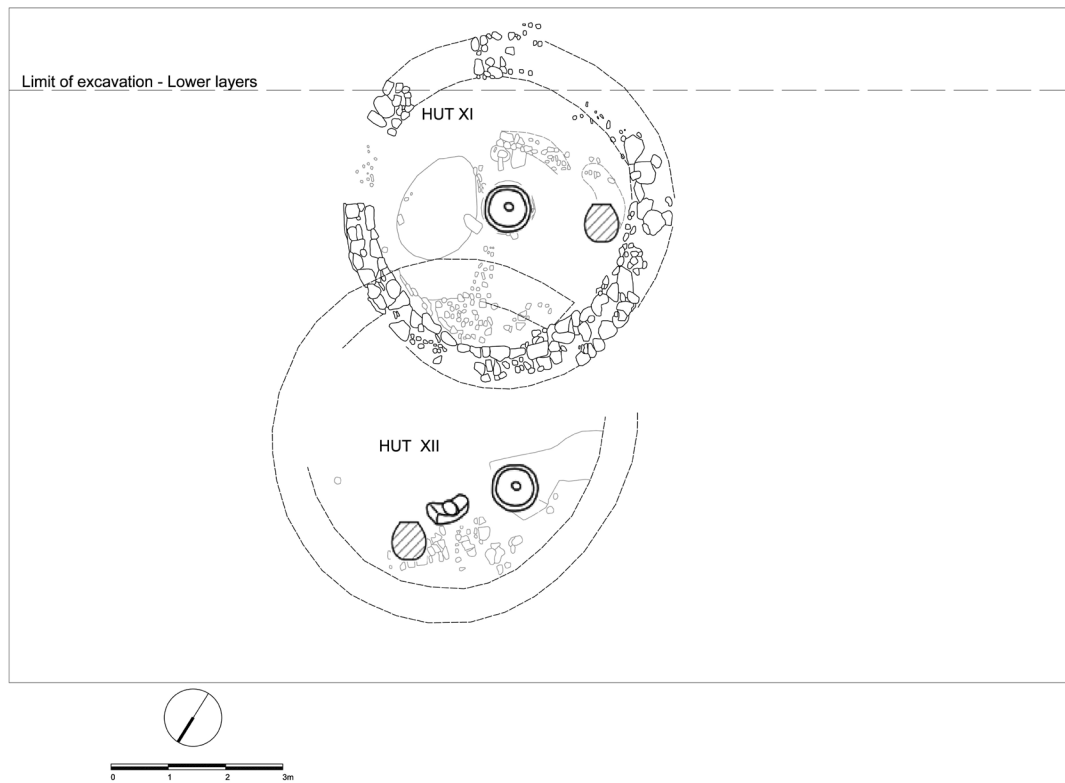
ΣΤΡΩΜΑ XI (Εικ. 52)

Κτίσμα XI (διάμ. περίπου 4,8 μ. – εμβαδόν: 18,08 μ²)

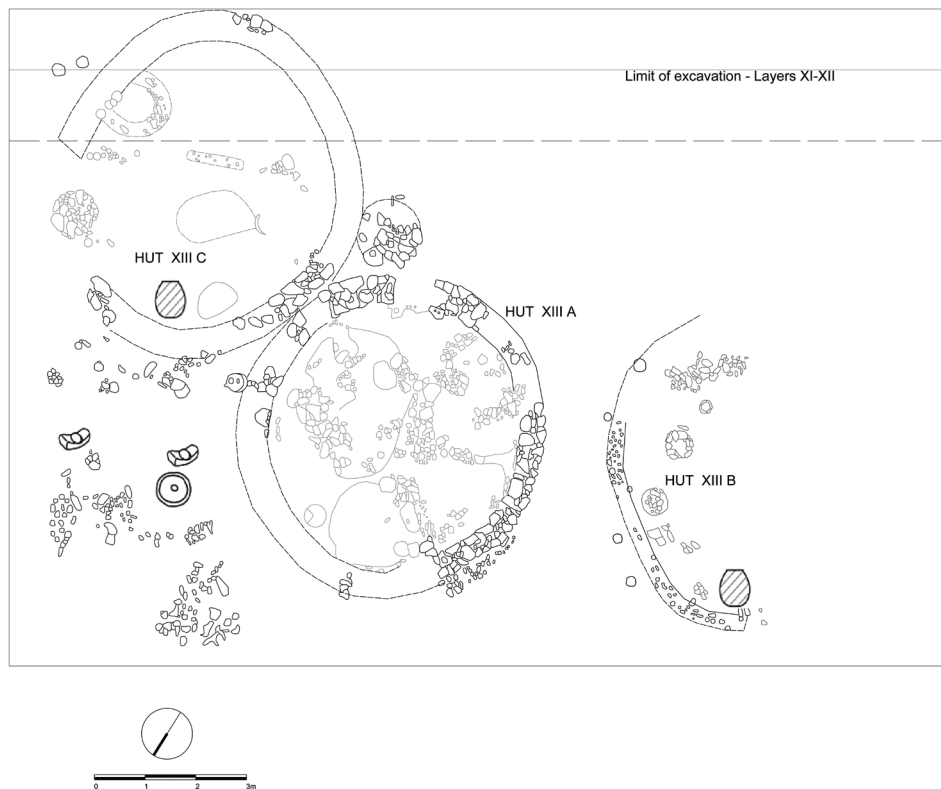
690. Βλ. Dikaios 1936, Pl. IV, 2.

Εικ. 51. Ερήμη Παμπούλα, κατάλοιπα Στρωμάτων VIII-IX.

Εικ. 52. Ερήμη Παμπούλα, κατάλοιπα Στρωμάτων XI-XII.

Εικ. 53. Ερήμη Παμπούλα, κατάλοιπα Στρώματος XIII.

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: μία οπή πασσάλου με επένδυση από λίθους και 2 πλακοειδείς λίθους στον πυθμένα (ίσως πρόκειται για κατασκευή τοποθέτησης αγγείου, δεν δίνονται διαστάσεις).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κεντρική κυκλική πλατφόρμα (εστία;), μεγάλη κοιλότητα (διαστ. 1,8×1,4 μ., βάθος 0,3 μ.) με επένδυση πηλού στα τοιχώματα, πλατφόρμα στα Ν της εστίας (διαστ. 1,4×0,4 μ., ύψος 0,15 μ., ίσως κάποια επιφάνεια εργασίας ή πάγκος), κοιλότητα με θραυσμένα κεραμικά στα Β.

Άλλα αντικείμενα: διάφοροι πυριτόλιθοι και λίθινα εργαλεία.

*

ΣΤΡΩΜΑ XII (Εικ. 52)

► Κτίσμα XII

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 μικρές οπές δίπλα

στην περιοχή της εστίας.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία, δαπεδοειδής επιφάνεια στα Α (διαστ. 3×2,4 μ., πάχος περίπου 0,05-8 μ.).

Άλλα αντικείμενα: πλακοειδής λίθος (πιθανότατα τριβείο) και 2 λίθινα γουδιά δίπλα του, Ε/Α πιθοειδές αγγείο (162, ύψος 0,55 μ.), λίθινο αγγείο (165).

*

ΣΤΡΩΜΑ XIII (Εικ. 53)

► Κτίσμα XIII, Α (διάμ. 4,8-5 μ. - εμβαδόν: 18,84 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: ημικυκλικός χώρος που δημιουργεί μικρό τοιχάριο. Δεύτερος τριγωνικός χώρος αμέσως στα Β του πρώτου. Ακόμη βορειότερα, κυκλική περιοχή με δάπεδο από μικρούς λίθους.

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: μεγάλη πλατφόρμα

στα ΝΑ (διαστ. 2,8×2,4 μ., ύψος 0,45 μ.).

Άλλα αντικείμενα: Στην κυκλική περιοχή: γουδοχέρι (155), λίθινη φιάλη (156). Στο υπόλοιπο: θραύσμα αγγείου (157), μεγάλη θραυσμένη Ε/Α φιάλη (158), λίθινο αγγείο (159).

► Εξωτερικός χώρος ΝΑ του Κτίσματος XIII, Α

Κυκλική κοιλότητα περίπου 1 μέτρο από την είσοδο του κτίσματος. Διάφοροι λίθοι και 1 γουδοχέρι.

► Εξωτερικός χώρος Β-ΒΑ του Κτίσματος XIII, Α και Β-ΒΔ του Κτίσματος XIII, C

εργαλείο κοπής (171), θραύσμα προχυτικής βαθιάς Ε/Α φιάλης (172), γουδοχέρι (173), προχυτική βαθιά Ε/Α φιάλη (174), εργαλείο κρούσης (175, 176), όστρεο (179), θραύσμα χονδρότοιχου αγγείου (180), γουδοχέρι (181), θραύσμα Ε/Α αγγείου (182), γουδοχέρι (183), εργαλείο τριβής; (185), θραύσμα ΕΜ αγγείου (186), θραύσματα Ε/Α αγγείων (187, 188), πυριτόλιθοι (189), Ε/Α βαθιά φιάλη (190), κέρατα ελαφιού.

* *

► Κτίσμα XIII, Β

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: σειρά 5 οπών πασσάλων (με περιχέλιωμα από λίθους) που σχηματίζουν ημικύκλιο.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: -

Άλλα αντικείμενα: βαθιά ΕΜ φιάλη (191), ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο (191β), γουδοχέρι (192, 194), βαθιά Ε/Α προχυτική φιάλη (193), εργαλείο κρούσης (196), όστρεο (197), εργαλείο κρούσης (198, εκτός κτίσματος;) εργαλείο κοπής (200).

* *

► Κτίσμα XIII, C (διάμ. 5,6 μ. - εμβαδόν: 24,61 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: λάκκος με εργαλεία και φολίδες πυριτολίθου (312, άγνωστος αριθμός τεχνέργων).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κυκλική πλατφόρμα με επένδυση από λίθους, μακρόστενη πλατφόρμα (διαστ. 0,6×0,9 μ. ίσως εστία;) στο κέντρο του κτίσματος, άλλη μία πλατφόρμα κοντά στην κεντρική (διαστ. 1,2×0,2 μ.).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (166), λίθινο δισκοειδές αντικείμενο (167), λίθινο κωνικό αντικείμενο (168), πυριτόλιθοι (169), γουδοχέρι (170), εργαλείο κοπής (178), θραυσμένο γουδοχέρι (313) και άλλα λίθινα εργαλεία και πυριτόλιθοι.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ ΕΡΗΜΗ ΠΑΜΠΟΥΛΑ

Αποθηκευτικές δραστηριότητες

Αν και ο ανεσκαμμένος χώρος της θέσης αντιπροσωπεύει μόνο μικρό ποσοστό της συνολικής έκτασης του οικισμού, ο πλούτος των ευρημάτων αλλά και η ύπαρξη τόσο εσωτερικών όσο και υπαίθριων χώρων μαρτυρούν τη σημασία της Ερήμης στην κατανόηση της Χαλκολιθικής περιόδου στην Κύπρο. Ειδικότερα για την αποθήκευση, εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν περίπου 30–33 κατασκευές και αγγεία που σχετίζονται πιθανότατα με αποθηκευτικές πρακτικές. Από τις κατασκευές, η συντριπτική πλειονότητα ανήκει σε λάκκους διαφόρων μεγεθών, είτε με περιχέλιωμα (14 παραδείγματα) είτε απλούς (10 παραδείγματα). Για την πρώτη κατηγορία, είναι πιθανό τα περισσότερα καταγεγραμμένα παραδείγματα να ανήκουν ουσιαστικά σε κατασκευές τοποθέτησης αγγείων διαφόρων μεγεθών. Η αδυναμία της παραπάνω ερμηνείας έγκειται στο γεγονός ότι ο Δίκαιος δεν αναφέρει πουθενά τέτοιου είδους συσχέτιση, κάτι που σημαίνει ότι η άποψη αυτή βασίζεται κυρίως σε παράλληλα από οικισμούς της Νεολιθικής περιόδου. Τέτοια παράλληλα, πάντως, είναι πολυπληθή και σχετικά ασφαλή.

Πολύ σημαντική είναι η διαπίστωση της ύπαρξης αρκετών παραδειγμάτων (τουλάχιστον 16) σε υπαίθριους χώρους και μάλιστα τα περισσότερα σε δύο μόλις στρώματα. Πιο συγκεκριμένα, στο στρώμα V εντοπίστηκε σειρά περισσότερων από 10 μικρών και μεγάλων λάκκων, ενώ στο στρώμα VI υπάρχει ένα σύνολο τεσσάρων λάκκων με περιχέλιωμα στο ΒΑ τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου. Ο αριθμός της δεύτερης ομάδας λάκκων ενδέχεται να είναι μεγαλύτερος καθώς βρίσκεται σε επαφή με το ΒΑ όριο της ανασκαφής. Ανεξάρτητα από το ενδεχόμενο κάποιοι λάκκοι του στρώματος V να μην είναι αποθηκευτικοί, η ύπαρξη τριών παραδειγμάτων (λάκκοι 10, 11 και 12) με συνολική χωρητικότητα που ξεπερνά τα 7000 λίτρα παραπέμπει σε συγκεντρωτική αποθήκευση κοινοτικού χαρακτήρα. Η τεράστια χωρητικότητά τους μάλιστα, ξεπερνά τις ετήσιες ανάγκες ενός νοικοκυριού επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για δείγμα κοινοτικής αποθήκευσης. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται η διαπίστωση της απουσίας οποιουδήποτε εμποδίου στην πρόσβαση που θα παρέπεμπε σε έλεγχο του πλεονάσματος από συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες ανθρώπων. Αντιθέτως, στο στρώμα VI την αντίστοιχη σειρά λάκκων (μικρότερης πάντως χωρητικότητας) συνοδεύει η ύπαρξη ενός τοιχαρίου που περιορίζει την πρόσβαση στο χώρο, δείγμα του ότι κάποιος ή κάποιοι επιχειρούν πλέον να ελέγξουν το υπερπρόϊόν. Το τοιχάριο αυτό που κακώς έχει ερμηνευθεί από τον Δίκαιο ως κατάλοιπο διαλυμένου κτηρίου, παραπέμπει στις πρώτες ενδείξεις ιδιοκτησίας και απομόνωσης του νοικοκυριού, στοιχεία που θα ενταθούν στα ανώτερα στρώματα, όπως θα δούμε παρακάτω. Πράγματι, από τις υπόλοιπες κατασκευές που καταγράφηκαν στα στρώματα VII–XIII και για τις οποίες πιθανολογείται ότι σχετίζονται με αποθηκευτικές δραστηριότητες, μόλις μία εντοπίστηκε σε υπαίθριο χώρο. Οι υπόλοιπες βρίσκονται εντός των κτηρίων, δείγμα της αυξημένης ιδιωτικοποίησης του πλεονάσματος και απόρροια των πρώτων ψηγημάτων ιδιοκτησίας και της ανάλογης κοινωνικής αλλαγής που έχει επιτελεσθεί σταδιακά.

Κατά τα άλλα, οι υπέργειες κατασκευές αποθηκευτικού χαρακτήρα είναι μόνο δύο και ανήκουν στο Κτίσμα IX, Β, αν και πρέπει να σημειωθεί η πιθανότητα να αποτελούν επιφάνειες εργασίας. Η εικόνα συμπληρώνεται από δύο μεσαίων διαστάσεων αποθηκευτικά αγγεία που εντοπίστηκαν στο Κτίσμα XII και XIII, Β.⁶⁹¹ Η ύπαρξη των δύο αυτών παραδειγμάτων στα ανώτερα στρώματα της θέσης ίσως δεν είναι άσχετη με όσα σημειώθηκαν παραπάνω για τις κοινωνικές εξελίξεις και την ένταση του φαινομένου της απομόνωσης των νοικοκυριών. Τέλος,

691. Βλ. και την αντίστοιχη ενότητα για την κεραμική.

η ύπαρξη τουλάχιστον ενός λάκκου μικρών διαστάσεων στο δάπεδο του Κτίσματος VI, A που περιείχε πυριτολιθικά τέχνηρα, αποδεικνύει την ύπαρξη της πρακτικής, η οποία μάλιστα συνεχίζεται από τη Νεολιθική περίοδο.⁶⁹² Παρόλο που ο Δίκαιος αναφέρει και άλλες περιπτώσεις λάκκων ή μικρών οπών στο έδαφος για αποθηκευτικούς σκοπούς,⁶⁹³ περιορίζεται μόνο στην καταγραφή των μέσων διαστάσεών τους και δεν γίνεται πιο σαφής για το περιεχόμενο και τη θέση τους.

Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση

Το Ε/Α πιθοειδές αγγείο (162) που εντοπίσθηκε στο Κτίσμα XII και το ΕΜ αγγείο (191β) προερχόμενο από το Κτίσμα XIII, Β, αποτελούν τα μόνα αποθηκευτικά αγγεία για τα οποία γνωρίζουμε το ακριβές σημείο εύρεσης. Ωστόσο, τα αγγεία αυτά δεν είναι μοναδικά στον οικισμό της Ερήμης. Εκτός από την εμφάνιση κατά τη Μέση Χαλκολιθική περίοδο μιας σειράς βαθιών φιαλών, κυρίως μεσαίου μεγέθους, τόσο ο Δίκαιος⁶⁹⁴ όσο και η Bolger⁶⁹⁵ σημειώνουν την παρουσία μεσαίου-μεγάλου μεγέθους αγγείων για καθαρά αποθηκευτικούς σκοπούς. Η Bolger μάλιστα σε υστερότερο άρθρο της αναφέρεται στην εμφάνιση αγγείων με χωρητικότητα που παραπέμπει σε μεγάλης κλίμακας αποθήκευση, προσδιορίζοντας ουσιαστικά τους πρώτους πίθους της Κυπριακής προϊστορίας.⁶⁹⁶

Όπως σημειώθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, ούτε το γεγονός της ύπαρξης μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων αλλά ούτε και το επίπεδο εύρεσής τους φαίνεται να είναι τυχαία. Και τα δύο παραδείγματα προέρχονται από το εσωτερικό κτηρίων και ανήκουν στα ανώτερα και άρα υστερότερα στρώματα του οικισμού. Η παράλληλη εξαφάνιση υπαίθριων αποθηκευτικών λάκκων και η μείωση του ποσοστού των εξωτερικών χώρων σε σύγκριση με τους εσωτερικούς, πέρα από την φαινομενική πληθυσμιακή αύξηση,⁶⁹⁷ φαίνεται ότι είναι απόρροια των κοινωνικών εξελίξεων που οδηγούν στη μετάβαση από τον κοινοτικό στον ιδιωτικό έλεγχο του πλεονάσματος και τη μείωση της σημασίας των δημόσιων χώρων. Επιπλέον, η Bolger διαπιστώνει τόσο την εξαφάνιση της «κοινής» κεραμικής παράδοσης που χαρακτήριζε την Πρώιμη Χαλκολιθική όσο και την παρουσία πολλών τοπικών κέντρων κεραμικής παραγωγής στη Μέση Χαλκολιθική περίοδο.⁶⁹⁸ Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με την έξαρση της ατομικότητας που παρατηρείται στα αντικείμενα κόσμησης, δεν μπορούν παρά να συνδέονται με τις νέες κοινωνικές δομές και τη μετάβαση σε μια κοινωνία με στοιχεία ανταγωνισμού μεταξύ των νοικοκυριών και μερική έστω απώλεια της κοινοκτημοσύνης που χαρακτήριζε τη Νεολιθική και Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο.

Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια

Η απουσία μελετών για τα βιοαρχαιολογικά δεδομένα του οικισμού οφείλεται εν πολλοίς στην παλαιότητα των ανασκαφών της Ερήμης. Χαρακτηριστικό είναι ότι, παρά τις όποιες απόπειρες επανεξέτασης παλαιού και νέου υλικού, τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα αγνοήθηκαν πλήρως. Ατυχώς, το κενό αυτό είναι σημαντικό καθώς μία ειδικευμένη μελέτη του αρχαιοβο-

692. McCartney 2007, 87.

693. Dikaios 1936, 15· 1962, 116.

694. Dikaios 1936, 26–7.

695. Bolger 1988, 36–7.

696. Bolger 1991, 85.

697. Σε πληθυσμιακή αύξηση αναφέρονται πολλοί μελετητές. Βλ. π.χ. Croft 1991, 72· Μαντζουράνη 2001, 54.

698. Bolger 1991, 83–8.

τανικού υλικού από τη σειρά λάκκων των στρωμάτων V και VI θα μπορούσε να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει την παρούσα ερμηνεία τους ως αποθηκευτικών.

Όσον αφορά στα ζωοαρχαιολογικά δεδομένα (Παράρτημα IV) η κατάσταση είναι λίγο καλύτερη καθώς, παρά την απουσία σχετικής μελέτης στις πρώτες δημοσιεύσεις του Δίκαιου, φαίνεται ότι κάποια οστά είχαν συλλεχθεί και μελετηθούν πολύ αργότερα. Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη δημοσίευση της Χοιροκοιτίας εμφανίζεται μια σύντομη ανάλυση μελετημένου υλικού από την Ερήμη.⁶⁹⁹ Σύμφωνα με τον Croft,⁷⁰⁰ το ίδιο υλικό μελέτησε αργότερα και ο Ducos,⁷⁰¹ ενώ η μικρής κλίμακας ανασκαφή του 1980 πρόσθεσε ελάχιστα ακόμη ζωοαρχαιολογικά δεδομένα που, κατά κύριο λόγο, επιβεβαιώνουν την εικόνα των πρώτων μελετητών. Η Bolger, τέλος, απλώς αναπαράγει τα συμπεράσματα της King.⁷⁰²

Η εικόνα που προκύπτει από τα εν λόγω δεδομένα παραπέμπει σε κυριαρχία των οστών ελαφιού, για τα οποία ο Ducos, βασιζόμενος σε έναν αριθμό 164 αναγνωρισμένων θραυσμάτων, υπολογίζει ένα ποσοστό της τάξης των 71,9%.⁷⁰³ Στις μελέτες της King και του Croft αναφέρεται επίσης η έντονη παρουσία του ελαφιού. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι το δείγμα από την Ερήμη είναι πάρα πολύ μικρό. Επιβεβαιωμένη είναι και η ύπαρξη θραυσμάτων κεράτων ελαφιού,⁷⁰⁴ τα οποία προφανώς συλλέγονταν και διαμορφώνονταν ως λαβές εργαλείων.⁷⁰⁵ Ο Croft σημειώνει, ακόμη, ότι στο μικρό δείγμα οστών που κατάφερε να αναγνωρίσει⁷⁰⁶ περιλαμβάνονται και πέντε οστά αιγοπροβάτων καθώς και τρία προερχόμενα από χοίρους. Οστά από τα ίδια ζώα καθώς και από γάτα αναγνώρισε και η King.⁷⁰⁷ Σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια αλλά και μία πιο πρόσφατη δουλειά του Croft,⁷⁰⁸ δεν αποκλείεται κάποια από τα αναγνωρισμένα οστά να ανήκαν σε άγρια είδη.

Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται ότι στην Ερήμη κατά τη Χαλκολιθική περίοδο συνεχίζεται η οικονομική εκμετάλλευση του γνωστού τριπτύχου αιγοπροβάτων/χοίρων/ελαφιών με έντονη την παρουσία του κυνηγιού ελαφιών στις τροφοπρομηθευτικές πρακτικές των κοινωνικών ομάδων. Ο Croft μάλιστα συγκρίνει και βρίσκει σημαντικές ομοιότητες με τα αντίστοιχα ποσοστά της Καλαβασού Αγιούς και Κισσόνεργας *Μυλουθικών*, δύο θέσεις που όμως ανήκουν κατά βάση στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο.⁷⁰⁹ Η απουσία πληροφοριών που να αφορούν στα επίπεδα εύρεσης και κατανομής των ζωοαρχαιολογικών δεδομένων στον χώρο δεν επιτρέπει οποιαδήποτε απόπειρα κατανόησης των κτηνοτροφικών και κυνηγετικών πρακτικών αλλά και τον εντοπισμό πιθανών αλλαγών των συγκεκριμένων οικονομικών στρατηγικών στο χρόνο σε ενδοκοινοτικό επίπεδο.

Τα στοιχεία για τα θαλάσσια όστρεα είναι επίσης ελάχιστα με την εξαίρεση μίας μικρής μελέτης και ενός πίνακα που εμφανίζονται στη δημοσίευση της Χοιροκοιτίας.⁷¹⁰ Εκεί αναφέρονται όλες οι αναγνωρισμένες κατηγορίες, με σημαντικότερη πληροφορία την ύπαρξη και αριθμητική κυριαρχία διαφόρων εδώδιμων ειδών όπως *Cassis sulcosa*, *Cardium edule* Linn.

699. King 1953, 431–37.

700. Βλ. Heywood κ.ά. 1981, 40.

701. Ducos 1965.

702. Bolger 1988, 29.

703. Ducos 1965, 4.

704. King 1953, 431–33.

705. Βλ. π.χ. Dikaios 1936, 50.

706. Μόλις 28 από τα 193 οστά.

707. King 1953, 433–36.

708. Croft 1991, 67.

709. Heywood κ.ά. 1981, 40.

710. Βλ. Wilkins 1953, 439–40.

καθώς και διάφορα είδη πεταλίδων. Παρά το μικρό δείγμα που συλλέχθηκε και μελετήθηκε (μόλις 55 όστρεα) φαίνεται ότι η εντατική συλλογή οστρέων από γειτονικές βραχώδεις παραλίες συνεχίζει τη μακρά παράδοση από τη Νεολιθική περίοδο. Μερικά μη βρώσιμα είδη ίσως συλλέγονταν για λόγους κόσμησης. Από την άλλη, τα δεδομένα που συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης της εν λόγω οικοτεχνικής δραστηριότητας είναι πολύ λίγα. Όσον αφορά στην αλιεία, αν και ο οικισμός βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, δεν σημειώνεται οποιαδήποτε άμεση ή έμμεση ένδειξη, όπως η παρουσία οστών ψαριών, αγκίστρων και άλλων.

Παρά τις αυξημένες ενδείξεις ότι η οικονομική βάση των κατοίκων της Ερήμης στηρίζεται κατά πολύ στο κυνήγι και εν μέρει στην τροφοσυλλογή, δεν λείπουν τα στοιχεία που αφορούν στην ύπαρξη οργανωμένης τροφοπαραγωγικής δραστηριότητας. Ο Δίκαιος αναφέρεται στα γόνιμα εδάφη της περιοχής,⁷¹¹ ενώ η απουσία αέναων πηγών νερού στον άμεσο περίγυρο της θέσης⁷¹² αντισταθμιζόταν από τη γειτνίαση με τον ποταμό Κούρη ο οποίος θα εξασφάλιζε την ύδρευση του οικισμού και των καλλιεργειών. Επιπρόσθετα, υπάρχει πλήθος από έμμεσες ενδείξεις προερχόμενες από τον εργαλειακό εξοπλισμό και άλλα υλικά κατάλοιπα. Τέλος, η επιβεβαιωμένη παρουσία αιγοπροβάτων και χοίρων παραπέμπει στην ύπαρξη κτηνοτροφικής δραστηριότητας, αν και οποιαδήποτε απόπειρα κατανόησης της θέσης της εκτροφής ζώων στην οικονομική αλυσίδα είναι αδύνατη με τα υπάρχοντα στοιχεία.

Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες

Για την οικοτεχνία των κοινωνικών ομάδων του οικισμού αντλούνται κυρίως έμμεσες πληροφορίες από τα κατάλοιπα της παραγωγής, χρήσης και απόρριψης τεχνέργων του υλικού πολιτισμού που ανασκάφηκαν σε εσωτερικούς αλλά και υπαίθριους χώρους. Ο Δίκαιος μάλιστα αναγνωρίζει και σημειώνει χαρακτηριστικά την ύπαρξη χώρων διάφορων χρήσεων ανάμεσα στα ανεσκαμμένα κτήρια.⁷¹³ Η κατανομή των ευρημάτων, πάντως, η οποία κατέχει πολύ σημαντική θέση στην ολιστική προσέγγιση που επιχειρείται εδώ, είναι περιορισμένη για τον συγκεκριμένο οικισμό. Εντούτοις, ο Δίκαιος φρόντισε να σημειώσει τη θέση εύρεσης ορισμένων κινητών ευρημάτων αλλά και να αναλύσει με σχετική επάρκεια τις υπόλοιπες κατηγορίες. Η υστερότερη μελέτη της Bolger συμπλήρωσε μερικώς κάποια σημαντικά κενά.

Ο Κούρης ποταμός αποτέλεσε πολύτιμη πηγή πρώτων υλών για τη δόμηση των κτηρίων, την παραγωγή εργαλείων και αντικειμένων κόσμησης. Σε αντίθεση με το Καντού, το οποίο επίσης γειτνιάζει με τον ίδιο ποταμό, τα θεμέλια και μέρος της ανωδομής των κτηρίων της Ερήμης περιείχαν, εκτός από τον ασβεστόλιθο που αφθονεί στην περιοχή, πολλούς ογκόλιθους από ηφαιστειογενή πετρώματα,⁷¹⁴ οι οποίοι προφανώς συλλέγονταν στην κοίτη του ποταμού. Τα ίδια πετρώματα⁷¹⁵ μαζί με τον ασβεστόλιθο και διάφορους βασάλτες χρησίμευαν ως πρώτη ύλη για την πλειονότητα των λίθινων λειασμένων εργαλείων.

Σημαντικός αριθμός των λίθινων λειασμένων εργαλείων εντάσσεται στις κατηγορίες εργαλείων οριζόντιας και κάθετης κοπής (αξίνες, πελέκες, σμίλες και άλλα). Παρά τις όποιες διαφορές στην τυπολογία και κατηγοριοποίηση μεταξύ των μελετητών⁷¹⁶ η αφθονία τέτοιου είδους εργαλείων φανερώνει τη χρησιμότητά τους για μια ποικιλία εργασιών όπως ξυλουρ-

711. Dikaios 1936, 2. Βλ. ακόμη Bolger 1988, 18–9, 21.

712. Heywood κ.ά. 1981, 28.

713. Dikaios 1936, 7.

714. Dikaios 1936, 14.

715. Κυρίως ανδεσίτης και διαβάσης σύμφωνα με τον Δίκαιο, (Dikaios 1936, 47–8). Η Bolger συμπληρώνει και τον γάββρο, μικρογάββρο αλλά και διάφορα άλλα είδη λίθων μικρότερης σημασίας (Bolger 1988, 73–95).

716. Βλ. σχετικά Dikaios 1936, 47–8· Heywood κ.ά. 1981, 29–31· Bolger 1988, 73–84.

γικών, για την αποφύλωση δασών και άλλων. Έμμεσος μάρτυρας αυτών, εκτός από τα ίχνη χρήσης και φθοράς στα ίδια τα εργαλεία,⁷¹⁷ είναι και τα αποτυπώματα των κτηρίων, κυρίως της πρώιμης φάσης της Ερήμης, που φέρουν εκτεταμένα αρνητικά ίχνη ξύλινων δοκών, στύλων και πασσάλων, καθώς και η επιβεβαιωμένη ύπαρξη τροφοπαραγωγής και κτηνοτροφίας που απαιτούν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και «ανοικτούς» χώρους με χαμηλή βλάστηση για τη βοσκή των ζώων. Η Bolger ακόμη, αναφέρει την ύπαρξη «μικρών, λειασμένων αδούλευτων βοτσάλων» ανάμεσα στα ευρήματα της Ερήμης, τα οποία ερμηνεύονται ως πρώτη ύλη για τη δημιουργία εργαλείων,⁷¹⁸ στοιχείο που εκτός από την επιτόπια παραγωγή θυμίζει έντονα και τις αντίστοιχες συγκεντρώσεις στο Καντού και τη Σωτήρα. Κατά τα άλλα, μόνο σε μία περίπτωση (Κτήριο IX, A) εντοπίστηκαν τουλάχιστον εννέα εργαλεία κοπής, χωρίς πάντως να σημειώνεται οποιαδήποτε πληροφορία εάν πρόκειται για ημίεργα, θραυσμένα τέχνηρα που είχαν απορριφθεί ή για συγκέντρωση αποθηκευμένων εργαλείων. Στην κατηγορία των εργαλείων κοπής πρέπει να ενταχθεί και το μοναδικό εύρημα χάλκινης σμίλης,⁷¹⁹ το οποίο αποτελεί ένα από τα παλαιότερα δείγματα εργαλείου από το συγκεκριμένο μέταλλο στην Κύπρο.

Ορισμένες πιθανές συγκεντρώσεις εργαλείων από λειασμένο και λαξευμένο λίθο αναφέρονται και από την Bolger, η οποία, με βάση την ποικιλία και τη θέση τους, τις ερμηνεύει ως ενδείξεις τεχνικής εξειδίκευσης αλλά και μεταφορά των εν λόγω οικοτεχνικών δραστηριοτήτων από το εσωτερικό στο εξωτερικό των κτηρίων.⁷²⁰ Παρόλο που κατά καιρούς έχουν υποστηριχθεί παρόμοιες θεωρίες για την κατανομή των καταλοίπων του υλικού πολιτισμού και τη σχέση τους με την αποθήκευση⁷²¹ και την εξειδίκευση, η ερμηνεία αυτή στηρίζεται σε μια λειτουργιστική λογική που δεν λαμβάνει καθόλου υπ' όψιν την πιθανότητα εύρεσης διαφόρων αντικειμένων σε δευτερογενείς και όχι πρωτογενείς θέσεις απόθεσης⁷²² αλλά και παράγοντες, όπως οι πρακτικές απόρριψης, οι μετα-αποθετικές διαδικασίες και οι ιδιαιτερότητες στη συμπεριφορά και τις συνήθειες κάποιων κοινωνικών ομάδων. Συνεπώς, στη δεδομένη περίπτωση της Ερήμης, είναι παρακινδυνευμένη η ταύτιση της ύπαρξης ενός μικρού αριθμού συγκεντρωμένων λίθινων εργαλείων με πρακτικές αποθήκευσης ή και τεχνικής εξειδίκευσης.

Η προετοιμασία τροφής για κατανάλωση ή βραχυπρόθεσμη αποθήκευση υποδηλώνεται από έναν επίσης σημαντικό αριθμό εργαλείων κρούσης και τριβής. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσά τους έχουν τα γουδιά και γουδοχέρια, τα ενεργητικά εργαλεία τριβής που σχετίζονται με επεξεργασία σιτηρών καθώς και οι παθητικές επιφάνειες για τη συγκεκριμένη εργασία (τριβεία). Οι εργασίες αυτές φαίνεται ότι λάμβαναν χώρα εντός αλλά και εκτός των κτηρίων όπως μαρτυρούν οι δύο εστίες και τα διάφορα εργαλεία που σχετίζονται με την τροφοπαρασκευή και τα οποία εντοπίστηκαν σε εξωτερικούς χώρους των στρωμάτων VII και XIII. Ειδικότερα για το στρώμα XIII, η εύρεση πλήθους αντικειμένων στον εξωτερικό χώρο βορείως του Κτίσματος XIII, C, δεν συμβαδίζει με το συμπέρασμα της μείωσης των κοινόχρηστων υπαίθριων χώρων στις τελευταίες φάσεις του οικισμού. Από την άλλη, εκτός από το γεγονός ότι θα μπορούσε ο χώρος να ανήκει σε ένα συγκεκριμένο νοικοκυριό, η ύπαρξη αρκετών θραυσμένων εργαλείων και πήλινων αγγείων ίσως υποδηλώνει πρακτικές απόρριψης και όχι καθημερινής χρήσης του χώρου για τροφοπαρασκευαστικές και άλλες εργασίες.

Για το εσωτερικό των κτηρίων υπάρχει το παράδειγμα του Κτίσματος VI, A όπου βρέθηκε γουδί και γύρω από αυτό τρεις ογκόλιθοι που ερμηνεύτηκαν ως καθίσματα για τη συγκεκρι-

717. Bolger 1988, 83-4.

718. Bolger 1988, 81.

719. Dikaios 1936, 50.

720. Bolger 1988, 98-9.

721. Βλ. π.χ. Kent 1999.

722. Peltenburg 2003, 100.

μένη εργασία.⁷²³ Αντίστοιχο παράδειγμα σημειώνεται για το Κτίσμα XIII, A,⁷²⁴ χωρίς πάντως να δίνονται περισσότερα στοιχεία. Η πλειονότητα των εργαλείων κρούσης και τριβής είναι από ασβεστόλιθο, υπάρχουν όμως και παραδείγματα από ανδρείτη ή διαβάση σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη των συγκεκριμένων εργαλείων επεξεργασίας σιτηρών αποτελεί ακόμη έναν ισχυρό δείκτη ότι η οικονομική βάση είναι τροφοπαραγωγική. Όσον αφορά στο μαγείρεμα, γεγονός είναι ότι εκτός από τις εστίες δεν έχουμε ενδείξεις για ύπαρξη διαφορετικού τύπου θερμικών κατασκευών, όπως για παράδειγμα κάποιου είδους φούρνο. Η αιγυπτιακή κατασκευή στο Κτήριο XII φαίνεται ότι ανήκει σε παραλλαγή της εστίας ανοικτού τύπου και δεν είναι κάτι ιδιαίτερο. Για τις εστίες τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Δίκαιος στις περισσότερες περιπτώσεις τις ερμήνευσε ως κατασκευές υποδοχής κεντρικού στύλου στήριξης της οροφής των κτηρίων. Οι ανασκαφές της σύγχρονης με την Ερήμη θέσης Λέμπα Λάκκουσ οδήγησαν στην αναθεώρηση αυτής της άποψης, καθώς ο Peltenburg, με βάση τη θέση τη μορφολογία και τα συνευρήματά τους, υποστήριξε ότι είναι θερμικές κατασκευές (εστίες), άποψη που συμπίπτει απόλυτα με την παρούσα μελέτη.⁷²⁵

Εντύπωση προκαλεί η παρουσία αρκετών λίθινων ανοικτών αγγείων, τα οποία συνεχίζουν μια μακρά παράδοση από την Ακεραμική Νεολιθική περίοδο. Ο Δίκαιος καταμέτρησε 8 ανοικτά αγγεία από ανδρείτη και 9 από ασβεστόλιθο⁷²⁶ και η Bolger πρόσθεσε μερικά ακόμη αργότερα.⁷²⁷ Για την Κεραμική Νεολιθική έχει παρατηρηθεί μια σχετική απώλεια της τεχνολογίας ή έστω της σημασίας των λίθινων αγγείων.⁷²⁸ Η αλλαγή αυτή αποτυπωνόταν στην εξαφάνιση των εντυπωσιακά διακοσμημένων δειγμάτων από ανδρείτη και άλλα σκληρά πετρώματα, όπως τα σχετικά τέχνηρα του «Πολιτισμού της Χοιροκοιτίας», καθώς και στην ύπαρξη μικρότερου αριθμού και σχετικά κακής ποιότητας αγγείων από ασβεστόλιθο. Περιέργως, η Ερήμη σώζει και τα δύο είδη λίθινων αγγείων, γεγονός που μεταφράζεται ως μερική επιβίωση των πρακτικών της Ακεραμικής Νεολιθικής περιόδου. Από την άλλη, πρέπει να σημειωθεί ότι λείπει η χαρακτηριστική εγχάρακτη και ανάγλυφη διακόσμηση των αντίστοιχων Ακεραμικών αγγείων, ενώ η χρήση των σκληρότερων πετρωμάτων περιορίζεται πλέον στα μικρότερα τέχνηρα. Γενικά, οι σωζόμενες πληροφορίες σχετικά με την παραγωγή αυτών των αγγείων, εντός και εκτός του οικισμού, είναι μηδαμινές.

Στα λίγα οστέινα εργαλεία που αναφέρει ο Δίκαιος περιλαμβάνονται σουβλιά και βελόνες διαφόρων μεγεθών,⁷²⁹ δείγμα του ότι οι κάτοικοι της Ερήμης ασχολούνταν με εργασίες ραπτικής αλλά και ότι επεξεργάζονταν οστά ζώων (πιθανότατα αιγοπροβάτων). Η υφαντική εξάλλου υποδηλώνεται από την εύρεση λίθινων⁷³⁰ και πήλινων⁷³¹ σφονδυλιών. Η Bolger από την άλλη, περιέργως αναφέρει μόνο τέσσερα λίθινα σφονδύλια.⁷³² Η κεραμική παραγωγή της Ερήμης, η οποία φτάνει σε πολύ υψηλά επίπεδα από πλευράς τεχνολογίας, υποδηλώνεται εμμέσως και από την εύρεση ώχρας, η οποία θα χρησιμοποιήθηκε στη διακόσμηση των αγγείων.⁷³³ Για τα υπόλοιπα στάδια της παραγωγής πήλινων αγγείων λίγα είναι γνωστά. Η περιοχή δίπλα στον Κούρη θα αποτελούσε αξιόλογη πηγή πηλού, ενώ η παρουσία θρυμμα-

723. Dikaios 1936, 15, 24.

724. Dikaios 1936, 24.

725. Βλ. σχετικά LAP I, 227.

726. Dikaios 1936, 46–7.

727. Bolger 1988, 97–8.

728. Kloukinas και Voskos 2013, 315.

729. Dikaios 1936, 50.

730. Εννέα παραδείγματα από ασβεστόλιθο και πικρόλιθο.

731. Έξι παραδείγματα τα οποία όμως θα μπορούσαν να είναι και υφαντικά βάρη.

732. Bolger 1988, 96.

733. Πιθανότατα πρόκειται για οξειδία του σιδήρου. Βλ. Dikaios 1936, 54· Bolger 1988, 66.

τισμένης ερυθρής ύλης (πιθανότατα αιματίτης) σε ασβεστολιθικό γουδί⁷³⁴ αποδεικνύει ότι μέρος της διαδικασίας παραγωγής ή έστω της διακόσμησης λάμβανε χώρα εντός των ορίων του οικισμού.

Από τα λίθινα λαξευμένα εργαλεία αλλά και τις πρώτες ύλες και τα απολείσματα φαίνεται ότι σημαντικό μέρος των καθημερινών δραστηριοτήτων εκτελούνταν με αυτά αλλά και ότι η παραγωγή τους δεν ξέφυγε από το οικοτεχνικό επίπεδο. Ο Δίκαιος καταγράφει μια ποικιλία εργαλείων όπως λεπίδες, ξέστρα, οπείς και άλλα, τα οποία σχετίζονται με εργασίες κοπής, τεμαχισμού και κατεργασίας διαφόρων αντικειμένων.⁷³⁵ Ιδιαίτερα σημαντική για τις οικονομικές δραστηριότητες είναι η ύπαρξη πολλών «δρεπανιών» («sickle blades») που φέρουν τη χαρακτηριστική στίλβη⁷³⁶ από την επαφή με οργανικά υλικά κατά τον θερισμό της σοδειάς. Η παρουσία 89 φολίδων κερατόλιθου, ενός πυρήνα και ακόμη 73 φολίδων ανοικτόχρωμου κερατόλιθου στο επίπεδο 4,20 μ.⁷³⁷ φανερώνει την επιτόπια κατεργασία και παραγωγή εργαλείων. Επιπλέον στοιχείο γι' αυτό αποτελεί ο συγκεντρωτικός πίνακας της πρώτης δημοσίευσης της Ερήμης⁷³⁸ από όπου πληροφορούμαστε για την ύπαρξη 52 πυρήνων, χωρίς πάντως να δίνεται άλλη πληροφορία για τον ακριβή χώρο εύρεσης τόσο της συγκέντρωσης που αναφέρθηκε παραπάνω όσο και της κατανομής των πυρήνων και εργαλείων. Εντύπωση προκαλεί για ακόμα μία φορά η πλήρης απουσία βλητικών αιχμών. Το στοιχείο αυτό σε αντιπαραβολή με τη φαινομενική οικονομική εξάρτηση από το κυνήγι των ελαφιών δημιουργεί μια αινιγματική ασυμφωνία.⁷³⁹ Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η ύπαρξη εργαλείων κρούσης από χαλαζίτη ή χαλαζιτικό αμμόλιθο, τα οποία σχετίζονται με την κατεργασία πυριτολίθου/κερατολίθου. Σύμφωνα με τη Bolger, το εν λόγω υλικό φαίνεται ότι προέρχεται από σχετικά πιο μακρινή περιοχή και όχι από τον άμεσο περίγυρο της Ερήμης,⁷⁴⁰ δείγμα της πιθανής ύπαρξης ανταλλακτικών δικτύων ή έστω εξειδικευμένων γνώσεων στην προμήθεια υλικών.

Αντιθέτως, η μεγάλη αύξηση αντικειμένων από πικρόλιθο συνδέεται τόσο με την άμεση πρόσβαση στο υλικό αυτό από τον Κούρη όσο και με τη συμβολική σημασία που αποκτά από τη Νεολιθική και ιδιαίτερα κατά τη Χαλκολιθική περίοδο. Υπάρχουν και χρηστικά αντικείμενα, όπως μερικά από τα σφονδύλια που αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο αριθμός των περιάπτων και ειδωλίων. Για τη διακίνηση του πικρολίθου και την ύπαρξη δικτύων ανταλλαγής έχουν γραφτεί πολλά⁷⁴¹ και από αυτή την άποψη η γειτνίαση της Ερήμης με τον Κούρη ποταμό, ο οποίος αποτελούσε σταθερή πηγή για το εν λόγω υλικό,⁷⁴² παρέχει μία επιπλέον ένδειξη για τη σημασία της θέσης. Η Bolger μάλιστα υποστήριξε ότι η παραγωγή αντικειμένων από πικρόλιθο θα είχε σημαντική θέση στην οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων της Ερήμης,⁷⁴³ ενώ ο Peltenburg σημείωσε την πιθανότητα να αναπτύχθηκε και να άκμασε η Ερήμη ακριβώς επειδή είχε ευνοηθεί από την άμεση πρόσβαση στο πολύτιμο αυτό υλικό.⁷⁴⁴

Η ανταλλαγή πικρολίθου πάντως, φαίνεται ότι γινόταν σε μορφή πρώτης ύλης και όχι

734. Bolger 1988, 66.

735. Dikaios 1936, 51–3.

736. Dikaios 1936, 51.

737. Dikaios 1936, 52.

738. Βλ. Dikaios 1936, 53.

739. Βλ. και αντίστοιχες παρατηρήσεις στο Κεφάλαιο 3.

740. Bolger 1988, 82.

741. Βλ. π.χ. Peltenburg 1991β.

742. Xenophontos 1991, 136–37.

743. Bolger 1988, 118, 128.

744. Peltenburg 1991β, 107, 117–18.

έτοιμων αντικειμένων.⁷⁴⁵ Η έλλειψη τεχνικής εξειδίκευσης και η επιτόπια παραγωγή τους σε οικοτεχνικό επίπεδο επιβεβαιώνεται για την Ερήμη από την εύρεση ορισμένων ημίεργων περιάπτων και καταλοίπων κατεργασίας του συγκεκριμένου λίθου⁷⁴⁶ αλλά και από την έλλειψη τυποποίησης που θα επέφερε η μαζική παραγωγή από εξειδικευμένους τεχνίτες.⁷⁴⁷ Η ενασχόληση των κατοίκων με την κατασκευή αντικειμένων κόσμησης ή άλλου πιθανώς συμβολικού περιεχομένου αντικείμενα φαίνεται και από την καταγραφή πλήθους αντικειμένων από όστρεο (κυρίως δοντάλια) αλλά και από την ύπαρξη αρκετών παραδειγμάτων πήλινων ειδωλίων.⁷⁴⁸ Οι παραπάνω δραστηριότητες φανερώνουν μια έξαρση της ατομικότητας που συμβαδίζει με τα στοιχεία που σημειώθηκαν για την «ιδιωτικοποίηση» του νοικοκυριού και μια αναδυόμενη ανταγωνιστική τάση, η οποία ενδεχομένως έβρισκε έκφραση στην απόκτηση κοινωνικού γοήτρου μέσω της επίδειξης μιας ποικιλίας αντικειμένων συμβολικής σημασίας και κόσμησης.

745. Peltenburg 1991β, 107.

746. Bolger 1988, 118.

747. Peltenburg 1991β, 116.

748. Dikaios 1936, 54–7· Bolger 1988, 103–12.

2. Λέμπα Λάκκους

Η θέση βρίσκεται στην Επαρχία Πάφου λίγα χιλιόμετρα βόρεια της σύγχρονης Πάφου. Καταλαμβάνει μία εύφορη μικρή πεδιάδα στη στενή ζώνη ανάμεσα στη θάλασσα (δυτικά) και τη λοφώδη περιοχή μπροστά από τους πρόποδες του Τροόδους (ανατολικά). Στην παρούσα θέση έγινε η πρώτη από μια σειρά ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν στη συγκεκριμένη περιοχή από τον Edgar Peltenburg και την ερευνητική ομάδα του (Λέμπα Λάκκους, Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Κισσόνεργα *Μυλούθκια*) στο πλαίσιο του «Αρχαιολογικού Προγράμματος Λέμπας (LAP)». Πρόκειται μάλιστα για μία από τις λίγες συστηματικά ανεσκαμμένες προϊστορικές θέσεις της δυτικής Κύπρου. Εκτός αυτού, όταν δημοσιεύθηκε,⁷⁴⁹ αποτέλεσε τον πρώτο καλά ερευνημένο Χαλκολιθικό οικισμό μετά από τον αντίστοιχο της Ερήμης που είχε όμως δημοσιευθεί σχεδόν πέντε δεκαετίες νωρίτερα.

Οι ανασκαφές αποκάλυψαν εκτεταμένα κατάλοιπα τριών οικοδομικών φάσεων σε δύο περιοχές συνολικής έκτασης 3 εκταρίων, τις οποίες χωρίζει απόσταση περίπου 100 μέτρων. Η Περιοχή I στα δυτικά είναι πρωιμότερη και καλύπτει κυρίως τη Φάση 1, η οποία τοποθετείται σε ένα πρώιμο τμήμα της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου. Η Περιοχή II ανατολικότερα καλύπτει κυρίως τις Φάσεις 2–3 και αντιστοιχεί στη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική. Παρά τις ενδείξεις για σημαντικές συνέχειες σε όλα τα επίπεδα, οι ανασκαφείς της Λέμπας και Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* θεωρούν ότι υπήρξε ένα κενό περίπου 200 χρόνων μεταξύ της Μέσης και Ύστερης Χαλκολιθικής περιόδου.⁷⁵⁰

Η τελική δημοσίευση της Λέμπας περιλαμβάνει πλήθος στοιχείων από τη μακροσκοπική μελέτη της κεραμικής, των βιοαρχαιολογικών αλλά και άλλων δεδομένων του υλικού πολιτισμού. Συν τοις άλλοις, η συστηματική καταγραφή κινητών και ακίνητων ευρημάτων σε εσωτερικούς αλλά και πολλούς υπαίθριους χώρους καθιστούν την περίπτωση της Λέμπας ιδανική για μια ολιστική εξέταση των οικονομικών δεδομένων. Παρά τα προβλήματα διάβρωσης μάλιστα, η εναλλαγή των τριών φάσεων που καλύπτει μεγάλο μέρος της Μέσης και Ύστερης Χαλκολιθικής περιόδου επιτρέπουν την εξέταση των δεδομένων τόσο στο συγχρονικό όσο και στο διαχρονικό άξονα.

749. Βλ. LAP I.

750. LAP II.1A, 249· Steel 2004, 106.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΠΕΡΙΟΧΗ Ι – ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1

(εικ. 54)

Κτίσμα 5

► Φάση 5.7 (κάτω από το κτίσμα)

Αναφέρονται διάφορα στοιχεία για λάκκους και κοιλότητες πριν την κατασκευή του Κτίσματος 5. F1 (κοιλότητα), F2 (ίσως λάκκος ταφής), F3 (τμήμα οπής στύλου ή πασσάλου), F5–F6 (κοιλότητες άγνωστης χρήσης), εργαλείο κρούσης (LL486e).

► Φάση 5.6

Πιθανώς το πρώτο κτίσμα, ίσως από φθαρτά υλικά. F6, F8, F11 (μικροί λάκκοι ή οπές πασσάλων), F3 (μικρός λάκκος με γέμισμα από λί-

θους), F9 (κυκλική κατασκευή με κονίαμα), F4 (κοιλότητα με απολεπισμένο εργαλείο LL466 και λίθινο αντικείμενο LL523), πιθανή ύπαρξη εστίας (συνεχίζει στο B5.2 F4), εργαλεία κρούσης (LL486a–c).

► Φάση 5.5 (εμβαδόν κτίσματος περίπου 9,8 μ²)

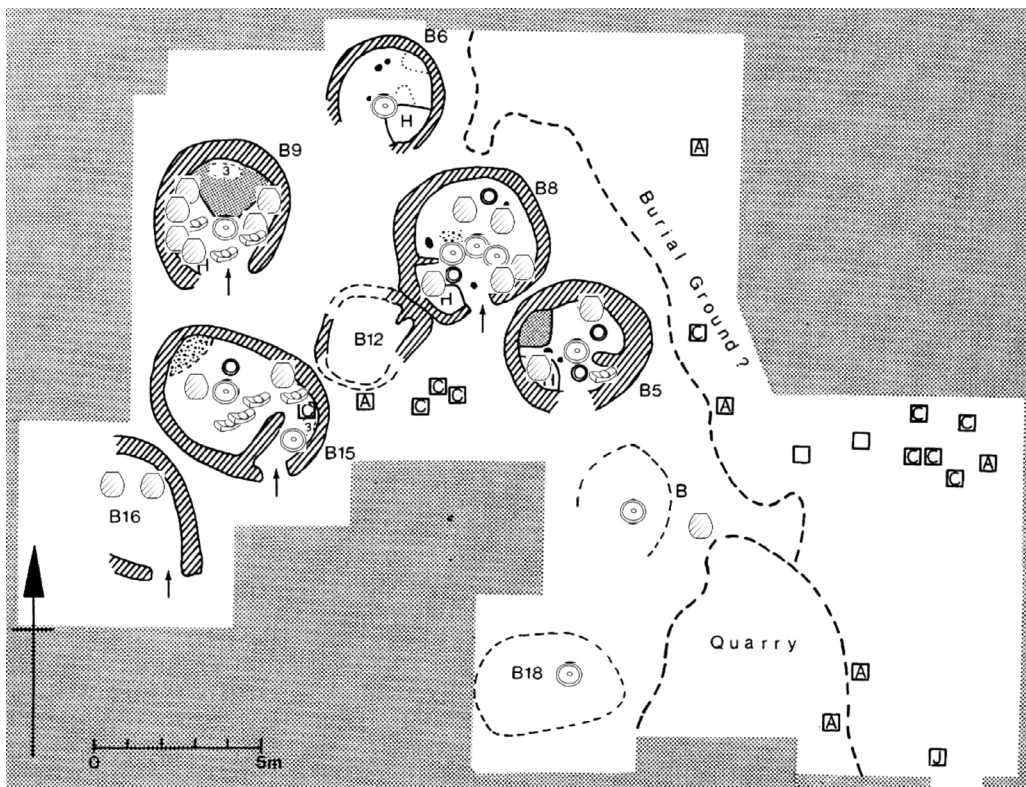
Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πιθανή εστία (συνεχίζει από την προηγούμενη φάση), 2 κονιαμένες κοίλες πλατφόρμες (F4, F5) που περιείχαν στάχτες, λάκκος F3 (περιείχε οστέινη βελόνα LL442).

Αλλα αντικείμενα: απολεπισμένο εργαλείο (LL450), γουδοχέρι (LL460), οστέινη βελόνα (LL449).

Εικ. 54. Λέμπα Λάκκους, κατάλοιπα Περιόδου 1 (Περιοχή Ι).

► Φάση 5.4

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 2 οπέδες πασσάλων (F3, F4 ίσως πρόκειται για λάκκους)

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F4 (συνεχίζει από τις προηγούμενες φάσεις)

Άλλα αντικείμενα: ψήφος από όστρεο (LL413), 1 βότσαλο κερατόλιθου.

► Φάση 5.3

Πρόκειται για κοιλότητα (διαστ. 1,05×2,04 μ., βάθος 0,32 μ.) στο ΒΑ τμήμα του κτίσματος. Εντός της ανοίχτηκε οπή πασσάλου F10 (βάθος 0,11 μ.). Στο γέμισμά της κοιλότητας βρέθηκαν: 1 εργαλείο κοπής, 1 εργαλείο κρούσης/τριβής, 1 υφαντικό (;) βάρος, 1 βλήμα σφενδόνης και τμήμα κονιάματος από τον τοίχο του κτίσματος (LL412).

► Φάση 5.2 (εμβαδόν δαπέδου 7,8 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: το ΒΔ τμήμα (εμβαδόν 1,75 μ²) διαχωρίζεται με χαμηλό τοιχάριο από *risé* (και το ελαφρώς ανυψωμένο δάπεδο). Παρόμοιο τοιχάριο διαχωρίζει ένα ΒΑ τμήμα του δαπέδου (εμβαδόν 2,8 μ²). Τρίτος χώρος στα ΝΔ (F9) ορίζεται από ελαφρώς σκαμμένη τριγωνική περιοχή.

Οπέδες στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση LL364a–d (3 πελέκεις, 1 εργαλείο τροχίσματος) στον βόρειο τοίχο εντός του ΒΑ τμήματος. Στο ΝΔ τμήμα βρέθηκαν 5 εργαλεία κοπής (4 αξίνες, LL423, 427, 462, 486d και 1 πέλεκυς, LL459), 2 όστρεα και 1 βότσαλο.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F4 (συνεχίζει από τις προηγούμενες φάσεις), κονιαμένη κοιλότητα F3 στο ΒΑ τμήμα (περιείχε στάχτη και εργαλείο κοπής LL388), κοιλότητα F2 στο ΒΔ τμήμα (περιείχε στάχτη, οστά και εργαλείο κρούσης/τριβής LL387).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο τριβής (LL385), εργαλείο κρούσης (LL386), βάση αγγείου F5, λίθος F6 (LL389, ίσως πώμα), βάση αγγείου F7, μεγάλο εργαλείο τριβής (LL404) στη ΝΑ γωνία, διαμορφωμένα όστρακα (LL 501, 502).

► Φάση 5.1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπέδες στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: δουλεμένο τμήμα κεράτου ελαφιού (LL 361) και άλλα 3–4 θραύσματα κεράτου, εργαλεία κοπής (LL362, 455), εργαλείο τριβής (LL368), 1 λίθος με κοιλότητα (γουδί;), ΕΜ θραύσμα ευρύστομου αγγείου με επίπεδη βάση (LL 1057: ύψος 0,18 μ., διάμετρος χείλους 0,08 μ.).

^{}*

Κτίσμα 6

► Φάση 6.6

Ακανόνιστοι λάκκοι και κοιλότητες πιθανότατα φυσικές (F2, F3, F6, F7, F8). Μόνο ο λάκκος F1 (ίσως για στήριξη δομικού στύλου) και στυλβωτήρας LL489 εντός του.

► Φάση 6.5 (εμβαδόν δαπέδου περίπου 6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 3 οπέδες στύλων (F3, F4, F5). 64 οπέδες πασσάλων (F1).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F8 (;), ελλειπτικού σχήματος λάκκος F2 (άγνωστης χρήσης) με θραύσμα εργαλείου κρούσης/τριβής και λίθο με κοιλότητα (γουδί; LL481) εντός του.

Άλλα αντικείμενα: –

► Φάση 6.3 (εμβαδόν δαπέδου περίπου 6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: χαμηλό κονιαμένο διαχωριστικό δημιουργεί δύο επιμέρους χώρους εντός του κτίσματος. Ο ένας βρίσκεται βόρεια και ο άλλος ανατολικά.

Οπέδες στύλων/πασσάλων: 3 μεγάλες οπέδες στύλων (F5, F7, F10). 33 οπέδες πασσάλων (F12) κυρίως στα βόρεια και νότια/ανατολικά του δαπέδου (πρόκειται για τουλάχιστον 2 συγκεντρώσεις που παραπέμπουν σε χαμηλά διαχωριστικά).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F8, κοιλότητα με κονίαμα στο ανώτατο τμήμα των πλευρών της (F3), ευρύς ρηχός λάκκος (F11).

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα (γουδί; LL431), εργαλείο κρούσης (LL441), εργαλείο τριβής.

^{}*

Κτίσμα 8

► Φάση 8.4

Προηγείται της κατασκευής του Κτίσματος: ομάδα 4 οπών πασσάλων (F1), 1 μεγάλη οπή στύλου (F8), λάκκος (F2), κοιλότητες (F7 και F9), διαμορφωμένο όστρακο (LL689).

► Φάση 8.3

Πιθανώς γέμισμα (επιχωμάτωση) και ισοπέδωση πριν την κατασκευή του Κτίσματος 8. 1 τριβείο, λίθινο κλειστό αγγείο (LL672), συγκέντρωση πυριτολίθων (LL 762: 9 λεπίδες που αντιστοιχούν σε ξέστρα, δρεπάνια κ.ά.).

► Φάση 8.2 (εμβαδόν δαπέδου 11,10 μ²)

3 κατασκευαστικά επεισόδια (8.2.1, 8.2.2, 8.2.3)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: αποσπασματικά σωζόμενο χαμηλό διαχωριστικό F10 (8.2.2).

Οπές στύλων/πασσάλων: ελλειπτικού σχήματος οπή στύλου (F20), οπή στύλου ΒΑ (F6), μικρές οπές στύλων ή πασσάλων ΝΔ, 3 οπές πασσάλων κοντά στην είσοδο. Όλα αυτά στη Φάση 8.2.2.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκοι F22, F23 με περιχέλιωμα από λίθους (8.2.1), εστία (F17), κονιαμένες ρηχές κοιλότητες F18 (με περιχέλιωμα) και F19 (8.2.2), κατεστραμμένες εστίες F4 και F7 (8.2.3); 3 κατασκευές τοποθέτησης αντικειμένων (8.2.3) F5, F13 και η F14 που περιείχε θραύσματα αποθηκευτικού αγγείου (F2), λάκκοι/κοιλότητες F12, F21, F24, F26, F28 (αδύνατον να τοποθετηθούν με ασφάλεια σε κάποια φάση).

Άλλα αντικείμενα: F1 βάση στη ΒΑ γωνία, φλάσκα με οξυπύθμενη βάση (LL382: ύψος 0,11 μ., διάμετρος χείλους 0,22 μ.), αγγείο F3 στην Α γωνία, εργαλείο κοπής (LL526), εργαλείο κρούσης/τριβής (LL528), 1 γουδοχέρι, 4 θραύσματα εργαλείων τριβής (στα F5, F7, F13), λίθος με κοιλότητα (γουδί; LL392).

†

Κτίσμα 9► Φάση 9.4 (σωζ. εμβαδόν δαπέδου 7,40 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: ρηχό αυλάκι διαχωρίζει το Β-ΒΔ τμήμα το οποίο είχε κονιαμένο δάπεδο (F3).

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F1, βαθύς ελλειπτικού σχήματος λάκκος F2 συνδεδεμένος με αυλάκι.

Άλλα αντικείμενα: 1 γουδοχέρι (LL1075) με ίχνη ερυθρής ώχρας, 1 απολεπισμένο εργαλείο (LL1080), 1 εργαλείο κρούσης/τριβής (LL1081), 3 εργαλεία κρούσης (LL1070, 1078, 1081), 2 εργαλεία τριβής (LL1078, 1087) όλα στο F2.

► Φάση 9.3 (ισοπέδωση και γέμισμα του χώρου για την κατασκευή νέου δαπέδου)

Εργαλείο κοπής (LL667), θραυσμένο εργαλείο κοπής, απολεπισμένο εργαλείο (LL670), εργαλείο τριβής (LL666), εργαλεία κρούσης/τριβής (LL669, LL671 και ακόμη 4), γουδοχέρι (LL627), εργαλεία κρούσης (LL685 και ακόμη 4), ενεργητικό εργαλείο τριβής (LL692), λίθοι με κοιλότητα (γουδιά; LL628 και ακόμα 2), 1 πώμα, διαμορφωμένα όστρακα (LL674, 675, 682, 683), διάφορα δουλεμένα βότσαλα (συνολικά 9).

► Φάση 9.2 (σωζ. εμβαδόν δαπέδου 7,40 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: Νότιο τμήμα (0,80 μ²) και βόρειο τμήμα (3,20 μ²) με δύο διαχωριστικά ΒΔ και ΒΑ της εστίας (F3).

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Συγκέντρωση στα ανατολικά: 3 λεπίδες πυριτολίθου, 2 γουδοχέρια (LL 604, LL 611), 1 εργαλείο κρούσης/τριβής (LL 601), 1 πώμα αγγείου (LL 595). Συγκέντρωση εργαλείων βόρεια του F5. Συγκέντρωση πυριτολίθων (LL763: 35 κομμάτια μεταξύ των οποίων 11 εργαλεία, 6 φολίδες, 2 λεπίδες, 1 πυρήνας, 1 γλυφίδα (;) και 14 απολείψματα).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Ανατολικά: κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (F2) με εργαλείο τριβής εντός της (LL615). Δυτικά: λεκανοειδής κατασκευή με κονιαμένα τοιχώματα (F6) με 1 εργαλείο κρούσης και 1 εργαλείο τριβής εντός της, κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένων (F4) με 1 εργαλείο κρούσης και 2 αγγεία (LL718: τμήμα ΕΜ ευρύστομου αγγείου με επίπεδη βάση, ύψος 0,17 μ., διάμετρος χείλους 0,145 μ. και LL1052), πλατφόρμα κτισμένη με λίθους (F5) με τουλάχιστον 2 θραυσμένα πήλινα αγγεία (LL 713: τμήμα μελανοστεφούς ευρύστομου αγγείου με ομφαλωτή βάση, ύψος 0,19

μ., διάμετρος χείλους 0,184 μ. και LL714: τμήμα EM μικρογραφικού αποθηκευτικού αγγείου με επίπεδη βάση, ύψος 0,15 μ., διάμετρος χείλους 0,09 μ.).

Άλλα αντικείμενα: τριβεία (LL613, 614, 694 και ακόμη 2 στο F2). F2: 1 εργαλείο κρούσης (LL603), 1 εργαλείο τριβής (LL608), 1 εργαλείο ακονίσματος (LL606), 1 λίθινο αγγείο (LL698), 2 δισκοειδή αντικείμενα (LL673, 711). F3: διάσπαρτες φολίδες/λεπίδες (LL 763;), θραύσματα οστών, εργαλεία κοπής (LL596, 598, 599), 1 εργαλείο τριβής (LL609), 1 εργαλείο κρούσης. F5: 1 λίθος με κοιλότητα (LL697). F9: 1 εργαλείο τριβής (LL597), 1 εργαλείο κοπής (LL600), εργαλεία κρούσης/τριβής (LL607, 695, 696), 1 εργαλείο τροχίσματος (LL708), 1 γουδοχέρι (LL605).

► Φάση 9.1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Άλλα αντικείμενα: τμήμα EM ευρύστομου αγγείου που περιείχε ώχρα ερυθρής απόχρωσης (LL 544: ύψος 0,12 μ., διάμετρος χείλους 0,0025 μ.), λίγα θραυσμένα εργαλεία, 1 αιχμή από μέταλλο (σίδηρος; LL544).

*✱

Κτίσμα 12

► Φάση 12.3

Διαχωριστικό από *risé* στα ΒΑ (θα μπορούσε να διαμορφώνει χώρο τοποθέτησης αντικειμένων). Εργαλείο κοπής (LL688), γουδοχέρι (LL792), λίθος με κοιλότητα (LL793).

► Φάση 12.2

Πλήρης απουσία εσωτερικών στοιχείων/κατασκευών (ίσως πλήρως διαβρωμένο ή πιο πιθανά διαφορετικής χρήσης).

*✱

Κτίσμα 15

► Φάση 15.6

Μικρός διαμορφωμένος χώρος (περίπου 1μ²) με ομάδα οπών πασσάλων σε κάθετη διάταξη και μία μικρή κατασκευή (κονιαμένη).

Φάση 15.5 (ελάχιστο εμβαδόν δαπέδου περίπου 5 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Εστία F4 με εργαλείο τριβής εντός της, κονιαμένη λεκανοειδής κατασκευή (F1), κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (F2).

Άλλα αντικείμενα: λίθινο αγγείο στα ΝΑ, διαμορφωμένα όστρακα (LL1171a–b), οστέινο εργαλείο (LL1218).

► Φάση 15.4

πήλινο αγγείο (F1, LL1055: αποσπασματικά σωζόμενη EM φιάλη με επίπεδη βάση, ύψος 0,09 μ., διάμ. χείλους 0,09 μ.).

► Φάση 15.3 (μέγιστο εμβαδόν δαπέδου 11,02 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: Διαχωριστικό από αχυροπηλό και κονίαμα δημιουργεί δύο τομείς στο εσωτερικό. Ο ΒΔ έχει έκταση περίπου 9 μ² και ο ΝΑ (F2) περίπου 2 μ².

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 οπές στύλων (ή μικροί λάκκοι) δυτικά του F1, ακόμη μία σφραγισμένη οπή στύλου από το F1 (F30).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση στη ΒΑ πλευρά του δαπέδου: 2 γουδοχέρια (LL995, 999), εργαλεία τριβής (LL996, 998, 1001), λίθος με κοιλότητα (γουδί; LL997), τριβείο (LL1000), εργαλείο κρούσης (1002), εργαλείο κρούσης/τριβής (1003). Συγκέντρωση πυριτολίθων (LL1022: 5 εργαλεία, 1 μακρόστενη φολίδα, 1 απολέπισμα, 1 μεγάλη φολίδα και 1 εργαλείο κρούσης).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F1, επίπεδος λίθος νότια του F3 (ίσως κάθισμα), κατασκευή F4 (;) (βλ. φάση 15.1).

Άλλα αντικείμενα: λίθος F3 (στροφέας πόρτας; LL994), ρηχό λίθινο αγγείο νότια του F3, θραυσμένο κεραμικό διασκορπισμένο στην επιφάνεια του δαπέδου (F10) στα ΒΑ, εργαλεία κοπής (LL923, 950), εργαλείο κρούσης/τριβής (LL916) με ίχνη ερυθρής ώχρας, εργαλείο κρούσης (LL1008), εργαλείο τριβής (LL1007), διαμορφωμένα όστρακα (LL1072, 1077), οστέινη βελόνα (LL888). Εντός του F2: λίθινη φιάλη (F6, συνεχίζει από το 15.5.) που περιείχε οστό αιγο-

προβάτου, εργαλείο κρούσης/τριβής (LL1006), εργαλεία τριβής (LL1004, 1005), λίθος με κοιλότητα (γουδί; LL1090), διαμορφωμένο όστρακο (LL1012). Το τριβείο (LL991) και το εργαλείο τροχίσματος (LL990) ίσως είναι σε δεύτερη χρήση ως καλύμματα του τάφου 45.

► Φάση 15.2

Γέμισμα ή στρώμα καταστροφής της προηγούμενης φάσης. Εργαλεία κοπής (LL784, 867, 775), εργαλείο τριβής (LL783), οστέινη αιχμή (LL1050).

► Φάση 15.1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: Συγκέντρωση εργαλείων Δ του F1: 6 πελέκειες (LL759c–e, 869, 961e–f), στιλβωτήρας (LL961g), 6 βότσαλα (LL759a–b, LL961a–d) και οστέινο εργαλείο (LL1024).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 3 ελλειπτικού σχήματος συνδεόμενες ρηχές λεκανοειδείς κατασκευές από πηλό και κονίαμα (F3a–c, βάθος 0,13 μ., 0,11 μ., 0,06 μ. αντίστοιχα). Διαδέχονται μια πιο απλή και μικρή λεκανοειδή κατασκευή (την F4). Πιθανή δεύτερη εστία στα NA (F5).

Αλλα αντικείμενα: σμίλες (LL926, 970), εργαλείο τροχίσματος (LL753), εργαλείο κρούσης (LL948), τριβείο (LL988).

**

Κτίσμα 16

► Φάση 16.1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση εργαλείων στα ΒΔ: (λαβή εργαλείου από κέρατο LL1212, οστέινη βελόνα, και 3 βότσαλα).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: ελλειπτικής διατομής λάκκος με κάθετα τοιχώματα και επίπεδο πυθμένα (F2), ελλειπτικής διατομής λάκκος (F4, δεν ανασκάφηκε).

Αλλα αντικείμενα: –

► Φάση 16.1a (– N19d(SE).4/4b)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 5 οπές πασσάλων στο βορειότερο άκρο του δαπέδου.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 2 πιθανές κατασκευές από *risé* και χαβάρα (F1, F4, ίσως για την υποστήριξη των τοίχων).

Αλλα αντικείμενα: θραυσμένο αγγείο στα ΒΔ, εργαλείο τριβής (LL1188), οστέινο εργαλείο (LL1091).

**

Κτίσμα 18

Δεν υπάρχουν σαφή ίχνη τοίχων αλλά πολλά στοιχεία παραπέμπουν στο τυπικό εσωτερικό ενός Κτηρίου αυτής της φάσης.

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: πιθανότατα μια σειρά οπών στύλων (ή μικρών λάκκων) η οποία όμως δεν συσχετίζεται με ασφάλεια στρωματογραφικά.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F1, μικρή κοιλότητα με περιχείλωμα από κονίαμα F4 η οποία αποτελεί τμήμα της μεγαλύτερης λεκανοειδούς κατασκευή με επίθεση βάση F6, ακόμη μία παρόμοια κονιαμένη κατασκευή (διάμ. 0,38 μ., βάθος 0,07 μ.) στα NA της εστίας.

Αλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (LL740).

*

ΠΕΡΙΟΧΗ Ι – ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2

(εικ. 55)

Κτίσμα 1

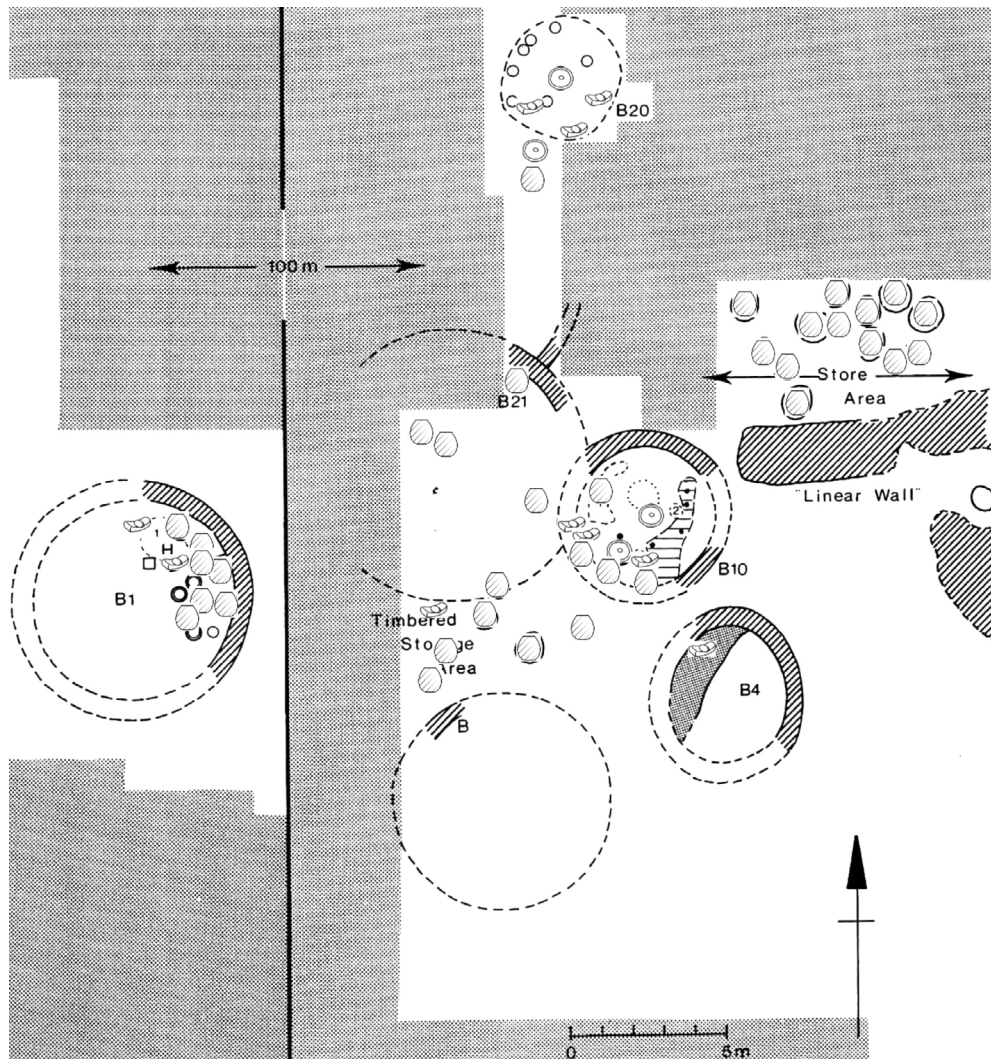
► Φάση 1.2–1.3

Διάφορες κοιλότητες, μικροί λάκκοι, μία τουλάχιστον οπή στύλου και αρκετές οπές πασσάλων (22 στο Κτίσμα 1.3 και 12 στο Κτίσμα 1.2). Κάποια από τα στοιχεία πιθανότατα προηγούνται της κατασκευής του Κτίσματος 1. Εντοπίστηκαν: 1 εργαλείο τριβής, 1 διαμορφωμένο όστρακο (LL311), 1 βότσαλο πικρόλιθου (LL348).

► Φάση 1.1 (διάμ. περίπου 7 μ., εμβαδόν δαπέδου περίπου 28,3 μ²)

μόνο το ΒΑ–Α τμήμα σώζεται (περίπου 5μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: ύπαρξη

Εκφ. 55. Λέμπα Λάκκου, κατάλοιπα Περιόδου 2 (Περιοχές I-III).

διαχωριστικού αυλακιού με επένδυση βοτσάλων στο σωζόμενο τμήμα (F14). Δημιουργεί βόρειο και νότιο τμήμα. Το νότιο τμήμα του δαπέδου (F32) φέρει παχύ στρώμα κονιάματος.

Οπές στύλων/πασσάλων: 40 οπές πασσάλων στο βόρειο τμήμα.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση πελέκεων στο νότιο τμήμα (LL53, 55-58).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Νότιο τμήμα: 2 κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (F16 και F20). Η F16 είχε πλακοειδή λίθο στον πυθμένα. Βόρειο τμήμα: ακόμη μία κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F17, κακώς ερμηνεύθηκε ως πιθανή πυρά και μάλιστα ίσως συνδέεται με το αγγείο F7), E/A φιάλη ή βάση αποθηκευτικού αγγείου σε λάκκο (F13: LL373: ύψος 0,25 μ., διάμετρος χείλους 0,30 μ.), λεκανοειδής κονιαμένη κατασκευή (F8),

γουδί (F6) στερεωμένο με λίθους.

Άλλα αντικείμενα: Νότιο τμήμα: μεγάλο ευρύστομο EM αγγείο με λαβές (LL372: ύψος 0,60 μ., διάμετρος χείλους 0,45 μ.), θραύσμα E/A προχυτικής φιάλης με επίπεδη βάση (F11: LL374: ύψος 0,20 μ., διάμετρος χείλους 0,27 μ.) που εδραζόταν σε πλακοειδή λίθο, ολόκληρη E/A φλάσκα με οξυπύθμενη βάση (F9: LL167, ύψος 0,26 μ., διάμετρος χείλους 0,05 μ.), θραύσμα Χονδροειδούς ταψιού (πλάτους 0,5 μ.) το οποίο περιείχε στάχτες, μικρά βότσαλα και όστρεα), ολόκληρη E/A προχυτική φιάλη (F5: LL168, ύψος 0,22 μ., διάμετρος χείλους 0,36 μ.), διαμορφωμένο όστρακο (LL72). Πάνω στο αυλάκι (F14): μεγάλο αποθηκευτικό EM αγγείο (F7, 244 όστρακα αναμειγμένα με οστά ζώων), ειδώλιο (F10: LL54). Βόρειο τμήμα: γουδοχέρια (LL83, 123, 157), εργαλεία κοπής (LL156, 76, 304), εργαλεία κρούσης/

τριβής (LL65, 73, 158), στυλβωτήρας (LL371), περιάπτο (LL124), διαμορφωμένα όστρακα (LL66, 150, 311). Άλλα: ψήφος (LL318).

*

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

M20b, M21a: Πολλοί λάκκοι και κοιλότητες διαφόρων μεγεθών στα τετράγωνα αυτά. Οι ανακαφείς σημειώνουν ότι η χρονολόγηση και τοποθέτησή τους σε φάσεις είναι αδύνατη λόγω της κακής διατήρησης των καταλοίπων στο σημείο αυτό. Πιθανότατα κάποια προηγούνται της κατασκευής του Κτίσματος 18 και κάποια είναι υστερότερα.

M21b, M22a: Εκτός από το F3 που πιθανότατα προηγείται της κατασκευής του Κτίσματος 1 (και άρα ανήκει στην περίοδο 1 ή 2) τα υπόλοιπα στοιχεία (τάφοι, διάφοροι ακανόνιστοι λάκκοι/κοιλότητες και οπές στύλων/πασσάλων) δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια.

N19d: βασικό στοιχείο είναι η ύπαρξη σειράς λάκκων (τουλάχιστον 7) με διαμέτρους από 0,68-1,4 μ. και βάθη από 0,085-0,39 μ. Περιείχαν στάχτες και μεγάλους ηφαιστειογενείς λίθους (εργαλεία ή βότσαλα) με εμφανή ίχνη φωτιάς. Ερμηνεύονται ως κάποιου είδους θερμικές κατασκευές αν και φαίνεται ότι δεν ήταν φούρνοι.

N20a-d: ύπαρξη δύο κονιαμένων λεκανοειδών κατασκευών (F7, 21) και μίας πλατφόρμας που ίσως ανήκε σε εστία (F20) νότια του Κτίσματος 8 και ΝΑ του Κτίσματος 12. Πιθανότατα προηγούνται χρονολογικά της κατασκευής του Κτίσματος 8.

N21a-c: μεγάλη κοιλότητα (F1) ανατολικά του Κτίσματος 5 (υστερότερη του Κτίσματος). Νοτιότερα, πιθανή είναι η ύπαρξη κτηρίου καθώς σώζονται μία εστία (F14), μία κονιαμένη κατασκευή (F9;) και τουλάχιστον 20 οπές πασσάλων που περικλείουν το χώρο. Ανατολικότερα των κατασκευών βρέθηκε και μία συγκέντρωση εργαλείων κοπής (4 πελέκεις LL281-284 και 1 αξίνα LL285).

N21b, N22a, c: μόνο ταφές χωρίς σαφείς στραματογραφικές ενδείξεις.

O19b, d: στα ΒΔ του Κτίσματος 9 εντοπίστηκε αποσπασματικά σωζόμενο τοιχάριο από *pisé* ή κατεστραμμένη κατασκευή άγνωστης λειτουργίας.

O20c: ΒΑ και Α του Κτίσματος 9 εντοπίστηκαν διάφορες ασβεστολιθικές επιφάνειες. Μόνο μία κονιαμένη κατασκευή ανασκάφηκε (F8) και ακόμη μία κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου σε επαφή με τον βορειοδυτικό τοίχο του Κτίσματος 8.

O20d, O21c: μεγάλο αυλάκι που κατέληγε σε λάκκο με επένδυση από 5 πλακοειδείς λίθους. Ερμηνεύεται ως κατασκευή συλλογής νερού (άγνωστης χρονολόγησης).

*

ΠΕΡΙΟΧΗ ΙΙ – ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1

Κτίσμα 19

► Φάση 19.1 (διάμ. κατά προσέγγιση 5,5 μ., που αντιστοιχεί σε εμβαδόν δαπέδου 19,6 μ.)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: περίπου 5 (F8-11, F13), εξωτερικά υπάρχουν ακόμη 4-5 οπές στύλων που πιθανώς ανήκαν στον τοίχο του κτηρίου.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λεκανοειδής κονιαμένη κατασκευή (F2) η οποία περιείχε θραύσματα 3 αγγείων (μελανοστεφής φιάλη, ΕΜ προχυτική φιάλη), λεκανοειδής κονιαμένη κατασκευή (F3) με μεγάλο ακατέργαστο λίθο, κοιλότητα (F5) στα δυτικά της F3 (ίσως σχετίζονται).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (F6: LL1239), απολεπισμένο εργαλείο (LL1300), εργαλεία κρούσης/τριβής (F4: LL1210 και LL1305), εργαλεία κρούσης (LL1301, 1305;).

*

ΠΕΡΙΟΧΗ ΙΙ – ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1-2**Κτίσμα 22**

Μόνο ένα μικρό τμήμα τοίχου (B22 F1) κάτω από το Κτίσμα 21.

*

ΠΕΡΙΟΧΗ ΙΙ – ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2

(εικ. 55)

Κτίσμα 4

► Φάση 4.1-4.2 (διάμ. περίπου 5 μ., εμβαδόν δαπέδου περίπου 12,6 μ.)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: μικρή υψομετρική διαφορά στο ανατολικό (στρωμένο με κονίαμα) και δυτικό τμήμα.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (F10), 8 οπές πασσάλων στο δυτικό τμήμα.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κοιλότητα (F3) στα ΝΑ, λεκανοειδής κατασκευή (F7), ημικυκλική αυλάκωση (F9: βάθος 0,12 μ.).

Άλλα αντικείμενα: Β4.1: εργαλείο κοπής (LL271), ευρύστομο κλειστό αγγείο (LL384). Β4.2: απολεπισμένο εργαλείο (LL478), γουδοχέρι (LL479), ψήφος (LL430).

**

Κτίσμα 10

► Φάση 10.5 (μη ασφαλής φάση)

Αναμειγμένο υλικό από το Κτίσμα 10 και διάφοροι λάκκοι υποδοχής αποθηκευτικών αγγείων (F1, F13) και άλλης άγνωστης χρήσης (F6, F8-12) που προϋπάρχουν του κτηρίου αυτού. Εντοπίστηκαν στο F6: 2 εργαλεία κοπής (LL661, 723), 1 εργαλείο κρούσης (LL726). F8: διαμορφωμένα όστρακα (LL681, 704). F11: 2 εργαλεία κρούσης/τριβής (LL700, 724). Ακόμη: 1 γουδοχέρι (LL699), 1 εργαλείο τριβής (LL701), λίθος με κοιλότητα (LL702), διαμορφωμένα όστρακα (LL722, 771).

► Φάση 10.5a (μη ασφαλής φάση)

Εντοπίστηκαν 7 οπές στύλων, 12 πιθανές οπές πασσάλων και 3 λάκκοι (δεν δίνονται άλλα στοιχεία για αυτούς). Ίσως κάποια στοιχεία να μην ανήκουν στη συγκεκριμένη φάση.

► Φάση 10.4 (διάμ. περίπου 6 μ., εμβαδόν δαπέδου περίπου 22,1 μ.)

Εντοπίστηκαν 4 οπές στύλων, 132 οπές πασσάλων (συγκεντρωμένες σε δύο ομάδες στο ανατολικό τμήμα). Πιθανώς συνέχιζε και σε αυτή τη φάση η κεντρική εστία Β10.2 F3.

► Φάση 10.2 (διάμ. περίπου 6 μ., εμβαδόν δαπέδου περίπου 22,1 μ.)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 συγκεντρώσεις οπών στύλων: περίπου 7 στα ανατολικά (μέση διάμ. 0,104 μ.) και ακόμη 7 στα δυτικά/κεντρικά (μέση διάμ. 0,167 μ.) εκ των οποίων 4-5 εκτός κτηρίου (ίσως είναι πρωιμότερες), 79 οπές πασσάλων (νότια και ανατολικά).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 2 κυκλικές εστίες (F3, F7), λάκκος F20 σε επαφή με την F3, ομάδα λίθων Δ του F7 (ίσως κάθισμα ή διαλυμένη κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένων).

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα F37 (ίσως γουδί ή βάση υποδοχής πασσάλου), μεγάλη συγκέντρωση κινητών ευρημάτων (περίπου 71 αντικείμενα) στο δυτικό τμήμα του σωζόμενου δαπέδου (όλα χρησιμοποιημένα και πολλά θραυσμένα άρα ίσως είναι υλικό που έχει απορριφθεί): εργαλεία κοπής (LL588, 619, 631, 650, 676, 617, 569), 1 απολεπισμένο εργαλείο, εργαλεία τριβής (LL571, 626, 1027, 660, 624-625, 652-653), εργαλεία κρούσης/τριβής (LL589, 590, 620-622, 629, 654, 1131, 633), γουδοχέρια (LL616, 618, 630, 635, 646, 649), εργαλεία κρούσης (LL591, 632, 636, 655a-c, 656-657, 660, 1131), τριβείο (LL623), φιάλες (LL634, 651, 1125), πώμα (LL647), ειδώλιο (572), περίαπτο (568, 587), ψήφος (LL639) κωνικός λίθος (LL638), διαμορφωμένα όστρακα (LL575, 637, 648, 1140), οστέινη βελόνα (LL570).

**

Κτίσμα 20

► Φάση 20.1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: περίπου 4 οπές στύλων (2, 3, 5 και 6, εκτός κτηρίου), περίπου 21 οπές πασσάλων (εντός κτηρίου;) στο ανατολικό τμήμα (καλύπτουν έκταση 1,40 μ²).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κοιλότητα F9 γεμάτη με λίθους (πιθανότατα διαλυμένη εστία), κοιλότητα F6, κονιαμένες λεκανοειδείς κατασκευές (F8, F10, F11).

Αλλα αντικείμενα: εργαλείο κρούσης (LL1281), τουλάχιστον 7 μικρού μεγέθους πήλινες φιάλες (LL1151-5, 1328-9), 2 βαθιές E/A φιάλες (LL1325-6), 3 φλάσκες (LL1241, 1324, 1327) και ακόμη περίπου 32 τμήματα βάσεων άλλων μη αποκατεστημένων αγγείων.

**

Κτίσμα 21

(το ανεσκαμμένο τμήμα είναι περίπου 3,5×2 μ. και η υπολογιζόμενη διάμετρος του κτίσματος περίπου 7,5 μ.)

► M32d.3a

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (ίσως πρόκειται για υπαίθριο χώρο).

Οπές στύλων/πασσάλων: αδιευκρίνιστος αριθμός οπών στύλων και πασσάλων.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση 7 πελέκων (LL750), συγκέντρωση εργαλείων (LL561: 561a-b εργαλεία κοπής, 561c-d βότσαλα με ίχνη χρήσης, 561e απολεπισμένο εργαλείο).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: δύο κυκλικές πλατφόρμες από *risé* και λίθους (F25, 80, ίσως επιφάνειες εργασίας), κοιλότητα (F76).

Αλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (LL765), κύπελλο (LL514), ψήφος από όστρεο (LL490e) και τα 2 γουδοχέρια.

► M32d.3a1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (ίσως πρόκειται για υπαίθριο χώρο).

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 οπές στύλων, μεγάλος αριθμός οπών πασσάλων στα βόρεια και δυτικά.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: - *Σταθερά στοιχεία/κατασκευές:* κυκλική κοιλότητα (F5).

Αλλα αντικείμενα: 1 εργαλείο κοπής (LL560), 1 ψήφος από όστρεο (LL490f), επεξεργασμένος πικρόλιθος (LL493).

► M32d.2a3

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: (ίσως πρόκειται για υπαίθριο χώρο).

Οπές στύλων/πασσάλων: συγκέντρωση οπών πασσάλων και στύλων σε όλη την περιοχή.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: - *Σταθερά στοιχεία/κατασκευές:* διαλυμένη κατασκευή τοποθέτησης αγγείου και τμήμα αποθηκευτικού αγγείου εντός της (F5), μικρός λάκκος με λίθους δίπλα στο F5.

Αλλα αντικείμενα: ψήφοι από όστρεο (LL490b-d), οστέινα εργαλεία (LL476, 477).

► M32d.2a2

Μικρής έκτασης επιφάνεια με πολλές οπές πασσάλων. Σφραγίζει τις οπές στύλων F7-F8.

► M32d.2a1- Φάση 21.1

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: συγκέντρωση οπών στύλων και πασσάλων (F8-F14) γύρω από το σημείο που βρέθηκε το αγγείο LL1060.

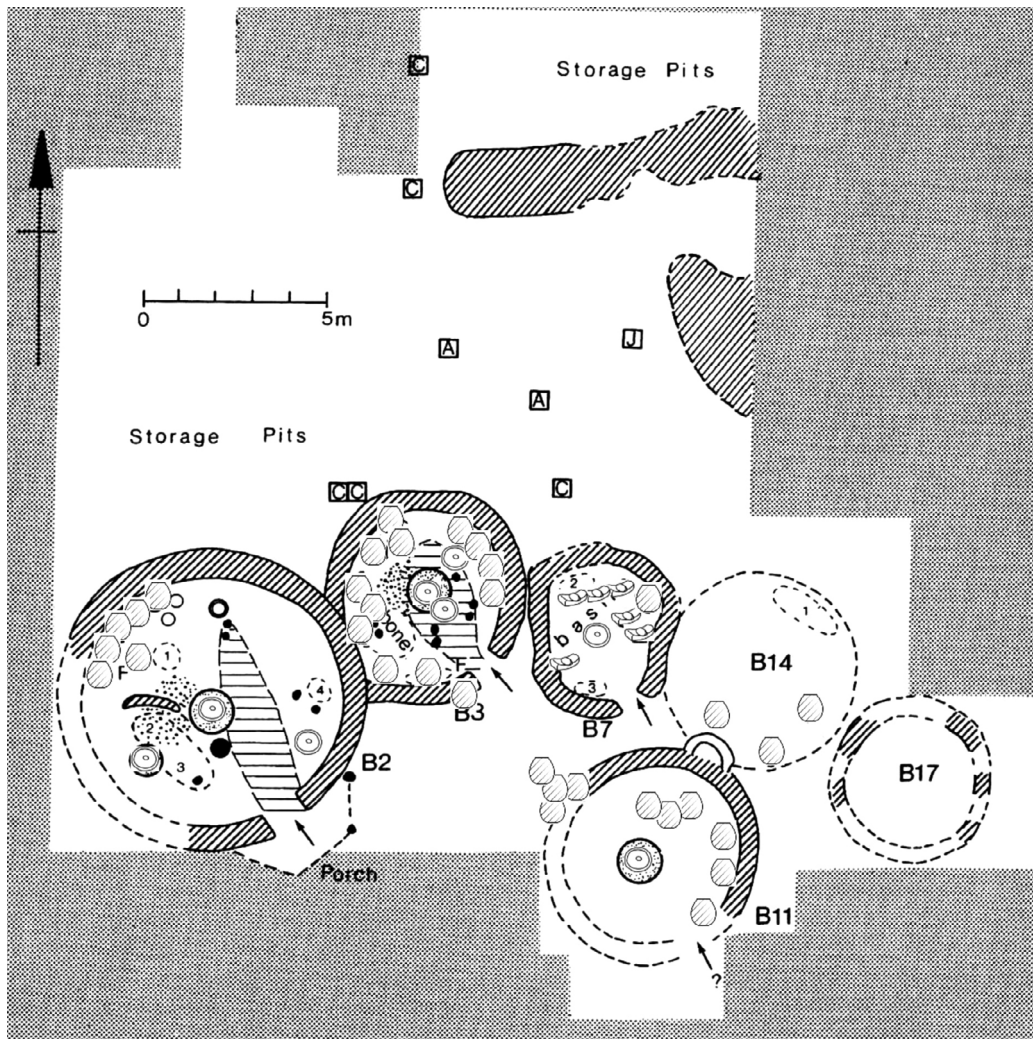
Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: - *Σταθερά στοιχεία/κατασκευές:* ρηχός λάκκος (F7), λάκκος F6 (υστερότερος από το δάπεδο) με λίθους στον πυθμένα.

Αλλα αντικείμενα: Χονδροειδές γραπτό αποθηκευτικό αγγείο (F6: LL1060) στερεωμένο στο έδαφος (ή σε υστερότερο λάκκο), εργαλεία κοπής (LL776, 1280, 1282, 1313, 777), εργαλείο κρούσης/τριβής (LL1284), γουδοχέρι (LL1286), εργαλείο κρούσης (LL1281), τριβείο (LL1283), λίθος με ίχνη χρήσης (LL1285). Εντός του F6: γουδοχέρι (LL838), ψήφος (LL810a), διαμορφωμένα όστρακα (LL801, 811), οστέινα εργαλεία (LL810b-c).

► M32d.2 (μη ασφαλές στρώμα)

Πιθανότατα σε αυτή τη φάση ανήκουν κάποια αποθηκευτικά αγγεία (F1-3). Επίσης, μία από τις 6 ψήφους από όστρεο (LL490a) βρέθηκε σε αυτό το επίπεδο. Ίσως οι 6 ψήφοι (LL490a-f) βρισκόταν σε λάκκο που ανοίχθηκε σε αυτό το επίπεδο. Εντοπίστηκαν ακόμη: 1 εργαλείο κοπής (LL463), 1 απολεπισμένο εργαλείο (LL469), 1 κωνικός λίθος (LL433), 1 διαμορφωμένο όστρακο (LL454) και άλλα μη αριθμημένα εργαλεία τριβής και κρούσης.

**

Εικ. 56. Λέμπα Λάκκου, Περίοδος 3 (Περιοχή II).

Κτίσμα 23

► Φάση 23.1 (πιθανολογούμενο εμβαδόν δαπέδου 9,1μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: -

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«θησαυροί»: συγκέντρωση 3 πελέκεων (LL1313-1316) και 1 γουδοχειριού (LL1317) εντός του λάκκου F2.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (F1).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (LL1322), εργαλείο τριβής (LL1323), όστρακα E/A φιάλης (παρόμοια με αυτές που εντοπίστηκαν λίγο βορειότερα στο Κτίσμα 20.1).

► N32d.3

Πιθανή ύπαρξη κατασκευής από ελαφριά υλικά (ξύλινη;) νότια του Κτίσματος 23.1. Ορίζεται

από το αυλάκι (N32d.3 F2). Στον ίδιο χώρο υπάρχουν 4-5 οπές πασσάλων και περίπου 11 οπές στύλων.

*

ΠΕΡΙΟΧΗ II - ΠΕΡΙΟΔΟΣ 3

(εικ. 56)

Κτίσμα 2

► Φάση 2.3

Μεγάλη συγκέντρωση 187 οπών πασσάλων σε μια περιοχή έκτασης 5×1,5 μ. (ίσως ανήκουν στη Φάση 2.2). Εντοπίστηκαν: 1 διαμορφωμένο όστρακο (LL277) και δύο ακόμη ευρήματα από μη ασφαλή στρώματα (1 κωνικός λίθος LL218 και 1 επεξεργασμένος λίθος LL322).

► Φάση 2.2 (διάμ. 8,5 μ., υπολογιζόμενο εμβαδόν 40,7 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: τοιχάριο F7 διαχωρίζει την αποθηκευτική περιοχή στα ΒΔ από τα ΝΔ.

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές στύλων F10, F25, F22, F23, F24, F17, για τις οπές πασσάλων βλ. Φάση 2.3.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση πυριτολίθων (LL238) δίπλα στο F5.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F2 στο κέντρο, λίθινο κάθισμα ή βάθρο F37, λάκκος F29 (περιέχει την οπή στύλου F10). Ανατολικό τμήμα: κοιλότητα (βάθος 0,1 μ.) με πυροραγείς λίθους F16 (πιθανότατα πυρά), διάφοροι λάκκοι και κοιλότητες άγνωστης χρήσης (F26, F30, F31). Βορειοδυτικό τμήμα: 3 κατασκευές τοποθέτησης αγγείων με λίθους στο περιχέλιωμα (F3, F4, F5), περιοχή με κονίαμα (F1) και στερεωμένο αποθηκευτικό αγγείο (καλύπτει μια σειρά πρωιμότερων λάκκων F1 8: P1–P4), αγγείο F8 κοντά στον τοίχο. Νοτιοδυτικό τμήμα: πιθανή διαλυμένη εστία F39, λάκκος F27.

Άλλα αντικείμενα: F3: 2 φιάλες (LL169, LL376), γουδοχέρι (LL251), εργαλεία τριβής (LL105, 142, 174). F5: αποθηκευτικό αγγείο (LL170). F7: εργαλεία κοπής (LL92, 110, 127, 232, 252), απολεπισμένο εργαλείο (LL273), γουδοχέρια (LL309, 310), 1 εργαλείο κρούσης, ειδώλιο (LL335), κωνικοί λίθοι (LL274, 335). F12: εργαλεία κοπής (LL104, 216). F16: λίθοι με κοιλότητα (LL143, 173, 215, 243), ειδώλια (LL152, 236). F18: γουδοχέρια (LL85, 107, 112, 214), κωνικός λίθος (LL265), λίθος με εγχαράξεις (LL171). Ακόμη: εργαλεία κοπής (LL233, 357), εργαλείο κρούσης/τριβής (LL111, 287), περίαπτα (LL213, 217), ψήφοι (LL153, 212a–b, 235), διαμορφωμένο όστρακο (LL276).

► Φάση 2.1

Πιθανή νέα εγκατάσταση στο χώρο αλλά δεν σώζεται σχεδόν τίποτα, εκτός από την εστία F2 που φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν ακόμα. Εντοπίστηκαν ακόμη: εργαλεία κοπής (LL137, 139), περίαπτο (LL138), ψήφος (LL126), λίθος με εγχαράξεις (LL113).

*
**

Κτίσμα 3

► Φάση 3.1 (διαστ. 6,2×5,6 μ., εμβαδόν δαπέδου 27,4 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 ζεύγη οπών στύλων γύρω από την κεντρική εστία (F27 και F28, F26 και F41, F29 και F30, F16 και F17). Περίπου 20 οπές πασσάλων μπροστά στην είσοδο (εξωτερικά) και 193 ακόμη οπές πασσάλων ανάμεσα στην είσοδο και την περιοχή της εστίας F3.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: σωρός 34 μεγάλων πυριτολίθων (LL358), συγκέντρωση (F34) 3 εργαλείων κρούσης/τριβής (LL359b–c–d) και 1 γουδοχεριού (LL359a), συγκέντρωση 4 μεγάλων γουδοχεριών (F14: LL259a–d), λάκκος F35 με συγκέντρωση 6 εργαλείων κρούσης/τριβής (LL365a–f) και θραύσμα πέλεκυ με ίχνη τριβής σε δεύτερη χρήση (LL365g).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κεντρική εστία (F3), 6 λάκκοι (F13, F12, F11, F22, F7, F19) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων, ακόμη 2 λάκκοι πιθανώς ίδιας χρήσης (F6 και F10), 2 ρηχοί λάκκοι F24 και F25, σύμπλεγμα λάκκων F7/F8a–c με μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων που είχαν απορριφθεί, λάκκος F36 στο Ν τμήμα.

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα, τριβείο (στο γέμισμα του F30), μεγάλο θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού αποθηκευτικού αγγείου εντός του F7 (LL380), γουδοχέρι (LL366), περίαπτο (LL367), φιάλες (LL377, 378, 381), φλάσκα (LL379), οστέινη βελόνα (LL145). Επίσης, στο F6: μεγάλη φλάσκα (LL178), φιάλη (LL179). F8: εργαλεία κοπής (LL192, 206, 194), εργαλεία κρούσης/τριβής (LL188, 197, 203–204), γουδοχέρια (LL181–184, 190), εργαλεία κρούσης (LL185, 195, 202), εργαλεία τριβής (LL191, 199, 201, 193, 198, 200), λίθος ακονίσματος (LL187), φιάλη (LL186), κύπελλο (LL189), παλέττα (LL196). F10: εργαλείο κοπής (LL207). F32: εργαλεία τριβής (LL360a–b).

► Φάση 3.1a (διαστ. 6,2×5,6 μ., εμβαδόν δαπέδου 27,4 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: (κάποιες από τις 193 οπές πασσάλων της Φάσης 3.1 πιθανότατα ανήκουν σε αυτή τη φάση).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση (στο K33b.2) 4 πολύ καλής ποιό-

τητας αξινών (LL 130–133, χωρίς ίχνη χρήσης ή πρόσφατα τροχισμένων) και 1 χάλκινης σμίλης (LL134) εκτός του Κτίσματος 3 (στην περιοχή της εισόδου). Συγκέντρωση 3 εργαλείων κρούσης/τριβής (LL352, 353, 356) και 1 κωνικού λίθου (LL341) στο ΒΔ τμήμα του δαπέδου.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστίες F1, F2, οι κατασκευές τοποθέτησης αγγείων F11, F12, F13 πιθανότατα συνεχίζουν και σε αυτή τη φάση (βρέθηκαν αγγεία και όστρακα αποθηκευτικών αγγείων εντός τους).

Άλλα αντικείμενα: το αποθηκευτικό αγγείο LL380 και η φλάσκα LL178 φαίνεται ότι επιβιώνουν και σε αυτή τη φάση, κύπελλο (LL179), πώμα μεγάλου αγγείου, ευρύστομο κλειστό αγγείο (LL180), εργαλεία κοπής (LL162, 177, 205, 144), εργαλεία κρούσης/τριβής (LL164, 354), γουδοχέρια (LL165, 176, 208), εργαλεία τριβής (LL163, 175), ψήφος (LL288), διαμορφωμένο όστρακο (LL166), οστέινο εργαλείο (LL313).

✱✱

Κτίσμα 7

► Φάση 7.4

Η ύπαρξη πρωιμότερης Φάσης από την 7.3 υποδηλώνεται από μία επίχωση με στάχτες και πυροραγείς λίθους (F15) καθώς και μία λεκανοειδή κατασκευή που προηγείται της F2. Στο επίπεδο αυτό εντοπίστηκαν: 4 εργαλεία κοπής (LL584, 727, 585, 725), 1 εργαλείο κρούσης (LL659) και μία προχυτική φλάσκα (LL717).

► Φάση 7.3 (διαστ. περίπου 3×4 μ., εμβαδόν δαπέδου 9,6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση (F9) από 6 εργαλεία τριβής από αμμόλιθο (LL586a, b, c, e, f, g), 1 λίθο με κοιλότητα (LL586d, ίσως γουδί) και 1 γουδοχέρι (LL586h).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F14, πιθανοί πάγκοι (F11, F13) στα ΒΔ και ΝΔ του δαπέδου, λίθος με κοιλότητα F6 (ίσως βάση υποδοχής στύλου ή χώρος συγκέντρωσης υγρών), 4 πεταλόσχημες ή κυκλικές/ελλειψοειδείς λεκανοειδείς κατασκευές από λίθο, λάσπη και κονίαμα (F1, F2, F3, F5), θραυσμένο γουδί (F7) τοποθετημένο σε λάκκο.

Άλλα αντικείμενα: F1: εργαλείο τριβής (LL760), συγκέντρωση οστράκων βάσης (ομφαλωτές, κοντά στο F2). F3: Χονδροειδές γραπτό αποθηκευτικό αγγείο (βρισκόταν εντός της κατασκευής), εργαλείο τριβής (LL728), προχυτική φλάσκα (LL541), μεγάλη φλάσκα (LL542). F5: εργαλείο τριβής (LL729). Ακόμη 1 εργαλείο τριβής (LL557) και η προχυτική φλάσκα (LL717) που συνεχίζει και σε αυτό το επίπεδο.

► Φάση 7.2 (μη ασφαλές επίπεδο)

(πολλά από τα ευρήματα πιθανότατα προέρχονται από το προηγούμενο επίπεδο 7.3)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 οπές πασσάλων (πάνω από την εστία της Φάσης 7.3).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –¹

Άλλα αντικείμενα: F9: εργαλείο κρούσης/τριβής (LL480). F11: εργαλείο κοπής (LL503), εργαλείο κρούσης/τριβής (LL504), λίθος ακονίσματος (LL506) εργαλείο κρούσης (LL507). F13: 2 εργαλεία κοπής (LL551, 555), 3 εργαλεία κρούσης (LL552–554). Ακόμη: γουδοχέρι (LL511), εργαλείο τριβής (LL522), κωνικός λίθος (LL535), πήλινες φιάλες (LL545, 558), τριβείο (LL537), πώμα (LL519), θραύσμα μεγάλης λίθινης λεκάνης (LL536), εργαλείο κοπής (LL521), οστέινο εργαλείο (LL518), λεπίδα οψιανού (719), μη επεξεργασμένος πικρόλιθος (LL468).

✱✱

Κτίσμα 11

► Φάση 11.1 (διάμ. 6,25 μ., εμβαδόν δαπέδου 22,9 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 68 οπές πασσάλων (δεν είναι όλες σύγχρονες μεταξύ τους).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση βοτσάλων και ενός εργαλείου κοπής LL880 (νότια του F11).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κεντρική εστία (F6), κοιλότητα (F10), λάκκος (F7), λάκκος (F11), κατασκευή (F1) με λίθινη σκάφη στον πυθμένα και περιχέλιωμα από κάθετα τοποθετημένα τριβεία και τριπτήρες, ρηχή κοιλότητα (F3) με όστρακα από μεγάλο αγγείο, ακόμη τρεις παρόμοιες κοιλότητες με περιχέλιωμα από *pisé* και λίθους (F4, F5, F8), κονιαμένη σκάφη (F2, ίσως για συλλογή

νερού) σε επαφή με τον ΒΑ τοίχο (συνδέεται με αποθηκευτικό αγγείο, 1 εργαλείο κοπής, 1 εργαλείο τριβής και 1 γουδοχέρι).

Αλλα αντικείμενα: F1: εργαλείο κρούσης/τριβής (LL897), μικροί κωνικοί λίθοι (LL819, 896). F11: ειδώλιο (LL814). Ακόμη: 1 εργαλείο κρούσης (LL847).

Κτίσμα 13

(μη ασφαλές επίπεδο)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 1 οπή στύλου (F6).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία F1, 2 κωνιμένες κοιλότητες (F3, F4).

Αλλα αντικείμενα: εργαλεία κοπής (LL831, 832, 912, 830), εργαλεία κρούσης/τριβής (LL786, 828–829), γουδοχέρια (LL827, 834), εργαλεία τριβής (LL835, 851), λίθος με κοιλότητα (LL987), λίθος με εγχαράξεις (LL787), διαμορφωμένο όστρακο (LL1019).

Κτίσμα 14

► Φάση 14.2

Δαπεδοειδής επιφάνεια κάτω από τη Φάση 14.1. Εντοπίστηκαν: 1 εργαλείο κοπής (LL980), 2 εργαλεία κρούσης (LL978, 979), εργαλείο τριβής (LL977), τριβείο (LL981).

► Φάση 14.1 (σώζεται πολύ αποσπασματικά, πιθανολογούμενη διάμ. 6,30 μ., εμβαδόν δαπέδου 22,1 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: αναφέρονται οπές πασσάλων (αδιευκρίνιστος αριθμός).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση (LL846) 19 εργαλείων (πελέκεις LL846g–q, u, αξίνες LL846a–f, εργαλεία κρούσης/τριβής LL846r, s, και 1 μικρός λίθος με εγχαράξεις LL846t). Συγκέντρωση (LL492) 13 εργαλείων κοπής (πελέκεις LL492a–i, αξίνες LL492l–m, και 1 απολεπισμένο εργαλείο LL492j).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: –

Αλλα αντικείμενα: πιθανώς 1 θραύσμα αποθηκευτικού αγγείου (K34a.1 F1) ανήκει στο επίπεδο

αυτό. Ακόμη: εργαλεία κοπής (LL934, 1158, 952), γουδοχέρια (LL491, 905), ειδώλιο (LL949).

Κτίσμα 17

(μη ασφαλές επίπεδο, υπολογιζόμενη διάμ. 4,75 μ., εμβαδόν δαπέδου 11,4 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: αναφέρονται οπές πασσάλων (αδιευκρίνιστος αριθμός).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κοιλότητα με στάχτες (F4, πιθανή εστία), λάκκος (F2).

Αλλα αντικείμενα: Επίπεδο 1: εργαλείο κοπής (LL1172), λίθος με κοιλότητα (LL1199). Επίπεδο 2: εργαλείο κρούσης (LL1185), περίαπτο/περιλαίμιο (LL1203), λίθος με εγχαράξεις.

*

ΥΠΑΙΘΡΙΟΙ ΧΩΡΟΙ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΙΙ (ΟΛΕΣ ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ)

► M34b/35a

Πρόχειρα επιστρωμένη περιοχή με μεγάλους λάκκους (με βάση την κεραμική πιθανώς ανήκει στην Περίοδο 2). Ορίζεται από τοίχο στη μία πλευρά. Οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι οι λάκκοι ήταν αποθηκευτικοί.

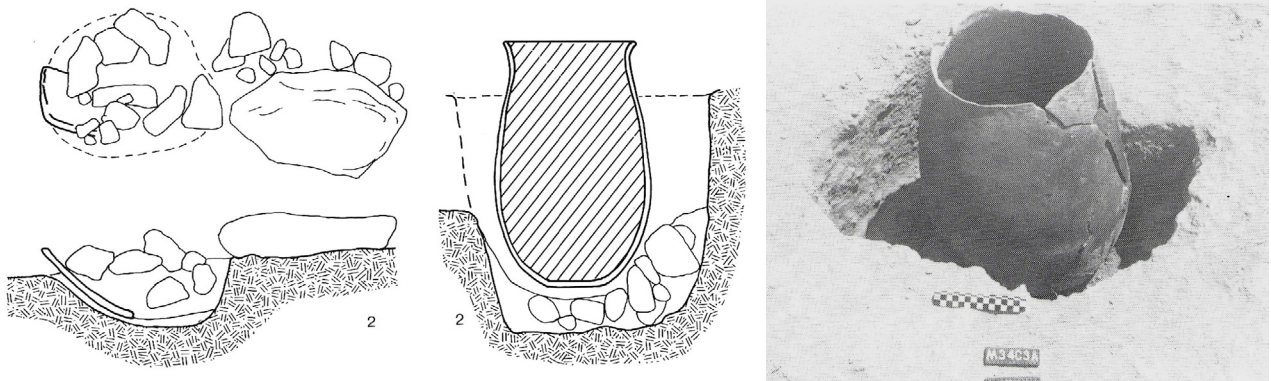
► Φάση 1

Πιθανή πυρά στο M33b.4 F2 (Περιοχή Κτίσματος 19), λίγοι λάκκοι και οπές στύλων εντός εκτεταμένης περιοχής με στάχτες και διαβρωμένες επιφάνειες («Ash hollow»). ΝΔ αυτών: πιθανό τμήμα μικρού υπαίθριου νεκροταφείου.

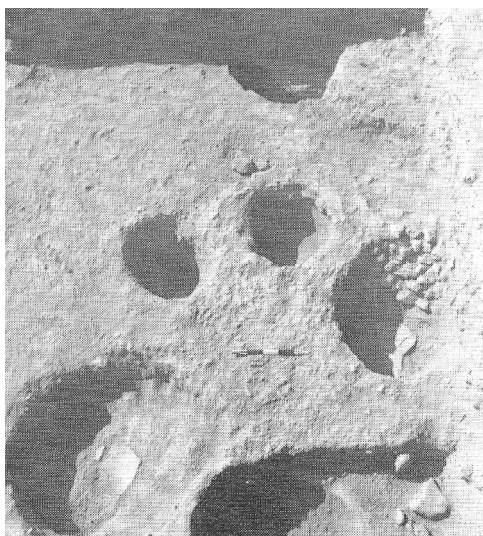
► Φάση 2

Χώρος αποθήκευσης («Store Area», εικ. 59)

Βρίσκεται στο ΒΑ άκρο του ανεσκαμμένου χώρου. Καλύπτει έκταση περίπου 50 μ² με λίγες οπές πασσάλων και τουλάχιστον 11 λάκκους (στο σχέδιο υπάρχουν 13) περίπου ίδιων διαστάσεων. Οι λάκκοι είναι σύγχρονοι και κάποιοι από αυτούς περιείχαν μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία (π.χ. στο M34c.3a, όπου βρέθηκε ολόκληρο το LL1061), ενώ εντοπίστηκαν και καμένοι σπόροι κριθαριού αλλά και εργαλεία τριβής και κρούσης που σχετίζονται με επεξεργασία αγροτικών προϊόντων. Τα δεδομένα συνηγορούν

Εικ. 57-58. Λάκκος με αποθηκευτικό αγγείο από τη Λέμπα.

Εικ. 59. Αποθηκευτική περιοχή με λάκκους στη Λέμπα.

προς την ερμηνεία της μαζικής αποθήκευσης αγαθών.

Ευθύγραμμος τοίχος («Linear Wall»)

Βρίσκεται ανατολικά του Κτίσματος 10. Πρόκειται για αιγιματική συγκέντρωση λίθων (M33b/d F1). Η σύνδεσή του με τον γειτονικό αποθηκευτικό χώρο («Store Area») είναι πολύ πιθανή, καθώς θα μπορούσε να τον όριζε.⁷⁵¹

Αποθηκευτικός χώρος με ξύλινη στέγαση («Timbered Storage Area»)

Πρόκειται για ένα μωσαϊκό από επιφάνειες με διάφορους λάκκους, οπές πασσάλων (stakes) και

στύλων (posts) τα οποία δημιουργούν ένα πολύ δυσδιάκριτο παλίμψηστο για να του αποδοθεί ασφαλής διαχωρισμός τόσο χρονολογικού όσο και στρωματογραφικού οριζοντα. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ο χώρος ήταν υπαίθριος και περιλάμβανε ελαφριές ξύλινες κατασκευές που σκεπάζουν περιοχή με βυθισμένα στο έδαφος αποθηκευτικά αγγεία (εικ. 57-58).⁷⁵² Ο μεγάλος αριθμός οπών φανερώνει τόσο την κατά καιρούς ελαφριά μετατόπιση των κατασκευών όσο και τη μακροχρόνια χρήση τους.⁷⁵³ Είναι πολύ πιθανό μάλιστα η χρήση τους να εκτείνεται και στην Περίοδο 3.

Σε αυτό τον χώρο εντάσσονται τα εξής στοιχεία:

Διάφορες επιφάνειες χρήσης: ενδείξεις για λίθινες βάσεις οι οποίες πιθανώς συγκρατούσαν αποθηκευτικά αγγεία. Επαναλαμβανόμενο στοιχείο αυτών των επιφανειών είναι το πλήθος οπών στύλων και πασσάλων στις περιφέρειές τους αν και η αποκατάσταση συνόλων είναι αδύνατη.

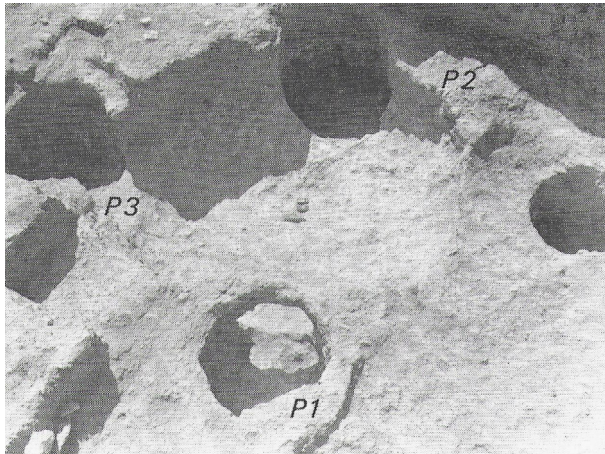
Οπές στύλων/πασσάλων: περίπου 120 οπές στύλων (κυκλικές και ημικυκλικές, μέσης διαμέτρου 0,122 μ. και μέσου βήθους 0,119 μ.). Σε συνδυασμό με τις οπές πασσάλων πιθανώς συνδέονται με ελαφρές ξύλινες κατασκευές που παραπέμπουν είτε σε ξύλινους φράκτες είτε σε φορητά ή μόνιμα «σκέπαστρα» για την προστασία των λάκκων με τα αγγεία (εικ. 9).

Λάκκοι: Το πιο σημαντικό στοιχείο που παραπέμπει άμεσα σε αποθήκευση αγαθών σε αυτό τον

751. Μαντζουράνη 2001, 79.

752. Βλ. LAP I, 130.

753. LAP I, 130.

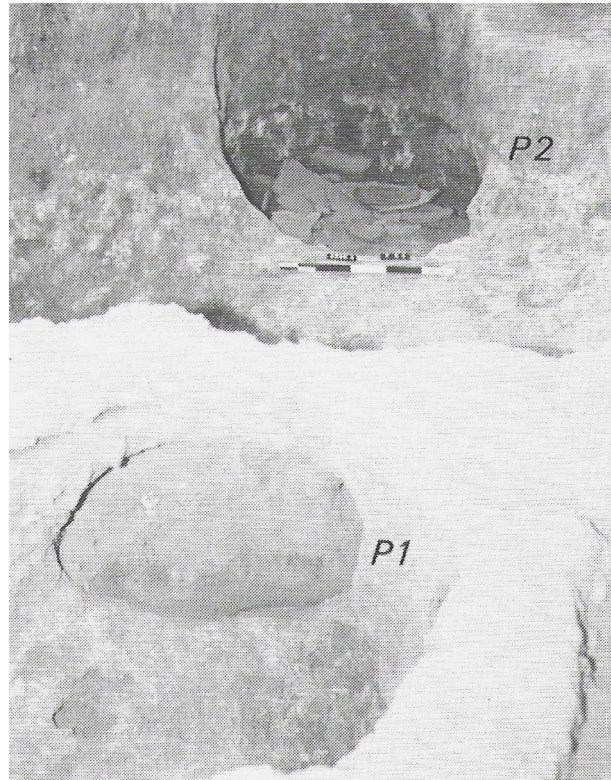

Εικ. 60. Υπόγειο αποθηκευτικό σύμπλεγμα στη Λέμπα.

χώρο. Σχεδόν όλοι οι καταγεγραμμένοι λάκκοι ήταν στο κατάλληλο μέγεθος για να δεχθούν αποθηκευτικά αγγεία και περίπου οι μισοί περιείχαν θραύσματα από τέτοια μεγάλα αγγεία ή και ολόκληρα αγγεία (εικ. 63–64).⁷⁵⁴ Σημαντική είναι από τη μια η εύρεση 2 τριβείων αλλά και από την άλλη η πλήρης απουσία απανθρακωμένων σπόρων.

Άλλα στοιχεία: 2 διαδοχικές φάσεις κονιαμένης δεξαμενής/λεκάνης M33c.3a F33a,b συνδέονται με συγκεκριμένους λάκκους (π.χ. αποθηκευτικοί λάκκοι F36, F6, F1 με θραύσματα μεγάλων αγγείων) και κατ' επέκτασιν με προετοιμασία τροφής για αποθήκευση ή επεξεργασία κάποιου προϊόντος. Τμήμα τοίχου (L32b.3a F3) και διαβρωμένοι λάκκοι άγνωστης χρήσης αλλά πιθανώς αποθηκευτικής (F26, F27, F62, F63). Λίθινες βάσεις στήριξης αντικειμένων (stone settings) F6, F43, Χονδροειδές ανοικτό αγγείο (F4) και κονιαμένη κατασκευή (F12) στο L32b.4a. Άλλες κονιαμένες κατασκευές (F1, F2) στο M32d.3a3, και κυκλικές κατασκευές υποδοχής αντικειμένων (F25, F80) στο M32d.3a. Επίσης, λάκκος F1 (με αποθηκευτικό αγγείο LL539) και συγκέντρωση 5 βοτσάλων (LL924 a–e), λάκκος F5 στο L32b και F32 στο L33a. Όλα τα παραπάνω οδηγούν στον αποθηκευτικό χαρακτήρα του υπαίθριου αυτού χώρου καθώς και σε χρήσεις που περιλαμβάνουν την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων και την προετοιμασία για βρώση ή αποθήκευση.

*

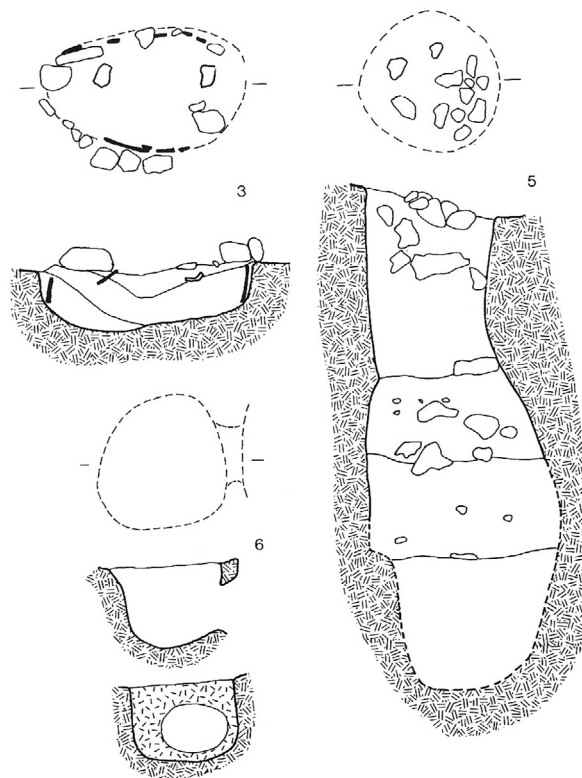
Εικ. 61. Οι λάκκοι 1 και 2 του Υπόγειου αποθηκευτικού συμπλέγματος στη Λέμπα.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 3

Υπόγειο αποθηκευτικό σύμπλεγμα («Underground Storage Complex» K33b.4 F2) (εικ. 60–61)

Πρόκειται για μία «κατασκευή» που ανήκει σε πρωιμότερη φάση συγκριτικά με τα κτήρια της περιόδου 3 (χωρίς όμως να υπάρχει σημαντική χρονολογική διαφορά όπως φανερώνει η κεραμική). Το Κτίσμα 11 μάλιστα τη σφραγίζει αν και είχε ήδη διακοπεί η χρήση της πριν την κατασκευή του. Αποτελείται από μία κεντρική μεγαλύτερη κοιλότητα με δύο ή πιο πιθανά τρία ανοίγματα σε πλευρικές κυκλικές κοιλότητες (P1, P2, P3). Σε δύο περιπτώσεις (P1 και P3) η κεντρική κοιλότητα συνδέεται με τις πλευρικές με ένα στενό άνοιγμα. Επίσης, η εύρεση μεγάλου αριθμού θραυσμάτων αποθηκευτικών αγγείων στις κοιλότητες P2 και P3 φανερώνει τόσο την κύρια χρήση της συγκεκριμένης «κατασκευής» αλλά και την πιθανή ανάγκη για διατήρηση κάποιου αγαθού που απαιτούσε υπόγεια αποθήκευση (για χαμηλότερη και σταθερή θερμοκρασία).

754. LAP I, 131.

Εικ. 62. Διάφοροι τύποι λάκκων από τη Λέμπα.

Αποθηκευτικός χώρος («Store Area») και αποθηκευτικός χώρος με ξύλινη στέγαση («Timbered Storage Area»)

Πιθανή η συνέχεια της χρήσης τους και στην Περίοδο 3, αν και φαίνεται ότι κάποια τμήματά τους ενδέχεται να είχαν εγκαταλειφθεί ή/και καλυφθεί (π.χ. από το Κτίσμα 13).

Λάκκοι

Αποθηκευτικός λάκκος με θραύσματα χονδροειδούς γραπτού αποθηκευτικού αγγείου κατά χώραν στο M32d.2a1 F6. Περισσότεροι λάκκοι εμφανίσθηκαν στο M34c.3a οι οποίοι με βάση το κεραμικό υλικό που περιείχαν εντάσσονται στη φάση 3.⁷⁵⁵

755. LAPI, 320.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ ΛΕΜΠΑ ΛΑΚΚΟΥΣ

Αποθηκευτικές δραστηριότητες

Τα δεδομένα που αφορούν στα κινητά ευρήματα, στις σταθερές κατασκευές και σε άλλα κατάλοιπα που συνδέονται με αποθηκευτικές πρακτικές είναι εξαιρετικά πλούσια στον οικισμό της Λέμπας. Η παράλληλη ύπαρξη ενδείξεων, τόσο εντός των κτηρίων όσο και έξω από αυτά, δίνει μία σφαιρική εικόνα της αποθήκευσης αγαθών και της συνολικής οικονομικής στρατηγικής των κοινωνικών ομάδων του οικισμού. Ο ίδιος ο ανασκαφέας, μάλιστα, σημείωσε την παράλληλη μελέτη εσωτερικών και υπαίθριων χώρων ως πρωταρχική προτεραιότητα του προγράμματος αυτού καθώς, όπως αναφέρει, έτσι εξασφαλίζεται τόσο η συνολική προσέγγιση της οικονομίας (στις πρώιμες αγροτικές κοινωνίες) όσο και η ισορροπημένη αρχιτεκτονική μελέτη του οικισμού.⁷⁵⁶

Οι καταγεγραμμένες αποθηκευτικές κατασκευές, τα αγγεία και οι συγκεντρώσεις αποθηκευμένων ευρημάτων από τις τρεις φάσεις της Λέμπας ξεπερνούν τις 100 περιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, για τη Φάση 1 καταγράφηκαν 24 περιπτώσεις εντός κτηρίων και μόλις μία εκτός, για τη Φάση 2, 16 περιπτώσεις εντός κτηρίων και 23–26 εκτός και για τη Φάση 3, 35 περιπτώσεις εντός κτηρίων και 4–5 εκτός. Για την αποθήκευση σε πήλινα αγγεία (τύπος 1.1) υπάρχουν καταγεγραμμένα παραδείγματα από όλες τις φάσεις (13 περιπτώσεις συνολικά). Ωστόσο, εάν συνυπολογισθούν οι υπέργειες κατασκευές και οι λάκκοι που περιείχαν αποθηκευτικά αγγεία (τύποι 2.1–1.1, 3.1–1.1 και άλλα), τότε ο συνολικός αριθμός ξεπερνά τις 40–45 περιπτώσεις, αποδεικνύοντας ότι τα πήλινα αγγεία αποτέλεσαν το βασικότερο μέσο αποθήκευσης αγροτικών και άλλων αγαθών, κυρίως στις δύο τελευταίες φάσεις του οικισμού.

Πολυπληθείς είναι και οι απλοί λάκκοι και κοιλότητες (τύπος 2.1, 10–15 παραδείγματα), ενώ δεν λείπουν και οι λάκκοι με περιχέλιωμα (τύπος 2.2, 6–7 παραδείγματα). Μοναδικές είναι οι δύο κοιλότητες που εμφανίζονται επιχρισμένες με κονίαμα στα τοιχώματα (τύπος 2.3) και εντοπίστηκαν στο Κτίσμα 8.2.2. Επίσης, εξέχουσα θέση ανάμεσα στους αποθηκευτικούς λάκκους κατέχουν ορισμένοι που προορίζονταν για αποθήκευση εργαλείων και πρώτων υλών (τύπος 2.1–5.2). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, οι λάκκοι αυτοί εμφανίζουν σημαντική αύξηση κατά την τελευταία φάση του οικισμού και ιδιαίτερα στην Περιοχή II.⁷⁵⁷ Οι αποθηκευτικές κατασκευές αυτού του τύπου συνεχίζουν τη μακρά παράδοση από τους οικισμούς της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου.⁷⁵⁸ Αντιθέτως, νέο στοιχείο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η αύξηση της αποθήκευσης σε υπέργειες κατασκευές κυρίως εντός κτηρίων (τύποι 3.1, 3.3 και άλλοι) που αριθμούν περίπου 13 περιπτώσεις. Κρίνοντας από τα συνευρήματά τους, οι περισσότερες από αυτές φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως κατασκευές τοποθέτησης αγγείων. Για κάποιες πάντως, πρέπει να διατηρηθεί μία επιφύλαξη, καθώς οι επιφάνειές τους ενδέχεται να μη σχετίζονται αποκλειστικά με αποθηκευτικές δραστηριότητες.

Σημαντικός είναι και ο αριθμός των συγκεντρώσεων εργαλείων (τύπος 5.2) ή διαφόρων συνόλων που περιλαμβάνουν τόσο εργαλεία όσο και πρώτες ύλες (5.2–5.3). Αυτός ο τύπος αποθήκευσης εμφανίζεται με σχετικά μεγάλη συχνότητα καθώς συνολικά υπάρχουν περίπου 25 καταγεγραμμένες περιπτώσεις από όλες τις φάσεις του οικισμού, χωρίς να υπολογίζονται οι συγκεντρώσεις εργαλείων που έχουν απορριφθεί. Οι αποθηκευμένες συγκεντρώσεις περιλαμβάνουν συνήθως διάφορα μεικτά σύνολα λίθινων λειασμένων εργαλείων (κοπή, τριβής

756. LAP I, 127.

757. LAP I, 164.

758. McCartney 2007, 87.

και κρούσης) ή και σύνολα εργαλείων συγκεκριμένης χρήσης,⁷⁵⁹ λαξευμένα εργαλεία⁷⁶⁰ και πιο σπάνια βότσαλα⁷⁶¹ και πρώτη ύλη ή και απολεπίσματα από την παραγωγή εργαλείων από πυριτόλιθο (LL358).

Πολύ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαχρονική εξέταση των δεδομένων καθώς και τα συγκριτικά στοιχεία μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών χώρων. Για την εξέλιξη των πήλινων αγγείων παρατηρείται η έντονη αλλαγή από τη Φάση 1 (μικρής χωρητικότητας αγγεία σε εσωτερικούς χώρους) στις Φάσεις 2–3 (μεγάλης χωρητικότητας αποθηκευτικά σκεύη σε υπαίθριους και εσωτερικούς χώρους). Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται αναλυτικά στην επόμενη υποενότητα που αφορά στην κεραμική. Οι υπόλοιπες κατασκευές και συγκεντρώσεις αποθηκευμένων υλών εμφανίζονται ομοιόμορφα στις τρεις φάσεις από πλευράς ποικιλίας. Υπάρχει, ωστόσο, μια αυξητική τάση στον αριθμό τους στις Φάσεις 2 και 3.

Η Φάση 1 (εικ. 54) χαρακτηρίζεται από ποικιλία μικρής χωρητικότητας αποθηκευτικών κατασκευών και αγγείων που περιορίζονται πάντως στο εσωτερικό των κτηρίων. Το γεγονός αυτό δημιουργεί ένα σημαντικό κενό καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον χώρο όπου αποθηκεύονταν μαζικά η αγροτική σοδειά. Η ύπαρξη μιας σειράς 7 λάκκων παρόμοιων διαμέτρων και βαθών στο τετράγωνο N19d ίσως αναπληρώνει εν μέρει αυτό το κενό. Οι λάκκοι περιείχαν μεγάλους ηφαιστειακούς λίθους και στάχτες και ερμηνεύθηκαν ως θερμικές κατασκευές (ίσως φούρνοι). Από τα λεγόμενα των ανασκαφών πάντως, είναι πιθανή η συσχέτισή τους με αποθηκευτικές δραστηριότητες καθώς η ύπαρξη στάχτης και το γέμισμα από λίθους θυμίζουν ανάλογες περιπτώσεις που σημειώθηκαν για τη Νεολιθική περίοδο (Κεφάλαιο 3). Το σχετικά αυξημένο ποσοστό χονδροειδούς κεραμικής στο σημείο αυτό μάλιστα, έχει συσχετισθεί με την παρουσία αγγείων για την πραγματοποίηση δραστηριοτήτων αποξήρανσης αποθηκευμένων προϊόντων.⁷⁶² Από την άλλη, το μικρό βάθος των λάκκων και η απουσία στοιχείων για βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα μειώνουν κάπως τις πιθανότητες μιας τέτοιας ερμηνείας. Περισσότεροι λάκκοι και κοιλότητες εντοπίστηκαν στα τετράγωνα M20b, M21a, σε χώρο που έχει αποκαλυφθεί ένα αινιγματικό παλίμψηστο κατασκευών και χρήσεων. Γενικά, παρά την έρευνα και ανασκαφή σχετικά μεγάλης έκτασης εξωτερικών χώρων στην Περιοχή Ι, η διάβρωση και το μικρό ύψος των επιχώσεων δυσχεραίνουν τη χρονολόγηση των υπαίθριων στοιχείων και ως εκ τούτου δημιουργούν μια ελλιπή εικόνα των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στους εξωτερικούς χώρους.

Αντιθέτως, κατά τη Φάση 2, εμφανής είναι η μετάβαση στη μαζική αποθήκευση σε υπαίθριους χώρους (εικ. 55). Με μοναδική εξαίρεση το Κτίσμα 1 που περιείχε τουλάχιστον 3 μεγάλα αποθηκευτικά σκεύη (υπολογιζόμενης χωρητικότητας τουλάχιστον 250–300 λίτρων), η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από μεγάλης χωρητικότητας αγγεία τοποθετημένα σε λάκκους κατασκευασμένους αποκλειστικά για αυτόν τον σκοπό.⁷⁶³ Στην Περιοχή ΙΙ υπάρχουν δύο χώροι υπαίθριας μαζικής αποθήκευσης.

Η πρώτη περιοχή στο ΒΑ άκρο του ανεσκαμμένου τμήματος (εικ. 59) βρίσκεται πάνω από τη μεγάλη κοιλότητα με στάχτες της Περιόδου 1 (τετράγωνα M33b/d και M34a/c) και πιθανότατα ορίζεται στη νότια πλευρά από μεγάλο τοίχο («Linear wall»). Εντοπίστηκαν διαταραγμένα ίχνη από οπές πασσάλων και λάκκοι. Συνολικά ανασκάφηκαν περίπου 11 λάκκοι⁷⁶⁴

759. Π.χ. μόνο εργαλεία κοπής όπως το LL492, 129–34 κ.ά.

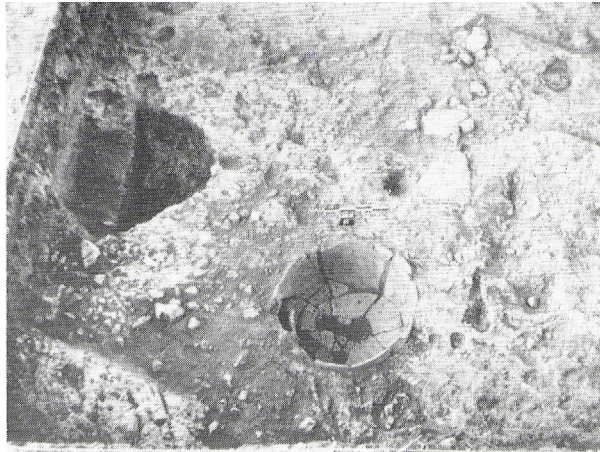
760. Π.χ. LL762, 763, 1022, 238 κ.ά.

761. Π.χ. LL759a–b, LL961a–d.

762. LAP I, 65.

763. Πρόκειται για τους λάκκους του τύπου 2 της τελικής δημοσίευσης. Βλ. LAP I, 239–40.

764. Στο σχέδιο της δημοσίευσης πάντως υπάρχουν 13.

Εικ. 63-64. Αποθηκευτικά αγγεία σε λάκκους της Λέμπας.

που εμφανίζονται σύγχρονοι μεταξύ τους καθώς κανένας δεν τέμνεται από άλλον. Όπως σημειώνει ο Peltenburg, «τα περιεχόμενα και οι διαστάσεις τους συνηγορούν στο ότι λειτουργούσαν ως λάκκοι για αποθηκευτικά αγγεία, και πράγματι ένας από αυτούς (M34c.3a F3) περιείχε ακόμα ένα ολόκληρο παράδειγμα» (εικ. 57–58).⁷⁶⁵ Άλλα παραδείγματα από τον ίδιο χώρο παραπέμπουν σε λίθινες βάσεις στήριξης ή/και λιθορριπές. Υπάρχουν επίσης, παρόμοιοι και πιθανότατα σύγχρονοι λάκκοι στα M32d, L33b και M34b οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι «η αποθήκευση αγαθών σε μεγάλα κεραμικά αγγεία, ήταν μία σημαντική πτυχή της Φάσης 2».⁷⁶⁶

Απανθρακωμένοι σπόροι κριθαριού σχετίζονταν άμεσα με αυτούς τους λάκκους. Η αποθηκευτική περιοχή εκτείνεται σε 50 μ² και η συνολική χωρητικότητα των λάκκων που αποκαλύφθηκαν υπολογίζεται σε 7000 λίτρα, ποσότητα η οποία κατά τους ανασκαφείς επαρκεί για τις ετήσιες διατροφικές ανάγκες περίπου 20 ατόμων.⁷⁶⁷ Πρέπει να τονιστεί ωστόσο, ότι εφόσον ο χώρος δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, η έκταση και χωρητικότητά του θα μπορούσε να είναι κατά πολύ μεγαλύτερη. Επιπλέον, η παρουσία ακόμη 3–4 αποθηκευτικών λάκκων νοτίως του τοίχου ίσως αποτελεί στοιχείο του ότι ο χώρος ήταν αρχικά ενιαίος και ο τοίχος είναι ύστερη προσθήκη.

Η ύπαρξη ενός χονδροειδούς ταψιού (M33b.2 F3–4) και πολλών εργαλείων από λειασμένο λίθο (π.χ. M34a.2a F2) για τριβή και κρούση δείχνουν ότι στην ίδια περιοχή θα λάμβαναν χώρα διάφορες δραστηριότητες όπως η προετοιμασία τροφής για αποθήκευση. Είναι πιθανό, επίσης, ο συγκεκριμένος χώρος να μην ήταν υπαίθριος, αν και η στέγασή του θα ήταν ένα πολύ δύσκολο επίτευγμα. Σημειωτέον, τέλος, ότι εάν η ερμηνεία των δεδομένων από τους ανασκαφείς είναι σωστή, τότε το Κτίσμα 13 βρίσκεται στρωματογραφικά πάνω σε ένα μέρος αυτού του χώρου και κατά συνέπεια θα μπορούσε να τον διαδέχεται (εάν όντως ήταν ήδη εκτός χρήσης). Εν κατακλείδι, αυτή η περιοχή αποτελεί μία υπαίθρια ζώνη «αποθήκευσης αλλοιώσιμων σε λάκκους».⁷⁶⁸

Η δεύτερη περιοχή εντατικής αποθήκευσης βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου της Περιοχής II. Πρόκειται για την περιοχή που συμβατικά ονομάζεται «αποθηκευτικός χώρος με ξύλινη στέγαση» και η οποία σε αντίθεση με τον χώρο στα ΒΑ έχει ενδείξεις για

765. LAP I, 129.

766. LAP I, 129.

767. LAP I, 326.

768. LAP I, 129. Η πρακτική αυτή, μάλιστα, θυμίζει τις σύγχρονες «βούτσες» στην Κύπρο.

μια ποικιλία δραστηριοτήτων. Κυρίαρχη, πάντως, είναι μια σειρά τουλάχιστον 6–7 λάκκων, στους μισούς από τους οποίους σώζονται θραύσματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων (εικ. 63–64).⁷⁶⁹ Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού οπών στύλων και πασσάλων ερμηνεύεται ως κατάλοιπο ελαφρών, ξύλινων και πιθανότατα φορητών κατασκευών στέγασης των λάκκων.⁷⁷⁰ Συν τοις άλλοις, η παρουσία λεκανοειδών κατασκευών, τριβείων και θραυσμάτων χονδροειδών ταψιών στο χώρο συνδέεται με δραστηριότητες που αφορούν στην προετοιμασία τροφής για κατανάλωση και για αποθήκευση. Ατυχώς, δεν υπάρχουν στοιχεία από την περιοχή αυτή για αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα που θα φανέρωναν πιθανές ομοιότητες ή διαφορές στο είδος που αποθηκευόταν μεταξύ των δύο σύγχρονων χώρων υπαίθριας μαζικής αποθήκευσης.

Σε ένα πρώιμο τμήμα της επόμενης Φάσης (3) τοποθετείται ακόμη ένα υπόγειο αποθηκευτικό σύμπλεγμα αποτελούμενο από 3 λάκκους (P1–P3) και κεντρική μεγάλη κοιλότητα που ένωνε τις υπόλοιπες (εικ. 60–61). Οι λάκκοι P2–P3 περιείχαν θραύσματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων φανερώνοντας τη λειτουργία του συγκεκριμένου συμπλέγματος. Παρόλο που δεν δίνονται στοιχεία για τη χωρητικότητα των λάκκων και των αγγείων, η παρουσία του συμπλέγματος αυτού κάτω από τα μετέπειτα κτήρια της Φάσης 3 εντείνει την εικόνα της μετάβασης από την κοινοτική στην ιδιωτική αποθήκευση, όπως θα φανεί παρακάτω. Πράγματι, αν και οι ανασκαφείς σημειώνουν την πιθανότητα κάποιοι από τους υπαίθριους χώρους να συνέχισαν να λειτουργούν για αποθηκευτικούς λόγους, η Φάση 3 χαρακτηρίζεται από τη μαζική αποθήκευση αγαθών σε εσωτερικούς χώρους.

Από τα 5–6 κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στην τελευταία Φάση (3, εικ. 56) του οικισμού, τα τρία (Κτίσματα 2, 3 και 11) έχουν πλούσια στοιχεία για αποθήκευση σε σειρές μεγάλων πίθων. Αντιθέτως, με εξαίρεση το υπόγειο σύμπλεγμα που αναφέρθηκε προηγουμένως και έναν λάκκο με αποθηκευτικό αγγείο (LL1060 στο τετράγωνο M32d.2a1), τα στοιχεία για αποθήκευση σε υπαίθριους χώρους είναι εμφανώς περιορισμένα. Στο Κτίσμα 2 εμφανίζεται μια συγκέντρωση τουλάχιστον 5 μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων⁷⁷¹ στο ΒΔ τμήμα του δαπέδου, τοποθετημένα είτε σε υπέργειες κατασκευές με περιχέλιωμα είτε σε λάκκους. Η εύρεση λίγων απανθρακωμένων σπόρων φακής ίσως υποδηλώνει το αποθηκεύσιμο είδος, ενώ οι ανασκαφείς υπολογίζουν τη μέγιστη συνολική χωρητικότητα κοντά στα 3,8 μ³ (3800 λίτρα). Εάν οι υπολογισμοί του Peltenburg είναι σωστοί, τότε η ποσότητα αυτή θα κάλυπτε τις ετήσιες ανάγκες τουλάχιστον 10 ατόμων. Στον ίδιο χώρο, καταγράφηκε επίσης μια σημαντική ποσότητα οστών που παραπέμπουν σε αποθήκευση κρέατος⁷⁷² και ακόμη μια συγκέντρωση πυριτολίθων (LL238). Συνεπώς, το Κτίσμα 2, το οποίο είναι και το μεγαλύτερο από όσα αποκαλύφθηκαν στη Λέμπα (40,7 μ²), φαινομενικά αποτελεί μια αυτόρκτη οικιστική μονάδα που καλύπτει ποικίλες ανάγκες και χρήσεις όπως διαμονή, προετοιμασία τροφής για κατανάλωση και μαζική αποθήκευση αγαθών και εργαλείων.

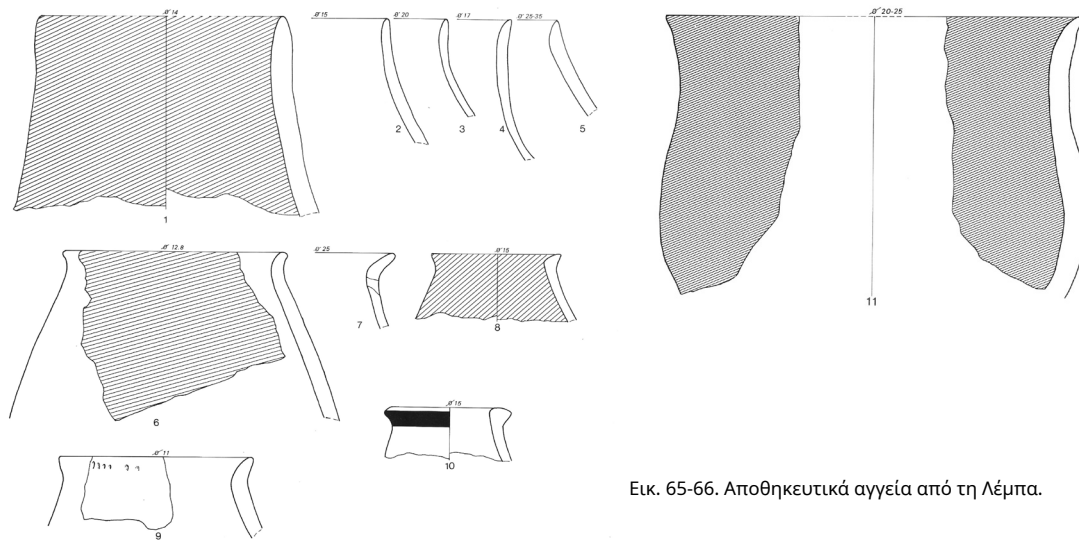
Παρόμοια χαρακτηριστικά εμφανίζονται και στο γειτονικό Κτίσμα 3. Παρά το μικρότερο μέγεθος (27,4 μ²) τα στοιχεία για αποθήκευση είναι ακόμη πιο πλούσια. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τουλάχιστον 4 συγκεντρώσεις εργαλείων (κυρίως κρούσης και τριβής), ενώ κυρίαρχο στοιχείο του χώρου είναι η ύπαρξη 7–8 λάκκων περιμετρικά τοποθετημένων κοντά στον τοίχο κυρίως στο ΒΑ και ΒΔ τμήμα. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, οι λάκκοι περιείχαν θραύσματα ή μεγαλύτερα τμήματα αποθηκευτικών σκευών. Με βάση το ένα αποκατεστημένο παράδειγμα (LL380) η χωρητικότητα του οποίου υπολογίζεται σε περισσότερα από 150 λίτρα

769. LAP I, 131.

770. LAP I, 130–1.

771. Ο Peltenburg αναφέρει 6. Βλ. LAP I, 327.

772. LAP I, 327.

Εικ. 65-66. Αποθηκευτικά αγγεία από τη Λέμπα.

και εάν υποθεθεί ότι τα υπόλοιπα αγγεία είναι παρόμοιων διαστάσεων, ο συνολικός αποθηκεύσιμος όγκος ξεπερνά τα 1000–1200 λίτρα. Δεν υπάρχουν στοιχεία ως προς τι αποθηκεύονταν εκτός ίσως από την πληθώρα εργαλείων κρούσης/τριβής που παραπέμπουν σε επεξεργασία αγροτικών προϊόντων. Άλλες εργασίες υποδηλώνονται από τα πυριτολιθικά εργαλεία κοπής και τον σημαντικό αριθμό οστών χοίρων. Παρόλο που ο Peltenburg ερμηνεύει το χώρο αυτό ως κοινοτικό,⁷⁷³ πιθανή κατά τη γνώμη μου είναι και η ένταξή του σε συγκεκριμένο νοικοκυριό.

Την ίδια εικόνα μαζικής αποθήκευσης σε εσωτερικούς χώρους φέρει και το Κτίσμα 11. Παρά τη σημαντική διάβρωση που έχει υποστεί ο χώρος αυτός, αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον 4 κατασκευές και λάκκοι που φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως υποδοχείς αποθηκευτικών αγγείων. Σε μία από αυτές μάλιστα (F3) εντοπίστηκε κατά χώραν το αγγείο, ενώ η διάταξη των κατασκευών θυμίζει την περιμετρική τοποθέτηση που παρατηρήθηκε στα Κτίσματα 2 και 3. Η παρουσία στοιχείων μαζικής αποθήκευσης σε τρία από τα έξι κτήρια της Φάσης 3 σε συνδυασμό με την εικόνα εγκατάλειψης των εξωτερικών χώρων μαρτυρεί τις σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις σε ενδοκοινοτικό αλλά και διακοινοτικό επίπεδο όπως θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση

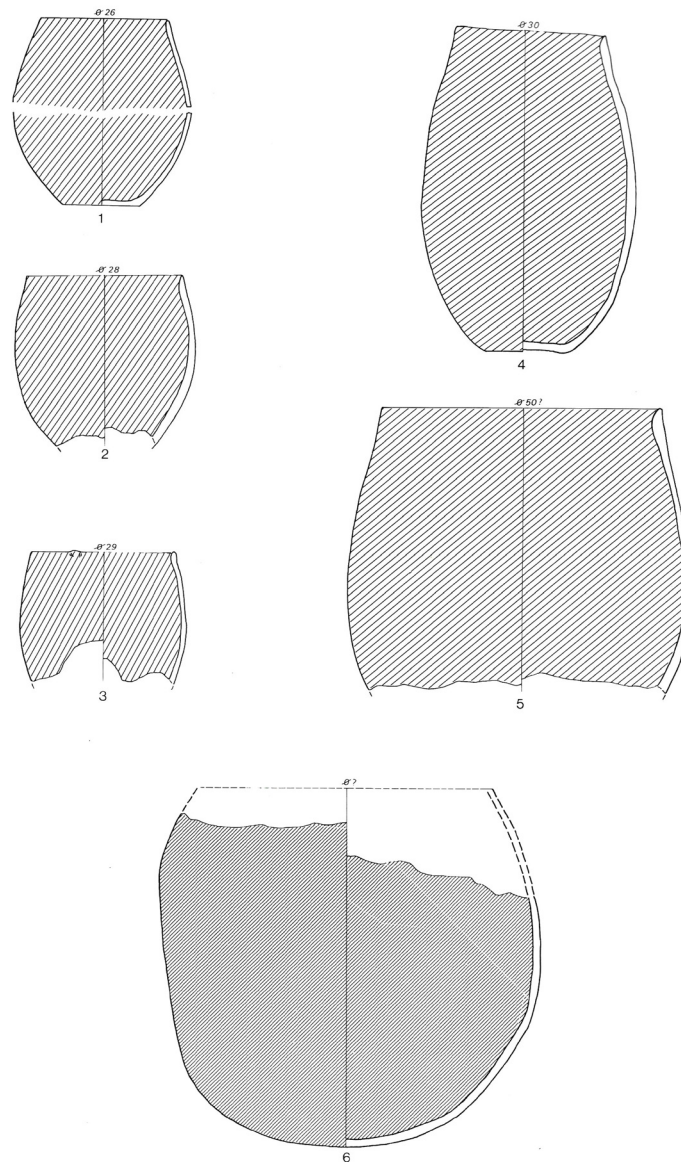
Η Ερυθρή Μονόχρωμη Γραπτή κεραμική (EMΓ) φαίνεται ότι αποτελεί το βασικό χρηστικό είδος κεραμικής για τα νοικοκυριά της Φάσης 1.⁷⁷⁴ Η Ερυθρή επί Ανοιχτού (Ε/Α) αποτελεί μόλις το 1,6% αυτής της περιόδου, ενώ σύμφωνα με τα κατάλοιπα του Κτηρίου 1 παρουσιάζει σημαντική αύξηση στην επόμενη περίοδο (φτάνει το 7,7%). Χαρακτηριστική είναι η σπανιότητα της Χονδροειδούς γραπτής κεραμικής η οποία αποτελεί μόλις το 1,1%, ενώ η συγκέντρωσή της στο Κτήριο 9 παραπέμπει πιθανώς σε παρουσία αποθηκευτικών αγγείων⁷⁷⁵ παρά τον σχετικά μικρό αριθμό οστράκων. Τα λίγα ευρύστομα κλειστά αγγεία που υποδηλώνουν αποθηκευτικές δραστηριότητες,⁷⁷⁶ είναι μικρού μεγέθους και δεν ξεπερνούν τα 6–7 λίτρα σε χωρητικότητα.

773. LAP I, 328.

774. LAP I, 67.

775. LAP I, 65.

776. Π.χ. LL1057, 713, 544 κ.ά.

Εικ. 67-68. Αποθηκευτικά αγγεία από τη Λέμπα.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς της Λέμπας, ο μικρός αριθμός οστράκων από αποθηκευτικά αγγεία κατά τη Φάση 1 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εικόνα των αποθηκευτικών πρακτικών συμπληρωνόταν από αντικείμενα κατασκευασμένα από οργανικά υλικά (όπως δέρμα, καλάθια και άλλα), ενώ δεν αποκλείεται οι οπές πασσάλων σε εξωτερικούς χώρους να σχετίζονται με κατασκευές στήριξης τέτοιων δοχείων κατάλληλων για αποθήκευση αποξηραμένων προϊόντων.⁷⁷⁷ Ένα πιθανό παράδειγμα αποτελεί η εξωτερική περιοχή στο τετράγωνο N19d που εμφανίζει, πέρα από το αυξημένο ποσοστό χονδροειδούς κεραμικής, και ένα σημαντικό αριθμό οπών πασσάλων.

Παρόλο που η εμφάνιση κλειστών αποθηκευτικών σκευών έχει ήδη σημειωθεί στη Φάση 1, κατά την επόμενη φάση της Λέμπας (2) καταγράφονται μεγάλης χωρητικότητας σκεύη για αποθήκευση εντός και εκτός κτηρίων (εικ. 65–68). Η κατακόρυφη αύξηση των μεγάλων αγγείων στις Φάσεις 2 και 3 υποδεικνύει την ύπαρξη μεγαλύτερης ανάγκης για αποτελεσματική

777. LAP I, 67.

και συγκεντρωτική αποθήκευση.⁷⁷⁸ Συνεπώς, στη Φάση 2, μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία EMΓ και E/A τεχνικής βρέθηκαν στο Κτίσμα 1 της Περιοχής Ι. Η σημασία αυτού του γεγονότος αυξάνεται κυρίως επειδή η περιοχή αυτή έχει εν πολλοίς εγκαταλειφθεί αλλά και από την παράλληλη αποκάλυψη της «Κυράς της Λέμπας» στο ίδιο κτήριο. Στη Φάση 3, τέλος, η ύπαρξη σειρών από πίθους στα Κτήρια 2, 3 και 11 καθώς και το μεγάλο ποσοστό χονδροειδούς και Μελανέρυθρης στιλβωτής κεραμικής στο Κτήριο 10 υποδεικνύουν τη μετάβαση σε συγκεντρωτική αποθήκευση σε εσωτερικούς χώρους.⁷⁷⁹

Στην Περιοχή ΙΙ, κατά τις φάσεις 2 και 3 αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός αποθηκευτικών αγγείων. Υπάρχουν δύο βασικοί τύποι που αντιστοιχούν σε περισσότερα από 20 παραδείγματα⁷⁸⁰ και σε διάφορα κεραμικά είδη (E/A, EMΓ, Μελανέρυθρα στιλβωτά και Χονδροειδή γραπτά). Η κατεξοχήν κατηγορία για αποθηκευτικά αγγεία πάντως είναι η Χονδροειδής γραπτή⁷⁸¹ ακολουθούμενη από τη Μελανέρυθρη στιλβωτή. Τα πιο συνηθισμένα αγγεία κυμαίνονται μεταξύ των 50–100 λίτρων σε χωρητικότητα,⁷⁸² υπάρχουν όμως και μεγαλύτερα παραδείγματα που ξεπερνούν τα 150 λίτρα (π.χ. LL380) και φτάνουν μεχρι και το 1 μέτρο ύψος.⁷⁸³ Η σημαντική μείωση της E/A κεραμικής στην Περίοδο 3 δείχνει ότι χρηστικοί λόγοι ήταν αυτοί που οδήγησαν το είδος αυτό σε παρακμή και τελικά στην αντικατάστασή του από άλλα είδη πιο κατάλληλα για αποθήκευση. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένα καλό παράδειγμα σχετικά με το πώς προσαρμόζεται η κεραμική παραγωγή στις κοινωνικο-οικονομικές ανάγκες κάθε εποχής.⁷⁸⁴ Από την άλλη, η γενική παρακμή της E/A διακόσμησης ίσως δεν είναι άσχετη και με κοινωνικές εξελίξεις που οδήγησαν στη μετάλλαξη του εποικοδομήματος της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο της Φάσης 2 (και ίσως της πρώιμης Φάσης 3) όπως φάνηκε και στην προηγούμενη ενότητα, αποτελεί ο συνδυασμός λάκκου-αποθηκευτικού αγγείου σε υπαίθριους χώρους είτε στεγασμένους είτε όχι. Στους χώρους αυτούς καταγράφηκαν σειρές λάκκων με βυθισμένα εντός τους μεγάλα αποθηκευτικά σκεύη (εικ. 57–58, 63–64). Το γεγονός της ύπαρξης περισσότερων από 20–25 καταγεγραμμένων παραδειγμάτων σε τουλάχιστον δύο περιοχές οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για κοινοτικούς χώρους συγκεντρωτικής αποθήκευσης του αγροτικού υπερπροϊόντος, ενώ η Bolger μιλά ακόμη και για την έναρξη οικονομίας ανακατανομής.⁷⁸⁵

Γενικά, η υιοθέτηση των πήλινων αποθηκευτικών σκευών μεγάλης χωρητικότητας αποτελεί μια σημαντικότερη εξέλιξη για την Κυπριακή προϊστορία. Οι κοινωνικές ομάδες της Μέσης Χαλκολιθικής Κύπρου, επιστρέφοντας σε έναν τρόπο ζωής που εν πολλοίς χαρακτηρίζεται από μονιμότητα στην κατοίκηση σε ένα τόπο, εκτός των άλλων αλλαγών οδηγήθηκαν σταδιακά και σε αύξηση του πληθυσμού και εντατικοποίηση της παραγωγής. Η ύπαρξη μεγαλύτερων αγροτικών αποθεμάτων έφερε και την ανάγκη αποτελεσματικότερης αποθήκευσης. Μία λύση ήταν τα αποθηκευτικά αγγεία μεγάλου μεγέθους που προσέφεραν ικανοποιητική στεγανοποίηση και μειωμένη πιθανότητα μόλυνσης του αποθηκευμένου περιεχομένου. Μεταβατικό στάδιο μεταξύ των αποθηκευτικών λάκκων της Πρώιμης Χαλκολιθικής και των πίθων της Μέσης–Ύστερης Χαλκολιθικής αποτελεί πιθανότατα ή παράλληλη χρήση λάκκων και αγγείων στις υπαίθριες περιοχές της Λέμπας.

778. LAP I, 317.

779. LAP I, 255.

780. LAP I, 254–55.

781. LAP I, 156.

782. Π.χ. LL372, 180, 1060, 1061 κ.ά.

783. Steel 2004, 113.

784. LAP II.1A, 243· Steel 2004, 93.

785. Bolger 1994, 13.

Εκτός αυτού, η παρουσία μεγάλων πήλινων αγγείων για αποθήκευση, η οποία θα ήταν ένα δύσκολο τεχνολογικό επίτευγμα για τη συγκεκριμένη εποχή, φανερώνει τόσο την ύπαρξη πειραματισμού στα αρχικά στάδια όσο και εν τέλει την εξειδίκευση στην παραγωγή τους. Ένδειξη περαιτέρω εξειδίκευσης στην κεραμική παραγωγή, επίσης, αποτελεί τόσο η χρήση νέων πηλών και επιχρισμάτων όσο και η ύπαρξη καλύτερου ελέγχου των οξειδωτικών και αναγωγικών φάσεων της όπτησης.⁷⁸⁶ Προς την ίδια κατεύθυνση παραπέμπει και η ευρύτερη χρήση συγκεκριμένων κεραμικών υλών («fabrics») και ειδών («wares») για συγκεκριμένα σχήματα αγγείων.⁷⁸⁷ Η παρακμή της Ε/Α κατά την Ύστερη Χαλκολιθική και η παραγωγή της πιο «τυποποιημένης»⁷⁸⁸ Μελανέρυθρης σιλβωτής κεραμικής, πέρα από το γεγονός ότι προοιωνίζεται τα κεραμικά είδη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, αντικατοπτρίζει και τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται στην ύστατη φάση της Χαλκολιθικής περιόδου.

Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια

Παρά τον πλούτο των υπόλοιπων δεδομένων, η μελέτη των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων (Παράρτημα ΙΙΙ) προσθέτει πολύ λίγα στοιχεία στις ήδη υπάρχουσες γνώσεις μας για τη Χαλκολιθική περίοδο σε αυτόν τον τομέα. Αιτία αυτού σύμφωνα με την Colledge,⁷⁸⁹ πέρα από την κακή διατήρηση των σπόρων στα ασβεστούχα εδάφη και τη διάβρωση και αναμόχλευση ορισμένων στρωμάτων κυρίως στην Περιοχή Ι της Λέμπας, είναι και η ανυπαρξία μεθοδικής δειγματοληψίας κατά τις ανασκαφές του οικισμού. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόνο σε δύο από τα δείγματα που αναλύθηκαν για την Περιοχή Ι ήταν γνωστή η στρωματογραφική προέλευση. Ως εκ τούτου, πολύ λίγα κατάλοιπα συλλέχθηκαν και μελετήθηκαν, κάνοντας ακόμα πιο σημαντική την αντίστοιχη μελέτη στους γειτονικούς οικισμούς της Κισσόνεργας (*Μοσφίλια* και *Μυλούθκια*).

Η τροφοπαραγωγική οικονομική βάση του οικισμού επιβεβαιώνεται από την εύρεση σπόρων κριθαριού (*Hordeum sp.*) ορισμένοι από τους οποίους συσχετίζονται όπως φάνηκε παραπάνω με την εκτεταμένη υπαίθρια αποθηκευτική περιοχή στα ΒΑ του οικισμού. Εντύπωση προκαλεί από την άλλη, η απουσία μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού, ενώ μόλις 2–3 δείγματα περιείχαν σπόρους από το κοινό/σκληρό σιτάρι (*Tr. aestivum/durum*). Παρόλο που η Colledge αναρωτιέται μήπως αυτή η εικόνα προκύπτει από μια σαφή προτίμηση στην καλλιέργεια του πιο ανθεκτικού κριθαριού,⁷⁹⁰ τα παραδείγματα από άλλους οικισμούς αλλά και η γενική ένδειξη των δεδομένων από τη Λέμπα συνηγορούν υπέρ της μη διατήρησης ή έστω μη αναγνώρισης σπόρων σιταριού. Από τα καλλιεργούμενα είδη αναγνωρίσθηκε ακόμη η φακή (*Lens culinaris*) και μάλιστα σε δείγματα και από τις δύο περιοχές. Η εύρεση σπόρων φακής εντός του Κτίσματος 2 παραπέμπει σε αποθήκευσή της σε εσωτερικούς χώρους, σε αντίθεση με το κριθάρι.

Στην Περιοχή ΙΙ εξαιρετικά σημαντική είναι η επιβεβαίωση της ύπαρξης της ελιάς, του αμπελιού και του σύκου. Για τα δύο πρώτα, αν και είναι πιθανότερη η συλλογή άγριων ποικιλιών και όχι η καλλιέργειά τους, η έντονη παρουσία τους σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες ισχυρές ενδείξεις για εντατικοποίηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων πιθανότατα αντικατοπτρίζουν το κοινωνικό στάδιο, πριν τη μεγάλη αλλαγή της Πρώιμης Χαλκοκρατίας και τη λεγόμενη «επανάσταση των δευτερογενών προϊόντων». Για το σταφύλι και το σύκο είναι

786. Steel 2004, 113.

787. LAP I, 156.

788. Μαντζουράνη 2001, 75.

789. LAP I, 101.

790. LAP I, 297.

πιθανή η συλλογή και αποξήρασή τους σε υπαίθριους χώρους, όπως ο χώρος στα νότια της Περιοχής I και στο δυτικό τμήμα της Περιοχής II, όπου εμφανίζονται αυξημένα ποσοστά χονδροειδούς κεραμικής. Η παρουσία διαφόρων ειδών φυσικικού συμπληρώνει την εικόνα των πρακτικών συλλογής καρπών, ενώ στη δημοσίευση αναφέρονται και κάποια είδη ζιζανίων (π.χ. ήρα) και αγριόχορτων.⁷⁹¹

Αν και ο Croft αναφέρεται στο ζήτημα που σημειώθηκε παραπάνω για τα ασβεστούχα εδάφη και την κακή διατήρηση των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων,⁷⁹² εντούτοις το μελετημένο ζωοαρχαιολογικό υλικό είναι σαφώς πλουσιότερο και εξαιρετικά σημαντικό για τα οικονομικά δεδομένα του οικισμού και της Χαλκολιθικής περιόδου γενικότερα (Παράρτημα IV). Εκτός από την αναγνώριση εκατοντάδων οστών ζώων, η τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένες φάσεις επιτρέπει μια διαχρονική εξέταση των στρατηγικών των κατοίκων του οικισμού, παρά τα κενά που παρουσιάζει αυτού του είδους η προσέγγιση, όπως έχει αναλυθεί παραπάνω (Κεφάλαια 1–2). Συνολικά στην Περιοχή I καταγράφηκαν και μελετήθηκαν 310 οστά, ενώ από την Περιοχή II ο αντίστοιχος αριθμός είναι 1008.

Σε όλες τις περιόδους συνεχίζει να κυριαρχεί συντριπτικά σε αριθμό καταλοίπων το γνωστό τρίπτυχο ελαφιών–χοίρων–αιγοπροβάτων. Για τη Φάση 1 το ποσοστό των ελαφιών είναι 66%, των χοίρων 16,4% και των αιγοπροβάτων 17,6%. Σύμφωνα με τον Croft τα ποσοστά αυτά προσαρμοσμένα ως προμήθεια κρέατος αντιστοιχούν σε 73,5%, 20,9% και 5,6% αντίστοιχα. Οι αριθμοί αυτοί, παρόλο που δεν αντικατοπτρίζουν τη συνολική οικονομική σημασία κάθε ζώου,⁷⁹³ αποτελούν έναν σημαντικό δείκτη για τη διαχρονική εξέταση των δεδομένων. Έτσι, τα ποσοστά για τη Φάση 2 είναι 47,4% για τα ελάφια, 23,7% για τους χοίρους και 28,9% για τα αιγοπρόβατα που αντιστοιχούν σε 57,3% (ελάφια), 32,7% (χοίροι) και 10% (αιγοπρόβατα) σε προμήθεια κρέατος. Ομοίως για τη Φάση 3 σημειώνονται 34,2% για τα ελάφια, 40,3% για τους χοίρους και 25,5% για τα αιγοπρόβατα που αντιστοιχούν σε 39,1% (ελάφια), 52,6% (χοίροι) και 8,3% (αιγοπρόβατα) σε προμήθεια κρέατος.⁷⁹⁴

Τα παραπάνω ποσοστά δείχνουν με σαφήνεια τη μετάβαση από μια οικονομία που βασιζόταν κατά πολύ στο κυνήγι σε μια κατά βάση τροφοπαραγωγική και ως εκ τούτου πιο ελεγχόμενη. Τα μεγάλα ποσοστά των ελαφιών στην πρώτη φάση συμπίπτουν με τους αντίστοιχους αριθμούς των οικισμών της ύστατης Κεραμικής Νεολιθικής και κυρίως της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου. Σταδιακά η μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των θηραμάτων και των ζώων που εκτρέφονταν ισοσκελίζεται στη Φάση 2 για να ανατραπεί η εικόνα κατά τη Φάση 3 όταν τα 3/5 των καταλοίπων ανήκουν σε χοίρους και αιγοπρόβατα. Η εικόνα αυτή έχει ερμηνευθεί ως απόρροια της αύξησης του ανθρώπινου πληθυσμού και της παράλληλης μείωσης των θηραμάτων⁷⁹⁵ ή ως μέρος της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε κατά τη Μέση Χαλκολιθική με την αυξημένη μονιμότητα και τον περιορισμό του ημινομαδικού τρόπου ζωής. Στην πραγματικότητα η μετάβαση σε πιο ελεγχόμενες οικονομικές στρατηγικές εκμετάλλευσης των ζώων, αποτελεί μέρος της γενικότερης εντατικοποίησης στην παραγωγή,⁷⁹⁶ μια κατάσταση που πηγάζει από ένα κράμα δημογραφικών, περιβαλλοντικών και κοινωνικών παραγόντων. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι το ποσοστό των ελαφιών κατά την Ύστερη Χαλκολιθική εμφανίζεται κάθε άλλο παρά αμελητέο,⁷⁹⁷ συνεχίζο-

791. LAP I, 102.

792. LAP I, 202.

793. Π.χ. τα αιγοπρόβατα θα παρήγαγαν και γάλα, μαλλί κ.ά.

794. Για τα δεδομένα αυτά βλ. LAP I, 98, 203–4 και πίνακες 59, 127–28.

795. LAP I, 295.

796. Croft 1991, 72.

797. Κυνηγετικοί σταθμοί άλλωστε υπήρχαν ακόμη και στις όψιμες φάσεις της Χαλκολιθικής (βλ. Webb κ.ά. 2009).

ντας αυτό το παραδοσιακό αλλά και παράδοξο φαινόμενο της Κυπριακής προϊστορίας.⁷⁹⁸

Όσον αφορά στα αιγοπρόβατα, οι αίγες υπερέρχουν εμφανώς με αναλογία 10:1 έναντι των προβάτων.⁷⁹⁹ Τα ποσοστά των αιγοπροβάτων σε όλες τις φάσεις φανερώνουν μικρότερη αλλά σταθερή συμβολή στη δίαιτα και οικονομία των κατοίκων της Λέμπας. Τα στοιχεία για τις ηλικίες σφαγής μάλιστα δείχνουν μια ελεγχόμενη και στοχευμένη εκμετάλλευση, ενώ το παράδοξο γεγονός της σφαγής περισσότερων θηλυκών σε μικρή ηλικία παρά αρσενικών έχει συνδεθεί είτε με διαιτολογικές προτιμήσεις είτε με λόγους κοινωνικής επίδειξης.⁸⁰⁰ Από τα άλλα ζωικά είδη, τέλος, βεβαιωμένη είναι η παρουσία της αλεπούς (5 οστά στην Περιοχή I και 22 στην Περιοχή II) για την οποία ο Croft σημειώνει την πιθανότητα να αποτέλεσε θήραμα λόγω της γούνας της,⁸⁰¹ του σκύλου (3 οστά στην Περιοχή II) και της γάτας (1 οστό στην Περιοχή II).

Παρόλο που ο οικισμός της Λέμπας απέχει μόλις λίγα χιλιόμετρα από τη θάλασσα, δεν υπάρχει κάποια αναφορά για κατάλοιπα και δραστηριότητες που να αφορούν στην αλιεία. Αν και τα αντίστοιχα στοιχεία από τους οικισμούς της πρώιμης Κυπριακής προϊστορίας είναι σχετικά λίγα, μικρές ποσότητες από οστά ψαριών αποτελούσαν πάντα μέρος των βιοαρχαιολογικών καταλοίπων. Η ύπαρξη ορισμένων λίθινων αντικειμένων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως βαρίδια για δίχτυα και τα βεβαιωμένα κατάλοιπα ψαριών από τα *Μυλούθκια*⁸⁰² και τα *Μοσφίλια*⁸⁰³ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η γενική απουσία τους στη Λέμπα οφείλεται σε παράγοντες κακής διατήρησης των συγκεκριμένων καταλοίπων.

Αντιθέτως, αρκετές είναι οι πληροφορίες από τη μελέτη των θαλάσσιων οστρέων του οικισμού. Σύμφωνα με την Ridout-Sharpe,⁸⁰⁴ κυρίαρχα και στις δύο περιοχές είναι τα δίθυρα *Glykymeris glykymeris* και *Callista chione*, ενώ ιδιαίτερα για την Περιοχή II σημαντικός είναι και ο αριθμός των πεταλίδων *Patella coerulea* και *Patella rustica*. Το γεγονός ότι όλα τα παραπάνω είδη είναι εδώδιμα σε συνδυασμό με τις ενδείξεις για ύπαρξη αρκετών καταλοίπων δαγκάνων καβουριών αποδεικνύουν ότι η συλλογή οστρέων κατείχε σημαντική θέση στη δίαιτα των κατοίκων της Λέμπας. Από τη μία είναι σαφές ότι ορισμένα θα μπορούσαν να έχουν συλλεχθεί στις παραλίες για διακοσμητικούς λόγους, γεγονός που στηρίζεται τόσο από τη διασπορά τους στον οικισμό όσο και από το ότι δεν εντοπίστηκε κάποια συγκέντρωση που συνήθως συνδέεται με απόρριψη μετά από βρώση. Από την άλλη, η μελέτη τους δείχνει ότι πολλά θα ήταν φρέσκα κατά τη συλλογή τους.⁸⁰⁵

Η μελέτη των χερσαίων οστρέων δείχνει ότι, ενώ αρχικά κυριαρχούν τα είδη που προτιμούν ανοικτούς χώρους, κατά τις Φάσεις 2 και 3 επικρατούν τα παρασιτικά.⁸⁰⁶ Η εικόνα αυτή ταιριάζει απόλυτα με την αρχιτεκτονική εξέλιξη του οικισμού καθώς, όπως περιγράφηκε παραπάνω, οι τελευταίες φάσεις χαρακτηρίζονται από μαζική αποθήκευση σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους. Ορισμένα από τα μεγαλύτερα χερσαία είδη (π.χ. *Helix aperta*) πιθανώς να αποτέλεσαν μέρος της διατροφής των κατοίκων.⁸⁰⁷ Σημειωτέον, επίσης, ότι η πλειονότητα των θαλασσιών οστρέων βρέθηκε σε εσωτερικούς χώρους ενώ των χερσαίων σε εξωτερικούς.⁸⁰⁸

798. Για το παράδοξο της Κυπριακής οικονομίας και μία πιθανή εξήγησή του βλ. και Voskos 2018.

799. LAP I, 205–6, 296.

800. Croft 1991, 74.

801. LAP I, 207.

802. LAP III.1, 255–56.

803. LAP II.1A, 230–32.

804. LAP I, 103–6, 212–16, 298–305.

805. LAP I, 301.

806. LAP I, 103.

807. LAP I, 301.

808. LAP I, 300.

Παρά τα υψηλά ποσοστά ελαφιών σε όλες τις φάσεις και την ποικιλία τροφосуλλεκτικών ενδείξεων (π.χ. καρποί, όστρεα κ.ά.), η βάση της οικονομίας παραμένει τροφοπαραγωγική. Αναφορικά με τη θέση της Λέμπας Λάκκους οι ανασκαφείς σημειώνουν την ύπαρξη καλλιεργήσιμων εκτάσεων στον άμεσο περίγυρό της, το ευνοϊκό κλίμα και τουλάχιστον δύο χειμάρρους σε κοντινή απόσταση που θα εξασφάλιζαν την ύδρευση.⁸⁰⁹ Οι έμμεσες ενδείξεις για εργαλεία που σχετίζονται με την καλλιέργεια γης και επεξεργασία τροφής αφθονούν, ενώ, ιδιαίτερα στις δύο τελευταίες φάσεις, έντονη είναι η παρουσία εγκαταστάσεων μαζικής αποθήκευσης του αγροτικού πλεονάσματος, όπως σημειώθηκε σε προηγούμενη ενότητα.

Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες

Η αφθονία των καταλοίπων του υλικού πολιτισμού που συλλέχθηκαν και καταγράφηκαν κατά τις ανασκαφές της Λέμπας προσφέρει ενδείξεις για ποικίλες δραστηριότητες οικοτεχνικού χαρακτήρα.

Ο ασβεστόλιθος αφθονεί στην περιοχή αυτή και αποτέλεσε πρώτη ύλη τόσο για οικοδομικό υλικό όσο και για κάποιων ειδών λειασμένα εργαλεία. Επιπλέον, διάφοροι ακανόνιστοι λάκκοι και κοιλότητες εντός των ορίων του οικισμού φαίνεται ότι ανοίχθηκαν στο ασβεστολιθικό έδαφος για την προμήθεια χαβάρας που αποτελεί βασικό συστατικό των κονιαμάτων.⁸¹⁰ Οι χειμάρροι και οι παραλίες κοντά στον οικισμό θα εξασφάλιζαν την απαραίτητη προμήθεια λίθου για οικοδομικούς σκοπούς και ηφαιστειακών βοτσάλων για τη δημιουργία λίθινων λειασμένων εργαλείων. Μεμονωμένα παραδείγματα αδούλευτων βοτσάλων καθώς και συγκεντρώσεις εντοπίστηκαν σε αρκετές περιπτώσεις στη Λέμπα με πιο χαρακτηριστικές αυτή του Κτίσματος 15.1 με 6 βότσαλα (LL759a–b, LL961a–d) και του Κτίσματος 11.1. Ακόμη, μία συγκέντρωση 5 βοτσάλων (LL924 a–e) βρέθηκε σε υπαίθριο χώρο στο τετράγωνο L32b.3a F1.

Οι ενδείξεις από τη μελέτη των λίθινων εργαλείων είναι αντικρουόμενες. Η Elliott αναφέρει πλήθος εκμεταλλεύσιμων εργαλείων που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό ή βρέθηκαν κτισμένα σε περιχειλώματα και τοιχώματα διαφόρων κατασκευών, γεγονός που δείχνει ότι η αντικατάστασή τους ήταν σχετικά εύκολη.⁸¹¹ Από την άλλη, σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν εργαλεία με ίχνη τροχίσματος και ανανέωσης των λειτουργικών επιφανειών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συγκέντρωση τριών πελέκεων και ενός λίθου ακονίσματος στο Κτίσμα 5.2 της Φάσης 1. Αυτή η αντικρουόμενη εικόνα ίσως απορρέει από το γεγονός ότι μόνο συγκεκριμένα εργαλεία θεωρούνταν πολύτιμα και αναντικατάστατα, πιθανότατα κάποια εργαλεία κοπής. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι από τις 27 συγκεντρώσεις διαφόρων κινητών ευρημάτων που καταμετρήθηκαν, εργαλεία κοπής υπάρχουν στις 16 και μάλιστα σε 5 περιπτώσεις οι συγκεντρώσεις αποτελούνται αποκλειστικά από τέτοια εργαλεία.

Ο μεγάλος αριθμός εργαλείων οριζόντιας και κάθετης κοπής, όπως πελέκες, σμίλες, αξίνες, λειασμένα εργαλεία με απολεπισμένες ακμές και άλλα, υποδεικνύει εργασίες όπως η αποψίλωση για τη δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών, σκαπτικές δραστηριότητες, όργωμα της γης και διάφορες ξυλουργικές εργασίες.⁸¹² Έμμεσες πληροφορίες για κατασκευές από ξύλο έρχονται από τη Φάση 1 όταν οι κατοικίες κτίζονταν ως επί το πλείστον από πιο φθαρτά υλικά, αλλά και από τους υπαίθριους και εσωτερικούς χώρους όλων των φάσεων όπου αφθονούν οι οπές πασσάλων και δομικών στύλων. Τα πετρώματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι κατά

809. LAP I, 6–9.

810. LAP I, 228.

811. LAP I, 273.

812. Π.χ. κατασκευή ξύλινων αντικειμένων, δημιουργία δομικών δοκών κ.ά.

κύριο λόγο ο βασάλτης και ο διαβάσης, ενώ κατά τις τελευταίες φάσεις παρατηρείται μια αύξηση των πιο σκληρών λίθων όπως του μικρογάββρου και γάββρου.⁸¹³ Τα εργαλεία των συγκεντρώσεων LL364a-c και LL53, 55-58 φέρουν εκτεταμένα ίχνη χρήσης.⁸¹⁴ Το στοιχείο αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ενδεχομένως πρόκειται για αποθηκευμένα τέχνηρα και όχι για εργαλεία που μόλις είχαν δημιουργηθεί ή φυλάσσονταν ως πολύτιμα αντικείμενα. Σημαντική είναι επίσης, η παρατήρηση της Elliott ότι κατά την ύστατη φάση του οικισμού (Λέμπα 3) τα εργαλεία εμφανίζονται πολύ καλύτερα από άποψη ποιότητας.⁸¹⁵ Η εξέλιξη αυτή, βεβαίως, προϋποθέτει και μεγαλύτερη επένδυση χρόνου στην κατασκευή τους, η οποία πάντως δεν φαίνεται να έχει αποκτήσει ακόμα τα χαρακτηριστικά της εξειδικευμένης τέχνης.

Η ίδια εικόνα για αυξημένη σημασία των εργαλείων προκύπτει τόσο από τη συχνότερη παρουσία ηφαιστειακών πετρωμάτων σε κάποια λίθινα εργαλεία⁸¹⁶ όσο και από τη συχνότερη αποθήκευσή τους σε λάκκους.⁸¹⁷ Πάντως, από τα στοιχεία του Παραρτήματος I φαίνεται ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφορά στις συγκεντρώσεις εργαλείων μεταξύ των Περιόδων 1-3.

Η ύπαρξη τεράστιου αριθμού εργαλείων που σχετίζονται με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων (γουδιά, γουδοχέρια, τριβεία και τριπτήρες) έχει ήδη σημειωθεί σε προηγούμενες ενότητες. Χαρακτηριστικές είναι κάποιες συγκεντρώσεις εντός κτηρίων με ιδιαίτερη την περίπτωση του Κτίσματος 3.1. Εκεί εντοπίστηκαν τρεις συγκεντρώσεις με συνολικό αριθμό 14 εργαλείων σχετιζόμενων με τριβή/κρούση (5 γουδοχέρια και 9 εργαλεία τριβής/κρούσης). Η καταγραφή στο γειτονικό Κτίσμα 7.3 ακόμη 6 εργαλείων τριβής, ενός γουδοχειριού και ενός πιθανού γουδιού οδηγεί σε εργασίες εντατικής επεξεργασίας τροφής για τα δύο αυτά κτήρια. Για το Κτίσμα 7 μάλιστα, και λόγω της παράλληλης παρουσίας των λεκανοειδών κατασκευών, έχει υποστηριχθεί η πιθανότητα μαζικής παραγωγής κάποιου υγρού προϊόντος ίσως προερχόμενου από την επεξεργασία κριθαριού.⁸¹⁸

Τα λίθινα λειασμένα εργαλεία με απολεπισμένες ακμές έχουν συσχετισθεί με εργασίες κοπής μαλακών τροφίμων (π.χ. καρποί, λαχανικά, κρέας) ή και με την εκδορά και την κατεργασία δερμάτων.⁸¹⁹ Στην κατεργασία δερμάτων θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί και διάφορα εργαλεία από λαξευμένο λίθο. Γενικά, η πρώτη ύλη για τα λαξευμένα εργαλεία συλλεγόταν από κοντινούς χειμάρρους ως βότσαλα,⁸²⁰ αν και σημειώνεται η πιθανότητα κάποιες λεπίδες καλύτερης ποιότητας και βεβαίως τα λιγοστά τεμάχια οψιανού να προέρχονταν από ανταλλαγές με κατοίκους άλλων οικισμών. Η εικόνα, που αποκόμισε πάντως, η Betts είναι αυτή της χαμηλής ποιότητας «βιοτεχνίας» με μικρή ποικιλία εργαλείων που δεν ξεφεύγει από τα όρια της οικοτεχνικής και ευκαιριακής δραστηριότητας.⁸²¹

Ο αριθμός των λεπίδων είναι μικρός στο υλικό της Λέμπας και κυριαρχούν οι φολίδες που αντιστοιχούν σε μια ποικιλία ξέστρων και αιχμηρών εργαλείων όπως οπίεις, μικρά δρεπάνια και άλλα. Η χρήση τέτοιων εργαλείων για τη σφαγή ζώων έχει σημειωθεί στην περίπτωση των Κτισμάτων 2 και 3 στα οποία βρέθηκαν σημαντικές ποσότητες οστών και δύο μεγάλες συγκεντρώσεις πυριτολίθων (LL238, 358). Στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα, ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία τόσο εργαλείων όσο και πρώτων υλών και απολεπισμάτων. Σημαντική, τέλος,

813. LAP I, 274.

814. LAP I, 72.

815. LAP I, 167.

816. Όπως π.χ. τριπτήρες και γουδοχέρια. Βλ. LAP I, 274-75.

817. LAP I, 271-72.

818. LAP I, 328.

819. LAP I, 77.

820. LAP I, 276.

821. LAP I, 276-78.

είναι και η κατηγορία των δρεπανιών (εργαλεία θερισμού) με τη χαρακτηριστική στίλβη που αριθμεί περίπου 81 ευρήματα,⁸²² αποδεικνύοντας τη σημασία που έχει η τροφοπαραγωγική δραστηριότητα στον οικισμό της Λέμπας. Άλλες σημαντικές συγκεντρώσεις πυριτολιθικών τεχνέργων εντοπίστηκαν στην περιοχή του Κτίσματος 8 (LL762), στο Κτίσμα 9.3 (LL763) και στο Κτίσμα 15.3 (LL1022), ενώ η παρουσία σχεδόν 4.500 απολεπισμάτων δείχνει ότι οι εργασίες κατασκευής λαξευμένων εργαλείων λάμβαναν χώρα εντός του οικισμού.

Η επιτόπια κατεργασία οστού και κέρατου ελαφιού για τη δημιουργία εργαλείων καθημερινής χρήσης είναι επιβεβαιωμένη από πολλά παραδείγματα. Για το μεν κέρατο ελαφιού ο Croft σημειώνει ότι χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία λαβών εργαλείων από λειασμένο λίθο και κρουστικών εργαλείων για την κατεργασία πυριτολίθων.⁸²³ Ο ίδιος μελετητής αναφέρει τη διαπίστωση ότι, παρά την αποσπασματικότητα των καταλοίπων κέρατου, φαίνεται μία τάση πιο εντατικής κατεργασίας του υλικού στις πρώτες φάσεις.⁸²⁴ Επιπλέον, φαίνεται ότι τα πρώιμα παραδείγματα έχουν συλλεχθεί από θηράματα, ενώ στις τελικές φάσεις τα αντίστοιχα παραδείγματα προέρχονται από κέρατα που συλλέχθηκαν από το έδαφος. Η εξήγηση αυτής της αλλαγής κατά τον Croft⁸²⁵ έγκειται στον περιορισμό του πληθυσμού των ελαφοειδών και στη δυσκολία εύρεσης κεράτων, αν και όπως φάνηκε, η στροφή προς την κτηνοτροφία και η παρουσία των πρώτων χάλκινων και καλύτερης ποιότητας λίθινων εργαλείων, θα μπορούσαν να εξηγήσουν επαρκώς αυτή την εξέλιξη. Πιθανή κατεργασία κέρατου ελαφιών έχει διαπιστωθεί για το Κτίσμα 5.1 της Περιοχής Ι όπου εντοπίστηκε ένα δουλεμένο τμήμα κέρατου και ακόμη 4–5 θραύσματα. Περισσότερα θραύσματα από το γέμισμα του Κτίσματος 5.2 επίσης υποδεικνύουν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα στον χώρο αυτό.⁸²⁶

Όσον αφορά στα οστέινα εργαλεία, ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση πρώτης ύλης από όλα τα βασικά εκμεταλλεύσιμα είδη ζώων,⁸²⁷ ενώ ορισμένες οστέινες ψήφοι φαίνεται ότι προέρχονται από οστά μικρότερων ζώων.⁸²⁸ Κυριαρχούν οι γλυφίδες, βελόνες και διαφόρων ειδών αιχμηρά εργαλεία που συνήθως συνδέονται με δραστηριότητες ραπτικής. Οστέινα εργαλεία εντοπίστηκαν σε αρκετά κτήρια και σε λίγους υπαίθριους χώρους χωρίς να έχει καταγραφεί κάποια συγκέντρωση που θα υποδείκνυε αποθήκευση. Πιθανός χώρος κατεργασίας εντοπίστηκε στη νεότερη και ίσως υπαίθρια φάση της περιοχής του Κτίσματος 4.1–4.2. Ορισμένα οστά με ίχνη εγχαράξεων, τέλος, αποδεικνύουν ότι η κατεργασία και παραγωγή οστέινων εργαλείων γινόταν εντός του οικισμού.⁸²⁹

Η υφαντική πιθανότατα υποδηλώνεται από έναν μεγάλο αριθμό οστράκων⁸³⁰ με διαμορφωμένη οπή ή απλώς αποστρογγυλεμένα.⁸³¹ Αν και η ύπαρξη αργαλειού δεν είναι βεβαιωμένη, τα όστρακα αυτά θα μπορούσαν να χρησιμοποιήθηκαν ως υφαντικά βάρη ή σφονδύλια παρά την αντίθετη άποψη ορισμένων μελετητών.⁸³² Η ύπαρξη και λίθινων αντίστοιχων αντικειμένων δεν έχει ερμηνευθεί με ασφάλεια παρά τις προτάσεις που έχουν διατυπωθεί.⁸³³

822. Βλ. LAP I, 278, πίνακας 157.

823. LAP I, 294.

824. LAP I, 97.

825. LAP I, 294.

826. LAP I, 97.

827. Δηλαδή αιγοπρόβατα, ελάφια και χοίροι. Βλ. LAP I, 96–7.

828. LAP I, 201.

829. LAP I, 97, 201.

830. Σχεδόν 200 καταμετρήθηκαν μόνο στην Περιοχή II.

831. LAP I, 198, 290.

832. LAP I, 291.

833. LAP I, 291.

Οι πληροφορίες για την κεραμική παραγωγή είναι έμμεσες αλλά περισσότερες. Οι περιοχές κοντά στους γειτονικούς χειμάρρους θα μπορούσαν να εφοδιάζουν με τους απαραίτητους πηλούς τους κεραμείς. Παρόλο που δεν έχουν βρεθεί στοιχεία ή κατασκευές σχετικές με την όπτηση, αυτή θα λάμβανε χώρα εντός μεγάλων και ανοικτών κοιλοτήτων. Ορισμένοι ανοικτοί χώροι της Περιοχής I⁸³⁴ έχουν τα απαραίτητα χαρακτηριστικά για τέτοιες δραστηριότητες. Συν τοις άλλοις, τα μεγάλα μεγέθη των αποθηκευτικών αγγείων στις Φάσεις 2 και 3 παραπέμπουν στην εντός του οικισμού παραγωγή τους, αφού η μετακίνησή τους για μεγάλες αποστάσεις θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη χωρίς τη χρήση υποζυγίων. Ομοίως, η ύπαρξη τουλάχιστον δύο εργαλείων κρούσης με ίχνη ερυθρής ώχρας (LL1075, 916) και ενός αγγείου με αποθηκευμένη ποσότητα ώχρας (LL544) αποδεικνύουν ότι και η διακόσμηση αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική εντός των ορίων του οικισμού. Με την κεραμική τέλος, συνδέεται και μια κατηγορία λίθων και αντικειμένων από πηλό που περιγράφονται ως στιλβωτήρες.⁸³⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα λίθινα αγγεία της Λέμπας.⁸³⁶ Συνολικά από τις δύο περιοχές του οικισμού καταμετρήθηκαν 25–30 αγγεία. Σε αντίθεση με την Ερήμη που είχε κάποια παραδείγματα από ηφαιστειακούς λίθους, για τα αγγεία της Λέμπας χρησιμοποιήθηκαν μόνο μαλακά πετρώματα.⁸³⁷ Συνεπώς, φαίνεται ότι υπάρχει τεράστια διαφορά τόσο με την προηγούμενη Νεολιθική παράδοση όσο και με την Ερήμη που είχε πιο εύκολη πρόσβαση σε ηφαιστειακές πρώτες ύλες για τέτοιου είδους αγγεία. Η προτίμηση μαλακών λίθων εδώ, εξηγείται ίσως από τη χαμηλή τεχνολογία για κατασκευή λίθινων αγγείων ή από τη σπανιότητα του κατάλληλου ηφαιστειακού υλικού. Όπως και να έχει, η γενικότερη παρακμή της συγκεκριμένης παράδοσης είναι φανερή κατά τη Χαλκολιθική περίοδο.

Ακόμη μία οικοτεχνική δραστηριότητα των κατοίκων του οικισμού αποτελεί η κατασκευή κοσμημάτων και άλλων αντικειμένων, όπως ειδώλια και περιάπτα, δημιουργημένα από μια ποικιλία υλικών. Για τις οστέινες ψήφους έγινε λόγος παραπάνω. Εκτός από οστέινες εντοπίστηκαν και ψήφοι από πικρόλιθο, ασβεστόλιθο/κιμωλία και άλλους λίθους.⁸³⁸ Ο πικρόλιθος χρησιμοποιήθηκε ευρέως και για τα περιάπτα, ενώ οι διαχωριστές των κοσμημάτων αυτών αποτελούνταν σε ορισμένες περιπτώσεις από το όστρεο *Dentalia*.⁸³⁹ Κάποια από τα μη εδωδιμα όστρεα θα μπορούσαν να έχουν συλλεχθεί για διακοσμητικούς λόγους. Για παράδειγμα, σε δύο–τρεις περιπτώσεις, στα όστρεα *Glykymeris glykymeris* εντοπίστηκαν ίχνη οπών,⁸⁴⁰ τα οποία ίσως έγιναν για λόγους ανάρτησης σε κόσμημα. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα.

Ιδιαίτερη μνεία, πάντως, πρέπει να γίνει στον πικρόλιθο λόγω της ιδεολογικής χροιάς που συχνά έχει δοθεί από τους ερευνητές στα αντικείμενα αυτού του υλικού. Η πλησιέστερη πηγή πικρολίθου είναι ο Διάριζος ποταμός αρκετά χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Λέμπας. Δεν μπορεί, ωστόσο, να επιβεβαιωθεί εάν ο πικρόλιθος συλλεγόταν από κατοίκους του οικισμού ή όχι. Οποσδήποτε το υλικό πρέπει να κυκλοφορούσε ως πρώτη ύλη και όχι ως έτοιμα τέχνηρα. Ενδείξεις κατεργασίας του λίθου δεν αναφέρονται εντός του οικισμού, αλλά η συχνότητα εύρεσης ειδωλίων, περιάπτων και ψήφων από πικρόλιθο, καθώς και η σύνδεση ορισμένων αντικειμένων με ταφές ανηλίκων αποδεικνύει τη σημασία του. Για τη Φάση 3 μάλιστα, παρα-

834. Για παράδειγμα οι μεγάλοι λάκκοι με πυρορραγείς λίθους.

835. LAP I, 291.

836. LAP I, 89–90, 188–89.

837. Ασβεστόλιθος και κιμωλία κυρίως.

838. LAP I, 286.

839. LAP I, 197–8.

840. LAP I, 303.

τηρήθηκε μια σημαντική αύξηση των περιάπτων πικρολίθου στην περιοχή II.⁸⁴¹ Η εικόνα αυτή ίσως συνδέεται με την εντεινόμενη ιδιωτικοποίηση και την άνοδο της ατομικότητας έναντι της συλλογικότητας που διαφάνηκε κατά τη μετάβαση στην Ύστερη Χαλκολιθική.

Για το μαγείρεμα, τέλος, δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία εκτός από τις συνηθισμένες θερμικές κατασκευές (εστίες με πλατφόρμα) σε εσωτερικούς και κάποιες πυρές σε εξωτερικούς χώρους. Οι ανασκαφείς της Λέμπας σημειώνουν έναν υπαίθριο χώρο με μεγάλους λάκκους που περιείχαν πυρορραγείς λίθους. Τέτοιου είδους λίθοι θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για μαγειρικούς λόγους.⁸⁴² Ωστόσο, η ταύτιση των λάκκων αυτών με φούρνους δεν είναι απολύτως βέβαιη. Αντιθέτως, όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι λάκκοι αυτοί θα μπορούσαν να είναι είτε αποθηκευτικοί είτε απορριμματικοί, ενώ δεν αποκλείεται να σχετίζονται και με την όπτηση πήλινων αγγείων.

841. LAP I, 285.

842. Peltenburg και Goring 1991.

3. Κισσόνεργα *Μοσφίλια*

Ο οικισμός βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα βόρεια της Πάφου κοντά στο σύγχρονο χωριό της Κισσόνεργας. Σε κοντινή απόσταση από τη σημαντική αυτή θέση βρίσκονται και οι οικισμοί Κισσόνεργα *Μυλούθκια*, Λέμπα *Λάκκους*, Χλώρακας *Πάλλουρες* και Μάα *Παλαιόκαστρο*. Συνεπώς, στην περιοχή αυτή παρατηρούνται έντονες ενδείξεις χρήσης του χώρου και αδιάκοπη κατοίκηση από την Ακεραμική/Κεραμική Νεολιθική (*Μυλούθκια* και *Μοσφίλια*) μέχρι τη Μέση (Κισσόνεργα *Σκαλιά*) και Ύστερη Χαλκοκρατία (*Μάα Παλαιόκαστρο*).

Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του «Αρχαιολογικού Προγράμματος Λέμπας» υπό τη διεύθυνση του E. Peltenburg. Η μακροχρόνια ενασχόληση του Peltenburg με την Κυπριακή προϊστορία και η χρονολογικά προηγούμενη ανασκαφή της γειτονικής Λέμπας οδήγησαν σε μια υποδειγματικά ανεσκαμμένη θέση και στην επακόλουθη δημοσίευσή της.⁸⁴³ Η αναλυτική, μάλιστα, παρουσίαση τόσο των ανασκαφικών δεδομένων όσο και των βιοαρχαιολογικών, αρχιτεκτονικών και άλλων καταλοίπων καλύπτουν στο έπακρο το στόχο της παρούσας μελέτης για ολιστική εξέταση των οικονομικών δραστηριοτήτων των κατοίκων του οικισμού.

Χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα του οικισμού της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* είναι η ύπαρξη πέντε βασικών φάσεων που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από την Ακεραμική Νεολιθική έως και την αρχική φάση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Οι φάσεις 2, 3 και 4 μάλιστα, εμπίπτουν στην Πρώιμη, Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική που αφορούν άμεσα στο παρόν κεφάλαιο. Το βάθος των επιχώσεων είναι μεγαλύτερο συγκριτικά με τη Λέμπα και τα κατάλοιπα έχουν διατηρηθεί σχετικά καλύτερα καθώς η διάβρωση και η άροση επηρέασαν μόνο τις ύστατες φάσεις του οικισμού. Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν σε δύο σημεία: στην Κεντρική Περιοχή («Main area») και σε ένα μικρότερο τμήμα στα ΒΑ της κυρίως ανασκαφής («Upper terrace»). Γενικά, το μέγεθος του ανεσκαμμένου χώρου που ξεπερνά το ένα εκτάριο, η αλληλουχία φάσεων που καλύπτουν μεγάλο μέρος της Κυπριακής προϊστορίας και ο πλούτος των ευρημάτων και καταλοίπων της θέσης αυτής που φαίνεται ότι αποτέλεσε σημαντικό κέντρο της δυτικής Κύπρου, επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για την κοινωνικο-οικονομική αλλαγή από συγκρίσεις τόσο στο συγχρονικό όσο και στον διαχρονικό άξονα.

843. Βλ. LAP II.1A.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1Α

Μεγάλη κοιλότητα (1667), πιθανώς για εξόρυξη χαβάρας και λάκκος (1680). Διάσπαρτο υλικό που τοποθετείται στην Ύστερη Ακεραμική περίοδο (Φάση Χοιροκοιτίας) και περιλαμβάνει εργαλεία από λειασμένο και λαξευμένο λίθο, αρκετά θραύσματα από λίθινα αγγεία, 14 οψιανούς, λίθινα ειδώλια και μία περόνη.

*

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1Β

Ενδείξεις για χρήση του χώρου στην Ύστερη (Κεραμική) Νεολιθική περίοδο. Οι ενδείξεις είναι μόνο έμμεσες και προέρχονται από την παρουσία κάποιων τύπων κεραμικής (Κτενιστή, ΚΤ/Ε/Α και Ε/Α) που τοποθετούνται στα όρια της Νεολιθικής με την Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2 (Εικ. 69)

Μικρή έκταση 90 μ². Περιλαμβάνει αρνητικά στοιχεία (λάκκους, κοιλότητες, οπές πασσάλων) και υλικό που χρονολογείται στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο. Ξεχωρίζουν 3 κοιλότητες με οπές πασσάλων περιμετρικά που ανήκαν σε πασσαλόπηκτες κατασκευές και μερικά πιθανά κτήρια.

Κτίσμα 2178

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (1676).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: -

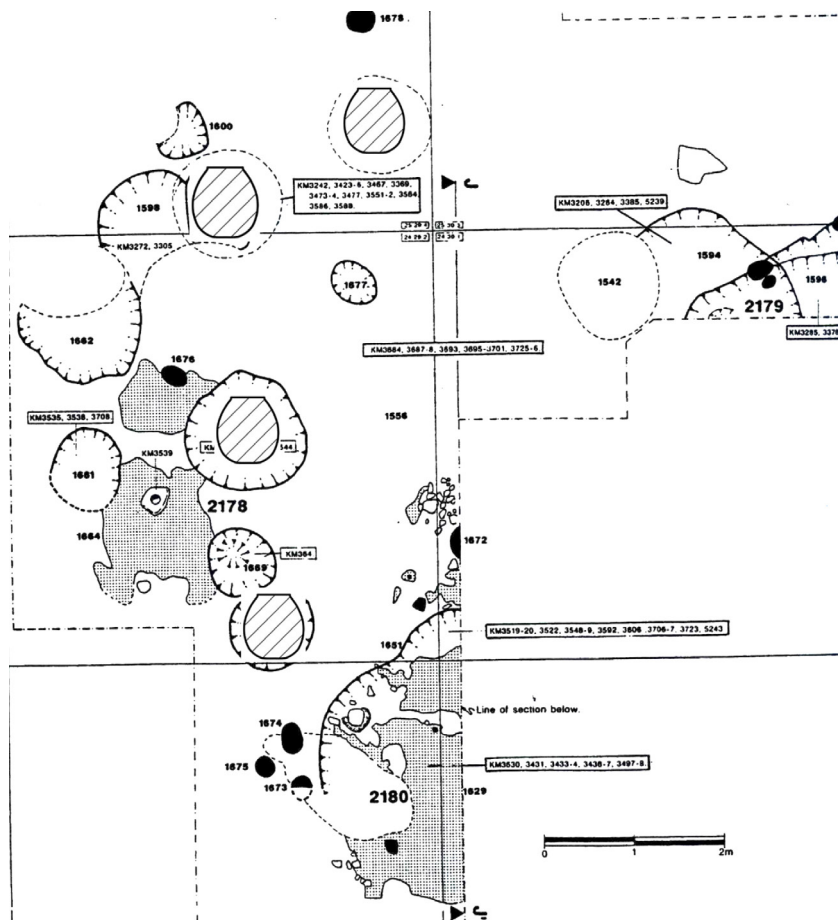
Άλλα αντικείμενα: γουδί (ΚΜ 3539, λίθος στροφέα σε β' χρήση).

**

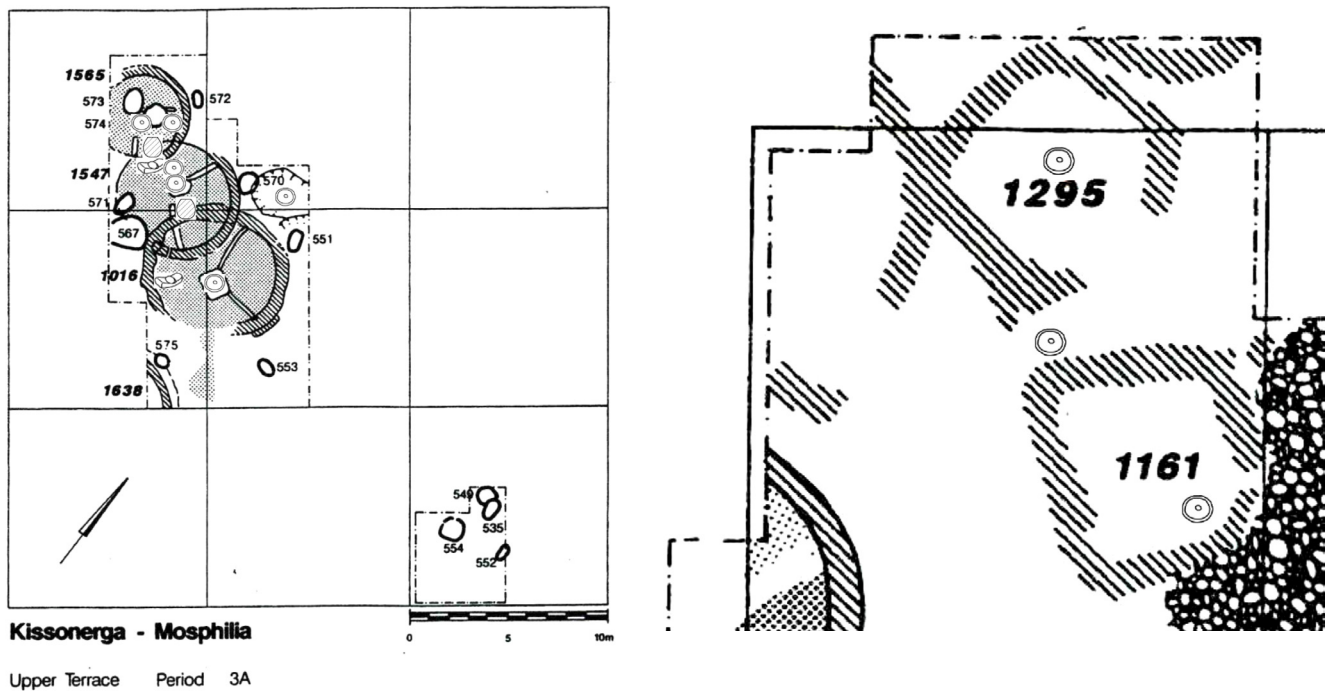
Κτίσμα 2179

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 πιθανές οπές υπο-

Εικ. 69. Κισσόνεργα Μοσφίλια, Φάση 2.

Kissonerga - Mosphilia

Upper Terrace Period 3A

Εικ. 70α-β. Κισσόνεργα Μοσφίλια, Φάση 3Α (Βόρεια και Κεντρική περιοχή αντίστοιχα).

δοχής στύλων (0,13 και 0,11 μ. βάθος αντίστοιχα).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: -

Άλλα αντικείμενα: λίθινη φιάλη (KM 3206), λίθινο κλειστό αγγείο (KM 3264), οστέινη ψήφος (KM 3385), οστέινες βελόνες (KM 3378, 5239), οστέινο αγκίστρι (KM 3285).

► **Κτίσμα 2180** (διάμ. περίπου 4 μ.)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 3-4 οπές στύλων (1672, 1673-1675).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: -

Άλλα αντικείμενα: Ε/Α ειδώλιο (KM 3548), ΜΓ αγγεία (KM 3706, 3707), λίθινες φιάλες (KM 3519, 3520), λίθινο αγγείο (KM 3606), βότσαλο πικρόλιθου (KM 3522), βότσαλο (KM 3592), λίθος (KM 3549), ψήφος από όστρεο (KM 3723), οστέινη βελόνα (KM 5243).

► **Υπαίθριος χώρος Β του Κτίσματος 2180**

Διάφοροι λάκκοι και κοιλότητες και λίγες οπές στύλων. Ξεχωρίζει μία σειρά κωδωνόσχημων λάκκων («bell-shaped pits») οι οποίοι κατά κανόνα συσχετίζονται με τη μαζική αποθήκευση σιτηρών. Πρόκειται για τους λάκκους 1554, 1599, 1653, 1659, 1657 και 1682 (οι λάκκοι 1554, 1682 δεν εντοπίστηκαν στα σχέδια). Περιείχαν μεγάλες ποσότητες λίθινων εργαλείων, θραυσμάτων λίθινων αγγείων και διαφόρων άλλων αδούλευτων ή δουλεμένων λίθων.

*

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

Κάτω από τις ανεσκαμμένες επιχώσεις της Φάσης 3Α εντοπίστηκαν σε πολλά σημεία διαβρωμένες επιφάνειες και υλικό της Φάσης 2. Παρόλο που το στοιχείο αυτό αποδεικνύει τη συνέχεια μεταξύ Πρώιμης και Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου στα Μοσφίλια πουθενά δεν βρέθηκε κάποιο ανέπαφο και ασφαλές επίπεδο ή στοιχείο της Φάσης 2 (λόγω διάβρωσης και καταστροφής από υστερότερα στοιχεία).

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 3Α (Εικ. 70α–70β)**ΒΑ ΠΕΡΙΟΧΗ («UPPER TERRACE»)****► Κτίσμα 1016** (εμβαδόν περίπου 30,2 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: λίθινα χαμηλά διαχωριστικά κατά την περίοδο του δαπέδου 1 ορίζουν χώρο στα ΒΑ.

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λίθινη πλατφόρμα (1523), εστία (1520), πάγκος στον εξωτερικό τοίχο (Α τμήμα, 1709), ορθοστάτες από ασβεστόλιθο στο κατώτατο τμήμα του εσωτερικού τοίχου. Δάπεδο 1: λεκανοειδής κατασκευή (1536) που περιείχε το χονδροειδές ταψί (ΚΜ 5526), κάθισμα (1534) και πιθανός πάγκος. Δάπεδο 2: φούρνος στη θέση της εστίας. Δάπεδο 3 (περίοδος 3Β); 2 πιθανές κατασκευές τοποθέτησης αντικειμένων.

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα (ΚΜ 3024), φιάλη (ΚΜ 2288), βάση αγγείου (ΚΜ 5526). Δάπεδο 1: εργαλεία κοπής (ΚΜ 3427, 3430), γουδοχέρι (ΚΜ 2617), στυλβωτήρας (ΚΜ 2104), όστρακα με διαμόρφωση (ΚΜ 3324, 3325, 3326, 3327, 3328), οστέινο αντικείμενο (ΚΜ 3666). Δάπεδο 2: απολεπισμένα εργαλεία (ΚΜ 1509, 2579), οστέινο αιχμηρό εργαλείο (ΚΜ 1506), όστρακα με διαμόρφωση (ΚΜ 1504, 1521, 1645, 2585), εργαλείο κρούσης (ΚΜ 2580), οστέινο αντικείμενο (ΚΜ 1507). Δάπεδο 3: εργαλεία κοπής (ΚΜ 2414, 2484, 2339, 1976), ψήφοι από όστρεο (ΚΜ 1977, 2306, 2322), πήλινα αντικείμενα (ΚΜ 1989, 2234), οστέινες αιχμές (ΚΜ 2516, 5161), πώματα (ΚΜ 2373, 2326), όστρακα με διαμόρφωση (ΚΜ 1978, 1980, 2233, 2236, 2237), οστέινο αντικείμενο (ΚΜ 3659).

✱✱

► Κτίσμα 1547 (εμβαδόν περίπου 22,1 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: λίθινα χαμηλά διαχωριστικά ορίζουν χώρο στα Α.

Οπές στύλων/πασσάλων: τουλάχιστον 6 οπές στύλων γύρω από την εστία.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (1588), πυρά/εστία (1604), λεκανοειδής κατασκευή (1584).

Άλλα αντικείμενα: Δάπεδο 2: θραύσμα μεγάλου ΕΜ αγγείου (ΚΜ 5580), λίθινο αγγείο (ΚΜ 5006),

στυλβωτήρας (ΚΜ 3591), λίθος με κοιλότητα (ΚΜ 3482), εργαλεία κρούσης (ΚΜ 3080, 3212), ευρύστομο αγγείο (ΚΜ 5579), οστέινες βελόνες (ΚΜ 3484, 5231), περίαπτο από όστρεο (ΚΜ 3261), περίαπτα από λίθο (ΚΜ 3074, 3076, 3077, 3483), γουδοχέρι (ΚΜ 3081), όστρακο με διαμόρφωση (ΚΜ 3226, 3485), τρίτωνας (ΚΜ 3075).

✱✱

► Κτίσμα 1565 (εμβαδόν δαπέδου περίπου 13,2 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: λίθινα χαμηλά διαχωριστικά ορίζουν χώρο στα Α.

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 οπές στύλων Ν της κεντρικής εστίας.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (1563), φούρνος στα Α (ύστερη προσθήκη).

Άλλα αντικείμενα: γουδοχέρι (ΚΜ 3577), εργαλείο κρούσης/τριβής (ΚΜ 3619), λίθινος δίσκος (ΚΜ 3580).

✱✱

► Κτίσμα 1590 (άγνωστο εμβαδόν, υπολογιζόμενη διάμετρος περίπου 4 μ.)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (1591).

Άλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (ΚΜ 3280), στυλβωτήρας (ΚΜ 3281), δουλεμένος λίθος (ΚΜ 3304), όστρακο με διαμόρφωση (ΚΜ 3283).

✱✱

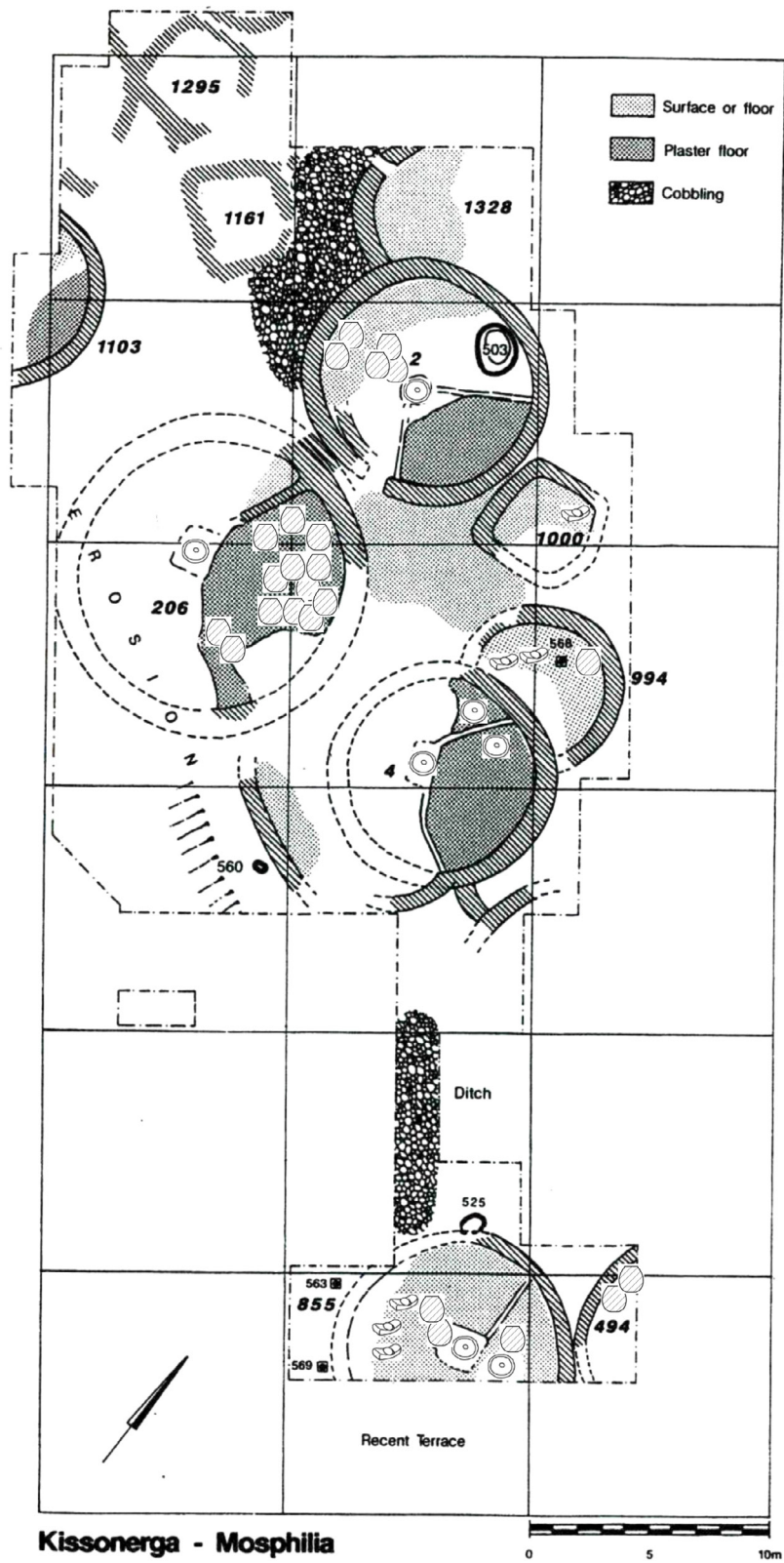
► Κτίσμα 1638 (υπολογιζόμενο εμβαδόν περίπου 32 μ²)

Μόνο ένα τμήμα καλοκτισμένου τοίχου έχει ανασκαφεί.

*

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ («MAIN AREA»)**► Τοίχοι Κτισμάτων 2089, 1299/2039, 2100**

Τμήματα τοίχων στα ΒΔ της κεντρικής περιοχής των ανασκαφών. Όλοι τοποθετούνται στην περίοδο 3Α λόγω των κατασκευαστικών στοιχείων

Εικ. 71. Κισσόνεργα Μοσφίλια, Φάση 3B, Κεντρική περιοχή.

που τους διακρίνουν αλλά και το κεραμικό υλικό των αντίστοιχων επιχώσεων. Τα κτήρια διαδέχεται το Κτίσμα 1295 που ανήκει στην ίδια φάση.

*✱

► **Κτίσμα 1161** (εμβαδόν περίπου 9,1 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: φούρνος (1275, πάνω από το επίπεδο του δαπέδου άρα μάλλον ανήκει στην περίοδο 3B).

Αλλα αντικείμενα: πήλινο ταψί (KM 2278), λίθος υποδοχής στροφέα (KM 5057), εργαλείο κρούσης (KM 2563, 2565), εργαλείο κρούσης/τριβής (KM 2598).

*✱

► **Κτίσμα 1295** (εμβαδόν περίπου 12,3 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (1294) και πιθανός φούρνος (1233) πάνω από αυτή κατά την περίοδο 3B.

Αλλα αντικείμενα: εργαλείο κρούσης (KM 2828), εργαλείο κρούσης/τριβής (KM 2829).

*✱

► **Υπαίθριος χώρος μεταξύ των Κτισμάτων 1161–1295**

Φούρνος (1486).

*

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 3B (Εικ. 71)

► **Κτίσμα 2** (εμβαδόν περίπου 64,3 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: δύο διαλυμένα τοιχάρια χώριζαν το εσωτερικό σε ένα μεγάλο δωμάτιο (2158) και έναν μικρότερο χώρο στα Α–ΝΑ (δωμάτιο 2157).

Οπές στύλων/πασσάλων: 10–15 οπές πασσάλων στο δωμάτιο 2157 (2164), σειρά 6 οπών πασσάλων (201) στο δωμάτιο 2158 (ίσως όριζε χώρο αποθήκευσης). Οπή στύλου (290) στο δωμάτιο 2157.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (41–42).

Αλλα αντικείμενα: Δωμάτιο 2158: κλειστό αγγείο (KM 5527), ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 5503), λίθινα πώματα (KM 341, 342, 343), γουδοχέρι (KM 565), βάσεις αγγείων (KM 5501, 5502), διαμορφωμένο όστρακο (KM 628), εργαλείο κρούσης (KM 490), μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο (KM 5504).

*✱

► **Υπαίθριος χώρος 1328** (εμβαδόν περίπου 38,5 μ², Β–ΒΔ του Κτίσματος 2)

Πλακόστρωτος υπαίθριος χώρος με σειρά από 20 οπές στύλων. Περιείχε ένα λάκκο με 17 λίθινα πώματα αγγείων (ίσως συνδεδεμένα με αντίστοιχα αγγεία του Κτίσματος 2), 3 πώματα κλειστών αγγείων και μεγάλα θραύσματα πίθου. Η κεραμική ύλη των ευρημάτων τοποθετείται χρονολογικά στην περίοδο 3Α.

*✱

► **Κτίσμα 4** (εμβαδόν περίπου 50,3 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: δύο διαχωριστικοί τοίχοι που ξεκινούσαν από την κεντρική εστία, διαμόρφωναν το εσωτερικό σε ένα μεγάλο δωμάτιο (2160) και έναν μικρότερο χώρο στα ΒΑ–Α (δωμάτιο 2159).

Οπές στύλων/πασσάλων: συγκέντρωση 15–20 οπών πασσάλων διαφόρων μεγεθών στο δωμάτιο 2159. Δεύτερη συγκέντρωση από περίπου 34 οπές πασσάλων στο σωζόμενο δάπεδο του Β τμήματος του δωματίου 2160 (ορισμένες ίσως ανήκουν σε υψηλότερα επίπεδα).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κεντρική εστία (990), λάκκος (313) και πιθανός φούρνος στο δωμάτιο 2160, πιθανή εστία (300), διαλυμένη κατασκευή από λίθους (299) και μία ακόμη λίγο νοτιότερα στο δωμάτιο 2159.

Αλλα αντικείμενα: Γενικά: λίθινη ψήφος (KM 686), στιλβωτήρας (KM 723), εργαλείο κρούσης (KM 687), Ε/Α προχυτική φιάλη (KM 400). Δωμάτιο 2159: γουδοχέρι (KM 390). Δωμάτιο 2160: εργαλείο κοπής (KM 843), κύπελλο (KM 1241), εργαλείο τριβής (KM 1945), ΕΜ πώμα (KM 5529), δουλεμένος λίθος (KM 1944), χονδροειδές ταψί (KM 5528).

*✱

► **Ερυθρό Κτήριο 206** (εμβαδόν περίπου 132,7 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: διαχωριστικοί τοίχοι (σώζεται ένας μόνο) που ξεκινούσαν από την κεντρική εστία, διαμόρφωναν το εσωτερικό σε ένα μεγάλο δωμάτιο (969 – ελάχιστο μέρος σώζεται) και έναν μικρότερο χώρο στα ΒΑ-Α (δωμάτιο 970 – περίπου 40,5μ²).

Οπές στύλων/πασσάλων: σειρά οπών πασσάλων (2165) πιθανότατα συνδεόμενη με είσοδο.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: 9 ψήφοι από το όστρεο δεντάλια (KM 985), συγκέντρωση 3 γουδοχειριών (KM 879, 880, 881).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κεντρική ορθογώνια εστία (784/1164/1182).

Άλλα αντικείμενα: Δωμάτιο 970, δάπεδο 2: εργαλεία κοπής (KM 1070, 869), φιάλες (KM 5509, 5549, 5550), ευρύστομο κλειστά αγγεία (KM 5506, 5511), κωνική φιάλη (KM 3259), ειδώλιο (KM 864+778), λίθινο ειδώλιο (KM 1073), φλάσκες (KM 2896, 5510), εργαλείο κρούσης (KM 870), φιάλες (KM 1205, 1206, 1207, 1208, 1253, 5505, 5541, 5544, 5545, 5547, 5548), αποθηκευτικό αγγείο (KM 5542), πήλινο πώμα (KM 1244), οστέινη βελόνα (KM 886), οψιανός (KM 982), λίθινο φαλλόσχημο αντικείμενο (KM 984), φιάλη (KM 2654), διαμορφωμένα όστρακα (KM 957, 1167), πήλινο αγγείο (KM 5572), εργαλείο κρούσης (KM 868), εργαλεία τριβής (KM 866–867), αποθηκευτικά αγγεία (KM 1351, 3258, 3297, 3298, 5507, 5508, 5512, 5540, 5543, 5546).

✱✱

► **Κτίσμα 494** (υπολογιζόμενο εμβαδόν 63,6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: πιθανή συγκέντρωση 10 εργαλείων κοπής εντός της κατασκευής 759.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: 2 πιθανές κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (759–760).

Άλλα αντικείμενα: εργαλεία κοπής (KM 980, 1305, 979), οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 5124), λίθινο πώμα ή εργαλείο τριβής (KM 1046).

✱✱

► **Κτίσμα 855** (υπολογιζόμενο εμβαδόν 63,6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: σώζεται ένα διαχωριστικό (963, το δεύτερο έχει χαθεί) που ορίζει μικρότερο χώρο στα Α.

Οπές στύλων/πασσάλων: χώρος με μεγάλο αριθμό (περίπου 200) οπών πασσάλων (821).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κεντρική ορθογώνια εστία (951), λεκανοειδής κατασκευή (1237), στερεωμένο γουδί (KM 5508), κοιλότητα (940 με κατάλοιπα φούρνου).

Άλλα αντικείμενα: 2 τριβεία (KM 1782 και ένα χωρίς αριθμό καταλόγου), εργαλείο κοπής (KM 1288), ευρύστομο κλειστό αγγείο (KM 2281), βαθιές αποθηκευτικές λεκανίδες (KM 1353, 2283), λίθινες ψήφοι (KM 1304, 1319), ψήφοι από όστρεο (KM 3004, 3065), φιάλες (KM 5573, 5574), στιλβωτήρας (KM 1301), κωνικοί λίθοι (KM 1303, 1322), βαθιές φιάλες (KM 1347, 1392, 1497), ειδώλιο (KM 1302), απολεπισμένο εργαλείο (KM 1312), φλάσκες (KM 2286, 5516), σφαιρικές φιάλες (KM 2285), εργαλεία κρούσης (KM 1783, 1318, 1323), πήλινο αντικείμενο (KM 1320), οστέινες βελόνες (KM 1300, 1779, 5195), πήλινο ανοικτό αγγείο (KM 5517), θραύσματα επένδυσης φούρνου (KM 1299, 1517, 5513, 5514), παλέττα (KM 1317), λίθος με κοιλότητα (KM 5008, ίσως για υποδοχή στροφέα πόρτας), προχυτικές φιάλες (KM 1498, 2284), αποθηκευτικά αγγεία (KM 2280, 2282), φλάσκα (KM 2287), φιάλη (KM 2279).

✱✱

► **Κτίσμα 994** (εμβαδόν 28,3 μ²)

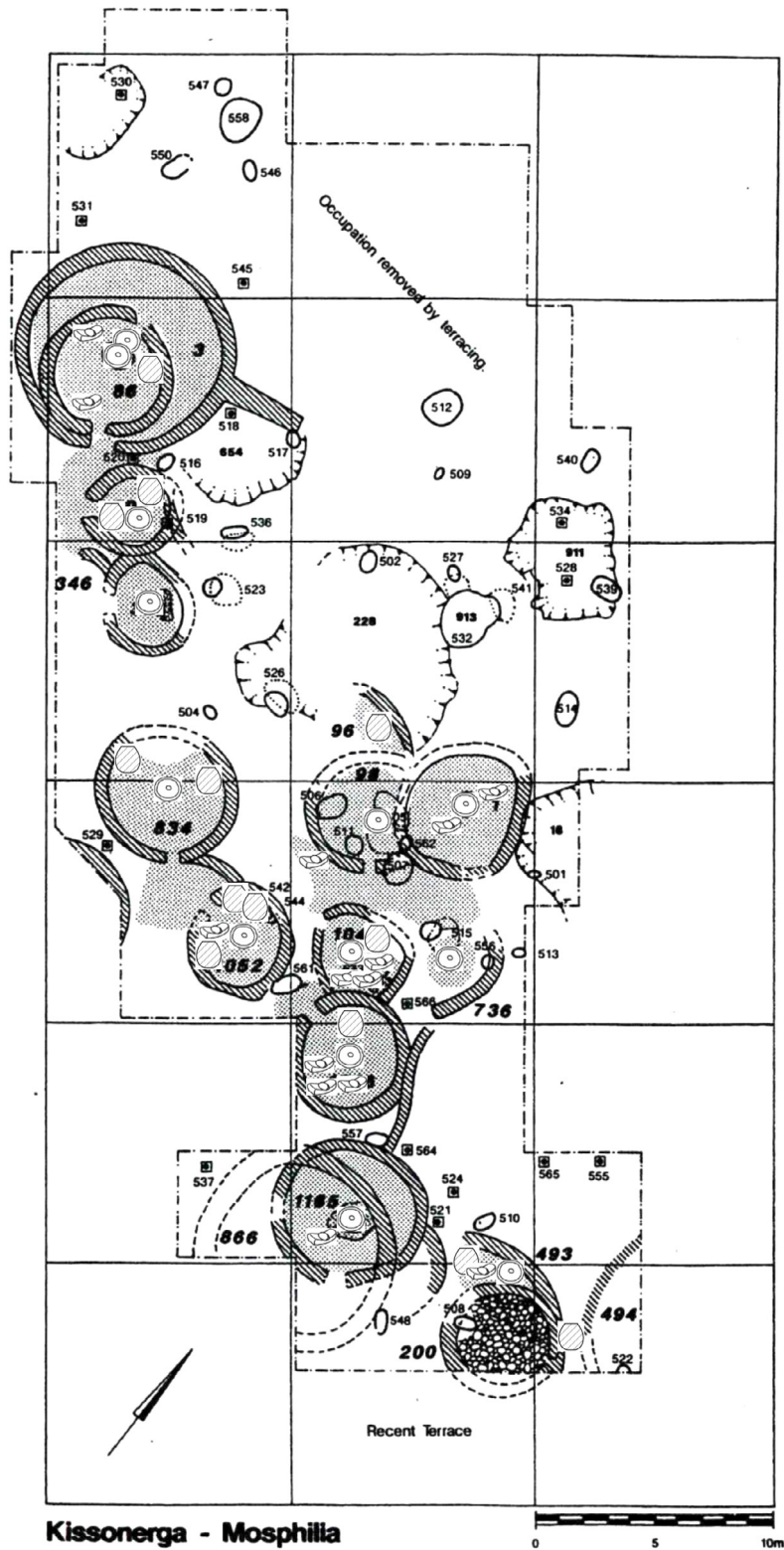
Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: πιθανό διαχωριστικό που υποδηλώνεται από συγκέντρωση οπών πασσάλων.

Οπές στύλων/πασσάλων: σειρά οπών πασσάλων (βλ. παραπάνω). Δεύτερη συγκέντρωση στα δυτικά της πρώτης.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλατφόρμα (996). Οι λάκκοι 1201–1205 μάλλον ανήκουν στην πρωιμότερη φάση που συμπίπτει με την υπαίθρια «τελετουργική περιοχή».

Άλλα αντικείμενα: λίθος με κοιλότητα (KM 1891), οστό με οπή (KM 5132), λίθινο ειδώλιο (KM 2589), εργαλείο κρούσης/τριβής (KM 1897), μικρογραφικό αγγείο (KM 1413), γουδί (KM 5065),

Εικ. 72. Κισσόνεργα Μοσφίλια, Φάση 4, Κεντρική περιοχή.

οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 1629), στυλβωτήρας (KM 1893), όστρακα με διαμόρφωση (KM 2342, 2588), τριβείο (KM 2574), εργαλεία τριβής (KM 2555, 1942, 2359, 2360), αποθηκευτικό αγγείο (KM 5532).

✱✱

► **Κτίσμα 1000** (εμβαδόν 12,6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: δύο μικρά τοιχάρια (2169–2170) κάθετα στο Δ τοίχο.

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λεκανοειδής κατασκευή (1214) στα Α.

Άλλα αντικείμενα: λίθος με οπή (KM 5038, πιθανώς για υποδοχή στροφέα πόρτας), ψήφος από όστρεο (KM 1895), λίθινη ψήφος (KM 1941).

✱✱

► **Κτίσμα 1103** (εμβαδόν 38,5 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 7 οπές στύλων (2145–2151).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: θήκη κοντά στον Α τοίχο (ίσως πρόκειται για ύστερη προσθήκη).

Άλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: εργαλεία κοπής (KM 1840, 3277), οστέινη ψήφος (KM 5170), ψήφος από κέρατο ελαφιού (KM 5171), κωνικός λίθος (KM 2064), απολεπισμένο εργαλείο (KM 3237), διάτρητος λίθος (KM 3364), όστρακα με διαμόρφωση (KM 2686, 3236, 3275), εργαλείο τριβής/κρούσης (KM 3278).

✱✱

► **Κτίσματα 1161, 1295**

Πιθανή η συνέχεια της χρήσης τους. Στο Κτίσμα 1161 εντοπίστηκε φούρνος (1275) και το Κτίσμα 1295 φαίνεται ότι επίσης χρησιμοποιήθηκε για μαγειρικούς σκοπούς. Δεν είναι σαφές εάν τα κτήρια είναι κατεστραμμένα και ο εσωτερικός χώρος είναι υπαίθριος ή στεγασμένος. Αναφέρονται τα εξής ευρήματα: ψήφοι από όστρεο (KM 1919, 2076, 3009), πήλινο αντικείμενο (KM 1911), δουλεμένος λίθος (KM 2428), οστέινη βελόνα (KM 3010), εργαλείο τριβής (KM 2083).

✱✱

► **Λιθόστρωτη οδός 35**

Πρόκειται για δημόσια οδό σωζόμενου μήκους περίπου 12 μ. Ξεκινά από το Β όριο του ανεσκαμμένου χώρου και καταλήγει στα Κτήρια 2 και 206. Το μεγάλο δημόσιο έργο αυτό έχει ίχνη τουλάχιστον τριών φάσεων και πιθανότατα συνέδεε το βόρειο τμήμα του οικισμού με τη λεγόμενη «τελετουργική περιοχή».

*

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 4 (Εικ. 72)

► **Κτίσμα 1** (εμβαδόν περίπου 20,5 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: συγκέντρωση από περίπου 14 οπές στύλων και πασσάλων (2162) Β της εστίας. Ακόμη 10–11 οπές πασσάλων στην περιοχή της εισόδου και οπές στύλων (16, 22, 23). Οπές στύλων (6, 12, 14) γύρω από την περιοχή της εστίας.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: κεντρική εστία (10).

Άλλα αντικείμενα: Γενικά: λίθος με κοιλότητα (KM 368), λίθος με κοιλότητα (γουδί; KM 386). Δάπεδο 1: εργαλείο κοπής (KM 365), κωνικός λίθος (KM 358, 359, 360), λίθινο εργαλείο (KM 361), όστρακο με διαμόρφωση (KM 356), τριβείο (KM 351).

► **Κτίσμα 3 – Οικία των Πίθων** (εμβαδόν περίπου 48,4 μ², εικ. 72–73, 83)

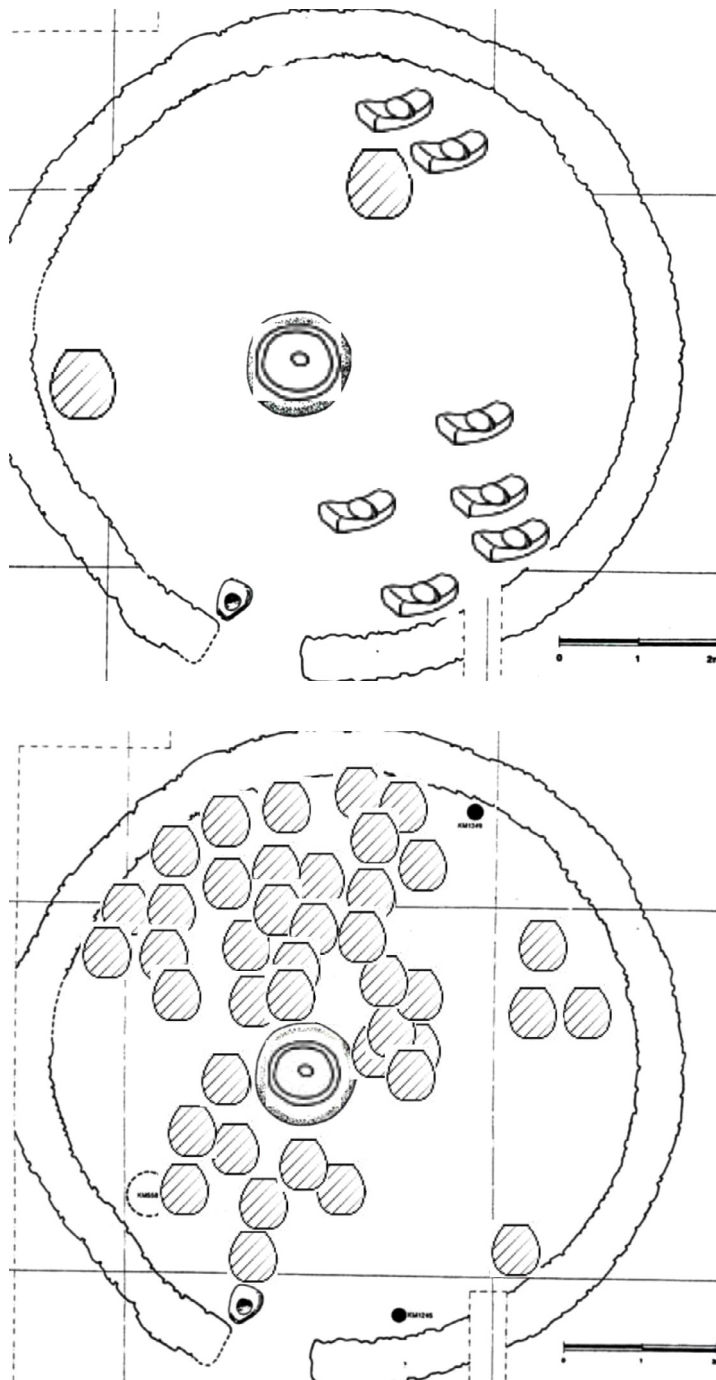
Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: τεράστιος αριθμός οπών πασσάλων στο Α ήμισυ από την περιοχή της εισόδου μέχρι περίπου το ΒΑ τμήμα του τοίχου (2173, είναι ο χώρος στον οποίο δεν υπήρχαν αγγεία). Πιθανά ζεύγη οπών στύλων (συνολικά 6–7 οπές).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση 20 εργαλείων κοπής (846), συγκέντρωση διαφόρων εργαλείων κοντά στο δυτικό τοίχο.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (828), λίθοι για κατεργασία ελιάς (725/2174).

Άλλα αντικείμενα: αξίνες (KM 819, 820, 828,

Εικ. 73α-β. Κισσόνεργα *Μοσφιλία*, Φάση 4, «Οικία των Πίθων» (πάνω: συγκεντρώσεις ευρημάτων και τροφοπαρασκευαστικές εγκαταστάσεις, κάτω: διασπορά κεραμικής).

1002, 1003, 1020, 1078, 1079, 1085.12, 1085.13, 1085.16, 1085.17, 1085.18, 1085.27, 1221, 1223, 3184), πελέκειες (KM 821, 824, 825, 826, 1011, 1012, 1085.02, 1085.03, 1085.04, 1085.07, 1085.08, 1085.09, 1085.10, 1085.11, 1085.15, 1085.19, 1085.20, 1085.21, 1085.22, 1085.23, 1085.24, 1085.25, 1085.26, 1085.28, 1085.29, 2014, 3181, 3191, 3198, 3234), εργαλεία τριβής σε σχήμα πέλεκου (KM 823, 1075, 1085.01, 3132, 3232), αποθηκευτικό ευρύστομο αγγείο (KM 1250), αποθηκευτικά βαρελόσχημα αγγεία (KM 1823, 5558), γουδί (KM 822), ψήφος από φαγεντιανή (KM 3121), ψήφοι από όστρεο (KM 697, 746, 885, 1027, 2943, 2947.01, 2947.02, 3003, 3126, 3135, 3156, 3359, 3363, 5176), λίθινες ψήφοι (KM 822, 2003, 3178), κλειστό αγγείο (KM 1251), λίθινες φιάλες (KM 1006, 1007, 1834), πήλινος στιλβωτήρας (KM 3493), λίθινοι στιλβωτήρες (KM 1088, 3312), σμίλες (KM 1932, 1936, 3205), κλειστά αγγεία (KM 5531, 5568, 5570), κλειστό αγγείο με λαιμό (KM 1825), αποθηκευτικό αγγείο με λαιμό (KM 2025), κωνικοί λίθοι (KM 745, 1019, 1024, 1069, 1076, 1077, 1087, 1164, 1264, 1842, 2949, 2951, 2954, 2955, 2956, 2959, 3122, 3124, 3127, 3129, 3131, 3134, 3188, 3197, 3200, 3201, 3228, 3276, 3322), λίθοι με κοιλότητα (KM 1001, 1086, 1229, 3171), βαθιά φιάλη (KM 1249), πήλινο ειδώλιο (KM 3204), λίθινο ειδώλιο (KM 898), οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 743), απολεπισμένο εργαλείο (KM 3182), φλάσκες (KM 1883, 5559), εργαλεία τριβής (KM 3348, 5156, 1022, 3193), λίθοι με εγχαράξεις (KM 1841, 3125, 3262), λαβή κεράτου (KM 1667), εργαλεία κρούσης (KM 1016, 1080, 3189, 3203, 3310, 3311), εργαλεία κρούσης/τριβής (KM 696, 1004, 1015, 1093, 1094, 1224, 3139, 3140, 3185, 3190, 3192, 3195, 3351, 3621), φιάλες (KM 1245, 1257, 1349, 5554, 5563), ευρύστομα αγγεία (KM 1247, 1824), ευρύστομα αποθηκευτικά αγγεία (KM 1352, 1821, 1822, 1892, 1946, 1948, 1949, 1951, 2020, 2022, 2040, 3299, 3300, 5553, 5555, 5557, 5560, 5561, 5564, 5565, 5566, 5567, 5569, 5576;), πήλινο πώμα (KM 700), τμήμα περιάπτου (KM 747), δουλεμένο όστρεο (KM 1227), οστέινες βελόνες (KM 1021, 5191, 5192, 5193, 5198, 5199, 5200), ωοειδείς φιάλες (KM 1246, 1254, 1255, 2004, 5571), λίθος με ίχνη βαφής (KM 2957), παλέττα (KM 3346), παλέττα/τριπτήρας (KM 3347), βότσαλα (KM 1085.06, 1085.14, 1233), βότσαλο/ειδώλιο; (KM 2958), λίθινο εργαλείο κρούσης (KM 3231), περιάπτα από όστρεο (KM 1151, 5076, 5090, 5094, 5095), λίθινο περιάπτο (KM 3120), γουδοχέρια (KM 706, 1005, 1225, 1226, 2945,

3138, 3179, 3186, 3202), ώχρα (KM 1014), λίθος με κοιλότητα (για υποδοχή στροφέα πόρτας, KM 5040), οστέινα αιχμηρά εργαλεία (KM 2039, 3645), στιλβωτήρες (KM 1085.05, 3194), λίθος για υποδοχή αγγείου (KM 5045), βάσεις αγγείων κεραμικής (KM 5552, 5562), όστρακα με διαμόρφωση (KM 1013, 1018, 1025, 1263, 3227, 3362.01, 3362.02, 3362.03, 3365), αγγείο (KM 5581), εργαλεία κρούσης (KM 905, 906, 907, 1083, 1090, 1835, 2960, 3180, 3196, 3199, 3230, 3238, 3344, 3624), εργαλεία κρούσης/τριβής (KM 1220, 1228, 3623), τριβείο (KM 3183), εργαλεία τριβής (KM 1023, 3137, 827, 3123, 3345, 3350, 3352, 3622), εργαλείο τριβής/κρούσης (KM 1222), λίθινο εργαλείο (KM 2038), προχυτικές φιάλες (KM 1252, 2041), ευρύστομη προχυτική φιάλη (KM 2042), λίθινοι δίσκοι (KM 889, 3128, 3187), αποθηκευτικά αγγεία (KM 1789, 1790, 5536, 5556), φιάλη (KM 1248), τρίτωνας (KM 1017), δουλεμένος πικρόλιθος (KM 5103).

✱✱

► **Κτίσμα 86** (εμβαδόν περίπου 15,6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 οπές πασσάλων στην περιοχή της νότιας εισόδου (Δάπεδο 1).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: -

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Δάπεδο 1: εστία (;) (236), ημισφαιρική λεκανοειδής κατασκευή. Δάπεδο 2: κατασκευή (216), λεκανοειδής κατασκευή (230), εστία (91), κατασκευή υποδοχής αντικειμένου (92), τμήμα φούρνου (5551).

Άλλα αντικείμενα: Γενικά: τριβείο (KM 596). Δάπεδο 1: λίθινη ψήφος (KM 566), κωνικός λίθος (KM 1648), λίθινο αντικείμενο (KM 708), δουλεμένο όστρεο (KM 5071), οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 579), θραύσμα πήλινου αγγείου (KM 5575). Δάπεδο 2: παθητικό εργαλείο κρούσης (KM 576), εργαλείο κοπής (KM 495), γουδί (KM 577), τμήμα επένδυσης φούρνου (KM 5551), γουδοχέρι (KM 572).

✱✱

► **Κτίσμα 96** (υπολογιζόμενο εμβαδόν περίπου 15,9 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: -

Οπές στύλων/πασσάλων: επιφάνεια 3μ² με πλήθος οπών πασσάλων (1701), σειρά οπών στύλων ή μικρών λάκκων (145).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: – Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (;) (172), κατασκευή υποδοχής αντικειμένου από λίθο και κονίαμα (111).

Αλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: εργαλείο κοπής (KM 483), κωνικοί λίθοι (KM 482, 499), εργαλείο κρούσης (KM 486), γουδοχέρι (KM 491), εργαλεία τριβής (KM 484, 487). Δάπεδο 2: Κωνικοί λίθοι (KM 447.01, 447.02, 447.03).

► **Κτίσμα 98** (εμβαδόν περίπου 15,9μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (124).

Αλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: λίθος με κοιλότητα (KM 688, ίσως για υποδοχή στροφέα πόρτας), οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 3394).

**

► **Υπαίθριος χώρος δυτικά και νότια του Κτίσματος 98**

Λεκανοειδής κατασκευή (103) σε επαφή με το δυτικό τοίχο του Κτίσματος 98. Νότια από την είσοδο υπάρχει χώρος με οπές πασσάλων.

► **Κτίσμα 200** (εμβαδόν περίπου 11,9 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 4 πιθανές οπές στύλων (234, 235 και ακόμη 2) στο κέντρο (Δάπεδο 3).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: λάκκος ή κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (431).

Αλλα αντικείμενα: Δάπεδο 2: θραύσμα πήλινου αγγείου (KM 5578) που εδραζόταν σε υποδοχή από κονίαμα (643).

**

► **Κτίσμα 204** (εμβαδόν περίπου 6,8 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπή στύλου (482).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πιθανός πάγκος στα νότια, εστία (1710).

Αλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: εργαλείο κοπής (KM 791), κλειστά αγγεία (KM 5537, 5539), αποθη-

κευτικά αγγεία με λαίμο (KM 1590, 5534), ευρύστομα κλειστά αποθηκευτικά αγγεία (KM 5533, 5535), δουλεμένος λίθος (KM 647), οστέινη βελόνα (KM 1031), λίθος με κοιλότητα (KM 645, για υποδοχή στροφέα πόρτας), στιλβωτήρας (KM 784), μελανέρυθρη στιλβωτή φιάλη (KM 5538), εργαλεία τριβής (KM 649, 650).

**

► **Κτίσμα 346** (άγνωστο μέγεθος)

Σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα του τοίχου. Χρονολογείται με ασφάλεια στη Φάση 4.

**

► **Ταφικός χώρος 375**

Εντοπίστηκαν περίπου 10 οπές πασσάλων (266–275) που πιθανότατα ανήκαν σε περίβολο συσχετιζόμενο με κάποιες ταφές στο εσωτερικό. Το χώρο αυτό κάλυψε τελικά το Κτίσμα 98.

**

► **Κτίσμα 376** (εμβαδόν περίπου 7,5 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (770/618/370), πάγκος (;) από κονίαμα και λίθους (617).

Αλλα αντικείμενα: εργαλείο κοπής (KM 787), βαθιά E/A φιάλη (KM 1492).

**

► **Κτίσμα 493** (υπολογιζόμενο εμβαδόν περίπου 50 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: λάκκος με 10 λίθινα εργαλεία (κυρίως εργαλεία κοπής).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Δάπεδο 1: κοιλότητα με στάχτες (783), πιθανή εστία (776). Δάπεδο 2: λεκανοειδής κατασκευή (752), πυρά (658). Δάπεδο 3: πυρά (495).

Αλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: κωνικοί λίθοι (KM 917, 1050, 1051), λαβή από κέρατο (KM 1662), γουδοχέρι (KM 1048), στιλβωτήρας (KM 935, 936, 1117), εργαλείο τριβής (KM 934). Δάπεδο

2: εργαλεία κοπής (KM 1107, 1191, 1111, 1114, 1115, 1190, 1776, 1113), γουδοχέρι (KM 1112), οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 1193), στιλβωτήρας (KM 1192), εργαλείο κρούσης (KM 1239).

✱✱

► **Κτίσμα 706** (άγνωστη έκταση)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: –

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση πελέκεων (KM 734–740), αναφέρονται και συγκεντρώσεις λαξευμένων εργαλείων (χωρίς να δίνονται άλλες πληροφορίες).

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: πλακόστρωτο (353), φούρνος (490), πιθανός λάκκος τοποθέτησης αγγείου (257).

Άλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: εργαλεία κοπής (KM 699, 702, 735, 736, 737, 738, 739, 740), εργαλεία τριβής σε σχήμα πέλεκυ (KM 698, 734), ψήφοι από όστρεο (KM 599, 660, 703, 704, 817, 853), λίθινη χοάνη (;) (KM 693), λίθινη φιάλη (KM 772), κωνικοί λίθοι (KM 695, 705), εργαλεία κρούσης (KM 729, 2950), εργαλεία κρούσης/τριβής (KM 2252), ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 5576, μάλλον ανήκει στο Κτίσμα 3), μεταλλική σμίλη (KM 694), μέταλλευμα χαλκού (KM 701), οστέινα περίαπτα (KM 857, 859), περίαπτα από όστρεο (KM 653, 654, 852, 856, 858), λίθινο περίαπτο (KM 860, 861), γουδοχέρι (KM 691), βαφή (KM 3155), στιλβωτήρας (KM 728, 771, 3068), όστρακο με διαμόρφωση (KM 891), εργαλεία κρούσης (KM 730, 731), τριβεία (KM 748, 749), σφραγιδόλιθος (KM 597), λίθινος δίσκος (KM 808), οστέινο αντικείμενο (KM 692).

✱✱

► **Κτίσμα 736** (εμβαδόν περίπου 19,6 μ²)

Μόνο ένα τμήμα τοίχου και η εστία (434) σώζονται από αυτό το κτίσμα.

✱✱

► **Κτίσμα 834** (εμβαδόν περίπου 17,3 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: οπές στύλων σε δύο σειρές (1402, 1403, 1404, 1405, 1407, 1424) στην περιοχή της εισόδου εξωτερικά, πιθανότατα προέρχονται από στεγασμένη πύλη.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Δάπεδο 1: εστία (1250), κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (1343). Δάπεδο 2: πιθανός λάκκος τοποθέτησης αγγείου (1231) κοντά στο ΒΔ τμήμα του τοίχου.

Άλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: ψήφος από φαγεντιανή (KM 2631), ψήφοι από όστρεο (KM 2634.01, 2634.02), σμίλη (KM 1820), κωνικός λίθος (KM 2419), θραύσμα χαλκού (C834), λίθινο ειδώλιο (KM 2165), οστέινη βελόνα (KM 5222), λίθος με κοιλότητα (KM 5034, για υποδοχή στροφέα πόρτας). Δάπεδο 2: οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 1805), στιλβωτήρας (KM 1817), λίθινο δισκίο (KM 1619), δουλεμένο οστό (KM 5134). Ανώτατο δάπεδο 922: κωνικοί λίθοι (KM 1594, 2163), βότσαλο (KM 1589).

► **Κτίσμα 866** (εμβαδόν περίπου 33,2 μ²)

Σώζεται μόνο το ΒΑ τμήμα αυτού του μεγάλου κτηρίου που θυμίζει αρκετά την «Οικία των Πίθων». Παρόλο που κατά τόπους έχει καταστραφεί ολοσχερώς από το άροτρο, στο μικρό σωζόμενο τμήμα που ανασκάφηκε εντοπίσθηκε 1 φούρνος (1170) και τουλάχιστον ακόμη 2 πιθανοί φούρνοι (883, 1117), 2 κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (1145, 1146), 2 λάκκοι (1123, 1126) και αρκετές οπές στύλων. Συν τοις άλλοις, ο μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων περιλάμβανε αρκετά λίθινα εργαλεία και τουλάχιστον 4 αποθηκευτικά αγγεία (KM 5518–5521) υποδηλώνοντας ότι το τμήμα του κτηρίου αυτού συνδεόταν με δραστηριότητες αποθήκευσης και προετοιμασίας τροφής. Μερικά από τα ασφαλώς στρωματογραφημένα αντικείμενα είναι: Δάπεδο 1: εργαλεία κοπής (KM 1769, 2458), ψήφος από όστρεο (KM 1316.01, 1316.02), κωνικός λίθος (KM 2460), οστέινο εργαλείο κρούσης (KM 5112), οστέινη βελόνα (KM 5196), γουδοχέρια (KM 2456, 2457), πώμα (KM 1325), εργαλείο τριβής (KM 2459).

✱✱

► **Κτίσμα 1044** (εμβαδόν περίπου 9,6 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: 2 μικρές οπές πάνω στην εστία (1041).

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: συγκέντρωση 5 κωνικών λίθων (KM 2291–2295) στο Δάπεδο 1.

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Δάπεδο 1: εστία

(1209), λεκανοειδείς κατασκευές (1390, 1148). Δάπεδο 2: εστία (1041), λεκανοειδείς κατασκευές (1177 και η 1148 η οποία συνεχίζει και στο νέο δάπεδο).

Αλλα αντικείμενα: Γενικά: λίθος με κοιλότητα (KM 5025, για υποδοχή στροφέα πόρτας). Δάπεδο 1: εργαλείο κοπής (KM 1864). Δάπεδο 2: ψήφος από όστρεο (KM 1686), κωνικοί λίθοι (KM 1556, 1688, 1719), φλάσκα (KM 5523), παλέττα (KM 2226), γουδοχέρια (KM 1725, 1865), τριβείο (KM 5024), αποθηκευτικό αγγείο (KM 5522).

✱✱

► **Κτίσμα 1046** (εμβαδόν περίπου 14,5 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: λίγες οπές στύλων (2026–2029) και κυρίως πασσάλων (2030) στην περιοχή της εισόδου.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (1495), λεκανοειδείς κατασκευές (1498, 2013, 2015), κονιαμένη κατασκευή (1497, ίσως για υποδοχή αγγείου).

Αλλα αντικείμενα: εργαλεία κοπής (KM 2562, 2567), παθητική επιφάνεια κρούσης (KM 5023), εργαλεία κρούσης (KM 2525, 2597), οστέινες βελόνες (KM 5246, 5247), βότσαλο (KM 2557), λίθος με κοιλότητα (KM 5022, για υποδοχή στροφέα πόρτας).

✱✱

► **Κτίσμα 1052** (εμβαδόν περίπου 10,2 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: σειρά 4 οπών στο ΝΔ τμήμα σε μικρή απόσταση από τον τοίχο (πιθανότητα στήριζαν κάποιο ράφι), οπή στύλου (1259) κοντά στην είσοδο.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: Δάπεδο 1: κεντρικός φούρνος (1070), λίθινη πλατφόρμα (εκεί εδράζονταν οι φιάλες KM 1713–1714), κατασκευή με λίθους στο περιχέλιωμα και κονιαμένο δάπεδο (1137), γουδί (KM 5028) στερεωμένο σε κονίαμα (1133). Δάπεδο 2: συνεχίζει ο φούρνος, η λίθινη πλατφόρμα και το στερεωμένο γουδί. Νέα στοιχεία είναι δύο κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (1136 και 1176).

Αλλα αντικείμενα: Γενικά: επένδυση φούρνου (KM 1890), οστέινο αιχμηρό εργαλείο (KM 2224).

Δάπεδο 1: εργαλεία κοπής (KM 1855, 1862), εργαλεία τριβής σε σχήμα πέλεκου (KM 1854, 1856, 1860), κωνικός λίθος (KM 1852), λίθος με εγχαράξεις (KM 1963), εργαλείο κρούσης/τριβής (KM 1851), λίθινο δοχείο μετάγγισης (KM 1863), οστέινη βελόνα (KM 1861), διάτρητος λίθος (KM 5029), γουδοχέρια (KM 1730, 1857, 1960), λίθος με κοιλότητα (KM 5027, για υποδοχή στροφέα πόρτας), εργαλεία τριβής (KM 1962, 5030). Δάπεδο 2: παθητική επιφάνεια κρούσης (KM 1959), πέλεκυς (KM 1957), εργαλείο τριβής σε σχήμα πέλεκου (KM 1910), κωνικός λίθος (KM 1990), ημισφαιρικές φιάλες (KM 1713, 1714, 5524), ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 5525), λίθος με κοιλότητα (KM 5026, για υποδοχή στροφέα πόρτας), τριβείο (KM 1726), εργαλεία τριβής (KM 1853, 1871), αποθηκευτικό αγγείο (KM 5515).

✱✱

► **Κτίσμα 1165** (εμβαδόν περίπου 20,4 μ²)

Στοιχεία διαχωρισμού εσωτερικού χώρου: –

Οπές στύλων/πασσάλων: σειρά οπών πασσάλων στην περιοχή της εισόδου, πάνω από 30 οπές στύλων (31–59, 70–71, 76) κυρίως στο Δ ήμισυ του κτηρίου.

Συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων/«Θησαυροί»: –

Σταθερά στοιχεία/κατασκευές: εστία (1359).

Αλλα αντικείμενα: Δάπεδο 1: κωνικός λίθος (KM 2461), λίθος με κοιλότητα (KM 5010, για υποδοχή στροφέα πόρτας), τριβείο (KM 5011), εργαλείο τριβής (KM 5013).

*

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 5

Πολύ λίγα στοιχεία σώζονται από την ύστατη φάση του οικισμού καθώς η διάβρωση και το άροτρο έχουν καταστρέψει τα ανώτατα στρώματα. Το κεραμικό υλικό (Ερυθροστιλβωτή κεραμική) αποδεικνύει ότι υπάρχει δραστηριότητα που εντάσσεται στο λεγόμενο «Πολιτισμό της Φιλιάς» αλλά δεν εισέρχεται στην Πρώιμη Χαλκοκρατία. Συν τοις άλλοις, η γενική συνέχεια στη χρήση του χώρου και ορισμένες κατασκευές (φούρνοι, λάκκοι, ταφές κ.ά.) μαρτυρούν την ομαλή μετάβαση χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου κενού από την Ύστερη Χαλκολιθική στην Περίοδο 5 («Πολιτισμός της Φιλιάς»).

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ ΚΙΣΣΟΝΕΡΓΑ ΜΟΣΦΙΛΙΑ

Αποθηκευτικές δραστηριότητες

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο οικισμός Κισσόνεργα *Μοσφίλια* ξεχωρίζει για τη μακρά διάρκεια ζωής και την ύπαρξη 5 βασικών φάσεων που καλύπτουν το σύνολο σχεδόν της πρώιμης προϊστορίας του νησιού. Συνολικά έχουν καταμετρηθεί περισσότερες από 100 περιπτώσεις κατασκευών, συγκεντρώσεων αντικειμένων και πήλινων αγγείων που συνδέονται με αποθηκευτικές πρακτικές. Για τις φάσεις 1Α–1Β (Ακεραμική–Κεραμική Νεολιθική περίοδος) που δεν αφορούν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, τα κατάλοιπα είναι σποραδικά και οι αποθηκευτικές ενδείξεις μηδαμινές.

Πολύ σημαντική από την άλλη, είναι η διαπίστωση αποθηκευτικών δραστηριοτήτων ευρείας κλίμακας κατά τη Φάση 2 (Πρώιμη Χαλκολιθική) η οποία σώζεται κατά κύριο λόγο στο ΒΑ τμήμα («Upper Terrace») της ανεσκαμμένης περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, στον υπαίθριο χώρο βορείως του Κτίσματος 2180, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τουλάχιστον έξι μεγάλης χωρητικότητας λάκκων (1554, 1599, 1653, 1659, 1657, 1682). Η επίχωσή τους περιλαμβάνει διάφορα λίθινα λειασμένα εργαλεία και άλλα λίθινα αντικείμενα, ενώ σημαντική παρουσία κατέχουν και ορισμένοι ακατέργαστοι λίθοι και κροκάλες.⁸⁴⁴ Πιθανότατα πρόκειται για υλικό που έχει απορριφθεί κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού του χώρου. Εναλλακτικά, ίσως πρόκειται για λίθους που χρησιμοποιήθηκαν κατά το σφράγισμα των συγκεκριμένων λάκκων και του αποθηκευμένου προϊόντος που περιείχαν. Το σχήμα των λάκκων (κωδωνόσχημο – «bell-shaped») συμπίπτει με αντίστοιχες περιπτώσεις αρνητικών στοιχείων που χρονολογούνται στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο.⁸⁴⁵ Παρόλο που δεν σώζεται υλικό πρωτογενούς απόθεσης, όπως σημειώνουν οι ανασκαφείς, το μέγεθος και τα γενικά χαρακτηριστικά των λάκκων παραπέμπουν σε κατασκευές για μαζική αποθήκευση σιτηρών.⁸⁴⁶ Η χωρητικότητά τους κυμαίνεται μεταξύ των 2500 και 4600 λίτρων. Η συνολική χωρητικότητα, συνεπώς, έφτανε τουλάχιστον τα 15.000–20.000 λίτρα αποδεικνύοντας ότι πρόκειται για εγκατάσταση που θα κάλυπτε τις διατροφικές ανάγκες ενός σημαντικού αριθμού ατόμων και όχι μιας συγκεκριμένης οικογένειας ή νοικοκυριού. Είναι πιθανό μάλιστα οι λάκκοι αυτοί να ήταν περισσότεροι σε αριθμό και κάποιοι να καταστράφηκαν από υστερότερες παρεμβάσεις στο χώρο.

Από τη Φάση 3Α (Μέση Χαλκολιθική) σώζονται ελάχιστες και κυρίως έμμεσες ενδείξεις για τις αποθηκευτικές πρακτικές των κατοίκων του οικισμού. Υπάρχουν μόλις δύο καταγεγραμμένες περιπτώσεις ευρύστομων αποθηκευτικών αγγείων (ΚΜ 5579–5580), ενώ οι δύο κατασκευές τοποθέτησης αντικειμένων στο Κτίσμα 1016 πιθανότατα ανήκουν στη Φάση 3Β. Από τα σποραδικά αυτά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν εντός κτηρίων, παρατηρείται μια σημαντική εξέλιξη της αποθηκευτικής τεχνολογίας καθώς κάνουν την εμφάνισή τους τα αποθηκευτικά αγγεία μεγάλης χωρητικότητας. Στην κατεύθυνση της μετάβασης στην ιδιωτική αποθήκευση κινείται και το σημαντικό γεγονός της κάλυψης του υπαίθριου χώρου με τους λάκκους της Φάσης 2 από το Κτίσμα 1547. Οι ανασκαφείς μάλιστα σημειώνουν ότι οι ιδιοκτήτες του εν λόγω κτηρίου γνώριζαν την προηγούμενη λειτουργία του υπαίθριου χώρου και φρόντισαν να το κτίσουν με τέτοιο τρόπο ώστε η σειρά αποθηκευτικών λάκκων να βρεθεί εντός των ορίων του.⁸⁴⁷ Παρόλο που τα μόλις δύο αποθηκευτικά αγγεία του Κτίσματος 1547 δεν φανερώνουν με σαφήνεια τη συνέχεια της μαζικής αποθήκευσης σε αυτόν τον χώρο, υπάρχει μια αλλη-

844. LAP II.1A, 25.

845. Βλ. π.χ. Κισσόνεργα *Μυλούθκια*, Καλαβασός Αγιούς κ.ά.

846. LAP II.1A, 25.

847. LAP II.1A, 242.

λουχία που αποδεικνύει τη σημαντική κοινωνικο-οικονομική αλλαγή που έχει συντελεσθεί κατά τη Μέση Χαλκολιθική περίοδο και τη μετάβαση από την υπαίθρια και κοινοτική σε πιο ιδιωτικές μορφές αποθήκευσης.

Από την επόμενη φάση (3B) έχουν καταγραφεί 26 περιπτώσεις που συνδέονται με αποθηκευτικές δραστηριότητες. Η συντριπτική πλειονότητα (22 παραδείγματα) ανήκει σε μεσαίας και μεγάλης χωρητικότητας αποθηκευτικά αγγεία προερχόμενα εξ ολοκλήρου από το εσωτερικό των κτηρίων. Τρία από τα κτίσματα της περιόδου αυτής (Κτίσματα 2, 855, 994) περιείχαν 1–5 πήλινα αποθηκευτικά αγγεία. Στην ίδια κατηγορία πρέπει να τοποθετηθεί και το Κτίσμα 494 στο οποίο, παρόλο που δεν ανασκάφηκε πλήρως, εντοπίστηκαν δύο κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (759–760, πιθανότατα υπέργειες). Μία από αυτές επίσης, περιείχε και συγκέντρωση 10 εργαλείων κοπής, προφανώς σε δεύτερη χρήση της κατασκευής. Ο σταθερός αριθμός αποθηκευτικών αγγείων εντός κτηρίων σε αυτή τη φάση δείχνει ότι η συγκεντρωτική υπαίθρια αποθήκευση της προηγούμενης περιόδου έχει μετατραπεί σε αποκεντρωτικού χαρακτήρα αποθήκευση σε εσωτερικούς χώρους. Η απουσία μάλιστα αντίστοιχων αγγείων στο Κτίσμα 4 και 1103 οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι ανασκάφηκαν τμηματικά, ενώ για το Κτίσμα 1000 οι ανασκαφείς σημειώνουν διαφορετική λειτουργία από τα υπόλοιπα, καθώς φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για μαγειρικούς σκοπούς.

Εξάιρεση στα παραπάνω αποτελεί το Κτίσμα 206 («Red building»). Η θέση του εντός της λεγόμενης «Τελετουργικής περιοχής», το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθός του⁸⁴⁸ και η χαρακτηριστική διακόσμησή του με ερυθρό επίχρισμα σε δάπεδα και τοίχους το τοποθετούν ήδη σε ξεχωριστή θέση συγκριτικά με τα άλλα σύγχρονα κτίσματα του οικισμού. Οι διαφορές αυτές επιτείνονται από την ύπαρξη τουλάχιστον 13 αποθηκευτικών αγγείων και μεγάλου αριθμού αγγείων σερβιρίσματος τροφής στο τεταρτημόριο του κτηρίου, το οποίο κατά κανόνα συνδέεται με τη διαμονή και όχι με την αποθήκευση αγαθών. Η μαζικότητα της αποθήκευσης, ο αριθμός των αγγείων κατανάλωσης τροφής που ξεπερνά τα όρια μιας οικογένειας και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω οδηγούν στην ερμηνεία της κοινοτικής εκμετάλλευσης του συγκεκριμένου κτηρίου. Το συγκεντρωμένο αγροτικό πλεόνασμα που υπολογίζεται ότι ξεπερνά τα 700 λίτρα⁸⁴⁹ θα μπορούσε να καταναλώνεται σε διάφορες γιορτές και τελετές που ίσως συνδέονται ιδεολογικά με τη γονιμότητα και τις γεννήσεις νέων μελών της κοινωνικής ομάδας που έζησε και έδρασε στην Κισσόνεργα της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου, σύμφωνα με τα όσα σημειώνουν οι ανασκαφείς από μια συνολική εξέταση του χώρου.⁸⁵⁰

Παρόλο που δεν μπορεί να αποκλεισθεί ο έλεγχος του εν λόγω κτηρίου από μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων, είτε πρόκειται για μια οικογένεια είτε για μια ευρύτερη κοινωνική ομάδα, η απουσία σαφών ενδείξεων κοινωνικής διαφοροποίησης από τα υπόλοιπα κτήρια, τις ταφικές πρακτικές και τον υλικό πολιτισμό μαρτυρούν εν πολλοίς την ύπαρξη ισότιμης κοινωνίας. Το γεγονός αυτό φυσικά δεν αποκλείει την παρουσία τάσεων διαφοροποίησης ούτε ανατρέπει την πορεία από την κοινοκτημοσύνη της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου προς την ιδιωτικοποίηση και αυτάρκεια των νοικοκυριών της Μέσης και Ύστερης Χαλκολιθικής. Συνεπώς, η ύπαρξη του Κτηρίου 206 θα μπορούσε να συνδέεται με θεσμοποιημένες κοινοτικές δραστηριότητες που εμπειρείχαν το στοιχείο της ανταγωνιστικής επίδειξης. Η παράθεση κοινοτικών γευμάτων, πέρα από το κοινωνικό κύρος που ενδεχομένως προσδίδει στο διοργανωτή αποτελεί και μέσο ανακατανομής του αγροτικού πλεονάσματος και του πλούτου γενικότερα στις πρώιμες αγροτικές κοινωνίες.

848. Τουλάχιστον διπλάσιο ή και τριπλάσιο από τα υπόλοιπα κτίσματα.

849. LAP II.1A, 126.

850. LAP II.2.

Οι αποθηκευτικές ενδείξεις της Φάσης 4 (Ύστερη Χαλκολιθική) είναι πλουσιότερες. Το γεγονός ότι από τις 71 καταγεγραμμένες περιπτώσεις οι 52 ανήκουν ή έστω συνδέονται με την κατηγορία των πήλινων αγγείων, αποδεικνύει ότι ο συγκεκριμένος τύπος αποθήκευσης έχει πια αντικαταστήσει πλήρως τους λάκκους και το πήλινο αγγείο μεγάλων διαστάσεων τείνει να γίνει το κατεξοχήν μέσο μαζικής αποθήκευσης αγροτικών και άλλων αγαθών. Λιγότερες συγκριτικά (περίπου 20–25) είναι οι κατασκευές τοποθέτησης αντικειμένων και αγγείων (τύποι αποθήκευσης 2 και 3) εντός των κτηρίων της Φάσης 4. Οι κατασκευές αυτές στην Κισσόνεργα είναι κατά κανόνα υπέργειες σε αντίθεση με την πλειονότητα των αντίστοιχων κατασκευών της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου. Συνήθως φέρουν δακτύλιο από κροκάλες ή λειασμένα εργαλεία σε δεύτερη χρήση. Συχνά οι λίθοι του δακτυλίου ενώνονται με λασποκονίαμα δημιουργώντας ένα περιχέιλωμα εντός του οποίου τοποθετείται το αγγείο (εικ. 8).⁸⁵¹

Η εικόνα των αποθηκευτικών ενδείξεων συμπληρώνεται από μερικές συγκεντρώσεις εργαλείων και ειδών κόσμησης (4–5 περιπτώσεις). Ο μικρός αριθμός τέτοιου είδους καταγεγραμμένων περιπτώσεων σημειώνεται και από τους ανασκαφείς⁸⁵² και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αντίστοιχη κατηγορία από τη Λέμπα. Πιθανότατα η αντίθεση αυτή σχετίζεται με τη διαθεσιμότητα πρώτων υλών και εργαλείων εντείνοντας την ιεραρχική διαφορά μεταξύ των δύο οικισμών. Όσον αφορά στους υπαίθριους χώρους, παρόλο που η εξέτασή τους δεν κατέχει σημαντική θέση στη δημοσίευση του οικισμού της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών*, η σαφής αύξηση του ποσοστού στεγασμένων χώρων κατά τις φάσεις 3 και 4 δείχνει ότι η ανυπαρξία εγκαταστάσεων υπαίθριας αποθήκευσης των τύπων που συναντήθηκαν στη Λέμπα δεν αποτελεί ζήτημα του επιλεγμένου ανεσκαμμένου τμήματος. Πράγματι, μόλις μία κατασκευή (643) με θραύσμα πήλινου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5578) προέρχεται από εξωτερικό χώρο της Φάσης 4 (κοντά στο Κτίσμα 200), γεγονός που αποτελεί ακόμη ένα στοιχείο διαφοροποίησης από τη Λέμπα.

Κατά τα άλλα, στην πλειονότητα των ανεσκαμμένων κτηρίων της Φάσης 4 παρουσιάζεται η ίδια εικόνα με τα αντίστοιχα της 3B. Πιο συγκεκριμένα, η αποθήκευση υποδηλώνεται από την παρουσία κυρίως μεγάλων θραυσμάτων από 1–5 αποθηκευτικά αγγεία συνδεδεμένα σε ορισμένες περιπτώσεις με κατασκευές ή λάκκους για την τοποθέτησή τους. Η απουσία αποθηκευτικών αγγείων από κάποια κτήρια μάλλον συνδέεται με τη διαφορετική χρήση τους που δεν θα περιλάμβανε τη μακροπρόθεσμη αποθήκευση. Για παράδειγμα στα Κτίσματα 1044 και 1046 πιθανότατα λάμβανε χώρα η εξειδικευμένη επεξεργασία κάποιου αγαθού και για το λόγο αυτό εντοπίστηκε μόλις ένα θραύσμα αγγείου (Κτίσμα 1046) και μία κατασκευή (Κτίσμα 1044) κοντά στην κεντρική εστία. Το αγγείο στη θέση αυτή πιθανότατα θα συγκέντρωνε βραχυπρόθεσμα το παραγόμενο ή επεξεργασμένο προϊόν.

Όπως και στην προηγούμενη φάση του οικισμού πάντως, έτσι και στη Φάση 4 ξεχωρίζει κατά πολύ ένα συγκεκριμένο κτίσμα από τα υπόλοιπα. Πρόκειται για το Κτίσμα 3 που ονομάστηκε «Οικία των πίθων» («Pithos house») λόγω της εύρεσης εντός αυτής μεγάλου αριθμού ολόκληρων ή σχεδόν ολόκληρων αποθηκευτικών αγγείων (εικ. 72–73, 83). Το συγκεκριμένο κτήριο, αν και κατά πολύ μικρότερο από τα περισσότερα της Φάσης 3B, έχει το μεγαλύτερο μέγεθος από τα κτήρια της Φάσης 4. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε, επίσης, το μεγαλύτερο σύνολο κινητών ευρημάτων και παρατηρήθηκε μια ποικιλία διαφορετικών χρήσεων και οικοτεχνικών δραστηριοτήτων. Οι ανασκαφείς μάλιστα στη σχετική ανάλυση του χώρου, διέκριναν συνολικά πέντε διαφορετικές ζώνες δραστηριοτήτων.⁸⁵³

851. Πρόκειται για τους τύπους κατασκευών τοποθέτησης αγγείων 1 και 2 όπως περιγράφονται στην τελική δημοσίευση της θέσης. Βλ. LAP II.1A, 60.

852. LAP II.1A, 62.

853. Βλ. LAP II.1A, 39, σχέδιο 3.7.

Τα αποθηκευτικά αγγεία στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι συγκεντρωμένα στο δυτικό ήμισυ, ενώ η περιοχή κοντά στο βόρειο τοίχο και απέναντι από την είσοδο καλύπτεται ως επί το πλείστον από κατασκευές και αγγεία μόνιμα τοποθετημένα εκεί. Τα περισσότερα αγγεία εμπίπτουν στις κατηγορίες των Χονδροειδών γραπτών και Μελανέρυθρων στυλβωτών, ενώ τα σχήματα καλύπτουν μια ποικιλία ευρύστομων, βαρελόσχημων και άλλων κλειστών αγγείων με λαιμό. Συνολικά εντοπίστηκαν 37 αποθηκευτικά αγγεία διαφόρων μεγεθών αλλά δεν αποκλείεται ο αριθμός να ήταν μεγαλύτερος. Οι δύο μεγάλες συγκεντρώσεις κινητών ευρημάτων στο βόρειο τμήμα και κοντά στο δυτικό τοίχο αποδεικνύουν ότι η αποθήκευση αγαθών δεν περιοριζόταν στα αγροτικά προϊόντα. Η αναφορά, ακόμη, σε μεγάλο αριθμό καλή ποιότητας φιαλών οδηγεί στην αποθήκευση αγγείων σεβριρίσματος τροφής. Πραγματικά, τουλάχιστον 10–15 φιάλες διαφόρων σχημάτων αποκαταστάθηκαν από το συγκεκριμένο κτήριο, ενώ η εύρεση ορισμένων από αυτές εντός πίθου συνδέθηκε από τους ανασκαφείς με πρακτικές αναδιανομής των αποθηκευμένων προϊόντων.⁸⁵⁴

Η παρουσία στο χώρο δύο λίθινων αντικειμένων που θύμιζαν έναν πρώιμο τύπο πιεστηρίου για την παραγωγή ελαιόλαδου οδήγησαν τον Peltenburg στο συμπέρασμα ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο για την αποθήκευση λαδιού.⁸⁵⁵ Στα σχετικά βιοαρχαιολογικά ευρήματα πράγματι συμπεριλαμβάνεται μικρός αριθμός θραυσμένων πυρήνων ελιάς. Ωστόσο, πέρα από το ότι ο αριθμός αυτός δεν δικαιολογεί την ερμηνεία της μαζικής επεξεργασίας και παραγωγής ελαιόλαδου, στο χώρο εντοπίστηκε και μια ποικιλία καταλοίπων αγροτικών αγαθών,⁸⁵⁶ πολλά από τα οποία προφανώς αποθηκεύονταν στα πήλινα δοχεία. Από την άλλη πάντως, η Murray αναφέρει ότι τα αγγεία πιθανότατα ήταν άδεια κατά την καταστροφή του κτηρίου, αν και δεν αποκλείει την πιθανότητα μαζικής αποθήκευσης κάποιου υγρού προϊόντος.⁸⁵⁷ Οι σχετικές αναλύσεις, τέλος, που πραγματοποιήθηκαν στα τοιχώματα μερικών πίθων δεν διαφώτισαν περαιτέρω το ζήτημα. Πάντως, η απουσία λιπιδίων δεν δικαιολογείται εάν τα αγγεία χρησιμοποιήθηκαν για αποθήκευση ελαιόλαδου ή κάποιας παρόμοιας ουσίας.⁸⁵⁸

Πολύ σημαντική, επίσης, είναι η διαπίστωση της ύπαρξης εντός του κτηρίου περίπου 47 εργαλείων κοπής.⁸⁵⁹ Οι ανασκαφείς δεν αναφέρουν την ύπαρξη ημίεργων ή άλλων σχετικών καταλοίπων που να υποδεικνύουν μαζική και εξειδικευμένη παραγωγή. Εκτός αυτού, δεν είναι σαφές εάν τα εργαλεία αυτά αποτελούσαν αντικείμενα γοήτρου ή η συγκέντρωσή τους σηματοδοτούσε την προσπάθεια μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων να ελέγξει τα μέσα παραγωγής. Η χρήση νέων πρώτων υλών, η επένδυση περισσότερου χρόνου και η δημιουργία μεγαλύτερων και ποιοτικά καλύτερων εργαλείων κοπής κατά τη Φάση 4 δεν αποκλείεται να συνδέεται με την προσπάθεια απόκτησης κύρους μέσω αυτών. Ωστόσο, και η δεύτερη περίπτωση δεν μπορεί να αποκλεισθεί ειδικά εάν ισχύει ότι η «Οικία των πίθων» ανήκει σε πρωιμότερη φάση της Ύστερης Χαλκολιθικής (4A). Ο αριθμός των 47 εργαλείων κοπής ξεφεύγει κατά πολύ από τα όρια των αναγκών ενός νοικοκυριού. Αντιθέτως, κατά την επόμενη Φάση (4B) η κατανομή των εργαλείων κοπής σχεδόν σε όλα τα ανεσκαμμένα κτίσματα δείχνει μια τάση αυτάρκειας και απεξάρτησης των νοικοκυριών στο συγκεκριμένο είδος και όχι μόνο, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

854. LAP II.1A, 41–2.

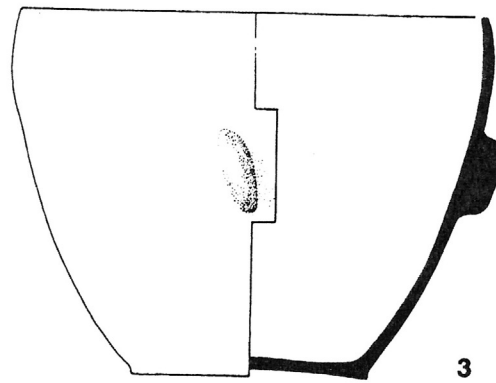
855. LAP II.1A, 42–3.

856. Π.χ. σιτάρι, κριθάρι, σταφύλι, σύκο, διάφορα είδη φυσιτικού κ.ά. Βλ. LAP II.1A, 42, 219.

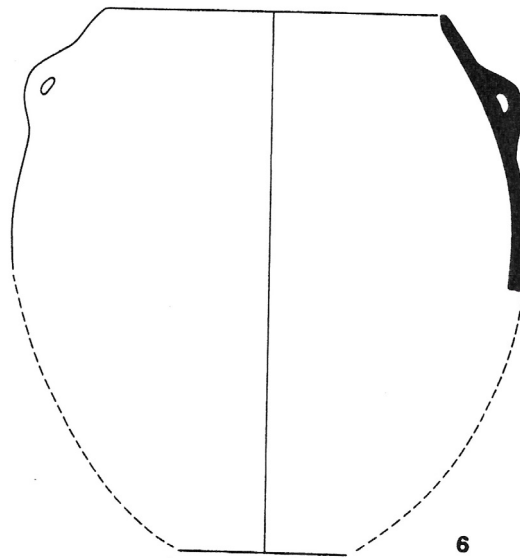
857. LAP II.1A, 219–20.

858. LAP II.1A, 139–41.

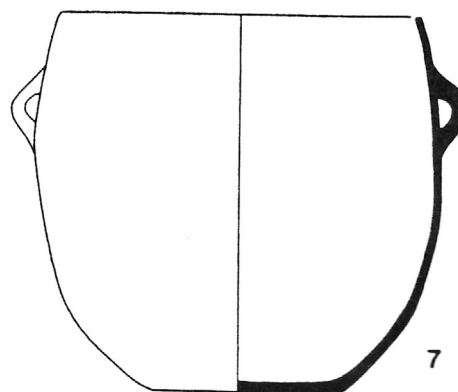
859. LAP II.1A, 253.

Εικ. 74. Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3B.

Εικ. 75. Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3B.

Εικ. 76. Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3B.

Η πλήρης απουσία υπαίθριων αποθηκευτικών χώρων και η ύπαρξη του Κτίσματος 3 με αποθηκευτική χωρητικότητα που φτάνει περίπου τα 4.000 λίτρα⁸⁶⁰ δείχνουν ότι η συγκεντρωτική αποθήκευση έχει πλέον περάσει εξ ολοκλήρου στο εσωτερικό των κτηρίων. Ωστόσο, η τοποθέτηση του Κτίσματος 3 από τους ανασκαφείς της Κισσόνεργας σε μια πρωιμότερη υποφάση της Ύστερης Χαλκολιθικής δημιουργεί ένα σημαντικό κενό ως προς το που αποθηκευόταν μαζικά η αγροτική σοδειά. Τα στοιχεία που δείχνουν ότι η κοινωνική οργάνωση είχε ως πυρήνα το εκτεταμένο νοικοκυριό κατά την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο ίσως οδηγούν και στη λύση του συγκεκριμένου ζητήματος.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη Φάση 4 παρατηρείται σημαντική μείωση του μέσου μεγέθους των κτηρίων. Η παράλληλη εμφάνιση κτισμάτων ειδικής/συγκεκριμένης χρήσης αποδεικνύει τη μετάβαση από τα μεγάλα κτήρια με εσωτερικά διαχωριστικά και σαφή εσωτερική οργάνωση χώρου της Μέσης Χαλκολιθικής σε σειρές μικρότερων κτισμάτων κατά την Ύστερη Χαλκολιθική. Η κατάτμηση των εργασιών σε επιμέρους κτίσματα θα δικαιολογούσε απόλυτα τον λόγο που εντοπίζονται σε κάποια τουλάχιστον 5 μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία (μακροπρόθεσμη αποθήκευση) και σε άλλα μόλις 1–2 (βραχυπρόθεσμη αποθήκευση που συνδέεται με επεξεργασία τροφής) ή κανένα (διαμονή και άλλες λειτουργίες). Η διαδικασία αυτή που έχει ξεκινήσει από τη Μέση Χαλκολιθική περίοδο με την εμφάνιση κτηρίων που έχουν αποκλειστικά μαγειρικό χαρακτήρα (π.χ. Κτίσμα 1000) κορυφώνεται κατά την επόμενη περίοδο. Συνεπώς, κατά την Ύστερη Χαλκολιθική εκτός από τις άλλες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές φαίνεται ότι γίνεται και η μετάβαση από πολυλειτουργικές αρχιτεκτονικές μονάδες-νοικοκυριά σε σειρές μονολειτουργικών κτηρίων τα οποία συναποτελούν ένα νοικοκυριό.⁸⁶¹

Κεραμική παραγωγή/κατανάλωση

Το κεραμικό υλικό της Κισσόνεργας πρόσθεσε πολύ σημαντικά στοιχεία στη μελέτη της τυπολογικής και τεχνολογικής εξέλιξης της κεραμικής κατά τη Χαλκολιθική περίοδο. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η χρονολογική κάλυψη σημαντικού μέρους της περιόδου από τα κατάλοιπα του οικισμού μπορεί να οδηγήσει στη γόνιμη προσέγγιση της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής, όπως αντικατοπτρίζεται στην κεραμική τεχνολογία και παραγωγή.

Για τις Φάσεις 1B–2 (Κεραμική Νεολιθική–Πρώιμη Χαλκολιθική) οι ανασκαφείς αναφέρουν ότι δεν υπάρχει καμία ένδειξη για μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία.⁸⁶² Κατά τη Φάση 3A (Μέση Χαλκολιθική περίοδος) σημειώνονται μερικές σημαντικές αλλαγές. Κυρίαρχο είδος διακοσμητικής κατηγορίας γίνεται η EM, η τυπολογία εμπλουτίζεται με την προσθήκη αρκετών ευρύστομων, απλών ή προχυτικών αγγείων και πραγματοποιείται η εμφάνιση των πρώτων μεγάλων αποθηκευτικών πήλινων αγγείων. Οι εξελίξεις αυτές, φαίνεται ότι πηγάζουν από τις αυξανουσες αποθηκευτικές ανάγκες, απηχώντας την εντεινόμενη οικονομική δραστηριότητα, την εξειδίκευση στην κεραμική παραγωγή αλλά και εξελίξεις όπως η λειτουργική διαφοροποίηση των σκευών,⁸⁶³ στοιχείο που προφανώς αποτυπώνεται στον εμπλουτισμό του σχηματολογίου. Η αυξητική τάση στα ποσοστά κλειστών πήλινων δοχείων μεσαίου και μεγάλου μεγέθους θα ενταθεί ακόμη περισσότερο κατά τις επόμενες περιόδους (3B–4).

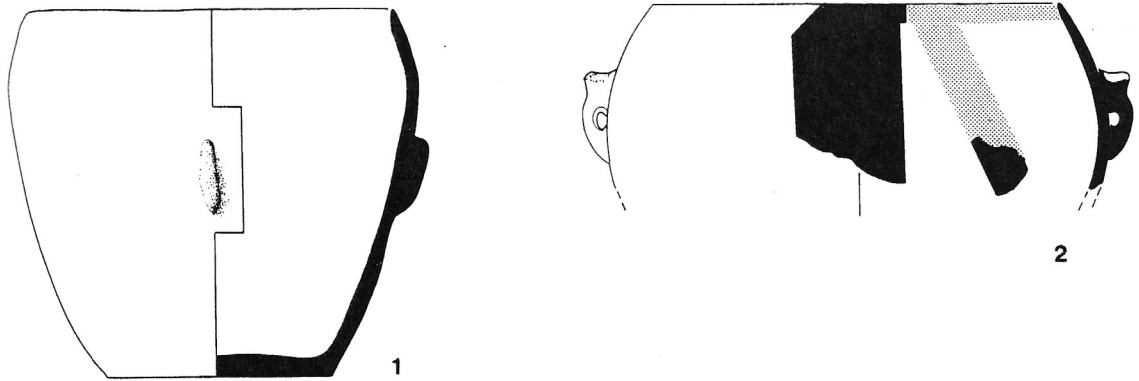
Η Φάση 3B της Κισσόνεργας συμπίπτει με την κορύφωση της E/A διακόσμησης. Χαρακτηρι-

860. LAP II.1A, 252.

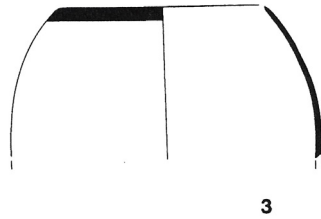
861. Αντίστοιχη οργάνωση παρατηρείται στην Ύστερη Χαλκοκρατία με συστάδες κτηρίων γύρω από ανοικτούς χώρους αλλά ίσως και στην Ύστερη Ακεραμική περίοδο, τουλάχιστον στον οικισμό της Χοιροκοιτίας όπου έχει υποστηριχθεί ότι διαφορετικοί θόλοι ανήκουν σε ευρύτερα νοικοκυριά.

862. LAP II.1A, 107.

863. LAP II.1A, 111.

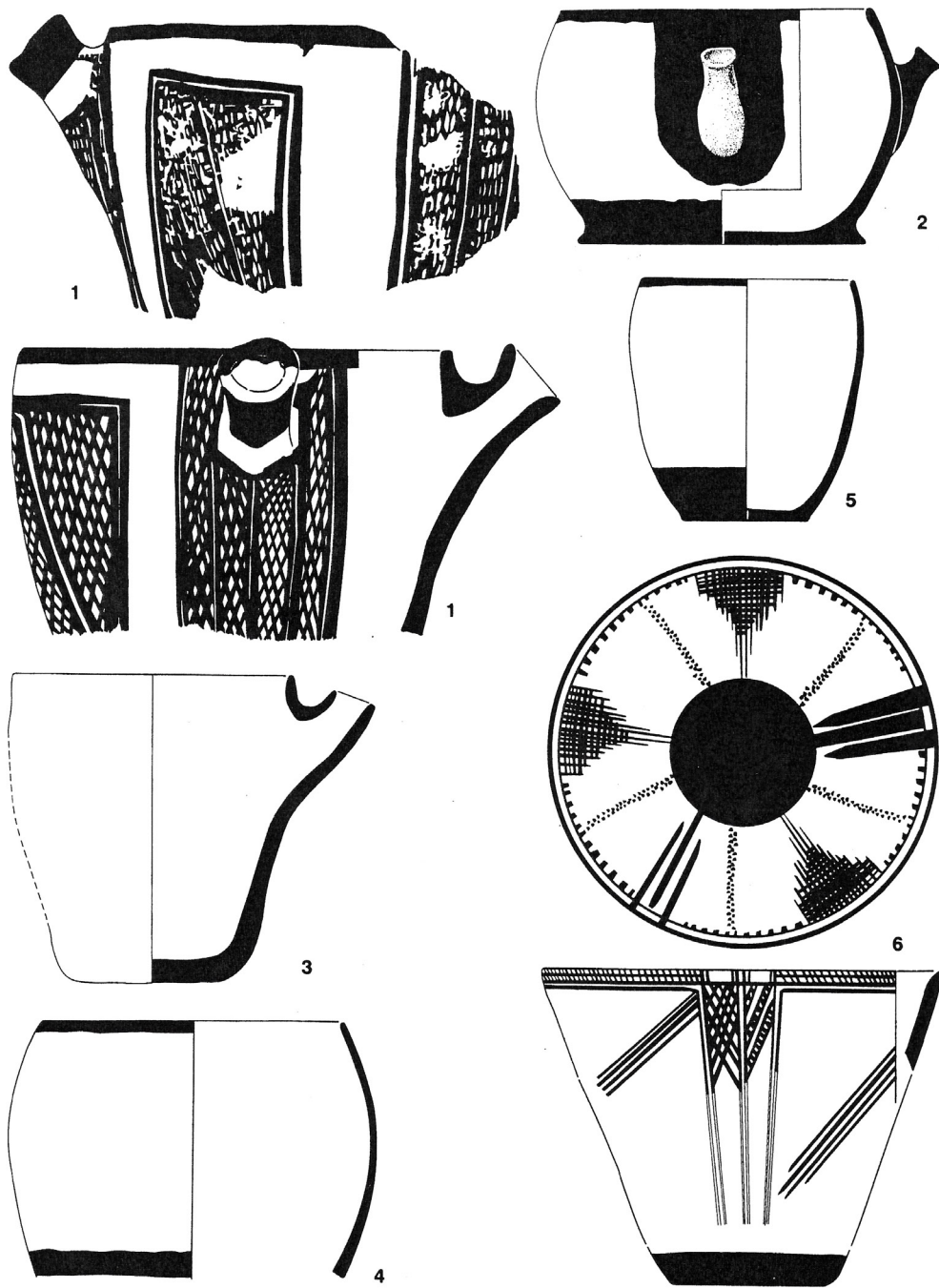
Εικ. 77. Αποθηκευτικά αγγεία από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3B και επιφανειακά ευρήματα.

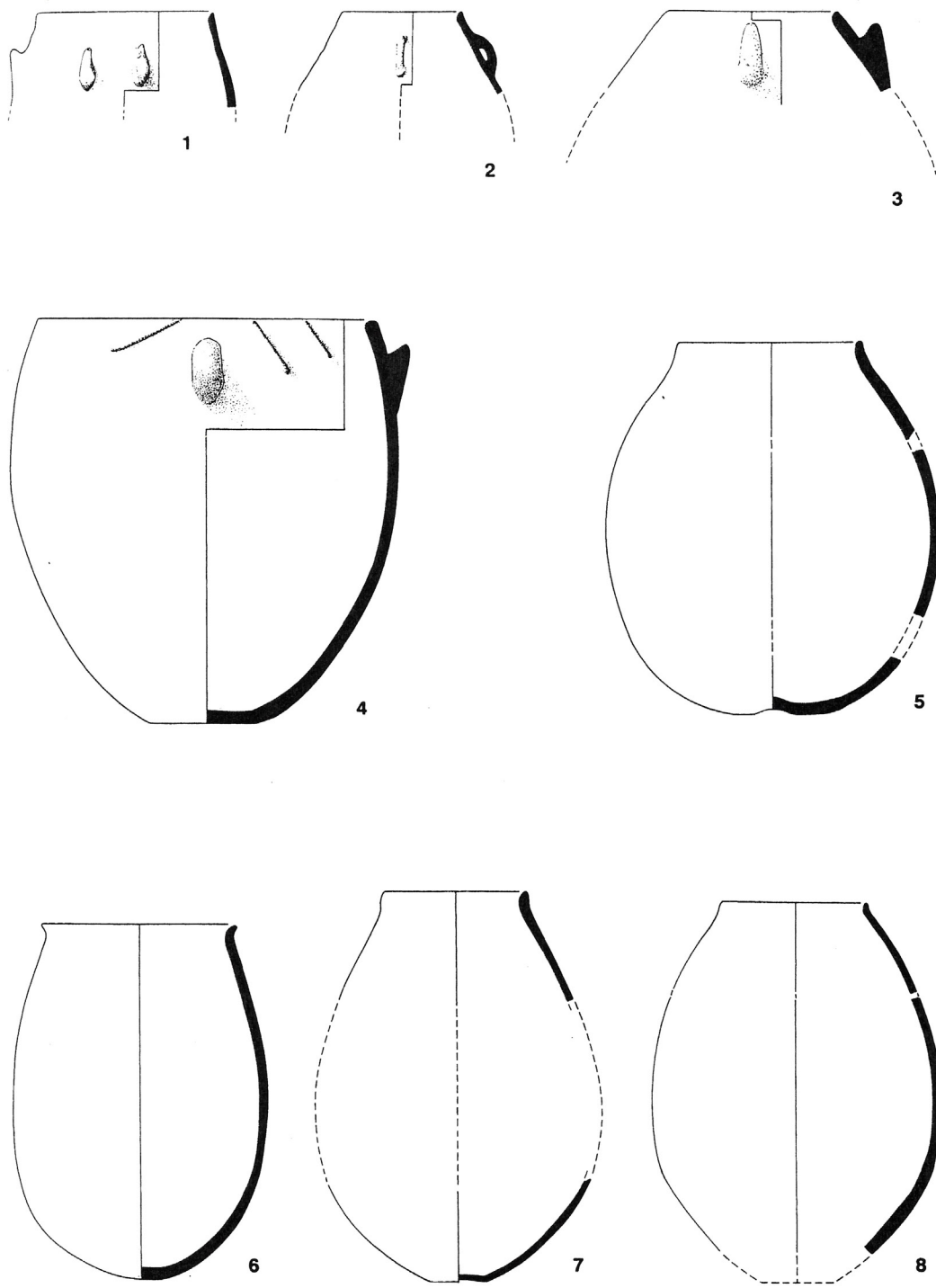
Εικ. 78. Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3B και επιφανειακά ευρήματα.

Εικ. 79. Αποθηκευτικό αγγείο από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3B και επιφανειακά ευρήματα.

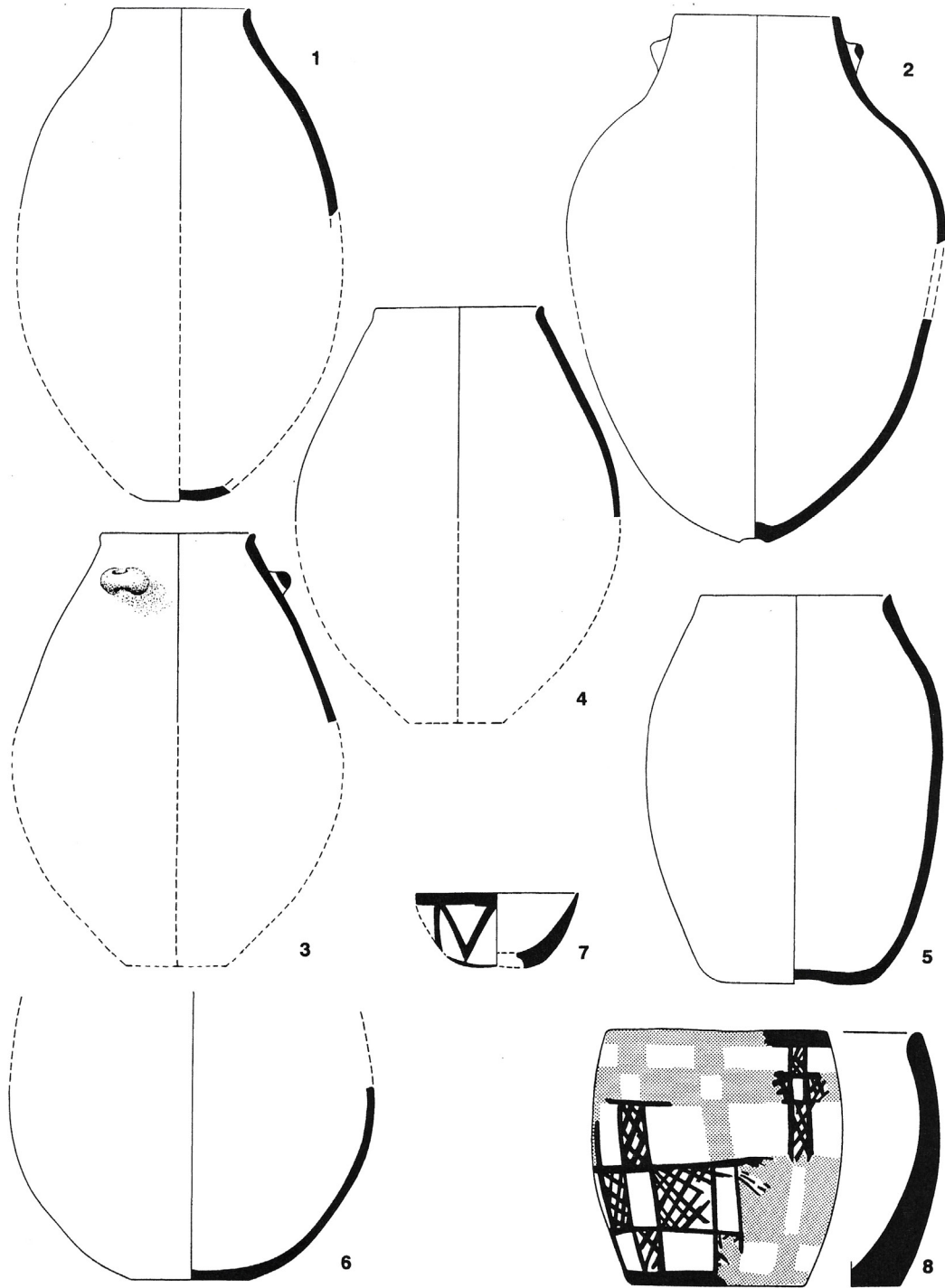

Εικ. 80. Διάφορα αποθηκευτικά και ευρύστομα αγγεία από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, Φάση 3B.

Scale 1: 10

Εικ. 81. Αποθηκευτικά αγγεία από την Κισσόνεργα Μοσφιλία, Φάση 4.

Εικ. 82. Αποθηκευτικά αγγεία από την Κισσόνεργα Μοσφίλια, Φάση 4.

στικό είναι ότι ακόμη και μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία διακοσμούνται με αυτήν την τεχνική, ενώ εμφανίζονται και τα πρώτα παραδείγματα μεγάλων πήλινων δοχείων σε χονδροειδείς και μονόχρωμες κατηγορίες (εικ. 74–80). Η παρακμή της Ε/Α κεραμικής στην επόμενη φάση και η επικράτηση της πιο «βιομηχανοποιημένης» Μελανέρυθρης στιλβωτής κεραμικής («RB/B») δεν είναι άσχετη με την κατάρρευση του εποικοδομήματος της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου και τις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις της Ύστερης Χαλκολιθικής, όπως αναλύεται στα τελευταία κεφάλαια της μελέτης αυτής. Όσον αφορά στα αποθηκευτικά αγγεία, κατά τη Φάση 4 ανήκουν κατά κύριο λόγο στις κατηγορίες των Χονδροειδών γραπτών και σε μικρότερο βαθμό στα Μελανέρυθρα στιλβωτά (εικ. 81–82). Η τεχνολογική εξέλιξή τους και ο γενικότερος πειραματισμός σε όλη την αλυσίδα της κεραμικής παραγωγής με τη χρήση νέων πηλών, επιχρισμάτων και άλλων, φανερώνουν τόσο τη ρήξη με το παρελθόν όσο και την περαιτέρω εξειδίκευση στην κεραμική τέχνη. Η Bolger για παράδειγμα αναφέρει την πιθανότητα η κεραμική παραγωγή να έχει ήδη ξεφύγει από τα όρια του νοικοκυριού και της οικοτεχνικής δραστηριότητας.⁸⁶⁴ Η μεγάλη αύξηση, τέλος, στην παραγωγή και χρήση αποθηκευτικών δοχείων δεν μπορεί παρά να αποτελεί προϊόν της εντατικοποίησης της αγροτικής παραγωγής αλλά και της πλήρους αντικατάστασης των υπαίθριων λάκκων από τα πήλινα αποθηκευτικά δοχεία.

Όσον αφορά στην τυπολογία των αγγείων αυτών, οι μελετητές της Κισσόνεργας συνδέουν τουλάχιστον πέντε κατηγορίες με καθαρά αποθηκευτική χρήση.⁸⁶⁵ Πρόκειται για τα ευρύστομα αποθηκευτικά αγγεία (τύπος 6), τα αποθηκευτικά αγγεία με λαιμό/κολάρο (τύπος 23), το αποθηκευτικό κλειστό αγγείο (τύπος 24), το βαρελόσχημο αγγείο (τύπος 25) και το λεκανοειδές αγγείο (τύπος 26). Η Bolger μάλιστα προχωρά σε έναν ακόμη πιο εξειδικευμένο διαχωρισμό αναφορικά με τη χρήση τους και υποστηρίζει ότι οι τύποι 6 και 23 συνδέονται με τη μακροπρόθεσμη αποθήκευση υγρών και οι τύποι 24, 25 και 26 με την αποθήκευση στερεών προϊόντων.⁸⁶⁶ Διάφορες άλλες κατηγορίες μικρότερων αγγείων (κυρίως ευρύστομα αγγεία μεσαίου μεγέθους) σχετίζονται με πρακτικές βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης ή και μεταφοράς αγαθών.

Όπως φαίνεται από το καταγεγραμμένο υλικό (Παράρτημα I), τα αποθηκευτικά αγγεία ξεκινούν με χωρητικότητα λίγων λίτρων και φτάνουν σε διαστάσεις μέγιστου ύψους σχεδόν 1 μέτρου και μέγιστου πλάτους σχεδόν 0,6 μ. Η χωρητικότητα στα αγγεία μακροπρόθεσμης αποθήκευσης συνήθως κυμαίνεται μεταξύ των 100–200 λίτρων, υπάρχουν όμως και παραδείγματα που ξεπερνούν ακόμα και τα 200–250 λίτρα.⁸⁶⁷ Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα κτήρια με μεγάλες συγκεντρώσεις αποθηκευτικών αγγείων. Η περίπτωση του Κτηρίου 206 αναλύθηκε εν μέρει παραπάνω. Το συγκεκριμένο κτίσμα περιείχε περίπου 10–12 αποθηκευτικά αγγεία μεγάλου μεγέθους με τη συνολική χωρητικότητα στα αποκατεστημένα δείγματα να ξεπερνά τα 700 λίτρα.⁸⁶⁸ Εάν μάλιστα ήταν δυνατόν να συνυπολογισθούν και τα υπόλοιπα έξι θραύσματα αντίστοιχων αγγείων τότε η χωρητικότητα θα ξεπερνούσε τα 1000 λίτρα. Σημαντικό αποθηκεύσιμο όγκο σε πήλινα αγγεία φέρει και το Κτίσμα 855 της ίδιας φάσης (3B) με χωρητικότητα που ξεπερνά τα 400 λίτρα.⁸⁶⁹ Παρά την εμφανή διαφορά με το «Ερυθρό Κτήριο» (Κτίσμα 3), η ύπαρξη αυτού του κτηρίου μαρτυρεί ότι η αποθήκευση στις φάσεις 3A–3B δεν διατηρεί το συγκεντρωτικό χαρακτήρα της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου αλλά έχει περάσει στα επιμέρους νοικοκυριά. Η συγκεντρωτική εντός εσωτερικών χώρων αποθήκευση θα κορυφωθεί στη Φάση 4A με την παρουσία του Κτίσματος 3 για το

864. Bolger 1994, 13.

865. LAP II.1A, 98–9.

866. LAP II.1A, 124.

867. Π.χ. KM 1351, 3297, 1823 κ.ά.

868. LAP II.1A, 126.

869. LAP II.1A, 126.

οποίο αναφέρονται 30 μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία⁸⁷⁰ και χωρητικότητα κοντά στα 4000 λίτρα.⁸⁷¹

Βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και τροφοπρομήθεια

Πλούσια είναι τα στοιχεία για τα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα του οικισμού γεγονός που δίνει τη δυνατότητα σφαιρικής κατανόησης των ευρύτερων οικονομικών στρατηγικών των κατοίκων της Κισσόνεργας. Για τη μελέτη των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων αναλύθηκαν περισσότερα από 300 δείγματα προερχόμενα από όλες τις επιμέρους φάσεις του οικισμού.⁸⁷² Σημαντικό μέρος των αναγνωρίσιμων ευρημάτων ανήκει σε λέπυρα, ραχίδια, βάσεις λεπύρων και άλλα κατάλοιπα κοσκινίσματος, δείγμα του ότι πιθανότατα αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως καύσιμη ύλη άμεσα ή έμμεσα (από κοπριά ζώων) και γι' αυτό το λόγο διασώθηκαν στις αρχαιολογικές επιχώσεις.⁸⁷³

Κατά τα άλλα, ο μακρύς κατάλογος με τα είδη που αναγνώρισε η Murray⁸⁷⁴ περιλαμβάνει μεγάλη ποικιλία καλλιεργούμενων ειδών και συλλεγμένων καρπών (Παράρτημα ΙΙΙ). Παρούσες είναι με μικρές ποσότητες οι τρεις συνηθισμένες ποικιλίες σιταριού (μονόκοκκο, δίκκοκο και κοινό/σκληρό) και μάλιστα σε όλες τις φάσεις της Χαλκολιθικής περιόδου. Για το μονόκοκκο αναφέρεται η πιθανότητα να χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως ζωοτροφή σε αντίθεση με τις άλλες δύο ποικιλίες.⁸⁷⁵ Η ποσότητα του κριθαριού (*Hordeum sativum*) στα δείγματα είναι αρκετά μεγαλύτερη, δείχνοντας πιθανότατα μια προτίμηση στη συγκεκριμένη καλλιέργεια, η οποία είναι γενικά πιο ανθεκτική.⁸⁷⁶ Σε πολύ μικρή ποσότητα εντοπίστηκαν και σπόροι βρώμης (*Avena sp.*) που καλλιεργήθηκε μάλλον ως ζωοτροφή, ενώ η σίκαλη (*Secale cereale*) και το κεχρί (*Setaria sp.*) δεν είναι σαφώς επιβεβαιωμένα.

Στα όσπρια πολύ σημαντική παρουσία έχει η φακή (*Lens sp.*) που εντοπίστηκε σχεδόν στα μισά από τα δείγματα που συλλέχθηκαν. Τα μεγάλα ποσοστά του συγκεκριμένου είδους σε όλες τις περιόδους της Χαλκολιθικής δείχνουν με σαφήνεια την προτίμηση στη συγκεκριμένη καλλιέργεια. Το γεγονός αυτό μάλιστα επιτείνεται τόσο από την κατά πολύ μικρότερη παρουσία του μπιζελιού (*Pisum sativum*) όσο και από τη σχεδόν μηδαμινή του ρεβιθιού (*Cicer arietinum*). Οι μικρές ποσότητες από λαθούρι (*Lathyrus sativus*) συμπληρώνουν την εικόνα των αναγνωρισμένων ειδών οσπρίων, ενώ αμφισβητούμενη είναι η ύπαρξη του ροβιού (*Vicia sp.*). Το πλήθος των παραπάνω καλλιεργούμενων ειδών φανερώνει την τροφοπαραγωγική βάση της οικονομίας των κατοίκων της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών*.

Από την άλλη, η ύπαρξη σταφυλιού, σύκου, ελιάς και άλλων καρπών αποδεικνύει ότι μέρος της διατροφής συμπληρωνόταν από την τροφοσυλλογή. Η πιθανή κατεργασία της ελιάς για παραγωγή ελαιόλαδου στο Κτίσμα 3 αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα. Από τα απανθρακωμένα δείγματα, πάντως, δεν επιβεβαιώνεται η καλλιέργεια της εξημερωμένης ποικιλίας.⁸⁷⁷ Το ίδιο ισχύει και για τα κατάλοιπα σύκου, του οποίου η εύρεση σε μεγάλες ποσότητες οφείλεται στις μορφολογικές ιδιότητες του συγκεκριμένου καρπού που περιλαμβάνει χιλιάδες σπό-

870. LAP II.1A, 127.

871. LAP II.1A, 252.

872. LAP II.1A, 215.

873. LAP II.1A, 215–16, 221.

874. LAP II.1B, 318–21, πίνακες 23.1 και 23.2.

875. LAP II.1B, 321–22.

876. LAP II.1B, 322.

877. LAP II.1B, 323.

ρους.⁸⁷⁸ Για το σταφύλι υπάρχουν, επίσης, σαφείς ενδείξεις συλλογής και χρήσης του καρπού. Η Murray, μάλιστα, αναφέρεται στις σχετικές συζητήσεις εάν υπάρχει κάποια πρώιμη δευτερογενής κατεργασία για παραγωγή κρασιού, χωρίς πάντως να παίρνει θέση στο ζήτημα.⁸⁷⁹ Κάτι τέτοιο, πάντως, δεν επιβεβαιώνεται από τα κατάλοιπα της Χαλκολιθικής περιόδου στην Κύπρο.

Από τους υπόλοιπους καρπούς που συλλέγονταν, αναφέρονται η κοκκορεβιθιά ή τερέβινθος (*Pistacia terebinthus*), η κοκκονιά (*Celtis australis*) καθώς και διάφορα είδη μούρων (π.χ. *Juniperus sp.*). Αναγνωρίστηκε, τέλος, και λινάρι (*Flax Linum bienne/usitatissimum*) το οποίο προφανώς χρησιμοποιήθηκε για λόγους ένδυσης αλλά και κάππαρη (*Capparis spinosa*), διατροφικό είδος που χρησιμοποιείται ακόμη ευρύτατα στην Κύπρο και άλλες περιοχές. Την εικόνα των αναγνωρισμένων ειδών συμπληρώνουν διάφορα αγριόχορτα και ζιζάνια.⁸⁸⁰

Η Murray σημειώνει ότι κατά τις Φάσεις 2 και 3Α τα δείγματα απέδωσαν πολύ περισσότερους καρπούς συγκριτικά με τις Φάσεις 3Β και 4.⁸⁸¹ Η παρατήρηση αυτή πέρα από πιθανώς καλύτερες συνθήκες διατήρησης του υλικού των πρώτων φάσεων φαίνεται ότι δείχνει και μια αλλαγή στο χώρο επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων.⁸⁸² Ο περιορισμός των υπαίθριων χώρων στις τελευταίες φάσεις του οικισμού δεν είναι άσχετος με τα παραπάνω, καθώς οι εργασίες αυτές μάλλον μεταφέρθηκαν σε άλλο σημείο του οικισμού αν όχι στις περιοχές καλλιέργειας. Κατά τα άλλα, τόσο η προσπάθεια επιβεβαίωσης της αποθήκευσης σιτηρών σε λάκκους (Φάση 2) όσο και η εξακρίβωση του είδους των αποθηκευμένων αγαθών στους πίθους του Κτηρίου 3 δεν απέδωσαν κάποιο αποτέλεσμα.⁸⁸³

Το ζωοαρχαιολογικό υλικό της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα της πρώιμης προϊστορίας της Κύπρου με 11.302 θραύσματα οστών εκ των οποίων περισσότερα από τα μισά αποδείχθηκαν αναγνωρίσιμα.⁸⁸⁴ Τα αποτελέσματα έχουν πολλές ομοιότητες με τα αντίστοιχα της γειτονικής Λέμπας δείχνοντας μια σχετική ομοιομορφία στη συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα, τουλάχιστον στους δύο αυτούς οικισμούς της δυτικής Κύπρου (Παράρτημα IV).

Το 97,2% των οστών ανήκει στο γνωστό από όλους τους Νεολιθικούς και Χαλκολιθικούς οικισμούς τρίπτυχο των ελαφιών, χοίρων και αιγοπροβάτων. Οι σχετικοί υπολογισμοί για τα ελάφια δείχνουν μια σταθερά φθίνουσα πορεία στα ποσοστά από τη Μέση προς την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο. Έτσι στη Φάση 3Α υπολογίζεται ότι τα ελαφοειδή κάλυπταν το 67,8% των αναγκών των κατοίκων σε κρέας, ποσοστό που πέφτει στο 49,6% στη Φάση 3Β και 38,1% στη Φάση 4. Αντιστρόφως ανάλογα είναι τα ποσοστά των χοίρων τα οποία από 23,8% στη Φάση 3Α φτάνουν το 44,5% (Φάση 3Β) και τελικά 54,1% στη Φάση 4. Τα στοιχεία αυτά μεταφράζονται σε σταδιακή απεξάρτηση της τροφοπρομήθειας από το κυνήγι και τη μετάβαση σε μια πιο ελεγχόμενη μορφή οικονομικής εκμετάλλευσης των ζώων που μεταφραζόταν κυρίως στην εκτροφή χοίρων. Το συμπέρασμα αυτό συμβαδίζει με τις ενδείξεις για εντατικοποίηση της παραγωγής είτε αυτό αποτελεί απόρροια της πληθυσμιακής αύξησης είτε της μείωσης των ελαφοειδών. Πιθανότατα ένας συνδυασμός των παραπάνω λόγων μαζί με την κοινωνικο-οικονομική αναδιάρθρωση της Ύστερης Χαλκολιθικής οδήγησαν σε αυτό το αποτέλεσμα.

878. LAP II.1B, 323.

879. LAP II.1B, 323.

880. Όπως η ήρα, η μολόχα κ.ά.

881. LAP II.1A, 218.

882. LAP II.1A, 219.

883. LAP II.1A, 219–20.

884. LAP II.1A, 207.

Τα σταθερά ποσοστά των αιγοπροβάτων από την άλλη (8,4%, 5,9% και 7,8% στις Φάσεις 3Α, 3Β και 4 αντίστοιχα) υποδηλώνουν αρκετά μικρότερη συνεισφορά στην προμήθεια κρέατος. Η αναλογία μάλιστα αιγών (88%) και προβάτων (12%) παραμένει κοντά στο 10:1 όπως και στη Λέμπα. Κατά τα άλλα, η αινιγματική ισορροπία μεταξύ αρσενικών και θηλυκών στην Κισσόνεργα οδήγησε τον Croft στο να προτείνει ότι η παραγωγή γάλακτος δεν αποτελούσε σημαντικό παράγοντα της οικονομικής στρατηγικής των κατοίκων. Εκτός αυτού, η ύπαρξη τόσων αρσενικών που ουσιαστικά είναι περιττή, ίσως υπαγορευόταν από κοινωνικούς λόγους.⁸⁸⁵ Καθοριστικής σημασίας για την οικονομία είναι η επανεμφάνιση των βοοειδών στην Κύπρο. Επιβεβαιωμένη είναι η παρουσία τους στη Φάση 5 των *Μοσφιλιών*, αλλά ορισμένα οστά φαίνεται ότι προέρχονται και από πρωιμότερα στρώματα (Φάση 4). Ενδεχομένως, η εισαγωγή τους δεν συμβαδίζει αποκλειστικά με το «πακέτο» αλλαγών που αποδίδεται στον «Πολιτισμό της Φιλιάς». Η παρατήρηση αυτή ενισχύει σαφώς τις θεωρίες περί ντόπιας πολιτισμικής εξέλιξης και ομαλής μετάβασης στην Πρώιμη Χαλκοκρατία. Σε κάθε περίπτωση, η εισαγωγή βοοειδών μαζί με την υιοθέτηση του αρότρου θα επέφεραν σημαντικές αλλαγές τόσο στην τροφοπαραγωγική βάση όσο και στις σχέσεις παραγωγής των κοινωνικών ομάδων της Ύστερης Χαλκολιθικής περιόδου.

Από τα υπόλοιπα αναγνωρισμένα είδη ζώων αναφέρεται η παρουσία σκύλου και γάτας, ενώ για την αλεπού ο Croft σημειώνει την πιθανότητα να αποτέλεσε θήραμα για διατροφικούς λόγους ή για το τρίχωμά της.⁸⁸⁶ Σημαντική είναι η παρουσία πτηνών στην Κισσόνεργα με συνολικό αριθμό 107 οστών. Μετά από σχετικές συγκρίσεις του Croft, μάλιστα, σχετικά με τα ποσοστά ανάκτησης και απώλειας των ζωοαρχαιολογικών κατηγοριών, ο μελετητής καταλήγει ότι ο αριθμός αυτός στην πραγματικότητα θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος.⁸⁸⁷ Συνεπώς, διάφορα είδη περιστεριού καθώς και ορτύκια, τσίχλες και άλλα θηράματα φαίνεται ότι αποτέλεσαν ένα ακόμη συμπλήρωμα στις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων του οικισμού. Η εικόνα συμπληρώνεται από ορισμένα τρωκτικά (*Mus musculus* και *Crocidura suaveolens*), αμφίβια και ερπετά. Η ύπαρξη του οικιακού ποντικού, μάλιστα, σε όλες τις φάσεις της Χαλκολιθικής περιόδου επιβεβαιώνει τη σταθερή παρουσία αποθηκευμένων τροφών, ενώ η εύρεση του παρασιτικού αυτού ζώου σε επιχώσεις εντός κτηρίων φανερώνει τον βαθμό εξοικείωσής του με τους ανθρώπους.

Όσον αφορά στα όστρεα, η ύπαρξη περίπου 103 διαφορετικών ειδών δείχνει την ευρύτατη χρήση τους για διατροφικούς και άλλους σκοπούς. Στα εδώδιμα είδη κυριαρχούν διάφορα γαστρόποδα (*Patella* sp., *Monodonta* sp.) με εμφανή ίχνη θραύσης για την εξαγωγή του ζώου.⁸⁸⁸ Άλλα είδη γαστρόποδων και τα περισσότερα δίθυρα φαίνεται ότι είχαν κάποιο συμβολικό χαρακτήρα και συλλέγονταν για λόγους κόσμησης. Ξεχωριστή θέση ανάμεσά τους κατέχουν τα δεντάλια (*Dentalium* sp.), ενώ η ύπαρξη οπών σε ορισμένα όστρεα διαφόρων κατηγοριών επιβεβαιώνει τη διακοσμητική χρήση τους.⁸⁸⁹ Η χρήση του είδους *Charonia* από την άλλη, για μετάγγιση υγρών δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με ασφάλεια.⁸⁹⁰ Στα χερσαία όστρεα, σημαντική είναι η αναγνώριση ορισμένων ειδών που δίνουν έμμεσες πληροφορίες για ύπαρξη «ανοικτών» εκτάσεων, ξηρού κλίματος και ύπαρξης μόνιμης πηγής γλυκού νερού.⁸⁹¹ Τουλάχιστον ένα είδος (*Helix cincta*), επίσης, πιθανότατα συλλεγόταν για διατροφικούς λόγους, αν και η ει-

885. Croft 1991, 74· LAP II.1A, 211.

886. LAP II.1A, 211.

887. LAP II.1A, 208.

888. LAP II.1A, 224–25.

889. LAP II.1A, 227.

890. LAP II.1A, 225–26.

891. LAP II.1A, 228–29.

σχώρησή του στις αρχαιολογικές επιχώσεις μπορεί να έγινε και εντελώς φυσικά.⁸⁹² Τροφосуλλεκτικές δραστηριότητες με πηγή τις γειτονικές παραλίες μαρτυρά ακόμη η εύρεση ακάνθων από αχινούς καθώς και δαγκάνες και άλλα κατάλοιπα από καβούρια. Ενδείξεις για αλιεία από την άλλη υποδηλώνει η αναγνώριση γαρίδας και αστακού.⁸⁹³

Για την αλιεία ειδικότερα, η Κισσόνεργα αποτελεί έναν από τους λίγους οικισμούς στους οποίους εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν οστά ψαριών, επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη τέτοιου είδους δραστηριοτήτων. Από τα 256 καταμετρημένα οστά πάντως, μόλις 68 αποδόθηκαν σε συγκεκριμένα είδη όπως σαρδέλα, κέφαλος, σκουμπρί και άλλα. Ο Irving, αναλύοντας τα σχετικά δεδομένα, σημειώνει ότι τα αναγνωρισμένα είδη φανερώσουν ότι οι αλιευτικές δραστηριότητες περιορίζονταν στις παραθαλάσσιες περιοχές και όχι στην ανοικτή θάλασσα.⁸⁹⁴ Ο ίδιος μελετητής αναφέρει τόσο την ανυπαρξία εξειδικευμένης αλιείας όσο και τη χρήση απλών μεθόδων όπως τα δίχτυα και το ψάρεμα με πετονιά και αγκίστρια.⁸⁹⁵ Ορισμένοι διάτρητοι λίθοι που βρέθηκαν εντός του οικισμού θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως βαρίδια για δίχτυα.⁸⁹⁶

Η σαφής τροφοπαραγωγική βάση του οικισμού πάντως, επιβεβαιώνει τον δευτερεύοντα ρόλο της αλιείας αν και η Κισσόνεργα απέχει μόλις λίγα χιλιόμετρα από τη θάλασσα. Άλλες έμμεσες και άμεσες ενδείξεις για την οικονομική βάση αποτελούν η πληθώρα λίθινων εργαλείων για την κατεργασία αγροτικών προϊόντων όπως τριβεία, γουδιά, γουδοχέρια και άλλα, καθώς και η ποικιλία αναγνωρισμένων καλλιεργειών σε όλες τις φάσεις του οικισμού. Από τους ανασκαφείς μάλιστα επισημαίνεται μια σημαντική αύξηση των σχετικών εργαλείων μετά την Πρώιμη Χαλκολιθική⁸⁹⁷ γεγονός που συμβαδίζει με την αυξανούσα σημασία της αποθήκευσης και των αγροτικών πλεονασμάτων. Παρά την φαινομενική εξάρτηση από τη γεωργία και την εντεινόμενη σημασία της κτηνοτροφίας πάντως, σημαντικό μέρος της διατροφής των κατοίκων συμπληρωνόταν από τροφосуλλεκτικές δραστηριότητες (αλιεία, συλλογή καρπών, οστρέων κ.ά.), ενώ το κυνήγι, παρά την υποχώρηση των σχετικών ποσοστών, δεν έπαψε ποτέ να κατέχει ισχυρή θέση στις οικονομικές στρατηγικές των κοινωνικών ομάδων της Κισσόνεργας και της Χαλκολιθικής Κύπρου γενικότερα.

Οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες

Ο τεράστιος αριθμός και η αναλυτική καταγραφή των κινητών ευρημάτων, καθώς και η ιδιαίτερη προσοχή που δόθηκε από τους ανασκαφείς στον εντοπισμό «κλειστών» στρωματογραφικά συνόλων και χώρων συγκεκριμένης δραστηριότητας («activity areas»), συμβάλλουν στην κατανόηση μιας σειράς καθημερινών και πιο ειδικών πρακτικών των κατοίκων της Κισσόνεργας.

Στην προηγούμενη ενότητα έγινε ήδη αναφορά στην πληθώρα λίθινων εργαλείων επεξεργασίας της αγροτικής σοδειάς αλλά και μιας σχετικής αύξησης από τη Φάση 3Α.⁸⁹⁸ Έμμεσες ενδείξεις για την προετοιμασία τροφής για αποθήκευση και κατανάλωση προέρχονται από λίθινα εργαλεία ενεργητικής (διάφοροι τριπτήρες) και παθητικής τριβής (τριβεία) καθώς και από γουδιά και γουδοχέρια. Οι εργασίες που πραγματοποιούνταν με τα εργαλεία αυτά αντιστοι-

892. LAP II.1A, 228.

893. LAP II.1A, 228.

894. LAP II.1A, 232.

895. LAP II.1A, 232.

896. LAP II.1A, 176.

897. LAP II.1A, 181.

898. LAP II.1A, 181.

χούσαν στην τελική επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων ή στην αποφλοιώση του καρπού μέσω κρούσης (με τα γουδιά και γουδοχέρια). Στην Κισσόνεργα, μάλιστα, όπως έδειξαν οι αρχαιοβοτανικές αναλύσεις, τα αναγνωρισμένα κατάλοιπα (λέπυρα, ραχίδια και άλλα) παραπέμπουν στα στάδια του κοσκινίσματος και άλλων δραστηριοτήτων εμπλουτισμού του καρπού.

Διάφορες σκαπτικές, κοπτικές και ξυλουργικές εργασίες πραγματοποιούνταν μέσω του μεγάλου αριθμού πελέκεων, αξινών, σμιλών και άλλων σχετικών εργαλείων. Η αύξηση των εργαλείων αυτών κατά τη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική υποδηλώνει κατά τους ανασκαφείς της Κισσόνεργας τις αυξημένες ανάγκες των κατοίκων για ξυλεία και καθαρισμό δασικών εκτάσεων για τη δημιουργία νέων καλλιεργήσιμων εδαφών.⁸⁹⁹ Οι διαπιστώσεις αυτές συνδέονται με την εντατικοποίηση της παραγωγής και την επέκταση του οικισμού στον κυρίως ανεσκαμμένο χώρο, εξελίξεις που φαίνεται ότι απορρέουν εν μέρει και από την αύξηση του εγκατεστημένου πληθυσμού στην Κισσόνεργα *Μοσφίλια*. Η τυπολογική διαφοροποίηση που παρατηρείται στα ίδια τα τέχνηρα, με την αυξητική τάση που παρουσιάζει το μέγεθός τους κατά τις Φάσεις 3B και 4,⁹⁰⁰ ίσως έχει προέλθει από την προσπάθεια αντιγραφής αντίστοιχων χάλκινων εργαλείων. Η παρατήρηση αυτή αποτελεί ένα μικρό δείγμα του κοινωνικο-οικονομικού αντίκτυπου και της διάρρηξης των σχέσεων παραγωγής που θα επέφερε η εισαγωγή νέων τεχνολογιών και εξωτικών υλικών αντικείμενων (π.χ. φαγεντιανή) στις κατά βάση ισότιμες κοινωνίες της πρώιμης προϊστορίας της Κύπρου.

Από τα υπόλοιπα λίθινα λειασμένα εργαλεία, τα απολεπισμένα σε σχήμα πέλεκου συνδέονται με το γδάρισμα ζώων ή και με κοπή μαλακών τροφών,⁹⁰¹ ενώ η ευρεία ποικιλία εργαλείων κρούσης και τριβής συνδέεται μεταξύ άλλων και με εργασίες κατασκευής λίθινων εργαλείων. Τα αδιαμόρφωτα βότσαλα που βρέθηκαν σε πολλές περιπτώσεις⁹⁰² αποτελούν πρώτη ύλη για διάφορα λειασμένα εργαλεία, ενώ άλλα λίθινα αντικείμενα φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν ως παθητικές επιφάνειες κρούσης και κατασκευής λειασμένων και λαξευμένων τεχνέργων.⁹⁰³ Πρώτη ύλη για τα παραπάνω αποτέλεσαν διάφορα ηφαιστειακά πετρώματα με σαφή προτίμηση στον διαβάση και τους βασάλτες. Άλλα σκληρά πετρώματα όπως ο κερατόλιθος, ο μαρμαρυγιακός και χαλαζιτικός αμμόλιθος είχαν επίσης ευρύτατη χρήση ιδιαίτερα στα ενεργητικά και παθητικά εργαλεία κρούσης.

Εκτός από πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων κρούσης, οι τοπικοί κερατόλιθοι/πυριτόλιθοι⁹⁰⁴ χρησιμοποιήθηκαν και για τα λαξευμένα εργαλεία της θέσης. Το Χαλκολιθικό υλικό είναι σαφώς προσανατολισμένο στην κατασκευή φολίδων,⁹⁰⁵ ενώ η ύπαρξη σημαντικού αριθμού πυρήνων και απολεπισμάτων μαρτυρά την κατεργασία και παραγωγή εργαλείων εντός του οικισμού. Στα εργαλεία περιλαμβάνονται ξέστρα, σπείς, γλυφίδες και άλλα που συνδέονται με εργασίες κοπής/τεμαχισμού, διάτρησης, χάραξης και ξυλουργικής. Λιγότερο συχνή είναι η παρουσία οδοντωτών εργαλείων αλλά και δρεπανιών με τη χαρακτηριστική στίλβη. Για τα τελευταία μάλιστα, οι μελετητές του υλικού σημειώνουν ότι η εύρεσή τους εντός του οικισμού δεν αντιπροσωπεύει επαρκώς το βαθμό χρήσης τους, καθώς η συντριπτική πλειονότητά τους θα χανόταν ή θα είχε απορριφθεί στις καλλιεργούμενες περιοχές.⁹⁰⁶

Τα αντικείμενα από οστό και κέρατο που καταγράφηκαν στην Κισσόνεργα ξεπερνούν τα

899. LAP II.1A, 181–82.

900. LAP II.1A, 181.

901. LAP II.1A, 171.

902. Όπως π.χ. η συγκέντρωση 1531.04–11. Βλ. LAP II.1A, 171, 177.

903. LAP II.1A, 175.

904. LAP II.1A, 204.

905. LAP II.1A, 203.

906. LAP II.1A, 204.

400.⁹⁰⁷ Ο αριθμός αυτός περιλαμβάνει διάφορους τύπους βελόνας και άλλων αιχμηρών αντικειμένων προερχόμενους κυρίως από οστά ελαφιών και χοίρων. Τα περισσότερα από τα εργαλεία αυτά συνδέονται με τη ραπτική και διάφορες κοπτικές εργασίες. Τα κέρατα ελαφιού από την άλλη χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για λαβές εργαλείων και για την κατασκευή κρουστικών εργαλείων. Η ύπαρξη αρκετών ψήφων και μερικών περιάπτων από οστό και κέρατο δείχνει ότι η χρήση του συγκεκριμένου υλικού δεν περιορίζεται στις κατηγορίες των εργαλείων. Ο Croft σημειώνει μια σχετική μείωση στη χρήση του κέρατου στις ύστερες φάσεις του οικισμού.⁹⁰⁸ Πιθανότατα η μείωση του κυνηγιού ή ακόμα και η συρρίκνωση του πληθυσμού ελαφιών οδήγησαν σε αυτό, αν και δεν αποκλείεται η αντικατάσταση του συγκεκριμένου υλικού από άλλα να οφείλεται εν μέρει σε αλλαγή των αισθητικών και χρηστικών προτιμήσεων των κατοίκων της Κισσόνεργας.

Έμμεση ένδειξη της υφαντικής αποτελεί και η παρουσία μερικών πήλινων αντικειμένων που ερμηνεύονται ως σφονδύλια. Η παρουσία τους αποκλειστικά στις ύστερες φάσεις του οικισμού (4 και 5) μαρτυρά και μία αλλαγή στον τρόπο παραγωγής υφασμάτων.⁹⁰⁹ Με τη συγκεκριμένη πρακτική θα μπορούσαν να συνδέονται επίσης και διάφορα πήλινα και λίθινα δυσκοειδή αντικείμενα που ίσως χρησιμοποιήθηκαν ως υφαντικά βάρη ή και σφονδύλια. Παρόλο που οι ανασκαφείς αμφισβητούν την τελευταία ερμηνεία, σαφής είναι η μείωσή τους μετά τη Φάση 3Α, όταν εμφανίζονται τα αμφικωνικά σφονδύλια,⁹¹⁰ ένας πολύ διαδεδομένος τύπος κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία.

Πολύ μεγάλος είναι ο αριθμός αντικειμένων κόσμησης που έχει καταγραφεί στην Κισσόνεργα *Μοσφιλία*. Ανάμεσά τους υπάρχουν περίπου 500 ψήφοι από οστό, όστρεο και διάφορους λίθους, ενώ ξεχωριστή είναι η περίπτωση της φαγεντιανής που προέρχεται από άγνωστη περιοχή εκτός του νησιού.⁹¹¹ Στα 132 περίαπτα που έχουν καταγραφεί στη θέση κυριαρχεί ο πικρόλιθος και διάφορα όστρεα. Για τη Φάση 3Α μάλιστα το Κτήριο 1547 σημειώνεται από τους ανασκαφείς ως πιθανό κέντρο παραγωγής περιάπτων καθώς εντοπίστηκαν ημίεργα και κατάλοιπα κατεργασίας διαφόρων υλικών.⁹¹² Κατεργασία οστρέων και πικρολίθου σημειώνεται και για το Κτίσμα 3 της Φάσης 4. Η κάθετη πτώση, πάντως, στον αριθμό και τη χρήση του πικρολίθου για ειδώλια και είδη κόσμησης στη Φάση 4,⁹¹³ εκτός από πιθανή απώλεια πρόσβασης στις πηγές του συγκεκριμένου υλικού, αποτυπώνει με σαφήνεια και τη γενικότερη ρήξη με το παρελθόν όσον αφορά στην ιδεολογική συνιστώσα της Χαλκολιθικής κοινωνίας.

Ίχνη ερυθρής βαφής εντοπίστηκαν σε 54 λίθινα, κυρίως, αντικείμενα και εργαλεία που εντάσσονται στη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο.⁹¹⁴ Το γεγονός αυτό μαζί με την εύρεση μεμονωμένων παραδειγμάτων της σχετικής βαφής σε διάφορα σημεία του οικισμού⁹¹⁵ επιβεβαιώνουν ότι η διακόσμηση της κεραμικής γινόταν εντός των ορίων του και αποτελούσε συνηθισμένη οικοτεχνική δραστηριότητα των επιμέρους νοικοκυριών. Με τέτοιου είδους πρακτικές φαίνεται ότι σχετίζονταν και οι λεγόμενες «παλέττες».⁹¹⁶ Παρόλο που η διακοσμητική διάθεση στην Ε/Α κεραμική έφτασε σε πολύ υψηλά τεχνικά επίπεδα κατά τη Μέση Χαλ-

907. LAP II.1A, 199.

908. LAP II.1A, 199–200.

909. LAP II.1A, 199.

910. LAP II.1A, 198.

911. LAP II.1A, 193.

912. LAP II.1A, 190.

913. LAP II.1A, 192.

914. LAP II.1A, 185–86.

915. Βλ. LAP II.1A, 177.

916. LAP II.1A, 175.

κολιθική περίοδο, είναι αμφίβολο εάν η ασχολία αυτή ξέφυγε από τα όρια της οικοτεχνίας. Αντιθέτως, σαφείς ενδείξεις εξειδίκευσης υπάρχουν στην Ύστερη Χαλκολιθική, τόσο με την παραγωγή της «βιομηχανοποιημένης» Μελανέρυθρης στιλβωτής κεραμικής όσο και με την ευρύτατη διάδοση και χρήση μεγάλων αποθηκευτικών πύθων, τις εξελιγμένες πυροτεχνολογικές γνώσεις αλλά και τον πειραματισμό που παρατηρείται με τη χρήση νέων μη ασβεστούχων πηλών και διαφόρων επιχρισμάτων.

Πολύ μεγάλης σημασίας για την Κυπριακή προϊστορία γενικότερα είναι η διαπίστωση της ύπαρξης ενός αριθμού κλειστών φούρνων σε εξωτερικούς αλλά και εσωτερικούς χώρους. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα της Κισσόνεργας αυτό το νέο είδος θερμικών κατασκευών, το οποίο επιζεί ουσιαστικά έως τις μέρες μας στα κυπριακά νοικοκυριά, εμφανίζεται τουλάχιστον από τη Φάση 3B (ύστερη φάση της Μέσης Χαλκολιθικής). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει η παρουσία σειράς φούρνων στον υπαίθριο χώρο της λεγόμενης «Τελετουργικής περιοχής». Από την άλλη, ερωτηματικά προκαλεί η απουσία αντίστοιχων κατασκευών από τους υπόλοιπους ανεσκαμμένους οικισμούς της Χαλκολιθικής Κύπρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η γειτονική και σύγχρονη Λέμπα, όπου η ποικιλία θερμικών κατασκευών περιορίζεται σε διαφόρους τύπους ανοικτών εστιών. Τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η φαινομενική απουσία τέτοιων κατασκευών από άλλους οικισμούς οφείλεται πιθανότατα σε κακή διατήρηση ή αδυναμία αναγνώρισής τους.

Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνιση κλειστών φούρνων φανερώνει πιθανότατα και μια αλλαγή στις πρακτικές μαγειρέματος αλλά ίσως και στις ίδιες τις τροφές που καταναλώνονταν. Η εμφάνιση άλλωστε και νέων σχημάτων αγγείων (όπως οι βαθιές προχυτικές φιάλες) δεν αποκλείεται να συνδέεται με μια γενικότερη αλλαγή στις διατροφικές συνήθειες ή και στο ιδεολογικό υπόβαθρο που συνοδεύει την κατανάλωση τροφής/ποτού. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι οι παραδοσιακές κυκλικές ή ορθογώνιες εστίες εντός κτηρίων συνεχίζουν να υπάρχουν σταθερά σε όλες τις φάσεις του οικισμού, αν και η παράλληλη ύπαρξη φούρνων σε αρκετές περιπτώσεις δείχνει ότι η χρήση τους περιορίζεται πλέον κυρίως στην παροχή θερμότητας.

Ακόμη μία κομβικής σημασίας εξέλιξη σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα της Κισσόνεργας αποτελεί η παρουσία στοιχείων που συνδέονται με την κατεργασία χαλκού. Οι σχετικές ενδείξεις περιλαμβάνουν κομμάτια του μεταλλεύματος, χοάνες και μερικά εργαλεία και αντικείμενα από χαλκό.⁹¹⁷ Τα ευρήματα αυτά μαζί με τον εντοπισμό θραυσμάτων εκκαμινευμένου χαλκού στο Κτίσμα 834 οδηγούν στην επιτόπια κατεργασία του μετάλλου που έμελλε να ταυτιστεί με την Κύπρο κατά την επόμενη περίοδο. Κατά τα άλλα, τα σχετικά ευρήματα δείχνουν μια σαφή συγκέντρωση στην περιοχή του Κτηρίου 3. Παρόλο που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η εξειδικευμένη κατεργασία χαλκού κατά τη διάρκεια της χρήσης του εν λόγω κτηρίου, η ύπαρξη τόσο προγενέστερων όσο και μεταγενέστερων ευρημάτων στην ίδια περιοχή (Κτήριο 706) δείχνει μια διαχρονική ενασχόληση με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα προσδίδοντας ακόμα μεγαλύτερο κύρος στην κοινωνική ομάδα που είχε το κτήριο αυτό υπό τον έλεγχό της. Συν τοις άλλοις, η εκκαμίνευση χαλκού και οι συγκεκριμένες πυροτεχνολογικές γνώσεις που απαιτεί συνιστούν ακόμη ένα στοιχείο για την αυξανόμενη εξειδίκευση ορισμένων ασχολιών που έχουν ξεφύγει πια από τα όρια των νοικοκυριών και της οικοτεχνικής ενασχόλησης.

Κλείνοντας τη συζήτηση για τις οικοτεχνικές δραστηριότητες πρέπει να γίνει ειδική αναφορά στη λεγόμενη «Οικία των πύθων» (δηλ. το Κτίσμα 3 της Φάσης 4A, εικ. 73 και 83). Στο συγκεκριμένο κτήριο, πέρα από το μεγάλο αριθμό πύθων και τον αποθηκεύσιμο όγκο που αντιστοιχεί σε αυτά, καταγράφηκε επίσης ένας σημαντικός αριθμός κινητών ευρημάτων που

917. LAP II.1A, 188.

παραπέμπει σε ποικιλία δραστηριοτήτων. Μεταξύ άλλων οι δραστηριότητες αυτές περιλαμβάνουν την προετοιμασία τροφής, διακόσμηση αγγείων, κατεργασία πικρολίθου, πυριτολίθων και οστρέων, αποθήκευση αγγείων κατανάλωσης τροφής και τη ραπτική, ενώ υπάρχουν και κάποιες ενδείξεις για μεταλλοτεχνία και παραγωγή ελαιόλαδου. Η συγκέντρωση τόσων ευρημάτων, αποθηκευμένων υλών, καθημερινών αλλά και εξειδικευμένων δραστηριοτήτων στο Κτήριο 3 μαρτυρούν και την ιδιαιτερότητά του. Η σύγκρισή του με άλλα κτήρια των Φάσεων 3 και 4 δείχνει μια ασύμμετρη συγκέντρωση πλούτου και γοήτρου για τα άτομα ή την κοινωνική ομάδα που είχε το κτίσμα αυτό υπό τον έλεγχό της. Οι κοινωνικές ανισότητες που παρατηρούνται εκεί και ο συμβολικός χαρακτήρας του κτηρίου για τους κατοίκους της Κισσόνεργας ίσως συνδέονται και με τη βίαιη καταστροφή του στο τέλος της Φάσης 4A.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Αποθήκευση και οικονομία στην Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική Κύπρο

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η σύνθεση των οικονομικών και άλλων δεδομένων που αναλύθηκαν στα Κεφάλαια 3 και 4. Ιδιαίτερο βάρος, όπως είναι φυσικό, δίνεται στις αποθηκευτικές πρακτικές και στη θέση που κατέχουν αυτές στις ευρύτερες οικονομικές δραστηριότητες των κοινωνικών ομάδων της Κεραμικής Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου. Η συγκεκριμένη ανάλυση, εκτός από ορισμένα ειδικά συμπεράσματα για κάθε εξεταζόμενο οικισμό, περιλαμβάνει και μικρής κλίμακας συγκρίσεις σε διακοινοτικό επίπεδο στο συγχρονικό άξονα, ώστε να εντοπισθούν πιθανές τοπικές διαφοροποιήσεις στις επιλογές των μελών κάθε κοινωνικού σχηματισμού.

Σποραδικές αναφορές και συγκρίσεις γίνονται και με αντίστοιχα δεδομένα που προέρχονται από ορισμένες θέσεις της Κεραμικής Νεολιθικής και Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου, οι οποίες αφενός αναφέρονται ως αινιγματικής χρήσης και αφετέρου χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη εκτεταμένων επιφανειών με σωζόμενα αρνητικά στοιχεία όπως λάκκους και κοιλότητες διαφόρων μεγεθών και χρήσεων.⁹¹⁸ Ομοίως, συγκρίσεις γίνονται και με δημοσιευμένους οικισμούς της Κύπρου οι οποίοι τελικά δεν επιλέχθηκαν προς αναλυτική εξέταση στην παρούσα μελέτη (π.χ. Παραλίμνι *Νησιά*). Το πρώτο μέρος της ολιστικής εξέτασης των οικονομικών δεδομένων που επιχειρείται στο παρόν Κεφάλαιο (5) περιλαμβάνει την ανάλυση των τομέων της παραγωγής (τροφοπρομήθεια και οικοτεχνία) και ενός τμήματος των αποθηκευτικών πρακτικών (αποθηκευτική τεχνολογία). Συζητούνται επίσης, περιληπτικά, θέματα που αφορούν στη μεταφορά αγαθών και ανθρώπων, στην ύπαρξη ανταλλαγών καθώς και στο κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετούνται οι τελευταίες. Τα ζητήματα της διανομής/αναδιανομής και κατανάλωσης καθώς και τα συμπεράσματα που αφορούν στο διαχρονικό άξονα της ανάλυσης των οικισμών θα συζητηθούν στο επόμενο Κεφάλαιο (6).

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Οι οικισμοί του Καντού *Κουφόβουνου* και της Σωτήρας *Τεππέ* αναπτύσσονται σε πλατώματα και εν μέρει στις πλαγιές χαμηλών λόφων συνεχίζοντας μια παράδοση που υπήρχε ήδη από τον «Πολιτισμό της Χοιροκοιτίας». Ο αντίστοιχος οικισμός του *Βρυσιού* βρίσκεται σε μικρή χερσόνησο, ενώ τα κτίσματα κατασκευάστηκαν εντός μεγάλων κοιλοτήτων πιθανότατα φυσικών ή και με κάποια ανθρώπινη επέμβαση. Στο παρελθόν έχουν ειπωθεί πολλά για τον αμυ-

918. Εννοούνται οι θέσεις *Δάλι Αγρίδι*, *Φιλιά Δράκος Α'*, *Καλαβασός Κοκκινόγια* και *Παμπούλες*, *Καλαβασός Αγιούς*, *Κισσόνεργα Μυλούθκια* κ.ά.

ντικό χαρακτήρα των θέσεων αυτών.⁹¹⁹ Ορισμένα στοιχεία μάλιστα, όπως η τάφος και έπειτα ο περίβολος που χωρίζει τους δύο τομείς του *Βρυσιού* αλλά και το αντίστοιχο τείχος στη Σωτήρα και το Παραλίμνι *Νησιά*, συνδέθηκαν με την προσπάθεια προστασίας από εχθρικές επιθέσεις. Για τους υποστηρικτές της θεωρίας του εποικισμού του νησιού κατά την Κεραμική Νεολιθική, οι οικισμοί του *Βρυσιού* και του Παραλιμνίου δείχνουν ξεκάθαρα την πρόθεση των νεοαφιχθέντων κατοίκων να προστατευθούν στο νέο, άγνωστο γι'αυτούς περιβάλλον.⁹²⁰

Τα επιχειρήματα αυτά παρουσιάζουν σημαντικά κενά και στηρίζονται στην αβάσιμη λογική της ύπαρξης προστριβών μεταξύ των Νεολιθικών κοινοτήτων της Κύπρου, ερμηνεία για την οποία δεν υπάρχει καμία άμεση ή έμμεση απόδειξη. Κατ' αρχάς, η ίδια η επέκταση των οικισμών πέρα από το τειχισμένο τμήμα αποδεικνύει την ανυπαρξία κινδύνου, ενώ και η χαμηλή πυκνότητα του πληθυσμού στην Κύπρο κατά τη Νεολιθική περίοδο⁹²¹ δεν συμβαδίζει με ερμηνείες που θεωρούν δεδομένη την ανταγωνιστική διάθεση σε σχέση με την απόκτηση διαφόρων προμηθειών.⁹²² Συν τοις άλλοις, οι οχυρώσεις δεν αποτελούν άγνωστο στοιχείο για την Κύπρο, κρίνοντας από τα παραδείγματα της Ακεραμικής Χοιροκοιτίας και Καλαβασού *Τέντας*.⁹²³ Συνεπώς, κατά τα φαινόμενα, οι περίβολοι λειτουργούσαν περισσότερο ως ένα χωροταξικό όριο για τους οικισμούς παρά ως τείχος προστασίας από εχθρικές επιδρομές. Κρίνοντας μάλιστα από τα δεδομένα της Λέμπας, Κισσόνεργας *Μοσφιλιών*, Ερήμης *Παμπούλας* και άλλων σύγχρονων θέσεων, οι περίβολοι εξαφανίζονται κατά τη Χαλκολιθική εποχή και δεν εμφανίζονται ξανά μέχρι το τέλος της Μέσης εποχής του Χαλκού, όταν πλέον έχουν αποκτήσει διαφορετικό χαρακτήρα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η άμυνα δεν αποτελούσε πρωταρχικό παράγοντα διαμόρφωσης της επιλογής μιας θέσης για κατοίκηση. Αντιθέτως, όπως έχει σημειωθεί και για τις θέσεις της Εποχής του Χαλκού,⁹²⁴ κρίσιμοι παράγοντες ως προς αυτό ήταν η προσβασιμότητα σε αέναιες πηγές νερού και σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Η ύπαρξη πηγών και ποταμών ή χειμάρρων στον άμεσο περίγυρο των θέσεων έχει διαπιστωθεί και σημειωθεί για το σύνολο των εξεταζόμενων οικισμών στα αντίστοιχα κεφάλαια. Όσο για τις αγροτικές εκτάσεις που καλλιεργούνταν, σημαντικός περιοριστικός παράγοντας για τους κατοίκους της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου πρέπει να ήταν η έλλειψη υποζυγίων για τη μεταφορά τόσο της αγροτικής σοδειάς όσο και των ίδιων των ανθρώπων. Το γεγονός αυτό υπαγόρευε την ύπαρξη μιας σχετικής εγγύτητας των καλλιεργήσιμων εδαφών με τους οικισμούς. Πράγματι, σχεδόν όλοι οι οικισμοί της Κεραμικής Νεολιθικής και Χαλκολιθικής περιόδου βρίσκονται εντός της στενής παραλιακής λωρίδας μεταξύ της θάλασσας και των μεγάλων βουνών του νησιού, σε σημεία που υπάρχει επαρκής καλλιεργήσιμη γη.

Η συγκεκριμένη θέση, εκτός των άλλων, αποτελεί πλεονέκτημα όσον αφορά στην εκμετάλλευση διαφορετικών οικοσυστημάτων. Οι παράλληλες ενδείξεις τροφοπαραγωγής και τροφосуλλογής επιβεβαιώνουν ότι κάτι τέτοιο ήταν επιθυμητό. Έτσι, οι οικισμοί βρίσκονται κοντά σε εύφορα εδάφη (εξασφάλιση τροφοπαραγωγής), κοντά στη θάλασσα (αλιεία και συλλογή οστρέων) και σε μικρή απόσταση από τους πρόποδες του Τροόδου (κυνήγι) και από πηγές πρώτων υλών (οικοδομικό υλικό, ξυλεία, κατασκευή εργαλείων κ.ά.). Η εξάντληση των γειτονικών καλλιεργήσιμων εδαφών ίσως αποτέλεσε βασική αιτία για το συχνότατο φαινόμενο της

919. Π.χ. Peltenburg 1982β, 49.

920. Steel 2004, 64.

921. Peltenburg 1993, 17· Clarke 2007, 8.

922. Δηλαδή «resource stress». Βλ. π.χ. Clarke 2001, 71.

923. Kloukinas και Voskos 2013, 315.

924. Swiny 1989, 16.

ελαφράς μετατόπισης οικισμών ανά κάποιες γενιές,⁹²⁵ Παρόλο που το φαινόμενο αυτό συνετέλεσε στην απουσία θέσεων μεγάλης διάρκειας κατοίκησης, οι πρόσφατες ανασκαφές σε μικρές πεδιάδες όπως της Καλαβασού αλλά και της περιοχής της Κισσόνεργα-Λέμπας δείχνουν ότι η εικόνα της ασυνέχειας της Κυπριακής προϊστορίας είναι πλασματική και ότι η κατοίκηση στις εύφορες περιοχές ουσιαστικά δεν διακόπηκε ποτέ.

ΤΡΟΦΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΜΕΝΑ ΑΓΑΘΑ

Οι άμεσες ενδείξεις αποθηκευμένων αγροτικών πλεονασμάτων στους οικισμούς της Κεραμικής Νεολιθικής και Χαλκολιθικής περιόδου που αναλύθηκαν στα Κεφάλαια 3 και 4 είναι ανύπαρκτες, καθώς πουθενά δεν διαπιστώθηκε τυχαία καύση αποθηκευμένης σοδειάς. Ως εκ τούτου, η ύπαρξη αγροτικών προϊόντων συμπεραίνεται τόσο από τις μικρές ποσότητες παλαιοβοτανικού υλικού που αναγνωρίσθηκε όσο και από την πληθώρα αποθηκευτικών κατασκευών και λίθινων εργαλείων που σχετίζονται με την επεξεργασία της σοδειάς για παρασκευή τροφής.

Το σύνολο των ειδών που έχουν αναγνωρισθεί σε θέσεις της Ακεραμικής περιόδου στην Κύπρο συνεχίζουν να καλλιεργούνται και στην Κεραμική Νεολιθική,⁹²⁶ υπάρχουν όμως τώρα και αρκετές σημαντικές προσθήκες όπως η σίκαλη, η βρώμη, το ρεβίθι, το λαθούρι και άλλα. Τη βάση της αγροτικής καλλιέργειας, πάντως, αποτελεί η παραγωγή σιτηρών (μονόκοκκο/δίκκοκο σιτάρι και κριθάρι) και οσπρίων (κυρίως φακή και μπιζέλι). Η συχνή παρουσία λεπύρων, αχύρων, φλοιών και άλλων καταλοίπων στα αρχαιοβοτανικά δείγματα σχετίζεται με τον καθαρισμό του καρπού, την προετοιμασία για αποθήκευση και για το μαγείρεμα των τροφών. Στο Καντού για παράδειγμα, εντοπίσθηκαν και πλήρως επεξεργασμένα δείγματα που παραπέμπουν σε βραχυπρόθεσμα αποθηκευμένες τροφές έτοιμες για κατανάλωση ή ίσως σε ατυχήματα κατά το μαγείρεμα. Μικρή διαφοροποίηση στις διατροφικές προτιμήσεις εντοπίζεται στο *Βρυσί* όπου υπάρχουν ενδείξεις έμφασης στην καλλιέργεια του μπιζελιού στις υστερότερες φάσεις. Από την άλλη, η συγκεκριμένη καλλιέργεια δεν έχει αναγνωρισθεί στους αντίστοιχους οικισμούς του νοτιότερου τμήματος της Κύπρου. Οι σπόροι ελιάς και αμπέλου που καταγράφηκαν στις ίδιες θέσεις, δεν παραπέμπουν με σαφήνεια στην επεξεργασία των ειδών αυτών για την παραγωγή λαδιού και κρασιού αλλά φαίνεται ότι αποτελούν κατάλοιπα τροφουσυλλογής.⁹²⁷

Τα αντίστοιχα δεδομένα της Χαλκολιθικής περιόδου δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις στις καλλιέργειες. Τα κατάλοιπα αποθηκευτικών λάκκων από θέσεις της Πρώιμης Χαλκολιθικής (*Καλαβασός Αγιούς* και *Κισσόνεργα Μοσφίλια/Μυλούθκια*) αποδεικνύουν ότι η τροφοπαραγωγή δεν διακόπηκε, ακόμη και εάν πράγματι οι τροφοπρομηθευτικές πρακτικές περιλάμβαναν συχνότερες μετακινήσεις. Για τη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική τα αρχαιοβοτανικά στοιχεία είναι σαφώς περισσότερα, έστω και με την απουσία των σχετικών δεδομένων από την Ερήμη. Οι ενδείξεις προτίμησης στην καλλιέργεια κριθαριού στη Λέμπα ίσως οφείλονται εν μέρει στην κακή διατήρηση των αντίστοιχων καταλοίπων μονόκοκκου και δίκκοκου σιταριού. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει η εύρεση όλων των ειδών στη γειτονική Κισσόνεργα *Μοσφίλια*. Έτσι, τα δεδομένα για τη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική υποδεικνύουν ότι η βάση

925. Ο Peltenburg, ωστόσο, θεωρεί ότι η απουσία αρότρου και οι πρωτόγονες μέθοδοι καλλιέργειας δεν θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εξάντληση των εδαφών. Θεωρεί ότι η μετατόπιση ενδεχομένως γινόταν λόγω διάβρωσης ή για να βρεθούν οι οικισμοί πιο κοντά σε δασικές εκτάσεις για προμήθεια ξυλείας. Βλ. Peltenburg 1993, 18.

926. Πρβλ. Le Brun 1996, 2, fig. 1 με το Παράρτημα III.

927. Steel 2004, 79.

της τροφοπαραγωγής στηριζόταν στην καλλιέργεια σιτηρών (μονόκοκκο/δίκκοκο σιτάρι, κοινό/σκληρό σιτάρι και κριθάρι) και οσπρίων, πιθανότατα με μια έμφαση στην καλλιέργεια φακής. Η σύνδεση των υπαίθριων αποθηκευτικών χώρων της Λέμπας με την αποθήκευση κριθαριού, τα κατάλοιπα φακής σε εσωτερικό χώρο αποθήκευσης, οι ενδείξεις μαζικής αποθήκευσης στην «Οικία των πίθων» της Κισσόνεργας και η πληθώρα καταλοίπων επεξεργασίας και καθαρισμού των σπόρων αποτελούν άμεσους μάρτυρες για την τροφοπαραγωγική βάση της οικονομίας.

Από την άλλη, έμμεσοι δείκτες για τη σημασία της αγροτικής παραγωγής είναι τα λίθινα εργαλεία από λειασμένο και λαξευμένο λίθο. Για τα μεν πρώτα, εκτός από την αφθονία ενεργητικών και παθητικών εργαλείων κρούσης και τριβής (τριβεία, τριπτήρες, γουδιά και γουδοχέρια) σε όλα τα νοικοκυριά, υπάρχει και ισχυρή παρουσία εργαλείων κοπής (πελέκεις και αξίνες) που σχετίζονται μεταξύ άλλων και με την αποψίλωση δασικών εκτάσεων για τη δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Steel, μάλιστα, οι ενδείξεις πτώσης στα ποσοστά χοίρων κατά την Κεραμική Νεολιθική ίσως οφείλονται στην εντεινόμενη έμφαση στην αγροτοκτηνοτροφία και την παράλληλη μείωση των δασωδών εκτάσεων στην περιφέρεια των οικισμών.⁹²⁸ Εν πάση περιπτώσει, τα υψηλά ποσοστά εργαλείων κοπής στο Καντού και τη Σωτήρα σε σύγκριση με το *Βρυσί* φανερώνουν έμφαση στην παραγωγή και χρήση τους στο νοτιότερο τμήμα της Κύπρου.⁹²⁹

Η εικόνα των υψηλών ποσοστών εργαλείων κοπής, μάλιστα, θα ενταθεί κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική, όπου παρατηρείται μεγάλη αύξηση στον αριθμό και την ποικιλία αξινών και σμιλών.⁹³⁰ Η σύνδεση των εργαλείων αυτών με την ξυλουργική, κατά πάσα πιθανότητα αποτυπώνει τη σημαντική αλλαγή που συντελείται στην αρχιτεκτονική με την αυξημένη χρήση φθαρτών δομικών υλικών για την ανωδομή των κτισμάτων. Τα στοιχεία για τα λίθινα εργαλεία που σχετίζονται με την επεξεργασία τροφής στους οικισμούς της Μέσης και Ύστερης Χαλκολιθικής δείχνουν μια εντεινόμενη έμφαση στην καλλιέργεια δημητριακών.⁹³¹ Ομοίως, για τα εργαλεία κοπής, η σημαντική αύξηση των ποσοστών πελέκεων και αξινών ενδεχομένως παραπέμπει στην προσπάθεια δημιουργίας περισσότερων καλλιεργήσιμων εδαφών, στοιχείο που συμβαδίζει με την εντατικοποίηση της παραγωγής σε όλα τα επίπεδα.

Όσον αφορά στα λαξευμένα εργαλεία, τα επίσης υψηλά ποσοστά δρεπανιών (π.χ. 13,2% στο συνολικό αριθμό εργαλείων του *Κουφόβουνου*) με τη χαρακτηριστική στιλπνή επιφάνεια, φανερώνουν για μια ακόμη φορά την ιδιαίτερα σημαντική θέση της τροφοπαραγωγής στην οικονομία των κατοίκων της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου, ιδιαίτερα εάν αναλογισθεί κανείς ότι τα περισσότερα από τα εργαλεία αυτά θα καταστρέφονταν και θα χάνονταν στους αγρούς και όχι εντός των οικισμών.⁹³² Η McCartney αναφέρεται σε «μεγάλης κλίμακας καλλιέργεια δημητριακών» και υπολογίζει τα ποσοστά δρεπανιών σε κάθε θέση της Κεραμικής Νεολιθικής φάσης μεταξύ 12–16% του συνόλου, αριθμός που συνιστά σημαντική αύξηση από την Ακεραμική Νεολιθική περίοδο.⁹³³ Η ακόλουθη πτώση των ποσοστών αυτών σε 2–5% κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική, σε συνδυασμό με την παράλληλη αύξηση εργαλείων όπως οι γλυφίδες,⁹³⁴ αποτυπώνουν με σαφήνεια τη στροφή της οικονομικής βάσης από την τροφοπαραγωγή στην τροφοσυλλογή. Ομοίως, η επιστροφή σε υψηλούς αριθμούς τέτοιου είδους

928. Steel 2004, 79.

929. McCartney 2007, 85.

930. McCartney 2007, 82.

931. LAP II.1A, 181–82.

932. LAP II.1A, 202.

933. McCartney 2007, 84.

934. McCartney 2007, 84.

εργαλείων στα λαξευμένα εργαλεία της Λέμπα και Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* δείχνει την αυξάνουσα σημασία της τροφοπαραγωγής στη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική, στοιχείο που δεν είναι άσχετο και με την επαναφορά μονιμότερων μορφών κατοίκησης.

Σημαντική θέση στη συζήτηση για τα αποθηκευμένα αγαθά κατέχουν οι συγκεντρώσεις πρώτων υλών για την κατασκευή εργαλείων και άλλων αντικειμένων (κεραμικής, ειδών κόσμησης κ.ά.). Περίπου 20–25 περιπτώσεις έχουν καταγραφεί από τους τρεις Νεολιθικούς οικισμούς που εξετάστηκαν (Παράρτημα Ι). Εκτός από ορισμένες συγκεντρώσεις οστράκων κεραμικής, την πλειοψηφία κατέχουν σύνολα αποθηκευμένων εργαλείων (λίθινων, οστέινων κ.ά.) αλλά και πρώτες ύλες (κυρίως βότσαλα και πυρήνες) για την κατασκευή ποικίλων εργαλείων από λειασμένο και λαξευμένο λίθο. Η συγκεκριμένη πρακτική συνεχίζεται και στη Χαλκολιθική περίοδο για την οποία μάλιστα ο Peltenburg έχει παρατηρήσει συγκεκριμένα σημεία εύρεσης αποθηκευμένων συγκεντρώσεων εντός εσωτερικών χώρων.⁹³⁵ Τα στοιχεία για τέτοιου είδους συγκεντρώσεις από την Ερήμη είναι λίγα. Ωστόσο, στην Κισσόνεργα και ιδιαίτερα στη Λέμπα οι καταγεγραμμένες περιπτώσεις είναι αρκετές, αποδεικνύοντας ότι η πρακτική της αποθήκευσης χρήσιμων εργαλείων και πρώτων υλών εντός κτηρίων αποτελούσε δεδομένο στοιχείο του οικονομικού σχεδιασμού των νοικοκυριών σε όλες τις περιόδους της Χαλκολιθικής Εποχής.

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ, ΚΥΝΗΓΙ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΤΡΟΦΟΣΥΛΛΕΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη τριών συγκεντρώσεων θαλάσσιων οστρέων, μία από κάθε οικισμό της Κεραμικής Νεολιθικής. Παρόλο που δεν είναι σαφές εάν αποτελούν απορριφθέντα διατροφικά κατάλοιπα, πρώτη ύλη για την κατασκευή ειδών κόσμησης ή και τα δύο, η παρουσία τέτοιων συγκεντρώσεων αλλά και σημαντικών συνολικά αριθμών καταλοίπων (ιδιαίτερα στο Καντού) επιβεβαιώνουν τη σημασία τους στη δίαιτα και την ευρύτερη οικονομία των κοινωνικών ομάδων της συγκεκριμένης φάσης. Τέτοιου είδους πρακτικές συλλογής μαρτυρούνται και από τα αντίστοιχα κατάλοιπα σε όλη τη διάρκεια της Χαλκολιθικής περιόδου. Από την Ερήμη τα στοιχεία δεν είναι πολλά, ωστόσο εντοπίστηκαν αρκετά εδώδιμα είδη οστρέων. Παρόμοια είναι και η εικόνα από τους υπόλοιπους σύγχρονους οικισμούς (Λέμπα και Κισσόνεργα *Μοσφιλία*) όπου κυριαρχούν διάφορα γαστρόποδα και είδη πεταλίδων, τα οποία θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για διατροφικούς αλλά και διακοσμητικούς σκοπούς.

Η αφθονία θαλάσσιων οστρέων σε όλες τις περιόδους πάντως, δεν συμβαδίζει με τις αντίστοιχες ενδείξεις αλιευτικής δραστηριότητας. Τα κατάλοιπα ψαριών από οικισμούς της Κεραμικής Νεολιθικής είναι ελάχιστα και αποδεικνύουν ότι η οικονομία κατά το β' ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. είναι κατά βάση τροφοπαραγωγική. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι η αλιεία δεν αποτέλεσε μια μορφή διατροφικού συμπληρώματος, έχοντας έστω εποχιακό χαρακτήρα. Η παρουσία μικρού αριθμού αγκίστρων και αντικειμένων που ίσως αποτελούν βαρίδια για δίχτυα ψαρέματος, η εύρεση οστρέων που προέρχονται από είδη ανοικτής θάλασσας στο Καντού και ίσως τα οστά θαλάσσιων χελωνών που βρέθηκαν στο *Βρυσί*, είναι έμμεσες ενδείξεις αυτής της τροφσυλλεκτικής δραστηριότητας. Η εικόνα αυτή, πάντως, αν και εμφανίζεται ως συνέχεια της Ακεραμικής Χοιροκοιτίας, είναι διαμετρικά αντίθετη με την ύπαρξη οικισμών κατά την προηγούμενη περίοδο στους οποίους έχει επιβεβαιωθεί πιο εντατική μορφή αλιείας.⁹³⁶ Παρόμοια εικόνα αλλά με περισσότερα στοιχεία είναι αυτή της Χαλκολι-

935. Βλ. LAP II.1A, 239, fig. 14.2 και εικ. 7.

936. Όπως για παράδειγμα η θέση Απόστολος Ανδρέας *Κάστρος* (βλ. Le Brun 1996, 9, όπου και σχετική βιβλιο-

θικής περιόδου. Παρά την απουσία ενδείξεων από την Ερήμη και τη Λέμπα, στους οικισμούς της Κισσόνεργας (*Μοσφίλια* και *Μυλούθκια*) συλλέχθηκαν και αναγνωρίστηκαν αρκετά οστά από ψάρια καθώς και από αστακούς και γαρίδες. Το είδος των ψαριών υποδεικνύει αλιεία σε παραθαλάσσιες περιοχές και όχι στην ανοικτή θάλασσα. Συν τοις άλλοις, οι έμμεσες ενδείξεις από την ύπαρξη πιθανών βαριδίων από δίχτυα στη Λέμπα και Κισσόνεργα επιβεβαιώνουν τη μικρή αλλά σταθερή συμβολή της τροφосуλλεκτηκής αυτής δραστηριότητας στην οικονομία της Χαλκολιθικής Εποχής.

Εκτός από τη συλλογή οστέων από τις βραχώδεις παραλίες, πλούσιες είναι και οι ενδείξεις καταλοίπων φρούτων και άλλων καρπών στο *Βρυσί* και τον *Κουφόβουνο* (Παράρτημα III). Ο Willcox έχει αναφερθεί στην ποικιλία των εκμεταλλεύσιμων ειδών αλλά και στη σημασία που θα είχαν ήδη από τα πρώιμα στάδια της Ακεραμικής Νεολιθικής στην Κύπρο.⁹³⁷ Ανάμεσα στα αναγνωρισμένα είδη, υπάρχουν κάποια που συνεχίζουν την παράδοση της Ακεραμικής περιόδου (διάφορα είδη φυσιτικών, ελιά, αμπέλι, σύκο) αλλά και κάποια που δεν είχαν αναγνωρισθεί σε πρωιμότερες θέσεις (π.χ. κοκκονιά). Τα δεδομένα δεν επαρκούν για τη διαπίστωση της ύπαρξης καλλιέργειας εξημερωμένων ειδών είτε εντός είτε εκτός των οικισμών. Φαίνεται πάντως, ότι τα αναγνωρισμένα είδη αποτελούν άγριες ποικιλίες οι οποίες στην πλειονότητά τους είναι ενδημικές στο νησί και συλλέγονταν συστηματικά ως συμπληρώματα των διατροφικών αναγκών των κατοίκων. Όσον αφορά στο αμπέλι, όπως σημειώθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, παρά το γεγονός ότι ο Kyllο πιθανολογεί ότι υπήρχε πρώιμη παραγωγή κρασιού στο *Βρυσί*,⁹³⁸ οι ενδείξεις συνηγορούν αρνητικά ως προς αυτό το ενδεχόμενο.

Η εικόνα σχετικά με τη συλλογή καρπών δεν αλλάζει ιδιαίτερα κατά τη Χαλκολιθική Εποχή. Οι σαφείς ενδείξεις καλλιέργειας απουσιάζουν και πιθανότατα οι κάτοικοι των οικισμών που αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, συνέχιζαν να συλλέγουν άγριες ή έστω ημιεξημερωμένες ποικιλίες ελιάς, σταφυλιού και σύκων. Για τα δύο τελευταία είδη υπάρχουν ενδείξεις αποξήρανόσ τους σε υπαίθριους χώρους εντός των οικισμών. Για την ελιά, παρόλο που ο Peltenburg θεωρεί πιθανή την επεξεργασία της για παραγωγή ελαιόλαδου στην «Οικία των Πίθων» της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών*, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα. Συνεπώς, η δευτερογενής επεξεργασία της ελιάς και του αμπελιού, φαίνεται ότι εγκαταλείφεται κατά την Εποχή του Χαλκού, έπειτα από ένα σημαντικό χρονικό διάστημα ευκαιριακής συλλογής και σταδιακής εντατικοποίησης της εκμετάλλευσής της κατά την πρώιμη προϊστορία. Διάφορα είδη μούρων και φυσιτικών, τέλος, τα οποία ευδοκίμούν στις περιφέρειες των οικισμών φαίνεται ότι συμπλήρωναν σταθερά τη διατροφή των κατοίκων.

Τα ζωοαρχειολογικά κατάλοιπα από τους τρεις οικισμούς της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου (Παράρτημα IV) επιβεβαιώνουν τη σταθερή εκμετάλλευση της γνωστής προϊστορικής «τριάδας» ειδών (αιγοπρόβατα, χοίροι, ελάφια) που συνεχίζει την παράδοση της Ακεραμικής περιόδου, ενώ πλήρης είναι η απουσία των βοοειδών και μάλιστα σε μια περίοδο που αυτά αποτελούν βασικό συστατικό στοιχείο της οικονομίας στην Ανατολία και τη Συροπαλαιστινιακή ακτή. Τα δύο αυτά στοιχεία εμφανίζονται ως ιδιαιτερότητες της Κυπριακής προϊστορίας και οδηγούν τόσο στην ύπαρξη μιας διαμορφωμένης παράδοσης και ταυτότητας όσο και στις προσωπικές επιλογές των κοινωνικών ομάδων της Κύπρου.⁹³⁹ Η παρατήρηση αυτή μάλιστα αποκτά περισσότερη σημασία εάν αναλογισθεί κανείς ότι βοοειδή έχουν αναγνωρισθεί του-

ογραφία). Επίσης, για την ύπαρξη μεσογειακών παραθαλάσσιων οικισμών με οικονομική βάση στηριζόμενη στην αλιεία βλ. McCartney 2007, 88–9.

937. Willcox 2003, 237–38.

938. Kyllο 1982, 433.

939. Βλ. σχετικά Kloukinas και Voskos 2013· Voskos 2018.

λάχιστον σε δύο θέσεις της πρώιμης Νεολιθικής περιόδου.⁹⁴⁰ Η Clarke σημείωσε πρόσφατα την πιθανότητα να αποτελούν οι παραπάνω θέσεις ενδείξεις αποτυχημένων ή πρόσκαιρα επιτυχημένων πειραμάτων ένταξης των βοοειδών στην οικονομία διαβίωσης των πρώιμων αγροτοκτηνοτρόφων της Κύπρου.⁹⁴¹ Σύμφωνα με την ίδια, παρόμοια είναι και η περίπτωση των χοίρων για τους οποίους δίδονται πολύ υψηλά ποσοστά σε κάποιες πρώιμες Νεολιθικές θέσεις (π.χ. Αγία Βαρβάρα *Ασπρόκρεμνος*), ενώ κατά την Κεραμική Νεολιθική η σημασία τους εμφανίζεται κατά πολύ μειωμένη.

Η μικρή αλλά σταθερή αύξηση των οστών αιγοπροβάτων σε όλους τους οικισμούς φαίνεται ότι συμβαδίζει τόσο με την εικόνα μόνιμης εγκατάστασης που θα επέφερε η έμφαση στον αγροτοκτηνοτροφικό τρόπο ζωής όσο και με τη μερική αλλοίωση του περιβάλλοντος στην περιφέρεια των οικισμών από την αποψίλωση δασικών εκτάσεων. Στο *Βρυσί* τα δεδομένα δείχνουν μια σαφή προτίμηση στις αίγες έναντι των προβάτων, ίσως λόγω του βραχύδου γειτονικού περιβάλλοντος της θέσης. Η κατά τα φαινόμενα γενική κυριαρχία των αιγοπροβάτων αποτυπώνεται και στον τεράστιο αριθμό οστέινων εργαλείων που καταγράφηκε στην εν λόγω θέση. Αντιθέτως, στη Σωτήρα και το Καντού ο αριθμός των οστέινων αντικειμένων είναι σαφώς μειωμένος όπως και τα ποσοστά αιγοπροβάτων σε σύγκριση με αυτά των ελαφοειδών. Εάν δεν πρόκειται για θέμα κακής διατήρησης των καταλοίπων λόγω του ασβεστούχου εδάφους της νότιας Κύπρου, τότε ίσως έχουμε ακόμη μία ένδειξη τοπικής διαφοροποίησης στις επιλογές των κατοίκων της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου. Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι η κτηνοτροφία έχει αυξάνουσα σημασία στο β' ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. και λειτουργεί συμπληρωματικά της αγροτικής παραγωγής που αποτελεί τη βάση της οικονομικής δραστηριότητας. Το γεγονός αυτό ίσως παραπέμπει σε κάποια πρώιμα σημάδια εντατικοποίησης της οικονομίας, παρόλο που τα αγροτικά πλεονάσματα παραμένουν μικρά.

Σημαντική ασυμφωνία με όλα τα παραπάνω δεδομένα, πάντως, αποτελεί η σταθερή εμφάνιση υψηλών αριθμών καταλοίπων ελαφοειδών. Η συντριπτική κυριαρχία οστών ελαφιού σε θέσεις όπως το *Δάλι Αγρίδι*, η *Φιλιά Δράκος Α'* και η Σωτήρα *Τεππές* είχε οδηγήσει κατά το παρελθόν σε συζητήσεις αναφορικά με το ενδεχόμενο της ύπαρξης ενός βαθμού εξημέρωσης των ελαφοειδών. Για τη Σωτήρα, έχει ήδη σημειωθεί ότι τα 31 οστά που μελετήθηκαν αποτελούν πολύ μικρό δείγμα, έστω και εάν το ποσοστό των ελαφιών φαίνεται συντριπτικά μεγάλο.⁹⁴²

Όσον αφορά στους άλλους δύο οικισμούς, εκτός της ύπαρξης χρονολογικής διαφοράς με τους αντίστοιχους που αναλύθηκαν στην παρούσα μελέτη,⁹⁴³ η Steel σημειώνει την πιθανότητα να αποτελούν ημιμόνιμου χαρακτήρα θέσεις εξειδικευμένης σφαγής ζώων («specialised kill-sites»),⁹⁴⁴ παρόλο που η *Φιλιά Δράκος Α'* τουλάχιστον, έχει κατάλοιπα σταθερής αρχιτεκτονικής στις τελικές φάσεις της.⁹⁴⁵ Πολύ σημαντικό ως προς τα παραπάνω είναι το γεγονός της διαπίστωσης για το *Βρυσί* ότι τα οστά ελαφιών αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένα τμήματα του σώματος, ενώ όπως σημειώθηκε στο Κεφάλαιο 3, τα κατάλοιπα αυτά κυριαρχούν σε χώρους απόρριψης. Συνεπώς, φαίνεται ότι το ενδεχόμενο της ελεγχόμενης εκτροφής ελαφιών πρέπει να αποκλεισθεί⁹⁴⁶ και ότι η σύλληψη και ο τεμαχισμός τους γινόταν εκτός οικισμού. Εν συνε-

940. Πρόκειται για τις θέσεις Παρεκκλησιά *Σκυλλουρόκαμπος* και Κρήτου Μαρόττου *Αης Γιώρκης*.

941. Clarke 2007, 4.

942. 76% σύμφωνα με τον Ducos 1965.

943. Σύμφωνα με τις λίγες ραδιοχρονολογήσεις που είναι διαθέσιμες και οι δύο είναι κάπως πρωιμότεροι (βλ. Clarke 2007, 18–9 και fig. 2.3).

944. Steel 2004, 80.

945. Watkins 1969, 33.

946. Ο Croft (1991) το έχει αποκλείσει κατηγορηματικά στο παρελθόν.

χεία, στις μόνιμες εγκαταστάσεις μεταφέρονταν μόνο τα πλούσια σε κρέας ή χρήσιμα στην οικοτεχνία τμήματα των εν λόγω θηραμάτων.⁹⁴⁷

Στη διαχρονική εξέταση των ζωοαρχαιολογικών δεδομένων της Χαλκολιθικής Εποχής αποτυπώνεται με σαφήνεια η οριστική μετάβαση σε εντατικότερες και πιο ελεγχόμενες μορφές οικονομικής εκμετάλλευσης των ζώων. Εκκινώντας από την Πρώιμη Χαλκολιθική, τα στοιχεία δείχνουν ότι η άνοδος των ποσοστών των εκτρεφόμενων ζώων κατά το β' ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. ήταν πρόσκαιρη. Έτσι, η μετάβαση σε ημιμόνιμες μορφές κατοίκησης από το 4000/3900 π.Χ. περίπου συνδέεται πλέον με τη νέα μεταστροφή της οικονομικής βάσης προς την τροφосуλλογή και το κυνήγι. Παρόλο που, όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι τροφοπαραγωγικές δραστηριότητες δεν διακόπτονται ποτέ, τα στοιχεία από την Καλαβασό Αγιούς εμφανίζουν τα κατάλοιπα ελαφιών με ποσοστά που φτάνουν στο 70% του συνολικού αριθμού οστών⁹⁴⁸ και στο 81,8% υπολογισμένα ως προμήθεια κρέατος,⁹⁴⁹ ενώ αντίστοιχοι αριθμοί υπάρχουν και στην άλλη ανεσκαμμένη θέση της Πρώιμης Χαλκολιθικής, την Κισσόνεργα *Μυλούθκια*.⁹⁵⁰

Η ισχυρή παρουσία του κυνηγιού ελαφιών στις οικονομικές στρατηγικές των κοινωνικών ομάδων της Κύπρου διατηρείται τουλάχιστον έως τα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. όπως μαρτυρούν τα στοιχεία από τη Λέμπα 1 και την Κισσόνεργα 3Α (69% και 67,8% αντίστοιχα, Παράρτημα IV). Τα υψηλά ποσοστά θα μειωθούν εμφανώς στη Λέμπα 2 και Κισσόνεργα 3Β (57% και 49,6% αντίστοιχα) και ακόμη περισσότερο στη Λέμπα 3 και Κισσόνεργα 4 (39% και 38,1% αντίστοιχα), φάσεις που εμπίπτουν στην Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο. Από την άλλη, τα ποσοστά χοίρων παρουσιάζονται αντιστρόφως ανάλογα στις δύο αυτές θέσεις, με αριθμούς που φτάνουν το ¼ του συνόλου στις πρώτες φάσεις και ξεπερνούν το 50% στην τελευταία (Παράρτημα IV). Εάν συνυπολογισθούν και τα μικρά αλλά σχετικά σταθερά ποσοστά των αιγοπροβάτων, τότε γίνεται φανερό ότι η εκτροφή ζώων κερδίζει συνεχώς έδαφος σε όλη τη διάρκεια της Χαλκολιθικής Εποχής.

Κατά τα άλλα, οι αίγες υπερτερούν φανερά έναντι των προβάτων με αναλογία 10:1, στοιχείο που μάλλον συνδέεται τόσο με τις υπάρχουσες διατροφικές προτιμήσεις όσο και με τη φύση των εδαφών γύρω από τους Νεολιθικούς και Χαλκολιθικούς οικισμούς. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το πρόσφατα μελετημένο υλικό της Φιλιάς *Δράκου Α'* στο οποίο, πέρα από το αυξημένο ποσοστό των αιγοπροβάτων (22,6%), η αντίστοιχη αναλογία αιγών και προβάτων είναι 1:3.⁹⁵¹ Η ύπαρξη, επίσης, σημαντικού αριθμού οστών πτηνών στην Κισσόνεργα *Μοσφίλια* καθώς και το γεγονός της γενικότερης δυσκολίας περισυλλογής τους από τις αρχαιολογικές επιχώσεις, δείχνουν ότι τα αναγνωρισμένα κατάλοιπα της τροφосуλλεκτικής αυτής πρακτικής δεν αντιστοιχούν στην πραγματική οικονομική τους σημασία. Καθοριστικής σημασίας, τέλος, για την οικονομική πραγματικότητα της προϊστορικής Κύπρου είναι η επανεμφάνιση των βοοειδών σε προχωρημένο στάδιο της Ύστερης Χαλκολιθικής, σύμφωνα με τα λίγα αλλά καλά στρωματογραφημένα στοιχεία από την Κισσόνεργα *Μοσφίλια*.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

Η ανάλυση των δεδομένων από τους τρεις οικισμούς της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου φανερώνει αμέσως μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στο *Βρυσί* από τη μία και τους δύο γει-

947. Peltenburg 1982a, 82.

948. Croft 2004, 200, Table 37.

949. Croft 2004, 202, Table 39b.

950. Croft 2004, 207–8.

951. Βλ. Croft 2010, 132.

τονικούς οικισμούς της Επαρχίας Λεμεσού (Σωτήρα *Τεππές* και Καντού *Κουφόβουνο*) από την άλλη. Πιο συγκεκριμένα, οι διαφόρων ειδών λάκκοι που αφθονούν εντός και εκτός των κτηρίων της Σωτήρας και κυρίως του *Κουφόβουνο* φαίνεται ότι απουσιάζουν πλήρως από το *Βρυσί*. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε πιθανότατα να αποδοθεί στην ιδιαιτερότητα του δομημένου χώρου του τελευταίου οικισμού, καθώς ο περιοριστικός παράγοντας των μεγάλων κοιλοτήτων στις οποίες κτίστηκαν τα κτήρια και ο γρήγορος ρυθμός κατάχωσης των αρχιτεκτονικών και άλλων στοιχείων⁹⁵² δεν ευνοεί τη χρήση λάκκων για την αποθήκευση αγροτικών αγαθών. Εκτός αυτού, η πιθανότητα απόρριψης υλικών στη θάλασσα ακριβώς κάτω από τον οικισμό ίσως εξηγεί και την πλήρη απουσία απορριμματικών λάκκων. Από την άλλη, όπως σημειώθηκε ήδη στο αντίστοιχο κεφάλαιο, ενδείξεις υπαίθριας μαζικής αποθήκευσης θα μπορούσαν να βρίσκονται σε μέρος του οικισμού που δεν έχει ανασκαφεί.

Ακόμα μία σημαντική διαφορά εντοπίζεται στο εσωτερικό των κτηρίων, καθώς στο *Βρυσί* παρατηρείται συχνή χρήση υπέργειων αποθηκευτικών κατασκευών.⁹⁵³ Αντιθέτως, πολύ μικρή παρουσία κατέχουν οι αντίστοιχες κατασκευές στη Σωτήρα και σχεδόν μηδαμινή στον *Κουφόβουνο*. Με δεδομένο ότι η οικονομία διαβίωσης βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε παρόμοιες τροφοπρομηθευτικές πρακτικές σε όλους τους οικισμούς της περιόδου, οι διαφορές αυτές, εάν δεν υπαγορεύονται από τη μορφολογική ιδιαιτερότητα της θέσης του *Βρυσίου*, ίσως αποτελούν ένδειξη διαφορετικών τακτικών αποθήκευσης και κατ' επέκτασιν διαφορετικών συνηθειών και παραδόσεων.

Η Gregg συζητώντας την επεξεργασία της σοδειάς αναφέρει τα πλεονεκτήματα που έχει η αποθήκευση σε πήλινα αγγεία καθώς μειώνεται η πιθανότητα μόλυνσης του καρπού ή επίθεσης από τρωκτικά.⁹⁵⁴ Ωστόσο, όπως παρατηρήθηκε και στους τρεις οικισμούς, τα πήλινα δοχεία που σχετίζονται με αποθήκευση είναι κατά κανόνα μικρής και μεσαίας χωρητικότητας. Σε ένα αποκατεστημένο παράδειγμα η χωρητικότητα υπολογίστηκε στα 25 λίτρα,⁹⁵⁵ αριθμός που παραπέμπει σε τακτικές βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης σχετιζόμενες με τις καθημερινές διατροφικές ανάγκες των μελών του νοικοκυριού. Συνεπώς, όπως γίνεται φανερό, τα αγγεία από πηλό δεν αποτελούν κατά την Κεραμική Νεολιθική περίοδο διαδεδομένο αποθηκευτικό μέσο.

Στοιχεία μακροπρόθεσμης αποθήκευσης είναι επίσης ορατά, όπως διαπιστώνεται από την ύπαρξη μεγάλης χωρητικότητας αποθηκευτικών λάκκων στη Σωτήρα, στον *Κουφόβουνο* αλλά και στη Φιλιά *Δράκο Α'*.⁹⁵⁶ Η παρατήρηση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς οι υπαίθριοι λάκκοι θα γίνουν το κατεξοχήν μέσο μαζικής αποθήκευσης σε όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου. Τα αντίστοιχα δεδομένα της Κεραμικής Νεολιθικής πάντως, είναι λίγα και ασαφή. Για τους λάκκους της Σωτήρας πολύ λίγα στοιχεία δίνονται από τον ανασκαφέα ως προς τη μορφή, τις διαστάσεις και το περιεχόμενό τους. Ο αποθηκευτικός τους χαρακτήρας συμπεραίνεται από τη μεγάλη χωρητικότητά τους, την προσπάθεια στεγανοποίησης των τοιχωμάτων τους αλλά και την πλήρη ανυπαρξία άλλων κατασκευών μακροπρόθεσμης αποθήκευσης παρά τον σαφή τροφοπαραγωγικό χαρακτήρα της οικονομίας της θέσης. Η κατανομή τους από την άλλη δείχνει ότι οι περισσότεροι βρίσκονται στο εσωτερικό των κτηρίων, γεγονός που προκαλεί πολλά ερωτήματα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Δίκαιος δεν έδωσε την πρέπουσα σημασία στην ανασκαφή εξωτερικών χώρων. Συνεπώς, εάν δεν πρόκειται για λάκκους που προηγούνταν της κατασκευής των κτηρίων και κακώς δεν θεωρούνται

952. Πιθανότατα λόγω προβλημάτων στην απορροή υδάτων.

953. Μόνη πιθανή εξαίρεση αποτελεί το Δάπεδο 1 του H16.

954. Gregg 1988, 69–70.

955. Πρόκειται για το αγγείο 135 στο Κτίσμα 14 του οικισμού της Σωτήρας.

956. Watkins 1969, 33.

υπαίθριοι, η κατανομή και θέση τους δείχνει μια σχετική ισορροπία καθώς σε κανένα κτίσμα δεν εντοπίστηκε παραπάνω από ένα παράδειγμα. Η ισορροπία αυτή μάλιστα διαπιστώνεται και στην κατανομή των αποθηκευτικών κατασκευών γενικότερα, δείχνοντας μια εικόνα αποκεντρωτικής αποθήκευσης σε συγκεκριμένα νοικοκυριά και υποδεικνύοντας παράλληλα μια αναδυόμενη τάση αυτάρκειας.

Η εικόνα από το Καντού είναι κάπως πιο ξεκάθαρη και σαφώς διαφορετική. Η ύπαρξη μιας σειράς υπαίθριων και μεγάλης χωρητικότητας λάκκων στα Α και ΝΑ του Κτίσματος 3 της Ορθογώνιας φάσης φαίνεται ότι λύνει εν μέρει το πρόβλημα της μαζικής αποθήκευσης της αγροτικής σοδειάς. Η ημιτελής ανασκαφή τους και η καταστροφή σημαντικού μέρους των λάκκων αυτών από την άροση δεν επιτρέπουν την επιβεβαίωση εάν πρόκειται για το Νεολιθικό παράλληλο των χαρακτηριστικών κωδωνόσχημων λάκκων της Πρώιμης Χαλκολιθικής. Ωστόσο, η μορφή, το σχήμα, το μέγεθός τους και η συγκέντρωσή τους σε υπαίθριο χώρο υποδηλώνουν τη συγκεκριμένη χρήση. Αποθηκευτικοί λάκκοι άλλωστε αναφέρονται και για τον σύγχρονο οικισμό της Φιλιάς *Δράκου Α'*,⁹⁵⁷ χωρίς πάντως να δίνονται περισσότερες πληροφορίες εκτός από το μεγάλο μέγεθος και την παρατήρηση ότι η διάμετρός τους μεγαλώνει κάτω από το στόμιο. Η ύπαρξη δεύτερης παρόμοιας σειράς λάκκων σε επιχώσεις που εντάσσονται στην Κυκλική φάση του *Κουφόβουνου* αποτελεί σημαντικό γεγονός για πολλούς λόγους. Οι λάκκοι αυτοί εντοπίστηκαν ΝΑ του Κτίσματος 6 σε υπαίθριο χώρο εντός του πυρήνα των κτηριακών καταλοίπων της φάσης αυτής. Παρόλο που η ύπαρξη τοιχαρίου, το οποίο περιορίζει την πρόσβαση σε αυτούς, υποδεικνύει μια σημαντική κοινωνική αλλαγή κατά την Κυκλική φάση, η συνέχεια που παρατηρείται στο Καντού όσον αφορά στην υπαίθρια μαζική αποθήκευση σε μεγάλης χωρητικότητας λάκκους αποδεικνύει ότι η εμφάνιση τέτοιων στοιχείων στην Πρώιμη Χαλκολιθική δεν ήταν ξαφνική αλλά αποτέλεσε τη φυσιολογική εξέλιξη μιας ήδη υπάρχουσας πρακτικής.

Παρά την εμφανή στροφή της οικονομίας στην τροφосуλλογή και την ενίσχυση των οικονομικών πρακτικών που συνδέονταν με συνεχείς μετακινήσεις, η αγροτοκαλλιέργεια δεν εξαφανίζεται κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο. Αδιάψευστος μάρτυρας αυτού σε όλες τις ερευνημένες θέσεις της περιόδου (*Καλαβασός Αγιούς*, *Κισσόνεργα Μυλούθκια*, *Κισσόνεργα Μοσφίλια 2* κ.ά.) είναι, όπως σημειώθηκε παραπάνω, η παρουσία μεγάλης χωρητικότητας κωδωνόσχημων λάκκων για τη μαζική αποθήκευση της αγροτικής σοδειάς. Η τυποποίηση του σχήματος και των μορφολογικών χαρακτηριστικών αυτών των υπόγειων κατασκευών αποτελεί δείγμα της σημασίας τους στις οικονομικές στρατηγικές των κοινωνικών ομάδων της συγκεκριμένης περιόδου. Το γεγονός αυτό εντείνεται από την απουσία μεγάλου μεγέθους πήλινων δοχείων αποθήκευσης και μάλιστα σε μια περίοδο που το σχηματολόγιο εμπλουτίζεται με νέους τύπους αγγείων.

Η πρακτική της συγκεντρωτικής αποθήκευσης σε υπαίθριους λάκκους μεγάλης χωρητικότητας επιζεί κατά το πρώιμο τμήμα της Μέσης Χαλκολιθικής όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα των στρωμάτων V-VI της Ερήμης, ενώ παρόμοια περίπτωση είναι και αυτή των λάκκων της Φάσης 2 στη Λέμπα *Λάκκους*. Στην Περιοχή II της Λέμπας μάλιστα, παρατηρείται το φαινόμενο της μαζικής αποθήκευσης σε μεγάλα πήλινα αγγεία εντός υπαίθριων λάκκων, γεγονός που όχι μόνο συνιστά μεταβατικό στάδιο, πριν την τελική μετάβαση της αποθήκευσης σε αγγεία εντός εσωτερικών χώρων, αλλά αποτελεί και μοναδική πρακτική στην Κυπριακή Χαλκολιθική περίοδο, απόρροια της επιλογής των κατοίκων του συγκεκριμένου οικισμού.

Σημαντικότερη εξέλιξη της Μέσης Χαλκολιθικής είναι η εμφάνιση πήλινων δοχείων μεγάλου μεγέθους αποκλειστικά για αποθηκευτικούς σκοπούς. Τα αγγεία αυτά θα φτάσουν

957. Watkins 1969, 33.

μέχρι και το ένα μέτρο ύψος και χωρητικότητα που ξεπερνά τα 250 λίτρα σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ θα αποτελέσουν και το κατεξοχήν μέσο αποθήκευσης στις αναδιανεμητικές οικονομίες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Συνεπώς, οι πρώτοι πίθοι της Χαλκολιθικής περιόδου,⁹⁵⁸ πέρα από την εξαφάνιση των υπαίθριων λάκκων αποθήκευσης σηματοδοτούν και τη σταδιακή μετάβαση στη συγκεντρωτική αποθήκευση εντός κτηρίων, στοιχείο που θα ενταθεί ιδιαίτερα κατά την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο.

Η επιστροφή στην υπέργεια αρχιτεκτονική με σταθερές δομές από τη Μέση Χαλκολιθική συμβαδίζει, κατά τα φαινόμενα, και με μια επιστροφή στην αυξημένη μονιμότητα κατοίκησης. Η ανασκαφή ολόκληρων κτηρίων καθώς και ο εντοπισμός πλήθους δαπέδων, σταθερών κατασκευών και κινητών ευρημάτων στους οικισμούς της Ερήμης *Παμπούλας*, της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* και της Λέμπας *Λάκκου*, οδήγησε εκτός των άλλων και στην αναλυτική καταγραφή μεγάλου αριθμού κατασκευών που σχετίζονται με αποθηκευτικές πρακτικές. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε πολλές περιπτώσεις η χρήση του χώρου μοιάζει να μην έχει αλλάξει ριζικά από την Κεραμική Νεολιθική περίοδο, τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση των κτηρίων με διαχωριστικά τοιχάρια και την πρόσκαιρη τυποποίηση της εσωτερικής διαρρύθμισης στους οικισμούς της Κισσόνεργας και Λέμπας.

Στην Ερήμη κυριαρχούν οι διαφόρων τύπων λάκκοι με περιχέλιωμα ή χωρίς, ενώ οι υπέργειες κατασκευές (θήκες) περιορίζονται μόλις σε δύο πιθανές περιπτώσεις. Διαφορετική είναι η εικόνα στους οικισμούς της δυτικής Κύπρου, όπου οι θήκες εμφανίζονται πιο συχνά και μάλιστα παρουσιάζουν σημαντική αύξηση στην Ύστερη Χαλκολιθική (π.χ. στην Κισσόνεργα *Μοσφίλια* 4). Η συντριπτική πλειονότητα των λάκκων μικρής διαμέτρου στην Ερήμη και των θηκών στη Λέμπα και Κισσόνεργα *Μοσφίλια* εμπίπτουν στην κατηγορία των κατασκευών τοποθέτησης αγγείων, συνήθως μεσαίων και μεγάλων διαστάσεων. Για τα μεν πρώτα, η συνήθης ερμηνεία είναι αυτή της άμεσης και βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης, καθώς η θέση και η ποσότητα των αποθηκεύσιμων προϊόντων παραπέμπουν σε πρακτικές σχετιζόμενες με το καθημερινό μαγείρεμα. Τα μεγάλων διαστάσεων αγγεία από την άλλη, συνδέονται με τη συγκεντρωτική και μακροπρόθεσμη αποθήκευση αγροτικών προϊόντων σε εσωτερικούς χώρους. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό των μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων στην «Οικία των πίθων» όπου παρατηρήθηκε ότι τα περισσότερα ήταν τοποθετημένα σε μόνιμες κατασκευές/θέσεις.

Η ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ-ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Ο Χουρμουζιάδης, αναλύοντας το Νεολιθικό τρόπο παραγωγής, ταυτίζει το οικοτεχνικό επίπεδο με τις κατασκευαστικές δραστηριότητες που αφορούσαν στην παραγωγή «εργαλείων, σκευών και αξιακών αντικειμένων».⁹⁵⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή «...τα προϊόντα της νεολιθικής οικοτεχνίας περιγράφουν από μόνα τους την κοινωνική τους σημασία, γιατί ταυτόχρονα παράγουν πληροφορίες σχετικές με τη χρήση, την τεχνολογία και τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες κατασκευάστηκαν».⁹⁶⁰ Η ισχύς των παραπάνω είναι αδιαμφισβήτητη και στα Κεφάλαια 3 και 4, έγινε ήδη εκτενής αναφορά σε τέτοιου είδους δραστηριότητες για κάθε οικισμό. Στην παρούσα υποενοότητα, πέρα από μια σύνοψη των δεδομένων για κάθε περίοδο θα επιχειρηθεί η τοποθέτηση της οικοτεχνίας στο κατάλληλο ιστορικό πλαίσιο, ώστε να διαπιστωθεί διαφορο-

958. Bolger 1991, 85.

959. Χουρμουζιάδης 1995α, 142.

960. Χουρμουζιάδης 1995α, 142.

νικά η σημασία της ως δείκτης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής. Η διαπίστωση αυτή πηγάζει κατά κύριο λόγο από τη μελέτη των χαρακτηριστικών κάθε οικοτεχνικής δραστηριότητας μέσω της τεχνολογικής αλυσίδας παραγωγής, από την κατανομή των σχετικών ευρημάτων καθώς και από τον καταμερισμό εργασίας και την ύπαρξη εξειδίκευσης ή όχι.

Τα διάφορα εργαλεία από λειασμένο/λαξευμένο λίθο και από οστό ή κέρατο αφθονούν στους οικισμούς της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου και καλύπτουν μια μεγάλη ποικιλία καθημερινών αναγκών, όπως σημειώθηκε στα αντίστοιχα κεφάλαια. Εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, η πρώτη ύλη για τα λίθινα εργαλεία συλλεγόταν από ποταμούς και χειμάρρους που βρίσκονταν στον άμεσο περίγυρο κάθε θέσης, συνήθως σε μορφή κροκαλών. Οι συγκεκριμένες αδιαμόρφωτων βοτσάλων αποτελούν κοινό τόπο σχεδόν σε όλους τους εξεταζόμενους οικισμούς και εντοπίζονται αποθηκευμένες στο εσωτερικό των κτηρίων. Τα ζώα που θηρεύονταν ή εκτρέφονταν προμήθευαν τους κατοίκους με τα κατάλληλα οστά, ενώ τα κέρατα ελαφιών κατά κανόνα συλλέγονταν από το έδαφος και όχι από θηράματα κατά τη σφαγή τους.

Η αναλυτική μελέτη και παρουσίαση των επιμέρους κατηγοριών σε όλους τους δημοσιευμένους οικισμούς δείχνει μια αξιοσημείωτη πολιτισμική ομοιογένεια. Σύμφωνα μάλιστα με πρόσφατη μελέτη που επικεντρώνεται στα λίθινα αντικείμενα της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου (εργαλεία, κοσμήματα, αγγεία), η τυπολογία τους παρουσιάζει στοιχεία έντονης συνέχειας της Ακεραμικής Νεολιθικής παράδοσης.⁹⁶¹ Οι μικρές επιμέρους διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται, πέρα από την υιοθέτηση ορισμένων τεχνολογικών αλλαγών που εμφανίζονται φυσιολογικά με το πέρασμα των χρόνων,⁹⁶² αποδίδονται στο βαθμό προσβασιμότητας κάποιων πρώτων υλών αλλά και σε προσωπικές επιλογές των κατοίκων κάθε οικισμού. Στο *Βρυσί* για παράδειγμα παρατηρήθηκε η ύπαρξη πολύ μεγάλου αριθμού οστέινων βελόνων. Παρόλο που ο μειωμένος αντίστοιχος αριθμός στο Καντού και τη Σωτήρα ίσως οφείλεται σε λόγους κακής διατήρησης, ο συνδυασμός με τα υψηλά ποσοστά αιγοπροβάτων στον οικισμό του *Βρυσίου* δείχνει μια σχετική έμφαση στην υφαντική.

Ακόμη μια διαφοροποίηση που αφορά σε προσωπικές επιλογές των κατοίκων αποτελεί η προμήθεια και χρήση των ηφαιστειακών λίθων σε Σωτήρα και Καντού. Ο εμφανώς μειωμένος αριθμός λειασμένων εργαλείων στη Σωτήρα αποδόθηκε στη δυσκολία πρόσβασης σε ηφαιστειακούς λίθους.⁹⁶³ Αντιθέτως, η άμεση γειτνίαση του ποταμού Κούρη με το Καντού *Κουφόβουνο* εξασφάλιζε αφθονία του εν λόγω υλικού. Παρά τα φαινόμενα, όμως, στη Σωτήρα παρατηρήθηκε η συχνή χρήση ηφαιστειακών πετρώματων στο κτίσιμο θεμελίων κτισμάτων. Από την άλλη στο Καντού, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις, τα θεμέλια και το κατώτατο τμήμα των τοίχων κτίζονταν εξ ολοκλήρου από ασβεστόλιθους.

Όσον αφορά στα λαξευμένα εργαλεία του Καντού η Παπαγιάννη παρατήρησε χαμηλή τεχνογνωσία στην παραγωγή φολίδων.⁹⁶⁴ Από την άλλη, η απουσία ενδείξεων από τα πρώτα στάδια κατεργασίας πυρήνων για την παραγωγή λεπίδων καθώς και οι ενδείξεις υψηλής κατάρτισης στην παραγωγική διαδικασία στο υλικό του Καντού και της Σωτήρας την οδήγησε στο συμπέρασμα της ύπαρξης ειδικευμένων τεχνιτών ή μεσαζόντων.⁹⁶⁵ Σύμφωνα με τη McCartney πάντως, τα στάδια αυτά εντοπίστηκαν πρόσφατα στον σύγχρονο οικισμό του Παρλιμνίου,⁹⁶⁶ στοιχείο που μάλλον ανατρέπει τη θεωρία των περιπλανώμενων τεχνιτών. Για

961. McCartney 2007, 80–2.

962. Εννοείται από εξωτερικές επιρροές και από την εσωτερική κοινωνική μεταμόρφωση που υπαγορεύει την εμφάνιση νέων τύπων εργαλείων ή τη διαμόρφωση των ήδη υπαρχόντων.

963. Mantzourani και Catapoti 2004, 6.

964. Παπαγιάννη 2019, 301.

965. Papagianni 1997, 76· Mantzourani 2003, 92.

966. McCartney 2007, 86.

πιθανή εξειδίκευση στην παραγωγή πελέκων μιλούν επίσης οι Μαντζουράνη και Καταπότη βασισμένες στο σημαντικό χρόνο που απαιτούσε η κατασκευή τους αλλά και στην τεχνική υπεροχή τους συγκριτικά με άλλα εργαλεία.⁹⁶⁷ Επιπλέον, η ύπαρξη «θησαυρών» πελέκων και τα υψηλά ποσοστά εργαλείων κοπής στη Σωτήρα και το Καντού, καθώς και η σύνδεσή τους με μια κατηγορία μικρολιθικών περιλάπτων που αντιγράφουν το σχήμα των πελέκων,⁹⁶⁸ παραπέμπουν στη συμβολική λειτουργία και τη συσσώρευση κοινωνικού γοήτρου από την κατοχή και χρήση των εν λόγω εργαλείων.⁹⁶⁹

Λαμβάνοντας υπ' όψιν όσα σημειώθηκαν παραπάνω, αναμφίβολα η παραγωγή ορισμένων λίθινων αντικειμένων απαιτούσε τεχνικές γνώσεις και ικανότητες που θα ήταν άνισα κατανεμημένες ανάμεσα στους κατοίκους διαφορετικών αλλά και των ίδιων οικισμών. Σύμφωνα με τους ορισμούς που παραθέτουν οι Perlès και Vitelli σχετικά με τι είναι εξειδίκευση, η παρουσία της μπορεί εύκολα να επιβεβαιωθεί από το γεγονός και μόνο της ύπαρξης λίγων παραγωγών με ειδικές γνώσεις και περισσότερων καταναλωτών των τελικών αντικειμένων.⁹⁷⁰ Πρώτιστη σημασία όμως έχει η διαπίστωση εάν οι κάτοχοι των ειδικευμένων αυτών γνώσεων έχουν αποκοπεί από το τροφοπαραγωγικό πρόγραμμα του οικισμού και εάν η εργασία τους αποτελεί από τη μια ελεγχόμενη διαδικασία από κάποια κοινωνική ομάδα και από την άλλη το μέσο για την απόκτηση δικαιωμάτων στη διανομή του πλεονάσματος. Σύμφωνα με τον Χουρμουζιάδη, στο κρίσιμο αυτό σημείο της ανατροπής του χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων έγκειται το θεμέλιο της κοινωνικής ανισότητας.⁹⁷¹

Οι κατανομές ευρημάτων από οστό, κέρατο και λειασμένους/λαξευμένους λίθους στο χώρο των οικισμών εμφανίζουν ισορροπία με την εξαίρεση μικρών συγκεντρώσεων συνήθως στο εσωτερικό των κτηρίων. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις στάθηκε δυνατή η αναγνώριση χώρων οικοτεχνικής δραστηριότητας, η τυχαία κατανομή των διαφόρων καταλοίπων δείχνει ότι η κατασκευή εργαλείων αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική ενταγμένη πλήρως στις ανάγκες κάθε νοικοκυριού και όχι απασχόληση ειδικευμένων ατόμων. Η McCartney μάλιστα, διαφωνώντας με τον όρο «εργαστήριο» και «εγκατάσταση κατεργασίας»,⁹⁷² υποστήριξε ότι τα ετερογενή σύνολα λίθινων αντικειμένων που εντοπίζονται εντός κτηρίων αποτελούν αποθηκευμένα εργαλεία και πρώτες ύλες για εργασίες που θα λάμβαναν χώρα σε υπαίθριους χώρους.⁹⁷³ Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η διαπίστωση ότι απουσιάζουν πλήρως οποιεσδήποτε ενδείξεις μαζικής παραγωγής. Η McCartney, συνεπώς, εκφράζει αμφιβολίες για την ύπαρξη εξειδίκευσης κατά την Κεραμική Νεολιθική περίοδο και αναφέρει ότι οι δραστηριότητες αυτές παρέμεναν στο οικοτεχνικό επίπεδο.⁹⁷⁴ Εν κατακλείδι, τα δεδομένα για τα λίθινα αντικείμενα συνηγορούν υπέρ της ανυπαρξίας εξειδίκευσης στην παραγωγή τους αλλά και της διατήρησης μιας αναλλοίωτης παράδοσης με μικρές διαφοροποιήσεις σε τεχνολογικό επίπεδο από την περίοδο του «Πολιτισμού της Χοιροκοιτίας» έως τουλάχιστον το τέλος της Πρώιμης Χαλκολιθικής.⁹⁷⁵

Για την Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο δύο είναι τα κρίσιμα σημεία που πρέπει να τονιστούν

967. Mantzourani και Catapoti 2004, 10–1.

968. Mantzourani και Catapoti 2004, 11.

969. Βλ. και Μαντζουράνη κ.ά. 2019, 164.

970. Βλ. Perlès 1992, 134· Perlès και Vitelli 1999, 97 όπου αναφέρονται σχετικοί ορισμοί των Clark και Parry 1990 και Costin 1991, 43. Για μια πρόσφατη διαπραγμάτευση του ζητήματος της τεχνικής εξειδίκευσης και της σημασίας της βλ. επίσης Parkinson κ.ά. 2013, 415–17.

971. Χουρμουζιάδης 1995α, 154–55.

972. «Workshop» και «working installation» αντίστοιχα (βλ. McCartney 2007, 85).

973. McCartney 2007, 87.

974. McCartney 2007, 86.

975. McCartney 2007, 72–90.

αναφορικά με την κατασκευή εργαλείων. Κατ' αρχάς, στα λαξευμένα εργαλεία σημειώνεται μια στροφή προς τις γλυφίδες,⁹⁷⁶ έναν τύπο δηλαδή ο οποίος συνδέεται με την εντατικότερη εκμετάλλευση των ελαφιών. Η παράλληλη μείωση των δρεπανιών, όπως σημειώθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, αποτυπώνει με σαφήνεια τη στροφή της οικονομίας από την τροφο-παραγωγή στην τροφοσυλλογή. Δεύτερον, αυτή η στροφή είναι λιγότερο εμφανής στα λειασμένα εργαλεία καθώς στα υλικά κατάλοιπα των οικισμών της περιόδου δεν διαπιστώνεται κάποια αντίστοιχη αλλαγή στην τυπολογία. Αντίθετα, τόσο για τα λειασμένα⁹⁷⁷ όσο και για τα λαξευμένα εργαλεία⁹⁷⁸ της θέσης Κισσόνεργα *Μυλούθκια* έχει σημειωθεί σημαντικός βαθμός συνέχειας από τη φάση 2 (Πρώιμη Χαλκολιθική) προς της φάση 3 (Μέση Χαλκολιθική). Παρά τον μειωμένο αριθμό των λειασμένων εργαλείων γενικότερα, ίσως απόρροια και των διαφορετικών πρακτικών χρήσης και απόρριψης, η ύπαρξη τύπων που συνδέονται με την επεξεργασία αγροτικών αγαθών αποδεικνύει πάλι τη συνέχεια της τροφοπαραγωγής, σε μικρότερο μεν αλλά οπωσδήποτε υπαρκτό βαθμό.

Κατά τη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο παρατηρείται η μεταστροφή των λαξευμένων εργαλείων προς μια τεχνολογία προσανατολισμένη στην παραγωγή φολίδων.⁹⁷⁹ Οι μελετητές του υλικού της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* σημειώνουν τη «δυναμική δραστηριότητα κατεργασίας εντός του οικισμού»,⁹⁸⁰ ενώ στα *Μυλούθκια* για την επιλογή των πρώτων υλών αναφέρεται η χρήση τοπικών πηγών.⁹⁸¹ Από αυτή την άποψη, το σχόλιο της Betts⁹⁸² για πιθανή ανταλλαγή/εμπόριο των καλύτερης ποιότητας λεπίδων και φολίδων της Λέμπας δεν φαίνεται να ευσταθεί, ενώ και η McCartney αναφέρει τη διακοπή της προμήθειας καλής ποιότητας ημιδιαφανούς κερατόλιθου στην Κισσόνεργα *Μυλούθκια*.⁹⁸³

Στα εργαλεία από λειασμένο λίθο της θέσης Κισσόνεργα *Μοσφίλια* αποτυπώνεται η επιστροφή στη μονιμότητα κατοίκησης, η αύξηση του πληθυσμού, η έμφαση στην καλλιέργεια δημητριακών αλλά και η ανάγκη περισσότερων καλλιεργήσιμων εδαφών.⁹⁸⁴ Τα παραπάνω υποδεικνύει η αφθονία εργαλείων κοπής και κυρίως των εργαλείων που σχετίζονται με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων για αποθήκευση και κατανάλωση τροφής στις φάσεις 3Α και 3Β (Μέση Χαλκολιθική). Τα ίδια συμπεράσματα υποδηλώνει η περαιτέρω αύξηση των εργαλείων κοπής κατά την Ύστερη Χαλκολιθική.⁹⁸⁵ Εκτός αυτού, κατά τη Μέση Χαλκολιθική, η σχετικά μικρή επένδυση χρόνου και εργασίας για την παραγωγή συγκεκριμένων λειασμένων εργαλείων δείχνει επιτόπια παραγωγή με σκοπό τη γρήγορη κάλυψη βασικών αναγκών.⁹⁸⁶ Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει ριζικά από την Ύστερη Χαλκολιθική, όταν κάνουν την εμφάνισή τους υψηλής ποιότητας εργαλεία κοπής. Πιο συγκεκριμένα, ορισμένοι πελέκει αποκτούν σημαντικό μέγεθος, ενώ η διαδικασία κατασκευής πελέκεων και αξινών δείχνει τεχνική τελειότητα και μεγάλη επένδυση χρόνου για τη λείανση του συνόλου των επιφανειών και όχι μόνο της λειτουργικής ακμής.

Η Elliott-Χενοφοντος βασίζεται σε αυτές τις παρατηρήσεις και επαναφέρει τη συζήτηση

976. Betts 2004, 181.

977. LAP III.1, 187.

978. LAP III.1, 203.

979. LAP I, 278· LAP II.1A, 203.

980. LAP II.1A, 202.

981. LAP III.1, 205.

982. Βλ. LAP I, 276.

983. LAP III.1, 205.

984. LAP II.1A, 181.

985. LAP II.1A, 182.

986. LAP II.1A, 181.

για τη λειτουργία των αντικειμένων αυτών ως συμβόλων υψηλής κοινωνικής σημασίας και γοήτρου.⁹⁸⁷ Η πιθανότητα αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί όπως δείχνει και η συχνή εύρεση τέτοιων εργαλείων σε συγκεντρώσεις εντός κτηρίων. Ωστόσο, με δεδομένο ότι ο χαλκός έχει ήδη κάνει την εμφάνισή του, ο αντίκτυπος που θα είχε μια τέτοια τεχνολογική αλλαγή στις προϊστορικές κοινωνίες της Κύπρου θα ήταν τεράστιος. Από αυτή την άποψη, η μορφολογική και τεχνική τελειοποίηση των πελέκεων μοιάζει περισσότερο με μια προσπάθεια αντιγραφής και προσαρμογής των λίθινων εργαλείων στα νέα δεδομένα που δημιουργεί η διάρρηξη της κοινωνικής σημασίας των παραδοσιακών αξιακών αντικειμένων από τα αντίστοιχα χάλκινα. Σε κάθε περίπτωση, τόσο η χρονοβόρα ενασχόληση με την παραγωγή άρτιων εργαλείων κοπής όσο και οι ειδικές γνώσεις που απαιτεί η κατασκευή χάλκινων αντικειμένων παραπέμπουν στην αυξανόμενη παρουσία ενδείξεων τεχνικής εξειδίκευσης σε διάφορους τομείς. Η συγκέντρωση μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στην περιοχή της «Οικίας των Πίθων» της Κισσόνεργας, σε συνδυασμό με την παρουσία δεκάδων εργαλείων κοπής, μαζικής αποθήκευσης αγροτικών προϊόντων και ίσως την εξειδικευμένη παραγωγή ελαιόλαδου δείχνουν ότι η ατομική πρωτοβουλία συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων οδήγησε στη συγκέντρωση πλούτου και στην εμφάνιση κοινωνικών ανισοτήτων.

Για την τεχνολογική αλυσίδα παραγωγής πήλινων αγγείων της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου, τα περισσότερα στάδια συμπεραίνονται παρά επιβεβαιώνονται από τα υλικά κατάλοιπα. Η γειτνίαση των οικισμών με ποταμούς και χειμάρρους θα εξασφάλιζε την προμήθεια κατάλληλων πηλών. Σύμφωνα με την Clarke δεν υπάρχει τυποποίηση ως προς τη συλλογή και προετοιμασία της κεραμικής ύλης για το πλάσιμο.⁹⁸⁸ Η παρατήρηση αυτή δεν ισχύει για το σχηματολόγιο των αγγείων που άλλωστε είναι εξαιρετικά περιορισμένο κατά την Κεραμική Νεολιθική. Ο χώρος όπου πραγματοποιούνταν η όπτηση των αγγείων παραμένει επίσης άγνωστος. Πιθανότατα για τη διαδικασία αυτή χρησιμοποιήθηκαν ανοικτοί λάκκοι-πυρές, ίσως εκτός των ορίων του οικισμού. Μοναδικές άμεσες ενδείξεις για την κεραμική παραγωγή προέρχονται από αντικείμενα που συνδέονται με την επεξεργασία επιφάνειας των αγγείων. Μια κατηγορία λίθινων αντικειμένων που ορίζεται ως στιλβωτήρες φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε εκτός των άλλων και για τη στίλβωση, ενώ συχνή είναι η εύρεση σε όλους τους οικισμούς αντικειμένων με ίχνη βαφής (αιματίτης ή οξειδία του σιδήρου) ή ακόμα και ολόκληρων κομματιών ερυθρής/καστανής βαφής. Παρά τη σαφή ύπαρξη κάποιων γνώσεων σχετικά με την κατασκευή των αγγείων και την πυροτεχνολογία που αφορά στην όπτησή τους, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν οι εκάστοτε κεραμείς της Νεολιθικής περιόδου απασχολούνταν αποκλειστικά με αυτό. Επιπλέον, η εύρεση βαφής σε διάφορα σημεία των οικισμών επιβεβαιώνει ότι η διακόσμηση των αγγείων παρέμενε υπόθεση των νοικοκυριών και μάλιστα από τεχνοτροπικές αναλύσεις⁹⁸⁹ έχει υποστηριχθεί ότι αποτέλεσε και πεδίο ανάδειξης τόσο της ατομικότητας όσο και διαφόρων συμβολικών κοινωνικών μηνυμάτων.

Η τελευταία παρατήρηση δεν ισχύει απόλυτα για τη διακοσμητική διάθεση της Ε/Α κεραμικής κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο που εμφανίζεται αρκετά τυποποιημένη, στοιχείο που έχει συνδεθεί εν μέρει με την εξαφάνιση των πολλών τοπικών κέντρων παραγωγής⁹⁹⁰ αλλά και τις αυξημένες διακοινοτικές επαφές.⁹⁹¹ Ο ημινομαδικός τρόπος ζωής οπωσδήποτε δεν θα ευνοούσε περαιτέρω ανάπτυξη της κεραμικής τέχνης περιορίζοντας τις εξελίξεις στην εμφάνιση ορισμένων νέων σχημάτων αγγείων μικρού-μεσαίου μεγέθους. Αντιθέτως, από τη

987. LAP II.1.A, 181.

988. Clarke 2001, 66–7· 2007, 108, fig. 7.9.

989. Βλ. π.χ. Clarke 2001.

990. Bolger 1991, 92.

991. Bolger 1991, 85.

Μέση Χαλκολιθική οι αλλαγές αντανακλούν σταθερά τον εντεινόμενο κοινωνικο-οικονομικό μετασχηματισμό. Η οριστική επιστροφή στη μονιμότητα κατοίκησης αντικατοπτρίζεται αρχικά στη νέα διακοσμητική έξαρση της E/A και στην εμφάνιση μιας ποικιλίας νέων σχημάτων, ως επί το πλείστον κλειστού τύπου.⁹⁹² Στη φάση αυτή δεν παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές όσον αφορά στην εξειδίκευση της παραγωγής η οποία παραμένει στο πλαίσιο των επιμέρους νοικοκυριών.

Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει σε προχωρημένο στάδιο της Μέσης Χαλκολιθικής με την εμφάνιση των μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων. Η ίδια η παραγωγή τους συνιστά ένα χρονοβόρο τεχνολογικό επίτευγμα που προϋποθέτει, εκτός των άλλων, και ειδικές γνώσεις στο πλάσιμο και την όπτηση. Η παρακμή και εξαφάνιση της E/A από την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο φέρνει στο προσκήνιο νέους τύπους κεραμικής και μια αναδυόμενη εξειδίκευση σε όλους τους τομείς. Έτσι, για τη Μελανέρυθρη στιλβωτή κεραμική υιοθετούνται νέες τεχνικές επεξεργασίας επιφάνειας που περιλαμβάνουν έντονη στίλβωση, ενώ παρατηρείται για πρώτη φορά η χρήση συγκεκριμένων κεραμικών υλών για συγκεκριμένα σχήματα αγγείων.⁹⁹³ Η εικόνα του γενικού πειραματισμού ενισχύεται από την ύπαρξη νέων μη ασβεστούχων πηλών αλλά και από τις εξελιγμένες πυροτεχνολογικές γνώσεις που απαιτούν τα μεγάλα πλέον μεγέθη των αγγείων. Τα παραπάνω δεδομένα οδήγησαν τη Bolger να προτείνει την πιθανότητα η κεραμική παραγωγή να έχει ήδη ξεφύγει από τα όρια του νοικοκυριού και της οικοτεχνικής δραστηριότητας.⁹⁹⁴

Για την κατασκευή αντικειμένων κόσμησης σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Εποχής χρησιμοποιήθηκε πρώτη ύλη προερχόμενη από διάφορους λίθους, οστά, κέρατο ελαφιού και όστρεα. Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους λίθους κατέχει ο πικρόλιθος, η σποραδική χρήση του οποίου διαπιστώνεται ήδη από την Επιπαλαιολιθική περίοδο στην Κύπρο.⁹⁹⁵ Με την εξαίρεση του *Βρυσιού* και τον πολύ μικρό αριθμό πικρολιθικών ευρημάτων, στους υπόλοιπους οικισμούς παρατηρείται μια σταθερή παραγωγή περιάπτων, ψήφων αλλά και ειδωλίων.⁹⁹⁶ Παρά την αποδεδειγμένη σύνδεση του πικρολίθου με την ιδεολογία από τη Μέση Χαλκολιθική περίοδο, κατά τη Νεολιθική δεν υπάρχει καμία σαφής ένδειξη για τη θεσμοποίηση της ιδεολογικής συνισταμένης του πολιτισμικού φαινομένου. Οι μικρές ποσότητες του υλικού στο Καντού και αλλού, η παρουσία ημιέργων καθώς και η ισομερής κατανομή πικρολίθου εντός των οικιστικών καταλοίπων, δείχνουν την ύπαρξη σποραδικής διακίνησης και μικρής παραγωγής αντικειμένων σε οικοτεχνικό επίπεδο. Ομοίως, οι ψήφοι από οστό, κέρατο ελαφιού και τα αντικείμενα κόσμησης από όστρεο φαίνεται ότι κατασκευάζονταν ευκαιριακά στο πλαίσιο του εκάστοτε νοικοκυριού χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις εξειδίκευσης.

Η παραγωγή αντικειμένων κόσμησης δεν ξέφυγε από την ευκαιριακή οικοτεχνική δραστηριότητα ούτε στη Χαλκολιθική περίοδο. Η συχνή εύρεση περιδεραιών με διαφόρων ειδών ψήφους (από οστό, όστρεο κ.ά.) σε τάφους δεν συνδέεται αποκλειστικά με ταφικές προσφορές καθώς τα αντικείμενα αυτά φέρουν σαφή ίχνη φθοράς. Το ίδιο ισχύει και για τα διαδεδομένα πλέον πικρολιθικά περίαπτα. Ο πικρόλιθος, πάντως, από τη Μέση Χαλκολιθική συνδέεται άμεσα με μια ιδεολογία που αφορά στη γονιμότητα, στη γέννηση, ενδεχομένως και στο θάνατο. Η ανάπτυξη της ιδεολογικής συνισταμένης της κοινωνίας είναι εμφανής και από τα

992. Κυρίως διάφορα ευρύστομα αγγεία μεσαίου μεγέθους.

993. Με εξαίρεση βεβαίως την περίπτωση της Νεολιθικής χονδροειδούς κεραμικής που επίσης κατασκευαζόταν από συγκεκριμένη κεραμική ύλη σε σύγκριση με τα διακοσμημένα είδη (βλ. Mantzourani και Liritzis 2006· Boness κ.ά. 2015).

994. Bolger 1994, 13.

995. McCartney 2007, 76· 2010, 190, table 22.2.

996. Μαντζουράνη 1994· 2019α, 305-15.

κατάλοιπα της λεγόμενης «Τελετουργικής περιοχής» στον οικισμό της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* όπου οι ανασκαφείς εντόπισαν στοιχεία θεσμοποιημένων τελετουργιών.⁹⁹⁷ Η συμβολική σημασία του πικρόλιθου αντικατοπτρίζεται τόσο στη μεγάλη διάδοση που έλαβε ο σταυρόσχημος και άλλοι τύποι ειδωλίων όσο και από το γεγονός ότι όλες οι ανεσκαμμένες θέσεις της περιόδου περιέχουν κατάλοιπα κατεργασίας του συγκεκριμένου λίθου. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν σε θεωρίες ότι η μακροβιότητα και ανάπτυξη ορισμένων οικισμών όπως η Ερήμη *Παμπούλα* και η Σουσκίου *Λαόνα* αλλά και η ύπαρξη του ιδιαίτερα πλούσιου νεκροταφείου στη θέση Σουσκίου *Βαθύρκακας* οφειλόταν στη γειτνίασή τους με τις πηγές πικρόλιθου του Κούρη και του Διάριζου. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι πουθενά δεν παρατηρήθηκε μαζική παραγωγή τέτοιου είδους αντικειμένων, ενώ και τα κατάλοιπα των διαφόρων οικισμών δείχνουν επιτόπια παραγωγή και όχι κυκλοφορία έτοιμων αγαθών.

Από την Ύστερη Χαλκολιθική σημειώνεται κάθετη πτώση των πικρολιθικών αντικειμένων, στοιχείο που συμβαδίζει και με την κατάρρευση της ιδεολογικής συνιστώσας της Μέσης Χαλκολιθικής. Αντιθέτως, περίαπτα από όστρεο κάνουν την εμφάνισή τους, αποτυπώνοντας την εικόνα της αυξάνουσας έμφασης στην ατομικότητα και τον κοινωνικό ανταγωνισμό. Μέρος αυτής της τάσης αποτελούν σύμφωνα με όλα τα στοιχεία και τα πρωτοεμφανιζόμενα αντικείμενα από χαλκό. Παρά το γεγονός ότι κατά τη Χαλκολιθική περίοδο τα αντικείμενα αυτά είναι κατά κύριο λόγο χρηστικά, η ύπαρξη μιας χάλκινης ψήφου στη Σουσκίου⁹⁹⁸ και ενός σπειροειδούς δακτυλιδιού στα *Μοσφιλία*⁹⁹⁹ φανερώνουν ότι το κενό των πικρολιθικών κοσμημάτων καλύπτεται πλέον εν μέρει από το νέο, σπάνιο ακόμη και υψηλού γοήτρου μέταλλο.

ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ

Το ζήτημα της ύπαρξης ανταλλαγών παραμένει αινιγματικό. Για τον ίασπη δεν είναι απόλυτα σαφές εάν συλλεγόταν κατά την Κεραμική Νεολιθική περίοδο πρωτογενώς από την περιοχή της Λευκωσίας ή δευτερογενώς από ποτάμιες αποθέσεις. Οι μικρές ποσότητες Κτενιστής κεραμικής στο *Βρυσί* και *Ε/Α* κεραμικής στο νότιο τμήμα του νησιού οφείλονται μάλλον σε σποραδική διακίνηση, ίσως μέσω επιγαμιών, παρά σε απόπειρες μίμησης άλλων διακοσμητικών παραδόσεων. Ομοίως, η εύρεση λίγων ψήφων και περιάπτων από πικρόλιθο στο *Βρυσί* θα μπορούσε να οφείλεται στον ίδιο λόγο ή έστω στην ευκαιριακή ανταλλαγή μέσω δώρων και όχι στην ύπαρξη σταθερών ανταλλακτικών δικτύων. Τέλος, όσον αφορά στα ελάχιστα ευρήματα οψιανού από το *Βρυσί*, τα *Κοκκινόγια* και την Κισσόνεργα *Μοσφιλία*, η McCartney αντιτίθεται στη θεωρία συλλογής τους από γειτονικούς Ακεραμικούς οικισμούς και αναφέρει την πιθανότητα ύπαρξης σποραδικών επαφών με κοινότητες εκτός Κύπρου,¹⁰⁰⁰ ερμηνεία πάντως για την οποία χρειάζονται περαιτέρω αποδείξεις.

Στη Χαλκολιθική Εποχή αρχικά δεν παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις όσον αφορά στην ύπαρξη ανταλλαγών. Κατά την Πρώιμη φάση της οι ενδείξεις από τον υλικό πολιτισμό (κεραμική, λίθινα εργαλεία) και τα υπόλοιπα κατάλοιπα (π.χ. αρχιτεκτονική) δείχνουν σημαντική πολιτισμική ομοιογένεια, στοιχείο που παραπέμπει σε αυξημένες επαφές των κοινωνικών ομάδων ίσως λόγω και των συνεχών μετακινήσεων. Το στοιχείο της σταθερά εμφανιζόμενης ύπαρξης πικρόλιθου σε όλες τις θέσεις δεν αποτελεί από μόνο του απόδειξη

997. Βλ. αναλυτικά LAP II.2.

998. Gale 1991, 44, Table 3.

999. LAP II.1A, 258.

1000. McCartney 2007, 83–4.

της διακίνησης έτοιμων αντικειμένων ή πρώτης ύλης, καθώς οποιοσδήποτε θα μπορούσε να συλλέξει κροκάλες από τους ποταμούς Κούρη και Διάριζο.

Η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε ούτε στη Μέση Χαλκολιθική όπως σημειώθηκε στην ενότητα ανάλυσης των οικοτεχνικών δραστηριοτήτων. Ο πικρόλιθος συνεχίζει να διακινείται ως πρώτη ύλη και όχι ως έτοιμα αντικείμενα, παρατηρείται στροφή προς τις τοπικές πηγές πρώτων υλών (π.χ. στην προμήθεια κερατόλιθου), ενώ η ύπαρξη ορισμένων εργαλείων από πρώτες ύλες που δεν υπήρχαν στον άμεσο περίγυρο των οικισμών (π.χ. χαλαζιτικός και μαρμαρυγιακός αμμόλιθος) δείχνει μάλλον τις εξειδικευμένες γνώσεις στη συλλογή των κατάλληλων λίθων παρά την ύπαρξη ανταλλακτικών δικτύων ή πλανόδιων ειδικευμένων τεχνιτών. Συνεπώς, οι ενδείξεις από την Πρώιμη και Μέση Χαλκολιθική συνηγορούν υπέρ στρατηγικών άμεσης προμήθειας («direct procurement») ή έστω σποραδικών ανταλλαγών «από χέρι σε χέρι» («down-the-line»),¹⁰⁰¹ πρακτικές που συμβαδίζουν με τον οικιακό τρόπο παραγωγής των συγκεκριμένων περιόδων.

Η παρακμή της χρήσης του ευρύτατα διαδεδομένου και ιδεολογικά φορτισμένου πικρόλιθου και η δυναμική είσοδος του χαλκού στην κοινωνική πραγματικότητα της Ύστερης Χαλκολιθικής επιβεβαιώνουν μεταξύ άλλων και την εικόνα του εντεινόμενου κοινωνικού ανταγωνισμού. Ο χαλκός αποτελεί σαφέστατα ένα υψηλής κοινωνικής σημασίας υλικό και η δυνατότητα κατοχής ή απόσυρσης τέτοιου είδους αντικειμένων από την κυκλοφορία¹⁰⁰² οπωσδήποτε θα πρόσθετε σημαντικό γόητρο. Στην ίδια λογική φαίνεται ότι κινείται και η εμφάνιση αντικειμένων από εξωτικά υλικά όπως οι ψήφοι φαγεντιανής που εντοπίστηκαν στα *Μοσφίλια*.¹⁰⁰³ Η παρουσία ενός υλικού που δεν προέρχεται από το νησί καθώς και η παράλληλη εμφάνιση νέων σχημάτων κεραμικής για τα οποία συχνά αναφέρονται πρότυπα από την Ανατολία, αποτελούν και ενδείξεις επαφών με κοινωνικές ομάδες εκτός Κύπρου, στοιχείο που θα αποβεί καθοριστικό όσον αφορά στην επερχόμενη κοινωνική μεταμόρφωση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας.

ΣΥΝΟΨΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Συμπερασματικά, τα δεδομένα από τους τρεις οικισμούς της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου στην Κύπρο οδηγούν σε μικρές κοινότητες με μεικτή αγροτοκτηνοτροφική οικονομία που συμπληρωνόταν σε μεγάλο βαθμό από τροφосуλλεκτικές πρακτικές με ιδιαίτερη έμφαση στο κυνήγι ελαφιών. Η οικονομική βάση, με μικρές επιμέρους διαφορές, φαίνεται ότι ήταν τροφοπαραγωγική και προσανατολιζόταν στην καλλιέργεια σιτηρών και οσπρίων. Καθοριστικό στοιχείο για τη γενικότερη οικονομική συμπεριφορά των κοινωνικών ομάδων της Νεολιθικής Κύπρου είναι ότι οι δραστηριότητες παραγωγής εργαλείων, ειδών κόσμησης και αγγείων παραμένουν στα όρια του νοικοκυριού, δηλαδή σε οικιακό επίπεδο παραγωγής. Η συχνή εύρεση ημίεργων εργαλείων και κοσμημάτων και η απουσία ενδείξεων μαζικής παραγωγής επιβεβαιώνουν την παρατήρηση αυτή. Μικρότερης σημασίας αλλά σταθερά εμφανιζόμενη είναι η εκτροφή αιγοπροβάτων και χοίρων. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στα ποσοστά των τριών βασικών ειδών εκμετάλλευσης (αιγοπρόβατα, χοίροι, ελάφια) οφείλονται σε ένα κράμμα παραγόντων που εκκινούν από τους ανασκαφείς και ειδικούς ερευνητές (διαφορές στη συλλογή και εξέταση των ζωοαρχαιολογικών δεδομένων), τις ίδιες τις αρχαιολογικές θέσεις (διαφορές στη διατήρηση των καταλοίπων), καθώς και τις κοινωνικές ομάδες κάθε οι-

1001. Για τους όρους αυτούς βλ. Perlès 1992.

1002. Π.χ. με την τοποθέτησή τους σε τάφους.

1003. LAP II.1A, 192-95, 256.

κισμού της Κεραμικής Νεολιθικής (διαφορές στις στρατηγικές που διαμορφώνουν την οικονομία διαβίωσης).

Εντύπωση, ωστόσο, προκαλούν τα μεγάλα ποσοστά ελαφοειδών στους Νεολιθικούς οικισμούς και τα οποία παραπέμπουν σε εντατικό κυνήγι. Ακόμη και για την περίπτωση του *Βρυσιού*, ο Croft καταλήγει ότι παρά τη φαινομενική πρωτοκαθεδρία των αιγοπροβάτων στην οικονομική σημασία, τα ελαφοειδή παραμένουν η κύρια πηγή προμήθειας κρέατος.¹⁰⁰⁴ Σε πρόσφατη, μάλιστα, επανεξέταση του ζωοαρχαιολογικού υλικού από τη Φιλιά *Δράκο Α'* αναφέρεται ότι και εκεί τα ποσοστά συμφωνούν απόλυτα με τις ενδείξεις συντριπτικής κυριαρχίας των ελαφιών κατά την Κεραμική Νεολιθική.¹⁰⁰⁵ Ο Wasse, επίσης, προχωρώντας ακόμη ένα βήμα, σημειώνει ότι η περίοδος πλήρους εξάρτησης από το κυνήγι εκτείνεται από το τέλος του «Πολιτισμού της Χοιροκοιτίας» μέχρι το τέλος της Πρώιμης Χαλκολιθικής,¹⁰⁰⁶ αγνοώντας ουσιαστικά μια ολόκληρη φάση κατά την οποία αναπτύχθηκαν οι μόνιμοι οικισμοί όπως του *Βρυσιού*, της Σωτήρας και του Καντού.

Βασιζόμενη σε τέτοιου είδους παρατηρήσεις για τις Νεολιθικές θέσεις της Κύπρου η Clarke υποστήριξε ένα διαφορετικό μοντέλο διαβίωσης για τη συγκεκριμένη περίοδο.¹⁰⁰⁷ Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η βάση της οικονομίας είναι τροφосуλλεκτική, οι εγκαταστάσεις, παρά τον φαινομενικά μόνιμο χαρακτήρα, ίσως δεν κατοικούνταν όλη τη χρονιά και ο πληθυσμός μετακινείται σε άλλες ημιμόνιμους χαρακτήρα θέσεις, ουσιαστικά ακολουθώντας τα κοπάδια ελαφοειδών ή/και άγριων ειδών αιγοπροβάτων και χοίρων.¹⁰⁰⁸ Τα υψηλά ποσοστά οστών ελαφοειδών από τη Φιλιά *Δράκο Α'* και το *Δάλι Αγρίδι*, καθώς και η παρουσία ενδείξεων για πρόχειρες εγκαταστάσεις από φθαρτά υλικά στις ίδιες αλλά και άλλες θέσεις συνηγορούν κατά τη γνώμη της υπέρ μιας τέτοιας ερμηνείας.

Η θεωρία των συνεχών μετακινήσεων παρουσιάζει αρκετά κενά όπως σημείωσε πρώτη η Steel.¹⁰⁰⁹ Πιο συγκεκριμένα, εκτός των λανθασμένων ποσοστών που δίδονται για το *Βρυσί*¹⁰¹⁰ και το προβληματικό ποσοστό ελαφοειδών από τη Σωτήρα (βλ. αντίστοιχη παράγραφο στο Κεφάλαιο 3), η ερμηνεία αυτή αγνοεί τις ενδείξεις μόνιμης κατοίκησης σε οικισμούς με σταθερή αρχιτεκτονική αλλά και την αφθονία λίθινων εργαλείων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τροφопαραγωγικές δραστηριότητες. Για τον οικισμό της Φιλιάς *Δράκου Α'* υπάρχουν επίσης στοιχεία μονιμότητας (αρχιτεκτονική, κεραμική, λίθινα εργαλεία κ.ά.) και αγροτοκτηνοτροφικών δραστηριοτήτων. Σαφέστατα κατά την περίοδο του λεγόμενου «χρονολογικού χάσματος» μεταξύ 5500–4700 εντοπίζονται ενδείξεις μεταστροφής της οικονομίας διαβίωσης με την ενίσχυση των τροφосуλλεκτικών πρακτικών και τη χρήση ημιμόνιμου χαρακτήρα εγκαταστάσεων που προσιδιάζουν στην ερμηνεία της Clarke. Ωστόσο, η θέση *Δάλι Αγρίδι* που αναφέρεται ως επιχείρημα, προηγείται χρονολογικά των οικισμών με μόνιμες δομές κατοίκησης.¹⁰¹¹ Συν τοις άλλοις, η ίδια η Clarke σε υστερότερη μελέτη της παραδέχεται ότι οι αντίστοιχες θέσεις με ημιμόνιμα ίχνη κατοίκησης στην περιοχή της Καλαβασού (*Κοκκινόγια*, *Παμπούλες* και ίσως το *Μάρι Παλιάμπελα*) εντάσσονται σε μια ύστερη φάση μεταξύ της Κεραμικής Νεολιθικής και Πρώιμης Χαλκολιθικής, όταν πλέον έχουν καταρρεύσει οι μόνιμοι οικισμοί.¹⁰¹²

1004. Croft 2010, 135.

1005. Croft 2010, 132, Table 16.1.

1006. Wasse 2007, 61.

1007. Clarke 2001.

1008. Clarke 2001, 70–1.

1009. Βλ. Steel 2004, 80.

1010. Steel 2004, 80.

1011. Π.χ. Σωτήρα *Τεπέες*, Άγιος Επίκτητος *Βρυσί*, Καντού *Κουφόβουνος*, Παραλίμνι *Νησιά* και *Κλεπίνη Τρουλλί*.

1012. Clarke 2009, 47.

Το σημαντικότερο όμως κενό της παραπάνω θεωρίας αποτελεί η πλήρης αγνόηση των αποθηκευτικών ενδείξεων καθώς η Clarke έχει βασισθεί, κατά κάποιο τρόπο, σε μια στενή αντίληψη της έννοιας της οικονομίας. Έτσι, αναφέρει ότι δεν υπάρχει καμία ένδειξη αποθηκευτικών πρακτικών,¹⁰¹³ πιθανότατα θέλοντας να προετοιμάσει το έδαφος για τη θεωρία των συνεχών μετακινήσεων και εμμένοντας στη γραμμή του Peltenburg για απουσία αγροτικών πλεονασμάτων κατά την Κεραμική Νεολιθική περίοδο. Επιπρόσθετα, σημειώνεται και πλήρης απουσία ειδίκευσης στην οικοτεχνία, ενώ η αναφορά στα οικονομικά δεδομένα περιορίζεται στους μη ασφαλείς δείκτες των βιοαρχαιολογικών δεδομένων και όχι σε μια σφαιρική εξέταση της οικονομικής βάσης κάθε οικισμού. Η ανάλυση που επιχειρήθηκε στην παρούσα μελέτη απέδειξε ότι αποθηκευτικές ενδείξεις υπάρχουν σε αφθονία. Όσον αφορά στο πλεόνασμα, το γεγονός ότι οι Νεολιθικοί οικισμοί της περιόδου αυτής είναι κατά βάση τροφοπαραγωγικοί αποκλείει την ανυπαρξία του, έστω και σε μικρές ποσότητες.

Οι παρατηρήσεις της Clarke, συνεπώς, δεν φαίνεται να ισχύουν για το δεύτερο ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ωστόσο, όλα τα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της επιστροφής σε έναν τρόπο παραγωγής όπως αυτόν που υποστηρίζει περίπου από το 4000 π.Χ. Οι κοινότητες της Πρώιμης Χαλκολιθικής περιόδου παραμένουν μικρές και η κοινωνική αναπαραγωγή τους βασίζεται οικονομικά στην τροφοσυλλογή με ιδιαίτερη έμφαση στο κυνήγι ελαφιού. Η τροφοπαραγωγή αποκτά συμπληρωματικό χαρακτήρα όπως μαρτυρούν οι ημιμόνιμες δομές κατοίκησης παρά την εμφάνιση των μεγάλων αποθηκευτικών λάκκων. Η οικοτεχνία από την άλλη, συνεχίζει να παραμένει στα όρια της αναγκαίας παραγωγής. Συνεπώς, τα οικονομικά δεδομένα και ο υλικός πολιτισμός της περιόδου φανερώνουν ευέλικτες στρατηγικές επιβίωσης που συνδυάζουν τροφοσυλλεκτικές και σε μικρότερο βαθμό τροφοπαραγωγικές δραστηριότητες. Αυτό το αναχρονιστικό παράδοξο θυμίζει εν πολλοίς αντίστοιχες πρακτικές της πρώιμης προϊστορίας του νησιού αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου.¹⁰¹⁴

Εν συνεχεία, στο υπόλοιπο μέρος της Χαλκολιθικής Εποχής τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν απόλυτα την κοινωνική πραγματικότητα είναι η σταδιακή εντατικοποίηση της παραγωγής και η ανάδυση πιο πολύπλοκων κοινωνικών δομών. Η οριστική επιστροφή στις μόνιμες δομές κατοίκησης και οργάνωσης του αρχιτεκτονικού χώρου έρχεται στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. Οι κοινότητες και ο χώρος κατοίκησης τους στη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο είναι εμφανώς μεγαλύτερες και η οικονομία τους βασίζεται κατά κύριο λόγο στην τροφοπαραγωγή με σημαντική πάντα τη συνεισφορά του κυνηγιού. Σταδιακά παρατηρείται μια τάση απεξάρτησης από τα ελαφοειδή και εντείνεται η εκμετάλλευση οικόσιτων ζώων, κυρίως χοίρων. Στο τέλος της Ύστερης Χαλκολιθικής η κτηνοτροφία έχει αντικαταστήσει το κυνήγι ως κύρια πηγή προμήθειας κρέατος, ενώ η εμφάνιση των βοοειδών πρέπει να έδωσε σημαντική ώθηση, εκτός των άλλων, και στην καλλιέργεια της γης. Όσον αφορά στην τελευταία, συνεχίζει να είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή σιτηρών και οσπρίων.

Σύμφωνα με τον Croft, η μετάβαση σε πιο ελεγχόμενες μορφές εκμετάλλευσης των ζώων αλλά και η σφαγή τους σε ολοένα και μικρότερες ηλικίες αποτελούν στοιχεία της προσπάθειας εντατικοποίησης της παραγωγής.¹⁰¹⁵ Αυτή η εικόνα της οικονομικής εντατικοποίησης αποτυπώνεται και σε μια ποικιλία στοιχείων του υλικού πολιτισμού. Η καταγραφή και κατανομή των αποθηκευμένων αγαθών και των αποθηκευτικών κατασκευών στους οικισμούς που εξετάστηκαν δείχνουν ότι πλέον υπάρχουν μεγαλύτερα αγροτικά πλεονάσματα. Η εμφάνιση

1013. Clarke 2001, 67.

1014. Εννοείται κυρίως η περίοδος της Πρώιμης Προκεραμικής Α και Β – «PPNA-PPNB». Για το παράδοξο της Κυπριακής προϊστορίας βλ. αναλυτικά Voskos 2018.

1015. Croft 1991, 72.

ολόκληρων κτηρίων μαζί με τη συνεχιζόμενη ύπαρξη υπαίθριων και άλλων χώρων μαζικής αποθήκευσης φανερώνει τόσο τη σημασία αυτών των πλεονασμάτων όσο και την απόπειρα οργάνωσης και ελέγχου της ανακατανομής. Τα λίθινα εργαλεία επεξεργασίας τροφής, θερισμού και άλλων εργασιών σχετικών με την τροφοπαραγωγή σημειώνουν μεγάλη αύξηση, ενώ εμφανίζονται και πήλινα δοχεία μαζικής αποθήκευσης, στοιχείο που συνιστά ένα τεχνολογικό επίτευγμα υπαγορευόμενο από τις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις της εποχής.

Η κοινωνικο-οικονομική μεταμόρφωση που συντελείται μεταξύ του 3500–2500 π.Χ. περιλαμβάνει και την επανεμφάνιση στοιχείων τεχνικής εξειδίκευσης στις οικοτεχνικές και άλλες δραστηριότητες. Η κεραμική τεχνολογία, η παραγωγή λίθινων εργαλείων κοπής και η καθοριστικής σημασίας εμφάνιση της μεταλλουργίας είναι μερικοί από τους τομείς στους οποίους αποτυπώνεται αυτή η αλλαγή. Τα στοιχεία για την κατανομή, ανακατανομή και διαχείριση των πλεονασμάτων καθώς και οι κοινωνικές πτυχές όλων αυτών των εξελίξεων εξετάζονται στο επόμενο Κεφάλαιο (6).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Οι κοινωνικές προεκτάσεις των οικονομικών δεδομένων

Η προσπάθεια εξαγωγής συμπερασμάτων για την κοινωνία μέσω αρχαιολογικών καταλοίπων για πολιτισμούς που υπήρξαν πριν από την υιοθέτηση της γραφής είναι επίπονη και ριψοκίνδυνη εργασία. Η ερμηνεία των στοιχείων είναι κυρίως υποκειμενική και υπάρχει κίνδυνος χρήσης των δεδομένων σύμφωνα με τις απόψεις του ερευνητή. Κάθε επιχείρημα πρέπει να αναπτύσσεται επαρκώς. Όλα τα παραπάνω είναι κατανοητά, εάν όμως τα σχόλια που ακολουθούν αποτελέσουν τη βάση περαιτέρω συζήτησης, τότε έχουμε κάνει τουλάχιστον ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση.¹⁰¹⁶

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με τις παραπάνω φράσεις ο Swiny αναγνώρισε τις αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσιάζει οποιαδήποτε απόπειρα ένταξης αρχαιολογικών δεδομένων στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Η λύση που υιοθετήθηκε από το συγκεκριμένο μελετητή για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προκύπτουν από τέτοια εγχειρήματα ήταν η εφαρμογή ενός είδους ολιστικής προσέγγισης. Ομοίως, στην παρούσα μελέτη, η ολιστική εξέταση των οικονομικών δεδομένων από οικισμούς της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου αποτελεί το πρώτο βήμα για τη σφαιρική κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητάς τους. Όπως σημειώθηκε στα αρχικά κεφάλαια, οι περισσότερες απόψεις συγκλίνουν προς την κατεύθυνση ότι η οικονομική δραστηριότητα των προκαπιταλιστικών κοινωνιών δεν μπορεί να διαχωριστεί από την κοινωνία. Ως εκ τούτου, η μελέτη αυτή θα ήταν ελλιπής χωρίς την απόπειρα σύνδεσης των οικονομικών δεδομένων που προκύπτουν με τις κοινωνικές συνθήκες που τα δημιούργησαν.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του παρόντος τόμου, επιχειρείται η συνοπτική, κατ' ανάγκη, εξέταση αυτών των θεμάτων σε μία προσπάθεια ερμηνείας της πολιτισμικής αλλαγής στην προϊστορική Κύπρο, μέσα από την κατανόηση του πολιτισμικού φαινομένου στην ολότητά του. Αρχικά παρουσιάζονται στοιχεία της αρχιτεκτονικής διάταξης των οικισμών και των νοικοκυριών με στόχο την προσέγγιση της οργάνωσης του χώρου αλλά και του εντοπισμού πιθανών κοινωνικών ανισοτήτων. Η σύνθεση των οικονομικών δεδομένων που ξεκίνησε στο Κεφάλαιο 5 ολοκληρώνεται με τη συζήτηση των ζητημάτων διανομής/αναδιανομής και κατανάλωσης των αποθηκευμένων υλών καθώς και της διαχείρισης του αγροτικού πλεονάσματος. Βασικός άξονας της ανάλυσης αυτής παραμένει το νοικοκυριό, η διαχρονική παρουσία και ο ρόλος του στις κοινωνικές εξελίξεις.¹⁰¹⁷ Μια σύνοψη των κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων

1016. Swiny 1989, 14.

1017. Αναφορικά με την άκρως σημαντική έννοια του νοικοκυριού βλ. π.χ. Allison 1999 και κυρίως Souvatzi

που προκύπτουν από την παρούσα μελέτη μαζί με την απόπειρα εξήγησης της πολιτισμικής αλλαγής στην Κύπρο κατατίθεται στην τελευταία υποενότητα όπου συζητούνται οι σχέσεις παραγωγής και αναλύονται οι βασικές εσωτερικές αντιθέσεις του κοινωνικού ιστού.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ο δομημένος χώρος στις κοινότητες της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου είναι κατά κανόνα μικρής έκτασης. Για τον Άγιο Επίκτητο *Βρυσί*, ο Peltenburg αναφέρει ελάχιστη έκταση 0,5 εκτάρια, ενώ ο αντίστοιχος οικισμένος χώρος της Σωτήρας *Τεππέ* δεν ξεπερνά το 1,25 εκτάριο, συνυπολογίζοντας τη δόμηση στα τμήματα της νότιας-νοτιοανατολικής πλαγιάς.¹⁰¹⁸ Το πλάτωμα του λόφου που αναπτύσσεται ο οικισμός του Καντού είναι ελαφρώς μεγαλύτερο και η έκτασή του υπολογίζεται σε 2 εκτάρια περίπου.¹⁰¹⁹ Για το *Βρυσί*, πάντως, πρέπει να αναφερθεί ότι το ανεσκαμμένο τμήμα του οικισμού αποτελεί μόνο μικρό ποσοστό του συνόλου καθώς οι ανασκαφές δεν ολοκληρώθηκαν. Συμπερασματικά, λοιπόν, η έκταση των οικισμών για την περίοδο αυτή κινείται μεταξύ 1-2 εκταρίων υποδεικνύοντας μικρές κοινότητες πιθανότατα οργανωμένες σε γένη. Το γεγονός αυτό ίσως εξηγεί εν μέρει τη χαρακτηριστική και για άλλες περιόδους ύπαρξη συστάδων οικισμών («clusters») που μεταξύ άλλων θα εξασφάλιζαν και τη φυσική επιβίωση των κοινοτήτων μέσω επιγαμιών. Ο Gregory μάλιστα, απηχώντας ιδέες του Lévi-Strauss, έχει υποστηρίξει ότι η συγγένεια και οι ανταλλαγές γυναικών μεταξύ γενών είναι άμεσα συνυφασμένες με την οικονομία καθώς συνδέονται, εκτός των άλλων, και με την αναπαραγωγή εργατικού δυναμικού και άρα εργασίας.¹⁰²⁰

Για την Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο, η φύση των οικιστικών καταλοίπων καθιστά σχετικά δύσκολο τον υπολογισμό της έκτασης κάθε θέσης. Κατά τη Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική, πάντως, σημειώνεται τόσο σημαντική αύξηση όσο και μεγάλη διακύμανση ανάμεσα στους διάφορους οικισμούς, ακόμη και όταν πρόκειται για γειτονικές θέσεις. Έτσι, η έκταση της Λέμπας υπολογίζεται σε 3 εκτάρια, της Κισσόνεργας *Μυλουθκιών* σε 6, ενώ η γειτονική Κισσόνεργα *Μοσφίλια* φτάνει τα 12 εκτάρια.¹⁰²¹ Η Ερήμη από την άλλη, σύμφωνα με τις ενδείξεις πυκνότητας ευρημάτων της θέσης, υπολογίζεται σε περίπου 15 εκτάρια.¹⁰²² Είναι σαφές, πάντως, ότι η έκταση που αναφέρεται για κάθε οικισμό δεν αντιστοιχεί στο συνολικό δομημένο χώρο αλλά στο σύνολο των κτισμάτων και των υπαίθριων εκτάσεων που θα υπήρχαν ανάμεσά τους σε όλες τις περιόδους και θα αποτελούσαν το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον τους.

Η ύπαρξη σημαντικών διαφορών στο μέγεθος των Χαλκολιθικών οικισμών ίσως υποδηλώνει και διαφορές τόσο στην κοινωνικο-πολιτική οργάνωσή τους όσο και στον οικονομικό προσανατολισμό τους και στη λειτουργία που θα είχε κάθε θέση στο τοπικό κοινωνικό πλέγμα. Από την άλλη, τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού και το είδος των οικοτεχνικών και άλλων καθημερινών δραστηριοτήτων από κάθε οικισμό δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Μοναδική ενδεχομένως τοπική διαφοροποίηση αποτελεί η ύπαρξη της «Τελετουργικής

2008 όπου αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό η προβληματική σχετικά με τον ορισμό, τις δυνατότητες προσέγγισης και αναγνώρισης καθώς και την κοινωνική σημασία των νοικοκυριών. Στην παρούσα μελέτη υιοθετείται μία σχετικά ευρεία οπτική και τα νοικοκυριά κατανοούνται ως οι βασικές παραγωγικές/καταναλωτικές μονάδες που συναποτελούν την ευρύτερη κοινότητα. Οι μονάδες αυτές περιλαμβάνουν τόσο την κοινωνική ομάδα που εντάσσεται στο εκάστοτε νοικοκυριό όσο και τους χώρους που αυτή διαμένει και πραγματοποιεί καθημερινές εργασίες καθώς και τις σχέσεις που αναπτύσσονται κατά τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής.

1018. Peltenburg 1978, 56.

1019. Mantzourani 2003, 86.

1020. Gregory 1984, 14.

1021. Peltenburg 1991α, 18-9.

1022. Heywood κ.ά. 1981, 28.

περιοχής» στην Κισσόνεργα *Μοσφίλια*.¹⁰²³ Η θεσμοποίηση της ιδεολογικής συνισταμένης στον οικισμό αυτό, σε συνδυασμό με την εμφανώς μεγαλύτερη έκταση αρχιτεκτονικά αλλά και πληθυσμιακά, καθιστούν τη συγκεκριμένη θέση ως πιθανό κέντρο της περιοχής. Εάν ισχύει η παραπάνω υπόθεση, τότε ίσως έχουμε τις πρώτες ενδείξεις για ιεράρχηση σύγχρονων μεταξύ τους θέσεων, στοιχείο που θα αναπτυχθεί περαιτέρω κατά την Εποχή του Χαλκού.¹⁰²⁴

Όσον αφορά στο μέγεθος των κτισμάτων, κατά την Κεραμική Νεολιθική περίοδο παρατηρείται σχετική ομοιομορφία σε ενδοκοινοτικό επίπεδο αλλά όχι και σε διακοινοτικό. Στο *Βρυσί* τα κτίσματα είναι μικρού μεγέθους που κυμαίνεται συνήθως από 7 έως 18 μ², ενώ μόνο δύο ξεπερνούν τα 20 μ².¹⁰²⁵ Στο Καντού η πλειονότητα των κτηρίων που ανασκάφηκαν ολόκληρα κυμαίνεται σε μέγεθος μεταξύ των 25–35 μ², ενώ δεν λείπουν και παραδείγματα που πλησιάζουν τα 40 μ² (Κτήριο 7) και σε μία περίπτωση ξεπερνούν τα 45 μ² (Κτήριο 3). Στην Κυκλική φάση πάντως, παρατηρείται μια σχετική μείωση στο εμβαδόν, ίσως απόρροια της διαφορετικής οργάνωσης των νοικοκυριών. Για τη Σωτήρα δεν σημειώνονται στοιχεία για το μέγεθος των κτηρίων, ωστόσο ο Peltenburg σε υστερότερη μελέτη του αναφέρει ότι το μέσο μέγεθος ανέρχεται σε 16 μ² περίπου.¹⁰²⁶ Με δεδομένο ότι στην ίδια μελέτη το μέσο μέγεθος των κτηρίων του *Βρυσίου* υπολογίζεται σε 15 μ², φαίνεται ότι υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο αυτών οικισμών από τη μια και του Καντού από την άλλη, καθώς στο τελευταίο τα κτήρια είναι σχεδόν διπλάσια.

Στην Ερήμη, από τα κτίσματα για τα οποία υπάρχουν στοιχεία, φαίνεται ότι η πλειοψηφία κυμαίνεται σε εμβαδόν μεταξύ των 24–29 μ². Μόνο δύο κτίσματα είναι μεταξύ 18–19 μ², ενώ ξεχωρίζουν και ακόμη δύο επειδή ξεπερνούν το μέσο μέγεθος. Πρόκειται για το Κτίσμα VI, A (37,37 μ²) και ιδιαίτερα το IX, B με υπολογιζόμενο εμβαδόν στα 42,98 μ². Για το άλλο κτίσμα του στρώματος IX (IX, A) δεν υπάρχουν στοιχεία για το εμβαδόν, ωστόσο είναι φανερό ότι τα κτίσματα της φάσης αυτής ήταν μεγαλύτερα από τις άλλες. Εντύπωση προκαλεί το πολύ μικρό μέγεθος των κτισμάτων της Λέμπας 1. Μόνο δύο ξεπερνούν τα 10 μ² (Κτίσματα 8 και 15), ενώ το μικρότερο είναι μόλις 6 μ² (Κτίσμα 6). Μεγαλύτερη ποικιλία μεγεθών παρουσιάζει η Λέμπα 2 με το μικρότερο κτίσμα κοντά στα 13 μ² (Κτίσμα 4) και τα μεγαλύτερα στα 22,1 και 28,3 μ² (Κτίσματα 10 και 1 αντίστοιχα). Στην τελευταία φάση, εμφανής είναι η αύξηση του μέσου μεγέθους με το μεγαλύτερο παράδειγμα να ξεπερνά τα 40 μ² (Κτίσμα 2).

Στην Κισσόνεργα *Μοσφίλια* ο μεγάλος αριθμός των ανεσκαμμένων κτισμάτων δείχνει μια σαφέστερη εικόνα της οργάνωσης του χώρου ανά φάση. Όσον αφορά στα μεγέθη των κτηρίων, στη Φάση 3Α ο μέσος όρος είναι κοντά στα 25 μ², χωρίς να λείπουν και μικρότερα παραδείγματα (π.χ. Κτίσμα 1565), ενώ το μικρό μέγεθος των Κτισμάτων 1161 και 1295 οφείλεται πιθανότατα στον ιδιαίτερο λειτουργικό χαρακτήρα τους καθώς φαίνεται ότι ήταν μαγειρεία. Εντυπωσιακή είναι η αύξηση των μεγεθών στη Φάση 3Β όπου η πλειοψηφία των κτισμάτων ξεπερνά τα 60 μ². Ξεχωριστή θέση ανάμεσά τους, βεβαίως, κατέχει το «Ερυθρό Κτήριο» με έκταση 132,7 μ² και πιθανότατα κοινοτικό χαρακτήρα.¹⁰²⁷ Από την άλλη, δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη η συγκέντρωση πολλών μεγάλων κτισμάτων εντός της λεγόμενης «Τελετουργικής περιοχής». Σε περίπτωση που τα κτήρια αυτά ήταν κοινοτικής εκμετάλλευσης και δεν αποτελούσαν κτίσματα συγκεκριμένων νοικοκυριών, τότε δημιουργείται μια ψευδής εικόνα για τη συνήθη έκταση των κτισμάτων της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου στα *Μοσφίλια*. Στη

1023. LAP II.2.

1024. Keswani 1993.

1025. Πρόκειται για δύο διαφορετικές φάσεις του H4A.

1026. Peltenburg 1978, 56.

1027. Με τα σημερινά δεδομένα, πρόκειται μακράν για το πιο μεγάλο κτίσμα της Κυπριακής προϊστορίας πριν από την Εποχή του Χαλκού.

Φάση 4, πάντως, παρατηρείται νέα αλλαγή της αρχιτεκτονικής οργάνωσης. Εκτός από την «Οικία των πίθων» (Κτήριο 3) που φαίνεται ότι ανήκει σε ένα πρώιμο τμήμα της Ύστερης Χαλκολιθικής και ίσως το Κτήριο 866 για τα οποία υπολογίζεται έκταση 48,4 μ² και 33,2 μ² αντίστοιχα, τα υπόλοιπα 10–11 κτήρια της περιόδου έχουν μέσο όρο μεγέθους περίπου 14 μ², μικρότερο ακόμα και από τον αντίστοιχο μέσο όρο της Νεολιθικής Σωτήρας και του *Βρυσιού*.

ΤΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ/ΑΝΑΔΙΑΝΟΜΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΠΡΟΪΟΝΤΟΣ

Ο Stanley-Price υποστήριξε ότι η διάταξη του οικισμού της Σωτήρας συνίσταται σε συστάδες βοηθητικών κτηρίων οργανωμένες γύρω από ένα κεντρικό κτίσμα, συνήθως μεγαλύτερου μεγέθους και σχήματος ορθογώνιου με αποστρογγυλεμένες γωνίες.¹⁰²⁸ Σημείωσε, μάλιστα, ότι κάθε συστάδα κτηρίων αντιστοιχεί σε ένα νοικοκυριό που θα ανήκε σε συγκεκριμένο γένος, ενώ ορισμένα κτίσματα ίσως χρησιμοποιούνταν από κοινού.¹⁰²⁹ Κλείνοντας την ανάλυσή του, επίσης, αναρωτιέται εάν οι δύο συστάδες κτισμάτων του *Βρυσιού* αντιπροσωπεύουν παρόμοια διάταξη με της Σωτήρας, δηλαδή δύο εκτεταμένα νοικοκυριά.¹⁰³⁰ Ο Peltenburg, από την άλλη, εφαρμόζοντας μια παρόμοια λειτουργική ανάλυση με αυτή που έγινε για τη Σωτήρα στο *Βρυσί*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κάθε κτίσμα αποτελεί μια αυτόνομη πολυλειτουργική μονάδα που θα κάλυπτε της ανάγκες αγνώστου αριθμού ατόμων, ενώ διέκρινε και ποσοτικές και ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στα υλικά κατάλοιπα των δύο υποτιθέμενων συστάδων.¹⁰³¹ Καταλήγει μάλιστα σε ένα ιδανικό, κατά την άποψή του, αλλά και πολύ απλοποιημένο σχήμα για τα κτίσματα του *Βρυσιού* (εικ. 6), το οποίο πάντως δεν φαίνεται να αποτυπώνει απόλυτα την ποικιλία αρχιτεκτονικών κατόψεων και τις λειτουργίες κάθε μονάδας.

Στο Καντού η ανασκαφείας διέκρινε με σαφήνεια την εναλλαγή ορθογώνιας με αποστρογγυλεμένες γωνίες και κυκλικής αρχιτεκτονικής στην Ορθογώνια και Κυκλική φάση αντίστοιχα, στοιχείο που δεν φαίνεται να συμβαδίζει με τη συνύπαρξη διαφορετικών τύπων όπως υποστηρίχθηκε για τη Σωτήρα. Εάν δεν πρόκειται για διαφορετικές πρακτικές δόμησης και οργάνωσης του οικισμένου χώρου, η εικόνα του Καντού δείχνει ότι τουλάχιστον κατά την Ορθογώνια φάση η διάταξη του οικισμού διέφερε ριζικά από αυτές της Σωτήρας και του *Βρυσιού*. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι η κατάσταση αυτή ήταν πρόσκαιρη για τον *Κουφόβουνο* καθώς κατά την Κυκλική φάση εμφανής είναι η διαδοχή των μεγάλων ορθογώνιων κτηρίων από συστάδες μικρότερων κυκλικών, στοιχείο που θυμίζει έντονα αντίστοιχες εξελίξεις στα *Μοσφίλια*, όπως θα συζητηθεί παρακάτω.

Γενικά, με βάση την ανάλυση των υλικών καταλοίπων και την ανασύσταση των οικοτεχνικών και άλλων δραστηριοτήτων που επιχειρήθηκε για τους οικισμούς της Κεραμικής Νεολιθικής, η εικόνα των πολυλειτουργικών μονάδων φαίνεται ότι είναι μάλλον πλασματική για τα κτίσματα της συγκεκριμένης περιόδου. Το συμπέρασμα αυτό δημιουργεί μια συγκεχυμένη εικόνα σχετικά με τι είναι το νοικοκυριό κατά τη Νεολιθική Εποχή, κάτι που έχει διαπιστωθεί πάντως και για την αντίστοιχη περίοδο στην Ελλάδα.¹⁰³² Πιο συγκεκριμένα, ο Halstead αναλύοντας το ζήτημα του Νεολιθικού νοικοκυριού με στοιχεία κυρίως από τη Θεσσαλία αναφέρει για το Σέσκλο ότι «...είναι πιθανό ότι τα συμπλέγματα παρακείμενων κτισμάτων αποτελούσαν

1028. Stanley-Price 1979, 78–9.

1029. Stanley-Price 1979, 79.

1030. Stanley-Price 1979, 80.

1031. Peltenburg 1985, 61–2.

1032. Halstead 1999, 79–80.

μία μονάδα νοικοκυριού, αν και δεν παρατηρήθηκαν σαφείς λειτουργικές διαφοροποιήσεις στα περιεχόμενα κάθε δωματίου». ¹⁰³³ Η παρατήρηση αυτή θυμίζει έντονα τις περιπτώσεις των οικισμών της Κεραμικής Νεολιθικής Κύπρου και φαίνεται ότι απορρέει από τις ποικίλες πρακτικές ανάπτυξης, χρήσης και εγκατάλειψης των χώρων αλλά και από μετα-αποθετικούς παράγοντες. Η ανάλυση της διανομής/αναδιανομής και κατανάλωσης της σοδειάς και άλλων αγροτικών αγαθών στηριζόμενη κυρίως στην κατανομή των αποθηκευτικών αλλά και των τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών, σε συνδυασμό με μια απόπειρα διαχρονικής εξέτασης των εν λόγω σταθερών στοιχείων σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους, μπορεί να δώσει πολύτιμες πληροφορίες αναφορικά με τη δομή του νοικοκυριού, την κοινωνική οργάνωση και τις σχέσεις παραγωγής που αναπτύσσονται στις κοινότητες.

Στο *Βρυσί* (Παράρτημα I και εικ. 13–18) τα καταγεγραμμένα δεδομένα δεν είναι πολλά και, όπως σημειώθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, η απουσία μεγάλης χωρητικότητας αποθηκευτικών κατασκευών οδήγησε τον Peltenburg στο συμπέρασμα της απουσίας αγροτικών πλεονασμάτων. ¹⁰³⁴ Η ανάλυση της κατανομής των κατασκευών που σχετίζονται με αποθήκευση και τροφοπαρασκευή περιορίζεται στην Πρώιμη και Μέση Φάση των δύο τομέων, καθώς για την Ύστερη δεν υπάρχουν αρκετά καταγεγραμμένα στοιχεία. Ουσιαστικά, η εικόνα που αποκομίζεται είναι αυτή της αποκεντρωτικής, μικρής κλίμακας, άμεσης αποθήκευσης με μικρής χωρητικότητας κατασκευές να εντοπίζονται στο εσωτερικό όλων σχεδόν των κτισμάτων των δύο φάσεων. Περισσότερες είναι οι ενδείξεις τροφοπαρασκευής από το εσωτερικό των κτισμάτων του οικισμού, ενώ πολύ σημαντικό γεγονός αποτελεί η αποκάλυψη τουλάχιστον δύο τροφοπαρασκευαστικών συνόλων στους υπαίθριους διαδρόμους A και B. Η ύπαρξη στα σύνολα αυτά και θερμικών κατασκευών, εκτός από τα γουδιά και τριβεία, παραπέμπει και σε μαγειρικές δραστηριότητες εκτός από την επεξεργασία τροφής. Η σημασία των κατασκευών σε υπαίθριους χώρους είναι μεγάλη εάν πρόκειται για εγκαταστάσεις κοινοτικής χρήσης. Ωστόσο, κατά τη γνώμη του γράφοντος, πιθανότερη είναι η ένταξη των κτισμάτων των δύο τομέων σε δύο ή ελαφρώς περισσότερα εκτεταμένα νοικοκυριά, κυρίως λόγω του μικρού μεγέθους αλλά και των εξειδικευμένων λειτουργιών μερικών από αυτά (π.χ. H7, Δάπεδα 1 και 2). Σε αυτή την περίπτωση και με δεδομένη την περιορισμένη πρόσβαση στους δύο τομείς λόγω του τείχους, δεν αποκλείεται η χρήση των υπαίθριων κατασκευών να περιοριζόταν σε μερικούς μόνο κατοίκους των τομέων και όχι σε όλους.

Η περίπτωση της Σωτήρας είναι σαφώς πιο προβληματική παρά το μεγάλο αριθμό καταγεγραμμένων ενδείξεων. Βασικές αιτίες αυτού είναι τόσο η διαφωνία για τη στρωματογραφία και τη διάταξη του οικισμού ανά φάση ¹⁰³⁵ όσο και η ανασκαφική παραμέληση των υπαίθριων χώρων για τους οποίους τα στοιχεία είναι ελάχιστα. Παρά το γεγονός ότι το ζήτημα των τριών ή τεσσάρων φάσεων μένει ανοικτό, κυρίως λόγω της άναρχης δόμησης στο κεντρικό πλάτωμα, από τις εικόνες 21–25 μπορούν να εξαχθούν ορισμένα γενικά συμπεράσματα. Πιο συγκεκριμένα, σε όλες τις φάσεις παρατηρείται μια σαφής τάση συγκέντρωσης των αποθηκευτικών και τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών και συνόλων εντός των ορίων συγκεκριμένων κτισμάτων. Την εικόνα αυτή τονίζει η ύπαρξη εσώκλειστων χώρων (π.χ. Κτίσματα 5, 8, 12, 13 κ.ά. της φάσης 3 και 4) και ορισμένων προσκτισμάτων για τα οποία πρόσβαση υπάρχει μόνο από συγκεκριμένα δωμάτια (π.χ. Κτίσματα 12 και 16, 32 και 33 κ.ά.). Όσον αφορά σε κάποιους χώρους που πιθανότατα ήταν υπαίθριοι, πράγματι καταγράφηκαν στοιχεία για την ύπαρξη τροφοπαρασκευαστικών συνόλων, θερμικών κατασκευών και σε ορισμένες περιπτώσεις απο-

1033. Halstead 1999, 80.

1034. Peltenburg 1982α, 102.

1035. Dikaios 1961· Stanley-Price 1979.

θηκευτικών λάκκων (π.χ. οι χώροι 8α, 15, 31α κ.ά.). Ωστόσο, ευδιάκριτη είναι ακόμα και εκεί η απόπειρα περιορισμού της πρόσβασης μέσω περίφραξης των χώρων, οι οποίοι ως εκ τούτου θα ανήκαν σε συγκεκριμένα νοικοκυριά ή τουλάχιστον δεν θα ήταν κοινοτικής χρήσης.

Για τις πρώιμες φάσεις της Σωτήρας, όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 3, δεν μπορεί να σημειωθεί με σιγουριά εάν οι μεγάλης χωρητικότητας λάκκοι είναι υπαίθριοι ή όχι. Σημαντική είναι, πάντως, η διαπίστωση της συνεχούς επέκτασης του δομημένου χώρου σε βάρος των υπαίθριων περιοχών, στοιχείο ιδιαίτερα εμφανές εάν συγκριθούν οι φάσεις 1 και 2 με τις φάσεις 3 και 4, όπου πλέον το σύνολο του πλατώματος φαίνεται να έχει καλυφθεί από κτίσματα. Εκτός από την αύξηση του πληθυσμού, ο περιορισμός των ελεύθερων χώρων και της πρόσβασης σε επιμέρους κτήρια αλλά και η απουσία μεγάλης χωρητικότητας υπαίθριων κατασκευών μαζικής αποθήκευσης δείχνει και μια τάση απομόνωσης των νοικοκυριών και φανεράς υποχώρησης των όποιων στοιχείων κοινοκτημοσύνης. Γενικά, η εικόνα των τελευταίων φάσεων της Σωτήρας με τις σαφείς ενδείξεις αποκεντρωτικής και μικρής κλίμακας αποθήκευσης θυμίζει αρκετά αυτή του *Βρυσιού* και συμπίπτει με τις απόψεις του Stanley-Price για την ύπαρξη, δηλαδή, εκτεταμένων νοικοκυριών και ενός τρόπου παραγωγής που παραμένει στα όρια του οικιακού.

Αρκετά διαφορετικά δεδομένα φαίνεται ότι προκύπτουν από την αντίστοιχη ανάλυση του πιο πρόσφατα ερευνημένου Καντού *Κουφόβουνου* (Παράρτημα I και εικ. 33–43). Κατά την Αρχική φάση αλλά και στη φάση Επέκτασης η δόμηση είναι αραιή και παρατηρούνται εκτεταμένοι υπαίθριοι χώροι ανάμεσα στα κτήρια. Οι λίγες καταγεγραμμένες αποθηκευτικές και τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές βρίσκονται κατά κανόνα εντός των κτισμάτων και υποδεικνύουν πρακτικές βραχυπρόθεσμης αποθήκευσης και ίσως απουσία μεγάλων αγροτικών πλεονασμάτων. Η εικόνα της αποκεντρωτικής και μικρής κλίμακας αποθήκευσης δείχνει να αλλάζει ριζικά στην Ορθογώνια φάση όταν εμφανίζονται τα μεγάλα ορθογώνια με αποστρωγυλεμένες γωνίες κτίσματα που πιθανότατα αντιστοιχούσαν σε αυτάρκεις παραγωγικές και καταναλωτικές μονάδες. Η πυκνή δόμηση που παρατηρείται πλέον στο μεγαλύτερο μέρος του πλατώματος του λόφου και ο περιορισμός των υπαίθριων και κοινόχρηστων χώρων φανερώνει μια τάση έμφασης των επιμέρους νοικοκυριών. Η παράλληλη εμφάνιση μεγάλης χωρητικότητας υπαίθριων λάκκων μαρτυρεί την ύπαρξη και μεγαλύτερων αγροτικών πλεονασμάτων.

Έχοντας ως δεδομένα ότι η περιοχή με τους λάκκους στα ΝΑ του Κτίσματος 3 είναι μοναδική στη φάση αυτή, ότι η πρόσβαση στο συγκεκριμένο χώρο εμφανίζεται ελεύθερη και ότι η συνολική χωρητικότητά τους ξεφεύγει κατά πολύ από τις ανάγκες ενός νοικοκυριού, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι πρόκειται για κοινοτικής εκμετάλλευσης εγκατάσταση. Η αναδιανομή της τροφής θα μπορούσε να γίνεται με την κλασματική λογική που περιγράφει ο Χουρμουζιάδης για το Νεολιθικό τρόπο παραγωγής,¹⁰³⁶ καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις κεντρικού ελέγχου και κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Εναλλακτικά, το περιεχόμενο των λάκκων θα μπορούσε να καταναλώνεται σε δημόσιες συγκεντρώσεις. Η ύπαρξη τέτοιων θεσμοποιημένων εκδηλώσεων παραπέμπει σε μηχανισμούς εξισορρόπησης των ανισοτήτων, απόρροια του κοινωνικού ανταγωνισμού μεταξύ των νοικοκυριών, και συνιστά ένα σημαντικό μέσο αποφυγής των τάσεων διάσπασης του κοινωνικού ιστού. Στο φαινόμενο της διάσπασης («fission») έχει αναφερθεί εκτενώς ο Peltenburg υποστηρίζοντας ότι αποτέλεσε συχνά εμφανιζόμενο στοιχείο επαναφοράς της ισότιμης κοινωνίας σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης Κυπριακής προϊστορίας.¹⁰³⁷

1036. Βλ. Χουρμουζιάδης 1995α.

1037. Peltenburg 1993. Βλ. και παρακάτω τη σχετική συζήτηση στην επόμενη ενότητα.

Κρίνοντας από τα δεδομένα της Κυκλικής φάσης του *Κουφόβουνου*, οι μηχανισμοί εξισορρόπησης μάλλον δεν απέτρεψαν την κοινωνική διάσπαση, καθώς ο οικισμένος χώρος περιορίζεται πλέον σε μια συστάδα μικρότερων κυκλικών κτηρίων στο βόρειο τμήμα του κεντρικού ανεσκαμμένου χώρου (εικ. 40) φανερώνοντας, εκτός των άλλων, και σημαντική μείωση του πληθυσμού. Η νέα διάταξη θυμίζει έντονα τις συστάδες μικρού μεγέθους κτηρίων που συν-αποτελούν ευρύτερα νοικοκυριά και σηματοδοτεί την εντεινόμενη απομόνωση και τάση αυτάρκειάς τους. Τα στοιχεία της κατανομής αποθηκευτικών και τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών υποστηρίζουν αυτή την εικόνα. Πιο συγκεκριμένα, από τη μια παρατηρείται η αποκεντρωτική αποθήκευση στα επιμέρους κτίσματα τα οποία, επίσης, περιέχουν στο εσωτερικό τους και τη συντριπτική πλειονότητα των εργαλείων και συνόλων τροφοπαρασκευής. Από την άλλη εντοπίζεται μια νέα περιοχή μαζικής υπαίθριας αποθήκευσης στην οποία, ωστόσο, υπάρχει μία καθοριστικής σημασίας προσθήκη. Πρόκειται για δύο μικρά τοιχάρια που κλείνουν το χώρο στα νότια και βορειοδυτικά φανερώνοντας την απόπειρα περιορισμού της πρόσβασης σε αυτόν. Η παρουσία ορισμένων μεγάλης χωρητικότητας λάκκων σε εσωτερικούς χώρους¹⁰³⁸ καθώς και η περίπτωση του Κτηρίου 35 με τουλάχιστον τρεις αποθηκευτικές κατασκευές δείχνουν ότι η αποθήκευση έχει γίνει πλέον πιο ιδιωτική υπόθεση.

Περνώντας στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο, τα λίγα συγκριτικά κατάλοιπα και οι ημιμόνιμες δομές κατοίκησης που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη περίοδο δυσχεραίνουν την απόπειρα προσέγγισης της κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης. Παρόλο που η οικονομική βάση και ο τρόπος παραγωγής δείχνουν να μεταβάλλονται αισθητά, η οικοτεχνία και οι τεχνολογικοί παράγοντες που τη συνοδεύουν δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Το γεγονός αυτό παραπέμπει σε κοινωνικές ομάδες που εν πολλοίς διατήρησαν και συνέχισαν να εξασκούν παραδοσιακές πρακτικές της Νεολιθικής περιόδου. Από την άποψη αυτή, η παρατηρούμενη ουδετεροποιημένη δράση τους («habitus») φανερώνει σαφή στοιχεία πολιτισμικής συνέχειας οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι το λεγόμενο «κενό» μεταξύ Νεολιθικής και Χαλκολιθικής οφείλεται κυρίως στην ορατότητα των καταλοίπων και όχι στην αλλοίωση του πληθυσμιακού στοιχείου του νησιού.

Για το νοικοκυριό πολύ λίγα πράγματα μπορούν να λεχθούν και αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή οι κατόψεις κτηρίων και ως εκ τούτου η οργάνωση εσωτερικών χώρων σπανίζουν. Τα ελάχιστα ανεσκαμμένα πασσαλόπηκτα κτίσματα δείχνουν κυκλικές ή ελλειπτικού σχήματος κατόψεις άγνωστης συνολικής έκτασης. Η απουσία σαφών ορίων εσωτερικών και εξωτερικών χώρων δεν επιτρέπει την απόπειρα καταγραφής και κατανομής των τροφοπαρασκευαστικών και αποθηκευτικών κατασκευών. Απόλυτα επιβεβαιωμένο στοιχείο, πάντως, αποτελεί η ύπαρξη σε όλες τις θέσεις μεγάλης χωρητικότητας υπαίθριων λάκκων. Οι παρατηρούμενες κατασκευές μαζικής και συγκεντρωτικής αποθήκευσης του υπερπροϊόντος φαίνεται ότι ήταν κοινοτικής χρήσης, καθώς ο συνολικός όγκος τους ξεπερνά κατά πολύ τις ανάγκες ενός νοικοκυριού. Η θέση τους και η ελεύθερη πρόσβαση σε αυτές, μάλιστα, δείχνουν να ταιριάζουν με την εικόνα κοινοκτημοσύνης που αντιπροσωπεύει ο νέος τρόπος παραγωγής που υιοθετούν οι κοινωνικές ομάδες κατά την περίοδο αυτή.

Η περίοδος της σταδιακής επανεμφάνισης αρχιτεκτονικών τύπων με σταθερά θεμέλια και λίθινη εν μέρει ανωδομή περίπου στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. αποτελεί και μεταβατικό στάδιο πριν την επιστροφή στη μονιμότητα κατοίκησης, την έμφαση του νοικοκυριού αλλά και των τάσεων αυτάρκειας και απομόνωσής του. Η Λέμπα 1 (εικ. 54), τα κατώτερα στρώματα της Ερήμης και οι αντίστοιχες φάσεις στην Κισσόνεργα *Μυλούθκια* χαρακτηρίζονται από μικρού μεγέθους κτήρια πάνω από προηγούμενα κτίσματα με ανωδομή από φθαρτά υλικά. Αν

1038. Π.χ. λάκκος Δ44, 45 στο Κτήριο 6 και λάκκος 1-K19, 20 στο Κτήριο 10.

και η διάκριση εκτεταμένων νοικοκυριών είναι παρακινδυνευμένη, το μικρό τους μέγεθος αποκλείει την ερμηνεία τους ως πολυλειτουργικών αυτόνομων μονάδων και τη διαμονή πυρηνικών οικογενειών σε κάθε μία από αυτές. Όσον αφορά στις καταγεγραμμένες ενδείξεις για τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές κατασκευές, αρχίζει να διαφαίνεται ξανά μια τάση συγκέντρωσης στο εσωτερικό των κτηρίων.

Μετά την οριστική επιστροφή στις σταθερές δομές, στοιχείο κλειδί για την κατανόηση της αρχιτεκτονικής οργάνωσης αποτελεί ο τύπος του κτίσματος με τα εσωτερικά διαχωριστικά που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τη Μέση Χαλκολιθική (εικ. 70–71). Ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος εμφανίζεται στους οικισμούς της Λέμπας και Κισσόνεργας *Μοσφιλιών*, ενώ παράλληλα αποτελεί και την επιστροφή σε μεγάλου μεγέθους κτίσματα μετά την εξαφάνιση του ορθογώνιου με αποστρογγυλεμένες γωνίες τύπου κτηρίου του Καντού και της Σωτήρας. Το αυξημένο μέγεθος των κτηρίων αυτών σε συνδυασμό με την ύπαρξη συγκεκριμένης εσωτερικής οργάνωσης δραστηριοτήτων (π.χ. εικ. 7) όσον αφορά στους χώρους διαμονής, αποθήκευσης, προετοιμασίας τροφής και άλλων, παραπέμπει σε ένα κοινωνικά υπαγορευόμενο τυποποιημένο σχήμα κατοίκησης. Αυτό που αντικατοπτρίζεται από το παραπάνω τυποποιημένο σχήμα είναι ουσιαστικά μια αυτόνομη παραγωγική και καταναλωτική μονάδα, πιθανότατα ο χώρος διαμονής ή και διενέργειας ποικίλων καθημερινών δραστηριοτήτων μιας πυρηνικής οικογένειας ή ευρύτερης ομάδας ανθρώπων με συγγενικούς δεσμούς.

Η διαπίστωση αυτή αποκτά τεράστια σημασία για τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται, εάν αναλογιστεί κανείς ότι η πλειονότητα των καθημερινών εργασιών περνά πλέον στο στενό πλαίσιο του εκάστοτε νοικοκυριού. Η αλλαγή αυτή τονίζεται εκτός των άλλων και από την απόπειρα περιορισμού της πρόσβασης στους υπαίθριους αποθηκευτικούς χώρους,¹⁰³⁹ από την εμφάνιση μεγάλων πήλινων δοχείων και από τη μετάβαση της αποθήκευσης και των τροφοπαρασκευαστικών εγκαταστάσεων εντός των ορίων των νοικοκυριών. Πράγματι, η κατανομή των καταγεγραμμένων περιπτώσεων της Μέσης Χαλκολιθικής φανερώνει τη στροφή προς την ιδιωτικοποίηση και τη σταδιακή μείωση της σημασίας των υπαίθριων και κοινοτικών χώρων. Από την άλλη, οι τάσεις αυτές δείχνουν να αντισταθμίζονται πρόσκαιρα από την ύπαρξη του «Ερυθρού Κτηρίου» της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* (εικ. 71), του Κτηρίου 1 της Λέμπας και των μεγάλων υπαίθριων χώρων αποθήκευσης της Λέμπας 2 (εικ. 55).

Η διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων που αντανάκλα αυτό το σχήμα έρχεται κατά την Ύστερη Χαλκολιθική, όταν το τυποποιημένο κτίσμα με τα εσωτερικά διαχωριστικά έρχεται να αντικαταστήσει ξανά η συστάδα μικρότερων κτηρίων, όπως φαίνεται κυρίως στην Κισσόνεργα 4B αλλά και στη Λέμπα 3. Το μικρό μέσο μέγεθος των κτισμάτων αποκλείει τη λειτουργία τους ως ολοκληρωμένων παραγωγικών/καταναλωτικών μονάδων, ενώ η αυξανούσα εξειδίκευση αποτυπώνεται στην ειδική πιθανότατα λειτουργία κάθε επιμέρους κτίσματος. Στην Κισσόνεργα *Μοσφιλία* μετά την πρόσκαιρη φάση (4A) έξαρσης των ανισοτήτων που χαρακτηριζόταν από την «Οικία των πίθων» δεν παρατηρούνται πλέον σημαντικές διαφορές στην έκταση των κτηρίων και τη συσσώρευση πλούτου. Η συντριπτική πλειονότητα των αποθηκευτικών και τροφοπαρασκευαστικών ενδείξεων βρίσκεται εντός των κτηρίων, δημιουργώντας μια εικόνα αποκέντρωσης των αποθηκευμένων υλών (εικ. 72). Στη Λέμπα 3 η εξέλιξη αυτή είναι ακόμη πιο σαφής (εικ. 56). Οι υπαίθριοι χώροι εγκαταλείπονται και η αρχιτεκτονική διάταξη συνίσταται σε μια συστάδα κτισμάτων με έντονο το στοιχείο της μαζικής αποθήκευσης και τροφοπαρασκευής στο εσωτερικό τους. Με βάση τα παραπάνω και με δεδομένο ότι οι υπαίθριοι κοινοτικοί χώροι αποθήκευσης έχουν εξαφανιστεί, φαίνεται ότι από την Ύστερη Χαλκολιθική

1039. Βλ. λάκκους στο στρώμα VI της Ερήμης και τοιχάριο στην υπαίθρια αποθηκευτική ΒΑ περιοχή της Λέμπας 2.

περίοδο η μαζική αποθήκευση του υπερπροϊόντος έχει περάσει πλήρως στο εσωτερικό των κτηρίων σηματοδοτώντας την περαιτέρω απομόνωση του νοικοκυριού τόσο σε πρακτικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ-ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΚΥΠΡΟ

Ο Κωτσάκης έχει αναφερθεί στο παρελθόν στη βασική αντίθεση που λειτουργεί μέσα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό σημειώνοντας ότι αυτή «...βρίσκεται ανάμεσα στο άτομο και στην κοινότητα, δηλαδή ανάμεσα στην ατομική παραγωγή και την ομαδική ιδιοποίηση».¹⁰⁴⁰ Ομοίως, ο Τουλούμης αναφέρεται στην «...αιώνια αντίθεση ανάμεσα στο δρων οικονομικά άτομο και στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται κατά την παραγωγική διαδικασία».¹⁰⁴¹ Η υπέρβαση της αντίθεσης αυτής εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και αναπαραγωγή κάθε κοινότητας. Η διατάραξη της ισορροπίας των παραγωγικών σχέσεων από την άλλη, απειλεί κάθε κοινωνικό σχηματισμό με κατάρρευση ή διάσπαση.

Στις κοινωνίες των κυνηγών/τροφοσυλλεκτών η διανομή της τροφής γίνεται συνήθως ισότιμα ανάμεσα σε όσους συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία. Η θεσμοποιημένη κοινοκτημοσύνη και η πλήρης ανυπαρξία ιδιοκτησίας αποτελούν ισχυρά αντικίνητρα υπεργασίας για τις εκάστοτε τροφοσυλλεκτικές ομάδες.¹⁰⁴² Συνεπώς, εκτός από το γόητρο του «επιτυχημένου» κυνηγού¹⁰⁴³ και πέρα ίσως από τη συνεχή προσπάθεια υπέρβασης της αντίθεσης που περιγράφηκε παραπάνω,¹⁰⁴⁴ απουσιάζουν τα στοιχεία που ωθούν τις παραγωγικές δυνάμεις στην εντατικοποίηση της παραγωγής. Σύμφωνα με τον Κωτσάκη, η παγίωση του νοικοκυριού ως βασικής παραγωγικής/καταναλωτικής μονάδας κατά τη Νεολιθική περίοδο και τη μετάβαση στο τροφοπαραγωγικό στάδιο, αποτέλεσε λύση τόσο στο ζήτημα της αύξησης της παραγωγής όσο και στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.¹⁰⁴⁵ Στο πρώτο συνέβαλε σαφώς η παρουσία πλέον της πυρηνικής οικογένειας ή μιας ευρύτερης ομάδας με συγγενικούς δεσμούς που παράγει και καταναλώνει τη σοδειά της καλλιεργώντας ένα συγκεκριμένο κομμάτι γης, στοιχείο που από μόνο του αποτελεί και σημαντικό κίνητρο αύξησης της παραγωγής.¹⁰⁴⁶

Όσον αφορά στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν κατά τον Halstead οι μαγούλες («tells») της Νεολιθικής Θεσσαλίας και Μακεδονίας, οι οποίες φανερώνουν έναν σημαντικό βαθμό μακροβιότητας και άρα κοινωνικής ισορροπίας.¹⁰⁴⁷ Η εικόνα της συνέχειας και η επιτυχής βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή των κοινοτήτων αυτών αποδίδεται στην ύπαρξη μηχανισμών αμοιβαιότητας απέναντι στην έμφυτη αδυναμία κάθε νοικοκυριού να ανταπεξέλθει μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα σε ενδεχόμενες διατροφικές κρίσεις.¹⁰⁴⁸ Συνεπώς, το κρίσιμο σημείο για την κοινωνική συνοχή στις τροφοπαραγωγικές κοινότητες είναι η εξασφάλιση αυτής της αμοιβαιότητας μέσω της χαλιναγώγησης των ανισοτήτων και των όποιων διασπαστικών τάσεων δημιουργούν αυτές.

1040. Κωτσάκης 1992, 130.

1041. Τουλούμης 1994, 8.

1042. Ο Χουρμουζιάδης στα αντικίνητρα προσθέτει τις μεγάλες μετακινήσεις και την αδυναμία ένταξης των πρακτικών αυτών σε οργανωμένα οικονομικά προγράμματα. Βλ. Χουρμουζιάδης 1995α, 123.

1043. Flannery 1972.

1044. Κωτσάκης 1992, 130.

1045. Κωτσάκης 1992, 130.

1046. Βλ. Flannery 1972.

1047. Halstead 1999, 89.

1048. Halstead 1999, 89.

Στην κατεύθυνση αυτή κινείται η ανάπτυξη μηχανισμών επαναφοράς της ισοτιμίας και του ελέγχου του κοινωνικο-οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ των νοικοκυριών. Η θεσμοποιημένη ύπαρξη γιορτών όπου καταναλώνονται δημόσια τα αγροτικά πλεονάσματα και η συμβολική ή «...τελετουργική ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής μέσω υλικών εκφράσεων όπως η τυπολογική ομοιομορφία»,¹⁰⁴⁹ είναι μερικοί μόνο από αυτούς τους μηχανισμούς αποκατάστασης της κοινωνικής ισορροπίας και έμφασης της συνεργασίας.

Η περίπτωση της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου είναι εξαιρετικά περίπλοκη και μοιάζει να διαφέρει αρκετά από αυτή του Ελλαδικού χώρου. Στοιχείο κλειδί στις οικονομικές δομές και τον τρόπο παραγωγής κάθε περιόδου φαίνεται ότι αποτελεί ο βαθμός μονιμότητας στην κατοίκηση και η συνδεδεμένη με αυτόν εναλλαγή της τροφοπαραγωγής και τροφοσυλλογής ως κύριας τροφοπρομηθευτικής δραστηριότητας. Μετά τον αποικισμό του νησιού από γεωργοκτηνοτρόφους κατά τις πρώιμες φάσεις της Νεολιθικής (από την 9^η χιλιετία π.Χ.) παρατηρείται η σταδιακή μείωση των ενδείξεων εντατικοποίησης της οικονομίας¹⁰⁵⁰ που μεταφράζεται κυρίως στην έμφαση στο κυνήγι ελαφοειδών και την εξαφάνιση των βοοειδών. Ουσιαστικά, η αγροτοκτηνοτροφία απέτυχε να αντικαταστήσει την τροφοσυλλογή ως βασικό πυλώνα της οικονομίας και διατηρεί πλέον δευτερεύοντα ρόλο τουλάχιστον έως την Ύστερη Ακεραμική Νεολιθική όταν εμφανίζεται ο λεγόμενος «Πολιτισμός της Χοιροκοιτίας».

Στη Χοιροκοιτία αναπτύσσεται ένας εκτεταμένος οικισμός στον οποίο παρατηρείται η ύπαρξη αποθηκευτικών ενδείξεων¹⁰⁵¹ και άρα η αυξημένη γεωργική δραστηριότητα, καθώς και μια σαφέστατη στροφή στην εκτροφή αιγοπροβάτων.¹⁰⁵² Τα στοιχεία αυτά συμβαδίζουν με μια εικόνα εντατικοποίησης της παραγωγής, ίσως απόρροια της αύξησης του πληθυσμού και της διαφορετικής κοινωνικής δομής στη συγκεκριμένη θέση. Η αρχιτεκτονική διάταξη μοιάζει να οργανώνεται σε συστάδες κτηρίων που αποτελούν επιμέρους νοικοκυριά, αν και ο διαχωρισμός τους είναι μάλλον αδύνατος.¹⁰⁵³ Οι ταφές ατόμων όλων των ηλικιών στα δάπεδα των κτηρίων δημιουργούν μια εικόνα συμβολικής συνέχειας από γενιά σε γενιά και παραπέμπουν ίσως στα πρώτα ψήγματα ιδιοκτησίας. Ορισμένα στοιχεία του υλικού πολιτισμού δείχνουν σημάδια έξαρσης της ατομικότητας και της κοινωνικής επίδειξης που αποτυπώνονται στα αυξημένα κτερίσματα των ταφών, στην κατοχή ιδεολογικά φορτισμένων αντικειμένων¹⁰⁵⁴ και εξωτικών κοσμημάτων ή εργαλείων.¹⁰⁵⁵

Η κατάρρευση του συγκεκριμένου πολιτισμού και η εκ νέου επιστροφή σε έναν τρόπο παραγωγής που βασίζεται στην τροφοσυλλογή και το κυνήγι αποδίδεται στην αδυναμία της κοινωνικής δομής της Χοιροκοιτίας και της ισοτιμίας στην οποία βασιζόταν να ανταπεξέλθει στην εντεινόμενη κοινωνική πολυπλοκότητα που αντιπροσώπευε η νέα παραγωγική βάση.¹⁰⁵⁶ Ουσιαστικά ο Peltenburg εδώ περιγράφει την αδυναμία μετάλλαξης του τρόπου παραγωγής, ώστε να ανταποκρίνεται στις αυξανόμενες ανάγκες των κατοίκων της Χοιροκοιτίας. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε σταδιακή απώλεια της αμοιβαιότητας, λόγω του ασύμμετρου κοινωνικο-οικονομικού ανταγωνισμού ανάμεσα στα νοικοκυριά, ο οποίος σύντομα διέρρηξε τα θεμέλια της ισότιμης κοινωνίας της Ακεραμικής Νεολιθικής περιόδου και οδήγησε σε πλήρη κατάρρευση.

1049. Κωτσάκης 1992, 130 όπου παραπέμπει σε Gilman 1984, 122-23.

1050. Πρόκειται γι' αυτό που ονομάζει ο Wasse «de-intensification of the Cypriot economy». Βλ. Wasse 2007, 60-1.

1051. Watson κ.ά. 1977.

1052. Peltenburg 2004, 85· Wasse 2007, 62.

1053. Peltenburg 2004, 84.

1054. Όπως για παράδειγμα τα λίθινα διακοσμημένα αγγεία.

1055. Π.χ. ψήφοι από κορναλίνη λίθο και λεπίδες οψιανού. Βλ. Dikaios 1953, 303-6.

1056. Peltenburg 2004, 85.

Αυτή η μακρά εισαγωγή σε κυπριακά αρχαιολογικά δεδομένα που δεν αφορούν άμεσα στο χρονικό διάστημα που καλύπτει η μελέτη κρίνεται σκόπιμη, καθώς η εναλλαγή μονιμότητας-μη μονιμότητας και εντατικής-μη εντατικής παραγωγής συνεχίστηκε ουσιαστικά έως και το τέλος της Χαλκολιθικής/έναρξη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, όταν η κοινωνία μεταμορφώνεται ριζικά και προσανατολίζεται οριστικά προς την αγροτοκτηνοτροφία. Όσον αφορά στο λεγόμενο «χρονολογικό χάσμα» μεταξύ της Ακεραμικής και Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου, υπάρχουν πλέον ισχυρά επιχειρήματα πολιτισμικής συνέχειας που αποκλείουν τις θεωρίες εγκατάλειψης του νησιού και έπειτα έναν νέο, μεγάλης κλίμακας εποικισμό του.¹⁰⁵⁷ Η περίπτωση των θέσεων Δάλι Αγρίδι και Φιλιά Δράκος Α',¹⁰⁵⁸ οι οποίες εντάσσονται στο πρώτο ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας, καθώς και τα μεγάλα ποσοστά ελαφοειδών στα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπά τους, παραπέμπουν στην ύπαρξη κοινωνικών ομάδων οι οποίες, όχι μόνο συνεχίζουν να δρουν κάτω από έναν τρόπο παραγωγής που βασίζεται στην τροφосуλλογή και τη χρήση ημιμόνιμων εγκαταστάσεων, αλλά έχουν διασώσει και πλείστα πολιτισμικά στοιχεία της Ακεραμικής περιόδου.¹⁰⁵⁹

Κατά το δεύτερο ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. το στοιχείο που χαρακτηρίζει τις Νεολιθικές κοινότητες της Κύπρου είναι η επιστροφή στις σταθερές αρχιτεκτονικές δομές. Οι τρεις οικισμοί που εξετάστηκαν (Καντού, Βρυσί και Σωτήρα) καθώς και το Παραλίμνι Νησιά φανερώνουν σαφή στοιχεία πληθυσμιακής συγκέντρωσης και αύξησης καθώς και μονιμότητας στην κατοίκηση, παρά τη σημασία που αποδίδεται από πολλούς μελετητές στο κυνήγι ελαφιών για τη συγκρότηση της παραγωγικής βάσης της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου.¹⁰⁶⁰ Η παράλληλη ύπαρξη καθαρά τροφосуλλεκτικών ομάδων στο νησί αναμφίβολα δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ωστόσο, παρά τη σημαντική συνεισφορά του κυνηγιού στις τροφοπρομηθευτικές στρατηγικές των μόνιμα εγκατεστημένων πληθυσμών της περιόδου αυτής, φαίνεται ότι η οικονομική βάση έχει στραφεί πλέον προς την τροφοπαραγωγή. Αδιάψευστος μάρτυρας του τελευταίου, όπως σημειώθηκε εκτενώς στην ανάλυση κάθε οικισμού, είναι η αφθονία λίθινων εργαλείων που σχετίζονται με την παραγωγή και επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, ενώ οι ενδείξεις βραχυπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης αποθήκευσης μαρτυρούν και τη δημιουργία αγροτικών πλεονασμάτων.

Η οριζόντια κοινωνική οργάνωση και η συγκεκριμένη οικονομική βάση, μάλιστα, θυμίζουν σε πολλές περιπτώσεις τον «Πολιτισμό της Χοιροκοιτίας» και αποτυπώνουν τη μετάβαση των παραγωγικών σχέσεων από την τροφосуλλεκτική κοινοκτημοσύνη στην αγροτοκτηνοτροφική αμοιβαιότητα. Η επανεμφάνιση του νοικοκυριού και του κοινωνικού κατακερματισμού σε επιμέρους αλληλοεξαρτώμενες παραγωγικές/καταναλωτικές μονάδες επιβεβαιώνουν τη νέα πραγματικότητα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, τα μεγάλων διαστάσεων ορθογώνια κτίσματα με αποστρογγυλεμένες γωνίες της Ορθογώνιας φάσης του Καντού αλλά και της Σωτήρας, συνδέονται με τη φυσική και συμβολική απομόνωση του νοικοκυριού.

Η έξαρση της διακοσμητικής διάθεσης που αντιπροσωπεύει η Κτενιστή, Ε/Α και ΚΤ/Ε/Α κεραμική, οι οποίες φαίνεται ότι έχουν διαδεχθεί κατά κάποιον τρόπο τα διακοσμημένα λίθινα αγγεία της Ακεραμικής Νεολιθικής περιόδου,¹⁰⁶¹ αποτελεί από τη μια μέσο έκφρασης της ατομικότητας και από την άλλη μέσο συμβολικής ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής, καθώς ολόκληρες κοινωνικές ομάδες σε ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο ακολουθούν

1057. Βλ. Kloukinas και Voskos 2013.

1058. Εννοείται το πρωιμότερο στρώμα κατοίκησης της συγκεκριμένης θέσης.

1059. Τεχνογνωσία λίθινων εργαλείων, κόσμηση, λίθινα αγγεία κ.ά.

1060. Βλ. σχετική συζήτηση στο προηγούμενο κεφάλαιο.

1061. Knapp κ.ά. 1994, 407.

συγκεκριμένα διακοσμητικά και τυπολογικά πρότυπα. Πρόσφατη μελέτη απέδειξε ότι η διακοσμητική τεχνοτροπία πράγματι λειτουργεί ως πεδίο αναδιαπραγμάτευσης και ανάδειξης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων αλλά και του κοινωνικού χώρου κάθε κοινότητας της Νεολιθικής Κύπρου.¹⁰⁶² Η εντεινόμενη κοινωνική πολυπλοκότητα αποτυπώνεται σε κάποιες πρώιμες ενδείξεις εξειδίκευσης και στην κατοχή αντικειμένων που φαίνεται ότι θεωρούνταν πολύτιμα, όπως διάφοροι τύποι πελέκεων, λεπίδες καλής ποιότητας κερατόλιθου και άλλα. Στην ανάπτυξη της ιδεολογικής συνιστώσας του εποικοδομήματος παραπέμπει η αυξανόμενη παρουσία πικρολιθικών αντικειμένων. Η ύπαρξη, ακόμη, κάποιου είδους οικιακής λατρείας στο *Βρυσί*¹⁰⁶³ δεν είναι απόλυτα πειστική, ούτε όμως μπορεί να αποκλεισθεί.

Οι ενδείξεις της πολιτικής συνιστώσας είναι ισχνές και ασαφείς. Ορισμένα «δημόσιου» χαρακτήρα έργα όπως πιθανώς οι κοιλότητες που βρίσκονται τα κτήρια του *Βρυσιού*, το τείχος στον οικισμό της Φιλιάς, του *Βρυσιού* και του Παραλιμνίου και ο αναλημματικός τοίχος της Σωτήρας προϋποθέτουν τη δυνατότητα κινητοποίησης του εργατικού δυναμικού από συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες ατόμων. Ο Χουρμουζιάδης αναφέρει ότι η ίδια η ρύθμιση της διανομής του κοινωνικού υπερπροϊόντος και του καταμερισμού της εργασίας συνιστά ένα είδος πολιτικού στοιχείου.¹⁰⁶⁴ Στα νοικοκυριά το ρόλο αυτό θα μπορούσε να παίζει ένα συγκεκριμένο άτομο, ενώ ενδοκοινωνικά δεν αποκλείεται η ύπαρξη κάποιας «γερουσίας». Στην περίπτωση του *Βρυσιού* για παράδειγμα ο Peltenburg θεωρεί ότι ορισμένα μόνο μέλη της κοινότητας είχαν πρόσβαση στην οικιακή λατρεία του Κτίσματος 1, ίσως οι αρχαιότερες οικογένειες του οικισμού.¹⁰⁶⁵ Το γεγονός αυτό συνιστά μια εν δυνάμει εσωτερική ανισότητα.

Την ύπαρξη «ασύμμετρων πολιτικών σχέσεων» σε όλες τις μόνιμα εγκατεστημένες κοινότητες αναφέρει ο Peltenburg και σε άλλη μελέτη του, στην οποία σημειώνει επίσης μηχανισμούς αποτροπής της δημιουργίας πολιτικής ιεραρχίας και ως εκ τούτου κοινωνικών ανισοτήτων.¹⁰⁶⁶ Ανάμεσα στις διάφορες θεσμοποιημένες πρακτικές εντάσσει την ηθελημένη και τελετουργική, κατά την άποψή του, καταστροφή των κτισμάτων του *Βρυσιού*,¹⁰⁶⁷ τα οποία έπειτα ξανακτίζονταν με ανανεωμένο δάπεδο και τις σταθερές κατασκευές στην ίδια ακριβώς θέση. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, η τελετουργική καταστροφή θα μπορούσε να συνδέεται με τον θάνατο κάποιου μέλους του νοικοκυριού. Παρά τα κενά που παρουσιάζει η συγκεκριμένη θεωρία,¹⁰⁶⁸ το γεγονός της συνεχούς ανανέωσης της κατοίκησης σε έναν χώρο με την ίδια ακριβώς αρχιτεκτονική διαρρύθμιση δεν μπορεί να αγνοηθεί ως στοιχείο συνέχειας. Ο συνδυασμός μάλιστα της τακτικής αυτής με τον περιορισμό της πρόσβασης στους δύο τομείς και τις ποιοτικές/ποσοτικές διαφορές στα κινητά ευρήματα που διέκρινε ο Peltenburg ανάμεσά τους,¹⁰⁶⁹ όχι μόνο φανερώνουν κάποια πρώιμα σημάδια ιδιοκτησίας αλλά δείχνουν και την ύπαρξη λανθάνουσας κοινωνικο-οικονομικής ανισότητας.

Όλα τα παραπάνω δεδομένα που αφορούν στο δεύτερο ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. δείχνουν μια εικόνα εντεινόμενης κοινωνικο-οικονομικής πολυπλοκότητας και οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων σε πολύ διαφορετικό σχήμα από αυτό των κυνηγετικών/τροφοσυλ-

1062. Clarke 2001.

1063. Peltenburg 1989, 110-11· 1993, 10-1.

1064. Χουρμουζιάδης 1995α, 118-20.

1065. Peltenburg 1989, 13.

1066. Βλ. Peltenburg 1993, 9, όπου παραπέμπει σε Upham 1990.

1067. «Ritual destruction». Βλ. Peltenburg 1993, 12-4.

1068. Όπως σημειώθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο οι λόγοι ανανέωσης των δαπέδων θα μπορούσαν να είναι καθαρά λειτουργικοί καθώς η κατοίκηση εντός φυσικών ή τεχνητών κοιλοτήτων θα δημιουργούσε συχνά προβλήματα απορροής των υδάτων και οπωσδήποτε γρήγορης κατάχωσης των κτισμάτων.

1069. Peltenburg 1985.

λεκτικών κοινωνιών. Η κοινωνική μεταμόρφωση των κοινοτήτων της Κεραμικής Νεολιθικής Κύπρου παγιώνεται με την επανεμφάνιση του νοικοκυριού ως βασικής παραγωγικής και καταναλωτικής μονάδας και η ανάπτυξη του εποικοδομήματος (ιδεολογία, πολιτική συνιστώσα κ.ά.) αποκρυσταλλώνει τη νέα οργάνωση των παραγωγικών σχέσεων στη βάση της αμοιβαιότητας. Από την άλλη, η συντριπτική πλειονότητα των αποθηκευτικών, τροφοπαρασκευαστικών και θερμικών κατασκευών εντάσσεται πλέον εντός των ορίων των νοικοκυριών. Το στοιχείο αυτό φανερώνει μια τάση ιδιωτικοποίησης της σοδειάς και του περιορισμού των υποχρεώσεων που συνοδεύουν την κατανάλωση της μαγειρεμένης τροφής.¹⁰⁷⁰

Οι έμφυτες τάσεις αυτάρκειας, απομόνωσης, συσσώρευσης αγαθών αλλά και κοινωνικού ανταγωνισμού που συχνά εμπεριέχει η έννοια του νοικοκυριού, πάντως, φαίνεται ότι ελέγχονται με τη συμβολική ομοιογένεια του υλικού πολιτισμού, την παροχή τροφής, φιλοξενίας και αλληλοβοήθειας καθώς και τη θεσμοποίηση γιορτών με απώτερο σκοπό τη συμβολική από κοινού κατανάλωση αγροτικών και άλλων πλεονασμάτων («feasting»). Όπως σημειώνει η Βαλαμώτη, «...γέυματα συλλογικού χαρακτήρα μπορεί να διοργανώνονται σε ειδικές περιστάσεις όπως η γέννηση ή ο θάνατος¹⁰⁷¹ ή σε συγκεκριμένες μέρες του έτους που σηματοδοτούνται από ειδικές γιορτές και περιλαμβάνουν τροφές που προετοιμάζονται ειδικά για την περίπτωση».¹⁰⁷² Όσον αφορά στο τελευταίο, είναι πιθανό η υπαίθρια και μεγάλης χωρητικότητας αποθηκευτική περιοχή της Ορθογώνιας φάσης του *Κουφόβουνου* και ίσως το γειτονικό Κτίσμα 3¹⁰⁷³ να συνδέονται με τέτοιου είδους κοινοτικές εκδηλώσεις.

Τι ακριβώς συνέβη κατά τη μετάβαση στην Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο παραμένει ανιγματικό. Οι τελικές φάσεις στη Σωτήρα (IV) και το Καντού (V) χαρακτηρίζονται από τρωγλοδυτική κατοίκηση πριν την οριστική εγκατάλειψη των οικισμών (εικ. 25, 42–43). Στο *Βρυσί* οι ανώτατες επιχώσεις έχουν χαθεί, ωστόσο, η εγκατάλειψη φαίνεται ομαλή και δεν συνδέεται με φυσική καταστροφή, όπως ισχυρίστηκε ο Δίκαιος για τη Σωτήρα. Η λύση ίσως βρίσκεται στην Κυκλική φάση του Καντού (Φάση IV) όπου εντοπίζονται σαφή σημάδια κατάρρευσης του εποικοδομήματος της Ορθογώνιας φάσης. Τα στοιχεία από τα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα και την κεραμική¹⁰⁷⁴ δεν επαρκούν για να στηρίξουν την υπόθεση αυτή, αλλά η μείωση του πληθυσμού και η μετάβαση σε πιο απομονωμένες μορφές οργάνωσης του νοικοκυριού¹⁰⁷⁵ δείχνουν ότι η παρατηρούμενη κοινωνικο-πολιτική μεταμόρφωση επέρχεται από τη διάρρηξη της αμοιβαιότητας της προηγούμενης περιόδου και τη διάσπαση του κοινωνικού ιστού. Όπως σημειώθηκε ήδη, το φαινόμενο της διάσπασης («fission») αποτελεί βασικό μηχανισμό αντίδρασης και επαναφοράς της ισοτιμίας απέναντι στη δημιουργία κάθετης κοινωνικής οργάνωσης στην πρώιμη προϊστορία της Κύπρου.¹⁰⁷⁶ Η απόπειρα περαιτέρω ιδιωτικοποίησης των αγροτικών πλεονασμάτων με τον περιορισμό της πρόσβασης στους υπαίθριους αποθηκευτικούς χώρους της Κυκλικής φάσης αποτυπώνει με σαφήνεια τη νέα κατάσταση.

Διάφορες ερμηνείες συνδέουν την επιστροφή στις ημιμόνιμες εγκαταστάσεις και στην τροφοσυλλεκτική οικονομική βάση κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική με τις ενδείξεις ραγδαίας

1070. Halstead 1999.

1071. Dietler και Hayden 2001.

1072. Βαλαμώτη 2009, 19–21.

1073. Το Κτήριο 3 του *Κουφόβουνου* είναι το μεγαλύτερο της Κεραμικής Νεολιθικής Κύπρου.

1074. Παρατηρείται σημαντική αύξηση της χονδροειδούς κεραμικής σε βάρος των διακοσμημένων τύπων (βλ. Μαντζουράνη και Βοσκός 2019β). Η εξέλιξη αυτή παραπέμπει στην πιθανή εξαφάνιση της κοινωνικής σημασίας και των συμβολικών μηνυμάτων που συνδέονταν με την παραγωγή και χρήση της Ε/Α, ΚΤ και ΚΤ/Ε/Α κεραμικής κατά την Ορθογώνια φάση.

1075. Συστάδες μικρών κτηρίων, περισσότερες συγκεντρώσεις αποθηκευμένων συνόλων στο εσωτερικό των κτηρίων κ.ά.

1076. Peltenburg 1993.

επιδείνωσης του κλίματος και ίσως μακροχρόνιας ξηρασίας.¹⁰⁷⁷ Παρόλο που δεν μπορεί να αποκλεισθεί η αρνητική κλιματική επίδραση έως έναν βαθμό στις κοινότητες του ευρύτερου χώρου της Ανατολικής Μεσογείου, η παραπάνω ανάλυση δείχνει ότι η αμοιβαιότητα στις κοινωνικές σχέσεις έχει ήδη δεχθεί ισχυρό πλήγμα πριν το τέλος της Κεραμικής Νεολιθικής περιόδου, στοιχείο που οπωσδήποτε θα επέφερε κοινωνική αστάθεια. Συνεπώς, στην πραγματικότητα ένας συνδυασμός κοινωνικο-οικονομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων φαίνεται να επιδρά και να οδηγεί στην επανεμφάνιση ενός τρόπου ζωής και παραγωγής που χαρακτηρίζεται από πλήρη απουσία ανισοτήτων.

Η εμφάνιση μεγάλης χωρητικότητας υπαίθριων αποθηκευτικών λάκκων τυποποιημένου σχήματος (κωδωνόσχημων), αποτελεί κοινό τόπο για όλους τους οικισμούς της Πρώιμης Χαλκολιθικής. Αυτές οι κοινοτικές εκμετάλλευσης κατασκευές συνυπάρχουν με αρχιτεκτονικές δομές που χαρακτηρίζονται πλέον από τη χρήση φθαρτών υλικών. Ο υλικός πολιτισμός δείχνει ξεκάθαρα την πολιτισμική συνέχεια με την προηγούμενη περίοδο όσον αφορά στα τεχνολογικά χαρακτηριστικά του. Ωστόσο, η οικοτεχνική δραστηριότητα οργανώνεται τώρα σε πολύ διαφορετική παραγωγική βάση, ενώ ο εργαλειακός εξοπλισμός και τα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα δείχνουν μια σαφή στροφή προς το κυνήγι και την κατεργασία καταλοίπων ελαφιών (Κεφάλαιο 5). Παρά τη φαινομενικά οργανωμένη παραγωγή αγροτικού πλεονάσματος λοιπόν, φαίνεται ότι η τροφοπαραγωγή έχει αποκτήσει δευτερεύοντα και συμπληρωματικό ρόλο.

Η παραγωγή Ε/Α κεραμικής συνεχίζεται, αλλά οι αλλαγές που παρατηρούνται στη διακόσμηση αποτυπώνουν με σαφήνεια την κοινωνικο-οικονομική αλλαγή που έχει συντελεσθεί. Έτσι, τα μοτίβα γίνονται γραμμικά και τυποποιημένα έχοντας χάσει το στοιχείο της ατομικότητας και του συμβολικού χαρακτήρα που είχαν κατά την Κεραμική Νεολιθική φάση. Πιο συγκεκριμένα, η ιδιαίτερη διακόσμηση των αγγείων κάθε νοικοκυριού μαζί με τη συμβολική χρήση που συνόδευε την προσφορά και κατανάλωση τροφής έχει υποχωρήσει μπροστά στην οργάνωση των παραγωγικών σχέσεων της Πρώιμης Χαλκολιθικής στη βάση της ανυπαρξίας τόσο των στοιχείων ιδιοκτησίας όσο και της κοινωνικής επίδειξης μέσω παράθεσης τροφής. Τα παραπάνω δεδομένα συνιστούν την επιστροφή στις ισότιμες κοινωνίες και συμβαδίζουν με τις ενδείξεις απώλειας των στοιχείων οικονομικής εντατικοποίησης και της αναδυόμενης κοινωνικής πολυπλοκότητας της προηγούμενης περιόδου.

Η εμμονή των κατοίκων της Κύπρου σε έναν τρόπο ζωής που χαρακτηρίζεται από έλλειψη κοινωνικής πολυπλοκότητας αποτελεί ακόμη ένα παράδοξο φαινόμενο της Κυπριακής προϊστορίας, ιδιαίτερα εάν συνυπολογισθεί ότι οι γειτονικοί πολιτισμοί της Συροπαλαιστινιακής ακτής και της Ανατολίας έχουν υιοθετήσει στοιχεία οικονομικής εντατικοποίησης και κάθεται κοινωνικής οργάνωσης σχεδόν δύο χιλιετίες νωρίτερα. Οι ερμηνείες που προκρίνουν τη νησιωτική απομόνωση και πολιτισμική «καθυστέρηση»¹⁰⁷⁸ βασίζονται εν πολλοίς στην ανυπαρξία επαφών, στοιχείο που φαίνεται ότι δεν ευσταθεί σύμφωνα με πιο πρόσφατα δεδομένα. Η αναφορά σε πολιτισμική «καθυστέρηση» άλλωστε, όχι μόνο υποβαθμίζει τα κίνητρα και τις επιλογές των κοινωνικών ομάδων του νησιού αλλά φανερώνει και μια εξελικτική αντίληψη της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής.

Στην πραγματικότητα οι κοινωνικές ομάδες της Κύπρου ποτέ δεν αποκόπηκαν πλήρως από τους ηπειρωτικούς Ασιατικούς πολιτισμούς και γνώριζαν πολύ καλά τις γειτονικές εξελίξεις.¹⁰⁷⁹ Η μακροχρόνια διατήρηση ενός διαφορετικού τρόπου ζωής αποτελεί στην περίπτωση

1077. Βλ. π.χ. Wasse 2007, 46, 49, 62.

1078. Held 1993, 30.

1079. Βλ. σχετικά Kloukinas και Voskos 2013.

αυτή χαρακτηριστικό μιας τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας που αυτοπροσδιορίζεται συνεχώς με βάση τη διαλεκτική σχέση της με εξωτερικά στοιχεία. Η επαναδιαπραγμάτευση αυτή χαρακτηριζόταν τόσο από εναλλαγές περιόδων έντονης ή σποραδικής επαφής όσο και από την υιοθέτηση ή απόρριψη ορισμένων αλλαγών με βάση τις ανάγκες και τις επιλογές του ντόπιου πληθυσμού. Η οριστική, πάντως, ευθυγράμμιση του νησιού με τις κοινωνικές εξελίξεις της ευρύτερης Ανατολικής Μεσογείου κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία αποτελεί την κατάληξη μιας μακράς πορείας και εσωτερικών διεργασιών που διαφαίνονται κατά τη Μέση και κυρίως την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο.

Πιο συγκεκριμένα, περίπου στα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές σε διάφορους τομείς του υλικού πολιτισμού και του τρόπου ζωής των κατοίκων του νησιού. Τα στοιχεία που εγκαινιάζουν τη Μέση Χαλκολιθική περίοδο συνοψίζονται στην επιστροφή στη μονιμότητα κατοίκησης και στην εκ νέου παρουσία στοιχείων οικονομικής εντατικοποίησης. Συν τοις άλλοις, ακόμα μία φορά μετά την κατάρρευση των λεγόμενων Πολιτισμών της Χοιροκοιτίας και Σωτήρας, παρατηρείται μια έμφαση στο νοικοκυριό τόσο όσον αφορά στην οργάνωση της παραγωγής όσο και ως στοιχείο του κοινωνικού κατακερματισμού. Η επανεμφάνιση των σταθερών αρχιτεκτονικών δομών μάλιστα, εκκινεί μια νέα διαδικασία σταδιακής απομόνωσης και ιδιωτικοποίησης των βασικών παραγωγικών/καταναλωτικών μονάδων που αποτυπώνεται στην οικονομική διαχείριση των πλεονασμάτων και στη συμβολική ύπαρξη και χρήση μιας ποικιλίας κατηγοριών του υλικού πολιτισμού.

Η τάση επίτευξης της αυτάρκειας ουσιαστικά φαίνεται στα μεγάλα κυκλικά κτίσματα με εσωτερικά διαχωριστικά τα οποία, κατά κανόνα, περιέχουν κατασκευές και χώρους αποθήκευσης, επεξεργασίας τροφής και προετοιμασίας για κατανάλωση συνιστώντας πλήρως ολοκληρωμένες μονάδες κατάλληλες για τη διαμονή πυρηνικών ή ευρύτερων οικογενειών. Η εντατικοποίηση της παραγωγής που αναφέρθηκε παραπάνω αποτυπώνεται στην οριστική επιστροφή στην αγροτοκαλλιέργεια, εικόνα που συμπληρώνεται σαφώς από την παράλληλη στροφή σε πιο ελεγχόμενες στρατηγικές οικονομικής εκμετάλλευσης των ζώων. Η αύξηση των ποσοστών οικόσιτων ζώων, σε συνδυασμό με την κάθετη πτώση των οστών ελαφιών, επιβεβαιώνουν την παραπάνω παρατήρηση.

Κατά τα άλλα, στον υλικό πολιτισμό διαφαίνεται η επαναφορά στο κοινωνικό σκηνικό τάσεων διαφοροποίησης και επίδειξης. Η νέα έξαρση της διακοσμητικής διάθεσης στην Ε/Α κεραμική συνδέεται με την ανάδειξη του νοικοκυριού ως κύριας μορφής της κοινωνικής οργάνωσης. Στην παραγωγή και κατανάλωση της διακοσμημένης κεραμικής αποτυπώνονται στοιχεία τόσο της συμβολικής λειτουργίας της¹⁰⁸⁰ όσο και των κοινωνικών ταυτοτήτων των ιδιοκτητών της, καθώς φαίνεται ότι συγκεκριμένες διακοσμήσεις συνδέονταν με συγκεκριμένα νοικοκυριά. Εκτός αυτού, ο εμπλουτισμός του σχηματολογίου με νέα κλειστά είδη αγγείων σχετίζεται άμεσα με τις εξελίξεις στις αποθηκευτικές πρακτικές και τη μετάβαση των αποθηκευμένων αγαθών εντός των ορίων των νοικοκυριών.

Σημάδια έξαρσης της ατομικότητας και παρουσίας στοιχείων ιδιοκτησίας δείχνει από τη μια η ποικιλία αντικειμένων κόσμησης και από την άλλη η σύνδεση των ταφών με συγκεκριμένα νοικοκυριά. Όσον αφορά στο τελευταίο, στην Κισσόνεργα *Μοσφιλία* παρατηρήθηκε η συχνή τοποθέτηση των νεκρών σε εξωτερικό χώρο που γειτνιάζει με το αντίστοιχο εσωτερικό τεταρτημόριο διαμονής (εικ. 7). Εκτός από τις όποιες ιδεολογικές αντιλήψεις απηχούνται από

1080. Η παράθεση γευμάτων με τη χρήση διακοσμημένων αγγείων κατανάλωσης τροφής αποτέλεσε σύμφωνα με τον Halstead σημαντικό μέσο σύσφιξης σχέσεων αλλά και κοινωνικής επίδειξης στα πλαίσια της αμοιβαιότητας μεταξύ διαφορετικών νοικοκυριών (βλ. Halstead 1999). Η παρουσία διακοσμημένων συνόλων αποτελούμενων από αγγεία σεβριρίσματος σε ορισμένα κτίσματα όπως το Κτήριο 20 της Λέμπας 2 θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει τέτοιου είδους δραστηριότητες.

αυτή την πρακτική, η απόπειρα σύνδεσης των νεκρών με συγκεκριμένα νοικοκυριά πιθανότατα αποτελεί στοιχείο συμβολικής συνέχειας και άρα κατοχύρωσης ορισμένων δικαιωμάτων από άτομα που σχετίζονται άμεσα με τους αποθανόντες. Η παράλληλη παρουσία ξεχωριστών νεκροταφείων με εντυπωσιακά και πλούσια ευρήματα, όπως η περίπτωση της θέσης Σουσκίου *Βαθύρκακας*, φανερώνει ότι το κοινωνικό χάσμα μεταξύ διαφόρων ομάδων μεγαλώνει αισθητά από τη Μέση Χαλκολιθική περίοδο και εξής.

Το ερώτημα είναι πώς κατάφεραν οι κοινότητες αυτές με τα σαφή σημάδια κοινωνικού ανταγωνισμού, των εντεινόμενων ανισοτήτων και των τάσεων συσσώρευσης πλούτου και περιορισμού της αμοιβαιότητας να αποφύγουν τελικά τη διάσπαση του κοινωνικού ιστού και των δεσμών αλληλεγγύης που τις συνέδεε. Η απάντηση, κατά τη γνώμη μου, βρίσκεται στα κατάλοιπα που παραπέμπουν σε εκδηλώσεις σύσφιξης της κοινωνικής συνοχής και ελέγχου των εν δυνάμει ανισοτήτων και ανταγωνισμών που δημιουργούσε ο κοινωνικός κατακερματισμός σε επιμέρους νοικοκυριά. Εκτός από το γεγονός ότι ακολουθούνταν κοινά πρότυπα στην κατασκευή και διακόσμηση των διαφόρων κεραμικών τύπων, η κατοχή και χρήση ιδεολογικών συμβόλων, όπως τα πικρολιθικά περίπτα και τα μεγαλύτερα σταυρόσχημα ειδώλια, παραπέμπουν, εκτός των άλλων, και σε κοινές αντιλήψεις σχετικά με τη ζωή και το θάνατο. Η αφθονία τέτοιων αντικειμένων, μάλιστα, σε όλους τους οικισμούς δείχνει ότι η ιδεολογική συνιστώσα του πολιτισμού της περιόδου παρουσιάζει σαφή σημάδια ανάπτυξης.

Πιο σημαντικές είναι οι ενδείξεις που προέρχονται από ορισμένες αρχιτεκτονικές μονάδες. Το «Ερυθρό Κτήριο» μαζί με τα υπόλοιπα κτίσματα της λεγόμενης «Τελετουργικής περιοχής» της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* καθώς και οι υπαίθριοι αποθηκευτικοί χώροι και το Κτήριο 1 της Λέμπας (Φάση 2) θα μπορούσαν να σχετίζονται με κοινοτικές εκδηλώσεις συμβολικού χαρακτήρα. Παρά το γεγονός ότι η εσωτερική διαμόρφωση των εν λόγω κτισμάτων δεν διαφέρει ουσιαστικά από τα υπόλοιπα σύγχρονά τους κτήρια, ορισμένα στοιχεία μαρτυρούν τον ειδικό χαρακτήρα τους. Ένα από αυτά είναι η επένδυση των κτηρίων της «Τελετουργικής περιοχής» με καλκαρενίτη λίθο¹⁰⁸¹ που πιθανότατα αποσκοπούσε στον τονισμό της ιδιαιτερότητάς τους, θυμίζοντας μάλιστα πρακτικές όπως η πελεκητή τοιχοδομία των δημόσιων κτηρίων και των ιερών της Ύστερης Χαλκοκρατίας.¹⁰⁸² Όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω, τα γεύματα συλλογικού χαρακτήρα συνδεόμενα με τη γέννηση, το θάνατο ή άλλα συμβάντα που θα είχαν άμεσο κοινωνικό αντίκτυπο είναι κοινός τόπος και αποτελούν μηχανισμό σύσφιξης του κοινωνικού ιστού στις πρώιμες αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες. Η εύρεση εντός του «Ερυθρού κτηρίου» σημαντικού αριθμού αγγείων σερβιρίσματος πιθανότατα συνδέεται με τέτοιου είδους δημόσιες καταναλώσεις τροφής. Ο εντοπισμός, από την άλλη, μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων στα Κτίσματα 2 και 206 της Κισσόνεργας και στο Κτήριο 1 της Λέμπας ίσως παραπέμπει σε αγροτικά πλεονάσματα που προορίζονταν για τα εορταστικά γεύματα. Η ιδιαίτερη διακόσμηση των αγγείων αυτών, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα της Ύστερης Χαλκολιθικής, η ύπαρξη ερυθρού επιχρίσματος και διακόσμησης στους τοίχους του «Ερυθρού Κτηρίου» καθώς και η εύρεση της Κυράς της Λέμπας¹⁰⁸³ στο Κτήριο 1 του συγκεκριμένου οικισμού φανερώνουν τόσο την ειδική λειτουργία των συνόλων αυτών όσο και τη σύνδεση με ιδεολογικούς και συμβολικούς παράγοντες.

Όπως έχει σημειώσει η Βαλαμώτη, «Στη βιβλιογραφία τα εορταστικά γεύματα ταξινομούνται ανάλογα με το τι επιδιώκεται μέσα από αυτά, π.χ. η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της

1081. LAP II.1A, 244.

1082. Hult 1983.

1083. Πρόκειται για μοναδικό λίθινο αγαματίδιο σχετικά μεγάλων διαστάσεων που εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από τα αποθηκευτικά αγγεία.

κοινότητας ή η υπογράμμιση της θέσης εξουσίας που κάποιος κατέχει». ¹⁰⁸⁴ Κινούμενος προς τη δεύτερη κατεύθυνση, ο Peltenburg υποστήριξε ότι τα μεγάλα κτήρια της «Τελετουργικής περιοχής» στη θέση Κισσόνεργα *Μοσφίλια* ελέγχονταν από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες διατηρούσαν την ξεχωριστή θέση τους με τη διενέργεια των όποιων ιεροτελεστιών πραγματοποιούνταν στο εν λόγω σύνολο κτισμάτων. ¹⁰⁸⁵ Πράγματι, το μέγεθος, η ιδιαίτερη τοιχοδομία τους και η κατασκευή του μνημειώδους δρόμου που οδηγούσε εκεί προϋποθέτουν τη δυνατότητα κινητοποίησης του εργατικού δυναμικού από συγκεκριμένα άτομα συνιστώντας ένα είδος πολιτικού ελέγχου. Από την άλλη, εκτός ίσως από τις εκτεταμένες υπαίθριες αποθηκευτικές περιοχές της Λέμπας, δεν εντοπίζεται κάποιο άλλο έργο κοινής ωφέλειας στους Χαλκολιθικούς οικισμούς όπου οι κοινόχρηστοι χώροι δείχνουν να μειώνονται συνεχώς και το ενδιαφέρον έχει περάσει emphatically στα επιμέρους νοικοκυριά.

Το γεγονός του εντοπισμού στον υπαίθριο χώρο της «Τελετουργικής περιοχής» ενός συνόλου ευρημάτων, το οποίο περιέχει πηλίνα ειδώλια που απεικονίζουν τη γέννηση ανθρώπων και άλλα ιδεολογικά σύμβολα, επιβεβαιώνει την ιδιαίτερη λειτουργία του χώρου. Η ύπαρξη, μάλιστα, σειράς φούρνων στην ίδια υπαίθρια περιοχή παραπέμπει σε μαζική προετοιμασία τροφής για κατανάλωση από ένα σημαντικό αριθμό ατόμων και όχι σε κάποιο χώρο που θα ανήκε σε ένα μόνο νοικοκυριό. Οι μικρές επιμέρους διαφορές που παρατηρούνται αναφορικά με τη συσσώρευση πλούτου, τις αποθηκευμένες ύλες και το μέγεθος των υπόλοιπων κτισμάτων οδηγούν στο συμπέρασμα της ύπαρξης σχετικής ισοτιμίας ανάμεσα στα νοικοκυριά των φάσεων 3Α και 3Β της Κισσόνεργας. Παρόμοια είναι και η εικόνα από τη Λέμπα 2 και την Ερήμη όπου απουσιάζουν οι όποιες ενδείξεις σημαντικών διαφοροποιήσεων. Με λίγα λόγια, ο υλικός πολιτισμός και τα οικιστικά και άλλα κατάλοιπα της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου δεν φανερώνουν έντονες κοινωνικές ανισότητες που να δικαιολογούν την ύπαρξη κάθετης κοινωνικής οργάνωσης.

Από αυτή την άποψη το συμπέρασμα που προκύπτει στην παρούσα μελέτη διαφέρει ουσιαστικά από τις απόψεις του βασικού ανασκαφέα της συστάδας οικισμών στην περιοχή Λέμπας και Κισσόνεργας. Ασχέτως εάν τα εορταστικά γεύματα λειτούργησαν ως πεδίο κοινωνικού ανταγωνισμού ανάμεσα στα επιμέρους νοικοκυριά ή εάν ορισμένες ομάδες επιχείρησαν να ελέγξουν τη λειτουργία της «Τελετουργικής περιοχής» στην Κισσόνεργα ή τους υπαίθριους χώρους μαζικής αποθήκευσης της Λέμπας, οι ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της πιθανότητας ότι ο βασικός σκοπός της ύπαρξής τους ήταν η συμβολική σύσφιγξη των κοινωνικών δεσμών και ο τονισμός της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της κοινότητας και ως εκ τούτου δεν αποτελούσαν αποκλειστικό χώρο δράσης ή ιδιωτική περιουσία μιας αναδυόμενης άρχουσας τάξης.

Διαφορετική, ωστόσο, μοιάζει η εικόνα στους οικισμούς της Λέμπας και κυρίως της Κισσόνεργας *Μοσφιλιών* κατά το δεύτερο τέταρτο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ανεξαρτήτως εάν το κενό των περίπου 200 ετών, όπως υποστήριξε ο Peltenburg, ¹⁰⁸⁶ υπάρχει ή όχι, τα κατάλοιπα της Ύστερης Χαλκολιθικής παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από την προηγούμενη περίοδο μαρτυρώντας και αντίστοιχα σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις σε όλους τους τομείς.

Πιο αναλυτικά, σε ένα πρώιμο τμήμα της Ύστερης Χαλκολιθικής τοποθετείται το λεγόμενο «Υπόγειο αποθηκευτικό σύμπλεγμα» της Λέμπας 3 (εικ. 60–61) και η «Οικία των Πίθων» της Κισσόνεργας 4Α. Έχοντας ως δεδομένη τη μεγάλη αποθηκευτική χωρητικότητα των δύο αυτών

1084. Βαλαμώτη 2009, 21.

1085. Peltenburg 1993, 14· βλ. και LAP II.1A, 248.

1086. Ο εν λόγω μελετητής θεωρεί ότι μεσολαβεί κενό μεταξύ των φάσεων 3–4 στην Κισσόνεργα *Μοσφίλια*, (Peltenburg 1991α, 25, 27· 1993, 15) και των φάσεων 2–3 στη Λέμπα.

στοιχείων και ιδιαίτερα της «Οικίας των Πίθων» αλλά και το γεγονός ότι το τελευταίο έχει δεχθεί ουσιαστικά σε σημασία την «Τελετουργική Περιοχή» της Μέσης Χαλκολιθικής, παρατηρείται μια εμφανής τάση συσσώρευσης αγαθών και ελέγχου των αγροτικών πλεονασμάτων σε ιδιωτικούς πλέον χώρους. Η «Οικία των Πίθων» περιλαμβάνει, ακόμη, ενδείξεις για μια ποικιλία οικοτεχνικών και πιο εξειδικευμένων δραστηριοτήτων.¹⁰⁸⁷ Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παρουσία μεγάλων συνόλων αποθηκευμένων εργαλείων και κάποιων κωνικών λίθων που ερμηνεύονται ως πιθανά σταθμά, συνδέεται τόσο με την απόπειρα ελέγχου των μέσων παραγωγής όσο και με την πιθανή λειτουργία του χώρου αυτού ως κέντρου αναδιανομής αγαθών για όλη την κοινότητα. Συνεπώς, εκτός από την εμφανή εντατικοποίηση της παραγωγικής δραστηριότητας που παρατηρείται, το ερώτημα που ανακύπτει είναι ποιος ή ποιοι ήταν σε θέση να ελέγξουν το εν λόγω κτήριο αλλά και πώς αντιμετωπίστηκε η αναδυόμενη αυτή κοινωνική ανισότητα από τις άλλες κοινωνικές ομάδες.

Ο Peltenburg αναφερόμενος στη συγκεκριμένη μεταβατική περίοδο και αφού αποπειράθηκε να αναλύσει τις ενδείξεις αλλαγής σε μια ποικιλία επιμέρους στοιχείων του πολιτισμικού φαινομένου, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κοινωνική μεταμόρφωση της Πρώιμης Χαλκοκρατίας προήλθε από την ανάδυση διαφόρων κοινωνικών ομάδων που κατάφεραν να ξεχωρίσουν και έπειτα να διαχωρίσουν τη θέση τους μέσω της δημιουργίας και του ελέγχου των αγροτικών πλεονασμάτων.¹⁰⁸⁸ Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η εντατικοποίηση της παραγωγής κατά την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο συνδέεται με την προσπάθεια δημιουργίας πλεονασμάτων για την απόκτηση εξωτικών προϊόντων αλλά και τη συμμετοχή σε ανταλλακτικά δίκτυα. Μέσω των τελευταίων καθώς και με την αυξανόμενη εμπλοκή της στην παραγωγή και το εμπόριο χαλκού η ανερχόμενη «ελίτ» μπορούσε να διατηρεί την εξέχουσα θέση της.

Οι ιδέες αυτές δεν είναι νέες στην απόπειρα προσέγγισης της κοινωνικής εξέλιξης καθώς μοιάζουν να απηχούν τη βασική λογική της μελέτης του Renfrew *The Emergence of Civilisation* όπου υποστηρίχθηκε κάτι παρόμοιο.¹⁰⁸⁹ Σύν τοις άλλοις, παρόμοιες προσπάθειες και στο χώρο της Κυπριακής προϊστορίας επιχείρησαν να συνδέσουν την εμφάνιση κοινωνικών ανισοτήτων με συστήματα θεσμοποιημένης κοινωνικής ιεραρχίας που πηγάζουν από τον έλεγχο του υπερπροϊόντος.¹⁰⁹⁰ Παραδείγματος χάριν, ο ιεραρχικός διαχωρισμός των κοινοτήτων στο πλαίσιο των ευρύτερων τοπικών κοινωνικο-πολιτικών μορφωμάτων της Ύστερης Χαλκοκρατίας προϋποθέτει την ύπαρξη κέντρων ελέγχου, κέντρων αναδιανομής των πλεονασμάτων και μικρότερων κοινοτήτων τροφοπαραγωγικού προσανατολισμού και εξόρυξης/κατεργασίας χαλκού.¹⁰⁹¹ Το ερώτημα είναι εάν αυτή η ιεραρχημένη κοινωνία έχει τις ρίζες της στη Χαλκολιθική Εποχή και εάν η ύπαρξη αναδιανεμητικών κέντρων, όπως υποστηρίζεται για την «Οικία των Πίθων», μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Η απάντηση, κατά την άποψη του γράφοντος, είναι ότι πράγματι το συγκεκριμένο κτίσμα αποτέλεσε σύμβολο μιας ανερχόμενης κοινωνικής ομάδας που κατάφερε να ελέγξει τις σχέσεις παραγωγής και να επιτύχει την οργάνωση της παραγωγικής δραστηριότητας με βάση τις δικές της ανάγκες και επιλογές. Η ύπαρξη εξωτικών αντικειμένων (π.χ. ψήφοι φαγεντιανής) καθώς και μεταλλουργικών και πιθανότατα ελαιουργικών δραστηριοτήτων σήμαινε ότι η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα είχε επαφές με κοινότητες εκτός Κύπρου, πρόσβαση σε υλικά που επιβεβαίωναν την κοινωνική της υπεροχή και αρκετή πολιτική δύναμη ώστε να απο-

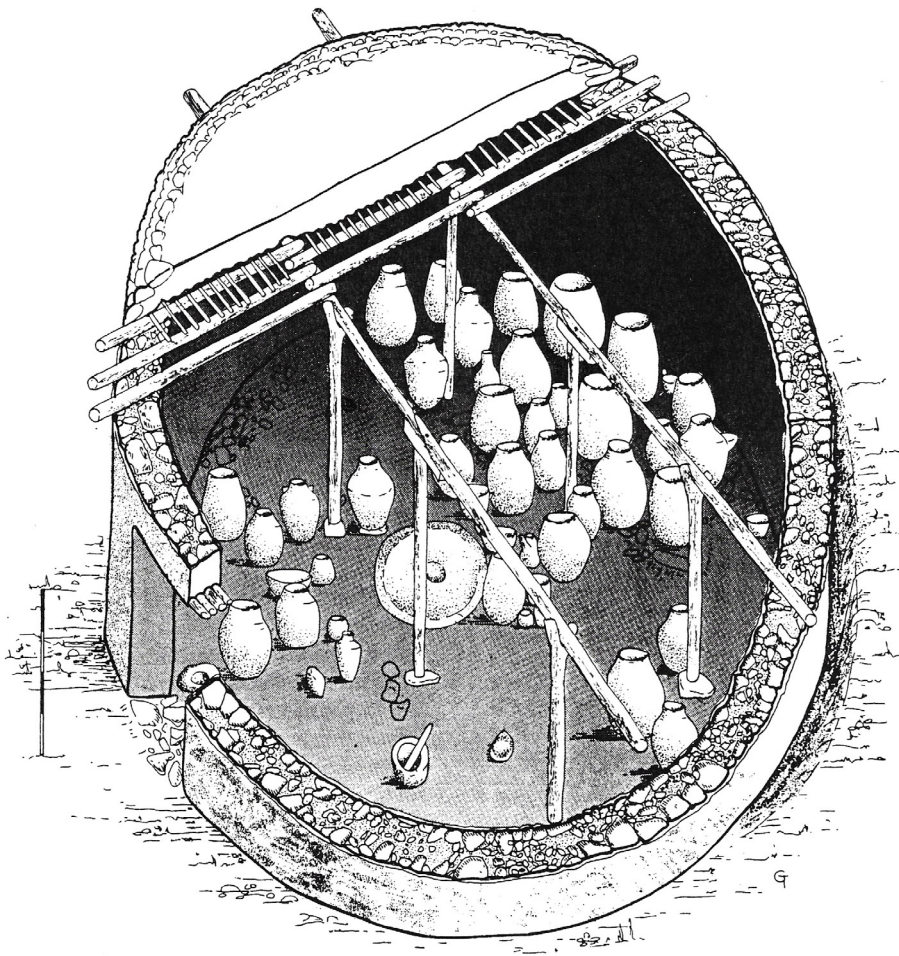
1087. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο Κεφάλαιο 4.

1088. Peltenburg 1996.

1089. Βλ. Renfrew 1972 και σχετική αναφορά στο Κεφάλαιο 1 του παρόντος τόμου.

1090. «Staple finance» και «wealth finance». Βλ. π.χ. Keswani 1993.

1091. Keswani 1993· Knapp 1994.

Εικ. 83. Αποκατάσταση της «Οικίας των Πίθων».

κόψει συγκεκριμένα άτομα από την τροφοπαραγωγική δραστηριότητα και να τα μετατρέψει σε ειδικευμένους τεχνίτες για την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων, κοσμημάτων και ίσως ελαιόλαδου. Όσον αφορά στο πώς αντιμετωπίστηκε η νεοσύστατη αυτή ιεράρχηση από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, το γεγονός της πρόσκαιρης ύπαρξης της συγκεκριμένης κατάστασης και το βίαιο τέλος του κτηρίου από μεγάλη πυρκαγιά¹⁰⁹² αποδεικνύουν ότι οι συνθήκες σε καμία περίπτωση δεν είχαν ωριμάσει ώστε να παγιωθεί η κάθετη κοινωνική οργάνωση.

Εκτός αυτών, οι ενδείξεις από διάφορα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού και της οικιστικής διάταξης της Φάσης 4B στην Κισσόνεργα και της Φάσης 3 στη Λέμπα, οδηγούν στο συμπέρασμα της πλήρους κατάρρευσης του εποικοδομήματος της προηγούμενης φάσης και της ύπαρξης μιας ιδιαίτερα ρευστής κοινωνικής κατάστασης. Πολύ χαρακτηριστική ως προς την επιβεβαίωση των παραπάνω είναι η εξαφάνιση των σταυρόσχημων ειδωλίων μαζί με το συμβολικό περιεχόμενό τους αλλά και όλες τις ενδείξεις συμβολικών τελετουργικών που ανιχνεύθηκαν στην προηγούμενη περίοδο.

Η εξαφάνιση μιας καθοριστικής συνιστώσας του πολιτισμού της Μέσης Χαλκολιθικής και των ιδεολογικών παραμέτρων που τη συνόδευαν αντικατοπτρίζεται και στην κεραμική

1092. Και μάλιστα με απώλεια ανθρώπινης ζωής με την καταστροφή του.

παραγωγή. Όπως και στην αντίστοιχη περίοδο πολιτισμικής κατάρρευσης της Κεραμικής Νεολιθικής, η διακοσμητική έξαρση της Ε/Α κεραμικής παρακμάζει μαζί με το συμβολικό περιεχόμενο της προσφοράς τροφής και των κοινωνικών παραμέτρων που αφορούν στη συγκεκριμένη πράξη και συνδέονται με την απόκτηση γοήτρου από την παροχή φιλοξενίας. Η οριστική πια εξαφάνιση της γραπτής διακόσμησης φέρνει στο προσκήνιο νέους τύπους κεραμικής που χαρακτηρίζονται ως επί το πλείστον από μονόχρωμες εξωτερικές επιφάνειες. Ο εμπλουτισμός με καινούρια σχήματα, η «βιομηχανοποίηση» της νέας κεραμικής και ο πειραματισμός που παρατηρείται σε όλα τα επίπεδα της κατασκευαστικής αλυσίδας δείχνουν μια λογική που προσανατολίζεται πλέον στη χρηστική και όχι τη συμβολική σημασία των πήλινων αγγείων. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με την εξαφάνιση του γραπτού διακόσμου σε πήλινες επιφάνειες σηματοδοτούν μεταξύ άλλων και την απώλεια ενός πεδίου ανάδειξης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων που συνδέθηκε άμεσα με τα νοικοκυριά και την αμοιβαιότητα που τα χαρακτήριζε για σχεδόν δύο χιλιετίες.

Η υποχώρηση του στοιχείου της αμοιβαιότητας όσον αφορά στη δομή των κοινωνικών σχέσεων διακρίνεται το ίδιο έντονα τόσο στην οικιστική διάταξη όσο και στις αποθηκευτικές πρακτικές, όπως σημειώθηκε αναλυτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η ύπαρξη μικρών κτισμάτων, συχνά ειδικής χρήσης, τα οποία φαίνεται ότι συναποτελούν επιμέρους νοικοκυριά επιβεβαιώνουν την τάση απομόνωσής τους, ενώ η πλήρης ένταξη των εγκαταστάσεων μαζικής αποθήκευσης εντός αυτών φανερώνει τον άκρως ιδιωτικό χαρακτήρα των μη επεξεργασμένων τροφών. Τα αγροτικά πλεονάσματα, μάλιστα, παρουσιάζουν αυξητική τάση, στοιχείο που παραπέμπει στην προσπάθεια συσσώρευσης πλούτου και οδηγεί σταδιακά στην εμφάνιση μεγάλων αγγείων αποκλειστικά για αποθηκευτική χρήση.

Όλες οι παραπάνω ενδείξεις δείχνουν ότι η κοινωνική οργάνωση της Μέσης Χαλκολιθικής με τα έντονα στοιχεία διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και ανάπτυξης του αντίστοιχου εποικοδομήματος έχει διαρραγεί ανεπανόρθωτα μετά το 3000 π.Χ., όταν παρατηρείται η μετάβαση σε πιο ακραίες μορφές ιδιωτικοποίησης των νοικοκυριών με έντονο πια το στοιχείο τόσο του κοινωνικού ανταγωνισμού όσο και της οικονομικής εντατικοποίησης. Όσον αφορά στο τελευταίο, σημειώνεται η περαιτέρω μείωση των ποσοστών ελαφοειδών και παρουσιάζεται παράλληλα μια αυξητική τάση στην εκτροφή χοίρων, γεγονός που φέρνει για πρώτη φορά την κτηνοτροφία σε κυρίαρχη θέση έναντι του κυνηγιού. Η κοινωνική αλλαγή, επίσης, αποτυπώνεται εύστοχα και στα ταφικά έθιμα, καθώς παρατηρείται η συνύπαρξη μιας ποικιλίας παλαιών και νέων πρακτικών, δείγμα της κοινωνικής ρευστότητας της συγκεκριμένης περιόδου.¹⁰⁹³

Η ρήξη με το παρελθόν σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να μειώνει σε σημασία την Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο και να την υποβιβάζει στο επίπεδο της μεταβατικής φάσης μεταξύ του απογείου του Χαλκολιθικού πολιτισμού (Μέση Χαλκολιθική) και της οριστικής παγίωσης ενός νέου τρόπου ζωής κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία. Αντιθέτως, η φάση αυτή αποτελεί μια περίοδο δυναμικών νεωτερισμών και εμφάνισης στοιχείων που θα αποβούν καθοριστικά για τη μετάβαση στο νέο τρόπο παραγωγής. Ύψιστης σημασίας καινοτομία από την άποψη αυτή, αποτελεί η επανεμφάνιση των βοοειδών, στοιχείο που αποδεικνύει, εκτός των άλλων, και τις ανανεωμένες επαφές με κοινότητες εκτός Κύπρου. Η ύπαρξη σταθερών επαφών με εξωνησιωτικούς πληθυσμούς και η ένταξη των βοοειδών αλλά και του αρότρου στις τροφοπαραγωγικές πρακτικές των προϊστορικών κατοίκων της Κύπρου αποτέλεσαν πραγματική επανάσταση για την κοινωνία και την οικονομία, καθώς οδήγησαν σε πλήρη αναδιαμόρφωση τόσο των παραγωγικών προγραμμάτων όσο και των σχέσεων παραγωγής που τα συνόδευαν. Η

1093. LAP II.1A, 257.

μείωση του χρόνου παραγωγής και του εργατικού δυναμικού που απαιτούνταν καθώς και η δυνατότητα επέκτασης των καλλιεργειών σε νέα και περισσότερα εδάφη θα φέρει σταδιακά στο προσκήνιο την επανάσταση δευτερογενών προϊόντων και τον λεγόμενο «Πολιτισμό της Φιλιάς».

Παρόλο που η συζήτηση για την προέλευση του εν λόγω «Πολιτισμού» και την έναρξη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στο νησί παραμένει ανοικτή, τα παραπάνω στοιχεία συχνά αγνοούνται και διαπιστώνεται μια προτίμηση στην απόδοση των αλλαγών σε εξωγενείς παράγοντες.¹⁰⁹⁴ Οι καίριες αυτές εξελίξεις στους οικονομικούς τομείς της παραγωγής και μεταφοράς αγαθών έδωσαν το έναυσμα εκτός των άλλων τόσο για την αποκρυστάλλωση της τροφοπαραγωγής ως κύριο τροφοπρομηθευτικό στοιχείο και βάση της οικονομικής δομής όσο και για την εμφάνιση ενός νέου τρόπου ζωής που μοιάζει πλέον να ξεφεύγει οριστικά από τις παραδόσεις της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου.

1094. Κυρίως σε αποίκους από τη ΝΔ Ανατολία, η μαζική εισροή των οποίων υποστηρίζεται ότι έφερε και σημαντικές αλλαγές στον υλικό πολιτισμό του εντόπιου πληθυσμού. Για τη μακροχρόνια συζήτηση που έχει ανακύψει σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. ενδεικτικά Webb και Frankel 1999· Frankel 2000. Για μια αντίθετη άποψη βλ. Knapp 2001, 2008, 2013.

Σύνοψη και τελικά συμπεράσματα

Στην παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε η ανάλυση της οικονομικής βάσης διαφόρων επιλεγμένων οικισμών της Κεραμικής Νεολιθικής και Χαλκολιθικής περιόδου της Κύπρου με έμφαση στις αποθηκευτικές δραστηριότητες. Η προσπάθεια αυτή αποτελεί ίσως την πρώτη απόπειρα συνθετικής προσέγγισης των οικονομικών δεδομένων για τις συγκεκριμένες φάσεις της πρώιμης Κυπριακής προϊστορίας. Κεντρικός στόχος ήταν η σύνδεση των καταγεγραμμένων οικονομικών και αποθηκευτικών πρακτικών με τις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις που οδηγούν βαθμιαία στις πολύπλοκες κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού. Απώτερος στόχος, εκτός από την απόπειρα κατανόησης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής ευρύτερα, ήταν η συμβολή στην εντεινόμενη συζήτηση γύρω από την ιδιαίτερη φύση των κυπριακών αρχαιολογικών δεδομένων και κυρίως των υποτιθέμενων χρονολογικών κενών που χαρακτηρίζουν την πρώιμη προϊστορία της νήσου.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων προέκυψε ένα θεωρητικό σχήμα το οποίο χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό στοιχείων του νεομαρξιστικού ρεύματος¹⁰⁹⁵ με δεδομένα που προέρχονται από τη βιοαρχαιολογία, χωρίς παράλληλα να αγνοούνται τόσο οι περιορισμοί κάθε τάσης όσο και ο καθοριστικής σημασίας παράγοντας της ανθρώπινης δράσης και των νοηματικών συστημάτων που αυτή συνεπάγεται. Ουσιαστικά, η μέθοδος που ακολουθήθηκε αποτελεί μια παραλλαγή της ολιστικής προσέγγισης των αρχαιολογικών δεδομένων, ένα θεωρητικό πλαίσιο που εμφανίζεται ολοένα και περισσότερο στην αρχαιολογική έρευνα χωρίς πάντως να έχουν τεθεί αυστηρά τα όρια εφαρμογής του. Η κατάληξη σε αυτό το σχήμα εξέτασης των δεδομένων ήταν απόρροια της προσπάθειας εξισορρόπησης της υλιστικής προσέγγισης, που κατ'ανάγκη απαιτεί η μελέτη της οικονομικής βάσης των προϊστορικών οικισμών, με την ιδεαλιστική ροπή που έχουν λάβει τα μεταμοντέρνα θεωρητικά ρεύματα και τη γενική παραδοχή της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ υλισμού και ιδεαλισμού.

Επιχειρήθηκε, συνεπώς, η ανασύσταση των τροφοπαραγωγικών, τροφοσυλλεκτικών, οικοτεχνικών και τροφοπαρασκευαστικών δραστηριοτήτων κάθε επιλεγμένου οικισμού μέσα από τα καταγεγραμμένα στοιχεία της αποθήκευσης και της καθημερινής ανθρώπινης δράσης όπως αποτυπώνονται στα υλικά κατάλοιπα της αρχιτεκτονικής οργάνωσης και χρήσης του χώρου και στα αποκαλυφθέντα σταθερά τροφοπαρασκευαστικά και αποθηκευτικά σύνολα. Η συγκεκριμένη προσπάθεια και το επιλεγμένο θεωρητικό υπόβαθρο πηγάζουν κατά κύριο λόγο από την αδυναμία επαρκούς εξήγησης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής μέσω εξωτερικών παραγόντων και την πεποίθηση για την ύπαρξη και δράση εσωτερικών αντιθέσεων και ανθρώπινων επιλογών που προωθούν την αλλαγή.

Η λεπτομερής καταγραφή των τροφοπαρασκευαστικών και αποθηκευτικών κατασκευών καθώς και των υπόλοιπων στοιχείων που αφορούσαν στα διάφορα αποθηκευμένα αγαθά αποτέλεσε και το κυρίως μέρος του παρόντος τόμου (Κεφάλαια 3-4). Η οργάνωση της συγκεκριμένης καταγραφής έγινε με γνώμονα την κατανόηση αυτών των πρακτικών αλλά και τον εντοπισμό

1095. Τα στοιχεία που εννοούνται περιλαμβάνουν την έμφαση στον τρόπο και τις σχέσεις παραγωγής, την ανάλυση των κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών των περιόδων που εμπίπτουν στο χρονολογικό φάσμα που καλύπτει η σχετική μελέτη και άλλα.

αλλαγών στα μέσα, τις τεχνικές και τη γενικότερη οργάνωση της οικονομίας κάθε οικισμού σε χωρικό και χρονικό επίπεδο. Η περαιτέρω καταγραφή και ανάλυση της οργάνωσης του δομημένου χώρου, της έκτασης των οικισμών, της τεχνολογικής αλυσίδας κατασκευής αντικειμένων και άλλων συναφών στοιχείων, είχε σκοπό τον εντοπισμό ιδιαιτεροτήτων που πηγάζουν από συγκεκριμένες επιλογές και προτιμήσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Στα τελευταία κεφάλαια της μελέτης, έγινε αφενός μια προσπάθεια σύνθεσης των οικονομικών δεδομένων των Νεολιθικών και Χαλκολιθικών οικισμών της Κύπρου (Κεφάλαιο 5) και αφετέρου η απόπειρα ένταξης των στοιχείων που προκύπτουν στο κοινωνικό τους περιβάλλον με κύριους άξονες ανάλυσης και παρακολούθησης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής την προβληματική, κατά τα άλλα, έννοια του «νοικοκυριού» και την εξέταση των δεδομένων τόσο σε ενδοκοινοτικό όσο και σε διακοινοτικό επίπεδο (Κεφάλαιο 6). Η επιλεγμένη δομή σύνθεσης και συζήτησης προκύπτει από τη συνειδητή απόπειρα διερεύνησης του συνόλου της οικονομικής αλυσίδας με την κατά το δυνατόν μεγαλύτερη κάλυψη των τομέων της παραγωγής, κατανομής/ανακατανομής και κατανάλωσης μιας ποικιλίας κατηγοριών του αρχαιολογικού υλικού.

Το παρόν εγχείρημα ανάλυσης και κατανόησης του πολιτισμικού φαινομένου στην ολότητά του οδήγησε στην περίπτωση της Νεολιθικής-Χαλκολιθικής Κύπρου σε ορισμένα σημαντικά συμπεράσματα αναφορικά με ζητήματα που συνεχίζουν να απασχολούν την προϊστορική έρευνα του νησιού. Κατ' αρχάς, σε θεωρητικό επίπεδο, με την παρούσα μελέτη καταδεικνύεται η χρησιμότητα της ολιστικής προσέγγισης ως προς την κατανόηση της προϊστορικής οικονομίας και της πολιτισμικής αλλαγής. Ειδικότερα, έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί ότι σε τέτοιου είδους μελέτες, η συχνά αυθαίρετη χρήση δεδομένων από συγκεκριμένους μόνο τομείς της οικονομικής δραστηριότητας ενδέχεται να αποβεί παραπλανητική. Ομοίως, ο υπερτονισμός του περιβαλλοντικού/κλιματικού παράγοντα και της τεχνολογικής εξέλιξης οδηγεί σε αγνόηση των ενεργών υποκειμένων και αδυνατεί εν τέλει να εξηγήσει τις αιτίες της εκάστοτε αλλαγής. Η επιφανειακή, πάντως, κάλυψη ορισμένων κρίσιμων τομέων του πολιτισμικού φαινομένου όπως λόγου χάριν τα ταφικά έθιμα, η ιδεολογία και άλλα έγινε κατ' ανάγκη λόγω του περιορισμού της έκτασης της μελέτης. Από την άλλη, η εστίαση του ενδιαφέροντος στην οικονομία, στην παραγωγή και τις αποθηκευτικές πρακτικές επελέγη συνειδητά καθώς, όπως διαφάνηκε, αποτελούν σημαντικούς δείκτες της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής καθώς και της προσέγγισης των αιτιών τους.

Αναφορικά με τα αποτελέσματα της μελέτης, βασικό συμπέρασμα της διαχρονικής προσέγγισης της οικονομικής βάσης των κοινωνικών ομάδων της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Κύπρου, είναι η διαπίστωση της ύπαρξης ευέλικτων τροφοπρομηθευτικών πρακτικών που χαρακτηρίζονται από τη σταθερή εναλλαγή της τροφοπαραγωγής και τροφοσυλλογής ως κεντρικών πυλώνων του τροφοπρομηθευτικού προγράμματος κάθε κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, κατά το πρώιμο στάδιο της Κεραμικής Νεολιθικής φάσης (περίπου μεταξύ 5000–4500/4400 π.Χ.) και κατά την Πρώιμη Χαλκολιθική περίοδο (4000/3900–3500 π.Χ) οι κοινωνικές ομάδες στρέφονται προς την τροφοσυλλογή και την ημιμόνιμη κατοίκηση συνεχίζοντας μια παράδοση πολλών χιλιετιών στην Κύπρο. Ο συγκεκριμένος τρόπος ζωής βασίζεται εν πολλοίς στις συνεχείς μετακινήσεις και σε απλές μορφές κοινωνικής οργάνωσης με κυρίαρχο το στοιχείο της κοινοκτημοσύνης και της έλλειψης ιδιοκτησίας. Αντιθέτως, το δεύτερο ήμισυ της Κεραμικής Νεολιθικής (μεταξύ 4500–4000 π.Χ.) και η Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική περίοδος (3500–2500/2400 π.Χ.) χαρακτηρίζονται από μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς οι οποίοι στηρίζονται στην τροφοπαραγωγή και κατ' επέκτασιν παρουσιάζουν σημάδια οικονομικής εντατικοποίησης, τεχνικής εξειδίκευσης και κοινωνικής πολυπλοκότητας. Αυτή η παρατηρούμενη εναλλαγή εξηγεί εκτός των άλλων και την ένδεια αρχαιολογικών καταλοίπων στις φά-

σεις ημιμόνιμης κατοίκησης, ενώ εάν συνυπολογισθούν και τα στοιχεία σαφούς πολιτισμικής συνέχειας μεταξύ των διαφόρων φάσεων αναιρούνται οι θεωρίες μαζικής εγκατάλειψης της Κύπρου και η ύπαρξη χρονολογικών χασμάτων.

Η ιδιαιτερότητα που εντοπίζεται στην οικονομία διαβίωσης και το αναχρονιστικό τροφοπρομηθευτικό πρόγραμμα των Νεολιθικών-Χαλκολιθικών κατοίκων της Κύπρου δεν συνδέεται σε καμία περίπτωση με κοινωνικο-πολιτισμική «καθυστερήση», περιβαλλοντικούς/κλιματικούς περιορισμούς ή νησιωτική απομόνωση όπως έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν. Αντιθέτως, η εμμονή που διακρίνεται στις προϊστορικές κοινωνικές ομάδες του νησιού όσον αφορά στις ισότιμες κοινωνίες και τις απλές κοινωνικές δομές, φανερώνει την πεισματική, κατά κάποιο τρόπο, διατήρηση ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής αλλά και την ύπαρξη μιας τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας στοιχεία της οποίας εντοπίζονται ήδη από το τέλος της 8^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁰⁹⁶ Οι αποδεδειγμένες επαφές με γειτονικές περιοχές άλλωστε, καθώς και η επιλεκτική εισροή νέων στοιχείων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ. αποτελούν δείγματα του γεγονότος ότι οι κοινότητες της Κύπρου δεν αποκόπτονται από τις εξελίξεις της ευρύτερης ανατολικής Μεσογείου αλλά επιλέγουν με βάση τις ανάγκες τους, διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους και αυτοπροσδιορίζονται θέτοντας συγκεκριμένα πολιτισμικά και κοινωνικά όρια και κριτήρια.

Όσον αφορά στην κοινωνικο-οικονομική αλλαγή, η ολιστική εξέταση των οικονομικών δεδομένων έδειξε ότι αυτή επέρχεται σταδιακά όταν διαταράσσεται η ισορροπία των σχέσεων παραγωγής, είτε πρόκειται για ομάδες που στηρίζονται κατά βάση στην τροφοσυλλογή είτε στην τροφοπαραγωγή. Πιο συγκεκριμένα, η αναλυτική καταγραφή και ερμηνεία ποικίλων αρχαιολογικών δεδομένων και ιδιαίτερα των αποθηκευτικών, υπέδειξε την ύπαρξη ισότιμων κοινωνιών οργανωμένων σε νοικοκυριά καθώς και μηχανισμών διατήρησης της κοινωνικής συνοχής. Όπως συζητήθηκε στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου 6, σε όλες τις περιπτώσεις που η εντεινόμενη απομόνωση και ο ανταγωνισμός των νοικοκυριών οδήγησε σε ανισότητες και διάσπαση του κοινωνικού ιστού, το εποικοδόμημα καταρρέει και τα στοιχεία δείχνουν απότομη επαναφορά είτε απλούστερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης είτε της ισοτιμίας. Το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε στο τέλος της Ακεραμικής Νεολιθικής περιόδου και στο τέλος της Κεραμικής Νεολιθικής, ενώ η κατάρρευση του «Πολιτισμού της Ερήμης» (Μέση Χαλκολιθική περίοδος) οδήγησε πρόσκαιρα σε πιο ακραίες μορφές κοινωνικών ανισοτήτων πριν την επαναφορά στις ισότιμες κοινωνίες της Πρώιμης Χαλκοκρατίας.

Τέλος, αναφορικά με τη μακροχρόνια συζήτηση που έχει προκύψει για την προέλευση του «Πολιτισμού της Φιλιάς» και την έναρξη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, η παρούσα μελέτη και τα συμπεράσματά της κλίνουν προς τις θεωρίες περί εσωτερικών διεργασιών πολιτισμικής αλλαγής και όχι προς την απότομη εισροή εξωκυπριακών στοιχείων και τη μαζική εγκατάσταση νέων πληθυσμών.¹⁰⁹⁷ Η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν αναλογισθεί κανείς τη συχνότητα χρήσης εξωτερικών παραγόντων (αποικισμός, εισβολές, φυσικές καταστροφές κ.ά.) για την εξήγηση της πολιτισμικής αλλαγής στην Κύπρο και στον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Συνεπώς, η επιλογή της σύνδεσης των νεωτεριστικών στοιχείων με τις παρατηρούμενες κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις στο νησί συνιστά μια εναλλακτική πρόταση που πλησιάζει στην πραγματικότητα χωρίς να αγνοεί το ρόλο των κοινωνικών ομάδων που έζησαν και έδρασαν στην Κύπρο και οι οποίες αποτελούν και τους πραγματικούς φορείς της πολιτισμικής αλλαγής.

1096. Βλ. σχετικά Kloukinas και Voskos 2013· Voskos 2018.

1097. Το εν λόγω συμπέρασμα δεν αποκλείει βεβαίως την πιθανότητα μικρής κλίμακας εγκατάστασης πληθυσμών από τις γειτονικές ηπειρωτικές και νησιωτικές περιοχές (πιθανότατα από το νοτιοανατολικό Αιγαίο και τη νοτιοδυτική Ανατολία). Απλώς, το γεγονός αυτό δεν αποτελεί μοναδικό κίνητρο και καθοριστικό παράγοντα της πολιτισμικής αλλαγής που επέρχεται σταδιακά.

Βιβλιογραφία

- Allison, P.M. 1999. «Introduction». Στο *The Archaeology of Household Activities*, επιμ. P.M. Allison, 1–18. London and New York: Routledge.
- Amadio M., και L. Bombardieri. 2019. «Abandonment processes at Middle Bronze Age Erimi: a multi-scalar approach». *Antiquity* 93:1–7.
- Ammerman, A.J., P. Flourentzos, R. Gabrielli, T. Higham, C. McCartney και T. Turnbull. 2008. «Third Report on early sites on Cyprus». *RDAC*:1–32.
- Ammerman, A.J., P. Flourentzos, M. Kaczanowska, J.K. Kozłowski, G. Tsartsidou και S.W. Alexandrowicz. 2018. «Fifth Report: investigations at early sites on Cyprus». *RDAC*:377–411.
- Artzy, M. 1985. «Supply and demand: a study of second millennium Cypriote pottery in the Levant». Στο *Prehistoric Production and Exchange: the Aegean and the Eastern Mediterranean*, επιμ. A.B. Knapp και T. Stech, 93–9. UCLA Institute of Archaeology, Monograph 25. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- Åström, P. 1969. «The economy of Cyprus and its development in the IIInd millennium». *Archaeologia Viva* II.3:73–80.
- Βαλαμώτη, Σ. 1994. «Η επεξεργασία και η αποθήκευση του σιταριού μέσα από αρχαιοβοτανικά δεδομένα: Μία εισαγωγή». Στο «Ο Άρτος ημών», Από το Σιτάρι στο Ψωμί. Γ' Τριήμερο εργασίας, Πήλιο, 10–12 Απριλίου 1992, 46–54. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- . 2009. *Η Αρχαιοβοτανική Έρευνα της Διατροφής στην Προϊστορική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Barber, E.J.W. 1991. *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*. Princeton: Princeton University Press.
- Barker, G., και C. Gamble. 1985. «Beyond domestication: a strategy for investigating the process and consequence of social complexity». Στο *Beyond Domestication in Prehistoric Europe*, επιμ. G. Barker και C. Gamble, 1–31. London: Academic Press.
- Barrett, J.C., και P. Halstead. 2004. *The Emergence of Civilisation Revisited*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 6. Oxford: Oxbow.
- Beck, C.W., E.C. Stout, K.M. Wovkulich, V. Karageorghis και E. Aloupi. 2005. «The uses of Cypriot White-Slip Ware inferred from organic residue analysis». *Ägypten und Levante* 14:13–43.
- Betts, A. 2004. «The chipped stone industry». Στο *Vasilikos Valley Project 8: Excavations at Kalavassos-Ayiou*, επιμ. I.A. Todd και P. Croft, 180–84. *SIMA* 71:8. Sävedalen, Sweden: Paul Åströms Förlag.
- Binford, L. 1978. *Nunamiut Ethnoarchaeology*. New York: Academic Press.
- Bolger, D. 1988. *Erimi-Pamboula: A Chalcolithic Settlement in Cyprus*. *BAR-IS* 443. Oxford: British Archaeological Reports.
- . 1991. «The evolution of the Chalcolithic painted style». *BASOR* 282/283:81–93.
- . 1994. «Engendering Cypriot archaeology: female roles and statuses before the Bronze Age». *OpAth* 20:9–17.
- Bolger D., και L.C. Maguire, επιμ. 2010. *The Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*. Themes from the ancient Near East, BANEA Publication Series, Volume 2. Oxford: Oxbow.
- Boness, D., J. Clarke και Y. Goren. 2015. «Ceramic Neolithic pottery in Cyprus – origin, technology and possible implications for social structure and identity». *Levant* 47:233–54.
- Βοσκός, Ι. 2013. «Κοινωνικο-Οικονομικές Διαστάσεις της Αποθήκευσης στην Κύπρο κατά την Ύστερη Νεολιθική και Χαλκολιθική Περίοδο». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Bourdieu, P. 1992. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bradley, R. 1990. *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braidwood, R.J. 1974. «The Iraq Jarmo Project». Στο *Archaeological Researches in Retrospect*, επιμ. G.R. Willey, 59–83. Cambridge, Massachusetts: Winthrop publishers.

- Button, S.L. 2010. «Resource Stress and Subsistence Practice in Early Prehistoric Cyprus». Διδ. διατρ., University of Michigan.
- Γιαλούρη, Ε. 1994. «Μεταποίηση των σιτηρών κατά τη Νεολιθική περίοδο και την Εποχή του Χαλκού: Πειραματικές προσεγγίσεις». Στο «Ο Άρτος ημών», Από το Σιτάρι στο Ψωμί. Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992, 55-71. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Catapoti, D. 2005. «From "Power" to "Paradigm": Rethinking the Emergence of the "Palatial Phenomenon" in Bronze Age Crete». Διδ. διατρ., University of Sheffield.
- Childe, G. 1936. *Man Makes Himself*. London: Watts.
- Christakis, K.S. 1999α. «Minoan Pithoi and Their Significance for the Household Subsistence Economy of Neopalatial Crete». Διδ. διατρ., University of Bristol.
- . 1999β. «Pithoi and food storage in Neopalatial Crete: a domestic perspective». *WorldArch* 31:1-20.
- . 2005. *Cretan Bronze Age Pithoi: Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age Crete*. Prehistory Monographs 18. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- . 2008. *The Politics of Storage: Storage and Sociopolitical Complexity in Neopalatial Crete*. Prehistory Monographs 25. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- . 2011. «Redistribution and political economies in Bronze Age Crete». *AJA* 115(2):197-205.
- Clark, J.G.D. 1939. *Archaeology and Society*. London: Methuen.
- . 1952. *Prehistoric Europe: The Economic Basis*. London: Methuen.
- . 1989. *Economic Prehistory: Papers on Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarke, D.L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.
- . 1976. «Mesolithic Europe: the economic basis». Στο *Problems in Economic and Social Archaeology*, επιμ. G. de G. Sieveking, I.H. Longworth και K.E. Wilson, 449-81. London: Duckworth.
- . 1977. *Spatial Archaeology*. New York: Academic Press.
- Clarke, J. 2001. «Style and society in Ceramic Neolithic Cyprus». *Levant* 33:65-80.
- . 2004. «Excavations at Kalavassos-Kokkinogia and Kalavassos-Pampoules 2002-3». *RDAC*:51-71.
- . 2007. *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia BC*. Oxford: Oxbow.
- . 2009. «Excavations at Kalavassos-Kokkinogia, 2004 to 2007». *RDAC*:39-57.
- Clark, J., και W.J. Parry. 1990. «Craft specialization and cultural complexity». *Research in Economic Anthropology* 12:289-346.
- Clarke, J.T., και I.A. Todd. 1993. «The field survey of Kalavassos Pampoules». *RDAC*:11-28.
- Costin, C.L. 1991. «Craft specialization: issues in defining, documenting and explaining the organization of production». Στο *Archaeological Method and Theory* 3, επιμ. M.B. Schiffer, 1-56. Tucson: University of Arizona Press.
- Croft, P. 1991. «Man and beast in Chalcolithic Cyprus». *BASOR* 282/283:63-79.
- . 2004. «Mammalian fauna». Στο *Vasilikos Valley Project 8: Excavations at Kalavassos-Ayious*, επιμ. I.A. Todd και P. Croft, 200-11. *SIMA* 71:8. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- . 2010. «Herds lost in time: animal remains from the 1969-1970 excavation seasons at the Ceramic Neolithic settlement of Philia-Drakos Site A, Cyprus». Στο *Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, επιμ. D. Bolger και L.C. Maguire, 131-37. Oxford: Oxbow.
- Cucchi, T. 2005. «The passive transportation of the house mouse (*Mus musculus domesticus*) to Cyprus: new indirect evidence of intensive neolithic navigation in Eastern Mediterranean». Στο *Archaeozoology of the Near East VI: Proceedings of the Sixth International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas*, επιμ. H. Buitenhuis, A.M. Choyke, L.A. Martin, L. Bartosiewicz, και M.E. Mashkour, 61-77. ARC Publications 123. Groningen: ARC Publications.
- Cucchi, T., J.D. Vigne, J.C. Auffray, P. Croft και E. Peltenburg. 2002. «Introduction involontaire de la souris domestique (*Mus musculus domesticus*) à Chypre dès le Néolithique précéramique ancien (fin IXe et VIIIe millénaires av. J.-C.)». *Comptes Rendus Palévol* 1: 235-41.
- Cucchi, T., J.D. Vigne και J.C. Auffray. 2005. «First occurrence of the house mouse (*Mus musculus domesticus* Schwarz and Schwarz, 1943) in the Western Mediterranean: a zooarchaeological revision of sub-

- fossil occurrences». *Biological Journal of the Linnean Society* 84: 429–45.
- Currid, J.D., και A. Navon. 1989. «Iron Age pits and the Lahav (Tell Halif) Grain Storage Project». *BASOR* 273:67–78.
- Dance, S.P. 1961. «The shells». Στο *Sotira*, επιμ. P. Dikaios, 237–38. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Deimel, A. 1931. Šumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger: Abschluss der Einzelstudien und Zusammenfassung der Hauptresultate. *AnalOr* 2. Rome: Pontificio Istituto Biblico.
- Demarrais, E. 2005. «Holistic/Contextual Archaeology». Στο *Archaeology: The Key Concepts*, επιμ. C. Renfrew και P. Bahn, 141–46. London and New York: Routledge.
- Dennel, R. 1983. *European Economic Prehistory: A New Approach*. New York: Academic Press.
- Δημητρίου, Σ. 1979. «Ο Marcel Mauss και η Οικονομική ανθρωπολογία». Στο *Το Δώρο: Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής στις Αρχαϊκές Κοινωνίες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Dietler, M., και B. Hayden. 2001. «Digesting the feast: good to eat, good to drink, good to think». Στο *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*, επιμ. M. Dietler και B. Hayden, 1–20. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Dikaios, P. 1936. «The excavations at Erimi, 1933–1935: Final Report». *RDAC*:1–81.
- . 1953. *Khirokitia*. Oxford: Oxford University Press.
- . 1961. *Sotira*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- . 1962. «The Stone Age». Στο *Swedish Cyprus Expedition IV.1A. The Stone Age and Early Bronze Age*, επιμ. P. Dikaios και J.R. Stewart, 1–204. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Ducos, P. 1965. «Le daim a Chypre aux epoques prehistoriques». *RDAC*:1–9.
- Düring, B.S., V. Klinkenberg, T. Sonnemann, C. Paraskeva, P. Croft και E. Souter. 2018. «Excavations at Chlorakas-Palloures: New light on Chalcolithic Cyprus». *RDAC*:467–90.
- Earle, T.K. 1982. «Prehistoric economics and the archaeology of exchange». Στο *Contexts for Prehistoric Exchange*, επιμ. J.E. Ericson και T.K. Earle, 1–12. New York: Academic Press.
- . 1985. «Prehistoric economics and the evolution of social complexity: a commentary». Στο *Prehistoric production and exchange: the Aegean and the East Mediterranean*, επιμ. A.B. Knapp και T. Stech, 106–11. UCLA Institute of Archaeology, Monograph 25. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- . 1999. «Production and exchange in Prehistory». Στο *Companion Encyclopedia of Archaeology*, Τόμος I, επιμ. G. Barker, 608–36. London: Routledge.
- . 2011. «Redistribution and the Political Economy: the evolution of an idea». *AJA* 115(2):237–44.
- Earle, T.K., και T.N. D'Altroy. 1982. «Storage facilities and state finance in the Upper Mantaro valley, Peru». Στο *Contexts for Prehistoric Exchange*, επιμ. J.E. Ericson και T.K. Earle, 265–90. New York: Academic Press.
- Earle, T.K., και J.E. Ericson, επιμ. 1977. *Exchange Systems in Prehistory*. New York: Academic Press.
- Ericson, J.E., και T.K. Earle, επιμ. 1982. *Contexts for Prehistoric Exchange*. New York: Academic Press.
- Evershed, R.P. 2000. «Biomolecular analysis by organic mass spectrometry». Στο *Modern Analytical Methods in Art and Archaeology*, επιμ. E. Cilberto και G. Spoto, 177–239. New York: John Wiley and Sons Ltd.
- . 2008α. «Organic residue analysis in Archaeology: the archaeological biomarker revolution». *Archaeometry* 50: 895–924.
- . 2008β. «Experimental approaches to the interpretation of absorbed organic residues in archaeological ceramics». *WorldArch* 40: 26–47.
- Finley, M.I. 1973. *The Ancient Economy*. Sather Classical Lectures 43. Berkeley: University of California Press.
- Firth, R. 1967. «Themes in economic anthropology: a general comment». Στο *Themes in Economic Anthropology*, επιμ. R. Firth, 1–28. London: Tavistock.
- Flannery, K. 1968. «Archaeological systems theory and early Mesoamerica». Στο *Anthropological Archaeology in the Americas*, επιμ. B.J. Meggers, 67–87. Washington: Anthropological Society of Washington.
- . 1969. «Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East». Στο *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, επιμ. P.J. Ucko και G.W. Dimbleby, 73–100. Chicago: Aldine.

- . 1972. «The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East: a comparative study». Στο *Man, Settlement and Urbanism*, επιμ. P.J. Ucko, R. Tringham και G.W. Dimbleby, 23–53. London: Duckworth.
- Φλούδα, Γ.Σ. 2006. «Η Διαχείριση της Συλλογής και της Αποθήκευσης των Αγαθών στις Μυκηναϊκές Ανακτορικές Επικράτειες της Νότιας Ηπειρωτικής Ελλάδας». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Flourentzos, P. 2008. *The Neolithic Settlement of Paralimni*. Lefkosia: Department of Antiquities.
- Frankel, D. 2000. «Migration and ethnicity in prehistoric Cyprus: technology as *habitus*». *EJA*:167–87.
- Friedman, J. 1974. «Marxism, Structuralism and vulgar Materialism». *MAN* 9:444–69.
- Galaty, M.L., D. Nakassis και W.A. Parkinson, επιμ. 2011. «Redistribution in Aegean Palatial Societies». *AJA* 115(2):175–244.
- Gale, N.H. 1991. «Metals and metallurgy in the Chalcolithic period». *BASOR* 282/283:37–61.
- Garfinkel, Y., D. Ben-Shlomo και T. Kuperman. 2009. «Large-scale storage of grain surplus in the sixth millennium BC: the silos of Tel Tsaf». *Antiquity* 83:309–25.
- Gathercole, P. 2005. «Childe's revolutions». Στο *Archaeology: The Key Concepts*, επιμ. C. Renfrew και P. Bahn, 35–41. London and New York: Routledge.
- Giddens, A. 1993. *The Giddens Reader*, επιμ. P. Cassell. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gilman, A. 1984. «Explaining the Upper Palaeolithic revolution». Στο *Marxist Perspectives in Archaeology*, επιμ. M. Spriggs, 115–26. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gjerstad, E., J. Lindos, E. Sjöqvist και A. Westholm. 1934. *Swedish Cyprus Expedition I, II: Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927–1931*. Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.
- Gledhill, J., και M.J. Rowlands. 1982. «Materialism and socio-economic process in multi-linear evolution». Στο *Ranking, Resource and Exchange: Aspects of the Archaeology of the Early European Society*, επιμ. C. Renfrew και S. Shennan, 144–49. Cambridge: Cambridge University Press.
- Godelier, M. 2005. *Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Τόμος Α'. Μτφ. Θεόδωρος Παραδέλλης. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Gregg, S.A. 1988. *Foragers and Farmers: Population Interaction and Agricultural Expansion in Prehistoric Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gregory, C.A. 1984. «The economy and kinship: a critical examination of some ideas of Marx and Lévi-Strauss». Στο *Marxist Perspectives in Archaeology*, επιμ. M. Spriggs, 11–21. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hadjisavvas, S. 1993. «The economy of the olive». Στο *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. V. Karageorghis και D. Michaelides, 127–38. Nicosia: University of Cyprus and the Bank of Cyprus.
- Halperin, R.H. 1994. *Cultural Economies Past and Present*. Austin: University of Texas Press.
- Halstead, P. 1989. «The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece». Στο *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, επιμ. P. Halstead και J. O'Shea, 68–80. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 1994. «The North-South divide: regional paths to complexity in Prehistoric Greece». Στο *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, επιμ. C. Mathers και S. Stoddart, 195–219. Sheffield: J.R. Collis.
- . 1995. «From sharing to hoarding: the Neolithic foundations of Aegean Bronze Age society?» Στο *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, επιμ. R. Laffineur και W.D. Niemeir, 11–21. *Aegeum* 12. Liege: University of Liege.¹
- . 1999. «Neighbours from hell? The household in Neolithic Greece». Στο *Neolithic Society in Greece*, επιμ. P. Halstead, 77–95. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 2. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- . 2004. «Life after Mediterranean polyculture: the subsistence subsystem and the emergence of civilisation revisited». Στο *The Emergence of Civilisation Revisited*, επιμ. J.C. Barrett και P. Halstead, 189–206. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 6. Oxford: Oxbow.

- . 2011. «Redistribution in Aegean palatial societies: terminology, scale and significance». *AJA* 115(2):229–35.
- Halstead, P., και J. O’Shea. 1982. «A friend in need is a friend indeed: social storage and the origins of social ranking». Στο *Ranking, Resource and Exchange: Aspects of the Archaeology of the Early European Society*, επιμ. C. Renfrew και S. Shennan, 92–9. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 1989. «Introduction: cultural responses to risk and uncertainty». Στο *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, επιμ. P. Halstead και J. O’Shea, 1–7. Cambridge: Cambridge University Press.
- Held, S. 1989. «Early Prehistoric Island Archaeology in Cyprus: Configuration of Formative Culture Growth from the Pleistocene/Holocene Boundary to the Mid-3rd Millennium B.C.». Διδ. διατρ., University of London.
- . 1993. «Insularity as a modifier of cultural change: the case of prehistoric Cyprus». *BASOR* 292: 25–33.
- Hendon, J.A. 2000. «Having and holding: storage, memory, knowledge and social relations». *American Anthropologist* 102:42–53.
- Heywood, H., S. Swiny, D. Whittingham και P. Croft. 1981. «Erimi revisited». *RDAC*:24–42.
- Higgs, E.S., επιμ. 1972. *Papers in Economic Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , επιμ. 1975. *Palaeoeconomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Higgs, E.S., και M.R. Jarman. 1975. «Palaeoeconomy». Στο *Palaeoeconomy*, επιμ. E.S. Higgs, 1–7. Cambridge: Cambridge University Press.
- Higgs, E.S., και C. Vita-Finzi. 1972. «Prehistoric economies: a territorial approach». Στο *Papers in Economic Prehistory*, επιμ. E.S. Higgs, 27–36. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hillman, G. 1981. «Reconstructing crop husbandry practices from charred remains of crops». Στο *Farming Practice in British Prehistory*, επιμ. R. Mercer, 123–62. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- . 1984. «Traditional husbandry and processing of archaic cereals in recent times: the operations, products and equipment which might feature in Sumerian texts, part I: the glume wheats». *Bulletin on Sumerian Agriculture* 1:114–52.
- Hodder, I. 1982. «Toward a contextual approach to prehistoric exchange». Στο *Contexts for Prehistoric Exchange*, επιμ. J.E. Ericson και T.K. Earle, 199–211. New York: Academic Press.
- . 2002. *Διαβάζοντας το παρελθόν*. Μτφ. Π. Μουτζουρίδης, Κ. Νικολέντζος, Μ. Τσούλη. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Horden, P., και N. Purcell. 2000. *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hult, G. 1983. *Bronze Age Ashlar Masonry in the Eastern Mediterranean. Cyprus, Ugarit and Neighbouring Regions*. *SIMA* 66. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Ingold, T. 1983. «The significance of storage in hunting societies». *MAN* 18:553–71.
- Jacovides, A.O. 1985. «La vie quotidienne à Chypre à travers l’œuvre de Dimitris Lipertis». Στο *Chypre: La Vie Quotidienne de l’antiquité à nos jours*, επιμ. Y. de Siké, 149–60. Actes du Colloque. Paris: Musée de l’Homme.
- Karageorghis, V., και D. Michaelides, επιμ. 1996. *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*. Nicosia: University of Cyprus and the Bank of Cyprus.
- Καραλή, Λ. 2019. «Τα βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα: Όστρεα και οστά». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη και Ι. Βοσκός, 349–375. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμος 1. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Kent, S. 1999. «The archaeological visibility of storage: delineating storage from trash areas». *AmerAnt* 64:79–94.
- Keswani, P.S. 1989. «The pithoi and other plain ware vessels». Στο *Vasilikos Valley Project 3: Kalavastos-Ayios Dhimitrios II. Ceramics, Objects, Tombs, Specialist Studies*, επιμ. A. South, P. Russell και P.S. Keswani, 12–21. *SIMA* 71:3. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- . 1993. «Models of local exchange in Late Bronze Age Cyprus». *BASOR* 292:73–83.
- King, J.E. 1953. «Appendix III: Mammal bones from Khirokitia and Erimi». Στο *Khirokitia*, επιμ. P. Dikaios, 431–37. Oxford: Oxford University Press.

- Kloukinas, D., και I. Voskos. 2013. «Identity mapping in prehistoric Cyprus: cultural divergence and consolidation during the Neolithic period». Στο *SOMA 2012, Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012, Vol. I*, επιμ. L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi και S. Valentini, 313–20. *BAR-IS* 2581 (I). Oxford: Archaeopress.
- Knapp, A.B. 1985. «Production and exchange in the Aegean and eastern Mediterranean: an overview». Στο *Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and the East Mediterranean*, επιμ. A.B. Knapp και T. Stech, 1–11. UCLA Institute of Archaeology, Monograph 25. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- . 1986α. *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*. *SIMA Pocketbook* 42. Göteborg, Sweden: Paul Åströms Förlag.
- . 1986β. «Production, exchange and socio-political complexity on Bronze Age Cyprus». *OJA*:35–60.
- . 1994. «Emergence, development and decline on Bronze Age Cyprus». Στο *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, επιμ. C. Mathers και S. Stoddart, 271–304. Sheffield Archaeological Monographs 8. Sheffield: J.R. Collis Publications.
- . 2001. «Archaeology and ethnicity: a dangerous liaison». *Archaeologia Cypria* 4:29–46.
- . 2008. *Prehistoric and Protohistoric Cyprus: Identity, Insularity and Connectivity*. Oxford: Oxford University Press.
- . 2013. *The Archaeology of Prehistoric Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge World Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knapp, A.B., και T. Stech, επιμ. 1985. *Prehistoric Production and Exchange: the Aegean and the Eastern Mediterranean*. UCLA Institute of Archaeology, Monograph 25. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- Knapp, A.B., S.O. Held και S.W. Manning. 1994. «The prehistory of Cyprus: problems and prospects». *Journal of World Prehistory* 8:377–453.
- Kolb, C.C. 1985. «Demographic estimates in Archaeology: contributions from Ethnoarchaeology on Mesoamerican peasants. *CurrAnthr* 26:581–600.
- Κόνσολα, Ν. 1994. «Οι σιτοβολώνες στην προϊστορία: Μία χωροταξική και κοινωνική προσέγγιση». Στο «Ο Άρτος ημών», Από το Σιτάρι στο Ψωμί. Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο, 10–12 Απριλίου 1992, 19–32. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Krestos, V. 1956. «Cypriote storage pits». *Antiquity* 30: 223.
- Κρίγκα, Δ. 2002. «Μορφή και λειτουργία των Αποθηκευτικών Χώρων στις Οικίες των Αρχών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον Αιγαϊακό Χώρο (Οικιστικές Θέσεις στην Κρήτη, Ακρωτήρι Θήρας, Αγία Ειρήνη Κέας). Η Περίπτωση του Τομέα Α στο Ακρωτήρι Θήρας». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Kyllo, M. 1982. «The botanical remains». Στο *Vrysi: a Subterranean Settlement in Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 90–3 και 415–36. Warminster: Aris and Phillips.
- Κωτσάκης, Κ. 1983. «Κεραμική Τεχνολογία και Κεραμική Διαφοροποίηση: Προβλήματα της Γραπτής Κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- . 1992. «Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής. Ιθαγενής ή άποικος;» Στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία (στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη)*, επιμ. Ε. Κυπραίου, 120–35. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 48. Αθήνα: Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Le Brun, A. 1996. «L'économie de Chypre au Néolithique». Στο *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. V. Karageorghis και D. Michaelides, 1–15. Nicosia: University of Cyprus and the Bank of Cyprus.
- Legge, A.J. 1982α. «The vertebrate fauna». Στο *Vrysi: a Subterranean Settlement in Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 76–87 και 401–14. Warminster: Aris and Phillips.
- . 1982β. «Flotation samples». Στο *Vrysi: a Subterranean Settlement in Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 88–90. Warminster: Aris and Phillips.
- . 1982γ. «Ayios Epiktitos: the recent farming economy». Στο *Vrysi: a Subterranean Settlement in Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 14–20. Warminster: Aris and Phillips.
- Lucas, L. 2014. *Crops, Culture and Contact in Prehistoric Cyprus*. *BAR-IS* 2639. Oxford: Archaeopress.

- McCartney, C. 2007. «Lithics». Στο *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia BC*, επιμ. J. Clarke, 72–90. Oxford: Oxbow books.
- . 2010. «Outside the corridor? The neolithisation of Cyprus». Στο *Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, επιμ. D. Bolger και L.C. Maguire, 185–96. Oxford: Oxbow.
- Maliszewski, D. 2007. «Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age sites in Northwestern Cyprus: first assessment». *RDAC*:87–103.
- Manning, S.W. 1993. «Prestige, distinction and competition: the anatomy of socioeconomic complexity in fourth to second Millennium B.C.E. Cyprus». *BASOR* 292:35–58.
- . 2013. «Appendix: a new radiocarbon chronology for prehistoric and protohistoric Cyprus». Στο *The Archaeology of Prehistoric Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*, επιμ. A.B. Knapp, 485–533. Cambridge World Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μαντζουράνη, Ε. 1994. «Το ανθρωπόμορφο ειδώλιο από το Νεολιθικό οικισμό Καντού *Κουφόβουνος*». *RDAC*:31–8.
- . 2001. *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- . 2009. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Α'. Στρωματογραφία και Αρχιτεκτονική*, Τόμοι Α' 1 – Α' 2. Λευκωσία: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου.
- . 2019α. «Τα λίθινα ειδώλια και τα πήλινα αντικείμενα». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη και Ι. Βοσκόσ, 305–15. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμος 1. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- . 2019β. «Τα μικροαντικείμενα». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη και Ι. Βοσκόσ, 317–47. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμος 1. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μαντζουράνη, Ε., και Ι. Βοσκόσ, επιμ. 2019α. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα*. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμοι 1–2. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μαντζουράνη, Ε., και Ι. Βοσκόσ, 2019β. «Η κεραμική τεχνολογία και παραγωγή». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη και Ι. Βοσκόσ, 17–147. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμος 1. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μαντζουράνη, Ε., Δ. Καταπότη, και Ι. Βοσκόσ. 2019. «Η τεχνολογία του λειασμένου λίθου: εργαλεία και άλλα τέχνηρα». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη και Ι. Βοσκόσ, 149–280. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμος 1. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Mantzourani, E. 2003. «Kantou-Kouphounos: a Late Neolithic site in the Limassol District». Στο *Le Néolithique de Chypre, Acts du Colloque International*, επιμ. J. Guilaine και A. Le Brun, 85–98. *BCH Suppl.* 43. Athens: École Française D' Athènes.
- Mantzourani, E., και D. Catapoti. 2004. «Histories carved in stone: ground stone tool production and consumption in the Limassol District during the Late Neolithic». *RDAC*:1–17.
- Mantzourani, E., και Liritzis, I. 2006. «Chemical analysis of pottery samples from Late Neolithic Kantou-Kouphounos and Sotira-Tepes». *RDAC*:63–76.
- Μαργαρίτη, Ε. 2019. «Τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη και Ι. Βοσκόσ, 377–91. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμος 1. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Margomenou, D. 2005. «Food Storage, Surplus and the Emergence of Institutionalized Inequality: A Study of Storage Jars and Food Storage for Central Northern Greece in the Late Bronze Age and Early Iron Age». Διδ. διατρ., University of Michigan, Ann Arbor.
- Margomenou, D., και M. Roumpou. 2011. «Storage technologies as embedded social practices: studying pithos storage in prehistoric Northern Greece». Στο *Tracing Social Networks Through Studying Technologies: A Diachronical Perspective from the Aegean*, επιμ. A. Brysbaert, 126–42. London: Routledge.
- Miller, D., και C. Tilley. 1984. *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nakassis, D., W.A. Parkinson και M.L. Galaty. 2011. «Redistributive economies from a theoretical and cross-cultural perspective». *AJA* 115(2):177–84.

- Naroll, R. 1962. «Floor area and settlement population». *AmerAnt* 27:587–89.
- Narotzky, S. 2007. *Οικονομική Ανθρωπολογία. Νέοι Προσανατολισμοί*. Μτφ. Αθηνά Σίμογλου. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Nikolakopoulou, I. 2002. «Storage, Storage Facilities and Island Economy: The Evidence from LCI Akrotiri, Thera». Διδ. διατρ., University of Bristol.
- O'Shea, J. 1981. «Coping with scarcity: exchange and social storage». Στο *Economic Archaeology; Towards an Integration of Ecological and Social Approaches*, επιμ. A. Sheridan και G. Bailey, 167–83. *BAR-IS* 96. Oxford: British Archaeological Reports.
- . 1989. «The role of wild resources in small-scale agricultural systems: tales from the Lakes and the Plains». Στο *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, επιμ. P. Halstead και J. O'Shea, 57–67. Cambridge: Cambridge University Press.
- Παναγίδης, Γ., και Μαντζουράνη, Ε. 2009. «Η γεωλογία της περιοχής του Καντού». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Α'. Στρωματογραφία και Αρχιτεκτονική*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη, 12. Λευκωσία: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου.
- Papaconstantinou, D. 2002. «Life cycles and the dynamics of domestic architecture: households in Neolithic Cyprus». Στο *Engendering Aphrodite: Women and Society in Ancient Cyprus*, επιμ. D. Bolger and N. Serwint, 33–51. *ASOR Archaeological Reports* 7. *CAARI Monographs* vol. 3. Boston: American Schools of Oriental Research.
- . 2010. «Abandonment processes and closure ceremonies in prehistoric Cyprus: in search of ritual». Στο *Development of Pre-State communities in the ancient Near East: studies in honour of Edgar Peltenburg*, επιμ. D. Bolger and L.C. Maguire, 29–37. *BANEA publication series* 2. Oxford: Oxbow books.
- . 2013. «Settlement planning and architecture». Στο *Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean, Vol. II, Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 129–160. Turnhout: Brepols.
- Παπαγιάννη, Α.Δ. 2012. «Η Συμβολή της Μικροπανίδας στη Μελέτη του Παλαιοπεριβάλλοντος του Αιγαίου: Οι Περιπτώσεις Ακρωτηρίου Θήρας, Μόχλου και Μινωικών Χανίων Κρήτης». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαγιάννη, Δ. 2019. «Η τεχνολογία του λαξευμένου λίθου». Στο *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β': Τα Κινητά Ευρήματα*, επιμ. Ε. Μαντζουράνη και Ι. Βοσκόκ, 281–304. Σειρά Μονογραφιών AURA 1, Τόμος 1. Αθήνα: AURA και Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Papagianni, D. 1997. «Late Neolithic flint technologies in Cyprus». *Lithics* 17/18:70–81.
- Papathanasiou, A, T. Theodoropoulou και S.M. Valamoti. 2013. «The quest for prehistoric meals: towards an understanding of past diets in the Aegean: integrating stable isotope analysis, archaeobotany and zooarchaeology». Στο *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a Better Integration of Archaeology and Science*, επιμ. S. Voutsaki και S.M. Valamoti, 19–31. *Pharos Supplement* 1. Leuven: Peeters.
- Parkinson, W.A., D. Nakassis και M.L. Galaty. 2013. «Crafts, specialists, and markets in Mycenaean Greece. Introduction». *AJA* 117:413–22.
- Peake, H.J.E., και H.J. Fleure. 1927. *The Corridors of Time*. Vol. 3. *Peasants and Potters*. Oxford: Oxford University Press.
- Pearson, H.W. 1957. «The economy has no surplus: critique of a theory of development». Στο *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, επιμ. K. Polanyi, C.M. Arensberg και H.W. Pearson, 320–39. Glencoe: Free Press.
- Πελεγρίνης, Θ. 2004. *Λεξικό της Φιλοσοφίας: Οι έννοιες, οι Θεωρίες, τα Ρεύματα και τα Πρόσωπα/Εξάγλυση Ορολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Peltenburg, E.J. 1978. «The Sotira Culture: regional diversity and cultural unity in Late Neolithic Cyprus». *Levant* 10:55–74.
- . 1982α. *Vrysi: a Subterranean Settlement in Cyprus*. Warminster: Aris and Phillips.
- . 1982β. *Recent Developments in the Later Prehistory of Cyprus*. *SIMA-PB* 16. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- . 1985. «Pattern and purpose in the prehistoric Cypriot village of Ayios Epiktitos Vrysi». Στο *Chypre: La Vie Quotidienne de l'antiquité à nos jours*, Actes du Colloque, επιμ. Y. de Siké, 46–64. Paris: Musée de l'Homme.

- . 1989. «The beginnings of religion in Cyprus». Στο *Early Society in Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 108–26. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- . 1991α. «Kissonerga Mosphilia: a major Chalcolithic site in Cyprus». *BASOR* 282/283:17–35.
- . 1991β. «Local exchange in Prehistoric Cyprus: an initial assessment of picrolite». *BASOR* 282/283:107–26.
- . 1993. «Settlement discontinuity and resistance to complexity in Cyprus, ca. 4500–2500 B.C.E.». *BASOR* 292:9–23.
- . 1996. «From isolation to state formation in Cyprus, c. 3500 – 1500 B.C.». Στο *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. V. Karageorghis και D. Michaelides, 17–44. Nicosia: University of Cyprus and the Bank of Cyprus.
- . 2003. «Incorporated houses, memory and identity in Prehistoric Cyprus: inferences from Ayios Epiktitos-Vrysi». Στο *Le Néolithique de Chypre*, Acts du Colloque International, επιμ. J. Guilaine και A. Le Brun, 99–118. *BCH Suppl.* 43. Athens: École Française D' Athènes.
- . 2004. «Social space in early sedentary communities of Southwest Asia and Cyprus». Στο *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of the Recent Discoveries on Cyprus*, επιμ. E. Peltenburg και A. Wasse, 71–89. Levant Supplementary Series 1. Oxford: Oxbow.
- Peltenburg E.J., επιμ. 2006. *The Chalcolithic Cemetery of Souskiou-Vathyrkakas, Cyprus: Investigations of Four Missions from 1950 to 1997*. Department of Antiquities Cyprus.
- Peltenburg, E.J., και E. Goring. 1991. «Terracotta figurines and ritual at Kissonerga-Mosphilia». Στο *Cypriote Terracottas, Proceedings of the 1st International Conference of Cypriote Studies*, επιμ. F. Vandenaabeele και R. Laffineur, 17–26. Brussels-Liège: Leventis Foundation, Free University Brussels; Université de Liège.
- Peltenburg, E.J., και A. Wasse, επιμ. 2004. *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus*. Levant Supplementary Series 1. Oxford: Oxbow.
- Peltenburg, E.J., D. Baird, A. Betts, S. Colledge, P. Croft, C. Elliott, T. Lawrence, D.A. Lunt, K. Niklasson, J. Renault-Miskovsky, J.S. Ridout-Sharpe, E. Slater, J.D. Stewart και C. Xenophontos. 1985. *Lemba Archaeological Project Vol. I. Excavations at Lemba Lakkous, 1976–1983*. *SIMA* Vol. 70:1. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg, E.J., A. Betts, D. Bolger, P. Croft, C. Elliott, E. Goring, M.A. Murray, J.S. Ridout-Sharpe και G. Thomas. 1991. *Lemba Archaeological Project Vol. II.2. A Ceremonial Area at Kissonerga*. *SIMA* Vol. 70:3. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg, E.J., D. Bolger, P. Croft, E. Goring, B. Irving, D.A. Lunt, S.W. Manning, M.A. Murray, C. McCartney, J. Ridout-Sharpe, G. Thomas, M.E. Watt και C. Elliott-Xenophontos. 1998. *Lemba Archaeological Project Vol. II.1A. Excavations at Kissonerga-Mosphilia*. *SIMA* Vol. 70:2. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg, E.J., D. Bolger, S. Colledge, P. Croft, S.C. Fox, E. Goring, A. Jackson, D.A. Lunt, C. McCartney, M.A. Murray, J. Ridout-Sharpe, G. Thomas και M.E. Watt. 2003. *Lemba Archaeological Project, Cyprus Vol. III.1. The Colonisation and Settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia 1976–1996*. *SIMA* Vol. 70:4. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg E.J., D. Bolger, M. Kinsey, A. McCarthy, C. McCartney, και D. Sewell. 2006. «Investigations at Souskiou-Laona settlement, Dhiarizos valley, 2005». *RDAC*:77–105.
- Perlès, C. 1992. «Systems of exchange and organization of production in Neolithic Greece». *JMA* 5/2:115–64.
- Perlès, C., και K.D. Vitelli. 1999. «Craft specialization in the Greek Neolithic». Στο *Neolithic Society in Greece*, επιμ. P. Halstead, 96–107. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 2. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Pilides, D. 1996. «Storage jars as evidence of the economy of Cyprus in the Late Bronze Age». Στο *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, επιμ. V. Karageorghis και D. Michaelides, 107–26. Nicosia: University of Cyprus and the Bank of Cyprus.
- . 2000. *Pithoi of the Late Bronze Age in Cyprus*. Nicosia: Department of Antiquities.
- Polanyi, K. 1944. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. New York: Farrar and Rinehart.
- . 1957. «The economy as instituted process». Στο *Trade and Market in the Early Empires. Economies in*

- History and Theory*, επιμ. K. Polanyi, C.M. Arensberg και H.W. Pearson, 243–70. Glencoe: Free Press.
- —. 1968. *Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, επιμ. G. Dalton. Boston: Beacon Press.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2000. «Αποθήκευση και φύλαξη αγαθών στον ΥΚ Ι οικισμό του Ακρωτηρίου Θήρας». *ArchEph* 139:65–94.
- Portugali, Y., και A.B. Knapp. 1985. «Cyprus and the Aegean: a spatial analysis of interaction in the 17th–14th centuries B.C.» Στο *Prehistoric Production and Exchange: the Aegean and the Eastern Mediterranean*, επιμ. A.B. Knapp και T. Stech, 44–69. UCLA Institute of Archaeology, Monograph 25. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- Psaraki, K., M Roumpou, V. Aravantinos και N. Kalogeropoulos. 2013. «Food storage and household economy at late Early Helladic II Thebes: an interdisciplinary approach». Στο *Subsistence, Economy and Society in the Greek World. Improving the Integration of Archaeology and Science*, επιμ. S. Voutsaki και S.M. Valamoti, 89–102. Pharos Supplement 1. Leuven: Peeters.
- Pullen, D.J. 2013. «Crafts, specialists and markets in Mycenaean Greece. Exchanging the Mycenaean economy». *AJA* 117:437–45.
- Pumpelly, R., επιμ. 1908. *Explorations in Turkestan*. Washington: Carnegie Institution of Washington.
- Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen.
- —. 1982. *Towards an Archaeology of Mind* (Inaugural Lecture). Cambridge: Cambridge University Press.
- Renfrew, C., και J.F. Cherry, επιμ. 1986. *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renfrew, C., και S. Shennan, επιμ. 1982. *Ranking, Resource and Exchange: Aspects of the Archaeology of Early European Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renfrew, C., και C. Scarre. επιμ. 1998. *Cognition and Material Culture: The Archaeology of Symbolic Storage*. McDonald Institute Monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Renfrew, C., και E.B.W. Zubrow, επιμ. 1994. *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renger, J. 1994. «On economic structures in ancient Mesopotamia». *Orientalia* 63:157–208.
- —. 1995. «Institutional, communal, and individual ownership or possession of arable land in ancient Mesopotamia from the end of the fourth to the end of the first Millennium B.C.». *Chicago Kent Law Review* 71:269–319.
- Reynolds, P.J. 1974. «Experimental Iron Age storage pits: an interim report». *PPS* 40:118–31.
- —. 1979. «A general report of underground grain storage experiments at the Butser Ancient Farm Research Project». Στο *Les Techniques de Conservation des Grains à Long Terme. Leur Rôle dans la Dynamique des Systèmes de Cultures et des Sociétés*, επιμ. M. Gast και F. Sigaut, 70–88. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Ridout, J.S. 1982. «The Mollusca». Στο *Vrysi: a Subterranean Settlement in Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 93–5 και 437–52. Warminster: Aris and Phillips.
- Roffet-Salque, M., J. Dunne, D.T. Altoft, E. Casanova, L.J.E. Cramp, J. Smyth, H.L. Whelton και R.P. Evershed. 2017. «From the inside out: upscaling organic residue analysis of archaeological ceramics». *JAS Reports* 16:627–40.
- Rosenberg, D., Y. Garfinkel και F. Klimscha. 2017. «Large-scale storage and storage symbolism in the ancient Near East: a clay silo model from Tel Tsaf». *Antiquity* 91:885–900.
- Roumpou, M., K. Psaraki, V. Aravantinos και C. Heron. 2007. «Early Bronze Age cooking vessels from Thebes: organic residue analysis and archaeological implications». Στο *Cooking up the Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, επιμ. C. Mee και J. Renard, 158–73. Oxford: Oxbow.
- Roumpou, M., N.S. Müller, N. Kalogeropoulos, P.M. Day, I. Nikolakopoulou και V. Kilikoglou. 2013. «An interdisciplinary approach to the study of cooking vessels from Bronze Age Akrotiri, Thera». Στο *Subsistence, Economy and Society in the Greek World. Improving the Integration of Archaeology and Science*, επιμ. S. Voutsaki και S.M. Valamoti, 33–46. Pharos Supplement 1. Leuven: Peeters.
- Rowley-Conwy, P., και M. Zvelebil. 1989. «Saving it for later: storage by prehistoric hunter-gatherers in

- Europe». Στο *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, επιμ. P. Halstead και J. O'Shea, 40–56. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runnels, C.N. 1985. «Trade and the demand for millstones in southern Greece in the Neolithic and the Early Bronze Age». Στο *Prehistoric production and exchange: the Aegean and the East Mediterranean*, επιμ. A.B. Knapp και T. Stech, 30–43. UCLA Institute of Archaeology, Monograph 25. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- Rupp, D.W., J.T. Clarke, C. D'Annibale και R.H. King. 1993. «The Western Cyprus Project: 1992 Field Season». *RDAC*:381–412.
- Sabloff, J.A., και C.C. Lamberg-Karlovsky, επιμ. 1975. *Ancient Civilization and Trade*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.
- Sarpaki, A. 1992. «The palaeobotanical approach. The Mediterranean triad or is it a quartet?». Στο *Agriculture in Ancient Greece*, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16–17 May 1990, επιμ. B. Wells, 61–76. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Schneider, J. 1977. «Was there a pre-capitalist world system?». *Peasant Studies* 6:20–9.
- Service, E.R. 1962. *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. New York: Random House.
- Shanks, M., και C. Tilley. 1988. *Social Theory and Archaeology*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- . 1992. *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*. 2^η έκδ. London: Routledge.
- Sheridan, A., και G. Bailey, επιμ. 1981. *Economic Archaeology: Towards an Integration of Ecological and Social Approaches*. BAR-IS 96. Oxford: British Archaeological Reports.
- Sherratt, A. 1979. «Problems in European Prehistory». Στο *Analytical Archaeologist*, επιμ. D. Clarke, 193–206. New York: Academic Press.
- . 1981. «Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution». Στο *Pattern of the Past: Studies in Memory of David Clarke*, επιμ. I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond, 261–305. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sieveking, G. de G. 1976. «Progress in economic and social archaeology». Στο *Problems in Economic and Social Archaeology*, επιμ. G. de G. Sieveking, I.H. Longworth και K.E. Wilson, xv–xxvi. London: Duckworth.
- Sieveking, G. de G., I.H. Longworth και K.E. Wilson, επιμ. 1976. *Problems in Economic and Social Archaeology*. London: Duckworth.
- Sigaut, F. 1988. «A method for identifying grain storage techniques and its application for European agricultural history». *Tools and Tillage* 6:3–32.
- Simmons, A.H., and associates. 1999. *Faunal Extinction in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus*. New York: Kluwer Academic, Plenum Publishers.
- Σκαφιδά, Ε. 1994. «Τεχνικές και τεχνολογία αποθήκευσης και επεξεργασίας των δημητριακών στους νεολιθικούς οικισμούς της Θεσσαλίας». Στο «Ο Άρτος ημών», Από το Σιτάρι στο Ψωμί. Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο, 10–12 Απριλίου 1992, 33–45. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Smith, G.E. 1923. *The Ancient Egyptians and the Origin of Civilization*. London: Harper.
- Smyth, M.P. 1989. «Domestic storage behaviour in Mesoamerica: an ethnoarchaeological approach». *Archaeological Method and Theory* 1:89–138.
- Soffer, O. 1989. «Storage, sedentism and the Eurasian Palaeolithic record». *Antiquity* 63:719–32.
- Souvatzis, S. 2008. *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece: An Anthropological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spriggs, M., επιμ. 1984α. *Marxist Perspectives in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 1984β. «Another way of telling: Marxist perspectives in Archaeology». Στο *Marxist Perspectives in Archaeology*, επιμ. M. Spriggs, 1–9. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stanley-Price, N.P. 1979. «The structure of settlement at Sotira in Cyprus». *Levant* 11:46–83.
- Stech, T. 1985. «Copper and society in Bronze Age Cyprus». Στο *Prehistoric Production and Exchange: the Aegean and the Eastern Mediterranean*, επιμ. A.B. Knapp και T. Stech, 100–5. UCLA Institute of Archaeology, Monograph 25. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.

- Steel, L. 2004. *Cyprus Before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Duckworth.
- Stekelis, M. 1961. «The flint implements». Στο *Sotira*, επιμ. P. Dikaios, 230–34. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Stevens, C.J. 2003. «An investigation of agricultural consumption and production models for Prehistoric and Roman Britain». *Environmental Archaeology* 8:61–7.
- Swiny, S. 1989. «From round house to duplex: a re-assessment of prehistoric Cypriot Bronze Age society». Στο *Early Society in Cyprus*, επιμ. E.J. Peltenburg, 14–31. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Testart, A. 1982. «The significance of food storage among hunter-gatherers: residence patterns, population densities and social inequalities». *CurrAnthr* 23:523–37.
- Thomas, G. 1988. «The Maa Chalcolithic excavations». Στο *Excavations at Maa Palaeokastro 1979–1986*, επιμ. V. Karageorghis και M. Demas, 267–89. Nicosia: Department of Antiquities.
- Todd, I.A. 1991. «The Vasilikos valley and the Chalcolithic period in Cyprus». *BASOR* 282/283:3–16.
- . 2004. *Vasilikos Valley Project 9: The Field Survey of the Vasilikos Valley 1*. SIMA Vol. 71:9. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Todd, I.A., και P. Croft., επιμ. 2004. *Vasilikos Valley Project 8: Excavations at Kalavassos-Ayios*. SIMA Vol. 71:8. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Τουλούμης, Κ. 1994. «Το Πλεόνασμα στην Προϊστορία και η Αρχαιολογία της Αποθήκευσης». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- . 1996. *Το Περίσσευμα στην Προϊστορία: Η Προϊστορική Οικονομία με Βάση τα Αρχαιολογικά Δεδομένα*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονη Παιδεία.
- . 2002. *Χωρίς Αγορά: Αρχαιολογικές Προσεγγίσεις στη Νεολιθική Κοινωνία και Οικονομία*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Treuil, R. 1983. *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens: Les Problèmes Stratigraphiques et Chronologiques, les Techniques, les Hommes*. Athènes: Ecole Française d'Athènes.
- Trigger, B.G. 2005. *Μια Ιστορία της Αρχαιολογικής Σκέψης*. Μτφ. Βασιλική Λαλιώτη. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Τσαρτσίδου, Γ. 2009. «Η Συμβολή των Φυτολίθων στην Αναγνώριση της Χρήσης του Χώρου στην Προϊστορία. Συγκριτική Μελέτη ενός Εθνογραφικού Παραδείγματος και μιας Νεολιθικής Θέσης». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Tsartsidou, G., S. Lev-Yadun, N. Efstratiou και S. Weiner. 2008. «Ethnoarchaeological study of phytolith assemblages from an agro-pastoral village in Northern Greece (Sarakini): Development and application of a phytolith difference index». *JAS* 35:600–13.
- Upham, S. 1990. «Analog or digital? Toward a generic framework for explaining the development of emergent political systems». Στο *The Evolution of Political Systems: Sociopolitics in Small-Scale Sedentary Societies*, επιμ. S. Upham, 87–115. Cambridge: Cambridge University Press.
- Valamoti, S.M. 2005. «Grain versus chaff: identifying a contrast between grain-rich and chaff-rich sites in the Neolithic of Northern Greece». *Vegetation History and Archaeobotany* 14:259–67.
- Vigne, J.D., και T. Cucchi. 2005. «Premières navigations au Proche-Orient: les informations indirectes de Chypre». *Paléorient* 31:186–94.
- Voskos, I. 2018. «Rethinking the 'Cypriot paradox': socio-economic change in Late Neolithic and Chalcolithic Cyprus». Στο *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Proceedings of International conference (7th–10th June 2013), επιμ. S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić και T. Takaoğlu, 466–75. Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol 20. Oxford: Oxbow.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. Volume 1. New York: Academic Press.
- Wasse, A. 2007. «Climate, economy and change: Cyprus and the Levant during the Late Pleistocene to mid Holocene». Στο *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia BC*, επιμ. J. Clarke, 43–63. Oxford: Oxbow.
- Watkins, T. 1969. «The first village settlements». *Archaeologia Viva* 3:29–38.
- . 1970. «Philia – Drakos site A: pottery, stratigraphy, chronology». *RDAC*:1–10.

- Watson, J.P.N., N.P. Stanley Price και E.N. Arnold. 1977. «The vertebrate fauna from the 1972 sounding at Khirokitia». *RDAC*:232–60.
- Webb, J.M., και D. Frankel. 1994. «Making an impression: storage and surplus finance in Late Bronze Age Cyprus». *JMA* 7.1:5–26.
- . 1999. «Characterising the Philia facies: material culture, chronology and the origins of the Bronze Age in Cyprus». *AJA* 103:3–43.
- Webb, J.M., D. Frankel, P. Croft και C. McCartney. 2009. «Excavations at Politiko Kokkinorotsos: a Chalcolithic hunting station in Cyprus». *PPS* 75:189–237.
- Wilkins, G.L. 1953. «Appendix IV: Shells from Khirokitia and Erimi». Στο *Khirokitia*, επιμ. P. Dikaios, 438–40. Oxford: Oxford University Press.
- Willcox, G. 2003. «The origins of Cypriot farming». Στο *Le Néolithique de Chypre*, Acts du Colloque International, επιμ. J. Guilaine και A. Le Brun, 231–38. *BCH Supplément* 43. Athens: École Française D' Athènes.
- Woodburn, J. 1982. «Egalitarian societies». *MAN* 17:431–51.
- Xenophontos, C. 1991. «Picrolite, its nature, provenance, and possible distribution patterns in the Chalcolithic period of Cyprus». *BASOR* 282/283:127–38.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1979. *Το Νεολιθικό Διμήνι*. Βόλος: Εταιρία Θεσσαλικών Ερευνών.
- . 1995α. «Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής». Στο *Αναλογίες*, επιμ. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, 111–65. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- . 1995β. «Ένας παραγωγός χωρίς αγορά 4500±150 π.Χ.». Στο *Αναλογίες*, επιμ. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, 237–48. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- . 1997. «Ο προϊστορικός οικισμός: ποσότητες και ποιότητες». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 62:17–22.
- Zeuner, F.E., και A. Grosvenor Ellis. 1961. «Animal bones». Στο *Sotira*, επιμ. P. Dikaios, 235–36. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Zohary, D., και M. Hopf. 1973. «Domestication of pulses in the Old World». *Science* 182:887–94.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΩΝ

Άγιος Επίκτητος Βρυσί

Αρχιτεκτ. Μονάδα	Στοιχεία ενότητας/Φάση	Τύπος αποθήκευσης	Διαστάσεις - Όγκος	Συνευρήματα
Κτίσμα 1 (H1-132;)	Δάπεδο 5 - Πρώιμη Φάση	1.1: χονδροειδές αγγείο (521)	-	-
Κτίσμα 1 (H1-132)	Δάπεδο 4a - Πρώιμη Φάση	5.2: συγκέντρωση 12 λίθινων εργαλείων (348a-m)	-	-
Κτίσμα 1 (H1-133)	Δάπεδο 3 - Μέση Φάση	3.1 (:): διαλυμένη κατασκευή (:)(142)	-	-
Κτίσμα 2A (H2A-116)	Δάπεδο 4a - Μέση Φάση	3.1: λίθινη κατασκευή (ίσως για τοποθέτηση αγγείου, 244)	-	-
Κτίσμα 2A (H2A-117)	Δάπεδο 3 - Μέση Φάση	3.1: θήκη (226)	-	-
		3.1: θήκη (378)	-	-
		5.2: συγκέντρωση 8 οστρίνων (253a-h) και 2 λίθινων αντικειμένων	-	-
Κτίσμα 2A (H2A-117)	Δάπεδο 2 - Μέση Φάση	3.1-3.2: θήκη (229)	-	-
		3.3: πιθανό ράφι στο Δ τοίχο	-	-
		4.1: βοτσαλωτό δάπεδο στη Β γωνία	διαστ. 0,35x0,2 μ.	-
Κτίσμα 2B (H2B-113)	Δάπεδο 5 - Μέση Φάση	4.4: δωμάτιο με βοτσαλωτό δάπεδο στα Ν	-	τριμμένη χονδροειδής κεραμική
		3.1: θήκη (207)	-	-
Κτίσμα 2B (H2B-113)	Δάπεδο 4a-β - Μέση Φάση	3.1-3.2: θήκη (205)	-	-
		3.1: θήκη (206)	-	-
Κτίσμα 2B (H2B-115)	Δάπεδο 2 - Μέση Φάση	3.1: θήκη (202) με αγγείο (315)	-	ΚΤ φλάσκα (315)
Κτίσμα 2B (H2B-115)	Δάπεδο 1 - Ύστερη Φάση	1.1: EM αποθηκευτικό αγγείο στο γέμισμα	-	-
Κτίσμα 3 (H3-119)	Δάπεδο 4 - Μέση Φάση	3.1-3.2: θήκη (250)	-	-
Κτίσμα 4A (H4A-123)	Δάπεδο 2 - Μέση Φάση (:)	3.1: θήκη (271) και βοτσαλωτό δάπεδο(342)	διαστ. 0,60x0,50 μ.	-
		5.1 ή 5.3: συγκέντρωση οστρέων	-	-
Κτίσμα 5 (H1-156)	Δάπεδο 2 - Μέση Φάση	5.2: 13 εργαλεία από λειασμένο λίθο (811a-m)	-	-
		5.3: 24 πυρήνες πυριτολίθου - κερατολίθου	-	-
Κτίσμα 5 (H1-156)	Δάπεδο 1 - Μέση Φάση	5.3: 17 πυρήνες πυριτολίθου - κερατολίθου	-	-
Κτίσμα 6 (H6-166)	Δάπεδο 2 - Μέση Φάση	3.1: κατασκευή για τοποθέτηση αγγείου (171)	-	-
		1.1: αποθηκευτικό αγγείο	-	-

Κτίσμα 7	Δάπεδα 1-2 - Πρώιμη Φάση	3.2: δοχείο ορισμένο με λίθους (194)	-	-
		1.1: ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο	-	-
Κτίσμα 12	Δάπεδο 2 - Πρώιμη Φάση	1.1: αποθηκευτικό αγγείο	-	-
Κτίσμα 16	Δάπεδο 2 - Ύστερη Φάση	3.1-3.2: θήκη (282)	-	-
Κτίσμα 16	Δάπεδο 1 - Ύστερη Φάση	2.4: λάκκος (;) (281)	-	-
Περιοχή VD-E	Επίπεδο III - Ύστερη Φάση	1.1: θραύσματα 6 αποθηκευτικών αγγείων	-	-

Σωτήρα Τεπές

Αρχιτεκτ. Μονάδα	Στοιχεία ενότητας/Φάση	Τύπος αποθήκευσης	Διαστάσεις - Όγκος	Συνευρήματα
Κτίσμα 29	Δάπεδο III - Φάση I	2.1: κυκλικός λάκκος	διάμ. 0,84 μ., βάθος 0,8 μ. (περίπου 400 λίτρα)	13 όστρακα κεραμικής (601)
Κτίσμα 38	Δάπεδο IV - Φάση I	2.2: κυκλικός λάκκος με τοιχώματα που στενεύουν στο κατώτατο τμήμα και περιχέλιωμα από λίθους (E)	διάμ. 0,5 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 40 λίτρα)	γουδοχέρι (790), εργαλείο τριβής (791)
Κτίσμα 38	Δάπεδο III - Φάση I	2.1: λάκκος (D)	διάμ. 0,52 μ.	-
		2.4: κυκλικός λάκκος με επένδυση από λίθους και λάσπη και πλακοειδή λίθο στον πυθμένα (E)	διάμ. 0,52 μ., βάθος 0,22 μ. (περίπου 46 λίτρα)	-
Κτίσμα 39	Δάπεδο III - Φάση I	2.1: κυκλικός λάκκος (E)	διάμ. 0,65 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 66 λίτρα)	γουδοχέρι (786), εργαλείο τριβής (787), 19 όστρακα κεραμικής και 2 θραύσματα αγγείων (788)
Κτίσμα 40	Δάπεδο III - Φάση I	2.4: κυκλικός λάκκος επενδεδυμένος με λίθους στα τοιχώματα	διάμ. 0,8 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 100 λίτρα)	-
Κτίσμα 1	Δάπεδο III - Φάση II	2.4: κοιλότητα με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα της και άλλους λίθους στα τοιχώματα (G)	μέγιστο μήκος 0,31 μ.	-
		2.1: λάκκος (H)	διαστ. 0,77×0,5 μ., βάθος 0,1 μ. (περίπου 38,5 λίτρα)	τριβείο και πλακοειδείς λίθοι (ίσως καθίσματα) δίπλα στο λάκκο
		2.3: λάκκος επενδεδυμένος με πηλό στα τοιχώματα (J)	διαστ. 1×0,66 μ., βάθος 0,25 μ. (περίπου 165 λίτρα)	πλακοειδής λίθος με κοιλότητα κοντά στο χείλος του λάκκου
		2.1 και 5.2: λάκκος (M)	-	7 εργαλεία πυριτολίθου και άλλα βότσαλα ανδεσίτη
Κτίσμα 1	Δάπεδο II - Φάση III	2.4: κοιλότητα με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα της και άλλους λίθους στα τοιχώματα (G)	μέγιστο μήκος 0,31 μ.	-

Είσοδος Κτίσματος 1	Δάπεδα II-I – Φάση III	2.4: λάκκος με πλακοειδή ασβεστόλιθο στον πυθμένα	διαστ. 1,10×0,82 μ., βάθος 0,3 μ. (περίπου 270 λίτρα)	-
Κτίσμα 3	Δάπεδο III – Φάση II	2.1: λάκκος (F)	διαστ. 0,8×0,65 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 104 λίτρα)	ένα τριβείο και άλλοι λίθοι, μικρογραφικό αγγείο (248), προχοή (249)
	Δάπεδο II – Φάση III	5.2-5.3: συγκέντρωση οστρέων στη ΝΔ γωνία	-	συγκέντρωση 12 οστρέων (82a-I)
Κτίσμα 5	Δάπεδο III – Φάση II	4.2: εσώκλειστος αποθηκευτικός χώρος στη ΒΑ γωνία	-	βλ. Κεφ. 3
		5.3: συγκέντρωση βοτσάλων ίαση (255)	-	-
Κτίσμα 5	Δάπεδο II – Φάση III	4.2: εσώκλειστος αποθηκευτικός χώρος στη ΒΑ γωνία	-	βλ. Κεφ. 3
		4.2: πιθανός αποθηκευτικός χώρος στη ΒΔ γωνία	-	θραύσμα αγγείου (107), τριβείο
		3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου με λίθους στο περιχέλιμα (Κ)	διαστ. 0,36×0,2 μ.	-
		3.1-3.2: κτιστή κατασκευή με πυθμένα από πλακοειδή λίθο και τοιχώματα από μικρότερους λίθους (Ν)	-	-
		2.3: λάκκος κοντά στο Ν τοίχο με πηλό στα τοιχώματα	διάμ. 0,77 μ., βάθος 0,1-0,15 μ. (περίπου 70 λίτρα)	-
		2.4: ορθογώνια κοιλότητα επενδεδυμένη με λίθους πάνω στον πάγκο στα ΝΑ	διαστ. 0,76×0,5 μ.	-
Κτίσμα 7	Δάπεδο III – Φάση II	2.2: λάκκος με πηλό στο περιχέλιμα και μερικούς λίθους (Κ)	διάμ. 0,56 μ., βάθος 0,13 μ. (περίπου 32 λίτρα)	-
		3.1-3.2: κατασκευή με ογκόλιθο και πλακοειδείς λίθους στα τοιχώματα (Ν)	-	-
		2.2-2.3: κοιλότητα με επένδυση από πηλοκονίαμα και λίθους στο περιχέλιμα (Α)	διάμ. 0,37 μ., βάθος 0,07-0,08 μ. (περίπου 8 λίτρα)	-
		4.2: εσώκλειστος χώρος στα ΝΑ	-	βλ. Κεφ. 3
		2.3: πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (Η)	διάμ. 0,26 μ., βάθος 0,14 μ. (περίπου 7 λίτρα)	τμήμα φλάσκας
Κτίσμα 7	Δάπεδο II – Φάση III	5.3: συγκέντρωση βοτσάλων ίαση (125)	-	-

		5.3: συγκέντρωση βοτσάλων ανδρείτη κοντά στο Β. τοίχο	-	-
Κτίσμα 9	Δάπεδο II - Φάση II	2.2: λάκκος με περιχέλιωμα	-	-
		3.1: πλακοειδής λίθος με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου, D)	διαστ. 0,75×0,59 μ.	-
Κτίσμα 9	Δάπεδο I - Φάση II	3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (;) (I)	διαστ. 0,5×0,32 μ.	-
Κτίσμα 34	Δάπεδο III - πριν τη Φάση III	4.1: πλακόστρωτο	-	-
Κτίσμα 8	Δάπεδο I - Φάση IV (;)	2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου, L)	-	-
Κτίσμα 8A	Δάπεδο II - Φάση III	2.1: λάκκος με θραύσματα φιάλης	διάμ. 0,55 μ., βάθος 0,15 μ. (περίπου 35 λίτρα)	ΚΤ φιάλη (142)
Κτίσμα 10	Δάπεδο II - Φάση III	2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (A)	διάμ. 0,3 μ. στον πυθμένα και 0,37 μ. στο ανώτατο τμήμα	-
		2.2: κατασκευή με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα και μικρότερους λίθους στο περιχέλιωμα (B)	-	-
		2.2: λάκκος υποδοχής αγγείου (;) (F)	-	-
		3.1-3.2: κτιστή κατασκευή με πλακοειδή λίθο και μικρούς λίθους στο περιχέλιωμα (L)	διάμ. 0,35 μ.	-
		3.1-3.2: κτιστή κατασκευή με λίθους στον πυθμένα και πλακοειδείς λίθους στα τοιχώματα (O)	διάμ. 0,5 μ.	-
Κτίσμα 10	Δάπεδο I - Φάση III ή IV (;)	2.2: λάκκος υποδοχής αγγείου (;) (F)	-	-
		3.1-3.2: κτιστή κατασκευή με λίθους στον πυθμένα και πλακοειδείς λίθους στα τοιχώματα (O)	διάμ. 0,5 μ.	-
Κτίσμα 11	Δάπεδο II - Φάση III	3.1-3.2: κατασκευή με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα και βότσαλα γύρω του	διαστ. 0,24×0,26 μ.	-
		2.1: ρηχός λάκκος στα N	διαστ. 0,44×0,36 μ.	26 όστρακα κεραμικής (276)
		5.3: 4 βότσαλα ανδρείτη στο γέμισμα του δαπέδου	-	-
Κτίσμα 11	Δάπεδο I - Φάση IV	3.1-3.2: κατασκευή με πλακοειδή λίθο και λίθους στις πλευρές πακτωμένα στο έδαφος (H)	διαστ. 0,24×0,2 μ.	-

Κτίσμα 12	Δάπεδο II - Φάση III	2.1: πιθανή κατασκευή υποδοχής αγγείου (D)	-	-
		2.1: πιθανή κατασκευή υποδοχής αγγείου (E)	-	-
		2.1: πιθανή κατασκευή υποδοχής αγγείου (J)	-	-
		2.1: πιθανή κατασκευή υποδοχής αγγείου (K)	-	-
		2.3: λάκκος με επένδυση από λασποκονίαμα	μέγιστο μήκος περίπου 1 μ.	στάχτες και χώμα
Κτίσμα 16	Δάπεδο II - Φάση III	2.1: πιθανή κατασκευή υποδοχής αγγείου (A)	διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,25 μ. (περίπου 12 λίτρα)	-
		2.2: 2 πιθανές κατασκευές υποδοχής αγγείου (λάκκοι με λίθους στο περιχέλιωμα, B)	-	-
		2.2: πιθανή κατασκευή υποδοχής αγγείου (λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα, C)	διάμ. 0,26 μ.	-
Κτίσμα 13	Δάπεδο II - Φάση III	2.1: λάκκος με 2 βότσαλα στον πυθμένα (G)	διάμ. 0,25 μ.	-
		1.1 και 3.3: πλατφόρμα στη ΝΔ γωνία με 2 σχεδόν ολόκληρα αγγεία (το ένα αποθηκευτικό, 285)	-	ΚΤ/Ε/Α φιάσκα (284: ύψος 0,39 μ.) και ευρύστομο κλειστό αγγείο (285: ύψος 0,30-0,31 μ.)
		2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα και αγγείο (305)	διαστ. 0,7×0,46 μ., βάθος 0,3 μ. (περίπου 96 λίτρα)	Ε/Α φιάσκα (305: ύψος 0,165 μ.), 27 όστρακα (504)
		2.1: λάκκος μεταξύ πασσαλοτρυπών D και E (ίσως για αποθήκευση επεξεργασμένων σιτηρών)	-	-
Κτίσμα 13	Δάπεδο I - Φάση IV	3.1-3.2: κυκλική κατασκευή από πηλό και μικρούς λίθους (A)	-	-
		3.1-3.2: κυκλική κατασκευή από πηλό και μικρούς λίθους (B)	-	-
Κτίσμα 14	Δάπεδο II - Φάση III	1.1-2.1: λάκκος με αγγεία και αποθηκευτικό σκεύος (135)	διαστ. 0,9×0,7 μ., βάθος 0,27 μ. (περίπου 170 λίτρα)	2 σχεδόν ολόκληρα αγγεία (ΚΤ φιάσκα 134: ύψος 0,245 μ. και ΚΤ φιάσκα 135b), 1 ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο (135, διάμ. 0,33 μ., ύψος 0,3 μ., χωρητικότητα περίπου 25 λίτρα) και άλλα 32 όστρακα (135)
Κτίσμα 14	Δάπεδο I - Φάση IV	2.2: ρηχή κοιλάτητα με βότσαλα στο περιχέλιωμα και αγγείο (50)	-	τμήμα ΕΜ φιάσκας (50)

		2.1: λάκκος με φλάσκα (52e)	διάμ. 0,5 μ.	βότσαλα και 62 όστρακα στον πυθμένα (52) και θραύσμα EM φλάσκας (52e),
Κτίσμα 15	Δάπεδο II - Φάση III	2.3-2.4: κυκλικός λάκκος στα ΒΔ με επένδυση από πηλό και πλακοειδή λίθο στον πυθμένα	διάμ. 0,4 μ.	σκούρο χρώμα
Κτίσμα 17	Δάπεδο III - Φάση II ή I	2.1: ρηχός κυκλικός λάκκος (B) με αγγεία (293a-b)	διάμ. 0,5 μ.	τμήμα ΚΤ φιάλης (293a) και ΚΤ φλάσκας (293b)
Κτίσμα 17	Δάπεδο II - Φάση III	2.1: λάκκος (C) κοντά στο Δ τοίχο	διάμ. 0,45 μ., βάθος 0,3 μ. (περίπου 47 λίτρα)	-
Κτίσμα 18	Δάπεδο II - Φάση III	2.1: λάκκος (E) με κεραμική (201)	διάμ. 0,72 μ.	3 θραύσματα αγγείων (201), ημιτελές εργαλείο κοπής (202)
		3.1-3.2: πλακοειδής λίθος με άλλους λίθους γύρω του (F)	-	θραύσμα ΚΤ φιάλης (211)
Κτίσμα 18	Δάπεδο I - Φάση IV	2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα κοντά στον Α τοίχο (G)	διάμ. 0,23 μ.	11 όστρακα κεραμικής (553)
Κτίσμα 19	Δάπεδο II - Φάση III	2.2-2.4: πιθανή κατασκευή με λίθο στον πυθμένα και μικρούς λίθους στο περιχέλιωμα (A)	διαστ. 0,2×0,12 μ., βάθος 0,1 μ. (περίπου 2,5 λίτρα)	-
		3.1: πιθανή κατασκευή από μεγάλους και μικρούς λίθους (ίσως τοποθέτησης αγγείου, C)	διάμ. 0,3 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 14 λίτρα)	-
Κτίσμα 20	Δάπεδο II - Φάση III	3.1-3.2: κατασκευή με μικρούς και μεγαλύτερους λίθους στα τοιχώματα και τον πυθμένα (C)	διάμ. 0,31 μ.	-
Κτίσμα 21	Δάπεδο II - Φάση III	2.4: κοιλότητα στο φυσικό βράχο με λίθους στα πλαινά τοιχώματα (ίσως για αποθήκευση νερού)	διαστ. 0,32×0,2 μ.	-
		2.1: κυκλικός λάκκος κοντά στο Β τοίχο	διάμ. 0,6 μ., βάθος 0,63 μ. (περίπου 178 λίτρα)	-
		2.1: λάκκος στα ΝΔ της εστίας	διαστ. 0,64×0,6 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 76 λίτρα)	κατώτερο στρώμα με στάχτες και ανώτερο με λευκωπό χρώμα
Κτίσμα 21	Δάπεδο I - Φάση IV	2.1-5.2: λάκκος αποθήκευσης λίθινων εργαλείων	-	γουδοχέρι (148a), εργαλείο κρούσης (148b), λεπίδα πυριτολίθου (148c) και 2 όστρακα (148d-e)
Κτίσμα 22	Δάπεδο II - Φάση III	2.2: λάκκος με πηλό και λίθους στο περιχέλιωμα (C)	διάμ. 0,23 μ., βάθος 0,1 μ. (περίπου 4 λίτρα)	-

		2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου, F)	διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 10 λίτρα)	-
Κτίσμα 25	Δάπεδο III - Φάση II (;)	2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου κοντά στο Β τοίχο)	διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,15 μ. (περίπου 7 λίτρα)	-
Κτίσμα 25	Δάπεδο I - Φάση IV (;)	2.2: μακρόστενη κοιλότητα με λίθους στο περιχέλιωμα (Α, πιθανώς για τοποθέτηση αγγείου)	διαστ. 0,43×0,33 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 28 λίτρα)	-
Κτίσμα 27	Δάπεδο II - Φάση III	2.1: λάκκος στα ΝΔ (ίσως κατασκευή τοποθέτησης αγγείου)	διάμ. 0,36 μ., βάθος 0,15 μ. (περίπου 15 λίτρα)	-
Κτίσμα 28	Δάπεδο I - Φάση III	1.1-2.1: λάκκος με αποθηκευτικό αγγείο (138)	διάμ. 0,42 μ., βάθος 0,21 μ. (περίπου 29 λίτρα)	EM αγγείο (138: διάμ. 0,16 μ., ύψος 0,44 μ., χωρητικότητα 8-9 λίτρα) και χονδροειδές αγγείο (139)
Κτίσμα 30	Δάπεδο II - Φάση III	2.2: λάκκος στο κέντρο με περιχέλιωμα από πηλό	διάμ. 0,22 μ.	-
		1.1-2.1: λάκκος κοντά στον Α τοίχο με αγγείο (194)	διάμ. 0,46 μ., βάθος 0,18 μ. (περίπου 30 λίτρα)	ΚΤ φλάσκα (194)
Κτίσμα 30	Δάπεδο I - Φάση IV	1.1-2.1: λάκκος με αγγείο (194)	διάμ. 0,46 μ., βάθος 0,18 μ. (περίπου 30 λίτρα)	ΚΤ φλάσκα (194)
Κτίσμα 31	Δάπεδο II - Φάση III	2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (Β, ίσως για τοποθέτηση αγγείου)	διάμ. 0,4 μ.	-
Κτίσμα 31Α	Δάπεδο II - Φάση III	2.2: κοιλότητα με λίθους	διάμ. 0,6 μ.	-
Κτίσμα 31Α	Δάπεδο I - Φάση III (;)	2.1: λάκκος (Α)	διάμ. 0,25 μ., βάθος 0,1 μ. (περίπου 5 λίτρα)	-
		2.2: λάκκος με λίθους στο περιχέλιωμα (F)	-	-
Κτίσμα 33	Δάπεδο II - Φάση III	2.2: κατασκευή από στρογγυλό λίθο και δακτύλιο από πηλό (Α)	διάμ. 0,33 μ.	-
Κτίσμα 34Α	Δάπεδο III - Φάση II (;)	2.3: λάκκος με επένδυση από πηλό στα τοιχώματα και αγγείο (675)	διάμ. 0,21 μ., βάθος 0,25 μ. (περίπου 8,5 λίτρα)	Ε/Α φιάλη (675)

Καντού Κουφόβουος

Αρχιτεκτ. Μονάδα	Στοιχεία ενότητας/ Φάση	Τύπος αποθήκευσης	Διαστάσεις - Όγκος	Συνευρήματα
Τομή Ζ - εξωτερικός χώρος	Φάση IV ή Φάση V	2.1: κοιλότητα (Ζ1)	διαστ. 1,1×0,94 μ., βάθος 0,34 μ. (περίπου 350 λίτρα)	5 ωμόπλινθοι, 113 όστρακα κεραμικής

Τομή ΙΣΤ, χώρος προγενέστερου Κτίσματος 22 (εξωτερικός χώρος;)	Φάση IV	5.2: συγκέντρωση λίθινων εργαλείων (ΙΣΤ35)	-	πυριτόλιθοι (;
	Φάση V	2.1-5.2: λάκκος με εργαλεία από λειασμένο λίθο (ΙΣΤ7)	διαστ. 1,9×1,5 μ.	-
Τομή ΙΣΤ, Κτίσμα 34	Φάση IV	5.2: συγκέντρωση 5 λίθινων εργαλείων (ΙΣΤ48)	-	τριβείο, κεραμική, πυριτόλιθοι
Τομή Α, Κτίσμα 3	Φάση II	2.1.: Λάκκος 2 (Α65-66)	διάμ. 0,3-0,37 μ., βάθος 0,19 μ. (περίπου 17 λίτρα)	-
		2.2, 2.3, 2.4: Κοιλότητα 2 (Α62-64) με λιθόκτιστο περιχέλιωμα, χρήση λασποκονιάματος και τριβείο στον πυθμένα (μάλλον λάκκος υποδοχής αγγείου)	διαστ. 0,41×0,33 μ., βάθος 0,16 μ. (περίπου 21,5 λίτρα)	-
Τομή Α, Κτίσμα 3	Φάση III	2.1.: Λάκκος 1 (Α24)	διαστ. 0,85×0,3 μ., βάθος 0,05 μ. (περίπου 12-13 λίτρα)	-
Τομή Α, Κτίσμα 5	Φάση III	2.2: Λάκκος (Α53) με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους	διάμ. 0,4 μ., βάθος 0,1 μ.	ΚΤ φλάσκα (Α1), δύο λίθοι (για στήριξη αγγείου)
Τομή Α, εξωτερικός χώρος Α του Κτίσματος 3	Φάση III	2.2: Λάκκος (Α12)	διαστ. 0,73×0,6 μ., βάθος 0,33 μ. (περίπου 145 λίτρα)	πλακοειδής λίθος που κάλυπτε το λάκκο
Τομή Α, εξωτερικός χώρος Α του Κτίσματος 3	Φάση III	Πυρές 3, 4, 5, 8, 9	βάθος 0,05-0,12 μ.	-
Τομή ΙΒ, Κτίσμα 15	Φάση III	2.4: Κατασκευή 1 (ΙΒ20, 21, 22)	διάμ. 0,60-0,62 μ., βάθος 0,23 μ. (περίπου 67 λίτρα)	τριβείο στον πυθμένα
Τομή ΙΒ, εξωτερικός χώρος ΒΑ του Κτίσματος 15	Φάση III	2.1: Κοιλότητα 3 (ΙΒ32)	σωζ. διαστ. 1×0,75 μ.	-
		2.1: Κοιλότητα 4 (ΙΒ33)	σωζ. διαστ. 1×0,5 μ.	-
		2.1: Πυρά (ΙΒ29, Α29 ίσως αποθηκευτικός λάκκος)	διαστ. 1×0,75 μ.	-
Τομή Ι-Ι', Κτίσμα 13	Φάση IV	2.3: Λάκκος Κ3 (Ι32) με τοιχώματα από λασποκονίαμα	διαστ. 0,23×0,3 μ., βάθος 0,33 μ. (περίπου 22 λίτρα)	ΚΤ/Ε/Α προχυτική φιάλη (Α5)
		2.2: Λάκκος Κ5 (Ι50 και Ι51) με περιχέλιωμα από λίθους	διάμ. 0,2 μ. (με το περιχέλιωμα 0,36 μ.), βάθος 0,05 μ. (περίπου 1,5 λίτρο)	λίθινος τριπτήρας στον πυθμένα
		2.3, 5.2: Λάκκος (Ι37, Ι16) με επένδυση από λασποκονίαμα και σύνολο πελέκων	διαστ. 0,33×0,23 μ., βάθος 0,11-0,15 μ. (περίπου 10 λίτρα)	10 πελέκεις
Τομή Ι-Ι', εξωτερικός χώρος Α του Τ3	Φάση IV	2.4: λιθόκτιστη κατασκευή - λάκκος Κ4 (Ι33)	διαστ. 0,62×0,61 μ., βάθος 0,14 μ. (περίπου 53 λίτρα)	μικρή ποσότητα κεραμικής, πυριτόλιθοι, λίθινα αντικείμενα
Τομή Θ, Κτίσμα 11	Φάση IV	2.1: κοιλότητα Κ2 (Θ10)	διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,21 μ. (περίπου 6,5 λίτρα)	-
Τομή Θ, Κτίσμα 18	Φάση I	2.1: λάκκος Κ3 (Θ11, 12)	διαστ. 0,65×0,85 μ., βάθος 0,12-0,15 μ. (περίπου 75 λίτρα)	-

		2.4: κατασκευή – λάκκος Κ4 (Θ13)	διάμ. 0,24-0,26 μ., βάθος 0,115 μ. (περίπου 5,5 λίτρα)	-
		2.1: κυκλική κοιλότητα Κ8 (Θ33)	διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,1 μ. (περίπου 3 λίτρα)	-
		5.2-5.3: συγκέντρωση πελέκων, ημίεργων και πρώτης ύλης ανδραίτη (;)	-	-
Τομή Κ, Κτίσμα 10	Φάση IV	2.2: Κατασκευή Κ1 (Κ17, 18) από λασποκονίαμα και λίθους	διάμ. κοιλ. 0,26 μ., βάθος 0,09 μ. (περίπου 4-5 λίτρα)	-
		2.1: Λάκκος 1 (Κ19, 20)	διαστ. 1×0,63 μ., βάθος 0,23 μ. (περίπου 145 λίτρα)	60 όστρακα κεραμικής και ένα ειδώλιο (Ε5)
Τομή ΙΕ, εξωτερικός (;) χώρος Β του Κτίσματος 18	Φάση II	2.2: Λάκκος Κ1 (ΙΕ5, 6) με περιχέλιωμα από λίθους	διάμ. 0,94 μ., βάθος 0,16 μ. (περίπου 110 λίτρα)	-
Τομή ΙΕ, εξωτερικός (;) χώρος στην περιοχή του προγενέστερου Κτίσματος 18	Φάση III	2.1: Κοιλότητα Κ2 (ΙΕ13, 14)	διάμ. 0,44 μ., βάθος 0,07 μ. (περίπου 10-11 λίτρα)	-
Τομή ΙΓ εξωτερικός χώρος ΒΑ του Κτίσματος 16	Φάση III	1.1: αγγείο Α8 (στην επίχωση ΙΓ4)	-	-
Τομή ΙΔ, πάνω από το προγενέστερο Κτίσμα 9	Φάση IV	5.2-5.3: συγκέντρωση 24 οστρέων (ΙΔ21)	-	-
Τομή Δ, εσωτερικό του Κτίσματος 6	Φάση V	2.2: λάκκος με περιχέλιωμα από λίθους (Δ33, 34)	διάμ. 0,35 μ., βάθος 0,19 μ. (περίπου 18 λίτρα)	τεφρό χώμα
Τομή Δ, Κτίσμα 14	Φάση IV	5.2, 5.4: συγκέντρωση 4 λίθινων εργαλείων και οστράκων κεραμικής (Δ128)	-	-
		5.4: συγκέντρωση οστράκων χονδροειδούς κεραμικής (Δ129)	-	-
Τομή Δ, Κτίσμα 2	Φάση IV	2.1, 5.3: κυκλική αβαθής κοιλότητα με πάνω από 630 κροκάλες και αποτμήματα ίασπη (Δ136, 137)	διάμ. 0,21 μ., βάθος 0,09 μ.	-
Τομή Δ, Κτίσμα 6	Φάση IV	5.4: συγκέντρωση οστράκων (Δ54)	-	-
		2.2: λάκκος με λίθους στο στόμιό του (Δ44, 45)	διαστ. 1,03×1,6 μ., βάθος 0,33 μ. (περίπου 543 λίτρα)	-
		2.1: λάκκος (Δ48, 49) με καλυπτήρια πλάκα στο στόμιό του	διάμ. 0,45 μ., βάθος 0,24 μ. (περίπου 38 λίτρα)	-
		2.1: λάκκος (Δ52, 53)	διαστ. 0,38×0,26 μ., βάθος 0,27 μ. (περίπου 26-27 λίτρα)	καστανότεφρο χώμα, λίγη κεραμική και πυριτόλιθοι
Τομή Δ, Κτίσμα 35	Φάση IV	2.2: κυκλική λιθόκτιστη κατασκευή 1 (Δ201)	διαστ. 0,3×0,29 μ., βάθος 0,05-0,06 μ. (περίπου 5 λίτρα)	-
		2.2: κατασκευή 2 (Δ202) από λίθους και λασποκονίαμα	διαστ. 0,44×0,4 μ., βάθος 0,05-0,1 μ. (περίπου 13 λίτρα)	-

		2.2: κατασκευή 3 (Δ203) από λίθους και λασποκονίαμα	διαστ. 0,48×0,56 μ., βάθος 0,05–0,1 μ. (περίπου 20 λίτρα)	-
		2.1: κουλότητα 1 (Δ208, 210)	διαστ. 0,54×0,36 μ., βάθος 0,1 μ. (περίπου 19–20 λίτρα)	λίγα κινητά ευρήματα
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος Α του Κτίσματος 35	Φάση IV	2.2: κυκλική κατασκευή Κ5 (Δ205) με περιχέλιωμα	διαστ. 0,53×0,46 μ., βάθος 0,22 μ. (περίπου 53 λίτρα)	-
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος Β και ΒΔ του Κτίσματος 14	Φάση IV	2.2: κυκλική κατασκευή/ λάκκος με περιχέλιωμα (Δ104, 105)	διαστ. 0,42×0,44 μ., βάθος 0,18 μ. (περίπου 33 λίτρα)	-
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος Β των Κτισμάτων 2 και 6	Φάση IV	5.4: ομάδα συνηκόντων οστράκων (Δ132)	-	-
		2.2: πυρά/λάκκος με λίθους στο στόμιό του (Δ91, 92)	διαστ. 1×0,7 μ., βάθος 0,08 μ. (περίπου 56 λίτρα)	τεφρό χώμα και λίγα κινητά ευρήματα
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος μεταξύ των Κτισμάτων 2, 10, 14	Φάση IV	2.1: λάκκος (Δ13, 14)	διάμ. 0,2 μ., βάθος 0,32 μ. (περίπου 10 λίτρα)	τεφρό χώμα
		2.1: κουλότητα (Δ18, 19)	διαστ. 0,43×0,47 μ., βάθος 0,22 μ. (περίπου 45 λίτρα)	-
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος μεταξύ των Κτισμάτων 6, 8	Φάση IV	2.2: αβαθής κουλότητα που ορίζεται από λασποκονίαμα και λίθους (Δ59, 60)	διαστ. 1,3×0,74 μ., βάθος 0,1 μ. (περίπου 96 λίτρα)	τεφρό χώμα και λίγα κινητά ευρήματα
		2.1: ελλειψοειδής κατασκευή (Δ61, 62)	διαστ. 0,7×0,5 μ., βάθος 0,48 μ. (περίπου 168 λίτρα)	τεφρό χώμα και λίγα κινητά ευρήματα
		2.1: τετράγωνος λάκκος 1 (Δ63, 64)	διαστ. 0,37×0,37 μ., βάθος 0,12 μ. (περίπου 16–17 λίτρα)	τεφρό χώμα και λίγα κινητά ευρήματα
		2.2: λάκκος 2 με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (Δ65, 66)	διαστ. 0,6×0,5 μ., βάθος 0,14 μ. (περίπου 42 λίτρα)	τεφρό χώμα και λίγα κινητά ευρήματα
		2.2: λάκκος 3 με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους (Δ67, 68)	διαστ. 0,93×0,85 μ., βάθος 0,16 μ. (περίπου 126 λίτρα)	τεφρό χώμα και λίγα κινητά ευρήματα
Τομή Δ, Κτίσμα 33	Φάση III	2.1: κουλότητα 1 (Δ231, 232)	διάμ. 0,24 μ., βάθος 0,13 μ. (περίπου 5–6 λίτρα)	-
		2.1: κουλότητα 2 (Δ233, 234)	διάμ. 0,42 μ., βάθος 0,22 μ. (περίπου 30 λίτρα)	-
Τομή Δ, Κτίσμα 36	Φάση III	2.2, 2.4: Κατασκευή Κ4 (Δ204) από μικρούς λίθους και λασποκονίαμα (με τριβείο στον πυθμένα της, επένδυση από λίθους και υποτυπώδες περιχέλιωμα)	διαστ. 0,48×0,24 μ., βάθος 0,12 μ. (περίπου 14 λίτρα)	-
		2.2: κατασκευή Κ6 με περιχέλιωμα (Δ206)	διαστ. 0,14×0,25 μ., βάθος 0,08–0,1 μ. (περίπου 3 λίτρα)	-
		2.2: αβαθής κατασκευή Κ7 με περιχέλιωμα (Δ207)	διαστ. 0,48×0,24 μ., βάθος 0,14 μ. (περίπου 16 λίτρα)	-
Τομή Δ, Κτίσμα 8	Φάση III	2.2: αβαθής λάκκος (Δ79, 80)	διαστ. 0,7×0,8 μ.	-

Τομή Β, εξωτερικός χώρος Ν του Κτίσματος 1	Φάση IV	2.1: κοιλότητα υποδοχής αγγείου	-	-
Τομή Β, Ε, ΙΑ, Κτίσμα 7	Φάση III	2.2: Κατασκευή Κ6 (;) (ΙΑ10, 11, ίσως στη β' χρήση της να ήταν κατασκευή υποδοχής αγγείου)	διάμ. 0,22 μ., βάθος 0,15 μ. (περίπου 5-6 λίτρα)	-
		3.1: κατασκευή Κ3 (Ε10) με περιχέλιωμα και λίθο στον πυθμένα της.	διάμ. κοιλ. περίπου 0,2 μ., ύψος 0,2 μ. (περίπου 6 λίτρα)	-
Τομή ΙΑ, Κτίσμα 12	Φάση III	5.2: συγκέντρωση 3 λίθινων εργαλείων (ΙΑ29)	-	-
		2.4: λάκκος (ΙΑ36, 37) με κτιστά τοιχώματα.	διαστ. 0,65×0,58 μ., βάθος 0,24 μ. (περίπου 90 λίτρα)	-
Τομή ΙΑ, εξωτερικός χώρος μεταξύ Τ1-Τ2	Φάση II	2.1: ελλειψοειδούς σχήματος κατασκευή Κ8 (ΙΑ16)	διαστ. 0,68×0,54 μ., βάθος 0,1-0,11 μ. (περίπου 37 λίτρα)	-
Τομή ΙΖ, Κτίσμα 30	Φάση III	1.1, 2.4: λάκκος 1 υποδοχής αγγείου με επένδυση από λίθους στο τοίχωμα (ΙΖ7, 8) και λίθινη επιφάνεια στον πυθμένα	διαστ. 0,46×0,42 μ., βάθος 0,17 μ. (περίπου 33 λίτρα)	Α14, τμήμα ΕΜ πιθοειδούς ευρύστομου σκεύους
		2.4: κυκλική κοιλότητα 1 (ΙΖ12, 13) με επίπεδο πλακοειδή λίθο στον πυθμένα.	διάμ. 0,24-0,26 μ., βάθος 0,08 μ. (περίπου 4 λίτρα)	-
Τομή ΙΗ, Κτίσμα 20	Φάση I	3.1 (;): κατασκευή 1 (ΙΗ15) από μικρούς λίθους (ίσως κατασκευή υποδοχής αγγείου)	διαστ. 0,5×0,8 μ., ύψος 0,22 μ. (περίπου 88 λίτρα)	-
		3.1 (;): κατασκευή 2 (ΙΗ16) από μικρούς λίθους (ίσως για υποδοχή αγγείου).	διαστ. 0,46×0,77 μ., ύψος 0,07 μ. (περίπου 25 λίτρα)	-
Τομή ΙΗ, Κτίσμα 23	Φάση I	2.1: κοιλότητα 1 (ΙΗ31, ΙΗ32)	διάμ. 0,25-0,3 μ., βάθος 0,09 μ. (περίπου 5-6 λίτρα)	-
		5.2: συγκέντρωση λίθινων εργαλείων (ΙΗ27)	-	-
Τομή ΙΗ, Κτίσμα 37	Φάση I	2.4: λάκκος 1 με επένδυση από μικρούς λίθους (ΙΗ6, 7)	διαστ. 0,55×0,5 μ., βάθος 0,33 μ. (περίπου 90 λίτρα)	-
		2.1: ημικυκλική κοιλότητα 2 (ΙΗ43, 46)	διαστ. 0,48×0,4 μ., βάθος 0,2 μ. (περίπου 38 λίτρα)	-
		2.1: λάκκος 2 (ΙΗ41, 47)	διαστ. 0,8×0,88 μ., βάθος 0,18 μ. (περίπου 126 λίτρα)	λίγα κινητά ευρήματα
		2.1: λάκκος 3 (ΙΗ42, 48)	διαστ. 1×0,77 μ., βάθος 0,23 μ. (περίπου 177 λίτρα)	τεφρό χώμα, λίγα κινητά ευρήματα
Τομή ΙΘ, χώρος προγενέστερου Κτίσματος 24	Φάση V	5.2: συγκέντρωση 2 τριτώνων, πλακοειδών λίθων και λίθινων εργαλείων (ΙΘ5)	-	-

Ερήμη Παμπούλα

Αρχιτεκτ. Μονάδα	Στοιχεία ενότητας/Φάση	Τύπος αποθήκευσης	Διαστάσεις - Όγκος	Συνηρηματα
Κτίσμα III	Στρώμα III	2.2: λάκκος με περιχέλιωμα	διάμ. 0,3 μ.	-
Κτίσμα IV	Στρώμα IV (ανώτερο δάπεδο)	2.2: ομάδα τριών κοιλοτήτων με περιχέλιωμα από μικρούς λίθους	-	-
		2.4: λάκκος με επένδυση από μεγάλους λίθους	-	-
Στοιχείο 4 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.2: κοιλοτήτα με λίθους στο περιχέλιωμα	διάμ. 0,4 μ.	2 μικρές οπές πασσάλου εκατέρωθεν της κοιλοτήτας
Στοιχείο 5 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.4: Κυκλικός λάκκος κτισμένος με λίθους και ασβεστοκονίαμα.	διαμ. 0,8 μ.	
Στοιχείο 6 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: Ρηχός κυκλικός λάκκος	διάμ. 0,8-1,2 μ., βάθος 0,1-0,2 μ. (περίπου 78,5 λίτρα)	λίθοι, λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία
Στοιχείο 7 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: Ρηχός κυκλικός λάκκος	διάμ. 0,8-1,2 μ., βάθος 0,1-0,2 μ. (περίπου 78,5 λίτρα)	λίθοι, λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία
Στοιχείο 8 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: Ρηχός κυκλικός λάκκος	διάμ. 0,8-1,2 μ., βάθος 0,1-0,2 μ. (περίπου 78,5 λίτρα)	λίθοι, λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία
Στοιχείο 8A (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: Ρηχός κυκλικός λάκκος	-	μακρόστενος πλακοειδής λίθος
Στοιχείο 9 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: Ρηχός κυκλικός λάκκος	-	μεγάλος λίθινος τριπτήρας
Στοιχείο 10 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: βαθύς κυκλικός λάκκος	διάμ. 1,4 μ., βάθος 1,9 μ. (περίπου 2923 λίτρα)	χώμα, λίθοι, λίθινα εργαλεία, όστρακα κεραμικής
Στοιχείο 11 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: βαθύς ορθογώνιος λάκκος	διαστ. 1,7×1 μ., βάθος 1,7 μ. (περίπου 2268 λίτρα)	χώμα, λίθοι, λίθινα εργαλεία, όστρακα κεραμικής
Στοιχείο 12 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: κυκλικός και ορθογώνιος λάκκος (ενωμένοι)	διαστ. 2,2×1-1,2 μ., βάθος 0,8×1,2 μ. (περίπου 1899 λίτρα)	χώμα, λίθοι, λίθινα εργαλεία, όστρακα κεραμικής
Στοιχείο 13 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	2.1: κυκλικός λάκκος	διάμ. 1,2 μ., βάθος 0,75 μ. (περίπου 847 λίτρα)	ταφή καλυμμένη από λίθους και πηλό, σχεδόν ολόκληρο κλειστό αγγείο ως κτέρισμα.
Κτίσμα VI, A	Στρώμα VI	2.1: λάκκοι αποθήκευσης πυριτολίθων	διάμ. 0,1-0,25 μ.	-
Κτίσμα VII, A	Στρώμα VII	2.2: λάκκος με λίθινο περιχέλιωμα (υποδοχής αγγείου;)	-	-

Εξωτερικός χώρος Β-ΒΔ του Κτίσματος VII, Α	Στρώμα VII	2.2: λάκκος με λίθινο περιχέλιωμα (υποδοχής αγγείου;)	-	-
Κτίσμα VI, Β	Στρώμα VI	2.2, 2.4: λάκκος με λίθινο περιχέλιωμα	-	πλακοειδής λίθος στον πυθμένα
Εξωτερικός χώρος Β-ΒΑ του Κτίσματος VI, Β	Στρώμα VI	2.2: 3-4 λάκκοι με λίθινο περιχέλιωμα	μήκος περίπου 0,5-0,7 μ., πλάτος περίπου 0,4 μ.	ο F περιείχε στάχτες
Κτίσμα VIII, Β	Στρώμα VIII	2.4: λάκκος με πλακοστρωμένο πυθμένα	-	-
Κτίσμα IX, Α	Στρώμα IX	2.2: πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου	-	-
Κτίσμα IX, Β	Στρώμα IX	3.1: κατασκευή ελλειψοειδούς σχήματος με επένδυση από μικρούς λίθους	διαστ. 0,8×1 μ.	-
		3.1: κατασκευή ελλειψοειδούς σχήματος με επένδυση από μικρούς λίθους	διάμ. 0,6 μ.	-
		2.2: 4 λάκκοι με περιχέλιωμα από πηλό και λίθους	διαστ. 0,6×0,3 μ., βάθος 0,1 μ., (περίπου 14 λίτρα το καθένα)	-
Κτίσμα XI	Στρώμα XI	2.4: κατασκευή με επένδυση από λίθους και 2 πλακοειδείς λίθους στον πυθμένα	-	-
Κτίσμα XII	Στρώμα XII	1.1: Ε/Α πιθοειδές αγγείο (162)	ύψος 0,55 μ.	-
Κτίσμα XIII, Β	Στρώμα XIII	1.1: ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο (191β)	διάμ. χείλους 0,154 μ., διάμ. βάσης 0,096 μ., ύψος 0,342 μ. (περίπου 8-10 λίτρα)	-

Λέμπα Λάκκους

Αρχιτεκτ. Μονάδα	Στοιχεία ενότητας/Φάση	Τύπος αποθήκευσης	Διαστάσεις - Όγκος	Συνηρήματα
Κτίσμα 5	Περιοχή Ι, Φάση 1, 5.2	5.2: συγκέντρωση 3 πελέκων και 1 εργαλείου τροχίσματος στο ΒΑ τμήμα του δαπέδου	-	-
		5.2-5.3: συγκέντρωση 5 εργαλείων κοπής 2 οστρέων και 1 βοτσάλου στο ΝΔ τμήμα του δαπέδου	-	-
		1.1: ΕΜ θραύσμα ευρύστομου αγγείου με επίπεδη βάση (LL 1057)	ύψος 0,18 μ., διάμετρος χείλους 0,08 μ. (περίπου 1 λίτρο)	στάχτες

Κτίσμα 6	Περιοχή Ι, Φάση 1, 6.5	2.1: λάκκος F2	-	θραυσμένο εργαλείο κρούσης/τριβής, λίθος με κοιλότητα (γουδί (:) LL481)
Χώρος Κτίσματος 8	Περιοχή Ι, Φάση 1, 8.3	5.2: συγκέντρωση πυριτολίθων (LL762)	-	-
Κτίσμα 8	Περιοχή Ι, Φάση 1, 8.2.2	2.3: κονιαμένες ρηχές κοιλότητες F18 (με περιχέλιωμα) και F19	-	-
	Περιοχή Ι, Φάση 1, 8.2.3	3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F5)	-	-
		3.1 (:): κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F13)	διαστ. 0,6×0,3 μ., ύψος 0,1 μ.	-
		1.1-3.1 (:): κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F14) και αποθηκευτικό αγγείο	διαστ. 0,5×0,4 μ., και LL382, ύψος 0,11 μ., διάμ. χείλους 0,22 μ., (περίπου 4-5 λίτρα)	φλάσκα με οξυπύθμενη βάση (LL382)
Κτίσμα 9	Περιοχή Ι, Φάση 1, 9.4	2.1: λάκκος F2 συνδεδεμένος με αυλάκι	-	-
	Περιοχή Ι, Φάση 1, 9.2	2.2: κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (F2)	διαστ. 1×0,8 μ., βάθος 0,1 μ.	εργαλείο τριβής στο τοίχωμα (LL615)
		2.2: κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένων (F4)	διαστ. 0,88×0,6 μ., βάθος 0,2 μ., και LL718: ύψος 0,17 μ., διάμετρος χείλους 0,145 μ. (περίπου 3 λίτρα)	1 εργαλείο κρούσης και 2 αγγεία (LL718, 1052)
		3.3-1.1: λιθόκτιστη πλατφόρμα (F5) με τουλάχιστον 2 σπασμένα πήλινα αγγεία (LL713, 714)	διαστ. 0,7×0,45 μ., ύψος 0,1 μ., και LL 713: ύψος 0,19 μ., διάμετρος χείλους 0,184 μ. (περίπου 5-6 λίτρα) και LL714: ύψος 0,15 μ., διάμετρος χείλους 0,09 μ. (περίπου 1 λίτρο).	LL 713: τμήμα μελανο- στεφούς ευρύστομου αγγείου με ομφαλωτή βάση, LL714: τμήμα ΕΜ μικρογραφικού απο- θηκευτικού αγγείου με επίπεδη βάση,
		5.2: συγκέντρωση εργαλείων βόρεια του F5	-	2 εργαλεία κοπής, 1 γυδοχέρι, 1 λίθος ακονίσματος
		5.2-5.3: συγκέντρωση εργαλείων και άλλων αντικειμένων εντός του F2	-	-
		5.2-5.3: συγκέντρωση πυριτολίθων (LL763)	-	-
	Περιοχή Ι, Φάση 1, 9.1	1.1: αγγείο (LL544) με αποθηκευμένη ώχρα	ύψος 0,12 μ., διάμετρος χείλους 0,0025 μ. (περίπου 0,006 λίτρα)	ώχρα ερυθρής απόχρωσης
Κτίσμα 15	Περιοχή Ι, Φάση 1, 15.5	3.1 (:): κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (F2)	-	-
	Περιοχή Ι, Φάση 1, 15.3	5.2: συγκέντρωση εργαλείων στο ΒΑ τμήμα του δαπέδου	-	-

		5.2: συγκέντρωση πυριτολίθων (LL1022)	-	-
	Περιοχή Ι, Φάση 1, 15.1	5.2-5.3: συγκέντρωση εργαλείων και βοτσάλων Δ της εστίας F1	-	6 πέλεκεις (LL759c-e, 869, 961e-f), σιλιβωτήρας (LL961g), 6 βότσαλα (LL759a-b, LL961a-d) και οστέινο εργαλείο (LL1024)
Κτίσμα 16	Περιοχή Ι, Φάση 1, 16.1	2.1: λάκκος F2 με ευθεία τοιχώματα και επίπεδο πυθμένα (ίσως αποθηκευτικός)	βάθος 0,27 μ.	-
		5.2-5.3: συγκέντρωση εργαλείων και βοτσάλων στα ΒΔ	-	-
Κτίσμα 1	Περιοχή Ι, Φάση 2, 1.1	3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F16)	διαστ. 0,3×0,4 μ.	-
		3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F20)	διαστ. 0,26×0,4 μ.	-
		2.1-1.1: βάση αποθηκευτικού αγγείου σε λάκκο (F13)	διαστ. λάκκου: 0,4×0,4 μ., βάθος 0,2 μ. LL373: ύψος 0,25 μ., διάμετρος χείλους 0,30 μ.	-
		1.1: μεγάλο ευρύστομο EM αγγείο με λαβές (LL372)	ύψος 0,60 μ., διάμετρος χείλους 0,45 μ. (περίπου 95-100 λίτρα)	-
		1.1: μεγάλο αποθηκευτικό EM αγγείο (F7)	διάμετρος χείλους 0,495 μ.	-
		3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F17)	-	αποθηκευτικό αγγείο (;) (F7)
		5.2: συγκέντρωση πελέκεων στο νότιο τμήμα (LL53, 55-58)	-	-
Κτίσμα 4	Περιοχή ΙΙ, Φάση 2, 4.1	1.1: ευρύστομο κλειστό αγγείο (LL384)	ύψος 0,12 μ., διάμ. χείλους 0,1 μ. (περίπου 1-1,5 λίτρο)	-
Κτίσμα 10	Περιοχή ΙΙ, Φάση 2, 10.2	5.2-5.3: (συγκέντρωση 71 αντικειμένων στο δυτικό τμήμα του δαπέδου, μάλλον υλικό απόρριψης ή/και αποθήκευσης)	-	-
Περιοχή Κτίσματος 21	Περιοχή ΙΙ, Φάση 2, (M32d.3a, ίσως υπαίθριος χώρος)	5.2: συγκέντρωση 7 πελέκεων (LL750a-g)	-	-
		5.2-5.3: συγκέντρωση κινητών ευρημάτων (LL561)	-	561a-b εργαλεία κοπής, 561c-d βότσαλα με ίχνη χρήσης, 561e απολεπισμένο εργαλείο
	Περιοχή ΙΙ, Φάση 2, (M32d.2a3, ίσως υπαίθριος χώρος)	2.2 (;)-1.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου και αγγείο F5	-	αποθηκευτικό αγγείο F5

Κτίσμα 21	Περιοχή II, Φάση 2, (M32d.2a1-21.1)	1.1: Χονδροειδές γραπτό αποθηκευτικό αγγείο (LL1060)	(βλέπε πιο κάτω)	-
	Περιοχή II, Φάση 2, (M32d.2 - μη ασφαλές στρώμα)	1.1: αποθηκευτικά αγγεία F1-F3	-	-
		5.2: συγκέντρωση (;) 6 χανδρών από όστρεο (LL490a-f)	-	-
Κτίσμα 23	Περιοχή II, Φάση 2, 23.1	2.1: λάκκος F2	-	3 πέλεκεις (LL1314-1316) και 1 γουδοχέρι (LL1317)
Κτίσμα 2	Περιοχή II, Φάση 3, 2.2	3.1-1.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείων με λίθους στο περιχέλιωμα (F3) και αποθηκευτικό αγγείο	διαστ. 0,4×0,5 μ.	αποθηκευτικό αγγείο
		3.1-1.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείων με λίθους στο περιχέλιωμα (F4) και αποθηκευτικό αγγείο	διαστ. 0,37×0,4 μ.	αποθηκευτικό αγγείο
		3.1-1.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείων με λίθους στο περιχέλιωμα (F5) και αποθηκευτικό αγγείο	διαστ. 0,37×0,49 μ.	αποθηκευτικό αγγείο
		2.1-1.1: περιοχή με κονίαμα (F1) και στερεωμένο αποθηκευτικό αγγείο	λάκκος: πλάτος 0,65 μ., βάθος 0,68 μ.	Μελανέρυθρο στιλβωτό κλειστό αγγείο
		1.1: αγγείο F8 κοντά στον ΒΔ τοίχο	-	-
		5.2: συγκέντρωση πυριτολίθων (LL238)	-	20 λεπίδες και φολίδες
Κτίσμα 3	Περιοχή II, Φάση 3, 3.1	5.2-5.3: σωρός πυριτολίθων (LL358)	-	34 καινούριες φολίδες, 12 κόνδυλοι, 1 εργαλείο κρούσης από κερατόλιθο, 5 χρησιμοποιημένες φολίδες, 12 ακόμη φολίδες και 2 απολείσματα
		5.2: συγκέντρωση (F34) 3 εργαλείων κρούσης/τριβής (LL359b-c-d) και 1 γουδοχειριού (LL359a)	-	-
		5.2: συγκέντρωση 4 μεγάλων γουδοχειριών (F14: LL259a-d)	-	-
		2.1-5.2: λάκκος F35 με συγκέντρωση εργαλείων	διαστ. 0,5×0,5 μ., βάθος 0,45 μ.	συγκέντρωση 6 εργαλείων κρούσης/τριβής (LL365a-f) και θραύσμα πέλεκου με ίχνη τριβής σε δεύτερη χρήση (LL365g)
		2.1-1.1: λάκκος (F13) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	διαστ. 0,51×0,5 μ., βάθος 0,19 μ.	στάχτες και λίθοι

		2.1-1.1: λάκκος (F12) με αποθηκευτικό αγγείο (LL380)	διαστ. λάκκου: 0,65×0,54 μ., βάθος 0,28 μ., LL380: ύψος 0,60 μ., διάμ. χείλους 0,56 μ. (πάνω από 150 λίτρα)	στάχτες και λίθοι, χονδροειδές γραπτό αποθηκευτικό αγγείο (LL380)
		2.1-1.1: λάκκος (F11) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	διαστ. 0,21×0,22 μ.	καφέ χρώμα
		2.1-1.1: λάκκος (F22) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	διαστ. λάκκου: 0,46×0,33 μ., βάθος 0,4 μ.	πυροραγείς λίθοι
		2.1-1.1: λάκκος (F7) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	-	στάχτες και λίθοι
		2.1-1.1: λάκκος (F19) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	διαστ. 0,6×0,55 μ.	πυροραγείς λίθοι
		2.1-1.1: λάκκος (F6) με αποθηκευτικό αγγείο	-	μεγάλη φλάσκα (LL178)
		2.1: λάκκος (F10)	διαστ. 0,7×0,54 μ., βάθος 0,23 μ.	στάχτες και λίθοι
	Περιοχή II, Φάση 3, 3.1a	5.2: συγκέντρωση 4-6 αξινών (LL 130-133, 135, 129;) και 1 χάλκινης σμίλης (LL 134)	-	-
		2.1-1.1: λάκκος (F13) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	-	(συνεχίζει από την προηγούμενη φάση)
		2.1-1.1: λάκκος (F12) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	-	(συνεχίζει από την προηγούμενη φάση)
		2.1-1.1: λάκκος (F11) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	-	(συνεχίζει από την προηγούμενη φάση)
		1.1: αποθηκευτικό αγγείο (LL380)	-	-
		1.1: Μελανέρυθρο στιλβωτό ευρύστομο κλειστό αγγείο (LL180)	ύψος 0,40 μ., διάμ. χείλους 0,42 μ. (περίπου 55-60 λίτρα)	-
		1.1: μεγάλη φλάσκα (LL178)	ύψος 0,52 μ., διάμ. χείλους 0,12 μ.	-
		5.2: συγκέντρωση 3 εργαλείων κρούσης/τριβής (LL352, 353, 356) και 1 κωνικού λίθου (LL341) στα ΒΔ	-	-
Κτίσμα 7	Περιοχή II, Φάση 3, 7.3	1.1: Χονδροειδές γραπτό αποθηκευτικό αγγείο εντός του F5	-	-

		5.2: συγκέντρωση (F9) από 6 εργαλεία τριβής (LL586a, b, c, e, f, g), 1 λίθο με κοιλότητα (LL586d) και 1 γουδοχέρι (LL586h)	-	-
Κτίσμα 11	Περιοχή II, Φάση 3, 11.1	5.2-5.3: συγκέντρωση βοτσάλων και ενός εργαλείου κοπής LL880 (νότια του F11)	-	-
		2.2: κατασκευή (F1) με λίθινη σκάφη στον πυθμένα και περιχέλιωμα από κάθετα τοποθετημένα τριβεία και τριπτήρες	διαστ. 0,42×0,55 μ., βάθος 0,24 μ.	-
		2.1-1.1: ρηχή κοιλότητα (F3) με όστρακα από μεγάλο αγγείο	-	-
		2.2: κοιλότητα με περιχέλιωμα από <i>risé</i> και λίθους (F4)	διαστ. 0,6×0,66 μ., βάθος 0,12 μ.	-
		2.2: κοιλότητα με περιχέλιωμα από <i>risé</i> και λίθους (F5)	διαστ. 0,53×0,5 μ., βάθος 0,21 μ.	-
		2.2: κοιλότητα με περιχέλιωμα από <i>risé</i> και λίθους (F8)	διαστ. 0,3×0,42 μ., βάθος 0,2 μ.	-
Κτίσμα 14	Περιοχή II, Φάση 3, 14.1	5.2: συγκέντρωση (LL846) 19 εργαλείων	-	πέλεκεις LL846g-α, υ, αξίνες LL846a-f, εργαλεία κρούσης/τριβής LL846r, s, και 1 μικρός λίθος με εγχαράξεις LL846t
		5.2: συγκέντρωση (LL492) 13 εργαλείων κοπής	-	πέλεκεις LL492a-i, αξίνες LL492 l-m, και 1 απολεπισμένο εργαλείο LL492j
		1.1: θραύσμα αποθηκευτικού αγγείου (K34a.1 F1)	-	-
M34b/35a (εξωτερικός χώρος)	Περιοχή II, Φάση 2	2.1: χώρος που ορίζεται από τοίχο και περιλαμβάνει σειρά αποθηκευτικών λάκκων (3-4)	-	-
M33b/d-M34a/c (υπαίθριος χώρος αποθήκευσης)	Περιοχή II, Φάση 2	2.1: 11-13 λάκκοι σε επιφάνεια έκτασης περίπου 50 μ ²	συνολικού όγκου περίπου 7 μ ³ (7000 λίτρα)	πολλά θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων, σπόροι κριθαριού και μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων (πολλά από μη ασφαλή στρώματα)
M34c.3a F1 (υπαίθριος χώρος)	Περιοχή II, Φάση 2-3	2.1-1.1: λάκκος με ολόκληρο ΕΜΓ-Μελανέρυθρο στυλβωτό αποθηκευτικό αγγείο (LL1061)	διαστ. λάκκου: 1,4×1,32 μ., βάθος 0,66 μ.	LL1061: ύψος 0,65 μ., διάμ. χείλους 0,30 μ. (περίπου 50 λίτρα)

L32b, 33a, M32d, 33c (υπαίθριοι χώροι στα Δ της Περιοχής II)	Περιοχή II, Φάση 2	2.1-1.1: αποθηκευτικός λάκκος F36 με θραύσματα αποθηκευτικού αγγείου	-	εργαλείο κοπής LL975, περίαπτο LL809
		2.1-1.1: αποθηκευτικός λάκκος F1 με θραύσματα αποθηκευτικού αγγείου	-	-
		2.1-1.1: αποθηκευτικός λάκκος F6 με θραύσματα αποθηκευτικού αγγείου	-	
		2.1-1.1: αποθηκευτικός λάκκος (L32b.3a F1) με αποθηκευτικό αγγείο (LL539)	διαστ. λάκκου: 0,83×0,83 μ., βάθος 0,44 μ.	Μελανέρυθρο στιλβωτό αποθηκευτικό αγγείο
		5.3: συγκέντρωση 5 βοτσάλων (LL924 a-e) στο L32b.3a F1	-	-
		2.1: ακόμα 2 πιθανοί αποθηκευτικοί λάκκοι (F5) στο L32b και F32 στο L33a.	-	-
		3.1: 2 λίθινες βάσεις στήριξης αντικειμένων F6, F43 στο L32b	F6: 0,3×0,2 μ. F43: 0,6×0,4 μ.	χονδροειδές ανοικτό αγγείο (F4)
		3.1: 2 λίθινες κυκλικές βάσεις στήριξης αντικειμένων F25, F80 στο M32d	-	-
«Υπόγειο αποθηκευτικό σύμπλεγμα»	Περιοχή II, Φάση 3, K33b.4 F2	2.1: σύμπλεγμα τριών αποθηκευτικών λάκκων (P1-P3)	P1: διαστ. 0,78×0,74 μ., βάθος 0,57 μ., P2: 0,8×0,8 μ., βάθος 0,6 μ., P3: πλάτος 0,8 μ., βάθος 0,65 μ.	οι P2-P3 περιείχαν μεγάλα θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων
M32d.2a1 (υπαίθριος χώρος)	Περιοχή II, Φάση 3	1.1-2.1 (:): Αποθηκευτικός λάκκος με θραύσματα Χονδροειδούς γραπτού αποθηκευτικού αγγείου (F6: LL1060)	διαστ. λάκκου: 1×0,9 μ., βάθος 0,66 μ.	LL1060: ύψος 0,75 μ., διάμ. χείλους 0,32 μ. (περίπου 60-65 λίτρα)
M33b.4 F1 (υπαίθριος χώρος)	Περιοχή II, Φάση 1	1.1: θραύσμα αποθηκευτικού EMΓ αγγείου (LL1206)	διαστ. λάκκου: πλάτος 0,68 μ., βάθος 0,34 μ.	LL1206 ύψος 0,34 μ., διάμ. χείλους 0,26 μ. (περίπου 25-30 λίτρα)
M33d.3a F4 (μη ασφαλές στρώμα)	Περιοχή II, Φάση 2-3	5.2: συγκέντρωση 13-16 εργαλείων (850a-m)	-	εργαλεία κρούσης, τριβής, κοπής και 2 βότσαλα

Κισσόνεργα Μοσφίλια

Αρχιτεκτ. Μονάδα	Στοιχεία ενότητας/Φάση	Τύπος αποθήκευσης	Διαστάσεις - Όγκος	Συνευρήματα
Υπαίθριος χώρος Β του Κτίσματος 2180	ΒΑ Περιοχή, Φάση 2	2.1: αποθηκευτικός λάκκος (1554)	2,5-4,6 μ ³ (2500-4600 λίτρα)	κυρίως λίθινα εργαλεία και άλλα λίθινα αντικείμενα

Υπαίθριος χώρος Β του Κτίσματος 2180	ΒΑ Περιοχή, Φάση 2	2.1: αποθηκευτικός λάκκος (1599)	2,5-4,6 μ ³ (2500-4600 λίτρα)	κυρίως λίθινα εργαλεία και άλλα λίθινα αντικείμενα
Υπαίθριος χώρος Β του Κτίσματος 2180	ΒΑ Περιοχή, Φάση 2	2.1: αποθηκευτικός λάκκος (1653)	2,5-4,6 μ ³ (2500-4600 λίτρα)	κυρίως λίθινα εργαλεία και άλλα λίθινα αντικείμενα
Υπαίθριος χώρος Β του Κτίσματος 2180	ΒΑ Περιοχή, Φάση 2	2.1: αποθηκευτικός λάκκος (1659)	2,5-4,6 μ ³ (2500-4600 λίτρα)	4-5 εργαλεία τριβής, 3 οδοντωτοί λίθοι, 3 λίθοι με κοιλότητα, 2 γουδιά, 2 εργαλεία κρούσης/τριβής, 3 θραύσματα λίθινων αγγείων και 1 εργαλείο κρούσης
Υπαίθριος χώρος Β του Κτίσματος 2180	ΒΑ Περιοχή, Φάση 2	2.1: αποθηκευτικός λάκκος (1657)	2,5-4,6 μ ³ (2500-4600 λίτρα)	κυρίως λίθινα εργαλεία και άλλα λίθινα αντικείμενα
Υπαίθριος χώρος Β του Κτίσματος 2180	ΒΑ Περιοχή, Φάση 2	2.1: αποθηκευτικός λάκκος (1682)	2,5-4,6 μ ³ (2500-4600 λίτρα)	κυρίως λίθινα εργαλεία και άλλα λίθινα αντικείμενα
Κτίσμα 1547	ΒΑ Περιοχή, Φάση 3Α	1.1: μεγάλο θραύσμα ΕΜ αγγείου (ΚΜ 5580)	-	-
		1.1: θραύσμα ΕΜ ευρύστομου αγγείου (ΚΜ 5579)	-	-
Κτίσμα 2	Κεντρική Περιοχή, Φάση 3Β	1.1: θραύσμα μεγάλου ΕΜ αποθηκευτικού αγγείου (ΚΜ 5504)	-	-
		1.1: ΕΜ κλειστό αγγείο (ΚΜ 5527)	-	-
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (ΚΜ 5503)	διάμ. 0,5 μ.	-
Κτίσμα 206	Κεντρική Περιοχή, Φάση 3Β	5.2: συγκέντρωση 9 χανδρών από όστρεο δεντάλια (ΚΜ 985.01-09)	-	-
		5.2: συγκέντρωση 3 γουδοχειριών (ΚΜ 879-881)	-	-
		1.1: θραύσμα ευρύστομου κλειστού αγγείου (ΚΜ 5506)	-	-
		1.1: θραύσμα ευρύστομου κλειστού Ε/Α αγγείου (ΚΜ 5511)	-	-
		1.1: αποθηκευτικό αγγείο (ΚΜ 5542)	διάμ. 0,52 μ.	-
		1.1: Ε/Α αποθηκευτικό αγγείο (ΚΜ 1351)	διάμ. 0,6 μ., ύψος 0,836 μ. (περίπου 235-260 λίτρα)	-
		1.1: Ε/Α αποθηκευτικό αγγείο (ΚΜ 3258)	διάμ. 0,36 μ., ύψος 0,25 μ. (περίπου 80-90 λίτρα)	-
		1.1: ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο (ΚΜ 3297)	διάμ. 0,5 μ., ύψος 0,4 μ. (περίπου 243 λίτρα)	-

		1.1: EM αποθηκευτικό αγγείο (KM 3298)	διάμ. 0,475 μ., ύψος 0,5 μ. (περίπου 90 λίτρα)	-
		1.1: θραύσμα E/A αποθηκευτικού αγγείου (KM 5507)	διάμ. βάσης περίπου 0,5 μ.	-
		1.1: θραύσμα E/A αποθηκευτικού αγγείου (KM 5508)	-	-
		1.1: θραύσμα E/A αποθηκευτικού αγγείου (KM 5512)	διάμ. 0,46 μ.	-
		1.1: θραύσμα E/A αποθηκευτικού αγγείου (KM 5540)	διάμ. 0,44 μ.	-
		1.1: θραύσμα E/A αποθηκευτικού αγγείου (KM 5543)	διάμ. περίπου 0,5 μ.	-
		1.1: θραύσμα EM αποθηκευτικού αγγείου (KM 5546)	διάμ. 0,46 μ.	-
Κτίσμα 494	Κεντρική Περιοχή, Φάση 3B	3.1 (;)-5.2: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (759)	-	περίπου 10 λίθινα εργαλεία κοπής
		3.1 (;): κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (760)	-	-
Κτίσμα 855	Κεντρική Περιοχή, Φάση 3B	1.1: ευρύστομο EM κλειστό αγγείο (KM 2281)	διάμ. 0,2 μ., ύψος 0,545 μ. (περίπου 15-20 λίτρα)	-
		1.1: αποθηκευτικό αγγείο (KM 2280)	διάμ. 0,55 μ., ύψος 0,45 μ. (περίπου 110-160 λίτρα)	-
		1.1: αποθηκευτικό αγγείο (KM 2282)	διάμ. 0,385 μ., ύψος 0,435 μ. (περίπου 40-50 λίτρα)	-
		1.1: βαθιά αποθηκευτική λεκανίδα (KM 1353)	διάμ. 0,57 μ., ύψος 0,55 μ. (περίπου 111 λίτρα)	-
		1.1: βαθιά αποθηκευτική λεκανίδα (KM 2283)	διάμ. 0,62 μ., ύψος 0,475 μ. (περίπου 100 λίτρα)	-
Κτίσμα 994	Κεντρική Περιοχή, Φάση 3B	1.1: θραύσμα E/A αποθηκευτικού αγγείου (KM 5532)	-	-
Κτίσμα 3	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	5.2: συγκέντρωση 20 εργαλείων κοπής (846)	-	-
		5.2: συγκέντρωση διαφόρων εργαλείων κοντά στο δυτικό τοίχο	-	-
		1.1: Μελανέρυθρο στυλβωτό ευρύστομο αγγείο (KM 1250)	διάμ. 0,085 μ., ύψος 0,225 μ. (περίπου 2 λίτρα)	-

		1.1-3.1: EM βαρελόσχημο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1823)	διάμ. 0,6 μ., ύψος 0,732 μ. (περίπου 200-210 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (850)
		1.1-3.1: θραύσμα χονδροειδούς βαρελόσχημου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5558)	διάμ. 0,5 μ. (περίπου 150 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (836)
		1.1-3.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού κλειστού ευρύστομου αγγείου (KM 5531)	-	κατασκευή τοποθέτησης (2177)
		1.1: θραύσμα μονόχρωμο κλειστού ευρύστομου αγγείου (KM 5568)	-	-
		1.1: θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού κλειστού ευρύστομου αγγείου (KM 5570)	(περίπου 90 λίτρα)	-
		1.1: μονόχρωμο κλειστό αγγείο με λαμό (KM 1825)	διάμ. 0,13 μ., ύψος 0,155 μ. (περίπου 2 λίτρα)	-
		1.1-3.1: μονόχρωμο αποθηκευτικό αγγείο με λαμό (KM 2025)	διάμ. 0,2 μ., σωζ. ύψος 0,19 μ. (περίπου 85 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (824)
		1.1: Μελανέρυθρο στιλβωτό ευρύστομο αγγείο (KM 1247)	διάμ. 0,14 μ., ύψος 0,284 μ. (περίπου 4-5 λίτρα)	-
		1.1: Μελανέρυθρο στιλβωτό ευρύστομο αγγείο (KM 1824)	διάμ. 0,16 μ., ύψος 0,15 μ. (περίπου 3 λίτρα)	-
		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1352)	διάμ. 0,35 μ., ύψος 0,62 μ. (περίπου 60-65 λίτρα)	-
		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1821)	διάμ. 0,33 μ., σωζ. ύψος 0,38 μ. (περίπου 188 λίτρα)	-
		1.1-3.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1822)	διάμ. 0,325 μ., ύψος 0,625 μ. (περίπου 55-65 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (721)
		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1892)	διάμ. 0,3 μ., σωζ. ύψος 0,38 μ. (περίπου 136 λίτρα)	-
		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1946)	διάμ. 0,22 μ., σωζ. ύψος 0,145 μ. (περίπου 58 λίτρα)	-

		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1948)	διάμ. 0,335 μ., σωζ. ύψος 0,475 μ. (περίπου 128 λίτρα)	-
		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1949)	διάμ. 0,3 μ., σωζ. ύψος 0,15 μ. (περίπου 200 λίτρα)	-
		1.1-3.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 1951)	διάμ. 0,26 μ., σωζ. ύψος 0,7 μ. (περίπου 85-90 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (726)
		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 2020)	διάμ. 0,27 μ., σωζ. ύψος 0,34 μ. (περίπου 129 λίτρα)	-
		1.1: μονόχρωμο ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 2022)	διάμ. 0,31 μ., σωζ. ύψος 0,15 μ. (περίπου 226 λίτρα)	-
		1.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 2040)	διάμ. 0,26 μ., σωζ. ύψος 0,65 μ. (περίπου 89 λίτρα)	-
		1.1-3.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 3299)	διάμ. βάσης 0,22 μ., σωζ. ύψος 0,35 μ. (περίπου 172 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (2176)
		1.1-3.1: Χονδροειδές γραπτό ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (KM 3300)	διάμ. 0,3 μ., σωζ. ύψος 0,95 μ. (περίπου 187 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (2141)
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5553)	(περίπου 93 λίτρα)	-
		1.1: θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5555)	διάμ. 0,5 μ.	-
		1.1: θραύσμα μονόχρωμου ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5557)	διάμ. 0,4 μ. (περίπου 170 λίτρα)	-
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5560)	διάμ. 0,35 μ. (περίπου 64 λίτρα)	-
		1.1: θραύσμα EM ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5561)	διάμ. 0,36 μ. (περίπου 65 λίτρα)	-

		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5564)	διάμ. 0,36 μ. (περίπου 65 λίτρα)	-
		1.1-3.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5565)	διάμ. 0,36 μ. (περίπου 65 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (725)
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5566)	διάμ. 0,43 μ. (περίπου 170 λίτρα)	-
		1.1-3.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5567)	διάμ. 0,39 μ. (περίπου 170 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (720)
		1.1-3.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5569)	διάμ. 0,4 μ. (περίπου 130 λίτρα)	κατασκευή τοποθέτησης (840)
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5576;)	-	-
		1.1: Μελανέρυθρο στιλβωτό αποθηκευτικό αγγείο (KM 1789)	διάμ. 0,312 μ., ύψος 0,415 μ. (περίπου 30-35 λίτρα)	-
		1.1: Μελανέρυθρο στιλβωτό αποθηκευτικό αγγείο (KM 1790)	διάμ. 0,39 μ., ύψος 0,387 μ. (περίπου 45-50 λίτρα)	-
		1.1-3.1: θραύσμα μονόχρωμου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5536)	-	κατασκευή τοποθέτησης (724)
		1.1-3.1: θραύσμα EM αποθηκευτικού αγγείου (KM 5556)	-	κατασκευή τοποθέτησης (719)
Κτίσμα 86	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	3.1 (:): κατασκευή υποδοχής αντικειμένου (92)	-	-
Κτίσμα 96	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	3.1 (:): κατασκευή υποδοχής αντικειμένου από λίθο και κονίαμα (111)	-	-
Κτίσμα 200	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	2.2: λάκκος ή κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (431)	-	-
Υπαιθριος χώρος εκτός του Κτίσματος 200	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	3.1-1.1: κατασκευή (643) και θραύσμα πήλινου αγγείου (KM 5578).	-	-

Κτίσμα 204	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	1.1: θραύσμα κλειστού Μελανέρυθρου στιλβωτού αγγείου (KM 5537)	-	-
		1.1: θραύσμα κλειστού Μελανέρυθρου στιλβωτού αγγείου (KM 5539)	-	-
		1.1: αποθηκευτικό αγγείο με λαμό (KM 1590)	διάμ. 0,16 μ., ύψος 0,525 μ.	-
		1.1: θραύσμα μονόχρωμου αποθηκευτικού αγγείου με λαμό (KM 5534)	διάμ. 0,14 μ.	
		1.1: θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5533)	διάμ. 0,3 μ.	-
		1.1: θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5535)	διάμ. 0,26 μ.	-
Κτίσμα 493	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	2.1-5.2: λάκκος με 10 λίθινα εργαλεία (κυρίως εργαλεία κοπής)	-	-
Κτίσμα 706	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	2.1: πιθανός λάκκος τοποθέτησης αγγείου (257)	-	-
		5.2: συγκέντρωση πελέκων (KM 734-740)	-	-
Κτίσμα 834	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4, Δάπεδο 1	3.1: κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (1343)	-	-
	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4, Δάπεδο 2	2.1: πιθανός λάκκος τοποθέτησης αγγείου (1231) κοντά στο ΒΔ τμήμα του τοίχου	-	-
Κτίσμα 866	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	2.1 (;)-3.1 (;): 2 κατασκευές τοποθέτησης αγγείων	-	-
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού αποθηκευτικού αγγείου (KM 5518)	-	-
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού αποθηκευτικού αγγείου (KM 5519)	-	-
		1.1: θραύσμα Χονδροειδούς γραπτού αποθηκευτικού αγγείου (KM 5520)	-	-

		1.1: θραύσμα μονόχρωμου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5521)	-	-
		1.1-2.1: λάκκος (1145) με όστρακα Μελανέρυθρου στιλβωτού αποθηκευτικού αγγείου	-	-
Κτίσμα 1044	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	1.1: θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού αποθηκευτικού αγγείου (KM 5522)	διάμ. 0,45 μ.	-
		5.2: συγκέντρωση 5 κωνικών λίθων (KM 2291-2295)	-	-
Κτίσμα 1046	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4	2.3 (:): κονιαμένη κατασκευή (1497, ίσως για υποδοχή αγγείου)	-	-
Κτίσμα 1052	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4, Δάπεδα 1-2	3.3: πιθανό ράφι (σειρά 4 οπών στο ΝΔ τμήμα σε μικρή απόσταση από τον τοίχο)	-	-
		3.1: κατασκευή με λίθους στο περιχέλιωμα και κονιαμένο δάπεδο (1137, πιθανότατα για υποδοχή αποθηκευτικού αγγείου)	-	-
		1.1: θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού ευρύστομου αποθηκευτικού αγγείου (KM 5525)	διάμ. 0,28 μ.	-
		1.1: θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού αποθηκευτικού αγγείου (KM 5515)	διάμ. 0,35 μ.	-
	Κεντρική Περιοχή, Φάση 4, Δάπεδο 2	3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (1136)	-	-
		3.1: κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (1176)	-	-

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΚΑΘΕ ΑΡΧΙ- ΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ

Άγιος Επίκτητος Βρυσί

Αρχιτεκτονική Μονάδα	Στοιχεία ενότητας	Φάση	Αποθήκευση	Άλλες πιθανές δραστηριότητες
Κτίσμα 1 (H1-132;)	Δάπεδο 5	Πρώμη	χονδροειδές αγγείο (521)	προετοιμασία/κατανάλωση τροφής, κατεργασία οστού, υφαντική, κ.ά.
Κτίσμα 1 (H1-132)	Δάπεδο 4b	Πρώμη	-	χώρος εργασίας με λίθινα/οστέινα εργαλεία κ.ά.
Κτίσμα 1 (H1-132)	Δάπεδο 4a	Πρώμη	12 λίθινα εργαλεία (348a-m)	λατρεία (:), προετοιμασία τροφής, χώρος εργασίας με λίθινα/οστέινα εργαλεία κ.ά.
Κτίσμα 1 (H1-133)	Δάπεδο 3	Μέση	διαλυμένη κατασκευή/θήκη (:) (142)	υφαντική, προετοιμασία τροφής, εργαλεία για τριβή/κρούση/κοπή
Κτίσμα 1 (H1-133)	Δάπεδο 2	Μέση	-	υφαντική, προετοιμασία τροφής, κατασκευή εργαλείων κοπής
Κτίσμα 2A (H2A-116)	Δάπεδο 4b	Μέση	-	(άδειο από ευρήματα)
Κτίσμα 2A (H2A-116)	Δάπεδο 4a	Μέση	λίθινη κατασκευή (ίσως για τοποθέτηση αγγείου (:)) 244)	(άδειο από ευρήματα), διακόσμηση κεραμικής
Κτίσμα 2A (H2A-117)	Δάπεδο 3	Μέση	θήκες (226, 378), συγκέντρωση 8 οστέινων και 2 λίθινων αντικειμένων	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα, κατεργασία οστών
Κτίσμα 2A (H2A-117)	Δάπεδο 2	Μέση	θήκη (229), πιθανό ράφι στο Δ τοίχο, βοτσαλωτό δάπεδο στη Β γωνία	(άδειο από ευρήματα)
Κτίσμα 2A (H2A-118)	Δάπεδο 1	Ύστερη	-	-
Κτίσμα 2B (H2B-113)	Δάπεδο 5	Μέση	δωμάτιο με βοτσαλωτό δάπεδο και τριμμένη χονδροειδή κεραμική στα Ν, θήκη (207)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 2B (H2B-113)	Δάπεδο 4a-b	Μέση	θήκες (205, 206)	προετοιμασία τροφής, υφαντική
Κτίσμα 2B (H2B-114)	Δάπεδο 3	Μέση	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 2B (H2B-115)	Δάπεδο 2	Μέση	θήκη (202) με ΚΤ φλάσκα (315)	προετοιμασία τροφής, κατεργασία οστού
Κτίσμα 2B (H2B-115)	Δάπεδο 1	Ύστερη	ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο στο γέμισμα (fig. 82: 9)	προετοιμασία τροφής, υφαντική, κατασκευή εργαλείων κοπής, κατεργασία οστού
Κτίσμα 3 (H3-119)	Δάπεδο 5	Μέση	-	-
Κτίσμα 3 (H3-119)	Δάπεδο 4	Μέση	θήκη (250)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα, υφαντική
Κτίσμα 3 (H3-119)	Δάπεδο 3	Μέση	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 3 (H3-119)	Δάπεδο 2	Μέση	-	-
Κτίσμα 3 (H3-119)	Δάπεδο 1	Μέση	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 4A (H4A-123)	Δάπεδο 3	Μέση (:)	-	προετοιμασία τροφής, διαμονή, υφαντική, κατεργασία οστού

Κτίσμα 4A (H4A-123)	Δάπεδο 2	Μέση (:)	θήκη (271) και βοτσαλωτό δάπεδο (342), συγκέντρωση οστρέων	υφαντική
Κτίσμα 4A (H4A-124)	Δάπεδο 1b	Ύστερη	-	-
Κτίσμα 4A (H4A-124)	Δάπεδο 1a	Ύστερη	-	-
Κτίσμα 4B (H4B-123/5/6)	Δάπεδο 2	Μέση (:)	-	προετοιμασία τροφής
4B (υπαίθριος χώρος)	-	Μέση (:)	-	προετοιμασία τροφής, κατεργασία οστού
Κτίσμα 4B (H4B-124/8/9)	Δάπεδο 1	Ύστερη	-	προετοιμασία τροφής, υφαντική
Κτίσμα 5 (H1-156)	Δάπεδο 2	Μέση	13 εργαλεία από λειασμένο λίθο (811a-m), 24 πυρήνες πυριτολίθου - κερατολίθου	υφαντική, κατεργασία λίθων, εργαλεία για τριβή/κοπή/κρούση
Κτίσμα 5 (H1-156)	Δάπεδο 1	Μέση	17 πυρήνες πυριτολίθου - κερατολίθου	μαγείρεμα, κατεργασία οστού, κατεργασία λίθου
Κτίσμα 6 (H6-166)	Δάπεδο 3	Μέση (:)	-	κατεργασία λίθων, (μεγάλο μέρος των ευρημάτων αποτελεί γέμισμα δαπέδου)
Κτίσμα 6 (H6-166)	Δάπεδο 2	Μέση	κατασκευή για τοποθέτηση αγγείου (171), αποθηκευτικό αγγείο (fig. 82: 11)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα, εργαλεία για κρούση/τριβή/κοπή
Κτίσμα 6 (H6-166)	Δάπεδο 1	Μέση	-	-
Κτίσμα 7 (κατασκευή από φθαρτά υλικά)	Δάπεδα 1-2	Πρώιμη	δοχείο ορισμένο με λίθους (194), EM αποθηκευτικό αγγείο (fig. 82: 8)	προετοιμασία τροφής, κατεργασία/πλύσιμο μαλλιού, κατεργασία οστών και άλλες εργασίες με οστέινα εργαλεία, διακόσμηση κεραμικής
Κτίσμα 9 (H9-120)	Δάπεδο 2	Μέση	-	υφαντική
Κτίσμα 9 (H9-121)	Δάπεδο 1	Μέση	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 12 (κατασκευή από φθαρτά υλικά)	Δάπεδο 2	Πρώιμη	αποθηκευτικό αγγείο (fig. 82: 10)	προετοιμασία τροφής, υφαντική, διακόσμηση κεραμικής
Κτίσμα 12 (H12-178)	Δάπεδο 1	Μέση	-	-
Κτίσμα 16	Δάπεδο 3	Ύστερη	-	προετοιμασία τροφής, κατεργασία οστού
Κτίσμα 16	Δάπεδο 2	Ύστερη	θήκη (282)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 16	Δάπεδο 1	Ύστερη	λάκκος (:) (281)	προετοιμασία τροφής, υφαντική
Διάδρομος A	Επίπεδο 5b	Μέση (:)	-	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Διάδρομος 16	Επίπεδο 4b	Μέση	-	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Διάδρομος 16	Επίπεδο 4a	Μέση	-	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Περιοχή VD-E	Επίπεδο I	Μέση	-	μαγείρεμα, απόρριψη
Περιοχή VD-E	Επίπεδο II	Ύστερη	-	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής, απόρριψη, κατεργασία οστού
Περιοχή VD-E	Επίπεδο III	Ύστερη	θραύσματα 6 αποθηκευτικών αγγείων (fig. 80: 12-15, fig. 81: 4, fig. 82: 19)	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής, απόρριψη, επεξεργασία/αλώνισμα μπιζελιών

Σωτήρα Τεππές

Αρχιτεκτονική Μονάδα	Στοιχεία ενότητας	Φάση	Αποθήκευση	Άλλες πιθανές δραστηριότητες
Κτίσμα 36	Δάπεδο IV	I	-	μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 36	Δάπεδο III	I	-	μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 29	Δάπεδο III	I	κυκλικός λάκκος	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 29 (13)	Δάπεδο II	III (:)	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 29 (13)	Δάπεδο I	IV (:)	-	προετοιμασία τροφής (:) διακόσμηση κεραμικής (:)
Κτίσμα 38	Δάπεδο IV	I	κυκλικός λάκκος (E)	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 38	Δάπεδο III	I	λάκκος (D), κυκλικός λάκκος (E)	προετοιμασία τροφής, υφαντική (:)
Κτίσμα 39	Δάπεδο IV	I	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 39	Δάπεδο III	I	κυκλικός λάκκος (E)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 40	Δάπεδο III	I	κυκλικός λάκκος	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 1	Δάπεδο III	II	κοιλότητα (G), λάκκος (H), λάκκος (J), λάκκος με λίθινα αντικείμενα (M)	προετοιμασία τροφής, κατασκευή εργαλείων από λειασμένο και λαξευμένο λίθο
Κτίσμα 1	Δάπεδο II	III	κοιλότητα (G)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 1	Δάπεδο I	IV	-	προετοιμασία τροφής
Είσοδος Κτίσματος 1	Δάπεδα II-I	III	λάκκος	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 1A	Δάπεδο I	III (:)	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 1A	Δάπεδο II	II (:)	-	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων
Κτίσμα 6	Δάπεδα I-III	II-IV	-	μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 3	Δάπεδο III	II	λάκκος (F)	προετοιμασία τροφής, διακόσμηση κεραμικής
Κτίσμα 3	Δάπεδο II	III	συγκέντρωση 12 οστρέων (82a-l)	προετοιμασία τροφής, κατασκευή εργαλείων από λειασμένο και λαξευμένο λίθο, κατασκευή κοσμημάτων από όστρεο (:) διακόσμηση και στίλβωση κεραμικής (:)
Κτίσμα 3	Δάπεδο I	IV	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 5	Δάπεδο III	II	εσωτερικός αποθηκευτικός χώρος στη ΒΑ γωνία, συγκέντρωση βοτσάλων ίαση	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων (:)
Κτίσμα 5	Δάπεδο II	III	εσωτερικός αποθηκευτικός χώρος στη ΒΑ γωνία, χώρος στη ΒΔ γωνία με αγγείο (107), κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (:) (K), κατασκευή (N), λάκκος κοντά στο Ν τοίχο, κοιλότητα πάνω στον πάγκο στα ΝΑ	προετοιμασία τροφής, διακόσμηση κεραμικής (:)
Κτίσμα 5	Δάπεδο I	IV	-	προετοιμασία τροφής (:)

Κτίσμα 7	Δάπεδο III	II	λάκκος (Κ), κατασκευή (Ν), κατασκευή (Α), εσώκλειστος χώρος στα ΝΑ, κατασκευή (Η)	προετοιμασία τροφής, υφαντική, ραπτική, κατεργασία πυριτολίθων, διακόσμηση κεραμικής
Κτίσμα 7	Δάπεδο II	III	συγκέντρωση βοτσάλων ίασπη (125), συγκέντρωση βοτσάλων ανδεσίτη κοντά στο Β. τοίχο	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων, κατασκευή εργαλείων από λειασμένο λίθο
Κτίσμα 7	Δάπεδο I	IV	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 9	Δάπεδο II	II	λάκκος με περιχέλιωμα, κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (;) (D)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 9	Δάπεδο I	II	πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (I)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 2	Δάπεδο II	III	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 2	Δάπεδο I	II	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 4	Δάπεδο II	III	-	-
Κτίσμα 4	Δάπεδο I	III (;)	-	-
Κτίσμα 34	Δάπεδο III	πριν τη Φάση III	πλακόστρωτο	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 34	Δάπεδο II	III	-	-
Κτίσμα 34	Δάπεδο I	III (;)	-	-
Κτίσμα 8	Δάπεδο II	III	-	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων
Κτίσμα 8	Δάπεδο I	IV (;)	λάκκος (L) (;)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 8Α	Δάπεδο III	πριν τη Φάση III	-	-
Κτίσμα 8Α	Δάπεδο II	III	λάκκος με θραύσματα φιάλης (142)	-
Κτίσμα 8Α	Δάπεδο I	IV (;)	-	-
Κτίσμα 10	Δάπεδο II	III	λάκκος (Α), κατασκευή υποδοχής αγγείου (;) (Β), λάκκος υποδοχής αγγείου (;) (F) κατασκευή υποδοχής αγγείου (;) (L), κατασκευή υποδοχής αγγείου (;) (O)	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων
Κτίσμα 10	Δάπεδο I	III ή IV (;)	λάκκος υποδοχής αγγείου (;) (F), κατασκευή υποδοχής αγγείου (;) (O)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 11	Δάπεδο II	III	κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (;) ρηχός λάκκος στα Ν, 4 βότσαλα ανδεσίτη στο γέμισμα του Δαπέδου	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων
Κτίσμα 11	Δάπεδο I	IV	κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (;) (H)	-
Κτίσμα 12	Δάπεδο II	III	πιθανές κατασκευές υποδοχής αγγείων (D, E, J, K), λάκκος με επένδυση από λασποκονίαμα	προετοιμασία τροφής, κατασκευή πελέκων
Κτίσμα 12	Δάπεδο I	IV	-	προετοιμασία τροφής (;)
Κτίσμα 16	Δάπεδο II	III	κατασκευές υποδοχής αγγείων (;) (A, B, C)	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής

Κτίσμα 16	Δάπεδο I	IV	-	-
Κτίσμα 13	Δάπεδο II	III	λάκκος (G), πλατφόρμα στη ΝΔ γωνία με 2 σχεδόν ολόκληρα αγγεία (το ένα αποθηκευτικό, 285), λάκκος με Ε/Α φλάσκα (305), λάκκος μεταξύ πασσαλοτρυπών D και E	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθου
Κτίσμα 13	Δάπεδο I	IV	κατασκευές (A-B)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 14	Δάπεδο II	III	λάκκος με αγγεία και αποθηκευτικά σκεύη (134, 135)	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθου
Κτίσμα 14	Δάπεδο I	IV	κουλότητα με φλάσκα (50), λάκκος με φλάσκα (52e)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα (:), κατεργασία πυριτολίθου
Κτίσμα 15	Δάπεδο II	III	λάκκος με πλακοειδή λίθο στον πυθμένα	-
Κτίσμα 17	Δάπεδο III	II ή I	λάκκος (B) με αγγεία (293a-b)	-
Κτίσμα 17	Δάπεδο II	III	λάκκος κοντά στο Δ τοίχο	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 17	Δάπεδο I	IV	-	-
Κτίσμα 18	Δάπεδο II	III	λάκκος με κεραμική (201), κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (:) (F)	προετοιμασία τροφής, κατασκευή εργαλείων και κοσμημάτων από λειασμένο λίθο (:); κατεργασία πυριτολίθου, ραπτική (:)
Κτίσμα 18	Δάπεδο I	IV	λάκκος (G) με κεραμική (553)	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθου
Κτίσμα 19	Δάπεδο II	III	κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (:) (A, C)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 19	Δάπεδο I	IV	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 20	Δάπεδο III	II (:)	-	προετοιμασία τροφής (:)
Κτίσμα 20	Δάπεδο II	III	κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (:) (C)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 20	Δάπεδο I	IV	-	-
Κτίσμα 21	Δάπεδο II	III	κουλότητα με λίθους στα τοιχώματα, λάκκος κοντά στο Β τοίχο, λάκκος ΝΔ της εστίας	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Κτίσμα 21	Δάπεδο I	IV	λάκκος αποθήκευσης λίθινων εργαλείων	κατεργασία πυριτολίθου
Κτίσμα 22	Δάπεδο II	III	λάκκος (C), κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (:) (F)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 22	Δάπεδο I	IV	-	-
Κτίσμα 23	Δάπεδο I	III	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 35	Δάπεδο II	III	-	-
Κτίσμα 35	Δάπεδο I	(:)	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 24	Δάπεδο II	III	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 25	Δάπεδο III	II (:)	κατασκευή τοποθέτησης αγγείου κοντά στο Β τοίχο (:)	προετοιμασία τροφής (:)
Κτίσμα 25	Δάπεδο II	III	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 25	Δάπεδο I	IV (:)	μακρόστενη κουλότητα (A, για τοποθέτηση αγγείου;)	προετοιμασία τροφής, κατεργασία λίθων (:)

Κτίσμα 26	-	-	-	-
Κτίσμα 27	Δάπεδο III	I	-	προετοιμασία τροφής (:)
Κτίσμα 27	Δάπεδο II	III	λάκκος στα ΝΔ (κατασκευή τοποθέτησης αγγείου;)	μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 27	Δάπεδο I	IV	-	-
Κτίσμα 28	Δάπεδο I	III	λάκκος με αποθηκευτικό αγγείο (138)	-
Κτίσμα 30	Δάπεδο II	III	λάκκος στο κέντρο με περιχέλιωμα από πηλό, λάκκος με αγγείο (194)	μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 30	Δάπεδο I	IV	λάκκος με αγγείο (194)	μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 31	Δάπεδο II	III	λάκκος (B για τοποθέτηση αγγείου;)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 31A	Δάπεδο II	III	κουλότητα με λίθους	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 31A	Δάπεδο I	III (:)	λάκκος (A), λάκκος (F)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα (:)
Κτίσμα 32	Δάπεδο II	III	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 32	Δάπεδο I	(:)	-	-
Κτίσμα 33	Δάπεδο III	πριν από τη Φάση III	-	κατεργασία κεράτου ελαφιού
Κτίσμα 33	Δάπεδο II	III	κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (:)	-
Κτίσμα 34A	Δάπεδο III	II (:)	λάκκος με E/A φιάλη (675)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 34A	Δάπεδο II	III	-	-
Κτίσμα 41	Δάπεδο II	III	-	-
Κτίσμα 41	Δάπεδο I	IV	-	-

Καντού Κουφόβουκος

Αρχιτεκτονική Μονάδα	Στοιχεία ενότητας	Φάση	Αποθήκευση	Άλλες πιθανές δραστηριότητες
Τομή Ζ, εξωτερικός χώρος	-	Φάση IV ή V	κουλότητα (Z1)	-
Τομή ΙΣΤ, Κτίσμα 22	Δάπεδο 2	Φάση II	-	κατεργασία πυριτολίθων
Τομή ΙΣΤ, Κτίσμα 22	Δάπεδο 1	Φάση IV	συγκέντρωση λίθινων εργαλείων (ΙΣΤ35)	μαγείρεμα, κατεργασία πυριτολίθων
Τομή ΙΣΤ, περιοχή Κτίσματος 22 (εξωτερικός χώρος;)	-	Φάση V	λάκκος με λίθινα εργαλεία (ΙΣΤ7)	-
Τομή ΙΣΤ, Κτίσμα 25	Δάπεδο 2	Φάση II	-	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΣΤ, Κτίσμα 25	-	Φάση III	-	μαγείρεμα
Τομή ΙΣΤ, Κτίσμα 26	-	Φάση III	-	προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΣΤ, Κτίσμα 34	-	Φάση IV	συγκέντρωση 5 λίθινων εργαλείων (ΙΣΤ48)	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΣΤ, εξωτερικός χώρος μεταξύ Κτισμάτων 22, 26	Δάπεδο (ΙΣΤ39)	Φάση IV	-	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής

Τομή Α, περιοχή Κτίσματος 3	-	Φάση Ι	-	κατεργασία πυριτολίθων
Τομή Α, Κτίσμα 3	Δάπεδο 1	Φάση ΙΙ	Κοιλότητα 2 (Α62-64), Λάκκος 2 (Α65-66)	-
Τομή Α, Κτίσμα 3	Δάπεδο 1	Φάση ΙΙΙ	Λάκκος 1 (Α24)	-
Τομή Α, Κτίσμα 4	Δάπεδο 2	Φάση ΙΙΙ	-	προετοιμασία τροφής
Τομή Α, Κτίσμα 5	Δάπεδο 3	Φάση ΙΙΙ	Κοιλότητα υποδοχής αγγείου (Α53)	προετοιμασία τροφής
Τομή Α, εξωτερικός χώρος Α του Κτίσματος 3	-	Φάση ΙΙΙ	Λάκκος (Α12), πυρές 3, 4, 5, 8, 9	προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΒ, Κτίσμα 15	Δάπεδο 1	Φάση ΙΙΙ	Κατασκευή 1 (ΙΒ20, 21, 22)	-
Τομή ΙΒ, εξωτερικός χώρος ΒΑ του Κτίσματος 15	-	Φάση ΙΙΙ	Κοιλότητα 3 (ΙΒ32), Κοιλότητα 4 (ΙΒ33), Πυρά (ΙΒ29, Α29)	-
Τομή Ι-Ι', Κτίσμα 13	Δάπεδο 4	Φάση ΙV	Λάκκος Κ3 (Ι32) με αγγείο (Α5), Λάκκος Κ5 (Ι50, 51), Λάκκος με 10 πελέκεις	προετοιμασία τροφής
Τομή Ι-Ι', Κτίσμα 38	Δάπεδο 2 και 5	Φάση ΙV	-	προετοιμασία τροφής
Τομή Ι-Ι', εξωτερικός χώρος Α του Τ3	Δάπεδο 3	Φάση ΙV	λιθόκτιστη κατασκευή - λάκκος	-
Τομή Ι-Ι', εξωτερικός χώρος Ν και ΝΑ του Κτίσματος 13	Δάπεδο ΙV	Φάση ΙΙΙ	-	προετοιμασία τροφής
Τομή Θ, Κτίσμα 11	Δάπεδο 1	Φάση ΙV	κοιλότητα Κ2 (Θ10)	μαγείρεμα, προετοιμασία τροφής
Τομή Θ, Κτίσμα 18	Δάπεδο 3	Φάση Ι	λάκκος Κ3 (Θ11, 12), κατασκευή-λάκκος Κ4 (Θ13), κυκλική κοιλότητα Κ8 (Θ33), συγκέντρωση πελέκων, ημίεργων και πρώτης ύλης ανδεσίτη (:)	προετοιμασία τροφής, κατασκευή πελέκων (:)
Τομή Κ, Κτίσμα 10	Δάπεδο 1	Φάση ΙV	Κατασκευή Κ1 (Κ17, 18), Λάκκος 1 (Κ19, 20)	μαγείρεμα (:)
Τομή Κ, Κτίσμα 9	Δάπεδο 2	Φάση ΙΙΙ	-	προετοιμασία τροφής
Τομή Κ, Κτίσμα 32	Δάπεδο 3	Φάση ΙΙ	-	προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΕ, εξωτερικός (:) χώρος Β του Κτίσματος 18	Δάπεδο 1	Φάση ΙΙ	Λάκκος Κ1 (ΙΕ5, 6) με περιχέλιωμα από λίθους	μαγείρεμα (:)
Τομή ΙΕ, εξωτερικός (:) χώρος στην περιοχή του προγενέστερου Κτίσματος 18	Δάπεδο 2	Φάση ΙΙΙ	Κοιλότητα Κ2 (ΙΕ13, 14)	-
Τομή ΙΔ, εξωτερικός χώρος Α του Κτίσματος 13	Δάπεδο 1	Φάση ΙV	-	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα (:)
Τομή ΙΔ, εξωτερικός χώρος στην περιοχή του προγενέστερου Κτίσματος 9	-	Φάση ΙV	συγκέντρωση 24 οστρέων	-

Τομή Δ, Κτίσμα 14	Δάπεδο 4	Φάση IV	συγκέντρωση εργαλείων και οστράκων (Δ128), συγκέντρωση οστράκων (Δ129)	προετοιμασία τροφής
Τομή Δ, Κτίσμα 2	Δάπεδο 2	Φάση IV	λάκκος με συγκέντρωση κροκαλών και αποτμημάτων ίαση	προετοιμασία τροφής, κατεργασία κροκαλών ίαση, πυριτολίθων
Τομή Δ, εσωτερικό Κτίσματος 2	Δάπεδο 7	Φάση III	-	μαγείρεμα (:)
Τομή Δ, Κτίσμα 6	Δάπεδο 3	Φάση IV	συγκέντρωση οστράκων (Δ54), λάκκος (Δ44, 45), λάκκος (Δ48, 49), λάκκος (Δ52, 53)	μαγείρεμα (:)
Τομή Δ, Κτίσμα 35	Δάπεδο 9	Φάση IV	κατασκευή 1 (Δ201), κατασκευή 2 (Δ202), κατασκευή 3 (Δ203), κοιλότητα 1 (Δ208, 210)	-
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος Α του Κτίσματος 35	-	Φάση IV	κυκλική κατασκευή Κ5 (Δ205)	-
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος Β και ΒΔ του Κτίσματος 14	Δάπεδο (Δ107)	Φάση IV	κυκλική κατασκευή (Δ104, 105) με περιχέλιωμα	-
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος Β των Κτισμάτων 2 και 14	Δάπεδο (Δ101)	Φάση IV	-	μαγείρεμα (:)
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος Β των Κτισμάτων 2 και 6	Δάπεδο (Δ99)	Φάση IV	ομάδα συνανηκόντων οστράκων (Δ132), πυρά/ λάκκος (Δ91, 92)	μαγείρεμα (:)
Τομή Δ, Εξωτερικός χώρος Β του Κτίσματος 6 και Δ του Τ7	Δάπεδο (Δ100)	Φάση IV	-	μαγείρεμα (:)
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος μεταξύ των Κτισμάτων 2, 10, 14	Δαπεδοειδείς επιφάνειες (Δ16, 17, 82)	Φάση IV	λάκκος (Δ13, 14), κοιλότητα (Δ18, 19)	-
Τομή Δ, εξωτερικός χώρος μεταξύ των Κτισμάτων 6, 8	Δάπεδο (Δ57)	Φάση IV	αβαθής κοιλότητα (Δ59, 60), ελλειψοειδής κατασκευή (Δ61, 62), λάκκος 1 (Δ63, 64), λάκκος 2 (Δ65, 66), λάκκος 3 (Δ67, 68)	-
Τομή Δ, Κτίσμα 28	Δάπεδο (Δ139)	Φάση III	-	προετοιμασία τροφής
Τομή Δ, Κτίσμα 29	-	Φάση III	-	μαγείρεμα (:)
Τομή Δ, Κτίσμα 33	Δάπεδο 5	Φάση III	κοιλότητα 1 (Δ231, 232), κοιλότητα 2 (Δ233, 234)	-
Τομή Δ, Κτίσμα 36	Δάπεδο 10	Φάση III	κατασκευή Κ4 (Δ204), κατασκευή Κ6 (Δ206), κατασκευή Κ7 (Δ207)	προετοιμασία τροφής
Τομή Δ, Κτίσμα 8	-	Φάση III	αβαθής λάκκος (Δ79, 80)	προετοιμασία τροφής
Τομή Β, εξωτερικός χώρος Ν του Κτίσματος 1	Δάπεδο (Β3)	Φάση IV	κοιλότητα υποδοχής αγγείου	μαγείρεμα (:)

Τομή Β, Κτίσμα 1	Δάπεδο 4	Φάση III	-	μαγείρεμα (:)
Τομή Β, Κτίσμα 1	Δάπεδο 5	Φάση II	-	μαγείρεμα (:)
Τομή Β, Ε, ΙΑ, Κτίσμα 7	Δάπεδο 1	Φάση III	κατασκευή Κ6 (:) (ΙΑ10, 11), κατασκευή Κ3 (Ε10)	μαγείρεμα (:)
Τομή ΙΑ, Κτίσμα 12	Δάπεδο 1	Φάση III	συγκέντρωση 3 λίθινων εργαλείων (ΙΑ29), λάκκος (ΙΑ36, 37)	προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΑ, εξωτερικός χώρος μεταξύ Τ1-Τ2	-	Φάση II	κατασκευή Κ8 (ΙΑ16)	-
Τομή ΙΖ, Κτίσμα 30	Δάπεδο 1	Φάση III	λάκκος 1 (ΙΖ7, 8) κοιλότητα 1 (ΙΖ12, 13)	μαγείρεμα (:)
Τομή ΙΖ, Κτίσμα 27	Δάπεδο 2	Φάση II	-	μαγείρεμα (:)
Τομή ΙΖ, εξωτερικός (:) χώρος ΝΔ του Κτίσματος 27	Δάπεδο 3	Φάση II	-	μαγείρεμα (:)
Τομή ΙΗ, εσωτερικός χώρος που ορίζει ο Τ2	-	Φάση III	-	προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΗ, Κτίσμα 20	Δάπεδο 1	Φάση I	κατασκευή 1 (ΙΗ15), κατασκευή 2 (ΙΗ16)	-
Τομή ΙΗ, Κτίσμα 23	Δάπεδο 2	Φάση I	κοιλότητα 1 (ΙΗ31, ΙΗ32), συγκέντρωση λίθινων εργαλείων (ΙΗ27)	προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΗ, Κτίσμα 37	Δάπεδο 3	Φάση I	λάκκος 1 (ΙΗ6, 7), κοιλότητα 2 (ΙΗ43, 46), λάκκος 2 (ΙΗ41, 47), λάκκος 3 (ΙΗ42, 48)	προετοιμασία τροφής
Τομή ΙΘ, Κτίσμα 24	Δάπεδο 2	Φάση II	-	προετοιμασία τροφής
	-	Φάση V	συγκέντρωση 2 τριτώνων, πλακοειδών λίθων και λίθινων εργαλείων (ΙΘ5)	-

Ερήμη Παμπούλα

Αρχιτεκτονική Μονάδα	Στοιχεία ενότητας	Φάση	Αποθήκευση	Άλλες πιθανές δραστηριότητες
Κτίσμα III	Στρώμα III	-	λάκκος με περιχέλιωμα	-
Κτίσμα IV	Στρώμα IV (ανώτερο δάπεδο)	-	ομάδα τριών κοιλοτήτων με περιχέλιωμα, λάκκος με επένδυση από μεγάλους λίθους	προετοιμασία τροφής
Στοιχείο 4 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	κοιλότητα με λίθους στο περιχέλιωμα	-
Στοιχείο 5 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	Κυκλικός λάκκος κτισμένος με λίθους και ασβεστοκονίαμα.	-
Στοιχείο 6 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	Ρηχός κυκλικός λάκκος	-
Στοιχείο 7 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	Ρηχός κυκλικός λάκκος	-

Στοιχείο 8 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	Ρηχός κυκλικός λάκκος	-
Στοιχείο 8Α (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	Ρηχός κυκλικός λάκκος	-
Στοιχείο 9 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	Ρηχός κυκλικός λάκκος	-
Στοιχείο 10 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	βαθύς κυκλικός λάκκος	-
Στοιχείο 11 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	βαθύς ορθογώνιος λάκκος	-
Στοιχείο 12 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	κυκλικός και ορθογώνιος λάκκος (ενωμένοι)	-
Στοιχείο 13 (υπαίθριος χώρος)	Στρώμα V	-	κυκλικός λάκκος	ταφή
Κτίσμα VI, A	Στρώμα VI	-	μικροί λάκκοι αποθήκευσης πυριτολίθων	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα VII, A	Στρώμα VII	-	λάκκος με λίθινο περιχέλιμα (υποδοχής αγγείου;)	προετοιμασία τροφής (:)
Εξωτερικός χώρος Β-ΒΔ του Κτίσματος VII, A	Στρώμα VII	-	λάκκος με λίθινο περιχέλιμα (υποδοχής αγγείου;)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Κτίσμα VI, B	Στρώμα VI	-	λάκκος με λίθινο περιχέλιμα	-
Εξωτερικός χώρος Β-ΒΑ του Κτίσματος VI, B	Στρώμα VI	-	3-4 λάκκοι με λίθινο περιχέλιμα	-
Κτίσμα VIII, B	Στρώμα VIII	-	λάκκος με πλακοστρωμένο πυθμένα	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα IX, A	Στρώμα IX	-	πιθανή κατασκευή τοποθέτησης αγγείου	ταφές
Κτίσμα IX, B	Στρώμα IX	-	2 κατασκευές με επένδυση από μικρούς λίθους, 4 λάκκοι με περιχέλιμα από πηλό και λίθους	-
Κτίσμα XI	Στρώμα XI	-	κατασκευή με επένδυση από λίθους και 2 πλακοειδείς λίθους στον πυθμένα	μαγείρεμα
Κτίσμα XII	Στρώμα XII	-	Ε/Α πιθοειδές αγγείο (162)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Κτίσμα XIII, B	Στρώμα XIII	-	ΕΜ αποθηκευτικό αγγείο (191β)	-

Λέμπα Λάκκους

Αρχιτεκτονική Μονάδα	Στοιχεία ενότητας	Φάση	Αποθήκευση	Άλλες πιθανές δραστηριότητες
Κτίσμα 5	Περιοχή Ι, 5.5	1	-	προετοιμασία τροφής, ραπτική

Κτίσμα 5	Περιοχή I, 5.2	1	συγκέντρωση 3 πελέκων και 1 εργαλείου τροχίσματος στο ΒΑ τμήμα, συγκέντρωση 5 εργαλείων κοπής, 2 οστρέων και 1 βοτσάλου στο ΝΔ τμήμα	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 5	Περιοχή I, 5.1	1	αποθηκευτικό αγγείο (LL 1057)	κατεργασία κεράτου ελαφιού
Κτίσμα 6	Περιοχή I, 6.5	1	λάκκος F2	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 6	Περιοχή I, 6.3	1	-	προετοιμασία τροφής
Χώρος Κτίσματος 8	Περιοχή I, 8.3	1	συγκέντρωση πυριτολίθων (LL762)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 8	Περιοχή I, 8.2.2	1	κονιαμένες ρηχές κοιλότητες F18 (με περιχέλιωμα) και F19	προετοιμασία τροφής
	Περιοχή I, 8.2.3	1	κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F5), κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F13), κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F14) και αποθηκευτικό αγγείο (F2) εντός της	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 9	Περιοχή I, 9.4	1	λάκκος F2 συνδεδεμένος με αυλάκι	προετοιμασία τροφής, διακόσμηση αγγείων (:)
	Περιοχή I, 9.2	1	κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (F2), κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένων (F4) με 2 πήλινα αγγεία, λιθόκτιστη πλατφόρμα (F5) με 2 πήλινα αγγεία, συγκέντρωση εργαλείων βόρεια του F5, συγκέντρωση εργαλείων και άλλων αντικειμένων εντός του F2, συγκέντρωση πυριτολίθων (LL763)	κατεργασία λίθων και οστών, προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων
	Περιοχή I, 9.1	1	αγγείο (LL544) με αποθηκευμένη ώχρα	διακόσμηση αγγείων (:)
Κτίσμα 12	Περιοχή I, 12.3	1	-	προετοιμασία τροφής (:)
Κτίσμα 15	Περιοχή I, 15.5	1	κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (F2)	μαγείρεμα (:)
	Περιοχή I, 15.3	1	συγκέντρωση εργαλείων στο ΒΑ τμήμα του δαπέδου, συγκέντρωση πυριτολίθων (LL1022)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα, κατεργασία πυριτολίθων, διακόσμηση κεραμικής
	Περιοχή I, 15.1	1	συγκέντρωση εργαλείων και βοτσάλων Δ της εστίας F1	προετοιμασία τροφής, κατεργασία και κατασκευή λίθινων εργαλείων
Κτίσμα 16	Περιοχή I, 16.1	1	λάκκος F2 με ευθεία τοιχώματα και επίπεδο πυθμένα (ίσως αποθηκευτικός), συγκέντρωση εργαλείων και βοτσάλων στα ΒΔ	-

Κτίσμα 1	Περιοχή Ι, 1.1	2	κατασκευές τοποθέτησης αγγείου (F16, F20), βάση αποθηκευτικού αγγείου σε λάκκο (F13), ΕΜ αγγείο (LL372), αποθηκευτικό ΕΜ αγγείο (F7), κατασκευή τοποθέτησης αγγείου (F17), συγκέντρωση πελέκων (LL53, 55-58)	προετοιμασία τροφής, λατρεία (:)
Κτίσμα 4	Περιοχή ΙΙ, 4.1-4.2	2	ευρύστομο κλειστό αγγείο (LL384)	κατεργασία οστού (:) στην τελική (υπαίθρια) φάση
Κτίσμα 10	Περιοχή ΙΙ, 10.2	2	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 20	Περιοχή ΙΙ	2	αποθήκευση αγγείων σερβιρίσματος τροφής (:)	μαγείρεμα
Περιοχή Κτίσματος 21	Περιοχή ΙΙ, (M32d.3a, ίσως υπαίθριος χώρος)	2	συγκέντρωση 7 πελέκων (LL750), συγκέντρωση κινητών ευρημάτων (LL561)	-
	Περιοχή ΙΙ, (M32d.3a1, ίσως υπαίθριος χώρος)	2	-	-
	Περιοχή ΙΙ, (M32d.2a3, ίσως υπαίθριος χώρος)	2	κατασκευή τοποθέτησης αγγείου και αποθηκευτικό αγγείο F5	-
Κτίσμα 21	Περιοχή ΙΙ, (M32d.2a1-21.1)	2	Χονδροειδές γραπτό αποθηκευτικό αγγείο (LL1060)	-
	Περιοχή ΙΙ, (M32d.2 - μη ασφαλές στρώμα)	2	αποθηκευτικά αγγεία F1-F3, συγκέντρωση (:) 6 χανδρών από όστρεο (490a-f)	-
Κτίσμα 23	Περιοχή ΙΙ, 23.1	2	λάκκος F2 με αποθηκευμένα εργαλεία	προετοιμασία τροφής (:)
Κτίσμα 2	Περιοχή ΙΙ, 2.2	3	κατασκευές τοποθέτησης αγγείων με λίθους στο περιχέλιμα (F3, F4, F5) και αποθηκευτικά αγγεία, περιοχή με κονίαμα (F1) και στερεωμένο αποθηκευτικό αγγείο, αγγείο F8, συγκέντρωση πυριτολίθων (LL238)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 3	Περιοχή ΙΙ, 3.1	3	συγκέντρωση πυριτολίθων (LL358), συγκέντρωση εργαλείων (F34), συγκέντρωση γουδοχειριών (F14), λάκκος (F35) με συγκέντρωση εργαλείων, 8 λάκκοι (F13, F12, F11, F22, F7, F19, F6, F10) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων	προετοιμασία τροφής (:)

	Περιοχή II, 3.1a	3	συγκέντρωση 4-6 αξινών (LL 130-133, 135, 129;) και 1 χάλκινης σμίλης (LL 134), λάκκοι (F11, F12, F13) με θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων, αποθηκευτικό αγγείο (LL380), αποθηκευτικό αγγείο (LL180), μεγάλη φλάσκα (LL178), συγκέντρωση 3 εργαλείων κρούσης/τριβής και 1 κωνικού λίθου στα ΒΔ	-
Κτίσμα 7	Περιοχή II, 7.3	3	Χονδροειδές γραπτό αποθηκευτικό αγγείο, συγκέντρωση εργαλείων (F9)	προετοιμασία τροφής (πιθανότατα παραγωγή υγρών προϊόντων)
Κτίσμα 11	Περιοχή II, 11.1	3	συγκέντρωση βοτσάλων και ενός εργαλείου κοπής (LL880), κατασκευή (F1), ρηχή κοιλότητα (F3) με όστρακα από μεγάλο αγγείο, 3 κοιλότητες με περιχέλιωμα από <i>risé</i> και λίθους (F4, F5, F8)	-
Κτίσμα 14	Περιοχή II, 14.1	3	συγκέντρωση (LL846) 19 εργαλείων, συγκέντρωση (LL492) 13 εργαλείων κοπής, θραύσμα αποθηκευτικού αγγείου (K34a.1 F1)	-
M33b/d-M34a/c (υπαίθριος χώρος αποθήκευσης)	Περιοχή II	2	11-13 λάκκοι σε επιφάνεια έκτασης περίπου 50 μ ²	προετοιμασία αγαθών για αποθήκευση
L32b, 33a, M32d, 33c (υπαίθριοι χώροι στα Δ της Περιοχής II)	Περιοχή II	2	αποθηκευτικοί λάκκοι (F36, F1, F6) με θραύσματα αποθηκευτικού αγγείου, αποθηκευτικός λάκκος (F1) με αποθηκευτικό αγγείο, 2 πιθανοί αποθηκευτικοί λάκκοι (F5) στο L32b και F32 στο L33a, 4 λίθινες βάσεις στήριξης αντικειμένων (F6, F43 στο L32b και F25, F80 στο M32d)	επεξεργασία τροφής, προετοιμασία αγαθών για αποθήκευση
«Υπόγειο αποθηκευτικό σύμπλεγμα» K33b.4 F2	Περιοχή II	3	σύμπλεγμα τριών αποθηκευτικών λάκκων (P1-P3)	-

Κισσόνεργα Μοσφίλια

Αρχιτεκτονική Μονάδα	Στοιχεία ενότητας	Φάση	Αποθήκευση	Άλλες πιθανές δραστηριότητες
Κτίσμα 1016	ΒΑ Περιοχή	3Α	-	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα

Κτίσμα 1547	ΒΑ Περιοχή	3Α	μεγάλο αγγείο (ΚΜ 5580), ευρύστομο αγγείο (ΚΜ 5579)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα, κατασκευή περιάπτων
Κτίσμα 1565	ΒΑ Περιοχή	3Α	-	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Κτίσμα 1161	Κεντρική Περιοχή	3Β	-	μαγείρεμα
Κτίσμα 1295	Κεντρική Περιοχή	3Α	-	μαγείρεμα
Υπαίθριος χώρος μεταξύ 1161-1295	Κεντρική Περιοχή	3Α	-	μαγείρεμα
Κτίσμα 2	Κεντρική Περιοχή	3Β	μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο (ΚΜ 5504), κλειστό αγγείο (ΚΜ 5527), ευρύστομο αποθηκευτικό αγγείο (ΚΜ 5503)	-
Κτίσμα 4	Κεντρική Περιοχή	3Β	-	μαγείρεμα
Κτίσμα 206	Κεντρική Περιοχή	3Β	συγκέντρωση 9 χανδρών από όστρεο δεντάλια (ΚΜ 985.01-09), συγκέντρωση 3 γουδοχειριών (ΚΜ 879-881) 13 ολόκληρα ή μεγάλα θραύσματα αποθηκευτικών Ε/Α και ΕΜ αγγείων (ΚΜ 5506, 5511, 5542, 1351, 3258, 3297, 3298, 5507, 5508, 5512, 5540, 5543, 5546)	μαγείρεμα, αποθήκευση πήλινων αγγείων κατανάλωσης τροφής
Κτίσμα 494	Κεντρική Περιοχή	3Β	2 πιθανές κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (759-760)	-
Κτίσμα 855	Κεντρική Περιοχή	3Β	ευρύστομο ΕΜ κλειστό αγγείο (ΚΜ 2281) 2 αποθηκευτικά αγγεία (ΚΜ 2280, 2282), 2 βαθιές αποθηκευτικές λεκανίδες (ΚΜ 1353, 2283)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα, ραπτική (:) αποθήκευση αγγείων κατανάλωσης τροφής (:)
Κτίσμα 994	Κεντρική Περιοχή	3Β	θραύσμα Ε/Α αποθηκευτικού αγγείου (ΚΜ 5532)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 1000	Κεντρική Περιοχή	3Β	-	προετοιμασία τροφής (:)
Κτίσμα 1	Κεντρική Περιοχή	4	-	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 3	Κεντρική Περιοχή	4	συγκέντρωση 20 εργαλείων κοπής (846), συγκέντρωση διαφόρων εργαλείων κοντά στο δυτικό τοίχο, τουλάχιστον 37 θραυσμένα ή ολόκληρα ευρύστομα κλειστά και άλλα αποθηκευτικά αγγεία	προετοιμασία τροφής, κατεργασία πυριτολίθων, διακόσμηση αγγείων, κατεργασία πικρολίθου, αποθήκευση αγγείων κατανάλωσης τροφής, παραγωγή ελαιόλαδου (:) ραπτική, κατεργασία οστέων, μεταλλοτεχνία
Κτίσμα 86	Κεντρική Περιοχή	4	κατασκευή υποδοχής αντικειμένου (92)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Κτίσμα 96	Κεντρική Περιοχή	4	κατασκευή υποδοχής αντικειμένου (111)	προετοιμασία τροφής

Κτίσμα 200	Κεντρική Περιοχή	4	λάκκος ή κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (431)	σταυλισμός ζώων (:)
υπαίθριος χώρος εκτός του Κτίσματος 200	Κεντρική Περιοχή	4	κατασκευή (643) και θραύσμα πήλινου αγγείου (KM 5578).	-
Κτίσμα 493	Κεντρική Περιοχή	4	λάκκος με 10 λίθινα εργαλεία (κυρίως εργαλεία κοπής)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 706	Κεντρική Περιοχή	4	πιθανός λάκκος τοποθέτησης αγγείου (257), συγκέντρωση πελέκων (KM 734-740)	προετοιμασία τροφής, μεταλλουργία, κατασκευή περιλάπτων από όστρεο και λίθο
Κτίσμα 834	Κεντρική Περιοχή, δάπεδα 1-2	4	κατασκευή τοποθέτησης αντικειμένου (1343), πιθανός λάκκος τοποθέτησης αγγείου (1231)	-
Κτίσμα 866	Κεντρική Περιοχή	4	2 κατασκευές τοποθέτησης αγγείων, αποθηκευτικά αγγεία (KM 5518-5521), λάκκος (1145) με όστρακα Μελανέρυθρου στιλβωτού αποθηκευτικού αγγείου	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Κτίσμα 1044	Κεντρική Περιοχή	4	θραύσμα Μελανέρυθρου στιλβωτού αποθηκευτικού αγγείου (KM 5522), συγκέντρωση 5 κωνικών λίθων (KM 2291-2295)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 1046	Κεντρική Περιοχή	4	κατασκευή (1497, ίσως για υποδοχή αγγείου)	προετοιμασία τροφής
Κτίσμα 1052	Κεντρική Περιοχή, δάπεδα 1-2	4	πιθανό ράφι, κατασκευή υποδοχής αγγείου (1137), θραύσμα αποθηκευτικού αγγείου (KM 5525), θραύσμα αποθηκευτικού αγγείου (KM 5515), κατασκευές τοποθέτησης αγγείων (1136, 1176)	προετοιμασία τροφής, μαγείρεμα
Κτίσμα 1165	Κεντρική Περιοχή	4	-	προετοιμασία τροφής (:)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΠΟ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

	Βρυσί	Σωτήρα	Καντού	Αγιάς	Μυλούθκια	Ερήμη	Λέμπα	Μοσφίλια 3-4
Σιτηρά								
μονόκοκκο σιτάρι (<i>Tr. monococtum</i>)	•		•		(;)		(;)	•
δίκοκκο σιτάρι (<i>Tr. dicocctum</i>)	•		•	•	•		(;)	•
κοινό/σκληρό σιτάρι (<i>Tr. aestivum/durum</i>)	•		•				•	•
κριθάρι (<i>Hordeum sp.</i>)	•		•	•	•		•	•
σίκαλη (<i>Secale cereale</i>)	•				•			(;)
βρώμη (<i>Avena sp.</i>)	•			•	•			•
κεχρί (<i>Setaria sp.</i>)	•							(;)

	Βρυσί	Σωτήρα	Καντού	Αγιάς	Μυλούθκια	Ερήμη	Λέμπα	Μοσφίλια
Όσπρια								
φακή (<i>Lens culinaris</i>)	•		•	•	•		•	•
μπιζέλι (<i>Pisum sativum</i>)	•				(;)			(;)
ρεβίθι (<i>Cicer arietinum</i>)	•				•			(;)
λαθούρι (<i>Lathyrus sativus</i>)	•		•		•			•
ρόβι (<i>Vicia ervilia</i>)			•		•			(;)

	Βρυσί	Σωτήρα	Καντού	Αγίους	Μυλούθκια	Ερήμη	Λέμπα	Μοσφίλια
Φρούτα και άλλοι καρποί								
πιστακιά (γένος) (<i>Pistacia sp.</i>)	•				•		•	•
σύκο (<i>Ficus carica</i>)	•		•		•		•	•
ελιά (<i>Olea europaea</i>)	•		•		•		•	•
αμπέλι (<i>Vitis vinifera vinifera/sylvestris</i>)	•		•		•		•	•
κοκκορεβιθιά ή τερέβινθος (<i>Pistacia terebin- thus</i>)	•				•			•
δαμάσκηνο (<i>Prunus</i>)	•							
μελικοκκιά ή κοκκονιά (<i>Celtis australis</i>)	•		•					(;)

	Βρυσί	Σωτήρα	Καντού	Αγίους	Μυλούθκια	Ερήμη	Λέμπα	Μοσφίλια
Άλλα είδη								
λινάρι (<i>Flax Linum bienne/usita- tissimum</i>)	•				•			•
τριφύλλι (<i>Trifolium sp.</i>)	•							
μολόχα (<i>Malva sp.</i>)	•			•	•			•
ήρα (<i>Lolium sp.</i>)	•				•		•	•
κάππαρη (<i>Capparis spinosa</i>)					•			•

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙV

ΖΩΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΠΟ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

	<i>Βρυσί</i>	<i>Σωτήρα</i>	<i>Καντού</i>	<i>Ερήμη</i>	<i>Λέμπα 1, 2, 3</i>	<i>Μοσφίλια 3Α, 3Β, 4</i>
Βασικά είδη						
αιγοπρόβατα	51,3%	•	49%	•	6%, 10%, 8%	8,4%, 5,9%, 7%
χοίρος	10,7%	•	8%	•	25%, 33%, 53%	23,8%, 44,5%, 54,1%
βοοειδή						•
ελαφοειδή	38%	•	38%	71,9%	69%, 57%, 39%	67,8%, 49,6%, 38,1%
Άλλα είδη						
σκύλος		•	5%		•	•
γάτα	•			(;)	•	•
ερπετά		(;)				•
αμφίβια						•
αλεπού	•		(;)		•	•
ψάρια	•	(;)				•
θαλ. χελώνα	•					
πτηνά	•	•				•
τροκτικά						•
όνος/ημίονος		(;)			(;)	(;)
φώκια						(;)

